

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Dragan Radulović
Novica Samardžić
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura
Marija Živković

Prevod na engleski
Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema
D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XVIII, BROJ 71
JESEN 2017

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2017

7 pravo

7 Pravo na pravično suđenje
Dragoljub Drašković

47 fokus

47 Nacionalna istorija u udžbenicima
istorije za osnovnu školu
Radovan Perović

67 prizma

67 Za postavljanje spomenika
mora postojati dovoljan razlog
Danilo Radojević

77 esej

77 Nekoliko pomolaka pored
serpentina crnogorske etičnosti
Vukota Babović

105 meridijani

105 Totalitarizam ante portas
Bojan Jovanović

121 devastacije

121 Neformalna gradnja u Crnoj Gori
Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

139 njegošologija

139 Glorija svjetlosti i Njegoševo poi-
manje duše u „Luči mikrokozma“
Dragiša Damjanović

159 Korišćenje Njegoša u političkoj
propagandi i diskursu vlasti u
Crnoj Gori između dva rata
Boban Batrićević

književnost **193**

Milorad Stojović kao poznavalac **193**
književnih prilika u Crnoj Gori
Marijana Terić

lingvistika **205**

Luka Vujović kao proučavalac **205**
crnogorskih govora
Adnan Čirgić

likovna umjetnost **219**

More kao inspiracija u medite- **219**
ranskoj fazi Mila Milunovića
Snežana Ivović

istorija **233**

Viko Mantegaca i Crna Gora **233**
Slavko Burzanović
Olivera Popović

Odnosi između dvije jadranske **263**
obale (Boka Kotorska i Italija)
Marija Knežević
Tina Ugrinić

Crnogorski vojni bjeuncu **301**
(1914–1916)
Milan Šćekić

Iz *Dnevnika* austrijskog brigadira **339**
Gabrijela Rodića u vezi planira-
nog austrijskog pothvata prema
Crnoj Gori 1859. godine
Željko Karaula

1
1
0
2
Z
E
S
E
r

361 Otvaranje turskog poslanstva
na Cetinju 1879. godine
Jovan Muhadinović

373 Uticaj Zapada na Crnu Goru
tokom šeste i sedme decenije
20. vijeka
Dragutin Papović

389 filozofija

389 Osnovni principi Kantove
etike dužnosti
Marija Vujović

427 analitička psihologija

427 Ujedinjena stvarnost
Ilija Kapičić

447 hronologija

447 Civilizacija Sumera i Akada i
njena hronologija
Boris Banjević

513 stranci o crnoj gori

513 Aleksandar Divajn o Crnoj
Gori (1920)
(priređio Novak Adžić)

529 vojska

529 Crnogorska vojna elita u JNA
1943–1992 (II dio)
Srđa Martinović

PRAVO NA PRAVIČNO SUĐENJE

Dragoljub Drašković

The paper deals with the right to a fair trial as one of the fundamental human rights guaranteed by the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Constitution of Montenegro, which implies the obligation of the state to ensure the realisation of civil rights and obligations as well as their protection before an independent and impartial court, fair and public trial within a reasonable time.

Special emphasis was placed on the rich and dispersed practice of the European Court on certain components of the right to a fair trial which binds Member States to closely monitor and apply it, both for the purpose of strengthening the rule of law in the country and for the purpose of preservation of the country's reputation within the international law system.

Pravo na pravično suđenje svoje porijeklo ima u antičkom i srednjovjekovnom pravu.¹ Prije nego što je u međunarodnom pravu dobilo status jednog od osnovnih ljudskih prava, postojalo je kao elemenat unutrašnjeg prava pojedinih država. Pravo čovjeka na pravično suđenje proglašeno je poslije Drugog svjetskog rata univerzalnim ljudskim pravom.² Ono je

¹ Alwyn V. Freeman, *Denial of Justice*, London, 1938, str. 86-87: Kralj Džon je poslije pobune barona 1215. godine, svojom Velikom poveljom - Magna Carta, The Great Charter of Runnymede, obećao svima pravdu, odnosno pravo na sud.

² Član 8 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima od 10. decembra 1948. godine: „Svako ima pravo da ga nadležni nacionalni sudovi efikasno

potvrđeno i regionalnim konvencijama o ljudskim pravima.³ Međunarodnim dokumentima utvrđen je sadržaj prava na pravično suđenje, pri čemu, međutim, pojedini njegovi elementi nijesu normirani na identičan način.⁴

Pravo na pravično suđenje sadržano je i u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda⁵, koja, kao potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovor, čini sastavni dio pravnog sistema Crne Gore u skladu sa članom 9 Ustava Crne Gore,⁶ a koja u članu 6 stav 1 ovo pravo garantuje pojedincu

štite od djela kršenja osnovnih ljudskih prava koja su mu priznata ustavom ili zakonima.“ Član 10: „Svako ima potpuno jednako pravo na pravično javno suđenje pred nezavisnim i nepristrasnim sudom koji će odlučiti o njegovim pravima i obavezama i o osnovanosti svake krivične optužbe protiv njega“. Član 14 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima („Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 7/71): „Svi su pred sudovima jednaki. Svako ima pravo da njegova stvar bude pravično i javno saslušana od strane nadležnog, nezavisnog i nepristrasnog suda, ustanovljenog zakonom, koji će odlučivati bilo o osnovanosti ma kakve optužbe krivično-pravne prirode uperene protiv njega, bilo o sporovima o njegovim pravima i obavezama građanske prirode....“

³ Član 8 Američke konvencije o ljudskim pravima od 22. 11. 1969. godine i član 7 Afričke povelje o ljudskim pravima i pravima naroda od 26. 06. 1981. godine.

⁴ M. Paunović, *Jurisprudencija Evropskog suda za ljudska prava*, Beograd, 1993, str. 83-84.

⁵ Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 5, CETS No. 005), Rome, 4 November 1950, Treaty Series No. 71/1953: Cmd. 8969. Crna Gora smatra se obaveznom na ispunjavanje obaveza iz Konvencije od 03. 03. 2004. godine, kada je bivša Državna Zajednica Srbija i Crna Gora ratifikovala Konvenciju, a u odnosu na Crnu Goru kao nezavisnu državu Konvencija je stupila na snagu njenom ratifikacijom 06. 06. 2006. godine.

⁶ *Službeni list Crne Gore*, br. 1/2007.

„tokom odlučivanja o njegovim građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega“. Pravo na pravično suđenje sadržano je i u članu 13 Konvencije u formi prava na djelotvoran pravni lijek pred organima države potpisnice, kao i u nekim odredbama Protokola br. 7 uz Konvenciju iz 1984. godine. Pri tome je djelotvorni pravni lijek iz člana 13 uže postavljen od prava na pristup sudu iz člana 6 Konvencije. Značaj prava na pravično suđenje potvrđuje i činjenica da ga nacionalna zakonodavstva u skoro identičnom normativnom iskazu preuzimaju iz Konvencije i daju mu značaj ustavnih garancija, što je slučaj i sa našim pravnim poretom.

Pravo na pravično suđenje dobilo je svoje mjesto u pravnom poretku Crne Gore pristupanjem Crne Gore Savjetu Evrope i ratifikacijom najznačajnijih međunarodnih akata iz oblasti ljudskih prava. Ovo pravo garantovano je kako potvrđenim međunarodnim ugovorima, tako i neposredno Ustavom Crne Gore. Naime, odredbom člana 17 stav 1 Ustava obezbijeđeno je ostvarivanje ljudskih prava koja su zajemčena potvrđenim međunarodnim sporazumima. U članu 32 Ustav i neposredno garantuje pravo na pravično i javno suđenje u razumnom roku. Iz sadržine tog prava, kao što će se dalje u tekstu vidjeti, proizilazi da je riječ o složenom pravu koje ima opšti karakter i u sebe uključuje niz drugih, posebnih ustavnih prava. Ta prava su sadržana prvenstveno u drugom dijelu Ustava „Ljudska prava i slobode“, posebno u odeljku 2 „Lična prava i slobode“, ali i u dijelu trećem „Uređenje vlasti“, posebno u odeljku 5 „Sud“, u kojem se utvrđuje ustavni položaj i organizacija sudske vlasti.

Evropski sud za ljudska prava u Strazburu posvećuje posebnu pažnju pravu na pravično suđenje. Pravo na pravično suđenje je, prema zvaničnim podacima, najčešće kršeno pravo u većini nacionalnih zakonodavstava.⁷ O značaju ovog prava u praksi

⁷ Od ukupnog broja okončanih postupaka po ustavnim žalbama u 2016. godini pred Ustavnim sudom Crne Gore (1055), u najvećem broju predmeta

Suda govore brojčani pokazatelji. Ubjedljivo najveći broj predmeta pred Evropskim sudom, uz povredu prava na imovinu, odnosi se na povredu prava na pravično suđenje. Od ukupno 24 presude koje je Sud donio u odnosu na Crnu Goru do kraja 2016. godine takođe se najveći broj, njih 14, odnosi na niz različitih aspekata člana 6 Konvencije.⁸ U 13 njih utvrđeno je da je došlo do povrede prava. Donošenje tih novih presuda aktuelizovalo je pitanje prava na pravično suđenje i u Crnoj Gori.

Tema ovog rada jeste sagledavanje prava na pravično suđenje kako je zajemčeno Evropskom konvencijom i Ustavom Crne Gore, odnosno elemenata i pojedinih prava u okviru ukupne sadržine tog prava. Pored teorijskih, ta analiza ima i značajne praktične implikacije. Nepoštovanje utvrđenih garancija iz okvira pravičnog i poštenog suđenja za posljedicu ima sve češće obraćanje građana Evropskom sudu.

ukazivano je na povredu prava na pravično suđenje iz člana 32 Ustava Crne Gore (731), odnosno člana 6 stav 1 Konvencije (276).

⁸ *Bujković protiv Crne Gore*, presuda od 10. 03. 2015. godine; *Mijanović protiv Crne Gore*, presuda od 17. 09. 2013. godine; *Vukelić protiv Crne Gore*, presuda od 04. 06. 2013. godine; *Milić protiv Crne Gore i Srbije*, presuda od 11. 12. 2012. godine; *Novović protiv Crne Gore*, presuda od 23. 10. 2012. godine; *Stakić protiv Crne Gore*, presuda od 02. 10. 2012. godine; *Velimirović protiv Crne Gore*, presuda od 02. 10. 2012. godine; *Tomić i drugi protiv Crne Gore*, presuda od 17. 04. 2012. godine; *Boucke protiv Crne Gore*, presuda od 21. 02. 2012. godine; *Barać i drugi protiv Crne Gore*, presuda od 13. 12. 2011. godine; *Živaljević protiv Crne Gore*, presuda od 08. 03. 2011. godine; *Garzičić protiv Crne Gore*, presuda od 21. 09. 2010. godine; *Mugoša protiv Crne Gore*, presuda od 21. 06. 2016. godine; *Radunović i drugi protiv Crne Gore*, presuda od 25. 10. 2016. godine. Navedeno prema: *Praksa Evropskog suda za ljudska prava u odnosu na Crnu Goru do kraja 2016*, The AIRE Centre u saradnji sa Kancelarijom zastupnika Crne Gore pred Evropskim sudom za ljudska prava.

Pojam prava na pravično suđenje i domašaj njegove primjene

Prema stavu Evropskog suda za ljudska prava, pojam pravičnog suđenja, najšire posmatrano, podrazumijeva „fer suđenje“ sadržano u garantovanju prava na pristup sudu, pravedno i pravično postupanje i tretman pred sudom, mogućnost optimalnog korišćenja procesnih sredstava, odsustvo pretjeranog formalizma, jednak tretman strana u sporu, pravilno izvođenje dokaza, pravo na obrazloženu sudsku odluku i dr.

Član 6 Konvencije koji jemči pravo na pravično suđenje sadrži tri stava, od kojih najpunije određenje prava na pravično suđenje daje prvi stav. Stav 2 utvrđuje pretpostavku nevinosti, a stav 3 minimalna prava lica optuženog za krivično djelo. Član 6 stav 1 Konvencije glasi: „Svako, tokom odlučivanja o njegovim građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega, ima pravo na pravičnu i javnu raspravu u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim sudom, obrazovanim na osnovu zakona. Presuda se izriče javno, ali se štampa i javnost mogu isključiti sa cijelog ili sa dijela suđenja u interesu morala, javnog reda ili nacionalne bezbjednosti u demokratskom društvu, kada to zahtijevaju interesi maloljetnika ili zaštita privatnog života stranaka, ili u mjeri koja je, po mišljenju suda, nužno potrebna u posebnim okolnostima kada bi javnost mogla da naškodi interesima pravde“.

Iz formulacije prve rečenice citirane odredbe Konvencije odmah se uočava da se garancije pravičnog suđenja moraju obezbijediti u postupcima u kojima se odlučuje o građanskim pravima i obavezama određenog lica ili o krivičnoj optužbi protiv njega. Pravom na pravično suđenje zaštićena su, dakle, građanska prava i obaveze ustanovljeni nacionalnim pravom, kao i određena prava iz krivičnog postupka. Član 6 u cjelini se

odnosi na građansko-pravnu i krivičnu odgovornost lica, pri čemu stav 1 obuhvata postupke u kojima se odlučuje i o građanskim i o krivičnim pravima, dok se stavovi 2 i 3 tiču samo krivičnog postupka. Kod takve stipulacije navedene odredbe, prvo pitanje koje se neminovno postavlja jeste šta su prema normi Konvencije i praksi Evropskog suda građanska prava i obaveze i krivična optužba. Dalje, da li su, pored građansko-pravnih i krivičnih, garancijom prava na pravično suđenje obuhvaćena i neka druga prava, npr. ona koja se ostvaruju u upravnom postupku?

Odgovor na postavljena pitanja zahtijeva, dakle, sagledavanje prije svega značenja pojma građanskih prava i obaveza u svijetlu formulacije člana 6 Konvencije. Građanska prava i obaveze utvrđeni su, naravno, nacionalnim pravom države ugovornice. Međutim, u praksi Evropskog suda pojam građanskih prava i obaveza posmatra se autonomno, a ne kao prethodno apstraktno definisan i određen kategorizacijom nekog prava ili obaveze kao građanskog u zakonodavstvu države članice. Pri određivanju pojma građanskih prava i obaveza Sud je izabrao kazuistički pristup, šire razumijevanje i progresivno tumačenje, od slučaja do slučaja,⁹ i takav svoj stav izrazio na sledeći način: „Karakter zakonodavstva koje reguliše odlučivanje u ovoj stvari (građansko, trgovinsko, upravno pravo itd), kao i karakter nacionalnog organa nadležnog da odlučuje u ovoj stvari (sud, upravni organ ili neko drugo državno tijelo, odnosno organ koji vrši javnu funkciju) iz tih razloga nemaju veliki značaj“.¹⁰ Prava i obaveze se klasifikuju kao građanska i uživaju

⁹ U predmetu *Bentham protiv Holandije* Sud je istakao da nije u obavezi da daje apstraktnu definiciju koncepta građanskih prava i obaveza, Ž. Ditertr, „Izvodi iz najznačajnijih odluka Evropskog suda za ljudska prava“, *Službeni glasnik*, Beograd, 2006, str. 174.

¹⁰ *Ringeisen protiv Austrije*, presuda od 16. 07. 1971. godine, stav 94; Vidjeti: N. Mol, K. Harbi, *Pravo na pravično suđenje, Vodič za primjenu*

zaštitu garantovanu članom 6 prema svojoj sadržini, karakteru i dejstvima. „Da li se neko pravo može uzeti za građansko u značenju koje mu daje Konvencija, mora se određivati pozivanjem na materijalnu stranu i efekte tog prava, ne na njegovu pravnu klasifikaciju u domaćem pravnom sistemu države koja je u pitanju.“¹¹ Smisao ovakvog pristupa Evropskog suda pri tumačenju Konvencije jeste obezbjeđivanje njene jednoobrazne primjene u državama članicama, kao i sprečavanje izbjegavanja obaveza iz Konvencije prostom izmjenom klasifikacije određenog prava ili obaveze ili izmjenom nadležnosti organa za odlučivanje o njima u nacionalnom zakonodavstvu. U *presudi Feracini protiv Italije*, Sud ističe da je „Konvencija živi instrument koji se ima tumačiti u svjetlosti trenutnih (današnjih) uslova života“.¹² U praksi Suda obim pojma građanskih prava i obaveza se stalno proširuje, uz formiranje određenih oblasti u kojima se po shvatanju Suda grupišu građanska prava i obaveze. Sud je tako stao na stanovište da „odlučivanje o građanskim pravima i obavezama“ obuhvata sve postupke čiji ishod utiče na privatna (građanska) prava i obaveze.¹³ U građansko-pravne postupke ne spadaju, dakle, samo oni koji se tradicionalno takvim smatraju, već, u najširem smislu, svi postupci u kojima se odlučuje o pravima i obavezama građana po građanskom

člana 6 Evropske konvencije o ljudskim pravima, Savjet Evrope, Beograd, 2007, str. 23-24.

¹¹ *Feldbrugge protiv Holandije*, presuda od 29. 05. 1986. godine, stav 29.

¹² Citirano prema: Ž. Ditertr, *Izvodi iz najznačajnijih odluka Evropskog suda za ljudska prava*, op. cit. str. 174.

¹³ Taj stav Sud je ponovio u više presuda. Vidjeti: N. Mol, K. Harbi, *Pravo na pravično suđenje*, op. cit. str. 24; K. Rid, *Evropska konvencija o ljudskim pravima, Vodič za praktičare*, Knjiga I, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2007, str. 85; A. Jakšić, *Evropska konvencija o ljudskim pravima - komentar*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2006, str. 165.

(privatnom) pravu. Takav stav se izražava i na način da se u građansko-pravne postupke, u smislu Konvencije, ubrajaju svi oni koji se ne raspravljaju po pravilima krivičnog postupka.¹⁴

Pored građanskih prava i obaveza, član 6 stav 1 Konvencije garantuje prava koja čine sadržinu prava na pravično suđenje i u postupcima u kojima se odlučuje o „krivičnoj optužbi“ protiv lica. Evropski sud je u svojim odlukama posvetio posebnu pažnju značenju pojma krivična optužba u kontekstu Konvencije. Poput pojma građanskih prava i obaveza, i „optužba“ je autonomni pojam utvrđen kroz bogatu praksu Suda, koji se primjenjuje bez obzira na definiciju koju mu daje domaće zakonodavstvo, ali je, za razliku od građanskih prava i obaveza, apstraktno definisan. U predmetu *Deweer protiv Belgije*¹⁵ Sud je naveo da riječ „optužba“ treba posmatrati prvenstveno u suštinskom, pa tek onda u formalnom značenju, što zahtijeva da se uđe dublje u suštinu tog pojma i analizira konkretno činjenično stanje u određenom postupku. Sud je zaključio da se „optužba“ može definisati kao „zvanično obavještanje koje pojedincu daje nadležni organ vlasti o navodima da je lice počinilo krivično djelo“ ili kada je „situacija (u kojoj se nalazi optuženi) bitno ugrožena“. U predmetu *Engel i ostali protiv Holandije*¹⁶ Sud uspostavlja i određene kriterijume za određivanje postupka u kome se odlučuje o krivičnoj optužbi, koji su posebno od značaja za razlikovanje krivičnog postupka od drugih postupaka, npr. disciplinskih ili upravnih, a to su: klasifikacija u unutrašnjem pravu države članice, priroda djela, svrha, vrsta i težina sankcije.¹⁷ Ukoliko je određeno djelo u nacionalnom zakonodavstvu klasifikovano kao

¹⁴ A. Radolović, *Zaštita prava na suđenje u razumnom roku*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta Rijeka, 1991, br. 1, str. 296.

¹⁵ Presuda od 27. 02. 1980. godine, Serija A, br. 35, stav 42, 44 i 46.

¹⁶ Presuda od 08. 06. 1976. godine.

¹⁷ N. Mol, K. Harbi, *Pravo na pravično suđenje*, op. cit. str. 32.

krivično, onda postupak spada u domen člana 6 Konvencije koji se u tom slučaju primjenjuje. Ukoliko je, pak, normativno tretirano kao prekršaj ili disciplinski prestup, to nije apsolutna smetnja za primjenu garancije pravičnog suđenja iz člana 6 i taj postupak se pod određenim uslovima takođe može smatrati postupkom u kome se odlučuje o krivičnoj optužbi.¹⁸ Ovakav stav Suda po tom pitanju je takođe rezultat uviđanja da bi sloboda država ugovornica da prema sopstvenom nahođenju klasifikuju djelo kao disciplinsko, „kombinovano“ ili sl. umjesto kao krivično ugrozila ostvarivanje osnovnih principa i dovela u pitanje svrhu i cilj člana 6 Konvencije. Države imaju ovlašćenje da svojim zakonima utvrđuju materiju kao krivičnu, disciplinsku ili upravnu, pod uslovom da je to kategorisanje u skladu sa Konvencijom.

Iako, dakle, član 6 stav 1 Konvencije govori samo o pravima i obavezama građanske prirode, odnosno o krivičnoj optužbi protiv lica, što obezbjeđuje garancije pravičnog suđenja u svim građansko-pravnim i krivičnim postupcima, formulacija predmetne odredbe omogućava, čini se, njenu primjenu ne samo u postupcima koji prema nacionalnom zakonodavstvu imaju takav karakter, već i u upravnim, disciplinskim i nekim drugim sudskim postupcima u kojima se u okviru pravnog poretka države odlučuje o građanskim pravima i obavezama. Glavni kriterijum jeste taj da je rezultat određenog postupka od značaja za građanska prava i obaveze subjekta, zbog čega navedena odredba obuhvata postupak po svim imovinsko-pravnim zahtjevima, u komercijalnim, finansijskim i trgovačkim poslovima, sporovima iz porodičnih odnosa itd. To znači da se član 6 primjenjuje i na postupke kojima nacionalno zakonodavstvo daje karakter upravnog spora. Sudska praksa je pozvana, naravno, da razradi i učvršćuje takav princip, uz napor koji mora uložiti da suzi prostor i ograniči mogućnosti za

¹⁸ Ibid, str. 32–37.

različita postupanja i nedosljednosti koje se po tom osnovu neminovno javljaju.

U građanskim stvarima pravo na pravično, fer i nepristrasno suđenje, kao što će se dalje u tekstu vidjeti, prvenstveno podrazumijeva načelnu jednakost stranaka i parničnih sredstava koja imaju u postupku. U krivičnom postupku to pravo se pojavljuje kao skup procesnih garancija i ovlašćenja kojima se obezbeđuje odgovarajući nivo položaja okrivljenog u postupku zasnovan na pretpostavci nevinosti i podrazumijeva postupanje od strane suda sa punim uvažavanjem njegovih prava koje treba da osigura zaštitu u njihovom ostvarivanju. Okrivljeni tokom cijelog postupka mora imati na raspolaganju sva prava koja su mu Konvencijom garantovana,¹⁹ sa težištem na pravu na odbranu. Bez obzira na različit položaj tužioca i okrivljenog u krivičnom postupku, svaka strana mora imati jednaku mogućnost upotrebe procesnih sredstava pri čemu nijedna ne smije biti favorizovana po bilo kom osnovu. Obaveze suda koje se odnose na meritorno odlučivanje istovjetne su u građanskim i krivičnim stvarima i zahtijevaju od njega da u pravičnom i javnom postupku, u razumnom roku, donese svoju odluku. Zakonom se strankama mora osigurati mogućnost kontrole odluka suda ili drugog državnog organa od strane nadležne više sudske ili državne vlasti, zbog čega sastavni dio prava na pravično suđenje čini i pravo na djelotvorno pravno sredstvo protiv tih odluka. Ta kontrola po svojoj formi i sadržaju mora biti efikasna da omogući ostvarivanje sadržine pravosnažnog pravnog akta.²⁰

Relevantno zakonodavstvo Crne Gore je u duhu koncepta člana 6 Konvencije kako ga tumači Evropski sud. Zakon o parničnom postupku²¹ u članu 1 propisuje da se tim zakonom

¹⁹ *Meftah i drugi protiv Francuske*, presuda od 26. 03. 2001. godine.

²⁰ *Ruiz-Mateos protiv Španije*, presuda od 23. 06. 1993. godine.

²¹ *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 22/04 i 28/05, *Službeni list Crne Gore*, br. 47/15 i 48/15.

„određuju pravila postupka na osnovu kojih sud raspravlja i odlučuje u sporovima iz ličnih i porodičnih odnosa, iz radnih odnosa, kao i iz imovinskih i drugih građansko-pravnih odnosa fizičkih i pravnih lica, osim ako su neki od navedenih sporova posebnim zakonom stavljeni u nadležnost drugog državnog organa“. Iz te zakonske odredbe nesumnjivo proizilazi da su redovni sudovi nadležni da odlučuju u svim sporovima koji nastaju iz građansko-pravnih odnosa, pod uslovom da nijesu stavljeni u nadležnost upravnog organa. Nadležnost upravnih organa je u zakonodavstvu Crne Gore, kao i u zakonima brojnih drugih država, veoma široko postavljena. U okviru nje upravni organi odlučuju i o nekim pitanjima koje Evropski sud tretira kao građanska prava i obaveze, kao npr. izdavanje građevinske dozvole, izdavanje dozvole za bavljenje određenom djelatnošću, usvojenje, starateljstvo, socijalno osiguranje, zdravstveno osiguranje, pravo na povraćaj poreza itd. Pojedinaac u tim postupcima nesumnjivo uživa zaštitu člana 6 Konvencije. Članom 2 Zakona o upravnom sporu²² predviđeno je da u upravnom sporu sud odlučuje o zakonitosti upravnog akta, kao i druge upravne aktivnosti kojom se utvrđuje ili na drugi način utiče na prava, obaveze i pravne interese fizičkog ili pravnog lica, kada je to zakonom propisano, što potvrđuje stav da se zaštita garantovana članom 6 Konvencije odnosi i na postupak u upravnom sporu.

Sadržina prava na pravično suđenje

Odredba člana 6 stav 1 Konvencije u okviru prava na pravično suđenje garantuje čitav niz posebnih prava koja su direktno navedena, ali sadrži i prava koja je Evropski sud u svojoj praksi tumačenjem Konvencije utvrdio kao njome posredno obuhvaćena. Neposredno sadržana su pravo na pravičnu raspravu,

²² *Službeni list Crne Gore*, br. 54/16.

pravo na javnu raspravu, pravo na raspravu pred nezavisnim, nepristrasnim i na osnovu zakona obrazovanim sudom, pravo na suđenje u razumnom roku i pravo na javno izricanje presude. Evropski sud je u svojim odlukama utvrdio da odredba, pored navedenih, sadrži i sledeća prava: pravo na pristup sudu (pravo na tužbu), pravo na prisustvo u postupku, pravo na pretpostavku nevinosti, pravo optuženog da bude obaviješten o prirodi i razlozima optužbe protiv njega, pravo na kontradiktoran postupak, pravo na jednakost sredstava stranaka, pravo optuženog da ima dovoljno vremena i mogućnosti za pripremanje odbrane, pravo optuženog na odbranu uz pomoć branioca, pravo optuženog da ispituje svjedoke, pravo na dokazivanje, pravo na besplatnu pomoć prevodioca i pravo na obrazloženu presudu.²³ Prema stavu Suda, „u jednom demokratskom društvu pravo na pravično suđenje, u značenju koje mu daje Konvencija, zauzima toliko važno mjesto da restriktivno tumačenje člana 6 stav 1 ne odgovara cilju i svrsi te odredbe“.²⁴ Zato prava i obaveze koja čine predmet prava na pravično suđenje ne mogu biti određivani isključivo prema unutrašnjem zakonodavstvu zemlje potpisnice, iako ono ima bitan značaj za utvrđivanje sadržaja ovog prava. Za određivanje broja i obima prava koja ulaze u sastav člana 6 Konvencije određujući je stvarni sadržaj te norme, a ne tumačenje nacionalnog zakonodavstva.²⁵ Od svih navedenih elemenata iz sadržaja prava na pravično suđenje u praksi Evropskog suda predmet zaštite najčešće su bili nezavisnost suda,²⁶ razumnost

²³ A. Jakšić, *Evropska konvencija o ljudskim pravima - komentar*, op. cit. str. 160; C. Ovey, R. White, *European Convention of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2002, pp. 151–170.

²⁴ *Delcourt protiv Belgije*, presuda od 17. 01. 1970. godine; *Moreira de Azevedo protiv Portugala*, presuda od 23. 10. 1990. godine.

²⁵ *Koenig protiv SR Njemačke*, presuda od 31. 05. 1978. godine.

²⁶ *Van de Hurk protiv Holandije*, presuda od 19. 04. 1994. godine, Serija A br. 288: „...žalbeni sud koji nadzire rad upravnih tijela ne može se smatrati

roka u postupanju,²⁷ pravo na jednakost sredstava²⁸ i javnost raspravljanja.²⁹

U ovom dijelu teksta će biti riječi o nekim od navedenih prava u okviru prava na pravično suđenje preko kojih se ono zapravo i ostvaruje, a to su prije svega: pravo na pristup sudu; pravo na pravičnost postupka i na jednakost strana; pravo na javnu raspravu; pravo na suđenje u razumnom roku; pravo na obavještenost o razlozima lišenja slobode i optužbi; pretres u prisustvu optuženog; prezumpcija nevinosti; pravo na odbranu i pravnu pomoć; pravo optuženog da ispituje svjedoke; pravo na tumača i na prevod; zabrana samooptuživanja; pravo na obrazloženu presudu; pravo na javno izricanje presude; pravo na pravno sredstvo protiv presude, odnosno žalbu; pravo na odštetu zbog greške suda; pravo svakog pojedinca da mu ne bude suđeno odnosno da ne bude kažnjen dvaput u istoj pravnoj stvari.

Pravo na pristup sudu

Pravo na pristup sudu predviđeno je članom 14 stav 1 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i članom 6 stav 1 Evropske konvencije kao sastavni dio prava na nezavisnim jer kralj može promijeniti svaku njegovu odluku (...) za izražavanje ovakvog stava nije od uticaja koliko često je ovo ovlašćenje korišćeno“.

²⁷ *Salesi protiv Italije*, presuda od 26. 02. 1993. godine: „...razumnost roka utvrđuje se u svakom pojedinačnom slučaju, a neki od relevantnih činilaca su složenost slučaja, način postupanja državnih tijela s predmetom, postupanje podnosioca tužbe, kao i posebne okolnosti od kojih zavisi trajanje postupka.“

²⁸ *Bönisch protiv Austrije*, presuda od 06. 04. 1985. godine: „...nužno je saslušati vještake obje strana, (...) suprotno postupanje predstavlja povredu člana 6 Konvencije...“

²⁹ *Le Compte i drugi protiv Belgije*, presuda od 23. 06. 1981. godine: „pravo na javnost nije nužno prekršeno ako se obje strane sporazumiju da se postupak vodi u odsutnosti stranaka.“

pravično suđenje. Iako ta odredba Konvencije ne sadrži neposredno garanciju prava na pristup sudu, Evropski sud je utvrdio da pravo na pristup sudu predstavlja njen nerazdvojni dio.³⁰ Pravo na pravično suđenje bi predstavljalo *nudum ius* ukoliko ne bi u sebi sadržavalo i pravo na rješavanje spora od strane nadležnog suda.³¹ U teoriji, ali i u zakonskoj regulativi, posebno se ističe da pravo na pravično suđenje može biti povrijeđeno i u dijelu koji se odnosi na pristup sudu.³² Pravo na pristup sudu čini čak prvi element i samu suštinu prava na pravično suđenje bez koga nema ni tog prava. Član 6 neposrednije zapravo sadrži pravo na sud, čiji je vid operacionalizacije pravo na pristup sudu. Tako posmatrano, pravo na pristup sudu kao građansko pravo je osnovno pravo koje je sadržano u članu 6 Konvencije. Sud je zaključio da ovaj član Konvencije pojedincu garantuje pravo da bilo koji zahtjev o svojim građanskim pravima i obavezama iznese pred sud, da ostvari svoje pravo.³³ Pravo na pristup sudu ne podrazumijeva, međutim, samo dobijanje mogućnosti da se postupak pokrene. Načelo vladavine prava i pravne sigurnosti zahtijeva da to pravo mora obuhvatiti i pravo da se dođe do meritorne odluke u postupku. Za efektivno ostvarenje prava pojedinac mora imati na raspolaganju pravno sredstvo koje mu to omogućava, čije koncipiranje i ustanovljavanje Evropski sud prepušta državi članici. Državi se, dakle, ostavlja sloboda izbora načina kojima će se obezbijediti pravo pristupa sudu. Takav zaključak

³⁰ Filip Lič, *Obraćanje Evropskom sudu za ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Misija OEBS u Srbiji, Beograd, 2007, str. 249; Vidjeti: *Golder protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, presuda od 21. 02. 1975. godine, Serija A, br. 18, stav 35.

³¹ *Kutić protiv Hrvatske*, presuda od 01. 03. 2002. godine.

³² Odluka Ustavnog suda Crne Gore, UŽ – III br. 422/10 od 19. 06. 2012. godine.

³³ *Tomašić protiv Hrvatske*, presuda od 19. 06. 2006. godine.

proizilazi i iz odredbe člana 13 Konvencije koja sadrži obavezu obezbjeđivanja djelotvornog pravnog sredstva za zaštitu prava i sloboda u nacionalnom zakonodavstvu i njegovog iscrpljivanja pred nacionalnim organima prije obraćanja Evropskom sudu, što se jednako odnosi kako na pravna sredstva u postupku pred državnim i sudskim organima tako i na ustavnu žalbu pred Ustavnim sudom. Odredbe Konvencije na taj način nastoje da obavežu države da svima obezbijede mogućnost zaštite ljudskih prava kod domaćih organa i sudova prije nego što budu prinuđeni da zaštitu prava potraže na međunarodnom nivou. „Države se oslobađaju odgovaranja pred međunarodnim organima za svoja djela prije nego što dobiju priliku da isprave situaciju kroz svoj pravni sistem i zbog toga su lica koja žele da se pozovu na nadzornu nadležnost Suda po pitanju pritužbi protiv države obavezna da najprije upotrebe pravne lijekove koje pruža domaći sistem“.³⁴ Pri tome se polazi od stava da pravo na pristup sudu nije apsolutno pravo, već može trpjeti ograničenja koja neće biti suprotna članu 6 stav 1 Konvencije pod uslovom da su u skladu sa relevantnim domaćim zakonima i drugim propisima, da se njima ne narušava sama suština prava, da su uvedena zbog ostvarivanja nekog legitimnog cilja i ako postoji razumni odnos srazmjernosti između upotrijebljenih sredstava i cilja koji se želi postići.³⁵ Sud je razmatrao različita ograničenja i konstatovao da ukoliko postoji očigledni propust nosilaca javnih ovlašćenja za koje stranka ne snosi odgovornost, a ima za posljedicu sprečavanje pristupa sudu, povrijeđen je član 6

³⁴ *Siništaj i drugi protiv Crne Gore*, presuda od 24. 11. 2015. godine, stav 114; *Akdivar i drugi protiv Turske*, presuda od 16. 09. 1996. godine, stav 65; *Vučković i drugi protiv Srbije*, presuda od 25. 03. 2014. godine, stav 70.

³⁵ *Eskelinen i ostali protiv Finske*, presuda od 19. 03. 2007. godine; *Golder protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, op. cit; *Phills protiv Grčke*, presuda od 27. 08. 1991. godine, Serija A, br. 209, stav 59.

Konvencije.³⁶ U skladu sa tim, „Ustavni sud ukazuje da pravo na pristup sudu nije apsolutno pravo, već podliježe ograničenjima koja ne smiju narušavati samu suštinu prava i njegov legitimni cilj, a to je pristup pravnom sredstvu.“³⁷ Djelovanje prava na pravično suđenje i u okviru njega prava na pristup sudu uključuje i postupak izvršenja pravosnažnih i obavezujućih sudskih odluka.³⁸ Prema stavu Evropskog suda, nedopustivo bi bilo kada bi pravosnažne sudske presude ostale neizvršene na štetu subjekta iz razloga nepostupanja državnih vlasti.³⁹

Pravo na pristup sudu prema članu 6 stav 1 Konvencije je najpotpunije i najdirektnije izraženo u pravu na raspravu pred sudom. Tom odredbom je utvrđeno da svako ima pravo na pravičnu i javnu raspravu pred nezavisnim i nepristrasnim sudom, obrazovanim na osnovu zakona. Pod sudom u smislu navedene odredbe Konvencije podrazumijeva se trajno, na osnovu zakona obrazovano sudsko tijelo, odnosno drugi organ državne vlasti, nepristrasan i nezavisan od stranaka u postupku, ali i od izvršne vlasti, koje može da pruži sve garancije pravičnosti postupka koje Konvencija sadrži.⁴⁰ „Sud podsjeća da, po članu 6 stav 1 Konvencije, tribunal mora uvijek da bude ‘obrazovan na osnovu zakona’, a ta faza pokriva ne samo pravni osnov za samo postojanje tribunala, već, između ostalog, sastav vijeća u svakom predmetu“.⁴¹ Nezavisnost i nepristrasnost suda, kao pretpostavka prava na pristup sudu, takođe je, dakle, elemenat prava na pravično suđenje. Pri tome su ta dva zahtjeva

³⁶ Filip Lič, *Obraćanje Evropskom sudu za ljudska prava*, op. cit. str. 251.

³⁷ Odluka Ustavnog suda Crne Gore, UŽ – III br. 502/10 od 18. 07. 2013. godine.

³⁸ *Estima Jorge protiv Portugala*, presuda od 21. 03. 1998. godine.

³⁹ *Immobiliare Saff protiv Italije*, presuda od 28. 07. 1999. godine.

⁴⁰ *Le Compte, Van Leuven i Meyere protiv Belgije*, presuda od 23. 06. 1981. godine; *Coeme i drugi protiv Belgije*, presuda od 22. 06. 2000. godine.

⁴¹ *Siništaj i drugi protiv Crne Gore*, op.cit, stav 181.

neodvojivo vezana. Nepristrasnost suda podrazumijeva da sud i sudije koje ga čine ulivaju sigurnost u mjeri koja isključuje svaku osnovanu sumnju u njegovu nepristrasnost.⁴² Sudovi upravo svojom nepristrasnošću treba da doprinose povjerenju javnosti koje je nužno u demokratskom društvu, što je utvrđeni stav međunarodnog prava.⁴³ Evropski sud utvrđuje nezavisnost suda na osnovu objektivnih i subjektivnih kriterijuma. Objektivni su, između ostalog, način na koji su sudije izabrane, trajanje njihovog mandata, postojanje garancija protiv uticaja sa strane, kao i to da li sam sud odaje utisak nezavisnosti. Nezavisnost ne postoji ako izvršna vlast može uticati na organe odlučivanja. Prema subjektivnom kriterijumu, sud mora biti sastavljen od sudija koji su oslobođeni ličnih uvjerenja ili predrasuda koje bi mogle uticati na objektivnost presude. „Ustavni sud ukazuje da postojanje nepristrasnosti u smislu člana 6 stav 1 Konvencije mora biti utvrđeno prema subjektivnom testu, pri čemu se mora uzeti u obzir i lično uvjerenje i ponašanje konkretnog sudije, tj. da li je sudija imao neke lične predrasude ili pristrasnosti u tom predmetu. Isto tako, prema objektivnom testu treba utvrditi je li sam sud i njegov sastav nudio dovoljno jemtva kako bi se isključila svaka legitimna sumnja u pogledu njegove pristrasnosti.“⁴⁴

Organizacija pravosuđa je u nadležnosti država članica. Zato su zakonodavna rješenja različita. Međutim, ta rješenja u svakom slučaju moraju omogućavati pojedincu pristup sudu u mjeri koja obezbjeđuje očuvanje suštine bića prava na pravično suđenje. Prema stavu Suda, Konvencija obavezuje države potpisnice da organizuju svoje pravosuđe na način koji omogućava sudovima da zadovolje garancije iz člana 6 stav 1 i koji svakome

⁴² *Fey protiv Austrije*, presuda od 24. 02. 1993. godine.

⁴³ *Mežnarić protiv Hrvatske*, presuda od 15. 07. 2005. godine.

⁴⁴ Odluka Ustavnog suda Crne Gore, UŽ – III br. 109/10 od 07. 04. 2011. godine.

jamči donošenje konačne odluke o njegovom zahtjevu u razumnom roku.⁴⁵

Što se tiče prava na pristup sudu i prava na suđenje pred nezavisnim, nepristrasnim i na osnovu zakona obrazovanim sudom u domaćem pravnom sistemu, Ustav Crne Gore, kao što je rečeno, u članu 32 garantuje svakom pravo na pravično i javno suđenje u razumnom roku pred nezavisnim, nepristrasnim i zakonom ustanovljenim sudom. Osim toga, Ustav u okviru osnovnih odredbi, u članu 11, sadrži normu da je vlast uređena na načelu podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku i da sudska vlast vrši sud. Ustav sadrži posebno poglavlje o sudstvu (dio treći „Uređenje vlasti“, odeljak 5 „Sud“). Pojam javnosti suđenja sadržan je u članu 120 Ustava, nepristrasnosti i nezavisnosti suda u članu 118 stav 1, a zakonsko utemeljenje suda određeno je na negativan način, putem izričite ustavne zabrane osnivanja prijevika i vanrednih sudova (član 118 stav 3). Sudska vlast je samostalna i nezavisna. Sud sudi na osnovu Ustava, zakona i potvrđenih i objavljenih međunarodnih ugovora (član 118 stav 1 i 2). Članom 121 garantovana je stalnost sudske funkcije, propisani osnovi prestanka funkcije sudije i osnovi za razrješenje sudije sa dužnosti.

Relevantno domaće zakonodavstvo takođe garantuje pravo na pristup sudu i suđenje pred nezavisnim i nepristrasnim sudom. Zakonom o sudovima⁴⁶ je propisano da svako ima pravo da se obrati sudu radi ostvarivanja svojih prava (član 3 stav 1). Sudovi su organizaciono postavljeni tako da omogućavaju građanima da se koriste ovim pravom. Sud je dužan da zakonito, objektivno i blagovremeno odlučuje u pravnoj stvari za koju je nadležan (član 2 stav 2). Zakon sadrži odredbe o nepristrasnosti sudova, propisujući da svako ima pravo na nepristrasno suđenje u

⁴⁵ *Ledone (2) protiv Italije*, presuda od 12. 05. 1999. godine, stav 23; *Uljar i drugi protiv Hrvatske*, presuda od 08. 04. 2007. godine

⁴⁶ *Službeni list Crne Gore*, br. 11/2015.

razumnom roku (član 5). Odredbe o garanciji sudske nezavisnosti zastupljene su i u drugim zakonima. Tako je Zakonikom o krivičnom postupku⁴⁷ predviđeno da državni organi, mediji, udruženja građana, javne ličnosti i druga lica ne smiju svojim javnim izjavama o krivičnom postupku koji je u toku vrijeđati pravila postupka, prava okrivljenog i oštećenog i načelo sudske nezavisnosti (član 3 stav 2). Na osnovu ovih i drugih ustavnih i zakonskih odredbi može se zaključiti da propisi Crne Gore pružaju garancije sudske nezavisnosti i nepristrasnosti suda.

Pravo na pravičnost postupka i na jednakost strana

Osim formalnog pristupa sudu, pravo na pravično suđenje podrazumijeva i pravo stranaka u postupku da budu upoznate sa svim aktima ili podnescima koji su upućeni sudu, kao i pravo na izjašnjenje na te procesne radnje,⁴⁸ a istovremeno podrazumijeva i dužnost suda da temeljno ispita zahtjev, argumente i dokaze iznesene tokom postupka, kao i da izvrši njihovu pravnu procjenu,⁴⁹ poštujući pri tome načelo jednakosti strana. Drugim riječima, pravo na pravično suđenje uključuje i pravo na pravičan postupak. Pravo na pravičnost postupka mora biti obezbijeđeno i u građanskom i u krivičnom postupku, kao i u svim pratećim postupcima, kao što je npr. spor o troškovima postupka.⁵⁰ U odlukama Evropskog suda se ističe da se pravičnost postupka cijeni na osnovu postupka kao cjeline⁵¹, tako da je njegov zadatak da ispita da li je postupak,

⁴⁷ *Službeni list Crne Gore*, br. 57/2009 i 49/2010.

⁴⁸ *Kress protiv Francuske*, presuda od 07. 06. 2001. godine.

⁴⁹ *Kraska protiv Švajcarske*, presuda od 19. 03. 1993. godine.

⁵⁰ *Beer protiv Austrije*, presuda od 06. 02. 2001. godine, stav 18.

⁵¹ *Barbera, Messeque i Jabardo protiv Španije*, presuda od 06. 12. 1998. godine, Serija A, br. 146, stav 68.

sagledavajući ga kao jedinstvenu cjelinu, bio vođen na način koji je pravičan za podnosioca.⁵² Pri tome neće svaka procesna povreda usloviti povredu prava na pravično suđenje, već samo povreda koja je takvog značenja da podnosiocu vrijeđa to pravo.⁵³ Načelo jednakosti strana predstavlja jedan od osnovnih elemenata sadržaja šireg prava na pravično suđenje, a u skladu sa tim i prava na pravičan postupak. Jednakost strana znači da svaka stranka u postupku mora imati ravnopravnu mogućnost da izloži svoj zahtjev i iznese svoje argumente pred sudom i to pod uslovima koji joj omogućavaju načelnu „jednakost oružja“ i ne stavljaju je u suštinski nepovoljniji položaj u odnosu na drugu stranu.⁵⁴ U relevantnom domaćem zakonodavstvu jednakost sredstava detaljno uređuje Zakonik o krivičnom postupku koji u članu 4 stav 2 nalaže da se okrivljenom mora omogućiti da se izjasni o svim činjenicama i dokazima koji ga terete, kao i da iznese sve činjenice i dokaze koji mu idu u korist.

Pravo na javnu raspravu

Pravo na javnu raspravu je izričito obuhvaćeno članom 6 stav 1 Konvencije koji predviđa da u postupku odlučivanja o građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega svako ima pravo na pravičnu i javnu raspravu. Suđenje i rasprava načelno moraju biti javni.⁵⁵ Javnost rasprave obezbjeđuje vršenje javne kontrole ostvarivanja pravde koja treba da doprinese pravičnom suđenju i očuvanju povjerenja

⁵² *Delta protiv Francuske*, presuda 19. 12. 1990. godine, serija A broj 191, stav 35; Vidjeti, takođe: *Khan protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, presuda od 12. 05. 2000. godine, stav 34 i 38.

⁵³ *Stromberg protiv Danske*, presuda od 20. 06. 2002. godine; *Pedersen protiv Danske*, presuda od 12.06.2003. godine

⁵⁴ *Hentrich protiv Francuske*, presuda od 22. 03. 1994. godine.

⁵⁵ *Pretto i drugi protiv Italije*, presuda od 08. 12. 1983. godine.

naroda u sud.⁵⁶ Štampa i javnost se mogu isključiti sa cijelog ili sa dijela suđenja samo iz razloga koji su predviđeni članom 6, i to u tri slučaja: u interesu morala, javnog reda ili nacionalne bezbjednosti u demokratskom društvu; kada to zahtijevaju interesi maloljetnika ili zaštita privatnog života stranaka; ili u mjeri koja je, po mišljenju suda, nužno potrebna u posebnim okolnostima kada bi javnost mogla da naškodi interesima pravde. U krivičnim predmetima u kojima postoji veliko interesovanje i očekivanje javnosti, legitimna su ograničenja načela javnosti, iz razloga npr. zaštite prava i interesa okrivljenog, zaštite privatnosti ili bezbjednosti svjedoka itd.⁵⁷

Što se tiče relevantnog domaćeg prava, Ustav Crne Gore sadrži sličnu odredbu, obzirom da u članu 120 proklamuje javnost rasprave pred sudom, uz određenje da sud može izuzetno isključiti javnost sa rasprave ili njenog dijela iz razloga koji su nužni u demokratskom društvu, samo u obimu koji je potreban: u interesu morala; javnog reda; kada se sudi maloljetnicima; radi zaštite privatnog života stranaka; u bračnim sporovima; u postupcima u vezi sa starateljstvom ili usvojenjem; radi čuvanja vojne, poslovne ili službene tajne i zaštite bezbjednosti i odbrane Crne Gore. Princip javnosti zastupljen je u krivičnom i parničnom postupku. Zakonik o krivičnom postupku sadrži pravilo o javnosti glavnog pretresa, sa tim što određuje da glavnom pretresu mogu prisustvovati samo punoljetna lica. Zakon propisuje i osnove isključenja javnosti za cio glavni pretres ili jedan njegov dio, ako je to potrebno radi čuvanja tajne, čuvanja javnog reda, zaštite morala, zaštite interesa maloljetnog lica ili zaštite ličnog ili porodičnog života okrivljenog ili oštećenog (član 313. i 314). I Zakon o parničnom postupku na gotovo istovjetan način sadrži pravilo o javnosti glavne

⁵⁶ Vidjeti više: R. Etinski, „Pravo na pravično suđenje u svijetlu prakse Evropskog suda za ljudska prava“, *Pravni život*, br. 12/2002, tom IV, str. 441-442.

⁵⁷ *Doorson protiv Holandije*, presuda od 26. 03. 1996. godine.

rasprave, sa tim što raspravi mogu prisustvovati samo punoljetna lica (član 308). Sud može isključiti javnost za cijelu glavnu raspravu ili jedan njen dio ako to zahtijevaju interesi čuvanja državne, službene, poslovne ili lične tajne, interes javnog reda ili razlozi morala (član 308 i 309).

Pravo na suđenje u razumnom roku

Dio složenog prava na pravično suđenje predstavlja i pravo na suđenje u razumnom roku. Može se čak reći da je pravo na suđenje u razumnom roku jedan od ključnih elemenata prava na pravično suđenje. U članu 6 stav 1 Konvencije pravo na suđenje u razumnom roku utvrđeno je kao pravo na raspravu u razumnom roku. Taj zahtjev je propisan da bi se preduprijedila neopravdana i pretjerana kašnjenja u sudskom postupku. Da bi bila djelotvorna, pravna zaštita mora biti blagovremena. Prema odlukama Evropskog suda, bez prava na razumnu dužinu postupka nema ni prava na pristup sudu, niti prava na pravično suđenje u cjelini. Okončanje sudskog postupka u razumnom roku je interes pojedinca, ali i značajan element sistema pravne sigurnosti u državi.⁵⁸

Pojam razumnog roka, kao elementa prava na suđenje u razumnom roku, predstavlja pravni standard koji Konvencijom nije bliže određen. U pravnoj teoriji se uzima da „vrijeme koje se smatra razumnim predstavlja vrijeme u kome treba putem sudske odluke da bude okončana nesigurnost u kojoj se građanin nalazi u pogledu svog građansko-pravnog položaja ili zbog krivične optužbe protiv njega.“⁵⁹ U praksi Evropskog suda razumni rok nije definisan određenjem konkretnih vremenskih granica ili tačnog perioda mogućeg (prihvatljivog) trajanja

⁵⁸ N. Mol, K. Harbi, *Pravo na pravično suđenje*, op. cit. str. 48.

⁵⁹ Lj. Milutinović, „Suđenje u razumnom roku, Mjere u cilju sprječavanja povrede prava na pravično suđenje“, *Paragraf*, 255/2007.

postupka, niti apsolutnog vremenskog okvira u kome bi postupak trebalo da se okonča, već je Sud prihvatio kazuistički pristup u određivanju razumnog roka utvrđivanjem kriterijuma za njegovu ocjenu u svakom konkretnom slučaju.⁶⁰ Šta će se smatrati „razumnim rokom“ zavisiće od posebnih uslova i okolnosti svakog pojedinačnog slučaja, pri čemu se uzima u obzir prije svega predmet spora, složenost činjeničnih i pravnih pitanja, a zatim se naročito cijene momenti kao što su stepen odgovornosti nadležnog državnog organa i podnosioca predstavke za odugovlačenje, ponašanje podnosioca predstavke i državnog organa, kao i značaj predmeta spora za podnosioca.⁶¹ Pri tome se kao relevantna cijene samo kašnjenja u postupku koja su uzrokovana propustom državnog organa. Riječ je istovremeno i o kriterijumima za utvrđivanje osnova za oslobađanje države od odgovornosti za povredu prava na suđenje u razumnom roku.

U građanskim stvarima razumni rok se računa od dana podnošenja tužbe pa do okončanja izvršnog postupka koji se smatra integralnim dijelom sudskog postupka.⁶² U krivičnom postupku, koji se sprovodi u skladu sa članom 6 stav 1 Konvencije, u kojem ovo pravo inače ima posebne implikacije, suđenje u razumnom roku obuhvata vrijeme od trenutka kada je lice uhapšeno, odnosno od dana kada bude optuženo i kada je na zvaničan način saznalo da se protiv njega preduzimaju radnje u cilju provođenja krivičnog postupka, pa do pravosnažnog završetka postupka, utvrđivanjem krivice ili nevinosti, uključujući, dakle, i postupak po žalbi.⁶³ Pravo na raspravu u razumnom

⁶⁰ Ove kriterijume Evropski sud je utvrdio u presudama: *Buchholz protiv Njemačke*, *King protiv Njemačke*, *Zimmermann i Steiner protiv Švajcarske*. Ž. Ditertr, *Izvodi iz najznačajnijih odluka Evropskog suda za ljudska prava*, op. cit. str. 196.

⁶¹ *Horvat protiv Hrvatske*, presuda od 26. 07. 2001. godine.

⁶² *Homsby protiv Grčke*, presuda od 19. 03. 1987. godine.

⁶³ *Eckle protiv Njemačke*, presuda od 23. 06. 1982. godine; *Deweer protiv*

roku iz člana 6 stav 1 Konvencije tijesno je povezano sa zahtjevom „razumnog roka“ iz člana 5 stav 3 budući da je interes lica u pritvoru da se krivični postupak protiv njega što brže okonča, a nepotrebno produžavanje postupka dovodi u pitanje zakonitost daljeg pritvora. U slučaju primjene člana 5 stav 3 Konvencije vremenski period „razumnog roka“ teče od hapšenja ili lišenja slobode do donošenja prvostepene osuđujuće ili oslobađajuće presude, bez postupka po žalbi (koji je obuhvaćen članom 6 stav 1). Umjesto utvrđivanja vremenskih granica trajanja pritvora, Sud je zauzeo stav da za neprekidni pritvor moraju postojati odgovarajući i dovoljni razlozi. Prvim dijelom odredbe stava 3 člana 5 Konvencije utvrđeno je da svako ko je uhapšen ili lišen slobode u skladu sa odredbama stava 1. c) tog člana, tj. radi privođenja pred nadležnu sudsku vlast zbog opravdane sumnje da je izvršio krivično djelo ili kada se to opravdano smatra potrebnim kako bi se preduprijedilo izvršenje krivičnog djela ili bjekstvo po njegovom izvršenju, mora bez odlaganja biti izveden pred sudiju ili drugo službeno lice zakonom određeno da obavlja sudske funkcije. Drugi dio te odredbe garantuje licu lišenom slobode pravo „da mu se sudi u razumnom roku ili da bude pušten na slobodu do suđenja“. Pri tome je Sud konstatovao da te opcije nijesu alternativne, već je utvrđeno pravo lica da se pusti na slobodu do suđenja u nedostatku opravdanih razloga za pritvor.⁶⁴

U domaćem pravu, odredbom člana 32 Ustava Crne Gore u sklopu prava na pravično suđenje zajemčena je i neposredna zaštita prava na suđenje u razumnom roku. Zakon o sudovima uvodi standard suđenja u razumnom roku tako što propisuje da svako ima pravo na nepristrasno suđenje u razumnom roku (član

Belgije, op. cit. stav 14; *B. protiv Austrije*, presuda od 28. 03. 1990. godine, stav 36.

⁶⁴ *Wemhoff protiv Njemačke*, presuda od 27. 07. 1968. godine, Serija A, br. 7, stav 4–5.

5). Zakonik o krivičnom postupku sadrži načelne odredbe prema kojima okrivljeni ima pravo da u najkraćem roku bude izveden pred sud i da mu bude suđeno bez odlaganja, sud je dužan da postupak sprovede bez odugovlačenja i da onemogući svaku zloupotrebu prava koja pripadaju licima koja učestvuju u postupku, a trajanje pritvora, odnosno drugih ograničenja slobode mora biti svedeno na najkraće potrebno vrijeme (član 15). Opšta obaveza iz ovog člana konkretizovana je brojnim odredbama Zakonika kojima se propisuje: ovlašćenje suda da kazni učesnike u postupku čije su radnje usmjerene na odugovlačenje postupka; rok do kojeg se istraga ima završiti; rok za zakazivanje glavnog pretresa; rok za izradu presude nakon njenog donošenja; krajnji rok drugostepenom sudu do kada je dužan da odluči po žalbi itd. Zakonik naglašava potrebu za naročitom hitnošću u postupcima prema maloljetnicima, koji u krivičnom postupku imaju ista prava kao i punoljetna lica. Takođe je u članu 448 stav 2 Zakonika, koji se odnosi na određivanje pritvora u skraćenom postupku, predviđeno da prije podnošenja optužnog predloga pritvor može trajati samo onoliko koliko je potrebno da se sprovedu dokazne radnje, ali ne duže od osam dana, bez mogućnosti produženja. Radi ostvarivanja prava okrivljenog da mu se sudi u razumnom roku i sud ima obavezu da sve procesne radnje sprovede bez odugovlačenja i suzbije svaku zloupotrebu procesnih prava.

Zakon o parničnom postupku sadrži odredbu da je sud dužan da nastoji da se postupak sprovede bez odugovlačenja, u razumnom roku i sa što manje troškova i da onemogući svaku zloupotrebu prava koja strankama pripadaju u postupku (član 11 stav 1). Kao novinu u reformi parničnog postupka zakon je propisao rokove za rješavanje predmeta koje nije poznavalo ranije domaće građansko parnično zakonodavstvo. I ovaj Zakon sadrži standard suđenja u razumnom roku, a pojedine odredbe Zakona koncipirane su u skladu sa zahtjevom da se u praksi

sudova taj standard i ostvari. Propisani su kontinuirani rokovi za radnje suda i stranaka. Stranke su ograničene u pogledu roka do kojeg mogu u postupku iznositi nove činjenice i predlagati nove dokaze, a data su i rješenja kojima se sprečavaju zloupotrebe procesnih ovlaštenja.

Pravo na obaviještenost o razlozima lišenja slobode i optužbi

Sastavni dio prava na pravično suđenje je i pravo na obaviještenost o razlozima lišenja slobode i optužbi, jer član 6 stav 3 a) Konvencije propisuje da svako ko je optužen za krivično djelo ima pravo da bez odlaganja, posebno i na jeziku koji razumije bude obaviješten o prirodi i razlozima optužbe protiv njega. On mora imati preciznu i punu informaciju o optužbama i pravnim kvalifikacijama koje mu se stavljaju na teret.⁶⁵ I po odredbi člana 5 stav 2 Konvencije svako ko je uhapšen mora biti odmah i na jeziku koji razumije obaviješten kako o razlozima hapšenja, tako i „o svakoj optužbi protiv njega“. Navedenim odredbama se garantuje pravo svakog lica lišenog slobode na obavješćavanje o razlozima hapšenja i to „odmah“, odnosno „bez odlaganja“. U ovim, samo na prvi pogled istovjetnim odredbama, pažljivijim sagledavanjem može se uočiti razlika, jer se u članu 6 stav 3 a) zahtijeva neodložno davanje obavješćenja o prirodi i razlozima optužbe protiv lica, čim je osumnjičeni optužen, ili inače prilikom otpočinjanja krivičnog postupka, pri čemu riječ „posebno“ govori da okrivljeni ima pravo da se na početku postupka upozna ne samo sa prirodom i razlozima optužnice, tj. sa djelima koja je navodno učinio i na kojima se optužnica zasniva, već i sa što više činjenica i okolnosti, a isto tako i sa pravnom kvalifikacijom djela, dok se u članu 5 stav 2 zahtijeva neodložno obavješćavanje o razlozima za lišenje slobode i o svakoj optužbi

⁶⁵ *Pelissieri i Sassi protiv Francuske*, presuda od 25. 09. 1999. godine.

protiv lica koje predstavlja prvenstveno informaciju o optužbi protiv njega koja mu se daje prilikom hapšenja. Drugim riječima, obaveza detaljnog upoznavanja sa optužbom utvrđena je sa ciljem da se omogući priprema valjane i efikasne odbrane otkrivenog, a informacija o razlozima za hapšenje treba da mu omogući korišćenje pravnog lijeka protiv odluke o hapšenju. Što se tiče domaćeg pravnog sistema, Ustav Crne Gore sadrži sličnu odredbu, da lice lišeno slobode mora odmah biti obaviješteno na svom jeziku ili jeziku koji razumije o razlozima lišenja slobode (član 29 stav 3). Zakonik o krivičnom postupku u članu 4 stav 1 na jasan i precizan način određuje pravo okrivljenog da bude obaviješten o optužbi protiv njega, tako što propisuje: „Osumnjičeni na prvom saslušanju mora biti obaviješten o krivičnom djelu za koje se tereti i o osnovima sumnje protiv njega.“

Pretnes u prisustvu optuženog

Jedan od aspekata sudskog postupka sadržan u pravu na pravično suđenje je i pretnes u prisustvu optuženog. Član 6 Konvencije ne sadrži izričitu garanciju prava optuženog na prisustvovanje suđenju u krivičnim predmetima, ali Sud smatra da ta odredba načelno osigurava svakome ko je optužen za krivično djelo da prisustvuje glavnom pretnesu.⁶⁶ Međutim, prema stavu Suda pravo na prisustvovanje pretnesu nije apsolutno pravo. Tako se, npr. pod uslovom da su njegova prava zaštićena, okrivljeni može isključiti sa pretnesa kada ometa postupak, odbija da dođe pred sud ili se napravi toliko bolesnim da ne može pristupiti sudu.⁶⁷ Ustav Crne Gore nema odredbi o pravu optuženog da prisustvuje glavnom pretnesu. To pravo je, međutim, predviđeno posebnim propisima. Zakonik o krivičnom postupku sadrži odredbe iz kojih nesumnjivo

⁶⁶ *Ekbatani protiv Švedske*, presuda od 26. 05. 1988. godine, stav 25.

⁶⁷ *Ennslin i ostali protiv Njemačke*, presuda 1987, stav 115.

proizilazi da je prisustvovanje glavnom pretresu ne samo pravo okrivljenog već i njegova obaveza, a samo u dva slučaja Zakonik dozvoljava mogućnost suđenja u odsustvu okrivljenog, pod uslovom da njegovo prisustvo nije nužno i da je prije toga bio saslušan, i to ako ne dođe na glavni pretres, a uredno je pozvan, ili mu poziv nije mogao biti uručen zbog neprijavljenja na sudu promjene adrese ili boravišta (član 457).

Prezumpcija nevinosti

Pravo na pravično suđenje u krivičnim stvarima polazi od prezumpcije nevinosti jer odredba člana 6 Konvencije eksplicitno predviđa da se svako ko je optužen za krivično djelo ima smatrati nevinim sve dok se ne dokaže njegova krivica na osnovu zakona (stav 2). Ova prezumpcija je narušena ako sud u postupku okrivljenog unaprijed smatra krivim za djelo koje mu se stavlja na teret. Prema praksi Evropskog suda, pretpostavka nevinosti je prekršena ako sudska odluka ili izjava javnog funkcionera koja se tiče lica optuženog za krivično djelo odražava stav da je optuženi kriv, a da prethodno njegova krivica nije dokazana na način utvrđen zakonom, a naročito ako nije imao priliku da iskoristi svoje pravo na odbranu.⁶⁸ Pretpostavka nevinosti primjenjuje se na cijeli postupak, a ne samo na razmatranje merituma optužbe.⁶⁹ Teret dokaza je na tužilaštvu i svaka sumnja u pogledu izvršenja krivičnog djela

⁶⁸ *Mugoša protiv Crne Gore*, op. cit, stav 67; *Garycki protiv Poljske*, presuda od 06. 02. 2007. godine, stav 66; *Oreb protiv Hrvatske*, presuda od 31. 10. 2013. godine, stav 140; *Karaman protiv Njemačke*, presuda od 27. 02. 2014. godine, stav 63.

⁶⁹ *Minelli protiv Švajcarske*, presuda od 25. 03. 1983. godine, Serija A br. 62, stav 30; *Sekanina protiv Austrije*, presuda od 25. 08. 1993. godine, Serija A, br. 266 – A; *Allenet de Ribemont protiv Francuske*, presuda od 10. 02. 1995. godine, Serija A, br. 308.

treba da ide u prilog optuženom. Tužilaštvo mora da pruži dokaze dovoljne za utvrđivanje krivice optuženog, kako bi on, u skladu sa navodima optužnice, mogao da pripremi i iznese svoju odbranu.⁷⁰ Što se tiče relevantnog domaćeg prava, Ustav Crne Gore na isti način sadrži prezumpciju nevinosti, tako što u članu 35 stav 1 propisuje da se svako smatra nevinim dok se njegova krivica ne utvrdi pravosnažnom odlukom suda. Okrivljeni nije obavezan da dokazuje svoju nevinost, a sumnju u pogledu krivice sud je dužan da tumači u korist okrivljenog (stav 2 i 3). Zakonik o krivičnom postupku u članu 3 stav 1 takođe sadrži pozitivnu definiciju pretpostavke nevinosti koja glasi: „Svako se smatra nevinim dok se njegova krivica za krivično djelo ne utvrdi pravosnažnom odlukom suda“. I prema ovom Zakoniku svaka sumnja u pogledu postojanja nekog bitnog elementa krivičnog djela ili neke bitne činjenice od koje zavisi primjena neke odredbe Zakonika na konkretni slučaj, mora biti tumačena u korist okrivljenog (član 3 stav 3). Pretpostavka nevinosti je na određeni način konkretizovana u odredbi člana 373 Zakonika, prema kojoj sud izriče oslobađajuću presudu ako nije dokazano da je okrivljeni izvršio krivično djelo za koje je optužen. Uzima se da nije dokazano da je okrivljeni izvršilac krivičnog djela ako je na osnovu rezultata postupka dokazana njegova nevinost, ali za donošenje oslobađajuće presude je dovoljno da sud nađe da nije dokazana njegova vinost.

Pravo na odbranu i pravnu pomoć

Jedan od elemenata prava na pravično suđenje i prava na pristup sudu je i pravo na odbranu i pravnu pomoć. Okrivljenom mora biti obezbijeđeno pravo na odbranu. Član 6 stav 3 b) propisuje da svako ko je optužen za krivično djelo ima pravo da mu se osigura dovoljno vremena i mogućnosti za pripremanje

⁷⁰ Barbera, *Messeque i Jabardo protiv Španije*, op. cit, stav 77.

odbrane, kao i c) pravo da se brani lično ili putem profesionalnog branioca koga sam izabere ili, ako nema dovoljno sredstava da plati za pravnu pomoć, da ovu pomoć dobije besplatno kada interesi pravde to zahtijevaju. Garancija obezbjeđenja dovoljnog vremena i mogućnosti za pripremanje odbrane uslovljena je prirodom i složenošću slučaja zbog čega ne može biti unaprijed i apstraktno određena, već samo u odnosu na okolnosti svakog pojedinačnog slučaja.⁷¹ Pravo okrivljenog na odbranu uz pomoć branioca po sopstvenom izboru takođe nije apsolutno pravo, već se realizuje u skladu sa normativnim rješenjima kojima država, u skladu sa svojim ovlašćenjima, uređuje djelatnost advokature i pravne pomoći.⁷² Relevantni, pak, kriterijumi za utvrđivanje kada „interesi pravde“ zahtijevaju da optuženi dobije pravnu pomoć besplatno ako nema dovoljno sredstava da plati za istu, po stavu Suda, su: složenost datog slučaja, sposobnost optuženog da razumije i iznese relevantne argumente bez pomoći branioca i težina zapriječene kazne.⁷³

Što se tiče domaćeg pravnog sistema, Ustav Crne Gore svakome jemči pravo na odbranu, a posebno: da na jeziku koji razumije bude upoznat sa optužbom protiv sebe; da ima dovoljno vremena za pripremanje odbrane i da se brani lično ili putem branioca kojega sam izabere (član 37). Lice lišeno slobode ima pravo da njegovom saslušanju prisustvuje branilac koga izabere (član 29 stav 6). Zakonik o krivičnom postupku sadrži načelne i pojedinačne odredbe koje se odnose na pravo

⁷¹ *Pakelli protiv Njemačke*, presuda od 25. 03. 1983. godine; *Airey protiv Irske*, presuda od 11. 09. 1979. godine. Sud je zauzeo stav prema kojem se pravo na odbranu u krivičnim stvarima iz čl. 6 st. 3 tačka c) Konvencije može u određenim situacijama primjeniti na građansko-pravne i druge postupke u slučaju „složenosti procedure ili složenosti samog predmeta“.

⁷² *Ennslin i ostali protiv Njemačke*, op. cit, stav 114.

⁷³ *Benham protiv UK*, presuda od 05. 06. 1996. godine, stav 60-62; *Quaranta protiv Švajcarske*, presuda od 24. 05. 1991. godine, stav 32-38.

okrivljenog na branioca i njegovo pravo na pripremanje odbrane. Okrivljeni ima pravo da se brani sam ili uz stručnu pomoć branioca koga sam izabere iz reda advokata. Zakonik, dakle, predviđa ličnu i stručnu odbranu okrivljenog. Okrivljeni ima pravo da njegovom saslušanju prisustvuje branilac (član 12 stav 1 i 2). Okrivljenom se mora obezbijediti dovoljno vremena i mogućnosti za pripremanje odbrane (član 12 stav 5). Pravo na mogućnost za pripremanje odbrane podrazumijeva mogućnost pristupa spisima predmeta i mogućnost okrivljenoga da komunicira sa braniocem. Branilac okrivljenog ima pravo da razmatra i kopira spise i razgleda prikupljene predmete koji služe kao dokaz (član 72 stav 1). Posebno vrijeme za pripremanje odbrane ostavlja se okrivljenom za glavni pretres time što se u članu 307 stav 3 navodi da mu se poziv mora dostaviti tako da između dana dostavljanja poziva i dana glavnog pretresa ostane dovoljno vremena za pripremanje odbrane, a najmanje osam dana. Radi se o minimalnom roku za pripremanje odbrane, a na sudu je da odredi primjereni rok u svakom konkretnom slučaju.

Pravo optuženog da ispituje svjedoke

Pravo optuženog da ispituje svjedoke takođe je jedno od prava koje je Evropski sud utvrdio kao posredno sadržano u okviru prava na pravično suđenje. Prema načelu „jednakosti procesnih sredstava“ okrivljeni ima pravo na ispitivanje svjedoka u postupku.⁷⁴ Član 6 stav 3 d) Konvencije propisuje pravo optuženog da sam ispituje svjedoke optužbe ili da zahtijeva da budu ispitani i da se obezbijedi prisustvo i saslušanje svjedoka u njegovu korist pod istim uslovima koji važe za one koji svjedoče protiv njega. Konvencija, dakle, ne utvrđuje apsolutno pravo optuženog da poziva svjedoke ili da prinudi sud da sasluša

⁷⁴ *Engel i drugi protiv Holandije*, op. cit.

određenog svjedoka. Uslove za prihvatanje predloženog svjedoka utvrđuje nacionalno zakonodavstvo. Sud može odbiti predlog za pozivanje svjedoka ako smatra da njegovo svjedočenje ne bi bilo od značaja. Podnosilac predstavke Evropskom sudu zato mora dokazati da je propust da se sasluša određeni svjedok bio štetan po njega. U domaćem pravu položaj i prava svjedoka uređeni su čl. 107-120 Zakonika o krivičnom postupku. Prema odredbi člana 123 stav 2 Zakonika presuda se ne može zasnivati isključivo na iskazu zaštićenog svjedoka.

Pravo na tumača i na prevod

Sastavni dio prava na pravično suđenje je i pravo na tumača i na prevod. Član 6 stav 3 e) Konvencije predviđa da svako ko je optužen za krivično djelo ima pravo na „besplatnu pomoć prevodioca ako ne razumije ili ne govori jezik koji se upotrebljava na sudu“. U skladu sa tim, Evropski sud u svojim odlukama takođe ističe da okrivljeni tokom krivičnog postupka, na glavnoj raspravi i izvan nje, ima pravo na besplatnog tumača ako ne zna jezik na kojem se krivični postupak provodi.⁷⁵ Što se tiče relevantnog domaćeg prava, Ustav Crne Gore pravo na upotrebu svog jezika u postupku pred državnim organima jemči samo pripadnicima manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica. Zakonik o krivičnom postupku u članu 8 stav 2 daje pravo strankama, svjedocima i drugim licima koja učestvuju u postupku da upotrebljavaju svoj jezik ili jezik koji razumiju. Ako se sudska radnja odnosno glavni pretres ne vode na jeziku tog lica, obezbijediće mu se usmeno prevođenje svega što se iznosi, kao i prevođenje isprava i drugog pisanog dokaznog materijala. Prevođenje se vrši preko tumača (stav 4). Uskraćivanje okrivljenom, protivno njegovom zahtjevu, da na

⁷⁵ *Kamasinski protiv Austrije*, presuda od 19. 11. 1989. godine; *Luedicke, Balkacem i Koc protiv Njemačke*, presuda od 28. 11. 1987. godine, stav 42 i 46.

glavnom pretresu upotrebljava svoj jezik, bitna je povreda odredaba krivičnog postupka (član 386 stav 2) zbog koje se presuda može ukinuti.

Zabrana samooptuživanja

Pravo lica optuženog za krivično djelo da se brani ćutanjem i da ne smije biti prinuđeno da svjedoči protiv sebe nije izričito navedeno u članu 6 Konvencije, ali je Evropski sud kroz niz slučajeva koje je razmatrao zaključio da to pravo ipak čini sastavni dio prava na pravično suđenje. Pravo na pravičan postupak podrazumijeva, dakle, i pravo optuženog za krivično djelo da se brani ćutanjem i da ne doprinosi svom optuživanju.⁷⁶ Međutim, Sud je u predmetu *John Murray protiv Ujedinjenog Kraljevstva*⁷⁷ našao da „pravo na ćutanje“ ipak nije apsolutno pravo. Iako zabrana samooptuživanja ne dozvoljava da se presuda zasniva samo ili pretežno na ćutanju okrivljenog ili na odbijanju davanja odgovora, ova zaštita nije apsolutna smetnja da se ćutanje okrivljenog, u situaciji nepostojanja jasnog činjeničnog stanja ili relevantnih dokaza, uzme u obzir kod utvrđivanja presude. U domaćem pravnom sistemu, Ustav Crne Gore izričito ne utvrđuje ovo pravo, ali u članu 29 stav 4 određuje da lice lišeno slobode mora odmah biti upoznato da nije dužno ništa da izjavi. U cilju zaštite prava na poštovanje ličnosti Ustav takođe utvrđuje da je zabranjeno i kažnjivo svako nasilje, nečovječno ili ponižavajuće postupanje nad licem koje je lišeno slobode ili mu je sloboda ograničena, kao i iznuđivanje priznanja ili izjava (član 31 stav 2). Zakonik o krivičnom postupku u članu 4 stav 3 sadrži načelnu odredbu da osumnjičeni prilikom prvog saslušanja, odnosno okrivljeni mora biti upoznat da ne mora da daje nikakve izjave niti da odgovara

⁷⁶ *Funke protiv Francuske*, presuda od 25. 02. 1993. godine, stav 44.

⁷⁷ Presuda od 08. 01. 1996. godine.

na postavljena pitanja, a da sve što izjavi može biti upotrijebljeno kao dokaz. U čl. 100 Zakonika propisan je način saslušanja okrivljenog.

Pravo na obrazloženu presudu

U članu 6 stav 1 Konvencije nije izričito istaknuta obaveza suda da obrazloži svoju presudu, ali je Evropski sud zaključio da ta obaveza postoji. Međutim, da li je sud ispunio tu svoju obavezu može se zaključivati samo na osnovu prirode odluke i okolnosti konkretnog slučaja.⁷⁸ Ta obaveza takođe ne znači da se mora dati odgovor na svaki navod stranke, već samo na one koje sud ocijeni relevantnim.⁷⁹ Isto tako, konačne odluke žalbenih sudova ne moraju imati iscrpna obrazloženja, već obrazloženja bitnih žalbenih navoda, koje sud kao takve ocijeni.⁸⁰ Što se tiče relevantnog nacionalnog zakonodavstva, član 379 Zakonika o krivičnom postupku propisuje da pismeno izrađena presuda mora da sadrži uvod, izreku i obrazloženje. U pogledu obrazloženja presude, odredbe stava 6, 7, 8, 9 i 10 navedenog člana nalažu da presuda mora da sadrži iscrpne razloge o utvrđenom činjeničnom stanju, riješenim pravnim pitanjima i odluci o krivičnoj sankciji. Zakon o parničnom postupku takođe propisuje da presuda mora imati uvod, izreku i obrazloženje (član 347). Izreka presude sadrži odluku o tužbenom zahtjevu, dok je u obrazloženju sud dužan da izloži

⁷⁸ *Hiro Balani protiv Španije*, presuda od 09. 12. 1994. godine, Serija A, br. 303 – B, stav 27–28; *Ruiz Toria protiv Španije*, presuda od 09. 12. 1994. godine, Serija A, br. 303 – A, stav 29–30; *Mugoša protiv Crne Gore*, op. Cit, stav 60.

⁷⁹ *Harutyunyan protiv Jermenije*, presuda od 05. 07. 2005. godine; *Van de Hurk protiv Holandije*, op. cit., stav 61.

⁸⁰ Evropska komisija za ljudska prava, Odluka br. 8769/07, od 16. 07. 1981. godine, Ol 25.

zahtjeve stranaka, činjenice koje su iznijele i dokaze koje su predložile, da istakne koje od tih činjenica je utvrđivao, zašto i kako ih je utvrdio, a ako ih je utvrdio dokazivanjem koje je dokaze izveo i kako ih je ocijenio, kao i da navede odredbe materijalnog prava koje su primijenjene pri odlučivanju o zahtjevu stranaka (stav 4).

Pravo na javno izricanje presude

Član 6 Konvencije sadrži izričit zahtjev za javnim izricanjem presude. Od tog pravila ne postoje izuzeci kao što je to slučaj sa mogućnošću isključenja javnosti sa cijelog ili dijela suđenja. Pri tome, Sud je protumačio da izraz „izreći javno“ ne znači da se presuda uvijek mora javno saopštiti od strane suda. Naprotiv, „Sud smatra da se u svakom predmetu oblik javnosti koji će presuda imati po domaćem zakonu odgovorne države mora procjenjivati u svijetlu posebnih karakteristika konkretnog postupka i pozivanjem na svrhu i cilj člana 6 stav 1.“⁸¹

Relevantno domaće pravo sadrži rješenja u skladu sa zahtjevima iz člana 6 Konvencije. Ustav Crne Gore u članu 120 stav 1 proklamuje da se presuda pred sudom izriče javno. Zakonik o krivičnom postupku obavezuje sud da objavi presudu odmah, a najduže u roku od tri dana po zavšetku glavnog pretresa. Objavljivanje se sastoji u javnom čitanju izreke presude i saopštavanju ukratko razloga presude u prisustvu stranaka, njihovih zakonskih zastupnika, punomoćnika i branio-ca. Ovo pravilo važi bez izuzetka tako da će se izreka presude javno pročitati, čak i u slučaju suđenja u kojem je na glavnom pretresu bila isključena javnost (član 375). Zakon o parničnom postupku ne govori da će se presuda objaviti javno, čitanjem njene izreke, ali odredba člana 341 obavezuje sud da nakon zaključenja rasprave obavjesti stranke o datumu donošenja

⁸¹ *Pretto i ostali protiv Italije*, op. cit, stav 26.

presude, a kao vrijeme donošenja podrazumijeva se dan kada je presuda pisano izrađena. Stranke su dužne da same podignu presudu u zgradi suda. Presuda je dostupna javnosti jer Zakon o sudovima daje pravo svakom licu koje ima opravdani interes da izvrši uvid u sudske spise (član 148 stav 2).

Pravo na pravno sredstvo protiv presude

Pravo na pravno sredstvo protiv presude, odnosno pravo na žalbu, takođe je sastavni dio prava na pravično suđenje. Pravo na žalbu u krivičnim predmetima predviđa Protokol br. 7 uz Konvenciju u članu 2. Svako ko je odlukom suda osuđen za krivično djelo ima pravo da njegovu osudu ili kaznu preispita viši sud. Ostvarivanje ovog prava i naročito osnovi za njegovo korišćenje uređuju se zakonom. Država je odgovorna da licu u postupku po žalbi pred sudom obezbijedi garancije utvrđene čl. 6 Konvencije.⁸² Ustav Crne Gore u članu 20 jamči svakom pravo na pravni lijek protiv odluke kojom se odlučuje o njegovom pravu ili o njegovom, na zakonu zasnovanom, interesu. Ustavna odredba podrazumijeva pravo na žalbu – ne samo u krivičnim stvarima, već i pravo na žalbu protiv odluka svih sudova i drugih državnih organa kojima se rješava o nekom pravu, obavezi ili na zakonu zasnovanom interesu. Prema članu 381 stav 1 Zakonika o krivičnom postupku, protiv presude donesene u prvom stepenu može se izjaviti žalba u roku od 15 dana od dana dostavljanja prepisa presude. Žalbu mogu izjaviti stranke, branilac, zakonski zastupnik optuženog i oštećeni (član 381 stav 1). I prema Zakonu o parničnom postupku protiv presude donijete u prvom stepenu stranke mogu izjaviti žalbu u roku od 15 dana od dana donošenja, odnosno dostavljanja prepisa presude (član 361).

⁸² *Delcourt protiv Belgije*, op. cit. stav 25.

Pravo na odštetu zbog greške suda

Pravo na odštetu zbog greške suda takođe se može smatrati sastavnim dijelom prava na pravično suđenje. Utvrđeno je članom 3 Protokola br. 7 uz Konvenciju. Naknadu za pogrešnu osudu može ostvariti lice koje je pravosnažnom presudom osuđeno za krivično djelo i kome je izrečena kazna. Odredba se može primijeniti samo ako je presuda kasnije ukinuta ili ako je lice pomilovano, a u oba slučaja na osnovu toga što neka nova ili novootkrivena činjenica neosporno ukazuje da je učinjena greška od strane suda, tj. neki ozbiljni propust u sudskom postupku koji je osuđenom licu prouzrokovao štetu.⁸³ Oštećenom pripada naknada u skladu sa zakonom ili praksom države članice, osim ako se ne utvrdi da je lice samo u potpunosti ili djelimično odgovorno što ta ranije nepoznata činjenica nije blagovremeno otkrivena. U relevantnom domaćem pravu, Ustav Crne Gore u članu 38 jemči pravo na naknadu štete od države licu koje je nezakonito ili neosnovano lišeno slobode ili neosnovano osuđeno. Zakonik o krivičnom postupku u glavi XXXI propisuje postupak za naknadu štete, rehabilitaciju i ostvarivanje drugih prava lica neosnovano osuđenih, nezakonito ili neosnovano lišenih slobode.

Pravo da se ne bude suđen ili kažnjen dvaput u istoj pravnoj stvari

Pravo da se ne bude suđen ili kažnjen dvaput u istoj stvari utvrđeno je članom 4 Protokola br. 7 uz Konvenciju. Ta odredba zabranjuje ponavljanje suđenja i ponovno kažnjavanje u krivičnom postupku u nadležnosti iste države ukoliko je optuženom licu prethodno pravosnažno izrečena oslobađajuća

⁸³ *Pelissieri i Sassi protiv Francuske*, op. cit, stav 62-63.

ili osuđujuća presuda u skladu sa zakonom te države. Zabrana, međutim, ne onemogućava ponovno otvaranje postupka u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom ako postoje dokazi o novim činjenicama ili ako je u ranijem postupku došlo do bitne povrede koja je mogla uticati na njegov ishod.

Ustav Crne Gore u članu 36 utvrđuje pravilo *ne bis in idem*: Nikome se ne može ponovo suditi niti može biti ponovo osuđen za isto kažnjivo djelo. Zakonik o krivičnom postupku u članu 6 predviđa zabranu ponovnog suđenja (*ne bis in idem*) licu koje je pravosnažnom odlukom osuđeno ili oslobođeno optužbe za krivično djelo, ali ta zabrana ne sprječava ponavljanje krivičnog postupka u skladu sa Zakonikom. Treba, međutim, posebno istaći da Zakonik u korist okrivljenog predviđa mogućnost ponavljanja postupka okončanog pravosnažnom presudom u slučaju kada se presudom Evropskog suda za ljudska prava ili drugog suda osnovanog potvrđenim međunarodnim ugovorom utvrdi su u toku krivičnog postupka povrijeđena ljudska prava i osnovne slobode i da je presuda zasnovana na takvoj povredi, a da je ponavljanjem postupka moguće ispraviti učinjenu povredu (član 424 stav 1 tačka 6).

Zaključak

Pravo na pravično suđenje je važan elemenat vladavine prava kao preduslova sigurnosti, mira i napretka države, kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu. Pravo je društveni i normativni aspekt pravde koji treba da omogući njenu realizaciju, dok je pravičnost oblik individualizacije pravde na pojedinca. Kada se govori o pravu na pravično suđenje ima se u vidu univerzalno ljudsko pravo proklamovano najvišim međunarodnim dokumentima, a ne samo standard utvrđen Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Činjenica da Evropska konvencija garantuje pravo na pravično suđenje podrazumijeva obavezu države da obezbijedi ostvarivanje građanskih prava i obaveza i njihovu zaštitu pred nezavisnim i nepristrasnim sudom, pravično, javno i u razumnom roku. Pravo na pristup sudu mora biti omogućeno u svim slučajevima povrede prava, suštinski, a ne samo formalno, a napor čovjeka da dođe do suda država mora podržati svim adekvatnim mjerama. Za ostvarivanje principa vladavine prava i prava na pravično suđenje pretpostavka je i zabrana miješanja izvršne i posebno zakonodavne vlasti u rad sudstva koje bi predstavljalo uticaj na odlučivanje u sporu. Za Evropski sud, naravno, nije relevantno koja grana vlasti je odgovorna za povredu, već da li je ponašanjem organa državne vlasti u cjelini povrijeđeno nečije pravo.

Pravo na pravično suđenje garantovano je u građansko-pravnim i krivično-pravnim postupcima, ali i u upravnim, disciplinskim i svim postupcima u kojima se raspravlja o pravima i obavezama građana po građanskom pravu. Sve veći broj upravnih postupaka koji su često veoma složeni i sa velikim zahtjevima i očekivanjima jasno potvrđuje da i neka druga prava, koja takođe utiču na realizaciju ukupnih građanskih prava i interesa čovjeka, uživaju zaštitu u okviru prava na pravično suđenje. Evropski sud je utvrdio da način vođenja komplikovanih upravnih sporova koji utiču na utvrđivanje i ostvarivanje građanskih prava čovjeka može dovesti do kršenja prava na pristup sudu.

Evropski sud pravo na pravično suđenje posmatra kao jedan od ključnih preduslova za jačanje načela vladavine prava u državi. Praksa Evropskog suda se permanentno razvija, uz povećanje stepena zaštite ljudskih prava. Sud je bio u prilici da uočava bitne pravne razlike u sličnim činjeničnim situacijama i da razvije bogatu i razuđenu sudsku praksu o pojedinim komponentama prava na pravično suđenje koja dalje snaži i

učvršćuje već dostignute standarde ovog prava. Materijalna šteta koja se otklanja naknadom u vidu pravičnog zadovoljenja nije nužna pretpostavka za zaštitu prava na pravično suđenje pred Evropskim sudom. Dovoljno je da je pričinjena moralna šteta kojoj Sud obezbjeđuje zaštitu presudom kojom konstatuje da je država povrijedila ovo pravo. Praksa Suda obavezuje države članice da je pažljivo prate i da se prema njoj upravljaju u cilju učvršćivanja vladavine prava u državi, ali i radi snaženja sopstvenog ugleda pred Evropskim sudom. Nakon što je utvrđeno u nacionalnom zakonodavstvu, pravo na pravično suđenje se dalje razvija u međusobnom dejstvu domaćeg i međunarodnog pravnog poretka.

NACIONALNA ISTORIJA U UDŽBENICIMA ISTORIJE ZA OSNOVNU ŠKOLU

Radovan Perović

I wished to give a small contribution, and to objectively analyse the approach of pupils and teachers to learning the national history in elementary schools under the history lessons as well as the current education reforms, and to publish it in one place, particularly bearing in mind the importance of the studying of national history.

U vaspitnom procesu, istorija ima primaran značaj u formiranju nacionalnog identiteta i razvoja ličnosti. Čitanje istorijskih tekstova praćeno je intenzivnim emocijama koje utiču na formiranje segmenta patriotizma, osjećanja časti, lojalnosti i nacionalne svijesti. Osim toga, istorija, i kao nauka i kao nastavni predmet, takođe, doprinosi i razbijanju određenih predrasuda prema pojedinim narodima, rasama i vjerskim grupama, što je preduslov za konstituisanje društava zasnovanih na demokratskim principima.¹

Učenici razvijaju obojene emocije u procesu oživljavanja davno umrlih generacija na čijim se zaslugama i zabludama, dobrim i lošim djelima, idejama i praktičnim uputima, generacije pokušavaju podučiti iskustvu života i trajanja.

¹ Predmetni plan (istorija) za osnovnu školu, Zavod za školstvo, Podgorica, 2005, str. 53.

Kakva je bila prošlost, uopšte ne zavisi od budućih generacija. Ali, kakva će biti predstava o toj prošlosti, odnosno, istorijska svijest, zavisi od svake generacije pojedinačno i njene slobode i potrebe da promišlja smisao svog bitisanja u transferzali istorijskog hoda.² Svaka generacija razumije prošlost na svoj način. Ne samo zbog toga što se generacije mijenjaju kao biološka zakonitost, već i zato što svaka generacija postavlja druga pitanja pred istorijom. Ta pitanja su uvijek dio njene sadašnjosti.³

Nacionalna istorijska svijest kod učenika formira se pod različitim okolnostima i na osnovu brojnih uticaja, tako da u metodici nastave nijesu prepoznati problemi vezani za formiranje istorijske i paralelne istorijske svijeti. Zato, koliko god da mi imamo sliku o svijesti učenika, iz vida se ne smije izgubiti da je ona višeslojna, i da pored racionalnih elemenata sadrži i dosta naslaga mitologije, tradicije i ideologije. Predstave o prošlosti često se prepliću sa aktuelnim političkim problemima i vrlo rado koriste u političke svrhe, i zbog toga bi u procesu nastave trebalo voditi računa o tim pojavnostima i svoditi ih na najmanju moguću mjeru, tako da nastava istorije ostane u tokovima naučno-nastavnih sadržaja.

Pri tome nedovoljno poznavanje nacionalne istorije daje mogućnost manipulacije i zloupotrebe predstava o prošlosti svoje države i naroda koji u njoj žive. Posljedice takve pojave kod nas u ne tako dalekoj prošlosti bile su tragično očigledne uz bogati spektar nacionalnog romantizma i isključivosti.⁴

Jedan od osnovnih ciljeva nastave istorije je formiranje istorijskog mišljenja kod učenika, mišljenja zasnovanog na

² Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Daily Press – Vijesti, Podgorica, 2000, str. 10.

³ Isto, str. 22.

⁴ Zdravko Deletić, *Ogledi iz metodike nastave istorije*, Učiteljski fakultet, Užice, 2005, str. 33–34.

valjanom poznavanju prošlosti. Nastava istorije teži ka tome da istorijska svijest pojedinca i društva bude što potpunija i objektivnija.

Nastavnik u svom izlaganju mora ukazati na životni značaj date činjenice iz nacionalne istorije, za ljude određene epohe. Moralni i emocionalni efekat ovako iznesene činjenice mnogo je veći od opštih postavki i apstraktnih zaključaka. Rijetko kada učenik hladno reaguje na iznijete istorijske činjenice iz nacionalne istorije (osim ako se radi o trivijalnom podatku) jer su istorijske činjenice i istorijski lik emocionalno i moralno obojeni, zbog čega imaju vaspitnu vrijednost.⁵

Brojne i odavno prisutne historiografske razlike u mišljenjima i shvatanjima oko značajnih pitanja iz nacionalne istorije Crne Gore uticale su na različito tretiranje tih sadržaja. I u udžbenicima istorije namijenjenim učenicima osnovne škole, to se ogleda kroz zastupljenost, kvantitet i kvalitet činjenica historiografije o nacionalnim pitanjima koja uveliko zavise od moći i uticaja elita koje su, nerijetko, svodile istoričare na „sluge“ aktuelnih režima, dajući im često zvučno obilježje „nacionalnih radnika“. Time se njihov učinak u stručnom i naučnom smislu, čak i kada je bio u punom skladu sa „zanatom istoričara“, koristi u političke i propagandne svrhe i ciljeve. A sve u duhu one opake Orvelove misli: „Ko vlada sadašnjošću – vlada i prošlošću, a ko kontroliše prošlost stvara uslove da kontroliše i budućnost“.⁶

Uz poznavanje, učenik razvija svijest o pripadnosti vlastitoj zajednici, usljed čega se pojačava i njegov patriotizam. Istorija „uskače“ u pravo vrijeme što se razvoja ovih karakteristika tiče, jer uzrast od 11–12 godina je posljednja faza u razvoju etničkog

⁵ Milutin Perović, *Metodika nastave istorije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1995, str. 22.

⁶ Đorđije Borozan, „Istoriografija i propaganda“, *Istorijski zapisi*, Podgorica, 2006, str. 317–318.

identiteta u kojoj se pojmovi nacije i domovine sistematizuju, sa ovladavanjem i integrisanjem pojmova djela i cjeline i opšteg i posebnog. Učenik saznaje mjesto i ulogu svoje države u savremenim okvirima, mada nacionalna istorija to mjesto i ulogu skoro uvijek precjenjuje.

Upoznavanjem prošlosti svoje države i društva i otkrivajući karakteristike različitih socijalnih uloga (šta se u njima radi, kako se ponašaju njihovi nosioci, šta se od njih očekuje) učenici mogu da razvijaju one načine ponašanja koji odgovaraju njihovim ličnostima.⁷

Definisanje nacionalne istorije

U modernom i u osnovi političkom smislu, pojam *nacije* jeste, istorijski, veoma mlad. Primarno značenje pojma „nacija“, onog koji se najčešće može sresti u literaturi, je političko značenje. Izjednačavalo je „narod“ i državu, poput američke i francuske revolucije, sličnu kao u izrazima „nacija – država“, „Ujedinjene nacije“. Nacionalna istorija je trebalo da dokaže da je uvijek bila na pravoj strani, da nikada nije vodila osvajačke, već isključivo oslobodilačke ratove, da je uvijek bila istorijski pobjednik i da nije činila ništa nažao svojim susjedima. Kao glavni junak nacionalne istorije istaknut je narod kao kolektivno biće koje je, izloženo udarima istorije kao sudbine, fatalistički i deterministički određeno.⁸

Sve manji istorijski značaj nacionalizma prikriva se danas ne samo vidljivom rasprostranjenošću etničko-jezičkih vrenja, već takođe i antičkom iluzijom koja proizilazi iz činjenice da su sve

⁷ Ana Pešikan Avramović, *Treba li djeci istorija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996, str. 24.

⁸ Dubravka Stojanović, „U ogledalu ‘drugih’“ u: Vojin Dimitrijević (urednik) *Novosti iz prošlosti, znanje neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010, str. 14–15.

države danas službene „nacije“, mada mnoge od njih otvoreno nemaju ništa zajedničko sa onim što „nacija-država“ uobičajeno znači – da imaju zajednički etnicitet, jezik, kulturu, istorijsku prošlost i ostalo.⁹

Nacionalna istorija je, kako sama riječ kazuje, istorija jedne nacije, jednog naroda. Vrlo često se taj pojam izjednačava sa istorijom nacionalne države ili čak sa istorijom države, bila ona jedno ili višenacionalna.

U Jugoslaviji između dva svjetska rata, ono što je smatrano nacionalnom istorijom nikad nije bila čista nacionalna istorija u smislu istorije jednog naroda – nacije ni u bivšoj SFRJ, s obzirom na to da su društva bila etnički i nacionalno pluralistička, izmiješana, već se pod pojmom „nacionalna“ podrazumijevala istorija naroda Jugoslavije.¹⁰

Za razliku od svjetskih istorija ili istorija Evrope, istorije pojedinih naroda i država se pojavljuju mnogo češće i danas gotovo da nema države i naroda koji nema bar jednu napisanu istoriju. **Nacionalna istorija** jednog naroda, nije isto što i istorija države unutar koje živi narod. Istorija naroda prati prostor na kojem živi konkretna nacija, dok istorija države prati granice konkretne istorijske tvorevine, koje po pravilu nijesu istovjetne granicama nacije te države. Istorija Francuske nije isto što i istorija Francuza niti je istorija Njemačke isto što i istorija njemačkog naroda. Istorija Srbije se razlikuje od istorije srpskog naroda, istorija Crne Gore od istorije crnogorskog naroda. Radi se o različitim pojmovima ne samo u sadržajnom već i u metodološkom smislu. U zemljama u kojima nacionalno-integracijski proces nije završen, nacionalna istorija ima onaj značaj koji je imala u XIX vijeku, ona služi za potvrdu

⁹ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizmi od 1780*, Filip Fišnjić, Beograd, 1996. str. 191–192.

¹⁰ Grupa autora, *Zbornik radova istorijska nauka i nastava istorije u savremenim uslovima*, CANU, Podgorica, 1995, str. 18.

nacionalne samosvijesti koja bi trebalo da bude podsticajna za realizaciju nacionalnih težnji najrazličitijih oblika. Suština je u postizanju emotivnog naboja solidarnosti unutar kojeg je svijest o pripadnosti nacionalnom kolektivitetu uzdignuta na nivo najveće vrijednosti.¹¹

Nacionalna istorija je najčešće sazdana na skladištu mitova, okrenuta sebi i sopstvenoj samospoznaji, najčešće kroz odnos prema drugom.

Unutar nje društvena struktura ima primarno nacionalni predznak, a njen značaj, unutar nacionalne hijerarhije, se sagledava prvenstveno sa stanovništa doprinosa podsticaja nacionalnom razvoju. Pri tome je svaka nacionalna istorija i dio svjetske istorije, kao zbira različitih i posebnih nacionalnih istorija.¹²

Činjenica je da je u svim udžbenicima istorije, kako u svijetu tako i kod nas kada je u pitanju naročito nacionalna istorija naglašeno mišljenje o „slavnoj prošlosti“! Odnosno svi narodi na svijetu, manje-više, polaze od toga da im je prošlost „slavna“. Jedni će svoju „slavu“ zasnivati na moći i snazi koje je omogućavala dominaciju nad drugima. Drugi, pak, u tome što su i u vrijeme potčinjenosti „mislili i borili“ se za slobodu. Dakle, „slavna prošlost“ postaje permanentna osnova samopotvrđivanja. Koncept „nacionalne“ istorije ima razloga da privuče posebnu pažnju, jer se u njemu prelama jedna bitna dimenzija pluralizma. Naša sredina je, naime, u etničkom i nacionalnom pogledu izrazito pluralistička i to se neizbježno mora reflektovati u istorijskoj nastavi.¹³

Jedan od osnovnih ciljeva izučavanja nacionalne istorije u školama jeste samopotvrđivanje nacionalnog identiteta, kao

¹¹ Šerbo Rastoder, *Buduća prošlost*, CID i Filozofski fakultet, Podgorica 2011, str. 82.

¹² Isto, str. 83.

¹³ Grupa autora, *Zbornik radova, istorijska nauka i nastava i istorije u savremenim uslovima*, CANU, Podgorica 1995, str. 24.

osnovnog smisla njenog učenja. Ovaj segment poimanja nastave istorije postaje jako problematičan u društvima koja imaju krizu nacionalnog identiteta. Cjelokupan proces učenja nacionalne istorije u školi spada u kontekst od posebnog društvenog, državnog, nacionalnog i ideološkog značenja, što je u krajnjem i usvojilo pojavu unutar koje je predmet istorije često kao moralno-politička pouka širenja azbuke nacional-patriotizma.¹⁴

Nacionalna istorija u udžbenicima za osnovno i srednje obrazovanje, po važećim obrazovnim programima, tretira se kod nas kao istorija države, pa samim tim, i naroda koji živi u njenim granicama što je i logično jer je država višenacionalna pa nacionalna istorija ne može biti istorija samo jednog naroda već države, a u okviru nje i svih naroda koji je konstituišu što se poklapa i sa odrednicom iz Ustava Crne Gore, u kome je navedeno da je Crna Gora država crnogorskog i ostalih državotvornih naroda.¹⁵

Odnos opšte i nacionalne istorije

Iz najopštijih zadataka istorijske nastave mogu se izvesti kriterijumi za izbor gradiva, a posredno i za uspostavljanje optimalnih odnosa među njihovim djelovima, između novijih i starijih perioda ili između „opšte“ i „nacionalne“ istorije. Podjela po prostoru upućuje nastavnike da grupišu sadržaje iz nacionalne istorije i opšte istorije (i ove po državama), ali se to mora raditi hronološki sinhronizovano jer su događaji često

¹⁴ Šerbo Rastoder, *Buduća prošlost*, CID i Filozofski fakultet, Podgorica, 2011, str. 235.

¹⁵ Pogrešna je formulacija koju koriste pojedini profesori prilikom predavanja sadržaja iz istorije Crne Gore i navode termin „naš narod“. Termin „naš narod“ u istorijskom smislu ne može biti jedinstven za sve iz prostog razloga što se takvo „uživljavanje“ može definisati i kao oblik asimilacije većine nad manjinom.

uslovljeni na širem prostoru, naročito su uslovljeni i povezani dugotrajni procesi i istorijske pojave.¹⁶

Kao što je već spomenuto kod nas je i „nacionalna“ istorija bila više nacionalna u tom smislu što je istoriju sopstvene nacije uokvirivala istorija susjeda, na prvom mjestu onih naroda koji su činili jugoslovensku državu. Takav tip rješenja sa varijantama u zavisnosti od uređenja države i odnosa među nacijama primjenjivan je od 1918, a uporište je imao u samom istorijskom toku. Sasvim nezavisno od političkih i nacionalnih odnosa, tok istorijskih zbivanja prisiljavao je da se u vidno polje uzme širi prostor, da bi se pojave mogle sagledati u cjelini i razumjeti. Doseljavanje Slovena se ne može ograničiti na jedno pleme ili grupu plemena ili na dio balkanskog prostora bez štete po razumijevanje istorijskog procesa. U ovom slučaju vidi se povezanost opšte i nacionalne istorije, jer su procesi uzročno i posljedično često povezani. Tako su pojedini događaji iz opšte istorije uticali na pojedine događaje i procese. Događaji iz naše nacionalne istorije imali su, mada rjeđe, uticaj na istorijske procese u okruženju. Takođe, predstave o Osmanskom carstvu i njegovom uređenju ne poklapaju se ni sa jednom „nacionalnom“ istorijom, a neophodna je za razumijevanje svake od njih. Otuda je veoma važno da se programske cjeline koncipiraju tako da ne budu potčinjene perspektivi istorije samo jedne nacije.¹⁷

Svaka promjena državnog okvira, diskursa traganja za nacionalnim, kulturnim i političkim identitetom, nužno dovodi do promjena u nastavnom planu i udžbenicima istorije. Zato su udžbenici istorije nepogrješivi indikator širih društvenih promjena i relativan pokazatelj ideološke profilacije društvenih (političkih elita) koje svoju projekciju identiteta ugrađuju u

¹⁶ Zdravko Delečić, *Ogledi iz metodike nastave istorije*, Učiteljski fakultet, Užice, 2005, str. 67.

¹⁷ Grupa autora, *Istorijska nauka i nastava istorije u savremenim uslovima*, CANU, Podgorica, 1995, str. 246.

obavezno znanje o prošlosti sa vječnom iluzijom da poželjno oblikovana istorijska svijest čini osnovnu pretpostavku na kojoj se gradi društveni poredak.¹⁸

Današnja Crna Gora prošla je, u posljednjih 20 godina, dva talasa „grubljih radova“ na terenu istorije, ali i nekoliko međufaza „finijeg štimovanja“. Prvi talas promjena u predstavama o prošlosti dogodio se krajem osamdesetih godina XX vijeka kada su poslije dolaska Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji, a njegovih marioneta u Crnoj Gori januara 1989. godine, prethodne, komunističke ideje zamijenjene nacionalizmom kada je, radi ideološke i psihološke pripreme ratova u bivšoj Jugoslaviji, bilo potrebno izmijeniti istoriju do te mjere da prethodni mit o bratstvu i jedinstvu ustupi mjesto novom mitu o fatalnom i vječnom istorijskom sukobu južnoslovenskih naroda.¹⁹

U takvim situacijama, poseban značaj ima viktimizacija, stvaranje predstave o sebi kao istorijskoj žrtvi kojoj su „ničim izazvani“ susjedi „zabadali nož u leđa, kad nam je najteže“. Kreirana je, za rat veoma propagandno potrebna i upotrebljiva, paranoidna predstava o ugroženosti, koja razvija anksioznost, strah i podstiče na agresivnost. Brojni su preduslovi i ograničenja svakog udžbenika, a udžbenika istorije posebno. Ali, ono što bi udžbenik istorije moglo izdvajati od drugih svakako je njegov značaj za shvatanje i očuvanje nacionalnog identiteta, što mu nesumnjivo pridaje utilitarnu funkciju. Počev od uobičajene formulacije o „slavnoj istoriji“ kao opštem mjestu kolektivnog samopouzdanja, do udžbenika kao stožera nacionalnog postojanja u njima se budi nacionalni ponos i sjećanje, podstiče nacionalna integracija i kolektivna socio-

¹⁸ Dubravka Stojanović, „U ogledalu ‘drugih’“ u: Vojin Dimitrijević (urednik) *Novosti iz prošlosti, znanje neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010, str. 21.

¹⁹ Isto.

kulturna osnova i oblikuje svijest o sebi. Pri tome se dovoljno ne uočava opasnost da društvo u previranju nema stabilan sistem vrijednosti koji bi mogao biti ojačan naučnim primjenama iz istorije. Otuda dilema kako uskladiti odnos opšte i nacionalne istorije, sa koliko časova i u kojim razredima će se ona izučavati itd.²⁰ Nije, međutim, rijedak slučaj da se čitava istorija svijeta, ili bar neki njeni aspekti, posmatraju kroz prizmu prošlosti svog naroda i svoje države, što je dobar put za sticanje iskrivljene predstave o svjetskim, istorijskim procesima i pojavama, a posebno o mjestu, ulozi i značaju svoje nacije u njima. Kod manjih naroda, koji nijesu često bili u njihovim središtima, koji su rjeđe ili u manjoj mjeri, uticali na opšte pravce istorijskog razvoja, takvo posmatranje istorije čovječanstva stvara još veće nesrazmjere između stvarne i umišljene slike prošlosti uveliko deformisane nacionalnom ideologijom. Samo po sebi se razumije da skretanje pažnje na mogućnost ovakvih deformacija uopšte ne dovodi u pitanje potrebu i obavezu svakog naroda da sa najvećom pažnjom i podrobnošću razotkriva, tumači i upoznaje svoju vlastitu nacionalnu istoriju, ma koliko ona, s visine neke globalne slike svijeta, izgledala marginalna.

Zanemarivanje nacionalne istorije i propuštanje mogućnosti da se ta istorijska komponenta društvene svijesti uz pomoć obrazloženja, izdavačke djelatnosti, sredstava javnog informisanja i drugih oblika organizovane stručne djelatnosti formira na što je moguće naučnijim osnovama, predstavlja široko otvaranje vrata istorijskim mitovima i drugim nekritičnim spoznajama prošlosti, koje onda ostavljaju trajne i duboke tragove u toj svijesti kod niza generacija. Zalažemo se, dakle, za što svestranije i produbljenije proučavanje nacionalne istorije i za što efikasnije širenje znanja o njoj. Pri tom, međutim, još upornije podvlačimo neophodnost obogaćivanja

²⁰ Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Daily Press - Vijesti, Podgorica, 2000, str. 35.

istorijske svijesti iskustvima i saznanjima o prošlosti drugih naroda, zemalja i civilizacije. Bez te široke, svjetske komponente istorijske spoznaje istorijska svijest jednog naroda ostaje jednostrana, lišena neophodne relativizacije, te stoga podložna mnogim nacionalnim deformacijama i ideologizacijama.²¹

Najčešća od tih deformacija je preuveličavanje, uljepšavanje svoje nacionalne prošlosti. Istorija vlastitog naroda se predstavlja kao značajnija, veličanstvenija i svjetlija nego što je stvarno bila, a svojoj naciji se pripisuju svojstva i prednosti pa i prava, u odnosu na druge narode, koje ona uistinu nema. Toj zavodljivoj zabludi podlegli su i najveći umovi a malo ko joj je potpuno odolio. Ne treba se varati da su joj podliježali samo nacionalisti i šovinisti. Susrijeće se i kod demokratski opredjeljenih ljudi i osvjedočenih humanista.

Druga moguća deformacija je prividno minimiziranje svoje prošlosti i nacionalno samosažaljevanje. Ona je praćena stalnim isticanjem istorijske tragike i ugroženosti svoga naroda, njegove nesrećne sudbine, njegove istorijske nevinosti i plemenitosti. „Svi oko nas su posve crni, samo smo mi posve bijeli“. Iza takvih formulacija se krije nekad brižljivo, a nekad sasvim slabo kamufliran zahtjev za ovom ili onom privilegijom, ovom ili onom povoljnijom pozicijom, za ovim ili onim istorijskim popustom. A istorija popust ne daje; svaki narod svoju egzistenciju i svoju afirmaciju mora uvijek iznova da zaslužuje, da potvrđuje i da plaća određenim naporom i žrtvom. Da bi se to saznalo i razumjelo svakoj generaciji je potrebna široka, internacionalistički otvorena, a nikako nacionalno zatvorena i ograničena istorijska i društvena svijest. Put do nje vodi, pored ostalog, i kroz poznavanje opštih svjetsko-istorijskih tokova i

²¹ Čedomir Popov, „Uloga nacionalne i opšte istorije“, *Zbornik radova – istoriografija marksizmi i obrazovanja*, Izdavački centar Komunist, Beograd 1986, str. 40.

njihovo konfrontiranje saznanjima istorijskom razvoju sopstvenog naroda.

Bilo bi opasno neodgovorno tretirati nacionalnu istoriju u udžbenicima kao i istoriju državne tvorevine koja ima „istorijske“ i „moguće“ neprijatelje gdje se princip homogenizma i samopotvrđivanja projektuje kroz percepciju drugog kao permanentnog neprijatelja.²² Valja reći da se na Zapadu jači akcenat daje nacionalnoj nego opštoj istoriji. To znači da se opšta istorija izučava u manjem obimu.²³

Razuman odnos između „opšte“ i „nacionalne“ istorije pretpostavlja takav sadržaj unutar kojeg se nacionalna istorija neće utopiti kao periferni segment istorijskog znanja, već je preduslov boljeg znanja tog okvira poznavanje opšteg konteksta istorijskog toka. Mali narodi imaju potrebu da poznaju opšti kontekst daleko više od velikih naroda, koji često u tom smislu ne idu dalje od granica svojih velikih imperija.²⁴

Analiza tematskih jedinica iz nacionalne istorije u udžbenicima za osnovnu školu

Nacionalna istorija u udžbenicima za osnovu školu, u suštini, predstavlja skup istorijskih činjenica sabranih po nekom redu i smještenih u udžbenike koji predstavljaju „plafon“ znanja za učenike. Da li će učenici dovoljno poznavati nacionalnu istoriju

²² Isto str. 41.

²³ U nas se odnos opšte i nacionalne istorije mijenja poslednjih godina u korist nacionalne. Postavlja se pitanje: da li je do te promjene došlo iz stručnih i naučnih ili iz političkih razloga. Pretpostavljam da su se autori novijih udžbenika vodili stručnim razlozima jer su sadržaji iz istorije Crne Gore posebno kulturni i socio ekonomski bili zapostavljeni o čemu će u nastavku ovoga rada biti riječi.

²⁴ Šerbo Rastoder, *Buduća prošlost*, CID i Filozofski fakultet, Podgorica, 2011, str. 228.

u velikoj mjeri zavisi i od osposobljenosti predavača, njegove mogućnosti prezentacije, preciznosti izraza i inicijativnosti.

Prema tome, učenik stvarno nema prilike da kritički promisli ili provjeri ono što mu nude osnovni izvori znanja: udžbenik i nastavnik koji prepričava udžbenik i stara se o korektnom zapamćivanju sadržaja. Od učenika se traži da vjeruje, pamti i što vjernije reprodukuje ponuđeni sadržaj.²⁵

Prema nastavnom planu istorije za osnovnu školu iz 1998. godine nastava ovog predmeta počinjala je u V a završavala se u VIII razredu. U V razredu nacionalna istorija nije zastupljena. Nastavnim planom predviđeno je gradivo praistorije i istorije starog vijeka.

Posebno pitanje kod analize udžbenika istorije za VI razred koji je bio u upotrebi 2000. godine je zastupljenost nacionalne istorije Crne Gore. Udžbenik za VI razred obuhvata feudalni period razvitka društva. On se sastojao od 7 tematskih cjelina, koje su bile podijeljene na 35 nastavnih jedinica, koje su bile izložene na ukupno 144 stranice.

Kada je u pitanju zastupljenost nastavnih jedinica iz crnogorske istorije i kvalitet njihovog prezentovanja Duklja (Zeta), odnosno Crna Gora zastupljena je sa 6 (17.14%), istorija Južnih Slovena sa 17 (48.57%) i opšta istorija sa 12 nastavnih jedinica (34.25%). Ovakvom sadržajnom strukturom udžbenika nije se moglo biti zadovoljno, jer je istorijskom razvitku Crne Gore posvećeno veoma malo pažnje. Međutim, zbog ovakve strukture ne možemo kriviti udžbenik nego nastavni program. Istorija srednjovjekovne Zete, odnosno Crne Gore bila je premalo zastupljena pa se sažimanjem opšte istorije otvara prostor da se taj propust ispravi.

Istorijski sadržaji vezani za Crnu Goru bili su urađeni veoma površno, nedosljedno i naučno neubjedljivo, a u pojedinim

²⁵ Zdravko Deletić, *Ogledi iz metodike nastave istorije*, Učiteljski fakultet, Užice, 2005, str. 37–39.

nastavnim jedinicama moglo se osjetiti da se autor prosto „lomi“ između dileme da li da Crnogorce tretira kao naciju ili da negira njihovu nacionalnu posebnost. Naravno, tamo gdje je bio potreban kompromis i navodna neutralnost, kako bi se navodno premostila ispolitizovanost, tamo je „Zeta do XII vijeka“, iako je poznato da takav pojam ne postoji u tom razdoblju.

U nastavnoj jedinici *Doseljavanje Slovena na Balkansko poluostrvo* (str. 18–19) autor nabraja slovenske narode: „Južni Sloveni se dijele na Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce, Crnogorce i Bugare“, a u nastavnoj jedinici *Srpska ranofeudalna država* (str. 30) nabraja sve oblasti koje su naselili Srbi, uključujući i doline rijeka Lima, Pive, Tare, Zete i Morače i zaključuje: „U tim oblastima formirane su ranofeudalne srpske države Raška i Zeta“.

U nastavnoj jedinici *Širenje hrišćanstva i počeci kulturnog stvaralaštva Južnih Slovena* (str. 39-41) autor o književnosti u Zeti govori samo o nadgrobnim spomenicima primorskih gradova iz IX vijeka, a „Ljetopis popa Dukljanina“ (Barski rodoslov) nije ni pomenuo, iako je on veoma značajan istorijski izvor za proučavanje naše srednjovjekovne istorije.

Kada je u pitanju udžbenik za VII razred koji je bio u upotrebi 2000. godine, u njemu je obrađen period od kraja XVIII vijeka do početka Prvog svjetskog rata. Bio je podijeljen na 6 nastavnih tema, odnosno na 33 nastavne jedinice, obima je 162 stranice. Istorija Južnih Slovena je u ovom udžbeniku bila zastupljena sa 13 (39.40%), opšta istorija sa 11 (33.33%) i istorija Crne Gore sa 9 nastavnih jedinica (27.27%), odnosno sa 39 stranica, što čini 24.07% udžbenika.

Udžbenik za VIII razred pokrivao je period od početka Prvog svjetskog rata do stvaranja Savezne Republike Jugoslavije. On se sastojao od 6 nastavnih tema, odnosno 27 nastavnih jedinica. Srpska nacionalna istorija dominirala je u najvećem dijelu ovog udžbenika. O tome govori i činjenica da se polovina svih

fotografija kojima je ilustrovan udžbenik odnosio na srpsku nacionalnu istoriju, dok je na crnogorsku otpadala tek jedna petina. Crnogorska istorija svodila se na ratničku. O tome kako Crnogorci žive u miru, kako stvaraju na ekonomskom i kulturnom polju, nije bilo riječi.

Crnom Gorom se u cjelini ne bavi ni jedna od 27 lekcija udžbeničkih jedinica. Njeno učešće u Prvom svjetskom ratu dato je kumulativno u okviru lekcije *Srbija i Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, pri čemu je zbivanjima u Crnoj Gori posvećena jedna trećina prostora.²⁶

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva iz Podgorice počeo je izdavati prve udžbenike istorije za osnovnu školu u XXI vijeku, 2001. godine za peti razred a naredne godine izdati su novi udžbenici za VI, VII i VIII razred osnovne škole.²⁷

Evo kako izgleda zastupljenost nacionalne istorije u udžbenicima koji se sada koriste u osnovnoj školi: udžbenik za VII razred sastavljen je od 5 tema, odnosno 19 nastavnih

²⁶ Analiza nastavnog plana i programa, nastave istorije u osnovnoj školi iz 1998 g. u izdanju Ministarstva prosvjete i nauke R. CG. Kvantitativna i sadržajna analiza tema iz nacionalne istorije u udžbenicima za osnovu školu koji su korišćeni 2000. godine. U nastavi istorije u osnovnoj školi sve do 2001-2002. korišćena su starija izdanja udžbenika štampanih u Beogradu. Blagota Drašković, Ivo Makek, *Istorija za V razred* (22. izdanje); Dragomir Petrić, *Istorija za VI razred* (2. izdanje), u stvari – to je udžbenik koji su ranije napisali Vukašin Radonjić i Dragomir Petrić (koji je doživio 20 izdanja) i koji je prilagođen nastavnom programu istorije iz 1993. godine; Milo Strugar, Milutin Perović *Istorija za VII razred* (11. izdanja). Izuzetak samo predstavlja udžbenik za VIII razred, koji se pojavio iz štampe 1997. godine čiji su autori Dušan Živković i Ljiljana Mladenović.

²⁷ Ovi udžbenici istorije su i sada u upotrebi, s tim što su doživjeli određene izmjene i dopune dok je udžbenik za VII razred odnosno po reformisanom sistemu obrazovanja za VIII izbačen iz upotrebe 2007. kada je izdat novi udžbenik.

jedinica od čega je pet posvećeno nacionalnoj istoriji odnosno 26.31%, obima je 84 stranice a nacionalnoj istoriji je posvećeno 17 stranica što čini 20.23%. Primjetno je da je u ovom udžbeniku znatno veći procenat zastupljenosti nacionalne istorije u odnosu na raniji udžbenik koji je korišćen 2000. i to sa 17.14% na 26.31%.

Udžbenik za VIII razred podijeljen je na 9 nastavnih tema. Sadrži 25 nastavnih jedinica, 11 je posvećeno nacionalnoj istoriji što iznosi 44%. Ima 140 strana, 53 su posvećene nacionalnoj istoriji ili 37.58% udžbenika. Procenat zastupljenosti nacionalne istorije je veći u odnosu na udžbenik korišćen 2000. u kome je nacionalna istorija Crne Gore činila samo 24.07% ukupnog udžbenika.

U ovom udžbeniku posebno su izdvojene nastavne jedinice koje sadrže nacionalnu istoriju Crne Gore, što nije bio slučaj sa starijim programima i udžbenicima gdje su se u pojedinim nastavnim jedinicama nalazili i sadržaji koji pripadaju nacionalnim istorijama susjednih država. U okviru nacionalne istorije obrađeni su kultura i život crnogorskih muslimana pa se iz ovih udžbenika jasno vidi da na prostoru Crne Gore žive Crnogorci i pripadnici drugih naroda sa svojim specifičnim identitetom utkanim u multikulturno biće Crne Gore.

Važeći udžbenik istorije za IX razred osnovne škole ima 5 tematskih cjelina. Sadrži 26 nastavnih jedinica od čega 5 obuhvata nacionalnu istoriju ili 19.69%. Ima ukupno 140 strana od čega je 24 posvećeno nacionalnoj istoriji Crne Gore što čini 17.14% udžbenika. I u ovom udžbeniku nacionalnoj istoriji dato je više prostora nego u udžbeniku koji je korišćen do 2002. godine. Ova razlika proizilazi iz činjenice da su u sadašnjem udžbeniku posebno obrađeni pojedini djelovi nacionalne istorije kojima se ranije iz ideološko političkih razloga nije posvećivalo dovoljno pažnje, kao što su Božićna pobuna i Komitski pokret, djelovanje crnogorske vlade i vojske u emigraciji. Posvećena je

i veća pažnja kulturnoj istoriji Crne Gore, uloži u Drugom svjetskom ratu, naročito četničkom i zelenaškom pokretu i doprinosu Crne Gore pobjedi nad fašizmom. Takođe je posebno obrađen položaj Crne Gore u SFRJ, sa aspekta obnove, društveno-ekonomskih promjena ali i sukoba sa Infombiroom kao i kulturne prilike Albanaca u Crnoj Gori. Sadržaji iz nacionalne istorije u udžbeniku su grupisani problemski na sadržaje iz političke i vojne istorije (ratovi), dok se sadržaji iz ekonomske i kulturne istorije obrađuju kao posebne jedinice, ali se povezuju vremenski i prostorno.²⁸

U sadašnjim udžbenicima istorije za devetogodišnju osnovnu školu svaka nastavna jedinica iz nacionalne istorije počinje sa jednim uvodnim pitanjem, dok su sa strane izvedeni i objašnjeni pojmovi sa kojima se prvi put učenici susrijeću. U sadržaju na kraju svakog pasusa takođe se nalazi po jedno pitanje iz nastavne jedinice. Svaka nastavna jedinica završava se sa par pitanja koja proizilaze iz sadržaja tog dijela nastavne jedinice.

Traži se da učenici na osnovu pročitanoog teksta ili karte sami donesu zaključak o određenoj temi iz nacionalne istorije, što omogućava i doprinosi razvoju kritičkog mišljenja kod učenika, što je jedan od primarnih ciljeva nastave istorije.

Udžbenik za VII razred, kada je u pitanju sadržaj iz nacionalne istorije, obogaćen je sa 18 fotografija, 7 karata i 8 ilustracija. Smatram da je u ovom udžbeniku trebalo više pažnje posvetiti

²⁸ Kvantitativna i sadržajna analiza tema iz nacionalne istorije Crne Gore u udžbenicima odabranim za upotrebu u osnovnoj školi po važećem programu za nastavu istorije. Radovan Popović, Dragan Miranović, *Istorija za sedmi razred devetogodišnje osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2008. Živko M. Andrijašević, Sait Šabotić, Dragutin Papović, Slobodan Drobnjak, *Istorija za osmi razred devetogodišnje osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2008. Slavko Burzanović, Jasmina Đorđević, *Istorija za deveti razred devetogodišnje osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2009.

nacionalnoj kulturi Crne Gore. Na strani 76. ovog udžbenika, Crnojevića štampariji, posvećeno je samo šest rečenica.

U udžbeniku za VIII razred sadržaji iz nacionalne istorije imaju 66 fotografija, 12 karata i 14 ilustracija i crteža.

U udžbeniku za IX razred sadržaji iz nacionalne istorije pokriveni su vizuelno sa 51 fotografijom, 7 karata i 8 ilustracija.

Udžbenici koji su izašli 2001/2002 godine, u izdanju crnogorskog Zavoda za školstvo znatno su bogatiji vizuelnim prezentacijama iz nacionalne istorije, kao i samim sadržajima, u odnosu na udžbenike štampane u Srbiji, odnosno u Beogradu, koji su do pojave crnogorskih izdanja bili prisutni u crnogorskom obrazovnom sistemu.

Program i udžbenici istorije za osnovnu školu kada je u pitanju nacionalna istorija bili su opterećeni nekritičkim sadržajima, glorifikacijama, a nijesu povlačili ni jasnu granicu između istorije i legende, što stvara stereotipe na koje se oslanja nacionalna mržnja, netolerancija i drugi oblici retrogradne svijesti.²⁹

Nacionalna istorija se mora vidjeti ne samo kao vojnopolitička i dinastička povjesnica, već istorija društvenih odnosa, kulturnih i civilizacijskih dostignuća, ideja i pokreta, stalne borbe, što je uostalom i određivalo sudbinu Crne Gore kroz vjekove.³⁰

U tome im u mnogome može pomoći kvalitetan udžbenik ali i nastavnik, zavisno od načina metoda i oblika rada sa učenicima prilikom prezentacije ovih sadržaja, preciznosti izraza, inicijativnosti i upotrebi kompjuterskih prezentacija i audiovizuelnih sredstava rada.³¹

²⁹ Ovakva pojava ostavljala je negativne posljedice na generacije učenika opsjednute kosovskim i svetosavskim mitovima.

³⁰ Predmetni program istorija, u: Dragan Bogojević (urednik), Nastavni plan i program devetogodišnje osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2005, str. 53.

³¹ Grupa autora, *Zbornik radova istorijska nauka i nastava istorija u savremenim uslovima*, CANU, Podgorica, 1995, str. 330.

Udžbenici istorije za osnovno obrazovanje još uvijek ne posvećuju dovoljno pažnje sadržajima iz nacionalne istorije kulture i položaju pojedinaca u društvu i njegovom svakodnevnom životu. Ono što je posebno značajno naglasiti jeste mogućnost inkorporacije etnografskih sadržaja u nastavi istorije pa i u nastavne jedinice iz nacionalne istorije. Naime, etnografska istraživanja u oblasti seoskog načina privređivanja, običaja, vjerovanja, nošnje itd, daju dragocjene podatke značajne za kulturnu istoriju određenog naroda pa i države u cjelini.

Bitke su bile i prošle, narodna nošnja je ostala i prisutna je i danas, pa ako učenik i ne bude znao neku bitnu nije velika šteta, ali toliko lijepu i živopisnu crnogorsku narodnu nošnju i njene djelove morao bi znati.³²

Zaključak

S obzirom na značaj i izučavanje nacionalne istorije tom segmentu se u kontekstu nastave u osnovnoj školi mora posvetiti puna pažnja, budući da se djeca po prvi put susrijeću sa učenjem sadržaja tako značajnog za njihov dalji i sveobuhvatni društveni razvoj. Ovo je posebno važno s obzirom da znamo kako predstave o nacionalnoj istoriji utiču na stavove prema društvu. Nastavnici moraju prilikom izrade godišnjeg rasporeda ciljeva ostaviti više prostora odnosno časova za obradu, sistematizaciju i utvrđivanje sadržaja iz nacionalne istorije.

Neophodno je ove sadržaje učiniti što interesantnijim učenicima kako bi se kod njih probudile mašta i želja da što više saznaju i nauče. To je moguće postići korišćenjem različitih metoda i oblika rada kao i korišćenjem raznovrsnih pomagala odnosno sredstava za rad: projektor, kompjutera, dvd uređaja, televizora, kako bi se sadržaj nastavnih jedinica približio i audiovizuelno. Nastava se može obogatiti korišćenjem karte, fotografija, izvornih i

³² Sait Šabotić, „Etnološki sadržaji u udžbeniku istorije“, časopis *Matica*, broj 4/5, Podgorica, 2001, str. 167–168.

književnih tekstova vezanih za nastavni sadržaj iz nacionalne istorije. Nastavnik mora kod učenika izgraditi svijest o pripadnosti široj društvenoj zajednici od svoje nacije i države.

Nastavnici moraju imati u vidu da ni udžbenik ni nastavnik nijesu jedini ni najzanimljiviji izvor informacija. Učenici u porodici, preko štampe, radija, TV-a i Interneta čitaju razne informacije i tumačenja pojedinih djelova nacionalne istorije, koji bez obzira na neobjektivnost i naučnost, djeluju primamljivo i koje učenici donose u školu. Takve informacije ugrađene u društvenu i istorijsku svijest učenika imaju uticaja na njihove stavove i ponašanja, a to znači i na rad nastavnika i rezultate nastave.

Nastavnici prilikom predavanja sadržaja iz nacionalne istorije moraju biti oprezni i uvažavati i drugačije kritičke stavove učenika.

Nije potrebno da nastavnik kažnjava učenike kada ti stavovi nemaju naučne zasnovanosti jer na oblikovanje istorijske svijesti utiče paralelna istorija, ali je nastavnik dužan da učenike uputi na činjenice i ukaže na razliku u stavovima zasnovanim na relativnim činjenicama i lajičkim pogledima na određene činjenice, događaje i procese iz nacionalne istorije Crne Gore. Ono što se uvijek mora imati u vidu jeste da i najšire zastupljena nacionalna istorija i u najboljim udžbenicima i priručnicima može dobiti samo jedan od mogućih izbora činjenica kojim se niko ne smije zadovoljiti, na koji se uvijek mora ukazivati kao na polaznu osnovu, koja se samostalnim radom mora neprestano proširivati. Samo tako se svako znanje može upotpunjavati, produbljivati i učenik sve više osposobljavati za bolje razumijevanje prošlosti i sadašnjosti, u cilju spremnijeg prihvatanja budućnosti.

Poželjno bi bilo da nastavnici, u okviru svojih mogućnosti, 20% godišnjeg plana, posvete saradnji sa lokalnom zajednicom, da te aktivnosti osmisle kroz posjete zavičajnim muzejima i kulturno-istorijskim spomenicima u okolini, značajnim za istoriju Crne Gore kao i da povremeno organizuju časove na određenim istorijskim lokalitetima u bližoj okolini.

ZA POSTAVLJANJE SPOMENIKA MORA POSTOJATI DOVOLJAN RAZLOG

Danilo Radojević

Public monuments and memorials dedicated to persons and events represent and expressed awareness of their importance as the moral foothold of the people and state. If there is an intention to place a monument on a public location, there should be a full justification for this significant act. For some monuments which have been placed in Montenegro in the past there were no sufficient reasons. On the other hand, in the Montenegrin history there are some extremely important events and people which so far have been neglected and bypassed.

Spomenici kulture ugrožavni su, ili poništavani, u istorijskim tokovima, svuda u svijetu: pri prodorima osvajača, tokom širenja religija ili smjena ideologija. Tako je, na primjer, jačanjem ranoga hrišćanstva, nadolazio surovi fanatizam, pa su rušeni grčko-rimski spomenici.¹ Nestanak značajnijih djela uma i ruku iz prošlih epoha, koja su poništavali agresori i religiozni fanatici, otvarao je punije mogućnosti za naturanje pokorenoj populaciji religije osvajača i njegovih legenda i simbola. Takav proces se događao više puta i na crnogorskom tlu. Pop Dukljanin, u svome znamenitom djelu *Sclavorum Regnum*, pominje sahrane

¹ Poznato je, na primjer, da je i papa Grgur Veliki (540-604), ranije upravnik rimskoga dukata, rušio antičke spomenike i spalio Palatinsku biblioteku.

kneževa i kraljeva, kao i njihove dvorove, ali su i grobovi i dvorovi nestali. Očuvani su rijetki toponimi koji podsećaju na nestali kulturno-istorijski sloj.

U kasnijim fazama mirnijeg trajanja jednog dijela generacija u crnogorskoj prošlosti, sticali su se uslovi za kreativno ispoljavanje i nastanak svjetovnih i sakralnih objekata, čiji ostaci čine kontinuitet trajanja i potvrdu preplijetanja kulturnih uticaja. U djelovima Crne Gore, na primjer, nastajali su stećci, nadgrobni monoliti među kojima se jedan broj isticao simboličnom likovnom obradom. U godinama poslije Drugog svjetskog rata pažnja novih vlasti u Crnoj Gori bila je usmjerena na spašavanje od zaborava značajnijih savremenih (ratnih) događaja i ličnosti. Tim spomenicima isticana je valjanost revolucionarnih promjena, nasuprot retrogradnom anticrnogorskom konceptu koji je nametnula reokupacija Crne Gore 1918. godine. Zato je pravljen napor da se osigura dostojno mjesto u memoriji generacija za novije događaje i ličnosti, pa su na važnijim mjestima i objektima postavljana spomen-obilježja. Samosvjesne sredine ne grade samo spomenike kojima obilježavaju svoje vrijeme, već i monume koji obnavljaju izgubljenu memoriju i svojim sadržajem dijahrono obuhvataju šire povjesno trajanje. U Crnoj Gori, međutim, nijesu se sticali dovoljni uslovi za podizanje spomenika kojima bi bio istican značaj pojedinih pojava i ličnosti iz najdublje prošlosti.

Kralj Nikola imao je ideju da Podgoricu učini prijestonicom, ali za vrijeme njegove vladavine to nije realizovano, i Cetinje je zadržalo taj položaj pa je i između dva rata bilo administrativni centar Zetske banovine. Nakon Drugog svjetskog rata, kada je jugoslovenstvo obnovljeno u varijanti federativnog uređenja, crnogorsko rukovodstvo donijelo je odluku da centar Republike Crne Gore bude Podgorica, koja je preimenovana u Titograd. Prećutna namjera je bila da se napuštanjem Cetinja, simbola stare crnogorske državnosti i suvereniteta, otkloni bilo kakva,

makar i daleka, psihološka smetnja utemeljenju federacije. Pošto su organi vlasti preseljeni u Titograd, na Cetinju su ostale kulturne institucije (Arhiv, muzeji, Centralna biblioteka, Umjetnička galerija i dr). Međutim, na čelo nekih od tih institucija dovođene su osobe prosrpske orijentacije, čija je djelatnost bila usmjerena na očuvanje ideologije koja je Crnu Goru pokorila 1918, a što je bilo u suprotnosti sa osnovnim političkim rješenjima o ravnopravnom položaju crnogorskog naroda u federalnoj državi. Zahvaljujući takvom djelovanju pojedinaca na odgovornim mjestima, došlo je, između ostalog, i do nekritičke afirmacije ukupnog rada u Crnoj Gori nekih izvanjaca, koji su se u drugoj polovini 19. stoljeća istakli u vatrenom širenju ideja o tzv. „srpstvu“, čime je sistematski prigušivan i zanemarivan crnogorski identitet i pripreman teren za nestanak Crne Gore. Između ostalih aktivnosti tih pojedinaca inicirano je i fototipsko objavljivanje nekih starih crnogorskih časopisa koje su uređivali izvanjci. Ta reprint-izdanja nijesu bila kritički obrađivana, da bi neupućenim čitaocima postala jasnija distanca između sloja prosrpske propagande koju su plasirali izvanjaci - urednici i dio saradnika tih listova i časopisa, i tadašnjih generacija Crnogoraca čije su duhovne potrebe (lukavo) zaobilažene. Zato su takvim (fototipskim) povratkom u javnost ti (stari) časopisi dobijali istu, agitacionu, funkciju, iako je njihovo objavljivanje pravdano naučno-bibliofilskim razlozima. Nekim od tih izvanjaca, koji su u Crnoj Gori vršili važne funkcije i sistematski ih koristili za nametanje prosrpske orijentacije tadašnjim crnogorskim generacijama, voljom nekoliko osoba koje su upravljale kulturnim institucijama na Cetinju, postavljane su i biste na javnim mjestima.

U to vrijeme, poslije Drugog svjetskog rata, nije se ni pomišljalo na podizanje spomenika nekoj istaknutijoj ličnosti iz crnogorske dublje prošlosti. Međutim, crnogorska vlast je donijela, 1954. godine, odluku da podigne u Titogradu spomenik srpskom

ustaničkom vođi Karađorđu i Petru II Petroviću Njegošu. Predsjednik vlade bio je Filip Bajković. Tada je u Crnoj Gori još trajalo šećanje na bijeli teror pod srpskom reokupacijom (od 1918), pa se može pretpostaviti da se željelo da se tim činom, u ime bratstva i jedinstva, prekriju zaboravom počinjeni zločini nad crnogorskim narodom i njegovim kulturnim i istorijskim trajanjem. Čitave te godine u Srbiji je proslavljana 150-ta godišnjica od Prvog srpskog ustanka. Poznato je da u početku nije to bio ustanak protiv Porte, već u njenu korist, jer je bio usmjeren protiv četvorice odmetnutih janjičarskih starješina (dahija), koji su bili preuzeli vlast u Beogradskom pašaluku. Crnogorski vladika Petar I u pismu Karađorđu, 15. februara 1806. godine, veli da mu se „s prevelikim udovoljstvijem“ obraća zato što „vojničkim djelom“ napreduje i „što za takvo dejstvije“ ima „dopuštenje i ferman od čestitoga cara Otmanovića“, i da će poraziti careve neposlušnike.² U istom pismu, uz pomenutu diplomatsku podršku Karađorđevim vojnim naporima, vladika Petar I obavještava srpskog ustaničkog vođu da namjerava zauzeti Boku Kotorsku prije dolaska francuske vojske, istakavši na taj način svoju tadašnju zauzetost crnogorskim oslobodilačkim planovima. U pismu od 27. maja 1809. godine, vladika Petar I je našao za potrebno da upozna Rovčane, Moračane i Uskoke da „Serbov rukovodstvujuet glavni ih predvoditelj g-n Georgije Petrovič - večnaja pohvala našego naroda“³, čime je želio da im stavi do znanja da crnogorska oslobodilačka borba nije više usamljena.

Kada je riječ o pomenutoj odluci crnogorske vlasti da se podigne spomenik Karađorđu u Titogradu, nameće se pitanje kako je tada mogla biti zaobiđena ličnost crnogorskog vladike Petra I, vojskovođe, diplomate i umnika, čije poslanice-eseji traju kao nezaobilazna literatura. Da li je tadašnja vlast smatrala da je

² Jevto M. Milović: *Petar I Petrović Njegoš. Pisma i druga dokumenta 1780-1820*, Titograd 1987, str. 226-227.

³ *Op. cit.*, str. 281.

ytome značajnom crnogorskom vladaru iz dinastije Petrović-Njegoš dovoljan spomen njegov ćivot u Cetinjskom manastiru i što ga je Njegoš sakralizovao 1834. godine? Izrada spomenika Karađorđu naručena je od vajara Sretena Stojanovića. Istome vajar u tada je povjerena i izrada spomenika Petru II Petroviću Njegošu. Ovdje se nameće i pitanje: zašto je tada došlo do istovremenog naručivanja ta dva spomenika. Vjerovatno je podizanje spomenika Njegošu, u Njegoševom parku preko puta Crnogorskog narodnog pozorišta, pridruženo podizanju spomenika Karađorđu zbog toga što je Njegoš u „Posveti“ *Gorskom vijencu* slavio srpskog ustanika, pjesnički ga uzdizao, pa je time (Njegoševim romantičarsko-političkim zanosom) pravdana i odluka o podizanju toga spomenika. Poznato je kako je Njegoš veličao toga srpskog ustanika, mećući ga u red osam evropskih vojskovođa („blizanaćah“) s kraja 18. i početka 19. stoljeća koje je, kako pjesnik veli, odgajila Belona, rimska boginja rata. Pjesniku je dopušteno hiperbolisanje, ali kritička riječ mora biti stišana da bi bila objektivna. Njegoš je posebno slavio Karađorđa da bi ga jače suprotstavio tadašnjem položaju i djelovanju njegova sina, kneza Aleksandra, koji je, kad je napisan *Gorski vijenac*, vladao u Srbiji kao sultanov sizeren, pa je morao pri svakom susretu sa beogradskim pašom da ga poljubi u rame i skut.⁴ Njegošu, koji je svoje ukupno literarno djelo usmjeravao ka podsticanju na borbu protivu turske vladavine Balkanom, bila je moralno neprihvatljiva podređena pozicija Aleksandra Karađorđevića.⁵

⁴ Nazivi prvih „trideset sokaka“ u Beogradu dati su 1848. godine. Taj akt je potpisao „popečitelj vnutrenih dela“ Ilija M. Garašanin, 19. februara 1848 (s. k). Među tim nazivima bio je i „Vojvodin sokak“, koji se odnosio na Karađorđa. Iako je knez Aleksandar Karađorđević, tada još bio knez u Srbiji, naziv je dat u neprepoznatljivom obliku da ne bi bio provociran beogradski paša.

⁵ D. Radojević: Njegoš, njegovo vrijeme i djelo. Predgovor *Gorskom vijencu*, Zagreb 1985.

Oba spomenika (Karađorđu i Njegošu) postavljena su u Podgorici, tadašnjem Titogradu, 1956. godine.⁶ Međutim, u Srbiji je pomenuti jubilej obilježen tekstovima i preštampavanjem starijih svjedočanstava o tom vremenu, pa tada nije donijeta odluka o podizanju spomenika vođi ustanka jer je, između ostalog, bilo poznato da nova jugoslovenska vlast može da posumnja da nije samo u pitanju odavanje priznanja Karađorđu, nego i dinastiji Karađorđević. Osim toga, u Srbiji je bila još prisutna dioba građanstva i na simpatizere dinastije Obrenovića, na čiji je „krvavi prijesto“, kako je pisala engleska štampa, sjeo Petar Karađorđević (1903). Treba dodati da je odlukom gradskog odbora Beograda uklonjena sa Kalemegdana bista knjeginjine Zorke, crnogorske princeze i majke kralja Aleksandra, koja je bila postavljena između dva svjetska rata. Poznata je sudbina Karađorđa, da je ubijen (1817) po nalogu Miloša Obrenovića, a njegova glava je donijeta u Beograd đe je naređeno papuđžiji Peju da s nje odere obrazinu i da je ispuni slamom, a zatim je odnijeta na Portu, kao dokaz da je ubijen odmetnik. Poznato je da su legende splijetane oko Karađorđeve ličnosti. Dušan Perović, istoričar i upravnik Muzeja prvog srpskog ustanka, zapisao je da su podaci o Karađorđevom životu prije ustanka oskudni, a često su nepouzđani i kontroverzni, „sa očitim tragovima legende koja se vrlo rano počela pletiti oko njegove ličnosti“.⁷ Jedna legenda je doprla i u Crnu Goru, do Vasojevića, đe je prepričavano da je Karađorđe porijeklom iz toga kraja. To nalazimo zabilježeno i u knjizi Vukote i Akima Miljanića, da su Karađorđevići (Petrovići) porijeklom „iz Gornjih Vasojevića“.⁸ Etnolog Petar Šobajić istraživao je porijeklo nekih porodica u Srbiji koje su doseljene iz Crne Gore, ali u toj radnji ne pominje

⁶ U to vrijeme i jedna od ulica u centru Titograda (Podgorice) dobila je naziv „Karađorđeva ulica“.

⁷ *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 5, Zagreb, 1962, str. 196.

⁸ *Prezimana u Crnoj Gori*, Beograd, 2002, str. 208.

Karađorđeviće. Kad je P. Šobajić pisao navedenu radnju (1928), dinastija Karađorđević bila je u najvećem usponu, pa je sigurno ne bi izostavio da je došao do valjane potvrde o porijeklu te porodice iz Crne Gore.⁹

Kada je obnovljen Rusko-turski rat (1809), ustanici u Beogradskom pašaluku nastavili su borbu; cilj Karađorđa je bio, pored ostalog, da sa jednim dijelom ustanika prodre u Crnu Goru preko turskog Sandžaka. Međutim, vladika Petar I nije upućivao vojsku prema Beogradskom pašaluku jer je vjerovatno smatrao da bi prodor srpskih ustanika, koji su djelovali po ruskim uputstvima, bio opasan za Crnu Goru i njene interese. Poznato je da je Karađorđe borbu za oslobođenje podređivao „ruskim ratnim ciljevima“,¹⁰ a tzv. dunavska ruska vojska pomagala ustanicima u Beogradskom pašaluku. Suprotstavljene pozicije vladike Petra I i Karađorđa potvrđuje i činjenica da je Crna Gora bila u ratu sa Francuskom (1806), pa je zato i upisano ime Crne Gore na poseboj ploči, koja stoji na Trijumfalnoj kapiji u Pariz, kao jedne od država s kojom je Napoleon ratovao.¹¹

⁹ P. Šobajić: *Neke znamenite porodice u Srbiji poreklom iz Crne Gore, Zapisi*, knj. II, sv. 3, Cetinje, mart 1928, str. 229-238. Treba reći da u tom tekstu P. Šobajić navodi porodicu Obrenović da je, između ostalog, porijeklom iz Crne Gore. Postoje dokazi kod savremenika da je Karađorđe porijeklom od Klimentata; pošto je pod Eugenom Savojskim austrijska vojska bila oslobodila dio Srbije od turske vlasti (1718-1739), jedan dio „Albaneza i Klimentata“ prišao je u Srbiju, od kojih se jedan dio i zadržao nakon odstupanja austrijske vojske (1739).

¹⁰ *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 5, Zagreb 1962, str. 197.

¹¹ Početkom 19. stoljeća ispoljio se „veliki interes za Crnu Goru u Evropi, mnogo veći nego što se to obično misli. On nije kulturni, on je politički. Uz politički, docnije se javlja i interes za život, običaje i tipične osobine jednog strogo patrijarhalnog naroda“. Napoleonov osvajački cilj je bio dioba Turske i prodor u istočnu Indiju, pa na tome pravcu „srio se s Crnogorcima i njihovim vladarom“, a Crnu Goru „treba Napoleon, treba je Rusija, treba je Engleska“.

U isto vrijeme Karađorđe traži od Napoleona pomoć u oružju i moli ga da primi srpski narod pod pokroviteljstvo.¹² Karađorđe je iznenada napustio Srbiju i priješao u Austriju, 3. oktobra 1813. godine, što je označilo i kraj ustanka.

Na inicijativu porodice pokojnog vajara Sretena Stojanovića, Skupština grada Beograda naručila je od livnice „Plastika“ na Dorćolu, da napravi drugi odlivak skulpture Karađorđa, što je urađeno 1976. godine, dvadeset godina pošto je prvi odlivak postavljen u Titogradu. Skupština grada je, preko Zavoda za zaštitu spomenika grada Beograda, za tu namjenu uputila livnici „Plastika“ pet miliona starih dinara. Tada je pokrenuto pitanje postavljanja toga (drugog) odlivka skulpture u Beogradu. Kod autora ovih redova, u kancelariju, došao je novinar „Politike ekspres“ M. Ragulić i tražio mišljenje o pomenutoj namjeri. Odgovorio sam da tu „skulpturu ne bi trebalo postavljati na Kalemegdanu u svojstvu zvaničnog spomenika Karađorđu. Iako se u skulpturi prvi, drugi i treći odlivak smatraju originalima (...) jer kao spomenik ‘živi’ u Titogradu. U svijetu se tako nešto malo praktikuje, a osim toga imamo vrsnu mladu vajarsku generaciju koja bi nekom novom kreacijom na tu temu unijela više svježine na javne prostore glavnog grada“.¹³ U povodu 180 godina od Prvog srpskog ustanka, drugi odlivak skulpture Karađorđa, vajara S. Stojanovića, ipak je postavljen u Beogradu, pored Karađorđevog parka, uz ulicu koja prolazi pored Narodne biblioteke Srbije.¹⁴

Rusiji je potrebna Crna Gora „zajedno sa Srbijom, kao eksponent svoje politike na Balkanu i održavanje njenih pozicija u Jadranskom i Sredozemnom moru“ (Petar J. Popović: „Interes za Crnu Goru u početku 19. v“, *Zapisi*, god. I, sv. 1, Cetinje, juli 1927, str 3, 4).

¹² D. J. Vukić: „Crna Gora u našem nacionalnom pokretu“, *Zapisi*, knj. VII, sv. 4, Cetinje 1930, str. 256.

¹³ *Politika ekspres*, 30. septembra 1976, str. 6.

¹⁴ Nakon postavljanja toga spomenika, na jednom skupu u Zavodu za

Park u Podgorici, uz hotel „Hilton“, u kome se nalazi spomenik Karađorđu, nedavno je ograđen visokom gvozdenom ogradom. Može se pretpostaviti da će se neki inostrani gost toga hotela zapitati: ko je ličnost koja je na tome mjestu zavrijedila džinovski spomenik i koje su njene zasluge u crnogorskoj povijesti. Upitani domaćin, ako bi odlučio da podigne iracionalnu koprenu sa kritičkih saznanja o (dokumentovanim) tokovima crnogorskog trajanja, morao bi strancu odgovoriti da Karađorđe nema baš nikakve uloge, a još manje zasluge.

Zamjenjivanje neodgovarajućih spomenika onima koji odgovaraju duhovnim potrebama određene sredine ili naroda nije usamljena pojava. Za potvrdu ovoga stava možemo navesti jedan primjer. U Beogradu je podignut spomenik Borisu Kidriču, rad vajara Nikole Jankovića, 1963. godine, u povodu desetogodišnjice Kidričeve smrti. Spomenik se nalazio uz ulicu kneza Miloša. Kada se u posljednjoj deceniji 20. stoljeća razbuktalo realizovanje srpskog programa za stvaranje novih državnih granica, došlo je do uklanjanja spomenika Borisu Kidriču i na istom platou postavljen je spomenik knezu Milošu.

Iz svega navedenog može se zaključiti da dovoljni razlozi za podizanje na važnoj lokaciji monumentalnog spomenika Karađorđu u Titogradu (Podgorici) nijesu postojali, posebno kad znamo da je više stranih ličnosti zadužilo svojim djelom Crnu Goru, kao što je, na primjer, Ivan Mažuranić, veliki hrvatski pjesnik, koji je proslavio crnogorsku borbu za slobodu u svome spjevu *Smrt Smail age Čengića*. Ili engleski pjesnik lord Alfred Tennyson (1809-1892), koji je 1877. godine napisao čuveni sonet (*Montenegro*), odu posvećenu Crnoj Gori.¹⁵ Kad su u pitanju

zaštitu spomenika Beograda, duhovito je iskazao svoj utisak teoretičar arhitekture Uroš Martinović, da spomenik liči na momka koji puni benzin na pumpnoj stanici.

¹⁵ Tennysonov sonet objavljen je iste godine kada je i napisan u časopisu *The Nineteenth Century*.

domaće ličnosti iz crnogorske povijesti, mnogi zaslužni pojedinci su zanemareni, nemaju spomenika, kao što je, na primjer, knez Vojislav, vojskovođa koji je odnio pobjedu nad vizantijskom vojskom u Barskoj biCi, 1042. godine i Duklji (Crnoj Gori) donio prvi suverenitet. Nasuprot takvom doživljaju povijesti, javlja se incidentno i agresivno nametanje spomenika događajima ili osobama koje predstavljaju najtamniji dio crnogorske prošlosti. Društva koja njeguju (trajne) moralne oslonce priječe nasilja nad vrijednostima koja ih čini stabilnim. Kao primjer nerealizovanog spomenika ličnosti koja je, u prvom dijelu svoga rada, imala velike zasluge, možemo navesti slučaj maršala Marmona (1774-1852). Pošto je saveznička vojska izvojevala pobjedu, maršal Marmon je stupio u pregovore o predaji Pariza (marta 1814) sa ruskim carem Aleksandrom i austrijskim vojskovođom Karlom Švarcenbergom, pa ga je Napoleon proglasio izdajnikom. Stanovnici Marmonovog rodnog grada Šatijon na Seni bili su odlučili da podignu spomenik svome sugrađaninu pa je urađena maketa, ali spomenik nije postavljen, već se ta maketa nalazi u zavičajnom muzeju, jer su „bonapartina struja i drugi politički krugovi otvoreno (...) reagovali: jednom izdajniku ne podiže se spomenik“.¹⁶ Treba napomenuti da je docnije maršal Marmon bio odan dinastiji Burbon pa je pod njegovom komandom vojska ugušila Julsku revoluciju u Parizu 1830. godine, pa je po drugi put proglašen izdajnikom, i morao je napuštiti Francusku.

¹⁶ Dr Andrija Lainović, „Novi materijali za našu istoriju“, *Politika*, 10. mart 1968, str. 18; Maršal Marmon: *Memoari*, Split, 1984.

NEKOLIKO POMOLAKA PORED SERPENTINA CRNOGORSKE ETIČNOSTI

Vukota Babović

Through the centuries, the Montenegrin people have come to its formulations of the important moral principles. These conceptions were the source of many ethical maxims which today represent important identity elements of the nation. Such examples are the definitions of humanity and heroism: humanity is when you defend the other from yourself and heroism when you defend yourself from the other; or the allegory: Montenegrins don't like chains.

The author warns that the antagonisms in the interpretation of The Mountain Wreath are for the most part (unintentional and intentional) terminological misunderstandings. The statements saying that this book provokes genocidal intentions are far from the truth. Therefore it would be harmful and unnatural to reject the good idea of proclaiming the date of birth of Petar II Petrović as the national holiday in Montenegro.

Cjelina biografije

Bijaše beogradska *Politika* sastavila prije nekoliko godina knjižicu *Mali srpski mislenik*, viđenu kao dar čitaocima.¹ Na razne opšte teme oglašavaju se tu zgusnutim mislima između ilustrovanih korica školovani i učeni (na primjer akademici), ubogi i sveti, ćaknuti (na primjer uvažavaoci fašiste Ljotića), ali

¹ „Mali srpski mislenik“, ed. Upoznajte Srbiju, broj 35, *Politika*, Beograd 2010.

i neki časni laici, na primjer prodavci salate na narodnim pijacama.

U toj brošuri je i rečenica koja se pripisuje prirodnjaku Đaji. Akademik Ivan Đaja. (1884–1957) je bio biolog i fiziolog, profesor i rektor Univerziteta u Beogradu i osnivač Fiziološkog zavoda. On je rekao: „Dostojan kraj života otkupljuje ceo život.“

No, nije tako.

Otkup nude mnogi, nude često, pritom i bogat otkup. Ali mi nijesmo spremni na ponuđenu transakciju đuture, *en général*.

U vezi sa ovim može da se pokrene pitanje, ima li ružičnjak crnogorske kulture etičke sorte – koje valja njegovati u školama, pamtiti im boju i miris, rasađivati i poklanjati? Ima. I zanimljivo je prošetati tim stazama.

Etička cijena

Čovjekova biografija je cjelina. Ne može se izlagati kao skup neinteragujućih djelova. To svi znaju, no mnogi vrđaju. Vizija monolitnog životnog bilansa imala je nepoštovaoca juče, kao što ih ima i danas; po prilici će tako ostati i ubuduće. Na nijekanju cjelovitosti počiva nada mnozine; takvi očekuju plodove uljepšavanja biografije i karijere.

Što se nekome stvarno događa, jesu raznoliki djelovi bivstvovanja. Život na kraju ne ispadne mehanički spoj nezavisnih događaja.

Zamislite čovjeka čije je ime spletom okolnosti poznato u društvu. On je uočljiv toponim na kulturnoj mapi. Zamislite sada nešto mnogo teže: taj čovjek je takoreći slučajno, jedne tople i zlosrećne noći, upao gladan i žedan u jedan trivijalan gradski kafić. Nastaje sukob poznate i talentovane ličnosti sa kafanskim noćobdijama. Za minut, za dva, ugledna ličnost puca i ubija noćobdije. Šta je on sada? Ubica noćobdija je upravo to

– ubica. On je to i do vijeka. Ne postoji đajevski otkup (pomoću prošle, ili buduće) izuzetne kreacije našeg umjetnika. Jer:

Čovjek je ono što je najgore učinio.

Nije riječ o besprizivnoj osudi pojedinca; tako bi morala da djeluje moralna stega u čovjeku. Prvo razmotrimo jedan ili dva uznemirujuća primjera.

Factum infectum fieri nequit. Odurni nekrologičari

De naći pojedinca koji ne bi poželio da se ratosilja ako ne mračnog, ono makar sivog momenta iz svoje prošlosti? Takav ovih dana vjerovatno šedi u posljednjoj klupi neke seoske osnovne škole. Šta bi pojedinci učinili da otkupe zaborav, pravnu i narodnu amneziju nekog minulog događaja! (Često se sjetimo jeze koju je izgleda odnio sa sobom u grob jedan od opreznijih za koje znamo: Ivo Andrić. Njegova je mora izgleda bila neka rutinska fotografija na kojoj se on našao uslikan, u službenom jednom odnosu svakako, u prijemnoj kancelariji nacističkog kancelara.) Trgli smo se kad je procurio fakt, te mi najzad pročitali sljedeće.

Pažljivo se skrivalo šta je jednom uradio zaslužni umjetnik Paja Jovanović za duga, plodna života. Jer, on bijaše ugrađen u noseći elemenat srpske nacionalne kulture – nije za rizikovati. Saznajemo, akademski slikar je pravio portret austrougarskog cara, u sred carskog grada Beča, u godini kad je njegova Srbija bila na svojoj Golgoti u Prvom svjetskom ratu. Jovanović se poslije učinjenog posla uredno potpisao, dolje pored okupatorove čizme. Poslije mnogo godina i poslije još jednog Svjetskog rata, Paja Jovanović je primijenio recept Ivana Đaje: naslikao je Maršala Tita u pozi odlučnog branitelja integriteta Jugoslavije (Trst je naš). No opet se ispriječilo tvrdoglavo moralno načelo:

Čovjek je ono što je najgore učinio.

Namnožili su se pravednici, nahrupili su u medije početkom Milenijuma, da cjelinu biografije sjevernjaka Knuta Hamsuna raspolute, da razbiju na tri polovine. Tamnu komadinu svakako tajno da začeprljaju. Knut je onaj norveški gospodin koji je gordo uvažavao nacističku vlastelu. Malo mu je bilo što ih je podržavao za života; napisao je nekrolog mrtvom Hitleru 8. maja 1945. (šutradan je završen Rat). Kolaboracionizam do posljednjeg sekunda. Izgleda, stil je bio dil: zbog krasnog stila, zaboravićemo na suštinu i zašto se uopšte piše perom. To i nije loš naum mnozine restauratora: može biti kad odbrane Knuta da i njihov obraz ostane kakav jeste – očuvana oputa. Knut je dabome moralni grudobran u pokušaju.

Jedan drugi nekrologičar posrnulog lokalnoj ruini nižeg ranga, danas je svetac sa dva zapovijedna dana u SPC. Plautove riječi su zapamćene: Factum infectum fieri nequit. Učinjeno ne može postati neučinjeno. Onima koji u posljednjoj deceniji, raznim prigodama, pokušavaju da ispolje tobožnju brigu za humane vrijednosti, može se dobro prigovoriti riječima koje je rekla jedna mlada djevojka (2008. kod Rektorata BU) pred gomilom „dušebrižnika“: „Okrvavili ste ruke!“

(Ako se larpularisti jednom šete da im treba, puni iznenadne šete što im ta lektira treba; ako pomisle na strast istine i dječiju ljudskost u rečenicama Ane Frank – knjigu mogu naći u mojoj maloj „vita brevis“ biblioteci – koja i dalje ostaje preuska za Hitlerove i Ljotičeve nekrologičare.)

Da jedan hvaljeni roman Knuta Hamsuna nije nikad ni napisan, koliko bi bila smanjena radost čitanja na planeti Zemlji? Beznačajno malo, onoliko sjajnih djela umetnosti ostade nepročitano i neviđeno i neodslušano. Vita brevis. Da uticajni obožavatelj nasilnika počem nije nikad ni postojao na Zemlji, da li bi bila muka življenja na Zemlji za zeru manja? Pa bi! Kad se svekoliko fašističko zlo podijeli po glavi svakog iz njegove horde, ispadne mjerljiva „zasluga“ pojedinog

pomagača. (Ne moraju da svjedoče samo Jevreji; i naše je sjećanje sasvim uvjerljivo.)

Kad sam jednom prije desetak godina čitao da i meni inače drag pisac M. K. propagira, rijetko ali dosta upadljivo, da je čitanje tog nobelovca intelektualni ugođaj, zadovoljstvo prvog ranga – refleksno sam pitao, je li riječ o Manu ili Hamsunu? Tomas Man govori preko radija 27. septembra 1942. njemačkim slušaocima. Citira Gebelsa: „Naš cilj je da istrijebimo Jevreje. Svejedno da li ćemo pobijediti ili biti poraženi, mi moramo da ostvarimo taj cilj i mi ćemo ga ostvariti. Ako njemačka vojska bude prisiljena na povlačenje, onda će na svom putu istrijebiti i posljednje Jevreje sa lica zemlje.“² Veliki Man odašilje u etar: da nijedno živo biće ne može da se uživi u misli takvih „opoganjenih mozgova“. Hamsun održava prisne kontakte sa Gebelsom, sa „opoganjenim mozgovima“, ne samo 1942, već i u proljeće 1945, bukvalno u predvečerje nacističkog sloma – kad je i samom Fireru bilo jasno da su stigli zasluženi računi za nepojamna zlodjela.

Majn kampf (A. Hitler) i *Pan* (K. Hamsun) neka budu knjige koje je moguće naći u bibliotekama – za naučna i beletristička istraživanja. Omladina i svi ostali, pa i zaludni starci, neka čitaju *Njemačkim slušaocima* i *Čarobni brijeg*. (Ponekad, reklo bi se skoro u potaji, i *Dnevnik Ane Frank*.) Treba se opredijeliti za vrijednosni sistem, i *željeti* da se on ostvari. Neko se šetio uzvika *Sei ein Mann!* (Budi muškarac, Mann!) Ženski dio populacije neka ovog puta bude solidaran i prihvati naredbu kakva jeste.

Evo ti ukoričen Ezra Paund. Ne, hvala.

Za čovjeka koji je trupačke preskočio svoju čovječnost, pa nastavio hod uspravne glave prema svjetlosti, misleći da se u njegovoj sjenci ne vidi pogan koju je ostavio, kažu kod nas: „Ne

² Tomas Man, *Njemačkim slušaocima*, Književna opština Vršac, Beograd 2007, s. 91.

valja lule duvana“. Što je trulež za života, nađe analitičara koju takvu moralnu kakvoću namiriše kao netruležnu supstanciju!

Član udruženja „Nije jedini“

Etički princip koji pokušavamo da afirmišemo kao ugaoni kamen časti i čojstva (Čovjek je nepopravljivo ono što je najgore učinio) daleko je ovog momenta od snažno podržanog načela. Dijelom zato što živimo u vremenima kad etičko lako može biti, a bez srama i obraza na javnoj sceni, pobijedeno od etničkog, često iza paravana estetskog. Pogledajmo primjere.

Nekim povodom, ovđe nije bitno kojim, javnost se uskomešala na temu kako valorizovati učinak slikara i pisca M. Kapora. Književni kritičar V. Pavković zastupao je stav da politički i bezmalo militantno sektaški angažman Mome Kapora kroz devedesete godine prošlog vijeka, kada je bio „miljenik“ Miloševićevih medija a kasnije i član, pomislite, Komiteta za odbranu istine o Radovanu Karadžiću, nikako ne smije da baci neprozirnu sjenku na njegovo stvaralaštvo. Citat: „Jednostavno, može se odvojiti jedan izuzetno moderan pisac kakav je Momo Kapor bio u neke dve decenije svog stvaralaštva i pisac koji je u 90-im pisao neke drugačije tekstove, drugačije se odnosio kada je sa jednog kosmopolitskog, beogradskog ili libertinskog duha ušao u neke druge vode i počeo da zastupa i nacionalnu ili nacionalističku ideologiju, to ne bi trebalo mešati i nije Momo Kapor prvi i jedini pisac koji je tako nešto uradio“. Vidimo da je za opravdanje ovog stava snažna argumentacija zahvaćena sa kladenca rulje (nije prvi i jedini već jedan od mnogih, po širini i dubini istorije).

U drugoj prilici, problem etičko-estetskih interakcija u stvaralačkoj ličnosti teorijski i načelno je analizirao³ poznati reditelj G. Marković. On je nedvosmisleno određen: može se

³ Горан Марковић, „О сенци“, *Politika*, 6. avgust 2010.

odijeliti, i skoro je nužno da se odijeli, kreacija od osobina kreatora („kod umetnika treba razlikovati delo od ličnosti“). I pored toga što veli da bjelodano postoje individue osvjedočeni prevaranti, sujetne budale, kleptomani i „šta sve ne još“, on nudi zaključak da iza takvih pojedinaca dešava se da ostanu „brilijantna dela koja su po svemu bila i ostala uzor ljudskosti“. Djelo prevaranta kao uzor ljudskosti?

Princip: Čovjek je ono što je najgore uradio – upravo zahtijeva da se biografija mora promiješati i prepustiti sedimentaciji; sloj necivilizovanosti, ako je postojao, neka ga i on. A ulica i trg može se (nažalost) bahato dodjeljivati kome se hoće i utjerivati kome se može, ne govorimo ovđe o klanovskom ispomaganju i prenemaganju, nagrađivanju i ograđivanju. Kakav bilo da jeste, etički sistem mora biti izgrađen od etičkih mjerila koja zadovoljavaju makar neku koherentnu prostorno-vremensku, istorijsku izvrsnost. Raspusna, haotična etička mlataranja nijesu za nas. Ona su osionost za vremena i računaju na zaborav i ućutalost (mućanje) uznemirenih građana. Kreativna baraba? Hvala, eto čuli smo.

Zamislite čovjeka koji je drčan i odlučan da napravi ilustrativan, aktuelno-potreban, nekome na-ruku film. Na podao ili manje podao način je došao i do kvalitetnog scenarija. Ima debeo fond već inkasiran za realizaciju projekta. Ali prije nego padne prva klapa snimanja režiser ima na umu da uradi jednu gnusnu podlost po meraku duše mu i po ugovoru transakcije. I on tako uradi bez stega čovječnosti. Ubrzo po etničko-etičkom nedjelu gotov je i kotur celuloidne trake. Dokoturao se do gledalaca kao „remek“ djelo, već nagrađeno. Tu je naravno i kakav književnik koji je gotov konstatovati da rečenog reditelja od teških etičkih ogriješenja brani jedan krasan film. Promoviše se etičko načelo upravo suprotno onom koji pominjemo. U naopakoj verziji stoji: „Čovjek je ono najprobitačnije što je učinio.“ Podvučena je crta, to smo čuli mnogo puta. Površno

gledajući, čak zvuči društveno prihvatljivo. Ipak u „maksimi“ se krije proizvoljna promocija „beslovesnih uglednika“. Postoje prepredenosti koje su, u sumi svojih moralnih zamki, apsolutno ogavne i zahtijevaju odbacivanje, bez obzira na moguće paralelne kvalitete u mnogostranosti jedne ličnosti, koje, eto, mogu biti paravan poganluku svake, baš svake vrste.

Neka nam i Francuzi ponešto ispričaju. Lavoazjeu, poznatom hemičaru, odlećela je glava zbog mućkanja... ali ne u hemijskoj laboratoriji. Na najpogubniji način je njemu doakalo najgore ono što je učinio, nanijelo mu ne samo moralnu štetu već ga lišilo i života. Otkriveni klasični zakon održanja mase ne bijaše onaj lijek pronalazačke kreativnosti koji se na sudu pojavio kao svemoćni purgativ za biografsku utrobu. (Ubijanje pred zakonom je naravno granična situacija, podložna diskusiji.)

Drugačiji pomolak za raspravu zauzela je slovenačka intelektualka Svetlana Slapšak. Ona povlači⁴ zanimljivu demarkacionu liniju između čovjekovog prava na život i nekih prava živog čovjeka i kaže da smrtne kazne nema i ne treba da je bude, no prisilnog ćutanja mora biti. „Ako ga ne reguliše zakon, moraju kontrolu preuzeti građani koji tu titulu zaslužuju. Pitate me možda da li treba zabraniti knjigu? Sa stanovišta nekoga ko je dvadest plodnih godina svog života utrošio i u borbi da se nijedna knjiga ne zabrani, tvrdim da da; princip umetničke slobode ne važi u slučaju rata, istrebljenja, genocida, rasizma, i svih verbalnih proizvoda koji to podržavaju. Izdavanje knjige ratnog zločinca je zločin, za koji treba kazniti izdavača i urednika, kao i sve institucije i pojedince koji su učestvovali u promociji zločinčeve knjige.“ Ovđe riječ ide o djelima koja, kao najgora u ličnim karijerama, nadilaze pojedinca i postaju i zajednička moralna patologija te tako negativno određuju kako pojedinca tako i društvo u cjelini.

⁴ Svetlana Slapšak, *Mast*, web site Peščanik.net, 21. avgust 2011.

Iza kreativnosti se pokušava da sakrije nevaljalstvo; ali eno ipak iz neprozirne sjenke kreativne ličnosti izranja dio nezajažljivog dupeta. Ono je izbacilo pogan i okolina može postati kužna. Mi o etici, klan o esteticici. I „opoganjeni mozgovi“ se ušuškaju u tradiciju.

Svakog dana se tri puta krste pred likom kulnog crnogorskog pisca. Ali nijesu ga sasvim saslušali: Tragovi im smrdje nečovještvom!

Crkveno relativiziranje etike

Dobro znana priča govori o tome da je neki čovjek pod Damaskom pao s konja i vidio u trenu nesreće samog Isusa koji u oreolu svetosti svoje podučava. Čovjek je do tada bio progonitelj hrišćana. Kamenjem je ubio mladića pod imenom Stefan. Čuvao je haljine onima koji su ubijali, izvlačio je ljude iz kuća i naprečac usmrćivao. Od M. Đorđevića, pouzdanog autora, saznali smo⁵ da je francuski akademik Alen Deko zvao Pavla, jer o njemu je riječ, „kagebeovcem“ – u monografiji koja spada u ono najbolje o rečenom apostolu.

Ovako ili onako, po faktografiji Pavle je ubica. Hrišćani vele da čovek nije ono što je najgore učinio, već poslije problematičnih događaja može da nanovo moralno strekne i stekne status sveca. Zanimljivo i opasno. Pa dobro, ubiješ i budeš funkcioner – desilo se mnogo puta kroz istoriju. Ali svetac u vječnosti? Mnogo je onih koji priželjkjuju da im se zaboravi prljava prošlost; zaista, tehnološki pristup proizvodu koji se učeno zove curriculum vitae: Najgore što si učinio bilo je ubistvo (višestruko?), no tokom etičkih vratolomija eto tebe sa oreolom oko glave i sa zapovijednim danima u crkvenom kalendaru. Odveć gnusno, braćo i sestre u Hristu, nije li? Bolje

⁵ Mirko Đorđević, *Zapisi iz srpske lajaonice*, web site Peščanik.net, 24. sept. 2013.

su ljudske moralne stege, ako treba i krute, od dogmatizovane raspusnosti organizovane religioznosti, velim.

Crkvena trgovina etikom

Naše zalaganje da se ne prašta jedinki olako, posebno uz flaster neetičke trgovine, moralni a najčešće hotimični sunovrat – udara u zid organizovane religioznosti. Ne mogu jezgrovitije objasniti o čemu je riječ nego da citiram Džojso⁶:

„No matter how many or how foul the sins if you only repent of them they will be forgiven you. Let no worldly shame hold you back. God is still the mercifully lord who wishes not the eternal death of the sinner but rather that he be converted and live.“ (Nezavisno od toga koliko vam je grijehova na duši i koliko su oni duboki biće vam oprošteno samo ako se pokajete. Ne vucite za sobom svjetsku sramotu. Ta Bog je još milostivi gospodin koji ne želi vječnu smrt grešnika, naprotiv: želi da se preobratite i živite.)

Pred očima patrijaraha organizovane religioznosti zelenaši se slikaju pored hrama, idu u crkvu, kako ne. Poje se za dušu ubicama i probisvijetima, saradnicima okupatora, ponosnim fašistima. Barabe se oslikavaju na neo-ikonostasima, slave se donatori-tajkuni, priložnici i ktitori, prvougljednici danas koji će ama šutra biti u istražnom zatvoru. Jesu li popovi uznemireni? Ne, ne. I za zelenaše, i za sve, postoje u svetim knjigama riječi utjehe i mogućnost iskupljenja grijehova. Jedan duhovnik između korica Džojsovog romana *Dablinci* obraća se u propovijedi kamatašima i zalagačima (userer, moneylender) koji ga slušaju u klupama ispod govornice (pulpit). Savjetuje⁷, da gulikože budu iskrene (frank) prema sebi i sve će se opet dovesti u red. U

⁶ James Joyce, *A Portret of the Artist as a Young Man*, Pinguin Popular Classics, 1996, str. 153.

⁷ James Joyce, *Dubliners*, Pinguin Popular Classics, 1996, strana 198.

samopropitivanju savjesti, veli nepogrešivi, ako se slučajno desi, te vidiš diskrepanciju u duši svojoj, ta priznaj je! Reci kao bogočovjek:

„Well, i have looked into my accounts. I find this wrong and this wrong. But, with God's grace, I will rectify this and this. I will set right my accounts.“ (Dobro, proučio sam svoje račune. Napravio sam inventar, ovo je pogrešno, i ono je pogrešno. Ali s milošću Božjom ispraviću ovo i ono. Dovešću u red svoje račune.)

Nepodnošljiva lakoća Božje milosti. Kad Ivo Andrić „polemiše“ sa ovom raspusnom praksom on će tanano a nabusito i osorno napisati: „Zajedno sa ostalima i Davil je bio pijan od nerazumljive sreće, kao što su uvek opijeni slabi ljudi kad im uspe da nađu zajedničku i opšte priznatu formulu koja im obećava ostvarenje njihovih potreba i nagona na račun tuđe štete i propasti, a koja ih u isto vreme oslobađa griže savesti i odgovornosti.“⁸

Etika i muzika slobode

U rukopisima crnogorskog pjesnika, esejiste i publiciste Marka Vešovića, nalazimo primjere prvorazredne lucidnosti. On veli na jednom mjestu da mu je zanimljiv „četnički futur“. Kroz ironiju saopštava da se četnici jesu borili protiv Hitlera, ali u futuru, što dokazuje njihova najslavnija pjesma: „Sprem'te se, sprem'te, četnici, silna će borba da bude“. Spremali su se, tokom čitave okupacije, da Švabama daju što im niko uzet' neće.

U uzorne etičke maksime koje ne blijede, već su „šajka“ u pojedinim neprozirnim kadrovima istorije Crne Gore spada i jedan – osmijeh. Mislim na osmijeh narodnog heroja Ljuba Čupića pred kvislinškim streljačkim strojem kod Nikšića (devetog maja 1942). Njegov prodorni humani pogled neugasiv

⁸ Ivo Andrić, *Travnička hronika*, Sezam Book, Beograd 2011, s. 59.

kroz vrijeme i crnogorski antifašistički osmijeh standardan kroz generacije. Dok ih zločinci strijeljaju, vizionari nagovještavaju pobjedu i osmijehom pozdravljaju budući Dan oslobođenja od okupatora (devetog maja 1945). Taj osmijeh govori da su njegove ubice zaslužile svoje gnusno istorijsko mjesto na bazi maksime da su upravo ono što su najgore učinili – pomagali okupatoru u svemu, pa i u likvidacijama rodoljuba. Takav, oslobodilački futur, djelatni futur, to da.

Ali vratimo se ukratko na gornju Vešovićevu opasku, koja nipošto nije slučajna i nikako nije površna dosjetka o „četničkom futuru“. Pjesnik govori o ovoj bitnoj stvari. Svi autentični slobodarski pokreti imaju svoj muzički ekvivalent, zvučnu podlogu. Umjesto „muzike futura“, koja je polupijana popijevka uz gibanicu u toplim pozadinskim zakucima, autentični oslobodilački pokret u Crnoj Gori ima snažnu borbenu pjesmu o Savi Kovačević, proleterskom komandantu koji probija onda stvarni a sad simbolički обруч iz kojeg sloboda i može i mora. Ta odlučna koračnica, sjetna a nepokolebljiva, tužna i djelatna istovremeno zvuči istinito i prisno, u horskoj i solo varijanti istodobno – ona je zvučni moto jednog etičkog uvjerenja u teškim časovima za opstanak kolektivnog bića. Ovaj narod imao je onoliko autentičnih oslobodilačkih pokreta u Drugom ratu koliko ima i autentičnog borbenog melosa – taj jedan jedini.

Jedinstveni karikaturista Koraks uvijek crta jednu grupu političara sa zardalom kašikom iza uva. To se zove doslijedni moral stvaralaštva od nivoa. Ta kašika nagrižena rđom (rđa simbolizuje nevaljalstvo bar od vremena zulumčara Smail-age) treba da dočara, u tome i uspijeva, ono što je najgore učinio vlasnik kašike; ne možeš obrisati sa crteža ono što je bilo najgore u potki jednog karaktera, barem je tako insistirao gore citirani Plaut.

Crnogorska himna

Zaista mislim da se Crnoj Gori posrećilo sa himnom kao državnim simbolom. Jak je etički naboj u tom ostvarenju. Sjajno je da jedan mali kolektiv ima tako prigodnu muziku na još bolji literarni motiv. Tužno je da dobro parče političke opozicije u CG osporava crnogorsku himnu na osnovu gnusne tvrdnje da je tekst „proizvod jednog zločinca“. Istina je drugačija.

„Oj svijetla majska zoro“ je pjesma koja se od davnina pjeva u Crnoj Gori. Uz tu melodiju i njen ritam igra se crnogorsko oro. To je uistini lijepa narodna pjesma, Crnogorcima se nije slučajno desilo da je imaju kao identitetski instrument.

Kao kod svake autentično popularne pjesme, besmisleno je čeprkati ko je i koliko pokušavao da uradi, preradi i doradi; ostaje samo ono što narod, pjevajući i igrajući, prihvati. Živo je samo ono što je u tekstu nesporno časno.

U osnovi, pjesma „Oj svijetla majska zoro“ nosi pečat slobodarstva naših predaka. Da je u njoj vidljiva ikakva diverzija fašističkog uma, ne mogu da zamislim da bi se u naše oro, na našim livadama, na našim saborima, viđao u svoje vrijeme jedan Blažo Jovanović – a viđao se.

Kako god bilo, (nezvaničnu vrziju) crnogorske himne spelujem ovako: „Listaj goro cvjetaj cvjeće / Crna Gora u boj kreće. Crna Gora u boj kreće / robovati nikad neće.“ Čitalac naravno vidi da sam u tekstu intervenisao. „Manipulacija“ je tako efikasna da ne gubim nadu u svoje buduće sljedbenike. Jeste, ne mora se uvijek „donositi pobjeda“, ali nam san slobode niko ne može da potre. U vrlinu naše himne, neđe sam već pisao, spada sjajan prioritet čovjekoljublja, nad ispraznim zazivanjem metafizičko-crkvenih utvara.

Pominju se „sramotnoga ropstva lanci“. Među vrline slobodarstva ističemo najprije moralnu dimenziju (sramota

ropstva). Niže u tekstu biće još o lancima, jer se ne može izostaviti moralni pomolak ka tom simbolu. Prije toga, o dobroti i patriotizmu.

Pojam dobrog čovjeka. Rodoljub kao dobar čovjek

Naš mali podšetnik etičkih maksima i stavova, koji su u fokusu šire javnosti, može i treba da se dopuni i novijim referencama. U prilici sam da citiram nešto izuzetno što je izašlo ispod pera književnika Branka Banjevića. On je ovako oslikao razgranatost moralnog stabla „dobar čovjek“.⁹

„Dobar čovjek kod Crnogoraca, između ostalog, znači: ljucak čovjek, uman čovjek, junak čovjek, pravičan čovjek, boleć čovjek, uzdržljiv čovjek, drug čovjek, istinit čovjek, oslonac čovjek, utočište čovjek, melem čovjek, nesebičan čovjek, nelakom čovjek, nemučitelj čovjek, i kao takav – rodoljub čovjek.“

Poučno je pratiti ovaj hod od ljudskosti preko istinitosti (uz mnoge nijanse, a ne preskočite da se divite onom „boleć čovjek“) do rodoljublja. Na ovom mjestu neizbježna je, jer je plodotvorna u srodnosti, asocijacija da je kod Njemaca Gete ironično napominjao: „Najgore zemlje imaju najbolje rodoljube.“

Etika Robina Huda?

Smije li se ukrasti da bi se time učinilo dobro djelo? Moje iskustvo sa etičkom komponentom crnogorskog mentaliteta je takvo da mogu svjedočiti da se velikom većinom ljudi distanciraju od „dobročinstva“ osoba koji su galantni poklanjajući tuđu svojinu pa i rasipni kad mutnim novcem

⁹ Branko Banjević, *Polje Jadikovo*, antologija crnogorskih narodnih tužbalica, Matica crnogorska, Podgorica 2011.

uzdižu svoju „velikodušnost“. To distanciranje je hladno odstojanje koje pojedinac zauzima u spornim slučajevima (koji nesumnjivo mogu da se detektuju) ali nerijetko i ispoljavanjem one dragocjene senzacije koja se prepoznaje kao lični stid u odnosu na tuđe nevaljalstvo. To ističem kao sporadično svoje iskustvo mimo nekog sistematskog traganja za tom pojavom.

Orobiti, pa potom „oprati novac“ nekim vidom sračunatog dobročinstva kosi se sa gornjom definicijom dobrog čovjeka.

Strah životu kalja obraz često

Znao sam ponekad, možda i preoštro, da ukorim druge koji u svaki čas citiraju Njegoša. Time, u odnosu na bezbrojne životne situacije, pretjeruju i devalviraju i sopstvenu iskrenost i pjesnikov aforističarski potencijal. Ali me evo će i sam na etičkoj ekskurziju kroz Crnu Goru i njeno vrijeme zastajem da se poslužim njegoševskom rečitošću. Zbilja je nemoguće preskočiti pitanje straha za život kod našeg naroda. Ako nekoga hoćeš na smrt da uvrijediš, a ti reci da se on prepao! Nije to naš ekskluzivitet, naravno. Tema je opšta. Široka i duboka. Govor ide o cijeni života. Kolika je ta cijena? Je li ograničena sa gornje strane? Može li se pretjerati sa tom cijenom?

Ivo Andrić nije volio kratko sročene ocjene (zgusnute aforizme). Bojao se da će na malom prostoru nasmrtno priklještitu istinu. Zato on sa velikim uspjehom širi svoj uvid na desetak rečenica i osvjetljava problem sa deset strana. (Sjetimo se, to je onaj Andrić koji je nadahnuto govorio u prilog Njegoševu pjesničke veličine.) Karakterističan je za nas ovaj njegov traktat iz *Travničke hronike*, o strunjenosti ugrožene jedinke i sramoti kao etičkom porazu:

„To je bio onaj veliki strah, nevidljiv i nemerljiv, ali svemoćan, koji sa vremena na vreme nailazi na ljudske zajednice i povije ili pootkida sve glave. Tada mnogi ljudi, obnevideli i

zalučeni, zaborave da postoje razum i hrabrost i da sve u životu prolazi, da život ljudski, kao i svaka druga stvar, ima svoju vrednost, ali da ta vrednost nije neograničena. I tako, prevareni trenutnom mađijom straha, plaćaju svoj go život mnogo skuplje nego što on vredi, čine podla i niska dela, ponižavaju se i sramote, a kad trenutak straha prođe, oni vide da su taj svoj život otkupili po suviše visokoj ceni ili čak da nisu bili ni ugroženi, nego samo podlegli neodoljivoj varci straha.“

Crnogorska istorija puna je primjera koji pokazuju da je među ljudima razvijena svijest o mjeri straha koji se smije dozvoliti pojedincu u datim okolnostima. Snažan utisak na mene ostavlja jedna epizoda, na djelu borbena etika koja sadrži nužne proporcije straha i dužnosti u kritičnom momentu. Riječ je o poruci koju odašilje Druga četa Trećeg bataljona Četvrtе crnogorske proleterske brigade, 1943. godine u sukobima sa agresorima na bosanskim planinama. Ponovimo s pijetetom te poznate riječi:

„Do god budete čuli na LJubinom Grobu pucnje naših pušaka, Nijemci neće proći. A kad toga ne bude, znajte da na njemu više nema živih proletera.“

Uz puno poštovanje prema akterima jednog drugog žrtvovanja, primjećujem slijedeće. Maturant sam bio kad nam je profesor etike opisao kako su odredi majora Gavrilovića branili Beograd u Prvom svjetskom ratu. Ovog momenta vidim profesorovo iskreno oduševljenje opisom neustrašivosti boraca i oduševljenje svjesnim heroizmom u preuzimanju najvećeg ljudskog rizika. Nešto kasnije saznao sam detalj koji vjerujem ni moj profesor nije znao, jer se podatak izgleda svjesno zaturao: major Gavrilović je preživio Velji rat i zadugo nadživio trenutak u kojem je i sebe na čelu boraca vidio kao otpisanog patriotu koji ne mora da mari za svoj život. Moje razočarenje nije bilo malo; mora da sam prećerivao u revnosti mladog čovjeka. Ali gle, i danas mislim da je etika naših predaka na Ljubinom Grobu

bez mane, ima jednu nepomućenu brilijantnost.

Istorija, vidimo, ne prestaje da proizvodi okolnosti u kojima pojedinci kroče na etičku vagu da izmjere proporciju ljuckosti, žrtvovanja i poslušnosti. Admiralu Vladimiru Baroviću, komandantu JRM, njegovo crnogorsko shvatanje časti, kako sam pročitao, nije dozvolilo da izda 1996. godine komandu floti da bombarduje primorske gradove i naselja u Dalmaciji, mada je dobio takva naređenja. Etičku dilemu je riješio na jedini mogući način – ubio se. Nije dozvolio da ga najgori čin (izdavanje nesavjesne komande) obilježi kroz buduće dane, za sva vremena, bez iskupljenja među ljudima (a ne računajući na ponude crkve koja ostavlja otključana vrata prema lažnom cjenkanju).

Marko Miljanov: čojstvo i junaštvo

Marko Miljanov (1833–1901) je bio uticajni crnogorski politički prvak, junak i borac za slobodu. On je svakako i istaknuti književnik Crne Gore. To ugledno mjesto u našoj literaturi bi branio i sačuvao pa da je napisao samo onu jednu priču iz *Primjera čojstva i junaštva* (mislim na priču broj 6¹⁰). Ali želim ovdje da naglasim nešto drugo. Marku se pripisuje nezaboravna etička crnogorska maksima o čojstvu i junaštvu (tim redom): čojstvo je kad braniš drugoga od sebe, a junaštvo je kad braniš sebe od drugoga. Ta misao mora da je bila pravičnim Crnogorcima na dohvatu ruke i samo je tražila još malo truda da se sažme u kratko i efektno pravilo, zahtjev, uputstvo djelanja i življenja.

U dugim godinama boravka van domovine doživio sam, i to ne jednom, da prijatelji, poznanici, pa i uzgredni sagovornici (inače generalno slabo obaviješteni o istoriji Crne Gore),

¹⁰ Marko Miljanov, *Primjeri čojstva i junaštva*, Studio 104, Beograd 200, s. 22.

pohvale ovu maksimu iskreno oduševljeni. Bili su sposobni da govore i analiziraju smisao iskaza dugo i argumentovano, ubijeđeni da je Markov stav univerzalan, jer je lokalno istinit. Kako slušalac ovakvih analiza osjećao sam se ponosan; sa utiskom da sam član kolektiva, zapljusnut civilizovanim talasom koji je došao iz dubina istorije i koji će preplaviti i sve buduće naraštaje; budući nezaslužan za postojanje etičke norme znatne uzvišenosti, opet sam ponijet potrebom da potpomognem njeno trajanje.

I na ovome mjestu da ponovim. Definiciji čojstva i junaštva, ovoj definiciji koju opravdano hvalimo, valja dodati gore pominjanu stegu: čovjek, koji je vlasnik i čojstva i junaštva, podložan je i urušavanju čojstva i rđanju junaštva, ali mora biti svjestan: sa malom šansom za oprost kod nas je ono što je učinio najgore, ako je učinio.

Crnogorci ne ljube lance

Malo prije smrti, Njegoš je u Italiji. Oprašta se od renesansne umjetnosti, od filozofije prethodnih vjekova, hodočasti civilizaciji u muzejima kulturnog svijeta. Poznatom prigodom Njegoš je srećno bio inspirisan da kaže nešto što je nama danas dragocjeno. I srećna je okolnost da je u blizini bio čovjek od pera koji je autentično zapisao vladareve riječi¹¹:

„Crnogorci ne ljube lance.“

Polu našeg slobodoljublja i čovjekoljublja na jednu stranu, a ova etička konstatacija na drugu! Rečenica je rečena konkretno kao odgovor na jednu banalnu ponudu. Ispala je ta rečenica kao oporuka, sa svim simbolima koji su zgusnuti u njoj, oporuka čovjeka koji je takve osjećaje gajio u svojim prsima ne tek kao samorodne senzacije u jedinki, već kao upijene istorijske primjere koji su čekali momenat da se iskažu i nastave da vječno žive kroz generacije. Zaista je tako.

¹¹ Ljubomir Nenadović, *Pisma iz Italije*, Prosveta, Beograd 1963, s. 90.

I sad ja ovde pitam: Ko su ljudi koji imputiraju državniku i književniku, autoru maksime „Crnogorci ne ljube lance“, ništa manje nego genocidnost!?

Al' tiranstvu stati nogom zavrati!

Neko se dobro šetio da Njegošev rođendan (13. novembar) bude praznik u Državi. Onog među nama koji je negve simbolički otpravio u muzejsko kaše, da se otud ne vade, ne okivaju i ne cjelivaju. Petar II je vladar koji je unaprijedio državno naslijeđe i oplemenio društvenu praksu Crne Gore. Pored toga, taj je zaslužni Petrović bio pismen, talentovan pisac. (To se ne događa svuđe i redovno.) Kako je došlo do toga da taj nama potreban ishod jednog praznika, ta uzorna i potrebna, uzorno-potrebna inicijativa svetkovine bude zakočena?

Osporavanja Njegoša su tematski raznorodna i manje-više nesuvisla. Napravimo malu šetnju kroz tipična osporavanja.

a) *Njegoš je sporan kad se upotrebljava kao „parola“*. Pa naravno, svaki pisac. Sam sam u „Negantesima“ napisao rečenice koje su otrovne u odnosu na botove koji jezde stvarnim i sajber prostorom Balkana. Bitno je da većinske društvene i političke snage Crne Gore budu daleko od aforističarske upotrebe Njegoša. Kako još uspješnije marginalizovati pročetničke stavove od mitinga, preko medija do skupština - jeste pitanje koje treba rešavati.

b) *Istraga poturica je falsifikat i fakt manipulacije*. U Crnoj Gori se odavno govori da ne postoje dokazi da je u istoriji ikad bilo istrage poturica. U umjetničkom djelu ne postoje falsifikati. Štaviše, Njegoša možemo zvati i postmodernistom kad razvija radnju djela na kombinovanju realnih fakata i fikcije. Preteča, zvuči sasvim savremeno. Bitno je da se istorija ne brka sa umjetničkim djelom, a zbrke oko faktografije zaista i nema kod razumnog dijela populacije. Istina je da je rulja, nažalost, ponekad

nosila Njegoševe slike na mitinge i pohode. I šta sad? Tiranstvu treba stati nogom za vrat, eto šta.

c) *Čak je i Andrić onoliko uzdigao Njegoša*. Na nekom skupu u Beogradu 1935. Možemo još jednom pročitati šta Ivo govori o Njegošu. I ništa necivilizovano nećemo naći u tom tekstu.

d) *Nekad i sad*. Na 100. godišnjicu Njegoševe smrti na Cetinju je svečano prikazan *Gorski vijenac* u Kraljevskom pozorištu 3. novembra 1913. godine. Bilo je izostavljeno ovo i ono. Imamo li neku adaptaciju, oratorijum ili slično, time smo Njegoša oslobodili i zasluge i krivice. Sa novotarijom uz pjevanje, pucanje i glumu – umjetničko djelo koje se zove *Gorski vijenac* nema ništa. Nije rijetko da se napiše drugo umjetničko djelo inspirisano osnovnim djelom. Nikakvih tu obaveznih korelacija nema. Njegoš je napisao tekst i potpisao. I tu je kraj diskusije. Scenariji filmski, muzički i pozorišni nijesu ovđe tema. Snimljen je, na primjer, film po *Lelejskoj gori*, pa šta? Mihailo je malo gundao, još je bio živ, pa odustao da sarađuje na scenariju.

e) *Poturica gori od Turčina*. Kako svariti ove stihove? Dolje ćemo šire o ovim pojmovima.

f) *Udri za krst, za obraz junački*. Kako izaći na kraj sa ovim uzvicima i sličnim egzaltacijama? To izgovaraju pojedini likovi u djelu, u skladu sa njihovim ljudskim profilima, kako ih je autor osmislio. (Na primjer, što bismo jeretički stih „Mrtvu glavu ne diže iz groba“ bezuslovno pripisivali autoru junačkog spjeva – vladici Radu, crnogorskom hrišćanskom crkvenom poglavaru?) Pa ono „Nekršću se gore usmrđješe“; ovo je stilka figura, slika se teška situacija izazvana okupatorskom čizmom i dočarava se zagušljivost staništa za slobodare u okupacionom ambijentu. (Ne govori o bošnjaštvu 21. vijeka.) Ovo je tema u okviru koje imamo u produžetku kratak i skroman teorijski stav.

g) *Osmanska imperija nije bila okupatorska*. Navodno je ona samo „okupatorska“. Spočitavaju se, kao prijekor Crnogorcima, necivilizacijska rušenja u Bosni devedesetih (sis!) Viđu vraga!

(Daćemo dolje razornu kritiku svake relativizacije porobljivačke taktike i retorike.)

h) *Otkud da je Njegoš paradigma i partizanima i četnicima?* Maksima Crnogorci ne ljube lance generički je partizanski stav. Otkud Njegoš na Lelejskoj gori, pitate? Pročit ćemo u nastavku. O četnicima vidjeti komentar uz a).

i) *Njegoš je lektira u školi.* Boljem i humanijem svijetu podučavati đake pomoću Njegoša? Da, baš tako. Kad naiđe razgovor o tiranstvu, a naiđe vazda – reći ćemo omladini: Stati mu nogom zavrnat. Kad naiđe riječ o lancima, reći ćemo učenicima da Crnogorci ne ljube lance. To je uzorna maksima u solidnoj školi? I ne žele da ih obilježi nešto što najgore učine. Na još mnogo mjesta – slično.

j) *Vrijednosni sudovi onog vremena su prevaziđeni.* Ne baš. Slobodoljublje je neprolazna, univerzalna vrijednost. Privođenje poznaniju prava, svakako da. Penčetiranje obraza? Ne, po sto puta.

Epilog inicijative i razgovora nas baca u melanholiju. Crnogorska vlada je pred Novu 2017 godinu povukla iz skupštinske procedure predlog da dan rođenja Petra II Petrovića Njegoša (13. novembar) bude državni praznik. Oni koji su se opirali predlogu novog praznika misle da u *Gorskom vijencu* postoje ideje koje su bile inspiracija za zločine nad islamskim stanovništvom u 19. i 20. vijeku u Crnoj Gori i okruženju i ostaju pri tom stavu.

Pokušajmo skromno da detektujemo tektoniku događaja, zašto nastaju ovakvi etički rašedi između etničkih ploča u državi.

Moralna njihanja patriotskog klatna

Je li saradnja sa okupatorom etičko ogriješenje? Tužno je reći, ali još uvijek ne možemo na ovo pitanje kratko odgovoriti, kakav bi bio ljudski red.

U crnogorskom društvu ne postoje *opšteprihvaćeni* vrijednosni sudovi o tome šta je zdravorazumska patriotska vrlina i šta ustavno sankcionisana izdaja. Daleko od toga da takav razgovor može teći jedino na temu „poturčenjaštva“ i o stavu koji tu imaju muhamedanci, da upotrijebimo starocrnogorsku riječ. U istoj i možda većoj mjeri postoji problem iz Drugog svjetskog rata – četnički borbeni futur i četnički kohabitacioni prezent u odnosu na fašističke najezde. Dio srpskog etničkog korpusa ne može da vidi četništvo kao etički slom pojedinaca u toku akcija za oslobođenje od pomahnitalog fašizma, isto kao što bošnjaštvo ne želi da prizna termin „poturčenjaštvo“ vezan za etički slom dijela stanovništva, kako je opjevano u *Gorskom vijencu*. Sa upotrebom novog, etnički neutralnog termina (na primjer) *predatorstvo*, predlagao sam povodom Lalićevog jubileja, prije nekoliko godina u Beranama, da se većinski, ako ne i aklamacijom, vratimo nespornom sjaju pojma kontinuiteta slobodarstva u Crnoj Gori, što je naša istorijska potreba i državni prioritet.

Prije toga, nešto o pominjanju „okruženja“.

Na groblju će iznići cvijeće

Izgleda da je jedna osoba iz okruženja rekla da su muslimani „srpski genetski otpad“. Izjava je donekle i elaborirana, jer sintagma „genetski otpad“ prosto to zahtijeva:

„To je genetski deformisani materijal koji je prigrlilo Islam. I sad sa svakom nasljednom generacijom taj gen postaje koncentriran. Postaje sve gori i gori, jednostavno postaje izražajan i diktira njihov stil mišljenja i ponašanja, koji je ukorijenjen u njihovim genima.“ S obzirom na količinu i kakvoću otpada, te na nova preciziranja u vidu „genetski

deformisani materijal“ i „koncentrisanost gena“ i „gen koji postaje sve gori“ – ni ove rečenice nijesu dovoljne, pa je uslijedio dodatak:

„Srbi iz Bosne, posebno oni koji žive u pograničnim regijama, imaju razvijenu specijalnu sposobnost da osjete opasnost po naciju i da razviju mehanizme samozaštite. U mojoj porodici uvijek je govoreno da su Srbi iz Bosne bolji od onih iz Srbije. Kao biolog znam da je najbolja sposobnost da se prilagode i prežive kod onih vrsta koje žive odmah do drugih koji su im pretnja. Tako da je odvojenost od drugih nacija i prirodan i potreban fenomen.“ Nikad kraja! Sad je tu sintagma „izolacionizam nacije kao posledica rasnosti gena pojedinca“; evo i teorijski uvid u „sjajan proces odabiranja gena krajišnika“. Idemo dalje:

„Ja bih najviše volela da istočnu Bosnu očistimo, nemojte da me neko uhvati za reč, pa da misli da govorim o etničkom čišćenju. Oni su nam jednu sasvim prirodnu pojavu podmetnuli pod taj naziv etničko čišćenje i okvalifikovali to kao ratni zločin. Sve i da zadržimo 70 odsto teritorije nema tu mira. Ja njima, ovako da kažem, ne želim ništa dobro. Ali da ja budem mirna, moramo im dati nešto, da imaju gde sebi da organizuju život, da ne bi mene celo vreme uznemiravali.“ Sad znamo da njihove gene moramo satjerati u mišju rupu, u koju nećemo ulaziti, ta nijesmo na kraj srca. A da im persona želi zlo, pa svakako. Šta iz ovog stručnog uvida u dvije društvene supstance slijedi, vidi se iz kristalno jasnog zaključka:

„Srba ima 12 miliona, neka ih šest miliona pogine. Opet će ona druga polovica uživati u plodovima rada i borbe.“ Kud dalje? Nikakvo pretjerivanje, već razum i pozivanje na primjer Jevreja i njihovih šest puta deset na šesti žrtava koje je šeret Gebels nagovijestio. Što majka rodi, pedeset posto se baca radi one druge polovine koja će imati plodouživanje, kad jednom „iznikne cvijeće“.

Da li je ova osoba Demijurg spremna da nosi Njegoševu sliku naprijed, tamo će će već neometani Srbi da predahnu „ispod šljive“, od istorijskih napora? Jeste. Uzvikuje li ona aforizme crnogorskog pjesnika? Da. Da li je crnogorski vladar pisao vijenac stihova da bi se taj vijenac položio na humku šest puta deset na šesti usmrćenih hrišćana (daleka neka pokoljenja) i ne znamo koliko drugih inovjernika? Rečena osoba to tako razumije. Jesu li ovako govorili neuki slojevi stanovništa, koje ćemo jednog dana edukovati, te tim pedagoškim radom smanjiti tenzije u građanstvu? Ne, braćo i sestre u Hristu, tako su govorile naše Zaratustre, profesori univerziteta, koji, kad nijesu u zatvoru, tumače studentima genetsku osnovu života!

Principijelno, ovđe bi valjalo primijetiti sljedeće. Kad se neko duševno oštećen zaputi da napravi poganluk, jedino ispravno je drenovakom po nosaču parole, ne zaboga po paroli!

I još nekome (Bošnjaku ili ne-Bošnjaku) nije jasno da Njegoša poštuju i partizan Ljubo i po-četnik srpski genetičar Biljana u okruženju? Koga briga što su stanovišta dijametralno suprotna.

Negantesi i predatorstvo

Pisao sam o neotesanim negantesima mnogo i detaljno u knjizi¹². No kako su negantesi nećkala, po prirodi stvari oni ne odustaju – ne od svojih negatorskih zamisli nego bukvalno ne odustaju od fizičke prisutnosti na tribinama i u javnosti će su diskvalifikovani samom galilejevskom definicijom tipičnog Negantesa. (Negantes ne dijeli bilo koje zajedničke stavove u razgovorima sa protivnom stranom.) Zato se mora neumorno

¹² Vukota Babović, *Kratki kurs sociofizike – contra negantes*, Matica crnogorska, Podgorica - Berane 2015.

ponavljati. Prvo ću podšetiti šta sam naglasio u bešedama o Laliću^{13,14}.

Mihailo Lalić je ostavio onolike stranice o suštini janičarenja, uz odličan stil, tačne opservacije i smislene definicije. Samo je pitanje termina i delikatnosti duše hoćemo li pojavu zvati *poturčenjaštvo*. Riko Gizdić¹⁵ kao lokalni znalac prilika, pred regularnim okupatorskim trupama, šta je on nego „poturica“? Nema sumnje, Mihailo Lalić (prvi dobitnik Njegoševe nagrade) direktni je nastavljac značajne *njegoševske* teme „poturčenjaštva“. Ili savremenije: kvislinštva, u službi tuđina, a protiv osjećanja i interesa svoga naroda. Kvislinštvo je sad već fenomen; snažan simbol koji se ne veže za bilo koju posebnu naciju. Lalićev diskurs je dakle nad-ideološki (kao tema ljudskosti i sl).

Termin *poturica* danas je daleko od toga da ima nacionalni ili vjerski predznak. Šovinisti se opiru tome da pojam simbolički sazri. Njima treba da je „poturčenjaštvo“ ataširano muhamedanstvu. Petrifikacija riječi *poturica* postiže se tendenciozno dogmatskim čitanjem *Gorskog vijenca* u ključu dnevne politike.

Založio sam se za alternativni pojam, *predatorstvo*; riječ ima jedan slučajni smisaoni rukavac koji baš zgodno zvuči. Naglasimo: suština Njegoševog diskursa je slobodarstvo koje je antiteza predatorstvu; nije riječ o sukobu dva civilizacijska modela (od kojih je svaki po sebi legitiman). Tako i kod Lalića. Zasluga je ova dva autora što su kod nas poetski snažno afirmisali moralno živu temu predatorstva. Predatorstvo je krupna književna tema, vjerujem razumljiva i mnogim drugim narodima.

¹³ Vukota Babović, „Montenegrinjska hiperpireksija“, *Matica*, br. 59, zima 2014, Podgorica, s 57-72.

¹⁴ Vukota Babović, „Bešede o Lelejskoj gori“, *Lingua Montenegrina* 15, s. 125-142.

¹⁵ Mihailo Lalić, *Pramen tame*, Prosveta, Beograd 1970.

Etički trusno je prepustiti *Gorski vijenac* nekim okoštanim tumačenjima. Ona su nedovoljno ukazala na dublji sloj – anacionalnu potku umjetničke građe ovog djela. Tako su učestali pogledi na Njegoševo djelo koji direktno proizvode rasni zadah i trulež vjerske netolerancije. Još sam u Institutu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju govorio studentima:

„*Sad su drugi Turci i drukčije poturice*“

Postoji arhetip crnogorstva, naglašavao je Dobrica Ćosić; Njegoš ga je uobličio. Van tog obrasca, Crnogorac se uočava kao *rascrnogorčena* individua. S druge strane, postoji prećerivanje koje insistira na razvijanju stida od navodnog antimuslimanstva kojim zadiše *Gorski vijenac*. I jedno i drugo stanovište izgleda kao nepotrebna i štetna misija.

Zato pročitajmo autentičan citat iz Lalića. Rečenica na strani 26 glasi¹⁶: „Ne daju im ni soli da kupe, a zbog soli su se i prije ljudi *turčili*.“ Kod Lalića čitamo da se osvajači mijenjaju, ali zulumi ostaju. „Sad su drugi Turci i *drukčije* poturice...“. Ovo je stav od kojeg treba početi relativiziranje jednog arhaičnog pojma kojeg valja zamijeniti pojmom predatora, modernim njegoševsko-lalićevskim pojmom koji govori mnogo, ništa ne zamagljuje i ne povrjeđuje komšije. Taj pojam odstranjuje negantese sa diskusionih tribina.

Zaključak

Pored serpentina crnogorske istorije zapamćeni su etički pomolci koji ne zarastaju u korov. Njegoševa brilijantna figura o crnogorskom odmicanju od tuđinskih lanaca, briga Marka Miljanova za zaštitu etičnosti drugoga, poruka tiranima iz

¹⁶ Mihailo Lalić, *Lelejska gora*, Nolit, Beograd 1962.

najznačajnije crnogorske knjige, upozorenje iz iste knjige bratu, drugu i saborcu: obraz pa život, Čupićev osmijeh ispred naoružane predatorske pogani, pjesma koju prati huk Sutjeske o Savinoj viziji slobode iznad obronaka Zelengore, himnično oro koje veliča ljepotu majske zore i konsenzusno niječe ropstvo kao alternativu, Radunov otpor haračlijama i kad vidi strašnu uru pred očima, Mandušićeva pomoć nevoljnicima, Banjevićeva definicija dobrog čovjeka – primjeri su pomolaka. Daleko od toga da je ovo nabranje sve što se može pomenuti, to je prosto izbor ovom prilikom.

Školovanje mladih, kako ga ja razumijem, ne bi moglo da se završi ni za koga, ko se nije suočio sa moralnim kategorijama ovog ranga. Time se nove generacije upoznaju sa obrascem etičnosti predaka. Na taj način obrazovani mladi ljudi imaju uporišnu tačku da u svakoj budućoj prilici naprave pravi otklon od zla i neljudskosti. Ovo uz maksimalno moguću pomoć doktrine „Čovjek je ono što je najgore učinio“. U skladu sa ovim:

Ne možemo, glupo je da otpišemo Njegoša zarad „mira u kući“. Između ostalog, to bi posljedično značilo da je Mihailo Lalić bio nekritičan kad je pristao da njegovo ime uđe u spisak dobitnika Njegoševe nagrade i to pod rednim brojem jedan. Pa, eno u *Lelejskoj gori* dva poglavlja imaju moto sa Njegoševim stihovima. Izbor tih stihova govori o autentičnom shvatanju smisla *Gorskog vijenca*. Lekcija koju drži Mihailo Lalić onima koji vrše dekonstrukciju fenomena Njegoš sredstvima unosnog nacionalizma/antinacionalizma je ova: Na početku se moraju razdvojiti državnik, pjesnik i vladika; ne može pjesnik da „hodi“ za vladikom, a državnik za pjesnikom, ili obrnuto (Isidora Sekulić). Inače imamo papazjaniju i memorandume sa nemogućim zahtjevima. Moderni književnik koji se upušta u tumačenje književnog djela na način političara u jeku izborne

kampanje – neka sebe zamisli sa dnevnikom u učionici na času maternjeg jezika. Književnost se ne čita bukvalno i politizirano, moralo bi se deci još s vrata poslati pravo etičko upozorenje. Potreban je trud u tom smislu, ali se on isplati. Prije svega, mora se ući u pravu suštinu pojmova koji, krivo protumačeni, ozljeđuju naše društveno biće.

TOTALITARIZAM ANTE PORTAS

Bojan Jovanović

This essay gives a rather general account of the technological – and to be sure undeclared – process/project of totalitarisation that has global reach.

So to say, trade mark of this imminent totalitarisation is micro-chip, that is, micro-chipping of human beings. Already, people in Sweden, USA or Great Britain have been microchipped, which means that now they have a tiny micro-chip, placed under skin, usually inserted into forearm or into hand between the fingers.

Having received this device, concrete individual becomes targeted and identifiable; namely, his or her (or its!) location becomes known or traceable in so called real time.

Of course, as it is obvious, this already occurring totalitarisation will not by-pass Montenegro. In that sense this essay raises question of something that has been called the Central Population Register – and it is a huge data base of all people that live on the territory of Montenegro – which in the beginning was ran by Ministry of Information Society and after several years this somewhat threatening system has been assumed by the Ministry of Interior, which is we think eo ipso highly unacceptable.

Termin totalitarizam skovao je 1920-ih „duče“ Musolini, koristeći ga da okarakterise novu fašističku državu Italiju. Državu na čijem je čelu bio sve do nesrećnog okončanja opisao je riječima „Sve je unutar države, ništa izvan države, ništa protiv države“.¹ To, međutim, nikako ne znači da nekih oblika totalitarizma ili totalitarne vladavine nije bilo i mnogo ranije. Recimo, osobito

¹ Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/totalitarianism>

čitajući Luisa Mamforda, lako uviđamo da je antički Egipat bio takva neka vrsta vladavine. I ne samo antički Egipat.

Poznat je primjer Sparte. Tipična totalitarna država. Međutim, ovo nije tekst o prošlosti već o budućnosti totalitarne države. Naravno, to može da izgleda sporno imajući u vidu događaje poput rušenja Berlinskog zida i „realnog socijalizma“ i brzog i neodoljivog širenja onoga što nazivaju liberalna demokratija. Zar, drugim riječima, totalitarizam nije stvar prošlosti?

Totalna država

Odgovor je odrećan. Primjera radi, iako je rušenje Berlinskog zida, doduše, označilo ukidanje totalitarizama – ako su to bili totalitarizmi – u tzv. Istočnom bloku, ipak, tek naizgled paradoksalno, baš tek nakon rušenja Zida, otvoren je dugo čekani manevarski prostor za uspostavu inkomparabilne totalitarne vladavine.

Tako da, posmatrana iz ovog ugla, blokovska podjela svijeta je u stvari bila brana iminentnoj totalitarizaciji bez povijesnoga pandana. Osim toga, tek nakon pronalaska integrisanog elektronskog kola ili računara, čije performanse izazivaju kod modernog pojedinca vrtoglavicu, takva jedna vladavina može da pretenduje na uozbiljenje.

U osnovi, recentna tehnika i tehnologija je potmulo totalitarizujuća... tako da u sprezi sa ukidanjem blokovske podjele svijeta otvara mogućnosti za, vjerovatno skore i već dijelom oslobođene, neslućene i nikada do sada nigdje zabilježene intenzitete jedne konkretne *totalitarizacije*.

I zapravo, razmjere te totalitarizacije će biti (ili su već) tolike da se s pravom može postaviti sljedeće pitanje: *Da li je do sada u povijesti bilo totalitarizma, ukoliko to određenje treba da bude saglasno njegovome pojmu?*

Razumije se, takvo pitanje može da izgleda kao potpuno pretjerivanje ili možda *nonsens*... sve dok se ne pročita i prouči ono što je o totalitarizmu napisala Hana Arent.

Ili dok se ne akceptira da danas, recimo, Menhetn ima neupo-

redivo više totalitarne tehnike nego negdašnji džugašviljevski SSSR.

Naime, 2007. g. Njujork je otpočeo sa *Lower Manhattan Security Initiative*, što je podrazumijevalo uspostavu mreže od 3000 kamera za nadzor, uloženo je 24 miliona dolara. Uostalom, to ne mora biti Menhetn. Dovoljno je da se kao primjer za ono što je poenta navede bilo koji uobičajeni tržišni centar... jer ima više tehničkog potencijala za totalitarni nadzor nego bilo koji totalitarni sistem XX vijeka.

Ovdje je važno još i to da se u semantičkom smislu pronikne u ono totalno totalitarizma. U jezgru riječi totalitarizam nalaze se riječi total i totalno. Totalitarizam je, dakle, totalna vladavina. Ali ono što je važno shvatiti jeste to da se to totalno totalitarizma ne odnosi samo na unutrašnju prostoriju i ukupno ljudstvo jedne totalitarno porobljene države... već i na sav ostali eksterioritet.

To do sada, reklo bi se, nijesmo razumjeli. Totalitarizam kao takav ne može da bude ograničen na jednu državu... osim ako ta država nije poništavalački obujmila sve druge, apsorbovala ih i podredila ih jednoj moći koja se može nazvati totalna. Totalitarna može da bude jedino totalna država, mada tu sintagmu ovdje upotrebljavamo u značajno drugačijem smislu nego što je onaj koji joj je pridavao Ludvig fon Mizes.

Mikročipovanje ljudi

Totalitarizacija o kojoj je riječ je već tu i već je otpočela. Možemo i da je pokažemo i prikažemo u njezinoj konkretnoj opipljivosti i vidljivosti. Ista se ne zasniva na pušci ili tamničkim rešetkama – bar ne u prvom periodu – već na mikročipu i ako tako možemo da kažemo, *trade marc* recentne totalitarizacije je mikročip; a pojavni oblik ove tekuće totalitarizacije je uveliko otpočeta ugradnja mikročipova u sve veći broj ljudi.

Da navedemo jedan od stalno povećavajućeg broja primjera, ugradnja mikročipova u ruke Šveđana. Naime, švedska

željeznica je od ove godine krenula sa programom mikročipovanja putnika. Kada naiđe kondukter, umjesto da pokazuje kartu, putnik sa ugrađenim mikročipom jednostavno pruži ruku. Kondukter ima elektronski čitač kakav danas koriste kontrolori u gradskom prevozu u velikim gradovima... samo što umjesto da njime očitava kartu, provjeravajući da li je važeća, očitava čip ugrađen u pruženu putnikovu ruku.

Pored putnika, mikročipovi se ugrađuju i zaposlenima u švedskoj željeznici no isto tako pojedincima u SAD ili Meksiku. Mikročip se pomoću šprica ubrizgava onima koji su na to pristali, između palca i kažiprsta.

U brojnim napisima na ovu temu se s pravom ukazuje na to da ova tehnologija zapravo nije nova ali da je novo to što se ugrađuje ljudima. Do sada, naime, bilo je skoro uobičajeno da se mikročipovi ugrađuju jedino domaćim životinjama.

O tome recimo piše i britanski list *Daily Mail* pod upozoravateljskim naslovom: „Britanci bi mogli biti mikročipovani kao psi za deset godina“ (“Britons could be microchipped like dogs in a decade”, *Daily Mail*, 29 Oct 2006).

U principu praktične mogućnosti koje otvara ova tehnologija mikročipovanja ljudi su gotovo neslućene. Pošto ljudi pristaju da im u ruku ili šaku bude ugrađen čip – a ovo ugrađivanje je za sada dobrovoljno – sigurno da imaju svoje razloge i očito je da u tome vide neku prednost za sebe. Da li je njihova takva kalkulacija pametna i je li to primjer koji bi trebalo slijediti?

Već sada je jasno da mikročipovanje ljudi pojednostavljuje toliko toga – poslovanje, trgovinu, putovanje... ali isto tako i posao snaga za nametanje zakona i bezbjednosnih službi. Pojedincu koji ima ugrađen čip nije potrebna ni kreditna kartica, ni vozna karta, ni lična karta, ni papirno-kovani novac. Već sada je predvidljivo da ukoliko bi najvećem broju pojedinaca unutar jedne populacije bio ugrađen mikročip, tada bi zasigurno bile ukinute sadašnje biometrijske lične karte, prosto kao suvišne. I *as a matter of fact*, iste će doista i biti ukinute.

Međutim, sa stanovišta onoga što je u nekom smislu najveća vrijednost – sloboda čovjeka, ugradnja mikročipa je višestruko problematična. Jer, šta je čovjek bez slobode?

Prvo, postupak je sam po sebi ponižavajući, pošto naravno čovjek nije govedo ili marva. No, ostavimo to privremeno po strani, pod pretpostavkom da je ona benefit strana takva da nadjačava trenutno poniženje. Samo, doista, proučavaocu ove totalitarizacije se čini da pod signaturom: benefiti, kada je u pitanju ugradnja mikročipa, *all in all* zapravo imamo praznu listu.

Globalni elektronski nadzor

Treba, znači, objasniti na koji način ugradnja mikro čipova ugrožava i ukida slobodu. Prije svega, osoba koja pristane da joj u ruku bude ugrađen mikročip zapravo je pristala da bude targetovana.

Kada osoba ima ugrađen mikročip, operativno to omogućava da po potrebi ista bude locirana u svakom trenutku. Njezina se pozicija u osnovi ne razlikuje od one kakvog osuđenika koji u kućnom pritvoru nosi oko ručnog zgloba narukvicu koja organima vlasti omogućava da u svakom trenutku znaju njegovu lokaciju. Znači, onaj targetovani pojedinac baš kao i onaj osuđenik takoreći nose svoj zatvor sa sobom.

Osim puke lokacije, mikročipovanje omogućava vlastima da nadziru i sve ostalo, faktički sve aktivnosti targetovanog mikročipovanog pojedinca: kuda je išao, šta je trgovao, koliko je novca podigao iz banke ili deponovao u istu... praktično, sve ono što u jednom smislu predstavlja navodno pojednostavljenje i unapređenje svakodnevnog života u drugom smislu predstavlja Damoklov mač i nagovještava anulaciju slobode.

Komunikacija savremenih pojedinaca je inkomparabilno unaprijeđena usljed fantastičnog uzleta razvoja tehničkih sredstava i njihovih performansi. Međutim, gledano u čisto operativnom smislu, to ne znači ništa drugo doli da je ista ta

komunikacija postala neopisivo ranjiva, odnosno, podložna nadzoru i „presretanju“.

Prema relevantnim podacima, danas je doslovno sva komunikacija preko takozvanog interneta podvrgnuta nadzoru koji je većim dijelom zapravo legalan – u smislu da je baziran na odgovarajućim zakonskim aktima – ili čak i legitiman – ukoliko tzv. *war on terorism* prihvatimo kao vjerodostojan i kao nešto što „samo po sebi“ predstavlja izvor legitimacije za vlast.

U SAD je 1994. godine izglasan federalni zakon pod nazivom CALEA – Communications Assistance for Law Enforcement Act – na bazi kojega tamošnje vlasti mogu da vrše neometan i skoro neograničen nadzor elektronske komunikacije. Kako čitamo u ovom zakonu, koji predstavlja amandman na član 18. Zakona o snagama reda, njegova namjena je da „učini jasnom dužnost telekomunikacionih kompanija da sarađuju u presretanju komunikacija za potrebe snaga za nametanje zakona, kao i za druge potrebe“.

Interesantno je zapaziti da je ovaj, rekli bismo, totalitarni zakon donijet mnogo prije kobnog 11. septembra. Kako bilo, godinu dana kasnije u Rusiji je usvojen zakon koji omogućava da „demokratski kej-dži-bi“ ... to jest Federalna služba bezbjednosti (FSB) legalno vrši nadzor nad svim elektronskim komunikacijama u zemlji.

Bez obzira na sadržinu, ovdje je makar formalno riječ o zakonitom ili ozakonjenom postupanju. Međutim, mnogo je prisutnije ono drugo i drugačije, nezakonito ili potajno nadziranje stanovništva. I to, da se razumijemo, ne samo vlastitog stanovništva, već i stanovnika i stanovništava (mnogih) drugih zemalja. U ovome, kao što je to manje više i poznato, prednjači Amerika.

Glavno sredstvo pomoću kojega SAD vrše globalni nadzor nosi kodno ime EŠALON. Šta je EŠALON?

„U svom jezgru, Ešalon je mreža zemaljskih stanica sa antenama usmjerenim ka nekih dvanaest satelita koji sada nadziru najveći dio televizijskih, fax, internet i glasovnih

podataka u svijetu. Kompjuteri velikih kapaciteta omogućavaju da milioni signala po satu budu presretani i skenirani...“, kako čitamo u članku koji je *The New York Times* posvetio ovoj temi pod nazivom („Cloak, Dagger, Echelon“, Tom Zeller, *The New York Times*, July 16, 2000). U istom članku se objašnjava da je Ešalon nastao na osnovu jednog sporazuma između Velike Britanije i SAD o dijeljenju obavještajnih podataka iz vremena poslije Drugog svjetskog rata i pored Britanije i Amerike sada još „obuhvata Kanadu, Australiju i Novi Zeland“.

Novinar njujorškog lista veli za Ešalon da je „not-so-supersecret“ kooperativa za nadzor. Međutim, to je tačno tek od nedavno... ukoliko je uopšte. Jer, ovaj sistem za globalni nadzor za većinu stanovnika Globusa i dalje kao i da ne postoji.

Sistem bi, vjerovatno, bio i dalje *supersecret* da Evropska unija – tačnije Evropski parlament – nije pokrenula istragu o ovom sistemu. U istom kontekstu francuski javni tužilac je pokrenuo istragu i naredio kontraobavještajnoj službi DST da ispita rad sistema Ešalon da bi se utvrdilo da li se uz ostalo bavi i industrijskom špijunažom u korist američkih kompanija. Uticajni *Le Monde* je objavio tekst pod nazivom „Ešalon nas prisluškuje“ u kojem se veli i to da se do afere Ešalon nije ni znalo da ovaj sistem, baš kao ni *National Security Agency*, postoji.

U ovom kontekstu, međutim, najvažniji je bio angažman Evropskog parlamenta u Strazburu i njegov izvještaj pod nazivom *Jedna ocjena tehnologija političke kontrole*.

Prije svega, nakon nebrojenih demantija i dezavuisanja, ovaj izvještaj kredibilno potvrđuje postojanje misterioznog *Echelon Interception System*... znači globalnog sistema za elektronski nadzor.

U ovom izvještaju objavljenom u januaru 1998. g. čitamo i: „Unutar Evrope, sve e-mail, telefonske i fax poruke su rutinski presretane od strane U. S. *National Security Agency*“.

U narednom izvještaju Evropskog parlamenta realizovanog istim povodom objašnjava se način na koji djeluje globalni

elektronski nadzor – u izvještaju pod nazivom *Razvoj tehnologija nadzora i rizik od zloupotrebe ekonomskih informacija*.

Dakle, nadzor nad komunikacionim sredstvima ili nadzor uopšte može da bude po zakonu, zakonit (lawfull) ili nezakonit, vršen od strane vlasti ili nekih organa ili ogranaka vlasti mimo zakona, zloupotrebom sredstava nadzora koja postaju sve moćnija dok istovremeno nadzirani stanovnici i stanovništva postaju sve bespomoćniji.

Takav vid nekontrolisanog nadzora i zloupotrebe sredstava nadzora ili kako se to u odgovarajućem žargonu formuliše „non-military targeting“ predstavlja kršenje i Evropske konvencije o ljudskim pravima, njezin član (1) koji kaže: „Svako ima pravo da se poštuje njegov privatni i porodični život, njegov dom i njegova korespondencija“.

I naravno da se ne poštuje nečiji privatni ili porodični život ili pak njegova korespondencija ukoliko su, na primjer, svi njegovi razgovori prisluškivani i snimljeni. S tim što, kako je proizilazeće iz do sada saopštenog, nijesu više prisluškivane samo „bezbjednosno interesantne osobe“, kao što je nekada bila, manje ili više, praksa, već zapravo svi stanovnici i njihova korespondencija. Prema tome, od sada i sa globalnom totalitarizacijom svi stanovnici jedne države i svih država postaju „bezbjednosno interesantne osobe“.

Lociranje u realnom vremenu

Kada neka osoba, ma o kome se radilo: predsjedniku neke države, roditelju koji razgovara sa svojim djetetom ili pripremaču kakvog atentata... upotrebljava mrežu mobilne telefonije, taj razgovor se presreće i prisluškuje, bilo od strane vlasti te države bilo od strane globalnog sistema nadzora.

Osim toga, koristeći inherentnu totalitarističnost tehnike (u ovom slučaju telefona), vlast koja nadzire ovladala je mogućnošću da onoga koji koristi telefon takođe i locira.

Preciznost lokacije je vrlo velika i stalno sve veća. Recimo, svojevremeno su Rusi likvidirali čečenskog pobunjenika Basajeva upravo koristeći ovu opciju: Basajev je razgovarao ili obavio razgovor mobilnim telefonom i tako odao svoju poziciju. Rusi su ga locirali i bio je ubrzo pogođen raketom.

Lociranje pomoću telefonskog aparata se takođe rutinski vrši uz pomoć baznih stanica.

Na ovaj se način može locirati, recimo tako, jedan veliki broj ljudi. Međutim, isuviše bi bilo komplikovano moći odrediti lokaciju bilo kojeg čovjeka u jednoj državi uz pomoć ove i ovakve opcije. Zapravo, nemoguće.

Međutim, osnovna karakteristika totalitarizma čija se sjenka prijeteci nadvija nad ošamućenim čovječanstvom jeste baš to: lokacija svakog čovjeka u nekoj državi – i k tome na Globusu – biće poznata u realnom vremenu. To je, podvlačimo, osnovna karakteristika tog i takvog, na neki način prvotnog totalitarizma u povijesti.

Da li je to moguće? I kako?

Odgovor na tu zapitanost nas vraća na problematiku ugradnje mikročipova u ljude.

Danas maltene svaki vlasnik kakvog *taxi* preduzeća – čak i kod nas – po potrebi i po volji može da zna poziciju svakog od njegovih taksi vozila koje je tog trenutka negdje na terenu. Takvo lociranje je postalo uobičajeno.

Ili recimo, šef u kakvom gradskom saobraćajnom preduzeću može u svakom trenutku da provjeri gdje se nalazi autobus broj taj i taj. I ne samo on: sada i putnik koji čeka na nekom od autobuskih, tramvajskih ili trolejbuskih stajališta, ukoliko raspolaze mobilnim telefonom – a danas ga svi imaju i nose iako to nije obavezno – lako može da provjeri gdje se prevozno sredstvo koje čeka nalazi u tom trenutku i koliko otprilike još ima da čeka.

Sve češće vidimo da su u taksi vozilima instalirane videokamere. Kao i na širem društvenom planu, takva instalacija povećava bezbjednost vozača, dok s druge strane omogućava veliki stepen kontrole nad vozačem taksija.

Pivotalnu ulogu kada je u pitanju lociranje objekata (recimo prevoznih sredstava) ili živih bića (ljudi, životinja) ima Globalni sistem pozicioniranja (Global Positioning System) ili skraćeno GPS. Uzgred, manje je poznato da su vlasnik GPS-a SAD, još tačnije – U. S. Army.

Samo, valja znati da kako bi GPS mogao da locira nekoga ili nešto bilo gdje na zemaljskoj kugli mora biti ispunjen jedan tehnički, glavni uslov: taj predmet ili to živo biće mora davati neki odziv, mora odašiljati od sebe određene signale. Bez ispunjenja tog preduslova nema lociranja (govorimo naravno o elektronskom a ne prostom, zastarelom, fizičkom nadzoru-lociranju).

Tako, primjera radi, ukoliko onaj nadzirani taksista izađe iz vozila i u njemu ostavi mobilni telefon, tada ga onaj koji ga nadzire više ne može nadzirati i on za istoga postaje neidentifikovan i neidentifikabilan, jer nema više odziva ili odašiljanja signala, naime ne postoji *receiver*.

Pretpostavimo sad kako je ovome istome taksisti, bilo kompulzorno ili dobrovoljno, ugrađen mikročip. U tehničkom smislu ovo bi značilo da je on i nakon izlaska iz za nadzor opremljenog vozila i odlaganja aparata-telefona koji omogućava praćenje i lociranje, svejedno i dalje identifikovan i identifikabilan.

Svakako, kako totalitarizacija dobija na zamasma (kao i prihvaćenosti, svjesnoj ili prije će biti nesvjesnoj) ovo što je iznijeto nije više pretpostavka već realna postavka. Recimo, saznajemo i to da „psi Tima Šanka imaju implementirane GPS čipove za slučaj da se izgube. Sada, svoj vlastiti čip ima i Tim“ („Meet the humans with microchips implanted in them“, Chris Stein, *Sci Tech, CBS News*, 22. jun 2016).

Ovaj Amerikanac je čip prihvatio dobrovoljno. Čip je ugrađen u njegov prst i veličine je zrna pirinča. „Ovo je NFC čip, tako da je sličan onim čipovima koje najnoviji telefoni imaju“, rekao je Tim za CBS News o čipu koji je u njemu“.

Društvo nadzora

Jedan od glavnih stožera totalitarizma koji dolazi i koji je već tu predstavljaju tako nazvane baze podataka (*data base*). Totalitarizam se ne može realno i realistično zamisliti bez tih *data bases* koje niču na sve strane i na različitim nivoima vlasti ili društvenog života, pri tom ne izazivajući potreban nivo podozrenja u smislu nekog ranog prepoznavanja onoga što će kasnije i kasno postati sada i ovdje realna prijetnja neuporedivih razmjera.

U osnovi, svaki dosadašnji totalitarizam u povijesti se zasnivao na nekoj vrsti baza podataka. Tako je bilo i u antičkom Egiptu, baš kao i u paganskom Peruu.

Međutim, tek sveopšta kompjuterizacija omogućava ono što je za svaki drugi sistem totalitarnog profila do sada u povijesti bilo nemoguće – naime, ništa manje do to da se o svim stanovnicima jedne države vode i zavode „folderi“. Folder inače znači i fascikla, pa i u tom smislu imamo bazu da kazujemo i ukazujemo da je tu riječ o nečemu što je realni digitalni ekvipolent onoga što se ranije zvalo dosije. Neki autori su zloglasni Štazi i Istočnu Njemačku nazvali „društvo dosijea“. Ipak, reklo bi se da tek sada – sa kompjuterizacijom vladavine – možemo govoriti o društvu dosijea.

S tim što na taj način odmah nabasavamo na nemali paradoks – ili se sudaramo sa istim: naime, danas nemamo jednu državu profila nekadašnje DR Njemačke za koju će da važi signatura: društvo dosijea, već se sve više približavamo realnoj situaciji u kojoj je, zapravo, svaka savremena država ovako ili onako, više ili manje, realno društvo dosijea.

Društvo dosijea je oznaka za državu koja vodi dosijee – ili ako se hoće ima fajlove i baze podataka – doslovno o svim svojim građanima. Još jednom ukazujemo da je danas to tehnički ne samo moguće, već je to jedna rutina s obzirom na gigantske i gigabajtske kapacitete kompjuterskih memorija.

Ovakvo bujanje totalitarizacije pod plaštom tehničkog progressa nikako i ni najmanje ne ometa činjenica da se sve to dešava u inače formalno demokratskim zemljama, zemljama koje drugim zemljama služe kao uzor demokratije.

Tako, recimo, danas se o Velikoj Britaniji govori terminologijom koja je pandan onoj koja se ranije koristila da se opišu sistemi poput onog u SSSR-u ili DR Njemačkoj.

Recimo, podaci organizacije za ljudska prava Privacy International pokazuju da je Velika Britanija najgora zemlja među zapadnim demokratijama kada je riječ o demokratiji i zaštiti ljudskih prava. Već godinama unazad ukazuje se da su „strahovi da će Velika Britanija ‘mjesečarski ući u stanje društva nadzora’ postali realnost...” (“Britain is ‘surveillance society’”, BBC News, 2. novembar 2006).

Otkuda takve drastične ocjene za kolijevku liberalizma?

Jedan od razloga su upravo baze podataka. Na primjer, u Britaniji je ustanovljen National Identity Register što je centralna baza podataka koja sadrži imena, personalne i biometrijske podatke o svim stanovnicima ove zemlje uključujući i strance koji privremeno borave na teritoriji ove države.

Zatim, njihov parlament je 2004. g. usvojio zakon pod nazivom *Children Act* kojim se pored ostaloga predviđa i osnivanje informacionih baza podataka u vezi sa svom djecom na teritoriji Engleske i Velsa. U poglavlju 12 ovog zakona navodi se i to da centralna baza podataka ili više njih treba da obuhvataju podatke kao što su, pored osnovnih podataka (ime i sl.) i identifikacioni broj djeteta, kao i informacije o „bilo kakvom razlogu za brigu u vezi sa njim“.

Još, traže se i detalji o bilo kojoj edukaciji koju je dijete primilo, podaci o obrazovnim institucijama koje je dijete pohađalo, zatim traže se podaci o svim osobama koje su djetetu pružale medicinsku pomoć ili njegu, podaci o roditeljima i starateljima itd.

Britanska Služba za nacionalnu statistiku sprovodi projekat u okviru onoga što je nazvano *Citizen Information Project* (CIP).

Sljedeća baza podataka, kako vidimo jedna od brojnih u Britaniji, naziva se Nacionalna baza podataka za facijalne slike (*Facial Images National Database*, FIND).

Kada se kompletira, ova bi baza podataka trebalo da sadrži slike sa digitalnom teksturom lica svih stanovnika Britanije. Parnjak ovoj i ovakvoj bazi podataka su tzv. *Face Recognition Systems* ... odnosno kamere koje su opremljene softverima za prepoznavanje lica.

Takođe, postoji i nacionalna DNK baza podataka (*The National DNA Database*), najstarija DNK baza podataka na svijetu (formirana 1994. g), koja se prema procjenama stručnjaka „pod aktuelnim zakonima može proširiti toliko da će obuhvatati 25% populacije odraslih Britanaca i 7% odraslih Britanaka“ (Helen Wallace, *The UK National DNK Database: Balancing crime detection, human rights and privacy*), čije će kompletiranje prema pojmu totalitarizma značiti da su DNK podaci o svim građanima pohranjeni na jedno mjesto i u rukama vlasti. Prema zvaničnim statističkim podacima iz 2006. g. ova forenzička baza podataka je brojala nekih 2,7 miliona uzoraka DNK što je činilo oko 5,2% britanske populacije.

Centralni registar stanovništva

Kako u ovom kontekstu stoje stvari kada je u pitanju Crna Gora?

Što se tiče baza podataka, pažnju privlači (odnosno ne privlači?) golema baza podataka pod nazivom Centralni registar stanovništva(CRS).

To je, kako čitamo u „Službenom listu Republike Crne Gore“ 49/2007 od 10. 8. 2007. g, „računarski vođena baza podataka o licima koja su

1) Crnogorski državljani sa prebivalištem u Republici Crnoj Gori

2) Crnogorski državljani sa odobrenim stalnim ili privremenim boravkom u inostranstvu

3) Stranci sa odobrenjem za stalni ili privremeni boravak u Crnoj Gori

4) Stranci sa boravkom do 90 dana u Crnoj Gori

5) Stranci koji u Crnoj Gori imaju imovinu i prava i obaveze po osnovu penzijskog i invalidskog osiguranja, poreza, humanitarnih i drugih razloga, ukoliko je propisana takva evidencija.“

Prema Zakonu o centralnom registru stanovništva, prvobitno je ovom zamašnom bazom podataka upravljalo Ministarstvo za informaciono društvo.

Međutim, nakon nekoliko godina, tačnije 2016. g. donijet je Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o centralnom registru stanovništva, kojim se upravljanje centralnim registrom stanovništva daje u ruke policiji, tj. Ministarstvu za unutrašnje poslove.

Treba reći da su u jednom velikom broju država u svijetu danas funkcionalne ovakve baze podataka, Centralni registar stanovništva ili Centralni registar populacije. Iste su, takoreći, zahtjev vremena i većinom se ne ocjenjuju u kontekstu totalitarizacije već u kontekstu efikasnosti državne uprave ili unaprjeđenja bezbjednosti.

Međutim, nikako se ne smije previdjeti ovo dvoje: a) porast bezbjednosti kao po pravilu znači opadanje stepena stečenih sloboda i b) danas se totalitarizacija bez pandana sprovodi upravo na fonu bezbjednosti društva, naime, opravdava se onim što je nazvano *war on terrorism*.

Naravno da se bezbjednost jednog društva danas – kada čak recimo NASA radi na detektorima ljudskih misli – može dovesti do stoprocentnosti... ali po koju cijenu? U dučeovskoj državi kriminal je bio iskorijenjen, no s istim i individualne slobode.

Pored toga, Velika je Britanija danas prednjačeća po unutrašnjoj i uvećavajućoj totalitarizaciji – riječ je i o milionima CCTV kamera, 2004. je tamo bilo na 14 stanovnika jedna kamera za nadzor, danas na oko 10 stanovnika – pa ipak terorizam nije u opadanju već u krvavom usponu.

Ovo je, dakle, prvi put u povijesti da se prave baze podataka – ili ako se hoće dosijeji – za sve stanovnike jedne države. To je, kako čitamo kod Hane Arent, bio san ne samo ruske tajne policije već i kao po definiciji svake totalitarne vlasti. Međutim, to je bilo prosto nesprovodljivo... sve do danas.

Danas kompjuterizacija vladavine – i nastajanje onoga što je američki analitičar nazvao *kompjuterska država* – uvlači svaku državu u njezino postajanje totalitarnom i povlači za sobom nešto što se shvata kao kriminalizacija svakog pojedinca bez razlike, dakle kao intenzivna KRIMINALIZACIJA POPULACIJE.

Osim toga, nikako se ne smije previdjeti ni to da – kao što CRS oglašava koncentraciju svih podataka u jednoj enormnoj *data base* – u samoj prirodi kako informatizacije tako i totalitarizacije jeste neprestano integrisanje podataka u sve komprehenzivnije *data bases*... sve do formiranja jedne jedinstvene.

Na evropskom kontinentu takva baza podataka, konkretno ili konsekvntno, jeste nešto što se naziva Šengenski informacioni sistem (*Schengen information system*) I i II.

Globalno, ovdje treba pomenuti projekat pod nazivom *International database*, što je kompjuterizovana banka podataka sa statističkim podacima o 227 zemalja i područja svijeta ili još više projekat koji realizuje International programs centar iz Vašingtona pod nazivom GLOBAL POPULATION DATABASE.

Tako dakle, tek sada i danas shvatamo koliko je Arentova bila ne samo u pravu već i dalekovida kada je napisala da „kategorija osumnjičenih u totalitarnim uvjetima obuhvaća tako čitavo pučanstvo“ (Arent, 1996; str. 85).

Reference:

- Arent Hana, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996.
- „Britain is ‘surveillance society’“, *BBC News*, 2 Novembar 2006, www.news.bbc.co.uk/2/hi/uk/6108496.stm
- „Britons ‘could be microchipped like dogs in a decade’“, *Daily Mail*, 29 Oct 2006, www.dailymail.co.uk.news
- Burnham David, *The Rise of the Computer State*, Open Road, 2015.
- *Cloak, Dagger, Echelon*, Tom Zeller, *The New York Times*, July 16, 2000, www.nytimes.com/library
- *Crowd Control Technologies (An Appraisal of Technologies for Political Control)*, European Parliament, www.europarl.europa.eu/thinktank/en/search.html?word
- „Development of Surveillance Technology and Risk of Abuse of Economic Information“ – *Appraisal of Technologies of Political Control* (Volume 1 to 5), www.europarl.europa.eu/thinktank/en/search.html?word
- Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com>topic>totalitarianism>
- „Meet the humans with microchips implanted in them“, Chris Stein, *Sci Tech*, *CBS News*, Jun 22, 2016, <https://www.cbsnews.com>news>meet>
- *Službeni list Republike Crne Gore* 49/2007, 10. 8. 2007. g.
- *The UK National DNK Database: Balancing crime detection, human rights and privacy*, Helen Wallace,
- The European Molecular Biology Organization, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov>articles>

NEFORMALNA GRADNJA U CRNOJ GORI

Miroslav Doderović

Zdravko Ivanović

Informally built settlements in Montenegro have existed and been created continuously and their number has increased rapidly in the recent history, during the nineties. Such situation is mainly the consequence of insufficient and inadequate planning documentation, demographic processes, economic situation of the State and population, inadequate control (state and local), inadequate administrative capacities, lack of sense of responsibility of the informal constructors for the public property, etc. Massive informal construction disrupts the very essence of life in an organised society and every sense of spatial planning. Informal construction permanently changes and destroys space and directly diminishes both present and future development possibilities.

U manjem ili većem obimu problematika bespravne gradnje prisutna je u gotovo svim gradovima zemalja centralne i istočne Evrope, mada se uglavnom vezuje za bivše jugoslovenske republike i Albaniju, koje su pronalaženje rješenja svojevremeno prepoznale kao zajednički interes. Po bečkoj Deklaraciji o neformalnim naseljima u jugoistočnoj Evropi¹,

¹ *Vienna Declaration on Informal Settlements in South Eastern Europe*,

potpisanoj 2004. godine od strane nadležnih ministara Albanije, Makedonije, Crne Gore i Srbije, postavljen je cilj da se do 2015. godine sprovedu odgovarajuće mjere sanacije zatečenog stanja, pri čemu je poseban naglasak stavljen na „neformalna naselja koja iz raznih razloga ne odgovaraju uslovima za legalno priznavanje, izgrađena mimo odgovarajuće formalne procedure koja se tiče legalnog vlasništva, prenosa vlasništva, kao i mimo propisa izgradnje i urbanističkih uslova“. Za prostor jedne zemlje najgora od svih mogućih urbanizacija je tzv. „investitorska urbanizacija“. To je kada investitor misli da je lokacija koja mu se sviđa ili koju ima najbolje upotrebljiva vrijednost jedne lokacije baš za ono što on misli, a da za to nije urađena nijedna analiza. Odgovor institucija je promjena planske dokumentacije, naravno potpuno u skladu sa željom investitora.

Kako definisati neformalnu gradnju

U pravnom smislu smatra se i protivpravnom gradnjom za koju nije moguće dobiti građevinsku dozvolu, a nezakonitom gradnjom mogla bi se podrazumijevati ona gradnja za koju je moguće dobiti građevinsku dozvolu, ali je investitor nije tražio. Dakle, to je gradnja bez građevinske dozvole odnosno bez propisane pravno tehničke dokumentacije. Iako je njena definicija jednostavna, nisu odmah prepoznatljive i sve posljedice takve gradnje. Kompleksan splet uzročno-posljedično povezanih političkih, društvenih i ekonomskih faktora tranzicionog procesa uslovio je da neformalni objekti u našoj zemlji pripadaju veoma širokom dijapazonu s aspekta namjene (stambeni, poslovni, industrijski, itd.), veličine (od skromnih prizemnih jednoporodičnih kuća do višespratnih urbanih vila), uslova stanovanja (od nehygijskih stambenih jedinica do luksuzno opremljenih), lokacije (od grad-

Ministerial Conference on Informal Settlements in South Eastern Europe, Beč, 28. septembar 2004.

nje u predgrađima do nadogradnji i dogradnji u užem centru grada), ali i osnovnog cilja izgradnje (od zadovoljavanja egzistencijalnih potreba do demonstracije ekonomske nadmoći). Neformalna gradnja je proces poznat u različitim društveno-političkim uređenjima, ali gotovo nepoznat u industrijski razvijenim, civilizovanim društvima bogatih pojedinaca i kolektiva. U društvima u razvoju, a posebno u onima ispod praga siromaštva, javlja se kao masovni fenomen. Na osnovu navedenog može se zaključiti da se i na našem stepenu razvoja neformalna gradnja može smatrati fenomenom koji je moguće smanjiti određenim propisima, ali koji će nestati tek u budućnosti kada se stvori kritična masa kapitala, a država uspješno preuzme regulatornu ulogu. Neformalno izgrađena naselja u Crnoj Gori su postojala i nastajala neprekidno, no njihov broj se u novijoj istoriji naglo povećao tokom devedesetih godina prošlog vijeka. Ovakva situacija velikim dijelom je posljedica nedovoljne i neadekvatne planske dokumentacije, demografskih procesa, ekonomskog statusa države i stanovništva, planske „nepokrivenosti“, neadekvatnog nadzora (državnog i lokalnog), neadekvatnih administrativnih kapaciteta, manjka odgovornosti neformalnih graditelja za državno dobro itd. U osnovi, svaka neformalna izgradnja ne samo da predstavlja protivpravno prisvajanje prava raspolaganja i korišćenja zemljišta, već, tipično, i izbjegavanje plaćanja nadoknada za razne oblike korišćenja javne infrastrukture, čime se troškovi prebacuju na one aktere koji grade i rade u skladu sa zakonom. Atraktivnost i profitabilnost priobalnog područja obilježava svjetski trend litoralizacije tj. preseljavanja stanovništva u ova područja, što je dodatno podsticalo neformalne graditelje. Problem u Crnoj Gori predstavlja neformalna gradnja na najatraktivnijim područjima, uz moršku obalu, u zaštićenim prirodnim područjima, pri čemu se dešava da cilj neformalne izgradnje nije rješavanje egzistencijalnih pitanja, već sticanje materijalne koristi, uglavnom na štetu javnog interesa i uz ugrožavanje javnih dobara. Neformalnom, u osnovi

nekvalitetnom gradnjom, neodgovarajućim oblikovanjem objekata, zauzimanjem i usitnjavanjem poljoprivrednih parcela, nelegalnim priključivanjem na komunalnu infrastrukturu, dakle nizom suprotnosti koje obilježavaju svaku neformalnu gradnju, poništava se temeljna racionalnost planiranog korišćenja prostora. Osim gradnje bez građevinske dozvole, vrlo je raširena i gradnja suprotno građevinskoj dozvoli, u kojoj investitori najčešće velikih objekata odstupaju od građevinske dozvole u smislu promjene gabariata ili namjene objekta.

Na neformalnu gradnju bitno utiču političke i socijalne prilike

Neformalna gradnja je bila izrazito aktuelna devedesetih godina. Tada su „iznikla“ cijela naselja sa neformalno podignutim objektima. Nepovoljna ekonomska situacija i komplikovana procedura za dobijanje građevinske dozvole za sopstveni krov nad glavom bili su polazna tačka za gradnju neformalnih stambenih objekata, od temelja. Nedostatak posla u slabije razvijenim dijelovima Crne Gore doveo je do raseljavanja stanovništva u ekonomski razvijenija područja. Imigracioni procesi, nedostatak stambenog prostora kao i socijalna nestabilnost stvarali su potrebu za gradnjom kuća u više faza i sopstvenim radom, pa je siromašno stanovništvo smatralo projekat i građevinsku dozvolu troškom koji se iako uz izvjestan rizik, može izbjeći. Tu je prvenstveno riječ o društvenim slojevima koji nemaju mogućnost zakonskim putem ostvariti „krov nad glavom“, a kako su se pitanja socijalne izgradnje stanova rješavala presporo, taj problem je postajao sve veći. Primjetan je i nedostatak boljeg načina čuvanja ušteđevine (kupovanje akcija, ulaganje u privredne poduhvate) pa se kapital usmjeravao u jedini mogući vid preduzetništva – izgradnju objekata. Odnosno, mnogi su ulaganje u izgradnju stambenih objekata vidjeli kao priliku za ostvarenje

brze zarade, bilo od kapitalne dobiti, bilo od sezonskih prihoda, bilo od zakupa. Razvoju stambenog buma i brzom razvoju neformalne gradnje doprinijelo je to što su porezi na kapitalnu dobit i nasljedstvo bili jednaki nuli, a na prihod od zakupa se primjenjuje stopa od 15%, pod uslovom da se 40% oduzima za održavanje.

Pored naslijeđenih problema u domenu funkcionisanja stambenog sektora i spleta poremećenih političkih i društveno-ekonomskih relacija na početku tranzicije, kao neposredni i višestruki razlozi izuzetno intenzivnog razvoja i reprodukcije bespravne gradnje u gradovima Crne Gore tokom postsocijalističkog perioda izdvajaju se sledeći:

- smanjenje privrednih aktivnosti, progresija ekonomske krize, povećanje stope nezaposlenosti i osiromašenje populacije;
- migracije stanovništva iz ratom zahvaćenih područja i porast broja stanovnika koji nisu imali materijalne mogućnosti da na legalan način riješe svoje stambeno pitanje;
- privatizacija društvenih stanova, izvedena i kroz diskriminaciju velikog broja zaposlenih u društvenom sektoru, koji nisu bili nosioci stanarskih prava, a od čijih se dohodaka ranije izdvajalo za obavezan stambeni doprinos;
- nedostatak preventivnih stambenih politika i strategija, posebno s aspekta nepostojanja adekvatnih mehanizama za razvoj socijalnog stanovanja;
- zastarjeo i nefleksibilan sistem i koncept urbanog planiranja i nedovoljna kompatibilnost važeće planske dokumentacije sa dinamičnim potrebama procesa tranzicije i djelovanjem tržišne ekonomije;
- razvoj „sive ekonomije“ kao dominantnog egzistencijalnog modela;
- intenzivnije ulaganje kapitala u stambenu izgradnju usljed ekonomske nesigurnosti (posebno tokom 1990-ih) i nerazvijenosti sekundarnog stambenog tržišta;

- korupcija i monopol u administraciji i javnim komunalnim službama i neefikasnost pravnog sistema koji bi to sankcionisao;
- visoke cijene građevinskog zemljišta i duga i skupa procedura ishodovanja građevinske dozvole;
- konstantno političko tolerisanje i generisanje bespravne izgradnje kao neformalnog oblika socijalne politike;
- nepostojanje evidencije bespravno izgrađenih objekata i odlaganje razrade modela legalizacije.

Suština problema urbanog planiranja na Crnogorskom primorju je za koga se ono planira, to jest za crnogorsku vlast koja je uništila i rasprodala nekad jaku privredu, a čija se sada sva strategija svodi na „prodaju što više prostora na primorju strancima“. Doprinos zakonske regulative intenzivnom razvoju bespravne gradnje je izuzetno velik. Tolerantan odnos države tokom postsocijalističkog perioda, praćen konstantnim izostankom implementacije propisanih mjera i odredbi iz važećih zakona, uslovio je stvaranje veoma velikog obima i raznovrsne tipologije nelegalnog građevinskog fundusa. S obzirom da dosadašnji pokušaji sprečavanja neformalne produkcije objekata i djelimičnog rješavanja akumuliranih problema kroz postupak njihove legalizacije još uvijek nijesu dali vidljive rezultate, analiza primjene zakonske regulative predstavlja osnov za razumijevanje intenzivnog razvoja ovog trenda. Problemi koji su posebno izraženi u samom sistemu planiranja, a koji pogoduju razvoju negativnih trendova su: zastarjelost dijela planske dokumentacije, nedovoljna pokrivenost prostora urbanističkim planovima, nedostatak kapaciteta na lokalnom nivou za pripremu potrebne prostorno planske dokumentacije, kao i slabosti u sistemu sprovođenja planova (odnosno nepoštovanje planova). Pokazuje se da Crna Gora nema administrativnih kapaciteta da svoj prostor planira na 24 mjesta (opštine). Kao poseban i specifičan generator neformalne gradnje u ranijem periodu prepoznaje se i pravna

regulativa. Neefikasno procesuiranje primjera uzurpacija državne imovine izgradnjom bespravnih objekata rezultiralo je ekspanzijom gradnje na državnom zemljištu, što je u velikoj mjeri uticalo na narušavanje namjene površina utvrđene u planovima višeg reda.

Neformalna gradnja je ranije tretirana kao prekršaj, a priključenje na infrastrukturne sisteme nije sankcionisano, pa su neformalni graditelji bez bojazni od sankcija pristupali građenju ovih objekata. Takođe, bilo je razmišljanja na temu posebnog zakona temporalnog karaktera koji bi se odnosio na regularizaciju objekata građenih bez potrebnih dozvola. Izmjena i dopuna Krivičnog zakonika (iz jula mjeseca 2008. godine), bila je prilično duga i stimulativna za investitore ovih objekata da ne poštuju propise.² Kao poseban razlog za izbjegavanje redovne procedure pribavljanja građevinske dozvole bilo je i finansijsko opterećenje investitora troškovima opremanja građevinskog zemljišta, a što je najčešće bilo opravdanje za pristupanje neformalnoj gradnji. U više navrata posljednjih desetak godina, a posebno posljednje dvije godine, sa lokalnim samoupravama, kao isključivo nadležnim za određivanje postupka, načina i rokova opremanja građevinskog zemljišta, iz resora uređenja prostora razgovaralo se na temu kontinuiranog prikupljanja

² Kriminalizacija nelegalne gradnje je imala ograničeno, preventivno dejstvo. Krivične prijave podnose se uglavnom protiv vlasnika individualnih objekata, dok veliki projekti i dalje izmiču „ruci pravde“. Inertnost policije i tužilaštva da proaktivno djeluju kada je u pitanju ovo krivično djelo rezultira da, nakon čuvene „Zavale“, imamo desetine primjera sinhronizovanog djelovanja opštinskih administracija i investitora u kršenju zakona i propisa. Što se tiče inspeksijskog nadzora, novost je uvođenje inspekcije za zaštitu prostora, koja je trebalo da bude neki novi front za odbranu prostora. U stvarnosti se desilo kao i sa prethodnim inspekcijama – nedovoljna opremljenosti i mali broj inspektora. Uticaj nadzora na terenu je zanemarljiv u odnosu na brzinu i spremnost nelegalnih graditelja da osvoje prostor i ostvare profitne interese.

(plaćanje na 10 i više godina) sredstava „komunalija“ – a za šta još u lokalnim samoupravama ne postoji raspoloženje. U Ministarstvu službeno barataju sa oko 40.000 divljih objekata, dok neslužbeno procjenjuju da ih zapravo ima 80.000-120.000. U tom nelogičnom rasponu – koji, ukoliko je istinit, obuhvata objekte u kojima živi, boravi ili dolazi na posao aproksimativno trećina crnogorskog stanovništva – kriju se odgovori, ne samo o razmjerama urbanističke katastrofe i trajnoj devastaciji prostora, korupciji, nezakonitom bogaćenju i mogućem „pranju novca“, već i o moćnom instrumentu kontrole biračkog tijela. Naravno, u slučaju urbanizma državni/opšti/javni interesi kao što su održiva valorizacija prostora, zapošljavanje, ekonomski rast i razvoj lokalnih zajednica, često se koriste za maskiranje profitnih interesa „strateških investitora“ a nerijetko i samih javnih funkcionera povezanih sa njima. Na taj način projekti poput brana na Morači postaju praktično humanitarne inicijative koje će da dovedu do masovnog zapošljavanja svih nezaposlenih građana Crne Gore, do procvata turizma, stočarstva i poljoprivrede na sjeveru. Naravno, radi se o neistinama koje su vješto upakovane kako bi se pridobila podrška javnosti za projekte koji apsolutno nemaju uporište u javnom interesu. Izgradnja kompleksa *Vista* između Bara i Ulcinja nema apsolutno nikakve veze sa razvojem lokalne zajednice, jer se radi o stanovima i vilama koje će generisati jednokratni prihod i to samo za vlasnike projekta. Identična argumentacija je korišćena i prilikom nelegalne izgradnje kompleksa *Astra Montenegro* na Zvali koji je i od crnogorskih zvaničnika promovisan kao „prekretnica u tu rističkom razvoju Budve“ i kao „projekat koji će imati višestruke-multiplikativne ekonomske benefite za lokalnu zajednicu“. Sada je svima jasno da se radilo o neviđenoj količini gluposti kojom su zvaničnici nadležnih institucija pokušali da opravdaju kršenje zakona od strane „strateških investitora“. Državne institucije, u ovom slučaju Ministarstvo uređenja prostora, nemaju interes da

se bave slučajevima takozvane „krupne“ nelegalne gradnje jer se ona, po pravilu, dovodi u vezu ili sa nekim visokim javnim ili političkim funkcionerom, ili sa moćnim pojedincima koji su bliski vladajućim krugovima. Cij svega ovoga bi trebalo da bude da se bolje i kvalitetnije živi u našim gradovima, a ne da se više gradi. Turizam ubijaju svi oni brojni natpisi „stanovi na prodaju“ na svakom dijelu primorja. Mora se jasno reći ko je kriv za ovakvo neodrživo stanje jer se i čovjek može liječiti tek ako se zna od čega je obolio. Zakon „ponižava građevinsku struku“, odnosno preko 1.600 građevinskih inženjera u državi, jer je neprimjenljiv bez dokumentacione osnove u prostoru koju Crna Gora nema, kao i time što njime nije definisana jasna odgovornost Vlade za njegovo sprovođenje, iako je ona sebi pribavila sve instrumente da gazduje prostorom. Zakon koji je pripremio kabinet ministra održivog razvoja i turizma Pavla Radulovića predviđa ukidanje sve postojeće planske dokumentacije na lokalnom nivou, a čitav prostor u državi planiraće Vlada kroz izradu Prostornog plana Crne Gore i Plana regularizacije (2017). Ukidaju se i građevinske dozvole, kao i gotovo svaka nadležnost lokalnih uprava u gazdovanju svojim prostorom, a zakon ima ambiciju da legalizuje sve što se od oko 100 hiljada divljih objekata koliko ih sada ima, bude moglo uklopiti u planove i čiji vlasnici do određenog roka prijave te objekte. Ovo je primjer pravnog avanturizma koji ima tri cilja: da dozvoli onima koji su u vezi sa vlašću da lako realizuju svoje investicione ideje po Crnoj Gori, da utiče na rezultate svih budućih izbora jer je ovakav nacrt poziv svima na bespravnu gradnju koju će vlast kasnije legalizovati „naplaćujući“ to u novcu /glasovima, te da bude sredstvo održavanja vlasti po svaku cijenu i uzimanja svega što se može uzeti, dok ta vlast bude trajala.

Posljedice neformalne gradnje na prostoru Crne Gore

Neformalna gradnja u dugoročnom smislu trajno mijenja i uništava prostor i direktno smanjuje kako sadašnje, tako i buduće razvojne mogućnosti. Poseban problem je neformalna dogradnja postojećih objekata ili čitavih prostornih cjelina, jer se njome na drugi način urušavaju postojeće i stvorene vrijednosti i značajno narušava uspostavljeni red i način funkcionisanja naselja. Korisnici takvih područja se sukobljavaju, raste psihička napetost, smanjuje se kvalitet osnovnih životnih uslova (osunčanost, svjetlost, pristup objektu, zakrčene ulice automobilima, povećana buka i dr). Time se mijenja i osnovna funkcija naselja, mijenjaju se urbanistički standardi gradnje, a potrebna infrastruktura je nedovoljnog kapaciteta ili je nema. Životni prostor obilježava apsolutni poremećaj, a red u prostoru, koji je smisao svakog urbanističkog plana se gubi ili je dugoročno izgubljen. Javnost je po pravilu za red, zakonitost i pravnu sigurnost, ali kada je u pitanju sankcionisanje neformalne gradnje građani i javnost su manje odlučni. Neformalni graditelj koji ugrožava interes neposrednog susjeda, zajednice, javni interes, funkcionalno korišćenje javnih površina, teško prihvata da se na njega primjene sankcije uklanjanja neformalnog objekta. Nažalost, još uvijek se teško mijenja shvatanje neformalnih graditelja da je brže i jednostavnije izgraditi objekat bez građevinske dozvole i na zemljištu koje nije urbanizovano. Za određivanje mjera relevantnih za rješavanje problema izuzetno velikog broja nelegalno podignutih objekata, potrebno je napraviti razliku između dvije vrste bespravne gradnje – klasične i uzurpatorske. Klasična bespravna gradnja se odvijala na sopstvenoj parceli, uz poštovanje regulacione linije i urbanističkih normi, preduzimala se radi rešavanja stambenog

pitavanja sopstvenog domaćinstva i nije bila namenjena prodaji. Ona je zapravo predstavljala odgovor na nemogućnost obezbeđenja adekvatnog stambenog prostora u vrijeme urbane krize. Uzurpatorska gradnja je, sa druge strane, najčešće inicirana na osnovu protivpravno izdatih ili nepotpunih dozvola, zauzima tuđe zemljište, nezakonito je priključena na komunalnu infrastrukturu, nije poštovala urbanističke norme, a prevashodni cilj joj najčešće bio brzo sticanje neprimjereno visokog profita. Njenoj pojavi doprinio je i splet političko-koruptivno generisanih pritisaka, evidentnih u građevinskom sektoru tranzicionog društva koje karakterišu nerazvijene institucije i neadekvatna primjena prava. Imajući u vidu različite svrhe klasične i uzurpatorske neformalne gradnje, prilikom evidentiranja objekata i obrade zahteva za legalizaciju neophodno je uzeti u obzir činjenicu da bespravni graditelji pripadaju različitim ekonomskim kategorijama i društvenim slojevima – od najsiromašnijih do onih izuzetno bogatih, moćnih i politički uticajnih.

Iz navedenog se može zaključiti da je, usled uticaja specifičnih društveno-ekonomskih faktora *tranzicije bez tranzicije*, inicirana i **rezidencijalna suburbanizacija**. Ona se manifestovala na dva načina – klasičnom bespravnom gradnjom u cilju rješavanja egzistencijalnih problema i uzurpacijskom bespravnom gradnjom luksuznih objekata. Za razliku od gradova većine zemalja centralne i istočne Evrope, gdje je formiranje zona elitnijeg stanovanja u rubnim područjima bilo legalno i pratilo je razvoj postsocijalističkog urbanog društva, u Podgorici su ih izgradili „dobitnici“ tranzicije, koji su se prostorno izdvojili kroz uzurpaciju građevinskog zemljišta, odnosno putem demonstracije svoje ekonomske i političke moći.

U „sivu zonu“ može se uvrstiti i legalna gradnja na užem

gradskom području, za koju su izdate odgovarajuće dozvole, ali koja u pojedinim segmentima nije izvedena u skladu sa planskom dokumentacijom, važećim propisima i standardima ili uz poštovanje estetskih kriterijuma i osnovnih kodeksa arhitektonske i urbanističke struke. Ona je nastala kao rezultat spleta političkih i profitno-koruptivnih pritisaka i obuhvata čitav spektar građevinskih poduhvata različitih razmjera – od dogradnji i nadogradnji do realizacije stambenih i poslovnih objekata površine od više stotina ili hiljada kvadratnih metara. Uzurpacija javnih i privatnih površina i nepoštovanje vertikalne regulacije, propisane spratnosti ili gabarita, kao i stepena zauzetosti i indeksa izgrađenosti parcela, samo su neke od manifestacija postsocijalističke graditeljske prakse u Podgorici. Ono što je državi „pošlo za rukom“ jeste da, naročito u primorskoj regiji, donese „brdo“ planske dokumentacije u kojoj se ništa ne planira, već samo konstatuje stanje na terenu. Primjer je Budva koja je kapitulirala pred željama investitora i njihovim vezama sa vlašću na lokalnom i nacionalnom nivou. Dakle, kapital, rođačke i politične veze, nedostatak političke volje za stvarnu borbu protiv nelegalne gradnje su neki od elemenata i faktora na koje mogu da računaju „strateški investitori“ koji su voljni da ulažu, ali ne i da poštuju zakon. S druge strane, obrazac ponašanja lokalnih i nacionalnih „odličnika“ i „specijalaca“ zaduženih za donošenje politika i kontrolu sprovođenje zakona često dovodi u zabunu - da li ti ljudi rade za državne organe ili za investore? Svaki od gradova Crne Gore ima svoje specifičnosti. Opština Bar, na primjer, je imla gradonačelnika koji ima sopstvenu građevinsku kompaniju koja nelegalno gradi na teritoriji Bara i izrađuje plansku dokumentaciju kojom legalizuje svoju nelegalnu gradnju. Za Bar je karakteristično i da bivši gradonačelnik nije vidio problem u tome što se prvo gradi pa onda planira i dobija građevinska dozvola. Za Budvu je, osim

što je svojevrsna metropola nelegalne gradnje, karakteristično i to što su lokalne institucije praktično zarobljenje rođačko-kumovsko-partijskim vezama jedne porodice čiji članovi u opštini i lokalnom katastru zauzimaju ključne pozicije važne za urbanizam. Budva će uz termin „budvanizacija“ svakako ući u neke udžbenike kao fenomen i prikaz najcrnjeg scenarija koji je moguć i koji se desio u oblasti prostornog planiranja. Konačno, Podgorica predstavlja „Crnu Goru u malom“ gdje možete susresti sve vidove nelegalne gradnje, počevši od trošnih udžerica, do luksuznih stambeno poslovnih zdanja. I upravo je zbog toga u Podgorici najlakše uvidjeti koji su dometi borbe protiv nelegalne gradnje i zaključiti da se zakon uglavnom sprovodi nad individualnim objektima, dok se krupnim investitorima objekti po pravilu legalizuju. Ono što je specifikum Podgorice i što se do sada promovisalo kao svojevrsni „servis“ za investitore, jeste lokalni parlament. Ovo tijelo već duži niz godina služi kao obična glasačka mašinerija koja je za to vrijeme usvajanjem planova legalizovala na stotine hiljada nelegalnih kvadrata i usrećila mnoge investitore koji su na taj način abolirani. U posljednje dvije decenije na Žabljaku je bez ikakve dozvole podignuto više od 1.000 kuća i dva hotela. Uprava Javnog preduzeća Nacionalni parkovi Crne Gore predložila je da se sela Motički Gaj, Razvršje i Pošćenski kraj, na južnim padinama Durmitora, blizu Žabljaka, isključe iz Nacionalnog parka Durmitor i predaju na upravljanje lokalnoj samoupravi opštine Žabljak. Uzimajući u obzir akumulirane negativne posljedice bespravne gradnje u Crnoj Gori, koje se prvenstveno odnose na povećanje troškova funkcionisanja grada i poremećaj koncepta racionalnog urbanog razvoja, ali i za potrebe adekvatne kontrole procesa legalizacije, postlegalizacijske sanacije i unapređenja kvaliteta stanovanja u neformalnim objektima **i naseljima neophodno je uraditi sledeće:**

- precizno definisati kriterijume u skladu sa kojima će se donijeti odluka o legalizaciji ili rušenju konkretnog objekta;

- uspostaviti tipologiju bespravne gradnje (prostorno-fizičku, lokacionu, socijalnu, ekonomsku, itd) i napraviti razliku između klasične i uzurpatorske prilikom određivanja načina intervencije i/ili troškova legalizacije, tj. izvesti diferencijaciju na osnovu svrhe i/ili namjene zbog koje je objekat podignut (tzv. *selektivna legalizacija*);

- osmisliti koncept sanacije različitih posljedica bespravne gradnje na okruženje i dalji prostorni razvoj, posebno kada je riječ o nelegalnoj prenamjeni poljoprivrednih, zelenih ili površina od javnog interesa (degradacija prirodnih vrijednosti);

- izvesti projekciju troškova neophodnih za sanaciju, rekonstrukciju i opremanje legalizovanih naselja komunalnom infrastrukturom (ili za njeno modernizovanje i poboljšanje), pri čemu prioritet treba dati područjima sa nehygienjskim uslovima stanovanja zbog epidemiološkog rizika;

- osmisliti strategiju uvođenja objekata društvenog standarda u legalizovana naselja;

- obezbijediti adekvatno funkcionisanje administrativnog mehanizma kontrole dalje izgradnje u legalizovanim stambenim naseljima.

Bespravna gradnja, zastupljena u različitim oblicima i obimu, jedna je od prepoznatljivih karakteristika razvoja svih gradova u Crnoj Gori tokom postsocijalističkog perioda. Više od tri decenije tolerisana i nekažnjavana, bespravna gradnja je izazvala različite promjene u društveno-prostornoj strukturi gradova, koje su velikim dijelom ireverzibilnog karaktera. Njihove negativne posljedice su višestruke i prvenstveno se odnose na dugoročne efekte nelegalnog zaposjedanja i uzurpacije javnog i privatnog dobra, kao „naličja pseudourbanizacije“. Na primjeru Podgorice i Budve pokazano je da je ovaj trend između ostalog

doveo i do rezidencijalne suburbanizacije – dok su zauzimanjem poljoprivrednog zemljišta na rubnim gradskim područjima nastala nedovoljno infrastrukturno opremljena neformalna stambena naselja, koja su neusklađena sa planskom dokumentacijom i u kojima je standard stanovanja neprimjeren savremenim zahtjevima, na ekskluzivnim lokacijama formirane su polu-ilegalne ili ilegalne suburbane oaze za imućnije stanovništvo, koje su izgrađene na bazi ličnih privilegija ili na pretpostavci nedosljednog sprovođenja zakonskih sankcija. Ovim procesima ne samo da je poremećen koncept racionalnog razvoja grada, narušena urbana forma i data naznaka urbanog rasplinjavanja, već je stvorena i prostorna segregacija između „dobitnika“ i „gubitnika“ tranzicije.

Zaključak

Crna Gora je postala prva ekološka država na svijetu usvajanjem Deklaracije na Žabljaku 20. septembra 1991. godine. Neformalna gradnja je bila izrazito aktuelna devedesetih godina. Tada su „iznikla“ cijela naselja neformalno podignutih objekata. Razvoju stambenog buma i brzom razvoju neformalne gradnje doprinijelo je to što su porezi na kapitalnu dobit i nasljedstvo bili jednaki nuli, a na prihod od zakupa se primjenjuje stopa od 15%, pod uslovom da se 40% oduzima za održavanje. Neformalna gradnja u dugoročnom smislu trajno mijenja i uništava prostor i direktno smanjuje kako sadašnje, tako i buduće razvojne mogućnosti. Na osnovu prethodno navedenog može se zaključiti da je tradicija neformalne gradnje tokom postsocijalističkog perioda ostavila izrazite, višestruko negativne i uglavnom ireverzibilne posljedice po dalji tok urbanog razvoja u postsocijalističkoj Crnoj Gori. Sprečavanje budućeg intenziviranja ovog trenda ne može se smatrati

trenutnom akcijom čiji će rezultati biti pozitivni, već dugoročnim procesom koji zahtjeva profesionalan pristup, dobro osmišljenu strategiju, značajna finansijska sredstva, ali i dva nivoa mjera – sanaciju zatečenog stanja i legalizaciju. Imajući u vidu da je prethodna zakonska regulativa u ovom domenu imala minimalne efekte, adekvatna implementacija tek uspostavljenog pravnog okvira, predstavljala bi važan instrument za rješavanje problematike bespravne gradnje. Prostorni princip planiranja je preduslov afirmacija principa teritorijalnog kapitala. Posebno razvoj uravnoteženog policentričnog sistema i novog odnosa urbana – ruralna sredina. Naglašavamo racionalno upravljanje i zaštita prirodnog i kulturnog nasljeđa po principima ESDP-a (European Sustainability Development Perspective) (održivi razvoj).

Literatura:

- Auge, M. *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London, 1995.
- Čaldarović, O. *Društvena dioba prostora*. Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Čaldarović, O. *Revitalizacija u sociološkoj perspektivi*. Pogledi 19 (2):593-607, 1989.
- Čaldarović, O. *Suvremeno društvo i urbanizacija*. Zagreb, Školska knjiga, 1987.

- Čaldarović, O. „Teritorijalizacija etniciteta i problemi socijalne integracije“. *Pogledi* 2: 155-166, 1985.
- Glavač V. *Uvod u globalnu ekologiju*, II Ispravljeno i dopunjeno izdanje, Hrvatska sveučilišna naklada; Ministarstvo okoliša i prostornog uređenja; Pučko otvoreno učilište, Zagreb, 2001.
- Hardy, T. John, *Climate Change. Causes, Effects and solutions*. Western Washington University Bellingham, Washington, USA, 2004.
- Ivanović Z. *Saobraćajna geografija*, Univerzitet Crne Gore, 2000.
- Korupcija u planiranju i uređenju prostora, Studija slučaja Crna Gora, Vanja Čalović, MANS, septembar 2005.
- Lješević M. *Nauka o životnoj sredini*, Beograd, 2002.
- Marinović-Uzelac A. *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb 2001.
- Nenad Lipovac, *Stručna metodologija izrade dokumenata prostornog uređenja*, Zagreb, 2010.
- Plan pretvaranja neformalnih naselja u formalna i regularizacija objekata sa posebnim akcentom na seizmičke izazove, Studija 2012.
- *Projekat: Pravci razvoja Crne Gore ekološke države – finalni izvještaj*. Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, Beograd 1997.
- *Prostorni plan Crne Gore do 2020. godine*, Podgorica 2008.
- *Prostorni plan SR Crne Gore – nacrt plana*, Republički zavod za urbanizam i projektovanje, Titograd 1984.
- Stojkov B. *Metode prostornog planiranja*, Geografski fakultet, Beograd 2000.
- Tošković D. *Uvod u prostorno i urbanističko planiranje*, drugo dopunjeno izdanje, Akademska misao, Beograd, 2006, str. 327-333.
- *Vodoprivredna osnova Republike Crne Gore*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Podgorica 2001.

-
- Vresk M., Grad u regionalnom i urbanom planiranju, Školska knjiga, Zagreb 1990.
 - Zakon o legalizaciji bespravne gradnje: Uz kuće i hoteli, Miloš Bakić, *Monitor*, br. 1347, 12. avgust 2016.
 - Zakon o uređenju prostora i izgradnji objekata, *Službeni list*, br. 54, 2008.
 - *Zelena strategija Crne Gore 1991–2000, razvoj agrara na osnovama tržišnog privređivanja*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Titograd 1992.
 - Žegarac Z. *Infrastruktura*, Univerzitet u Beogradu, 2000.

GLORIJA SVJETLOSTI I NJEGOŠEVO POIMANJE DUŠE U „LUČI MIKROKOZMA“

Dragiša Damjanović

In this paper the author gathered certain claims regarding Njegoš's understanding of light and soul in *The Light of Microcosm*. The intention was to show that certain philosophical ideas and issues can also be discussed through studying the capital work of Njegoš's philosophy (Sophiology). Since the motive of light is constantly present in Njegoš's works (those important for the philosophical analysis), the author tried to outline the connection between the already established metaphorical concept of light as the truth and light in Njegoš's poetical-philosophical system where light is the metaphor for soul.

Petar II Petrović Njegoš je poeta koji svoju *licentiju* stiče dvostruko, i kao pjesnik i kao filozof (sofiolog). Svoje jedinstvene, ali pjesnički oblikovane, poglede na: čovjeka, prirodu, Boga, svijet je najzgrušanije predstavio u svom kosmogonijsko-poetskom djelu *Luča mikrokozma*. Branislav Petronijević je isticao da Njegoš nije hladnim razmišljanjem došao do istina o svijetu, prirodi, Bogu i čovjeku; već jednim specifičnim lirskim osjećajem. Iako su poetska djelatnost i

filozofska djelatnost odijeljene ljudske djelatnosti koje se razlikuju i u postupku i u opštoj karakteristici, *ipak nije nemoguće da se one obije nalaze u istom čovjeku*¹ Njegoš je jedan od rijetkih u kojem se duh poete sinkretizovano javlja sa duhom sofologa. Branislav Petronijević ističe da postoje filozofi kod kojih prepoznamo duh poezije, ali i pjesnike čija djela obiluju filozofičnošću. Njegoš je jedinstven jer se u njegovom stvaralaštvu podjednako razvijaju dvije sfere stvaralaštva, i filozofska i poetska; što je posljedica Njegoševog pogleda na poeziju kao stvaranje *per se*.

Misao ima prirodu svjetlosti² jer ona osvjetljava objekte saznanja, jer samo misaoni put je jedan jedinstveni u poimanju saznanja kod Njegoša. Svjetlost je jedinstveni princip, stvaralački princip, metafora za um, sinegdoha za dušu, simbol za ljepotu. Milan Rešetar je svojevremeno objašnjavao naslov ovog Njegoševog spjeva kao *rasvjeta čovjeka*³, te ćemo nastojati da skiciramo sve aspekte koji su usko vezani za čovjeka, a to su: položaj čovjeka kao poete, položaj čovjeka u kosmosu, položaj čovjeka u svjetlosnom kosmološkom fundamentu, položaj čovjeka u Njegoševoj psihologiji.

Glorija svjetlosti

Posveta Njegoševog filozofskog spjeva je programski tekst, koji sa sobom nosi prolegomenu njegove kosmogonije, kosmologije, antropologije, gnoseologije, etike, estetike. Sama *Luča* njenih 6 *Pjesni* čine jedan jedinstveni eshatološki

¹ Branislav Petronijević: „Filozofija u Luča mikrokozma“ predgovor u Njegoš: *Luča mikrokozma*, SKZ, Beograd, 1923, III.

² Vesna Vukićević-Janković: „Transformacija i transfiguracija globalnih simbola u Njegoševoj poeziji“ u *Riječ*, nova serija, br. 1, Nikšić, 2009, 114.

³ Navedeno prema: Alojz Šmaus: *Njegoševa Luča mikrokozma*, Jedinstvo, Beograd, 1927, 26.

filozofem. Polazni pojam koji, prateći grčku tradiciju polisemičnosti, Njegoš koristi da bi oblikovao sva usmjerenja umnih težnji za odgovorima je *svjetlost*. Svjetlost biva pogodnim pojmom (u Njegoševoj sofilogiji) za pojašnjenje nastanka svijeta, ustrojenje svijeta, ustrojenje čovjeka, ustrojenje saznanja, ustrojenje morala, ustrojenje ljepote.

Svijet u kojem obitava sve živo (po obličju – voljom božijom stvoreno) je kod Njegoša obuzet tamom. Svijet je poeta-sofiolog obojio tamnim bojama ne radi pukog kontrasta, već radi postuliranja filozofeme o *gloriji svjetlosti*. Ta glorijska svjetlost u prvim stihovima se otkriva kao specifičnost poetā (poiesis-stvarati) koji su *nebom osijani*⁴. Poete koji su pregaoci stvaranja su obasjani svjetlošću nebesnom jer su u stvaranju vični osvjetljavanju-stvaranju. Poete, čiji naziv je u uskoj vezi sa glagolom stvarati (osvjetljivati-razlučivati), sebe čine svojim praksisom tvorcima. Poete bivaju sinkretizam dva biosa: *bios theoretikosa* i *bios praxisa*. U Njegoševoj metapoetici to je moguće jer se sličnost s Tvorcem, kod poeta, ostvaruje dvostruko i po duši i po činu stvaranja. Treba istaći da je, danas, naš jezik napravio jasnu diferencijaciju između *tvorca* i *stvaraoca*: prvi termin se odomaćio u religijskom diskursu, dok se u umjetničkom diskursu upotrebljava drugi termin. U pojedinim slovenskim jezicima ova diferencijacija nije napravljena⁵, ili je ona samo prozodijska, Tatarkjevič ističe da je stvaralaštvo dar duha, ali i da je stvaralac (poeta) postao sinonim za pjesnika⁶. Ova sinonimija, koju je Tatarkjevič, istakao je najizraženije postulirana u Njegoševoj *Luči*. A takvo razumijevanje poete je moguće *ad gloriam dei*.

⁴ Petar II Petrović Njegoš: *Luča mikrokozma*, Oktoih, Podgorica, 2006, 5. (U daljem tekstu: LM)

⁵ Vidi: Vladislav Tatarkjevič: *Istorija šest pojmova*, Nolit, Beograd, 1976, 243.

⁶ Ibid.

Svjetlost biva polazište za oblikovanje skoro svakog, za filozofa bitnog, predjela mišljenja u Njegoševom opjevanom svijetu. Otvara nam se pitanje, ukoliko je poeta sličan Tvorcu (Bogu) jer je *osijan nebom*, kakva je priroda čovjeka koji nije poeta? Njegoš nam daje odgovor da svaki čovjek koji se ne zanosi *dubokijem mislima* i koji ne nastoji da se zapita za davno izgubljenu *slavu svoje prve slike* (tj. za stanje svoje duše koje je označeno kao čisto sjajno – uobličeno u preegzistenciji duše) je uspavan *snom strašnijem*. Nije snažno odijeljen čovjek (s neautentičnom egzistencijom⁷) i poeta (Tvorcu sličan: nebom obasjan). Poeta u biti ostaje čovjek, on je u *Luči* samo sličan Bogu po postupku, ali s dozvolom nebesa da takav podvig i uzima za sebe. Čovjek u postuliranoj filozofemi svjetlosti tek onda kada se nebesima obasja stupa u djelovanje koje nije Njegoš uobličio kao jedino rješenje pitanja čovjekove sudbine i egzistencije.

Njegoš je spontani egzistencijalista⁸, ali ne oblikuje *otuđenog* čovjeka kao nekoga ko prirodom vlada, na njegova (poetina-Njegoševa) pitanja priroda smijehom odgovara⁹. *Ovdje, kao i inače, priroda se koristi zlobom da bi postigla dobro*.¹⁰ Priroda, kao nosilac svih grijehova čovjekovih, kao okrilje u kojem se čovjek nalazi *po kazni*, na prosvjećena (dubokoumna) pitanja čovjeka odgovara smijehom jer čovjek koji je *bačen pod obličnu sferu*¹¹ je tu po kazni, po kazni za počinjeno od praoca Adama. To

⁷ Up. Milo Lompar: „Luča mikrokozma i pitanje o duši“ u Njegoš: *Luča mikrokozma*, CANU, Podgorica, 2004, 117. (Naime, Lompar upoređuje sliku egzistencije u *Luči* sa Hajdegerovom neautentičnom egzistencijom. Tako da taj *san strašni* kojim su uspavani ljudi dovodi u vezu s otuđenjem, što prepoznaje kao neautentičnu egzistenciju.)

⁸ Up. Goran Sekulić: „Njegoš i egzistencijalisti“, u *Matica*, br. 55, jesen 2013, 133-168.

⁹ LM: 6.

¹⁰ Anri Bergson: *O smijehu*, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1958, 111.

¹¹ LM: 5.

što je jedan čovjek se zapitao za suštinu svijeta nije od kosmo-
loškog značaja, jer je on takav od Boga dat, ali Njegoš uviđa zna-
čaj tog pitanja za čovjekovu egzistenciju. Jer kako nas je naučio
predsokratovac Heraklit: *Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ*¹²; jer priroda
kao nosilac tame o svjetlosti ima štogod malo reći, jer ona se
skriva i više nego Tvorac koji je stvorio, *kome se posebno divimo i
kojeg poštujemo, zato jer poznanje njega nije lako zavrijediti*¹³.
Takvu sliku skrivene prirode, nedokučive suštine prirode dijele
Heraklit i Njegoš, ali dijele i sličan pogled na čovjeka. Priroda je
u odnosu prema čovjeku posve specifična u Njegoševoj fizici: ona
je okrivlje čovjekovo, nositelj sfernog estetizma, ali i kovitlac
prolaznosti iz koje se čovjek svojim kosmičkim determinizmom
ne može vinuti u vječnost ali je opet nosilac luče neugasne. Kako
priroda nosi sa sobom poetu (stvaraoca) ostaje samo u
nagovještajima, ali i nebeski obasijan on je kao i svaki drugi
čovjek u *snoviđenju*, ali „bolje vidi suštine“ od drugih. Njegoš
prirodi ne dodjeljuje stvaralački akt kao primarni, jer je ona
stvorena, pa možemo uočiti konsekvencijalnu sličnost čovjeka i
prirode, jer i *fizis* i *anthropos* su stvoreni od Tvorca, ali priroda
nosi *svjetlost tame*¹⁴, a čovjek nosi *svjetlost duše*.

Svjetlost je (gnoseološki, estetički, psihološki, egzistencijalni)
postulat čovjeka, ona je princip *discriminatio*¹⁵, princip i
postulat koji odvađa čovjeka od drugosti (prirode, nebesa), ali ga

¹² Priroda voli da se skriva.

¹³ Up. Barnes, Jonathan: *Early Greek Philosophy*, Penguin Books,
London, 1987, 112.

¹⁴ Svjesni smo da ovaj izraz i nije najsrećniji, ali se već odomaćio u tumača
Luče. Treba ga razumijevati na sljedeći način: priroda jeste obojena tamnim
bojama ali njeno svjetlo koje sjaji tamnim bojama je uobličeno u ljepoti
prirode koju Njegoš ne negira: sa estetskog stanovišta priroda je lijepa, sa
etičkog priroda je tamna. (Up. Milo Lompar: op. cit., 161)

¹⁵ Latinski termin *discriminatio* vodi porijeklo od glagola *discriminare* koji
znači razdijeliti, odjeljivati, lučiti. Sva tri značenja idu u prilog izrečenoj tvrdnji.

i postulira u nebesimā zadatu drugost. Ono što čovjeka postulira kao misleće biće je svjetlost (duša), ono što ga diskriminiše od drugih bića je svjetlost (um) jer čovjeka *na krilima nepostojanosti... Um ga opet besmrtnima ravni!*¹⁶ Dijelimo mišljenje da Njegoš ne daje decidno odgovor na pitanje: *Ko je čovjek?*¹⁷, ali odgovara na pitanje kakav je čovjek, i otvara brojna druga pitanja. Šta nam to kaže Njegoš sve za čovjeka: da je *uspavan snom strašnijem*, da je njegov zadatak *smiješna ljudska sudbina*, da je *izgnat za vrata čudestvih*, da je čovjekov život *snoviđenje strašno*, da je *bačen na burnu brežinu* itd. Je li to kosmogonijska antropologija? Naravno da jeste.

Čovjek je u nestalnim promjenama svijeta, u takvim nestalnim promjenama nastoji osvijetliti suštinu svijeta u kojemu živi ali taj posao je *smiješna zadaća* jer *njihove različne dokaze nepostojnost koleba užasna*, jer je njihovo sabrano znanje *kroz mrake žedno tumananje...do pogleda s mrakom ugašena*.¹⁸ Dinamizam koji je šturo naznačen u ovim stihovima je sveprisutan, i svijet i priroda i nebesa su zahvaćeni stalnim dinamizmom u Njegoševoj kosmologiji. Dinamizam, koji je akcentovan u *nepostojanosti*, koji koleba dokaze koji donose svijetu uma svi mudraci svijeta je onaj Kratilov heraklitovski sveprisutni dinamizam, tj. *πάντα ῥεῖ*. Čovjek je uhvaćen u toj stalnoj nepostojanosti i sve njegove istine koleba vrijeme koje je isporođeno iz vječnosti postalo suprotno vječnosti, tj. prolazno. Čovjek svjestan svoje prolaznosti, jedino može obasjan nebesnom svjetlošću misliti, saznavati, pojmiti lijepo, ali u krajnjoj liniji i biti čovjekom. Čovjek je čovjeku tajna najveća jer ono što ga čini sličnim božanskoj svjetlosti to je njegova luča, njegova duša koja je svjetlosno postulirana.

¹⁶ LM: 8.

¹⁷ Vidi: Milo Lompar: op. cit., 121. (Naime, Lompar decidno tvrdi da *Luča mikrokozma* ne odgovara na pitanje ko je čovjek.)

¹⁸ LM: 7.

Manifestacije ljepote u svijetu, kojemu Njegoš posvećuje svoje stihove, su takođe usko vezane za svjetlost, osvjetljavanje. Za Njegoša je svjetlost, kao što smo već istakli, estetički princip jer obasjane stvari (kao i pjesnici) svjetlošću su u poretku njegovog panestetičkog shvatanja Boga.¹⁹ Strukturu nebesa često kritičari ocjenjuju kao plastičnu, naime, ta plastičnost je u stalnom isticanju pravilnih savršenih oblika koje neprestano obuzima svjetlost. Moramo istaći da nije održiva ova tvrdnja, nije ona manjkavost poetskoga duha nego je takva slika u odgovarajućem odnosu sa Njegoševim poimanjem savršenstva. Taj, naizgled plastični simetrizam, oplemenjuje nematerijalna svjetlost. Njegošev estetizam, kako je u uskoj vezi sa svjetlošću, je raslojen na tri sfere: prirodu, nebesa i čovjeka. Estetički idealizovana svjetlost u prirodi ima funkciju osvjedočenja lijepoga jer *što je preliveno svjetlošću, ono je u isto vrijeme i lijepo*²⁰. Ovakav estetički stav je u uskoj vezi sa Njegoševom gnoseologijom, jer ono što nije okupano svjetlošću u tome nema raz(uma) pa time se ne može ni doživjeti. *Dakle, um je dio svjetlosnog, tvoračkog, saznajnog principa, na čijem drugom polu počiva mrak, kaos, neznanje.*²¹

Čovjekova priroda je trostruko oblikovana svjetlošću, u čovjeku sjaji duša, njegov um je svjetlosno određen, a i njegovi estetički doživljaji su u uskoj vezi sa svjetlošću. Čovjeka je odredio sa jednim pojmom u njegovim trima najbitnijim filozofskim aspektima: religijskom (koji kod Njegoša nosi i etiku), psihološkom (koji je u uskoj vezi sa estetikom), gnoseološkom (bez luče čovjekove nema saznanja). Sve je svedeno pod jedan pojam, pojam svjetlosti: istina, ljepota, dobrota. Sva tri polja filozofskih disciplina su spiritualna i imaterijalna jer je Njegoševa svjetlost takva, na šta Slobodan

¹⁹ Slobodan Tomović: *Njegoševa luča*, GZ, Titograd, 1971, 37.

²⁰ Ibid.

²¹ Vesna Vukićević-Janković: op. cit., 112.

Tomović kaže: *Pošto je ljepota za pjesnika takođe jedna spiritualna kategorija ne stoji ništa na putu da i svjetlost uzmemo za duhovnu stvarnost, jer je i ona prije svega ljepota svoje vrste*²². Priroda koja je čovjeku tamnica, kaznilište, je princip tame, te logikom *ad astra* samo ono slično nebesima (tj. svjetlo) u prirodi je lijepo. Tako da čovjek ukoliko ne nosi iskrnu svjetlosti u sebi, on nije živ, te vitalistički princip postaje estetičkim. U uskoj je vezi biće prirode (koje može biti lijepo jer vriju luče sjajne)²³ sa estetičkim optimizmom, jer bog čovjeku prema Njegoševoj mitologemi podari slobodnu volju ali i osjećaj za dobro (pravdu) i zlo (nepravdu). Ovakav postulat naizgled ne izgleda estetički, ali moramo se vratiti korak nazad, ljepota je kod Njegoša (kao i kod Platona) sinkretizam dobre, ukoliko je čovjeku dato da razlikuje dobro od zla, dato mu je da razlikuje ono obasjano svjetlošću od onoga obuzetog tamom, što u konačnici znači razlikovanje ljepote od ružnoće. Estetika prati njegovu religijski oblikovanu etiku, ali po ugledu na učenja vizantijskih svetih otaca uviđamo da se u trenucima oblikovanja svijeta tame mitologema o Luciferu²⁴ oblikuje kao uvođenje svjetla u tamu²⁵. Ono što je navelo Nedeljkovića da kod Njegoša prepozna kosmološki monizam je upravo to što smo do sada skicirali, sve se podvodi pod svjetlost u filozofskim kategorijalima, pa bi se tako *mogao dobiti utisak da Njegoš zanesen svojim maštanjem o veličini Tvorca, gotovo identifikuje svjetlost i duh*²⁶. Bez obzira na stalno odbacivanje Njegoševog

²² Ibid.

²³ Vidi: Slobodan Tomović: op. cit., 38.

²⁴ Uzimamo ovo ime jer se u njegovom korijenu nalazi latinski naziv za svjetlo, Njegoš operiše samo sa imenom Satana.

²⁵ *Satana čini da svjetlost bude dio mraka, tako nastaje zlo, ono je svjetlost mraka* (Milo Lompar: op. cit., 161.)

²⁶ Alojz Šmaus: *Njegoševa Luča mikrokozma*, Jedinstvo, Beograd, 1927,

monizma²⁷, vladika Rade je bio svjestan onog starog hrišćanskog postulata, logike teologike koji kaže: *Istina je jedna*. Upravo zbog takvih težnji da se prauzrokom definiše jedinstveni princip i jedinstveno porijeklo svih umnih snaga čovjeka u svijetu, Njegoš sva polja čovjekovog djelanja približava svjetlosti, ističemo opet *to jeste monizam, ali ne onaj statični već jedan aktivni monizam*. Zašto aktivni, jer dualizam tek prepoznajemo u čovjekovom djelanju, čak i Radojević koji je otklonio nanose filozofskih veza Njegoša sa drugim filozofima koji imaju slične poglede na svijet i čovjeka tvrdi da Njegoš nije zagovarao dualizam u smislu da duša i tijelo postoje odvojeno, već da je to filozofsko-dualističko shvatanje izričito vezano za moralno biće čovjeka, tako da se može u Njegoša govoriti samo o dualizmu moralnoga bića čovjekova²⁸. U prilog Radojevićevim tvrdnjama ide i Lomparova gdje on ističe da ljudska duša nije nešto drugačije od zemaljskog bića u kojem je zatočena²⁹. Sjetimo se da je i rimski filozof Seneka tvrdio da postoji jedinstvo tijela i duše u čovjeku, i da su oni samo oblici istovrsnih svjetskih sila. Dušan Nedeljković je prepoznao sva ta jedinstva od Heraklita do Njegoša³⁰, nijesu svi stavovi Nedeljkovića u potpunosti održivi ali monizam jeste. Monizam se ogleda u tome što je svjetlost sveprisutni stvaralački princip³¹, a u raznim

²⁷ Nedeljković je među rijetkima koji je zagovarao da je Njegoševa sofilogija monistička, najoštriju kritiku Nedeljkovićevog tumačenja Njegoša je dao Radojević u svom radu *Luča Mikrokozma u tumačenju Dušana Nedeljkovića* (Ovaj rad je ponovno objavljen u: Radoje Radojević: *Studije i ogledi iz montenegristike*, ICJK, Podgorica, 2012.)

²⁸ Radoje Radojević: op. cit., 151.

²⁹ Milo Lompar: op. cit., 134.

³⁰ Dušan Nedeljković: *Od Heraklita do Njegoša i Svetožara*, Prosveta, Beograd, 1971.

³¹ Vesna Vukićević-Janković: „Transformacija i transfiguracija globalnih simbola u Njegoševoj poeziji“, u *Riječ* br. 1, FF, Nikšić, 2009, 112.

aktivacijama postaje um, duša itd. Urednici Obodovog izdanja *Luče* iz 1974. godine, spor oko toga da li je Njegoš dualista ili monista skiciraju ukratko ističući da je Alojz Šmaus prvi prepoznao dualizam kod Vladičinog poimanja čovjeka, da je Dušan Nedeljković osporio tu tvrdnju, i onda nam na uvid pružaju enciklopedijsku definiciju dualizma. Nije se tu otkrilo neko veće nastojanje da se razriješi ovo pitanje.

Čovjek u predporetku je jedinstveno određen u *staroj slavi*, tj. kao čista duša, a neminovno je da čista duša dijeli imaterijalizam svjetlosti kao i porijeklo svjetlosti, sve se opet u jedno uliva u izvor svih luča sjajnih. Njegoš je sa aspekta gnoseologije sofiolog, sa aspekta estetike optimista, na eshatološka pitanja odgovara transcendentnim optimizmom. Optimizam sinkretizuje i estetiku i etiku a to je moguće samo zbog toga što je svjetlost ta koja otkriva i znanje (istinu) i čula (ljepotu) i dušu (dobrotu). Nebesa su slična prirodi, sve je u simetriji suprotnosti: jer *viši svijet za Njegoša i nije ništa drugo do idealizirana u svojoj ljepoti ovjekovječena priroda*.³²

Njegošev pojam duše

Motivacija da se Njegoš zapita za sudbinu čovjeka, nije čisto eshatološka. Specifičnosti njegovog religijskog pogleda na svijet je najjasnije skicirao Nikolaj Velimirović u svojoj studiji *Religija Njegoševa*³³. Velimirović ističe par stavova vezanih za Njegoševo poimanje duše, prvo skicira pjesnikovu dušu kao onu koja vidi sve boje, ističe da su svi ljudi od Adama naslijedili i dušu i tijelo, u etičkom kontekstu ističe kolebanje duše između pravde i nepravde, i na kraju ističe da je čovjeku tijelo ono što mu dušu muči strašnim mukama³⁴. Nema u Velimirovića dublje

³² Branislav Petronijević: op. cit., XI.

³³ Nikolaj Velimirović: *Religija Njegoševa*, Glas Crkve, Valjevo, 1996.

³⁴ Ibid.

filozofske analize Njegoševe psihologije, jer je njegov primarni zahtjev bio usko religijski (ali ne i teološki) kontekst izučavanja Njegoša. Milo Lompar je dao komparativno-analitičku studiju o Njegoševom poimanju duše³⁵, pozicionirajući Njegoša među svjetske filozofe i prepoznajući slične stavove sa misliocima iz različitih epoha. Slobodan Tomović je Njegoševu dušu tumačio kroz prizmu filozofije religije, isticao mitologeme, ali i dao dio stavova o poimanju duše. Ono što je brojnim tumačima zajedničko je to da niko ne niječe vječnost duše. Dodajemo da niko ne niječe ni stvaralački akt duše, neki čak idu do te mjere da i Sataninu dušu obilježavaju kao stvaralačku: *jer zbog nepravde Satanine duše (je) nastao pakao*³⁶.

Kako smo uvidjeli da Njegoš tvoreći jednu *gloriju svjetlosti*³⁷ postulira jedinstveni princip kosmosa, pozicija te ontologije uvijek otvara tri pitanja za *metaphysicu specialis*³⁸, a to je pitanje boga (teologija), pitanje svijeta (kosmologija) i pitanje duše (psihologija). U Njegoševom poretku, kao i kod drugih metafizičara-sofiologa,ologija svojim predmetom je *summum ens* kosmologije i psihologije,³⁹ što nas navodi na zaključak da je Njegoševaologija određujući put kosmologije i psihologije, tj. jedinstveni je princip odredbe sva tri polja regionalnih ontologija. Odgovor na pitanje nastanka čovjeka nije problematizovano, ono je zahvaćeno mitologemom o prvom čovjeku Adamu. Njegoš je problematizovao (i pjesnički

³⁵ Milo Lompar: op. cit.

³⁶ Ovakav stav ćemo čitati u „Objašnjenjima uz Luču mikrokozma“ u izdanju: Petar II Petrović Njegoš: *Gorski vijenac; Luča mikrokozma*, Prosveta, Obod, Beograd, Cetinje, 1974, 322.

³⁷ Isidora Sekulić: *Njegošu knjiga duboke odanosti*, SKZ, Beograd, 1952, 213.

³⁸ Vidi: Ernest Folrat: „Raščlanjivanje metafizike na metaphysica generalis i metaphysica specialis“, u *Arhe*, II, br. 3, 2005, 237-259.

³⁹ Vesna Vukićević-Janković: op. cit., 242.

uobličio) pitanje nastanka svijeta, i na to pitanje dao odgovor kroz kaznu. Naime, svijet čovjekov koji s prirodom ga sačinjava u jedinstvu je tamna materija nad kojoj *elektrizam*⁴⁰ obasjava, a u tom obasjavanju nastaje ljepota i dobrota. Treba istaći da *Njegoša ne zanima istina i bitak (biće) svijeta i prirode mimo i van čovjeka*.⁴¹ Što potvrđuje Njegošev monizam, samo u spiritualnom poretku svjetlosne iskre. Njegoša interesuju istine *metaphisice specialis per se*. Čovjekov život je udahnut dušom, tijelo i priroda jesu okovi ali duša ne sačinjava drugost od onoga što je nosi u čovjeku, tek jedinstvom čine život, odvojene ne mogu biti. Izuzetak je pjesnikovo putovanje, koje je stvar mitologeme te nema jasnih filozofskih konsekvenci, ta odvojenost je samo mitologem kojim se Njegoš služi kao sredstvom da iznađe odgovore.

Tako duša postaje centralna tačka iz koje se struktuirano izvode dalje konsekvence ka svijetu i Bogu. Čovjekova duša je simbolički oblikovana u većini semantičkih slojeva u *Luči*. Najbitnija odredba duše u *Luči* je ta što je ona postulirana svjetlošću, a to znači da je ona osvijetljena i da je njen iskonski princip gnoseološki. Duša u gnoseološkom poretku kod Njegoša ima saznavni poriv, postoje i duhovne oči⁴² jer duša u *Luči* izlazeći iz *okova svojih* (tijela) gleda sve krasote nebeskoga svijeta, čija estetika je svjetlosna i pravilna. Da bi se nadopunila predstava o preegzistenciji duše, koja je neosporno platoničarski (Miron Flašar tvrdi novoplatoničarski) postulirana Njegoš poseže za dvije pjesničke slike koje imaju sofiološke

⁴⁰ Elektrizam treba razumijevati kao duhovni simbolički proces. (Vidi: Vesna Vukićević-Janković: op. cit., 113)

⁴¹ Goran Sekulić: op. cit., 151.

⁴² Da je to sofiološki stav ne treba posebno isticati, dovoljno je pročitati sljedeće djelove iz *Novog zavjeta*: Ivan 9,39-41; Matej 12,11; Luka 24,16 i druga mjesta.

konsekvence. Prva je bodrenje⁴³ duše, druga ispijanje vode⁴⁴. Bodrenje, jer umor koji osjeća pjesnikova duša na putovanju je posljedica prevelike svjetlosti i elektrizma, jer i previše sjaja duše umara, ispijanje je konstruisano po principu ispijanje vode sa rijeke zaborava *Lethe*. Čovjek treba da se umori na smrt i da pije zaboravom života da bi vidio nebesa, poruka je ova dva postupka.

Čovjek je jedno: duh i tijelo u jednome, to je stanje koje je posljedica pada, jer on može živjeti u prirodi koja je tamna materija obasjana vijencima luča samo ako je i u njemu polaritet elektrizma i tijela ujedinjen, a poruka je jasna – čovjek ne može živjeti van prirode bez obzira što je makrokosmos koji nosi u svojoj duši sličan Bogu i što ga duša čini besmrtnima sličnim. Čovjek je biće kajanja, u Njegoševoj *Luči* biće koje je ostavljeno na gibanju vremena i kušnje, čovjek je paradoksalno biće jer živi da bi se kajao i kaje se što živi. Znak jednakosti koji se ostvaruje između života i kajanja je Sofiološki oblikovan, spas je čovjeku jedino u milosti Boga. Takav odnos čovjeka i Boga je Njegoš učvrstio genealogijom čovjekove duše, koja je božanskoga porijekla, imaterijalna. Čovjek *u sebi nosi malu luču od velike luče*⁴⁵. Čovjek je prirodno biće jer njegova luča koju u sebi nosi (dušu) je slična vijencu kojim je priroda obasjana, čovjek je biće stvoreno od Boga jer u sebi nosi malu luču od velike (dušu); Njegoš na većinu pitanja ima jedinstven odgovor: svjetlost.

Kako smo skicirali položaj čovjeka u kosmosu i u prirodi, pa i prema čovjeku; naznačuje nam se potreba da otvorimo gnoseološka i estetička pitanja. Pitanje morala nije potrebno posebno isticati jer je on u uskoj vezi sa odnosom čovjeka i Boga. Prvi čovjek (Adam) koji je simbolički lice sveg

⁴³ Objašnjenjima uz *Luču mikrokozma*: op. cit., 321.

⁴⁴ Op. cit., 322.

⁴⁵ Isidora Sekulić: op. cit., 213.

čovječanstva se u etičkom odnosu ogriješio o božanski poredak, a krivica se nasljeđuje. Zemlja je čovjekov *purgatorium*, čovjek u odnosu prema Bogu pogledom prema gore, sa slobodnom voljom i dušom u gibanju između pravde i nepravde je etička shema u *Luči*.

Čovjekova duša je izvor saznanja, posebno onih tajnovitih koji se otkrivaju duhovnim očima, to nam Njegoš kao sofilog poručuje. S druge strane, čovjekova *luča* (duša) je ta koja osvjetljava objekte od tamne materije oko sebe. Tumačenja su od Njegoša načinila spontanog egzistencijalistu, a gledajući njegovu gnoseologiju u *Luči* odvojeno, čini nam se kao da Njegoš postaje fenomenolog. Čovjek sve što vidi, vidi u snoviđenju, život spavajućih je svakodnevni život, duša u težnji da se vrati staroj slavi *zapitava* prirodu za odgovore, kako priroda može priložiti odgovore na neka pitanja taj put saznanja je i pravi, ali ako se kao Parmenid zapitamo o jednoj istini sveg svijeta priroda u smijehu upućuje na tragediju koja se dogodila u predistoriji. To je jedina tragedija koju je čovjek doživio, ostalo su sve nesreće, čovjekov pad iz kojeg je jedini izlaz stalno kajanje. U takvom poretku čovjeku nije dato da vidi dublje istine svijeta, samo da za njima vječno traga. Vodeći se dekartovskim postupkom *regressus in infinitum* svo saznanje ostaje na gibanju prolaznosti, istina se ne da dokučiti. Uviđa se i jedna sporedna konsekvenca, naime i stoičici su smatrali da je duša logos, koja je u konačnici Bog, tj. jedini izvor saznanja, jer bez te iskre božanske u čovjeku čovjek ne može ni saznavati.⁴⁶ Ovo je posljedica tvrdnje da čovjekova egzistencija nije autonomna u odnosu na egzistenciju Boga. Čak ni egzistencija arhanđela nije autonomna.⁴⁷

⁴⁶ Miron Flašar: „Njegoševa Luča mikrokozma“, studija uz izdanje: Petar II Petrović Njegoš: *Luča mikrokozma*, CANU, Podgorica, 2004, 57.

⁴⁷ Vidi: Slobodan Tomović: *Komentari*, Kultura, Cetinje, 1990, 210.

Čovjekova duša opaža te *fenomenone* koji joj se u fizičkim očima javljaju, ali nastoji duhovnim očima zahvatiti suštinu. Kako je znanje usko vezano za one stvari koje se daju osvijetliti, jer um je zraka, iskra koja baca svjetlo na nepoznato i osvjetljavajući ga čini ga saznatim, i prave ljepote se vide u principu sličnosti. Lijepo je ono što je već samo od nebesa ili stvaralačkim postupkom osvijetljeno, i u principu slično se sličnom raduje, Njegoš postulira svoju estetiku. Kako je lijepo ono što je obasjano, naša duša, po ukusu sličnosti, uživa u tim objektima prirode i stvaralačkih produkata. Kako su ljepota i dobrota usko vezani kod Njegoša, postavlja se pitanje: ukoliko je sve materijom na zlo inicirano, znači li ono i ružnoću? Nema-mo jasan odgovor na to pitanje, ali se naslućuje u postavljenim binarizmima. Ono što je svjetlošću inicirano osim što je lijepo i dobro je. Zar ovo ne liči na Heraklitova dva puta duše? Kako je zraka, elektrizam, luča moguća samo u suvoći, kako se priroda napaja *pitatelnim sokovima*, zar onaj koji ne pije od sokova tamne materije ne biva zlom motivisan? Duša je za Njegoša, kao i za Heraklita na pravom putu ukoliko bježi od izvora niskog⁴⁸ (kod Heraklita vlažnog), u suvoći izvora svih svjetlosti je najbolja duša (za Heraklita najbolja duša je suva duša⁴⁹). Ljepotu i može vidjeti čovjek koji svoje oči trza na drugu stranu od tamnih htijenja materije. Mora se akcentovati da vječna estetička htijenja su moguća samo na nebesima, jer je neminovna savršena pravilnost opstojna samo u rajskim vrtovima.

Pozicija pjesnika u Njegoševom kosmosu u kojem vladaju dva začeca (gdje je i po nagradi i po kazni), đe se tajne egzistencije otkrivaju u grobu, pjesnikovoj duši *Bog šapuće svetu tajnu*⁵⁰.

⁴⁸ Up. Alojz Šmaus: op. cit., 73.

⁴⁹ Heraklitov Frg. 74 glasi: *Suva je duša najumnija i najbolja*. (Heraklit: *O prirodi*, Oktoih, Podgorica, 2001.)

⁵⁰ Petar Aleksejevič Lavrov: *Petar II Petrovič Njegoš, vladika crnogorski i njegova književna djelatnost*, ICJK, Podgorica, 2013, 316.

U Njegoševoj filozofiji života⁵¹ metapoetika je rješenje za najveće svete tajne. Bog šapuće svete tajne pjesnicima, jer su oni obasjani nebeskom svjetlošću, ali su i poznavaoi reda i mjere. Moramo imati na umu da je Njegoš prepoznao da *čovjek slabi organ ima* da izrazi istine, te se i u gnoseologiji problematizuje mogućnost saopštavanja istine iz *tamnica jezika*; zbog toga su pjesnici nebeski obasjani. U kosmogonijskom poretku priroda koliko god bila nosilac tame materije ona je ustrojena prema estetici reda, jer za Njegoša je *priroda, prije svega, metafizički moralni poredak, u čijoj osnovi je moralna ideja, red koji se ne napušta da ga zlo pobijedi*.⁵² Metafizika morala se prenosi na estetiku, preko pojma reda i poretka koji je konfrontiran haosu. Ovo će biti uzrok tome što je Borislav Jovanović Njegoševu poetiku nazvao *lučamikrokozje*⁵³.

Njegoš postulira jedinstvenu putanju kojom se kreće sve stvoreno, ono se stvara u nadahnuću luča odakle dobija odsjaj stvaralačkog naboja elektrizma, proteže se kroz vrijeme i prolaznost ga nagrizi do ponovnog vraćanja svome izvoru, te je božanstvo jedan ogromni svjetlosni izvor u centru vasiona.⁵⁴ Što će reći da je *svjetlost inicijalni impuls pokretanja svijeta jer predstavlja dio kosmičkog uma*⁵⁵.

⁵¹ Pero Slijepčević: „Odras života u Luči mikrokozma“ u hrestomatiji Slobodana Kalezića: *Crnogorska književnost u književnoj kritici III*, UCG, Podgorica, 2000, 222.

⁵² Slobodan Tomović: „Njegoševa vizija borbe u prirodi“ u hrestomatiji Slobodana Kalezića: *Crnogorska književnost u književnoj kritici III*, UCG, Podgorica, 2000, 235.

⁵³ Borislav Jovanović: „Gorski vijenac i Luča mikrokozma“, u *Matica*, jesen 2013, 43.

⁵⁴ Dušan Nedeljković: *Njegoš filozof u „Luča mikrokozma“*, Titograd, GZ, 1963, 136.

⁵⁵ Ibid.

Antropološku poziciju čovjeka u Njegoševoj *Luči* sam ranije skicirao u jednom pređašnjem radu naslovljenom kao *Antropološki vizir: Petar II Petrović Njegoš*⁵⁶, u kojemu sam prezentovao većinu stavova koji se odnose na sam položaj čovjeka u odnosu na božanski poredak. Naime, čovjek je onaj kojeg priroda neće vjenčat srećom jer je po kazni na zemlji. Čovjek je vjenčan sa konačnošću noseći vječnu (neugasnu) luču svoga mikrokozmosa u sebi. Čovjek je biće koje živi da bi otkrilo tajnu groba. Čovjeka u prirodi, u Njegoševom shvatanju, Petronijević je označio kao da je *od prirode zao*⁵⁷, dok Drago Kastratović upućuje da je Njegoševa *Luča djelo ispunjeno pjesnikovim strahom od zla u ljudima*⁵⁸. Odnos čovjeka prema čovjeku je akcentovan u *Gorskom vijencu*, te se često govori da je *Luča* Njegoševa metafizika, a *Gorski vijenac* njegova etika.

Karl Poper je nedavno izrekao da je *Heraklit bio u pravu, mi nijesmo stvari već plamen*⁵⁹, a mi možemo nadovezati tvrdnju da je Njegoš bio u pravu, mi nijesmo stvari već luča.

Zaključak

Njegoševa *Luča* posjeduje višeslojnu strukturu za izučavanje, teško je odijeliti jedan filozofski pojam i obraditi ga a da se ne nadovežemo na Njegoševo poimanje svjetlosti. Zato smo naslovili prvu problematiku *glorija* jer je tako prepoznala i

⁵⁶ Dragiša Damjanović: „Antropološki vizir: Petar II Petrović Njegoš“, *Balkan Express*, A-302 i FF, Zagreb, Br. 6, prosinac 2013, 70-77.

⁵⁷ Branislav Petronijević: „Filozofija u *Luča* mikrokozma“ predgovor u Njegoš: *Luča mikrokozma*, SKZ, Beograd, 1923, V.

⁵⁸ Drago Kastratović: „Njegošev strah od zla“ u *Facta Montenegrina*, br. 4, god. V, 2.

⁵⁹ Navedeno prema: Sandywell, Barry: *Presocratic Reflexivity: The Construction of Philosophical Discourse; c.600-450 BC*, u: *Logical Investigation* vol. 3, Routledge, London and New York, 1966, 280.

Isidora Sekulić. Kako je Njegoš svaki aspekt čovjekovog bića, i onog eshatološkog i antropološkog i estetičkog oblikovao u gloriji svjetlosti dolazimo do zaključka da je Blumenberg⁶⁰ bio u pravu kad je isticao da je ultimativna metafora istine svjetlost. Njegoš je još jedan od sofologa koji svjetlost bira kao odgovarajući termin za pjesničko objašnjavanje duše čovjekove, za imaterijalni princip sveg materijalnog i sveg postojećeg.

Njegošev tajnovitni pogled na suštine svijeta jeste teološki obojeni ali njegov specifikum čine svi aspekti teologije koji imaju uporište u različitim pogledima na stvaranje svijeta. On je tragalac za smislom u poetskoj riječi. Ističemo da je Njegoš sve svoje obličje stavio pod jednu sferu, sferu svjetlosti, i da se kroz tu užarenu sferu luča sagledavaju sva najbitnija suštinska određenja. Teško je skicirati sve antropološke konsekvence koje proističu iz Njegoševih tvrdnji, ali ukoliko se držimo onoga što je izrečeno u samom djelu (a nailazimo na pregršt paradoksa) uviđamo da je sukcesivno kompletirana slika čovjeka u jednom ovako shvaćenom poretku.

Drugi dio predstavlja zbir konsekvenci koje nosi sa sobom Njegoševo poimanje duše. Skicirani su odnosi pjesnika i prirode kao stvaralački specifikum. Njegoševa psihologija nudi jednu snažnu poruku, koja je i moralna, i estetska, i eshatološka. Ta poruka je u čuvanju te iskre božanske u čovjeku jer se tako čuva poredak u svijetu. Njegoš pored prišivenog egzistencijalizma, postaje i humanista. Njegoš veliča sliku čovjeka, predstavljajući mu grešnu istoriju, opomena je tu uvijek prisutna u djelu.

Njegoševa psihologija nas uči da se *logos*, jer on u početku bješe, čuva kaljuge tamne materije, da ne fetišiziramo čovjeka jer on nije stvar nego da u njemu gasnemo žeđ za zlom i da ga lučom obasjavamo.

⁶⁰ Hans Blumenberg: *Svjetlost kao metafora istine*, Oktoih, Podgorica, 1999.

Literatura:

- Barnes, Jonathan: *Early Greek Philosophy*, Penguin Books, London, 1987.
- Blumenberg, Hans: *Svjetlost kao metafora istine*, Oktoih, Podgorica, 1999.
- Bergson, Anri: *O smijehu*, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1958.
- Damjanović, Dragiša: „Antropološki vizir: Petar II Petrović Njegoš“, u *Balkan Express*, A-302 i FF, Zagrebu, Br. 6, prosinac 2013.
- Flašar, Miron: „Njegoševa Luča mikrokozma“, studija uz izdanje: Petar II Petrović Njegoš: *Luča mikrokozma*, CANU, Podgorica, 2004.
- Folrat, Ernest: „Rašlanjivanje metafizike na metaphysica generalis i metaphysica specialis“, u *Arhe*, II, br. 3, 2005.
- Heraklit: *O prirodi*, Oktoih, Podgorica, 2001.
- Jovanović, Borislav: „Gorski vijenac i Luča mikrokozma“, u *Matica*, jesen 2013.
- Kastratović, Drago: „Njegošev strah od zla“ u *Facta Montenegrina*, br. 4, god. V.
- Lavrov, Petar Aleksejevič: *Petar II Petrović Njegoš, vladika crnogorski i njegova književna djelatnost*, ICJK, Podgorica, 2013.
- Lompar, Milo: *Luča mikrokozma i pitanje o duši* u Njegoš: *Luča mikrokozma*, CANU, Podgorica, 2004.
- Nedeljković, Dušan: *Njegoš filozof* u „*Luča mikrokozma*“, Titograd, GZ, 1963.
- Nedeljković, Dušan: *Od Heraklita do Njegoša i Svetozara*, Prosveta, Beograd, 1971.
- Petar II Petrović Njegoš: *Gorski vijenac; Luča mikrokozma*, Prosveta, Obod, Beograd, Cetinje, 1974.
- Petar II Petrović Njegoš: *Luča mikrokozma*, Oktoih, Podgorica, 2006.

-
- Petronijević, Branislav: „Filozofija u Luča mikrokozma“ predgovor u Njegoš: *Luča mikrokozma*, SKZ, Beograd, 1923.
 - Radojević, Radoje: *Studije i ogledi iz montenegrstike*, ICJK, Podgorica, 2012.
 - Sandywell, Barry: „Presocratic Reflexivity: The Construction of Philosophical Discourse; c.600-450 BC“, u: *Logical Investigation vol. 3*, Routledge, London and New York, 1966.
 - Sekulić, Goran: „Njegoš i egzistencijalisti“, u *Matica*, br. 55, jesen 2013.
 - Sekulić, Isidora: *Njegošu knjiga duboke odanosti*, SKZ, Beograd, 1952.
 - Slijepčević, Pero: „Odras života u Luči mikrokozma“ u hrestomatiji Slobodana Kalezića: *Crnogorska književnost u književnoj kritici III*, UCG, Podgorica, 2000.
 - Šmaus, Alojz: *Njegoševa Luča mikrokozma*, Jedinstvo, Beograd, 1927.
 - Tatarkjević, Vladislav: *Istorija šest pojmova*, Nolit, Beograd, 1976.
 - Tomović, Slobodan: „Njegoševa vizija borbe u prirodi“ u hrestomatiji Slobodana Kalezića: *Crnogorska književnost u književnoj kritici III*, UCG, Podgorica, 2000.
 - Tomović, Slobodan: *Komentari*, Kultura, Cetinje, 1990.
 - Tomović, Slobodan: *Njegoševa luča*, GZ, Titograd, 1971.
 - Velimirović, Nikolaj: *Religija Njegoševa*, Glas Crkve, Valjevo, 1996.
 - Vukićević-Janković, Vesna: „Transformacija i transfiguracija globalnih simbola u Njegoševoj poeziji“ u *Riječ*, nova serija, br. 1, Nikšić, 2009.

KORIŠĆENJE NJEGOŠA U POLITIČKOJ PROPAGANDI I DISKURSU VLASTI U CRNOJ GORI IZMEĐU DVA RATA

Boban Batrićević

Petar II Petrović Njegoš as the most popular person in the new Montenegrin history, and a poet whose work has a special place in the cultural memory of the nation, was interesting to all Montenegrin authorities who tried hard to adapt his work and character to their political and ideological needs. Particularly aggressive use of Njegoš's legacy in daily political processes occurred after the disappearance of the Montenegrin state in 1918 in the newly formed South Slavic community. This work gives an analysis of methods in which the authorities of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia used the character and work of Petar II Petrović Njegoš in the Montenegrin territory. We are trying to discover the practice and mode in which Njegoš's work and character they used for the promotion of the Crown.

Stvaranje nove države na Balkanu nakon Prvoga svjetskog rata, Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, u koju je utopljena Crna Gora bez ranijih atributa nezavisnosti, odraziće se i na nova tumačenja Njegoša. Kao jedan od ključnih promotera ideje jugoslovenstva i objedinjavanja Južnih Slovena, u novim političkim kretanjima Petar II morao je biti tumačen u ključu koji se razlikovao od onih devetnaestovjekovnih. Zvanična vlast u Beogradu i srpska dinastija na čelu južnoslovenske tvorevine, postajale su svjesne

multikulturalnosti svoje države, te je koncept Njegoša kao protosrbina – ono na čemu se između ostaloga temeljio srpski nacionalizam prije Prvoga svjetskog rata, morao biti rastakan na širem prostoru. Kako je uočio František Šistek „Njegošev identitet je bio smješten u tri koncentrična kruga. Najuzi od njih bio je onaj crnogorski (...) ali njegov crnogorski identitet ni u kom slučaju nije bio shvatan kao etnički, već samo kao specifična varijanta šireg srpskog identiteta. Njegoševo srpstvo i pansrpsko poslanje činili su drugi, valjda najviše ističani krug njegovog identiteta. Posljednji koncentrični krug bio je situiran u širi južnoslovenski kontekst koji je u vezi s nedavnim nastankom jugoslovenske države bio aktuelan. Njegoš je (...) bio uzdizan kao prethodnik i prorok ‘oslobođenja i ujedinjenja naroda Srba, Hrvata i Slovenaca’“.¹ Endru Baruh Vahtel o reinterpretiranju Njegoša u državi Karađorđevića veli da se *Gorski vijenac* kao središnje djelo romantičarskoga unitarnog kulturnog projekta u XIX vijeku morao retumačiti s jugoslovenskoga stanovišta, posebno naglasivši odnos prema pripadnicima muslimanske vjeroispovijesti, kojih je sada bilo preko 10% u novoj državi.² Prema njegovu mišljenju vlasti su morale ponuditi nove strategije iščitavanja Njegoša kako bi ga učinile prihvatljivim, a najočiglednija je bila ona da se izbjegava sve neprijatno, što je bilo naročito podesno za sastavljanje antologija i čitanki za decu – pažnja čitalaca odvrćala se od esencijalne teme *Gorskoga vijenca* na „vantekstualne informacije“ đe se mogao naći pregršt jugoslovenski profilisanog materijala.³ Zato se u prvi plan

¹ František Šistek, „Njegoševa grobnica na Lovćenu. Promjene i reinterpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih političkih, ideoloških i nacionalnih projekata, 1845–2010.“, In: *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015, 115.

² Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Stubovi kulture, Beograd, 2001, 126.

³ Isto, 127.

protežira Njegoševa prepiska s Osman-pašom Skopljakom i Ivanom Mažuranićem, njegov odnos s Husein-pašom Gradašćevićem, Matijom Banom i ostalim prvacima južnoslovenske misli. Pošto Petar II nije potencirao unisonost pravoslavlja, to je omogućavalo tumačima da njegov lik kontekstualizuju u datosti trenutka i u granicama nove države, što je dovodilo čak i do ovakvih konstrukcija: „nadahnut velikom mišlju o slobodi svoje nacije i njenom priključivanju velikoj, prosvijećenoj, slobodnoj otadžbini, Njegoš je bio podjednako vezan za Beograd, Zagreb, Travnik, Dubrovnik, Skadar i Mostar.“⁴ U svijetu ideja Njegoš je bio temeljac za novostvorenu državu. Crna Gora, iako nestala rođenjem južnoslovenske zajednice, zbog svoje predašnje uloge u tome procesu zahtijevala je još senzitivnije konstrukcije i tumačenja, budući da se na njezinoj teritoriji organizovano desio ustanak protiv načina ujedinjenja, koji će nakon početnoga intenziteta u slabijoj varijanti trajati narednu deceniju. Trenutak je zahtijevao sve moguće analogije i dinastičkoga i kulturno-nacionalnoga tipa kako bi se aneksiji Crne Gore pribavio legitimitet. Još se crnogorski leš nije bio ohladio od ubistva na Podgoričkoj skupštini, a nove vlasti su otpočele s izrabljivanjem Njegoševa lika. U cetinjskoma režimskom glasilu *Novo doba*, već 4. decembra 1918. na naslovnoj strani nalazimo tekst u kome se regent Aleksandar Karađorđević direktno povezuje s Njegošem: „Providenju je najmilije bilo, da prije 30 godina u podnožju *gordog Lovćena a pod okriljem neumrlog Njegoša* (istakao autor) ugleda sunca svjetlost Veliki Unuk besmrtnog Karađorđa, Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Prestolonašljednik Aleksandar. Cetinje!... Budi svjesno, da se je iz tvog gnijezda izlegao soko, kojemu ‘sve prepone na put bjehu’ i ipak ‘k cilju dospje velikome’; da je iz tvog grmena izašao laf, koji narodu svom ‘varvarske lance sruši’; da se iz tvoje kolijevke iznjihao muž koji

⁴ Nikola Škerović, „Njegoš i jugoslovenstvo“, *Nova Evropa* 11, broj 1, 1925, 3.

‘dunu život srpskoj duši’ i ‘dade Srbu stalne grudi’, Cetinje!... Diči se i ponosi, što si ti rodno mjesto Najvećeg muža na Slovenskom Jugu. Najvećeg i po patnjama, Najvećeg i po slavi. Cetinje!... Veseli se i zaori gromko ispod Lovćena da odjekne Avala, Velebit i Šarplanina: Neka živi Otac *Velike Srbije* (istakao autor), Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Prestolonašljednik Aleksandar!“⁵ Iz ove apoteoze srpskome regentu mogu se definisati osnovne postavke programskih nacрта nove vlasti: nepostojanje partikularizma u Njegoševoj romantičarskoj misli (prevashodnost oslobođenja srpstva/slovenstva u odnosu na oslobođenje Crne Gore) omogućiće tadašnjoj propagandi da preko njegovih stihova Aleksandra Karađorđevića predstave kao jedinoga dostojnog ujedinitelja Južnih Slovena. Pravo na to mu daju: rođenje na Cetinju pod Lovćenom (koje ima ulogu djevičanske oaze slobodarstva) i rođačke veze s dinastijom Petrović-Njegoš (unuk po majci kralja Nikole I), istina izbjegavanjem njihova pomena i isključivim pominjanjem vladike („a pod okriljem neumrlog Njegoša“). Svjesna činjenice da sukcesija, nelegalno i nelegitimno prisajedinjenje Crne Gore Srbiji može izazvati dublju političku krizu u zemlji, nova vlast preko Njegoša pokušava retorički amortizovati novonastalo stanje. Montažom vladinih stihova između redova dnevnopolitičkih potreba ostalim Južnim Slovenima poslata je poruka da je dinastija Karađorđević jedina bila kadra da „varvarske lance sruši“ te to Srbiji omogućava paternalizam u toku potpuno novih političkih procesa. Mimikrija uz Njegošev lik olakšavala je izgradnju kulta ličnosti vladara u novonastaloj zajednici. Pa i nekoliko godina kasnije u parlamentu KSHS Njegoševo „zavještanje“ koristiće se kao argument u političkim diskusijama povodom ujedinjenja. Kad se poslanik Crnogorske federalističke stranke, koja je bila protivnik bezuslovnog ujedinjenja, Risto Popović, u jednome govoru u Skupštini

⁵ *Novo doba*, 4. decembar 1918, br. 31, str. 1.

osvrnuo na 1918. i istakao da „ujednjenje“ Crne Gore i Srbije nije bilo pravilno, radikal Tomo Oraovac, takođe Crnogorac rođenjem, odbrusio mu je da je ujedinjenje počelo još otkad je pukla prva puška nakon Kosova za oslobođenje, a onda počeo dokazivati Njegoševo srpstvo i Njegoševu privrženost ujedinjenju. Godinu 1918. predstavio je kao logičan nastavak Njegoševih političkih htijenja, a potom dodao: „Ko je bio vladika Rade-Petar II? Jedan od najvećih apostola ujedinjenja, on je bio toliko veliki Srbin da je i na vjeru gledao sporedno, pa mu je krv i jezik bio sve.“⁶

Jedan od prvaka crnogorskih „ujedinitelja“ Marko Daković, član Izvršnoga narodnog odbora koji je trebao sprovesti odluke nelegalne Podgoričke skupštine, tokom prve posete Cetinju nakon detronizacije Petrovića, u javnome govoru kazuje da je „veliki Srbin i najveći naš pjesnik Vladika Rade Petrović“ najbolji dokaz narodnoga ujedinjenja.⁷ Prilikom je iskoristio da ocrni ostatak Njegoševe porodice, pritom iznoseći neistinite optužbe da su „njegovi krvni potomci“ dozvolili da narod „izruče trogodišnjem robovanju i da grob ovog našeg velikog genija nestane s ponosnog Lovćena, da ga spuste i zabace u cetinjske jame“. Znajući simboliku Lovćena za Crnogorce, zvanična propaganda trudila se predstaviti kao neko ko ispravlja istorijske prepreke ujedinjenja oličene u kralju Nikoli, te su u more fabrikovanih poturanja i optuživanja da je napuštio zemlju, izdao crnogorsko oružje, šurovao s Austrougarskom, umetali i razaranje Njegoševa groba. Navodi iz tadašnje štampe samo što Nikolu direktno ne optužuju za rušenje kapele – u proglasu ujediniteljske omladine apeluje se na Podgoričku skupštinu da otkrije krivce „sramne“ crnogorske kapitulacije i ne dozvoli da „ljaga padne na (...) simbol crnogorski Lovćen – čiji je vrh do dana kapitulacije kitio grob najvećeg srpskog

⁶ *Crna Gora*, br. 41 (22. 6. 1923), 1.

⁷ *Novo doba*, 11. decembar 1918, br. 38, str. 2.

pjesnika.“⁸ *Cetinjska omladina* bila je još izričitija – zahtijevala je od Podgoričke skupštine da se „dostojno oduži krvnicima“ za „sramno prodati Lovćen“, simbol svih Crnogoraca.⁹ U javnosti je stvarana slika da su se i Njegoševe kosti „okretale u grobu“ dok su gledale kako crnogorske vlasti predaju u ruke neprijatelja najveću svetinju, a da je slavno crnogorsko oružje doživjelo najveću sramotu u svojoj slavnoj istoriji dozvolivši da se bez kapi krvi preda Njegoševo vječno boravište.¹⁰

Narednih nekoliko godina proteći će u apelima zvaničnih državnih komentatora o potrebi obnove planinske kapele, a Njegošev lik nastaviće da se interpretira u korist aktuelnih političkih dešavanja.¹¹ Od 1919. do 1925. godine kad će biti vraćen na Lovćen, Njegoš će biti tretiran u preko 220 bibliografskih jedinica u crnogorskim publikacijama i zbornicima. Interesantno je uočiti da je paralelno s medijskom sakralizacijom Petra II, koji je nazivan „apostolom jugoslovenstva“, tekla satanizacija dinastije Petrović.¹² Po F.

⁸ *Novo doba*, 15. novembar 1918, br. 13, str. 2.

⁹ *Novo doba*, 12. novembar 1918, br. 9, str. 2.

¹⁰ *Slobodna misao*, br. 6 (23. 10. 1922), 1. Novim vlastima bilo je neophodno prikrivanje izdajničkih poteza iz vremena Prvoga svjetskog rata kada je Lovćenski front namjerno oslabljen naredbom savezničke komande da bi se ojačala linija fronta kod Mojkovca, đe je crnogorska vojska izvojevajući bitku termopilskih razmjera omogućila srpskoj vojsci, kralju i vladi bezbjedno bjekstvo u Grčku. Lovćen je faktički ostao nebranjen, austrougarska vojska je napadala s razmjerama 6:1 u pješadiji i 12:1 u artiljeriji te crnogorski vojnici nijesu imali nikakve šanse, iako je veliki broj njih pao u borbi za odbranu Cetinja i Crne Gore.

¹¹ O planovima, problemima, toku i načinu prijenosa Njegoševih kostiju, vidjeti: Zvezdan Folić, „Vlada kraljevine SHS i podizanje kapele na Lovćenu 1925. godine“, *Njegoševi dani* 3, Zbornik radova sa međunarodnog slavističkog naučnog skupa, 2011, str. 433-449.

¹² Eklatantan primjer potpunog ruiniranja njezina imidža biće nebriga prema kulturnome naslijeđu – rodna kuća Petrovića na Njegušima služila je kao

Šisteku, potreba povratka Njegoševih ostataka na Lovćen ogledala se u signaliziranju definitivne inkorporacije nekadašnje crnogorske monarhije u novu državnu zajednicu i simboličkom isticanju kulturnoga i političkoga jedinstva troimene kraljevine. „Logično je da se pojavila potreba reinterpretacije Njegoševa lika i značaja u duhu vladajuće državno-političke ideologije nove i iznutra još nedovoljno srasle Kraljevine. Svečani prijenos Njegoševih ostataka imao je takođe izrazitu i ličnu porodičnu dimenziju s nezanemarljivim političkim konotacijama.“¹³ Šistekove teze najbolje potvrđuje proglas „Pokretačkog odbora za prenos kostiju vladike Rada na Lovćen“. U tome dokumentu koji je lansiran u javnost ljeta 1921. godine izrečena su sva ideološka stanovišta novostvorene države: čitav proglas prožet je Njegoševim stihovima i stihovima najvažnijih južnoslovenskih književnika; posebno potcrtan Njegošev rad s njima na ujedinjenju Južnih Slovena; nedvosmisleno izraženo izvorno Njegoševo srpstvo, a srpstvo Crne Gore predstavljeno riječima Mušickog – „srce Srpstva“; ideološkom analogijom izvedeno da je vladika „na prvom mjestu pjesnik Srpstva-Jugoslovenstva“; pobrojani junaci na kojima se temeljio južnoslovenski romantizam te pobjedonosno istaknuto sahranjivanje okupatorskoga oružja.¹⁴ Prenosjenje je za odbor značilo oduživanje vladici Petru II za to što se u toku okupacije „spustio“ da dijeli s narodom muke ropstva, a sada taj isti narod dijeli s njime „trijumf naše Slobode, našeg Ujedinjenja, trijumf one misli, za koju je on živio i radio. Oslobođeni i ujedinjeni, mi

vojni objekat, a bilo je i prijedloga da se ona transformiše u kasarnu jugoslovenske žandarmerije. Viđeti: *Narodna riječ*, 20. oktobar 1923, br. 71, str. 1.

¹³ Šistek, str. 112-22. Češki historičar s više aspekata posmatra prijenos kostiju. U njegovu radu nalaze se izuzetne opservacije koje kristalno objašnjavaju političku dimenziju izgradnje nove Njegoševe kapele.

¹⁴ *Narodna riječ*, br. 60 (10. 8. 1921), 1-2.

mu moramo odati dostojnu počast (...) kao našem duhovnom vođi, apostolu i proroku Slobode i Jedinstva“.¹⁵ Proglas je zaključen patetičnom konstatacijom da Njegoš svojim „tjelesnim očima“ nije uspio da vidi ostvarivanje svojih ideala.

Do prijenosa ostataka i obnove kapele doći će nekoliko godina kasnije, što zbog nedostatka finansijskih sredstava koje je taj poduhvat iziskivao, što zbog nestabilne političke situacije u Crnoj Gori, đe je otvoreni ustanak protiv njezine aneksije usljed rigoroznoga odgovora vlasti KSHS i ogromnih represalija prema domicilnome stanovništvu, prerastao u gerilsko ratovanje. U medijima se pojavila vijest da je Aleksandar odlučio da iz svojih ličnih sredstava „podigne Njegošu spomenik – grobnicu na Lovćenu“, a štampa je to komentarisala kao veoma plemenitu odluku koja je izazvala „duboku zahvalnost sviju društvenih redova u Crnoj Gori“,¹⁶ mada je sredstva za podizanje kapele na kraju ipak odobrila vlada KSHS.¹⁷ Dug prema vladici predstavljan je kao obaveza cijele „Nacije“ i svih kulturno-prosvjetnih institucija države. Kašnjenje s prijenosom Njegoševih kostiju i čekanje na odluku da Aleksandar Karađorđević podnese inicijativu da sam finansira taj projekat našao je refleksiju i u kritičarskome diskursu. *Narodna riječ*, glasilo ultraujediniteljske crnogorske demokratske omladine, u nekoliko tekstova prebacuje južnoslovenskim vlastima kako se prema Njegošu ne odnose s pijetetom i kako ta „srpsko-turska“ vlast (aludirajući na koaliciju s partijom Džemijeta) ima „30 miliona kruna“ za prijenos kostiju Vatroslava Jagića iz Beča u Beograd – „to je onaj književnik, koji pišaše i govoraše u svoje vrijeme: da postoji bosanski jezik i da su Bosanci poseban narod. I njega predstavljaju Njegošu“.¹⁸ Ovakvi „ovlaš“

¹⁵ Isto, 2.

¹⁶ *Narodna riječ*, br. 66 (3. 10. 1923), 1.

¹⁷ *Crna Gora*, br. 35 (18. 7. 1924), 3.

¹⁸ Sabljčić, „Sa izleta na Lovćenu“, *Narodna riječ*, br. 72 (24. 10. 1923), 2.

antimuslimanski tonovi pokazuju da vlastima nije potpuno pošlo za rukom da smiri antagonizme u državi te da je političarski diskurs u određenim momentima pribjegavao stereotipnosti koja je više odgovarala XIX vijeku no modernim procesima u kojima se KSHS našla, što je samo produbljivalo razlike u ionako krhkoj zajednici. Svjesna toga, zvanična glasila u Crnoj Gori ipak su se potrudila da uoči samoga prenošenja Petra II na Lovćen muslimani dobiju svoju verziju Njegoša. U tekstu „Vladika Rade i muslimani“ Lazar Tomanović pisao je o Njegoševim naporima da zajedno sa svojom muslimanskom braćom radi na oslobođenju i ujedinjenju.¹⁹

Izgradnju kapele na Lovćenu, prijenos Njegoševih kostiju i dolazak kralja Aleksandra u Crnu Goru na tu veliku svečanost neophodno je tumačiti u više zasebnih nivoa. Prvi i najvažniji bio je opštedržavni politički nivo. Kanonizujući Njegoša vlasti su kalkulisale na stvaranje privida dobrih odnosa u državi i međusobnoga poštovanja naroda konstituenata. To nam potvrđuju ovi fakti – Državni odbor za prijenos kostiju objavio je da je odlukom vlade KSHS „V. br. 2081 od 23. februara 1925.“ iskazana želja da Njegoševa druga sahrana na Lovćenu ne protekne u znaku lokalnoga karaktera, već da to bude manifestacija od „državno-nacionalnih i kulturnih“ važnosti te da se proglasi državnom svečanošću. Zbog toga je odlučeno da se za aranžman svečanosti posebno pobrine Ministarstvo vjera.²⁰ Odbor je predložio da to bude jedna od „najvećih svetkovina našeg naroda“, jer oslobođeni i ujedinjeni narod Srba, Hrvata i Slovenaca ima dužnost da „očuva Lovćen“. *Slobodna misao* pisala je da ovi svečani dani za jugoslovensku zajednicu predstavljaju najdivniju manifestaciju narodne sloge i

¹⁹ Lazar Tomanović, „Vladika Rade i muslimani“, *Trgovačka riječ*, br. 3 (20. 9. 1925), 1-2.

²⁰ Dušan Vuksan (ur.), *Spomenica Petra II Petrovića Njegoša, vladike Rada 1813-1851-1925*, Cetinje, 1926, XIV

bratstva.²¹ *Crna Gora*, radikalno glasilo u Crnoj Gori, komentarisalo je prijenos Njegoševih kostiju u duhu pogoršanih srpsko-hrvatskih odnosa kao najzgodniji momenat za proslavu „oslobođenja i ujedinjenja srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda i poslije postignutog sporazuma, sloge i ljubavi bratske između dva dijela našeg naroda, između Hrvata i Srba (...). Ovo će biti spontana manifestacija cjelokupnog našeg troimenog naroda i ostvarenje pjesnikovog zavjeta sloge i ljubavi narodne“.²² Marko Car je ispred Srpske književne zadruge izrazio želju da troimeni narod s jednakom ljubavlju prigrli i u svoju imovinu uvrsti dragocjene tvorevine Njegoševa uma, a na prvom mjestu *Gorski vijenac*, i to onako kako romanski narodi prihvataju Dantea a „jelenski“ Homera.²³ Sami prijenos kostiju septembra 1925. na Lovćen imao je prvorazredni karakter u svim medijima širom južnoslovenske države, naročito crnogorskim i srpskim. Daleko slovenačko *Jutro* iz dana u dan prenosilo je utiske s te manifestacije govoreći o Njegošu kao velikome Iliru, velikome Jugoslovenu i proroku današnje slobode;²⁴ Opština Sarajevo napisala je na vijencu koji je položen na Njegošev grob „Oslobođena Bosna neumrlom Njegošu“;²⁵ dok su se u mnogim zagrebačkim i dubrovačkim glasilima pojavljivale pjesme koje slave Njegoša, ujedinjenje i jugoslovenstvo. Kralj Aleksandar predstavljao je Petra II Petrovića kao pjesnika čija je riječ „usađena u duše svih naših miliona, odnjihala naraštaje, kao riječ narodne pjesme“.²⁶ Sakralizovani Njegoš je u idejnom smislu trebao odigrati ulogu konca koji zašiva rupe na skrpljenoj državnoj zajednici. Zato jedan komentator ističe: „Slavimo

²¹ *Slobodna misao*, br. 158 (20. 9. 1925), 3.

²² *Crna Gora*, br. 34 (14. 7. 1925), 1-2.

²³ Vuksan (ur.), XXXVIII

²⁴ Citirano prema: Vahtel, 130.

²⁵ Vuksan (ur.), XXXI

²⁶ Isto, XXXIX

Njegoša kao književnog genija, ali ga naročito slavimo kao Boga našeg nacionalizma“.²⁷

Iako je usko povezan s gorepomenutim opštedržavnim političkim nivoom proslave, u eksplikaciji valja izdvojiti nivo proslave koji je vlast zauzela prema Crnoj Gori i na same refleksije proslave u njoj. Aleksandrov dolazak na rodno Cetinje bio je prvi njegov boravak u Crnoj Gori otkad je stvorena nova država. Bila je to prilika da se u javnome mnjenju kreira slika dobrih odnosa između kralja i Crnogoraca, njegova brižnog i očinskog odnosa prema „njegovim“ Crnogorcima, a ujedno i definitivno srastanje njezina pobunjenog teritorija u zajedničku državu. Predsjednik cetinjske opštine dočekao je Aleksandra riječima da Cetinje ponosno dočekuje svoje čedo, kralja, koji je umom Njegoševim predvodio svoj narod u krvavoj borbi za slobodu i jedinstvo svih Srba, Hrvata i Slovenaca te da je srećan što se Crnogorci više ne tiskaju u uskim granicama Crne Gore, već u moćnoj državi od Jadrana do Dunava i od Soluna do Triglava – „To je danas naša Crna Gora“.²⁸ Pored političkih dimenzija, taj susret kralja i Crnogoraca imao je i mnoge porodične konotacije. Prvo je trebalo utvrditi genealoške veze između kralja Aleksandra i Njegoša, a potom potcrtati rodbinske odnose između dinastija Petrović i Karađorđević, što je ovome prvom davalo legitimitet vladara crnogorskom teritorijom s jedne i veliku popularnost među ostalim Južnim Slovenima, s druge strane. Srpski vladika Nikolaj Velimirović pokazao se kao vrlo vješt retorički falsifikator genealoških stabala, obrativši se kralju Aleksandru na dan sahrane sa: „Vaše Veličanstvo, praukuče (!) proslavljenog i besmrtnog vladike Njegoša“; budući da je kralj tako predstavljan kao direktni Njegošev potomak, iako se zna da vladika Rade nije imao priznate dece. Ministar vjera KSHS M. Trifunović nazvao je kralja potomkom

²⁷ *Crna Gora*, br. 34 (14. 7. 1925), 1

²⁸ Vuksan (ur.), XXII

velikih neimara Njegoša i Karađorđa,²⁹ a kralj dodao: „duše Njegoša i Karađorđa bile su se srele, razumele i privile u velikom narodnom poslu. Nad grobom Njegoševim, danas je kamen sa Venčaca, na domaku Karađorđeve Topole i pod njime će lako ležati Vladika Rade.“ Zaštitnički kraljev odnos prema Crnogorcima promovisali su svi crnogorski mediji. Mitropolit crnogorsko-primorski Gavriilo Dožić smatrao je da su „kraljevi odani Crnogorci“ uvjereni da je Njegoševa proslava koju je organizovao zasnovana na toploj kraljevskoj ljubavi koju gaji prema njegovim Crnogorcima – „oni su uvjereni da je Vaše očinsko staranje za njihovu sudbinu tako veliko“.³⁰ Nedolazak u Crnu Goru kralj je morao opravdati pojašnjavanjima da je nakon ujedinjenja imao veliku želju da dođe, ali da mu prilike nijesu dopuštale, ni tada ni docnije, te da mu je uvijek teško padalo odlagati taj put – „najzad nas je današnja znamenita svečanost našla zajedno“.³¹ Birane riječi pokazuju nam da je kralj bio više nego svjestan krize u Crnoj Gori. Dok on, na svečanom ručku u dvorskoj bašti nakon završene sahrane, bešedi o razlozima nedolaska, na dijelu crnogorske ruralne teritorije komituju omanje čete protivnika ujedinjenja. Zato se populistički obraća narodu: „Crnogorci, braćo moja. Još sam došao, da se vidim i porazgovaram s vama. Među vama sam ugledao sveta, pa sam željan da iz vaših usta čujem kako je u ovim brdima. Ono zašto ste vojevali od kako je vaših starih i vas, izvojevali ste: danas u svome stenju niste više opkoljeni,

²⁹ Vuksan (ur.), XXXIII

³⁰ Vuksan (ur.), XL-XLIII

³¹ „Govor Nj. V. Kralja Srba, Hrvata i Slovenaca Aleksandra I. održan na Cetinju 22. septembra 1925. god. prilikom velikog ručka u Dvorskoj Bašti“. Dostupno na:

http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Objave_i_proglasi_srpskih_kraljevskih_dinastija/Karadjordjevici/PL-153-010#page/0/mode/1up Pristupljeno: 18. 9. 2016. godine.

bez oduške, krvnikom (...) U ujedinjenje vi nosite ljubav prema njemu kao roditelj prema detetu, žeženo zlato prekaljeno vaše vere kojim se blistaju ovi goli krševi, srce Obilića u sinja mučenika. Ono daleko pokoljenje o kom je snevao Njegoš, stiglo je, Crnogorci, a vi ste mu, – diko naša, spremili cveće iz svoje krvi. To je hrana koju daje Crna Gora a ravne je nema do majčina mleka. Dižem čašu za vašu sreću, braćo, Živeli“.³² Taj govor štampan je na posebnim plakatima i objavljen širom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Njegoševa proslava odigrala je za kralja Aleksandra ulogu nečega što se u današnjoj političkoj terminologiji naziva „promotivna (predizborna) kampanja“, jer je tom prilikom pored Cetinja posetio veliki dio Crne Gore – Andrijevicu, Kolašin, Podgoricu, Katunsku nahiju, Crnogorsko primorje, a put je iskoristio i da vidi Kosovo i Dubrovnik.

Iako su se vlasti, mada i mediji, trudili da ne ostave prostora za bilo kakvo dovođenje aktuelne proslave u vezu s političkim konotacijama, taj se utisak nije mogao sakriti od savremenika. Da je čitav taj performans imao prevashodno politički karakter svjedoči nam i jedno reagovanje samih organizatora. Cetinjski odbor za prienos kostiju, koji se brinuo o organizacionim djelovima proslave i njezinim kulturno-prosvjetnim dijelom na lokalnome nivou, na zamjerke upućene od strane nekih intelektualaca da je na procesiji prisustvovalo više političara i ministara no književnika te da kulturni sadržaj tako velikoga događaja nije dobio dostojan repertoar, odgovorio je da odbor nije za to kriv. „Izbor za počasnog predsjednika glavnog odbora za proslavu ministra finansija, najbolje svjedoči koliko je ovaj nesrećni odbor bio daleko od Njegoša“.³³ Odbor se proglasio nevinim i za prisustvo velikoga broja žandara na Cetinju, kriveći za takvu situaciju same ministre, naročito ministra vjera i

³² Isto.

³³ *Slobodna misao*, br. 160 (4. 10. 1925), 1.

ministra prosvjete, žaleći što sami oni nijesu popravili previd „da prosvetno-kulturne ustanove budu prvo zastupljene pa poslije Ministarstvo Unutrašnjih Djela“. Predsjednik Matice srpske Radivoj Vrhovac prilikom Njegoševa prijenosa rekao je: „Ovakvi momenti odlično prepariraju, za jedan viši politički smisao koji lišen ličnih kalkala od danas do sutra, gleda pred sobom veliku cjelinu, državnu i narodnu, velike ciljeve Nacije sub specie aeternalis“.³⁴

S nivoa najfreškijih dnevno-političkih dešavanja zapažamo da je manifestacija imala recepciju i u unutarstranačke raspre koje su cijepale crnogorsko društvo. Nakon proslave za crnogorske radikale Aleksandrov dolazak i Njegoševo vraćanje na Lovćen značio je izmirenje zavađenih Crnogoraca.³⁵ Jedan od prvaka ujedinjenja i negdašnji potpredsjednik Podgoričke skupštine Lazar Damjanović vidio je u Njegoševoj proslavi pobjedu države i državnoga ponosa u Crnoj Gori nad „protivnicima ujedinjenja“, snagama koje su destabilizovale KSHS. Damjanović nije krio nezadovoljstvo zbog politike vlasti da aboliraju crnogorske „separatiste“ i dozvole im povratak iz egzila, ali je ipak, mada rezignirano, taj potez okarakterisao kao nastavak ujedinjenja iz 1918.³⁶ Priliku da iznese mišljenje povodom Njegoša iskoristio je i da se osvrne na tekovine ujedinjenja – loše ekonomske prilike i kašnjenje demokratizacije. Svoj politički stav prema kralju Aleksandru predstavnici Crnogorske stranke (federalisti) iskazali su tako što njihovi poslanici Sekula Drljević i Mihailo Ivanović nijesu prisustvovali visokome događaju. Njihovi politički protivnici, u prvom redu radikali, optuživali su ih da su zbog svojih sitnostranačkih interesa, plemenske „tjesnogrudosti“, bolesnih ambicija i političkoga kapitala ignorisali Njegoša i priznanje

³⁴ *Crna Gora*, br. 51 (27. 11. 1925), 1.

³⁵ *Crna Gora*, br. 44 (9. 10. 1925), 1.

³⁶ *Slobodna misao*, br. 159 (27. 9. 1925), 3.

Crnoj Gori za sve što je uradila za zajedničku domovinu u prošlosti i sadašnjosti i da će to njihovi glasači kazniti na narednim parlamentarnim izborima što će, kako su naveli, „federaliste“ poslati u sigurnu političku smrt.³⁷ Bilo je i komentara koji su za Drljevića govorili da se ne smije pojaviti među svojim biračima jer ih je takvom odlukom iznevjerio.³⁸ Nešto otvorenija *Slobodna misao* videla je u državnoj svetkovini najveće priznanje crnogorskoj prošlosti od strane kralja i vlasti, ali i signal za promjenu „nesolidarne i neozbiljne“ politike prema Crnoj Gori.³⁹ „Što se u opšte moralo trošiti ovolika akcija to je za svaku osudu vladajućih krugova. To je trebalo učiniti i bez delegacija i izaslanstava (...) Što se jednom ne stvoriše visoka izaslanstva za željeznicu u Crnoj Gori i druga važna ekonomska pitanja?“⁴⁰ Čak je i Gavriilo Dožić, držeći govor u slavu Njegoša, upoznao Aleksandra Karađorđevića s aktuelnim problemima – siromaštvom, neplodnim krajevima, slabom putnom infrastrukturuom, ekonomskim problemima – iskazavši najveću nadu da će oni u što skorijem vremenu biti riješeni.⁴¹

Zaseban osvrt zaslu uje kulturolo sko-identitetski nivo koji je druga Njegoševa sahrana na Lovćenu imala za Crnu Goru. Kad je krenula priča o neophodnosti sređivanja razrušene kapele, u crnogorskim medijima iz diskurzivnih konstrukcija zaključujemo da se govorilo isključivo o njenoj obnovi. Nakon odluka državnih vlasti da podrže tu inicijativu počelo se govoriti o izgradnji nove, što će i u simboli kome i u kulturnome pogledu imati dalekosežnih posljedica budući da je crnogorsko „mjesto  e anja“ namjerno amnezirano. Kralj Aleksandar se 1924. godine obratio hrvatskome vajaru Ivanu Meštroviću,

³⁷ *Crna Gora*, br. 45 (6. 10. 1925), 1.

³⁸ *Slobodna misao*, br. 160 (4. 10. 1925), 4.

39 Isto, 1.

⁴⁰ *Slobodna misao*, br. 149 (20. 7. 1925), 1.

svjetski poznatome umjetniku, veoma do tada angažovanome na promovisanju ideja jugoslovenskoga jedinstva, da izradi projekat za Njegoševu kapelu. Meštrović je ponudio ambiciozno rješenje građevine koja je bila mješavina antičkih inspiracija i kasne secesije. Njezina izgradnja i popravljjanje puta do Lovćena da bi se transportovao materijal zahtijevali su ogromna sredstva i vrijeme te su se vlasti zahvalile Meštroviću i odlučile na lakši i brži korak. Umjesto restauriranja i konzerviranja kapelskih ostataka i doziđivanja srušenih djelova donešeno je radikalno rješenje – da se ostaci sruše do temelja i cijeli objekat ozida nanovo.⁴² Iako je spoljašnjim izgledom ličila na prvobitnu kapelu nova građevina imala je u sebi recepcija kulturnoga kolonijalizma. Ono što su južnoslovenski rodoljubi zamjerali Austrougarima u simboličkoj ravni sad je uradio njihov kralj – zaštitni znak crnogorske recentne arhitekture,⁴³ kako je krstio Pavle Mijović, veoma mali prozori pravougaonog oblika koji su više ličili na puškarnice no na prozorske otvore, zamijenjeni su vizantijskim lukovima, tako tipičnim za srpsku sakralnu arhitekturu; građevini je pridodata i glomazna kamena ograda koju tradicionalno crnogorsko crkveno graditeljstvo nije poznavalo. Aproprijacija kulturnoga nasljeđa izvršena je i izmjenom kulta sveca kojemu je posvećena kapela; umjesto Sv. Petra Cetinjskoga kome je Njegoš posvetio prvobitnu kapelu Aleksandar Karađorđević je novu posvetio Sv. Đorđu, krsnoj slavi svoje dinastije.⁴⁴ Pri podizanju kapele kralj se predstavio kao ktitor, a njegov ktitorski natpis koji se nalazio iznad glavne portenice glasio je ovako: „U ime Oca i Sina i Svetoga Duha – Amin. Mi Aleksandar I Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, praunuk

⁴² Šistek, 114.

⁴³ Viđeti: Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996.

⁴⁴ Pavle Mijović, *Cetinje kao feniks*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1997, 157.

Karađorđa Petrovića, vođe i početnika oslobođenja Srbije, unuk kneza Aleksandra Karađorđevića, a sin Kralja Petra I Velikog oslobodioca i Ujedinioća našega naroda i Knjeginje Zorke Petrović-Njegoš, obnovismo ovaj sveti hram, koji je na Lovćenu, blizu Cetinja, podigao i za vječnu kuću izabrao slavni Naš predak Petar Petrović-Njegoš, Vladika i Gospodar Crne Gore, poklonik heroju topolskom Karađorđu, besmrtni apostol i vjesnik jedinstva Našega naroda, a koji bi godine 1916. razoren u ratu za oslobođenje i ujedinjenje. Neka je mir pepelu Petra II Petrovića Njegoša i neka je slava Njegovom velikom imenu. Njegov sveti blagoslov neka se izlije na Naš dom i Naš narod kroz sve vijekove. Amin. Na Lovćenu 21. septembra 1925. godine“.⁴⁵ Iako je u natpisu naveo da je obnovio hram, prihvatanjem uloge ktitora kralj je pokazao da kapelu vidi kao potpuno novu građevinu, a njenu je sagrađnju, što je veoma interesantno, direktno povezao s rođenjem svojega sina, prijestolonasljednika Petra II Karađorđevića. Kraljevi inicijali našli su se i na lusteru koji je krasio enterijer kapele pored Njegoševa reljefa sa stihovima, freski crnogorskih svetaca Vladimira Dukljanskoga (koji je ovđe predstavljen kao „Sv. Jovan Vladimir“ koji nema nikakve veze s izvornim kultom, iako SPC to ne priznaje), Sv. Vasilija Ostroškoga, Sv. Petra Cetinskoga, Sv. Stefana Piperskoga i grb negdašnje crnogorske države, koji u kapeli nije imao tretman nit državnoga nit dinastičkoga amblema, već je doslovno označavan kao „grb porodice Petrović“.⁴⁶ Prije samoga polaganja Njegoševa sarkofaga u raku kralj je učinio i nekoliko zanimljivih simboličkih gestova. Dok je škrinja bila otvorena, kraj Njegoševih ostataka Aleksandar je metnuo svoju albansku spomenicu skinuvši je s grudi, a nakon zatvaranja, škrinja je pečatana pečatom Mitropolije crnogorsko-primorske i

⁴⁵ Šistek, 120.

⁴⁶ Isto, 121.

Kraljevine SHS.⁴⁷ Time je Njegoš i zvanično proglašen državnim vlasništvom prve južnoslovenske kraljevine.

Dobivši tako svoje grandiozno *lieux de memoire* u Crnoj Gori, vlast KSHS počela mu je davati praktičnu svrhu. Upotrijebivši čuvenu sintagmu Pjera Burdijea „simbolički kapital“ za Lovćen i Njegoša, zaključujemo da je odmah stavljen u funkciju odgoja i formiranja omladine. Kao studiju slučaja uzećemo sokolska društva, koja su za cilj imala vaspitavanje mladića u duhu patriotizma, nacionalizma, jugoslovenstva/slovenstva, fizičke spremnosti i vojničke discipline.⁴⁸ Odmah nakon Prvoga svjetskog rata na teritoriji Crne Gore počela su se obnavljati sokolska udruženja, ali njihovo djelovanje nije imalo većega značaja, niti su bila pod ingerencijom nekoga domaćeg saveza. Njihov rad nadgledala je sokolska župa iz Mostara.⁴⁹ Zbog jačajućih antagonizama u južnoslovenskoj zajednici vlasti su odlučile da ojačaju djelovanje sokolskih društava, pa i ovih u Crnoj Gori. Godine 1926, ili bolje reći osam mjeseci nakon podizanja Njegoševe kapele, sokoli župe „Aleksa Šantić“ iz Mostara došli su na Cetinje sa specijalnim zadatkom - da ožive cetinjsko sokolsko društvo, prenesu svoja iskustva, a potom

⁴⁷ Vuksan (ur.), XXX

⁴⁸ Iako je Soko kao državna institucija osnovan tek 1929. godine, u formi društava širom KSHS postojao je i odmah nakon ujedinjenja, nastavljajući tradiciju sokolskih udruženja koja su se počela osnivati širom južnoslovenskoga prostora još u XIX vijeku, po ugledu na prvo društvo takvoga tipa nastalo na teritoriji današnje Češke.

⁴⁹ Citirano prema: Saša Nedeljković, „Sokolsko društvo Podgorica“, dostupno na: <http://www.cirilica-beograd.com/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0/%D1%81%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%86%D0%B0> Pristupljeno: 21. 9. 2016.

učestvuju na okružnome sletu u Podgorici će bi pored njih i kolega s Cetinja učestvovali sokoli Podgorice, Nikšića i Danilovgrada. Time je trebao otpočeti novi proces promovisanja nacionalne misli i širenje ideja jugoslovenskoga prometejstva među omladinom u Crnoj Gori. Čitav program jačanja sokolskih društava i upoznavanje s duhom sokolstva stavljen je pod plašt posete Njegoševu grobu – načelnici su isticali da im je prevashodni cilj natapanje njihovih pitomaca njegoševskom mišlju. Sokoli su zato nekoliko dana boravili u glavnome gradu ove pokrajine SHS, Cetinju, će im je održano nekoliko predavanja iz istorije, sokolske filozofije i vojničke discipline. Instruktori su posebnu pažnju posvetili interpretiranju Lovćena kao sokolskoga gnijezda od Kosova do Karađorđa, a crnogorske ratnike kroz istoriju i velikane poput Njegoša predstavili kao arhetipove sokolova.⁵⁰ Pitomcima su usađivane predstave o Njegošu kao o Hristu jugoslovenstva, najvećoj etičkoj i estetskoj vrijednosti jugoslovenske „rase“, terminu koji je uopšte tih godina bio izuzetno popularan u Evropi. Propaganda koja je proklamovala određenu rasu uvijek je gradeći stereotip za neku vremenski blisku ličnost, koja je služila naciji za ideal, pandan tražila u nekoj srednjovjekovnoj mitskoj ili istorijskoj ličnosti. Tako se npr. Hitler na skupovima nacionalsocijalista predstavljao za nasljednika Fridriha Velikoga, koji je u Hitlerovoj verziji bio reinkarnacija legendarnoga Parsifala. Sokolske starješine su za idealni tip jugoslovenske rase uzimali Petra II, koji je, prema jednom sokolskome načelniku, bio nasljednik srpskoga župana Stefana Nemanje „prvog vladara jugoslovenske širine“ (!) i hrvatskoga kralja Tomislava „gospodara Jadrana“.⁵¹ U toku posete Njegoševu grobu jedan od mostarskih starješina održao je prigodan govor: „Veliki pjesniče (...) Mi sokolovi, nosioci živog jugoslovenskog nacionalizma, istinskog i bezkompromisnog

⁵⁰ *Omladina*, br. 18 i 19 (27.5.1926), 1.

⁵¹ Isto, 7.

narodnog i državnog jedinstva (...) stigismo evo k Tebi, naš geniju (...) da ti se kao zahvalna deca poklonimo i položimo ovaj lovor venac (...) koji neka bude znak večnog oda tvojim putevima (...) Dođosmo ovde (...) da čujemo Tvoj svetački glas koji glasno dovikuje; Vraćajte se braćo iz plićina mutne sadašnjice i pođite ovamo, svi zagrljeni u veliko i čisto more jugoslovenske ljubavi, nego tamo u onim malim plemenskim lokvicama koje će da isuši prva bura“.⁵² Potom je zamolio Njegoša da razbukta plamen ognja širom „otadžbine“ koji će spaliti nejedinstvenost narodnu, a pojačati ljubav za njeno jedinstvo nazvavši Petra II „velikim besmrtnikom“ i duhovnim vođom. Za sokole je bila organizovana svečana šednica povodom Njegoša kojoj su prisustvovali najviši zvaničnici SHS vlasti na teritoriji Crne Gore. Na šednici su sokolovi indoktrinirani o značaju sokolstva za društvo, njihovim zadacima i ciljevima. Vrhunac svojega rada videli su u spremi da u svakom času pođu u smrt za čast „Kralja i Otadžbine“.⁵³ Kratka izlaganja o Njegošu imali su divizijski general Krupežević i Veliki župan Džaković obećavši da će naročito pomagati sokolski pokret u Crnoj Gori. Konstatovano je da su Njegoševa književna djela „oličenje uspješnog rada i kulturne propagande“ te da su ona recept za buduće generacije na koje će sokolski odgoj odigrati prvorazredan karakter, jer „naše sokolstvo stvara pretpostavke za što skoriju konsolidaciju i stvaranje novog Jugoslovenskog čovjeka (...) opet ćemo odgojiti naše osvetnike, koji će nas dovesti do konačnog trijumfa“. Konačan trijumf prema ideologiji sokola bilo je osvajanje Skadra, Zadra, Lastova, Rijeke, Trsta, Istre, a potom ujedinjenje svih Slovena od Ševernoga i Baltičkoga do Crnoga i Kaspijskoga mora i od Balkana i Jadrana do Japana. Na šednici posvećenoj Njegošu govorilo se i o odnosu sokolstva prema politici, vojsci i vjeri.

⁵² Isto, 6.

⁵³ Isto, 8-9.

Preko Njegoša stvarani su poželjni stereotipi o prošlim događajima, a njegova djela služila su za kontekstualizaciju akutnih društvenih problema. Sokolsko čitanje Njegoša izgledalo je ovako – njegov stih „času meda još niko ne popi, što je čašom žuči ne zagrči“ tumačen je u polivalentnosti Podgoričke skupštine – med je simbolizovao ujedinitelje, a žuč protivnike prisajedinjenja. Glavni motiv *Gorskoga vijenca* našao je refleksiju u rekonstruisanju bliske prošlosti, jer je gušenje Božićnoga ustanka načelnik sokolskoga društva iz Mostara predstavio kao istragu poturica. „Dvadeset osam“ palih boraca za prisajedinjenje u toku prvoga dana ustanka bili su pandan Njegoševoj sedmorci koja je očistila Crnu Goru „od odrođene braće“, a načelnik je izjavio da oni zalazuju spomenik-piramidu veću od Lovćena na koju bi „sunce“ sa svake strane ispisivalo „Jedan narod, jedna država, jedan kralj“. Na kraju govora osvrnuo se na budućnost rekavši palima „Lezite ovde kao termopilski junaci i posle smrti vjerni ideji čekajte pokoljenje koje će dati novog Njegoša, koji će opjevati Badnji dan 1918 i vaša djela“.

Ako sokolski odgoj stavimo pod optiku teorije Pjera Burdijea o „kulturnoj reprodukciji“, proces pomoću kojeg elita zadržava svoj društveni položaj putem obrazovanja,⁵⁴ dobijamo jasnu sliku o tome kako su sokolske programske prakse i improvizacije pomoću shema koje kultura podjednako usađuje u tijelo i um, duhovno i fizički obrazovale socijalnu grupu za promovisanje nacionalističke državne ideologije. To nam uostalom najbolje svjedoči izjava staroste mostarske sokolske župe: „Sokolstvo je nacionalna mudrost (...) koja upućuje Slovenstvo na zajednicu, a naš troimeni narod preklinje, da putem kulture odgaja bezkompromisni tip Jugoslovenskog čovjeka (...) na čelo ove najveće Slovenske i silne organizacije, u dijelu vašeg sokolstva treba da stupe elitne čete crnogorske

⁵⁴ Citirano prema: Berk, 74.

omladine, koje će (...) poći u narod lečeći zapušteno čojstvo i junaštvo (...) Sokolstvo naše je živo Sokolstvo Njegoša, koje će se uhvatit u koštac sa svim neprijateljima narodnim (...) takne li nam u čast, Jedinstvo Državno, Narodno i Sokolsko“.⁵⁵ Za samo dvije godine sokolstvo je zaživjelo u Crnoj Gori, pa će se od 1928. crnogorska sokolska udruženja objediniti pod domaćim savezom sokolskih društava. A ono je nazvano nikako drukčije do Sokolska župa „Njegoš“.

Sve češće isticanje jugoslovenstva u odnosu na troimenost naroda i težnja ka ideološko-identitetskoj unifikaciji bili su odgovori vlasti na cijepanje zajednice SHS, jer su se njene članice pored političkih neslaganja počele gubiti u „narcizmu razlika“. Bio je to uvod u ideologiju „integralnog jugoslovenstva“ koja će se ozvaničiti nakon 1929. godine. Kulminacija raspri između Hrvata i Srba pogotovo desiće se atentatom u Skupštini kad će hici radikala Puniše Račića označiti kraj KSHS i otvoriti novu stranicu jugoslovenske istorije. Višegodišnjom diktaturom, suspenzijom ustava i zabranom političkih partija i većine medija režim će pokušati da sanira antagonizme kako bi državnu zajednicu zadržao na okupu. Sve će se to odraziti na interpretaciju Njegoševa lika i djela. U duhu novoproklamovanoga integralnog jugoslovenstva narativ o Njegošu kao vjesniku ujedinjenja troimenoga naroda zamjenjuju narativne konstrukcije o Njegošu kao praroditelju Jugoslavije. Lazar Tomanović objavljuje serioznu studiju u *Slobodnoj misli* „Začće Jugoslavije“⁵⁶ u kojoj govori o susretima Petra II i Matije Bana 1848. godine i u njima vidi iskrnu njezina začća. U *Almanahu-šematizmu Zetske banovine* za 1931. godinu, nalazimo niz zapisa o odnosu Njegoša i Jugoslavije - u tekstu „Crna Gora i Jugoslavija“ kao primjer

⁵⁵ *Omladina*, br. 18 i 19 (27.5.1926), 2-3.

⁵⁶ Videti: Lazar Tomanović, „Začće Jugoslavije“, *Slobodna misao*, brojevi 33, 34, 35 i 36 za 1930. godinu.

izvornoga jugoslovenstva navodi se Njegoševo pismo banu Jelačiću, u kojem vladika prenosi ljubav crnogorskog naroda prema svim plemenima južnog slovenstva;⁵⁷ u jednom apologetskom napisu u korist državnoga zaokreta k jugoslovenstvu tj. povodom Zakona od 3. oktobra 1929. „kojim počinje nova era u životu Jugoslovena“,⁵⁸ ističu se „rasne“ karakteristike Crnogoraca, koji su kako zapisa autor tih redova „najčišći tip Slovena i Jugoslovena“ i kao takve, njih je najbolje „ocrtao Petar II Petrović Njegoš“ u *Gorskomе vijencu*. Zvanični medij jugoslovenskoga režima u Crnoj Gori, *Zetski glasnik*, pisao je otvoreno i bez rezervi o Njegošu kao o geniju koji je tokom cijelog svog života propovijedao „čisto i integralno jugoslovenstvo“, reprintujući članke koje su sredinom XIX vijeka objavljivale *Jugoslovenske novine* povodom Njegoševa istraživanja građe u Mletačkome arhivu, posebno ističući njegova interesovanja za jugoslovenstvo.⁵⁹

Krunisanje lika Petra II za cara Jugoslavije biće izvršeno prijedlogom Zakona o proglašavanju Lovćena za jugoslovenski nacionalni hram. Taj je prijedlog Skupštini Kraljevine Jugoslavije 4. juna 1933. podnešen od strane crnogorskoga poslanika iz sreza barskoga i cetinjskoga, Gavra Miloševića. Prijedlog je potpisalo 65 vladajućih poslanika, a predviđao je da Lovćen kao nacionalni hram Jugoslavije održavaju Ministarstvo prosvjete, saobraćaja, šuma i rudnika; plan izvođenja radova na izgradnji hrama vršio bi Odbor u kojemu bi se našli ban Zetske Banovine, mitropolit crnogorsko-primorski, predsjednik cetinjske opštine, poslanik varoši Cetinja, sreza cetinjskoga i barskoga i starješina sokolske župe na Cetinju.⁶⁰ Nakon

⁵⁷ *Almanah-šematizam Zetske banovine*, 1931, 181–184.

⁵⁸ Jošo F. Ivanišević, „Ujedinjenje“, *Almanah-šematizam Zetske banovine*, 1931, 27.

⁵⁹ *Zetski glasnik*, br. 87 (18. 11. 1933), 2.

⁶⁰ *Zetski glasnik*, br. 59 (12. 8. 1933), 2.

podnošenja prijedloga formirao se odbor koji ga je tumačio. U njihovim obrazlaganjima zašto taj zakon treba podržati nalazimo veoma zanimljive opservacije koje otkrivaju značenjske komponente Lovćena i Njegoša za jugoslovensku ideologiju, jer su smatrali da će se podizanjem hrama:

„1. (...) legendarnom kraju naše nacije Crnoj Gori dati moralno priznanje za sva viteška djela njenih sinova, koja su simbolizirana u Lovćenu-visu, koji je kroz vjekove bio slobodno nacionalno žarište;

2. Što će se tim manifestovati jugoslovenski osjećaj, jer u vrhu Lovćena počiva naš najveći genije Njegoš, koji je prije sto godina sanjao o onome što je praunuk Velikog Vožda Karađorđa, kojemu je Voždu posvetio biser čojstva i junaštva ‘Gorski vijenac’, naš veliki Vladar Aleksandar I izveo i ostvario;

3. Što je Lovćen ključ Jadrana, a kad taj ključ Jadrana dobije priznanje od današnjeg jugoslovenskog Parlamenta, onda je jasno cijelome svijetu sa kakvim mislima i osjećajima smo mi zadojeni prema našoj obali i našem moru.

4. Što će se ovim Zakonom dati materijalna mogućnost da sinovi Crne Gore kultiviziraju to nacionalno žarište, i da na privrednom turističkom polju stvore od njega centar, te se pokažu dostojni potomci slavnih otaca, koji su svojim nadčovječanskim naporima zadivljivali svijet i bili opjevani od svih naših i stranih velikana“.⁶¹

Sam predlagač zakona, G. Milošević, u svojim je intervjuima povodom inicijative, pored ideološkoga značaja izglasavanja zakona, govorio i o ekonomskome motivu za podizanje jugoslovenskoga nacionalnog hrama na Lovćenu, smatrajući da će Njegoševa legendarnost, lovćenski prelijepi pejzaži i njegovi

⁶¹ Isto. Zanimljivo je uočiti da su članovi odbora bili svih religija: Stijepo Knežević, Lovro Tetovar, Ante Kovač, Husein Kadić, Gavro Milošević, Hadži-Todor Dimitrijević, Jovan Dovezenski, Radivoje Brušija, Savo Radović, Kosta Aleksić, Mladen Lisavac i Milan Mravlje.

resursi biti od velikoga značaja za privredno uzdizanje Crne Gore, razvoj turizma i saobraćajnoga uvezivanja koje je vidio kao najveći crnogorski problem.⁶² Time je Njegoš stavljen u nove interpretativne kalupe – jačanja kapitala i privrednoga razvoja zajednice. Izgleda da će samo zbog „kapitala“, Zakon ostati na papiru budući da nije bilo sredstava za takav megalomanski projekat. Jer kritičari nijesu iznosili njegove ideološke nedostatke, niti su osporavali Njegošev značaj za jugoslovenstvo, već su isticali nepogodan ekonomski momenat. Jugoslaviju je tih godina pogodila katastrofalna ekonomska kriza, uostalom kao i čitav svijet. Jedan kritičar se pitao: „Zar danas, kad umire svijet od gladi; kad su milioni nezaposlenih kad se sve našlo u jednoj smrtnoj groznici, može se naći političar ili uopšte misaon čovjek da se ovim pitanjima zanosi“.⁶³ Podizanje jugoslovenskoga nacionalnog hrama komentarisao je kritički Savić Marković Štedimlija. Iako veliki protivnik vlasti, nije se izjasnio protiv inicijative već je svoje tumačenje, kako bi isprovocirao Miloševića, usmjerio ka rehabilitovanju Crne Gore. U podizanju hrama Štedimlija je vidio ispravljanje grešaka iz 1918. i nepravde koja je nanijeta Crnogorcima.⁶⁴

Zajedno s izdizanjem Njegoša u visine božanstva jugoslovenstva teklo je približavanje njegova lika među pukom putevima zabavne i popularne kulture – „običnome čovjeku, obični Njegoš“. Epizode iz pjesnikova života, njegov vanknjiževni govor i uzrečice iz svakodnevice, upućivanje na

⁶² Gavro Milošević, „O proglašenju Lovćena za jugoslovenski nacionalni hram“, *Zetski glasnik*, br. 66 (6. 9. 1933), 2.

⁶³ M. R., „O nacionalnom hramu: još potrebne dopune“, *Slobodna misao*, br. 33 (3. 9. 1933), 1.

⁶⁴ Savić Marković Štedimlija, „Rehabilitacija Lovćena“, In: *Ogledi o Njegošu* (pr. Danilo Radojević), Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, 55-59.

neke Njegoševe fizičke karakteristike veoma su kreativno stavljanje u čitalački prostor. Najzanimljivije je to radio *Zetski glasnik*, zvanično glasilo jugoslovenskih vlasti na crnogorskom prostoru, koji je kontakt između Njegoša i čitalaca tražio u zabavnoj rubrici „Ko zna?“, tako što bi odgovor na postavljeno pitanje bio odgonetnut u narednome broju. Tako se određena socijalna grupa mogla dodatno poistovjetiti s Njegošem, preko npr. „jezika pjace“ - u jednom broju nalazilo se pitanje – „Čija je uzrečica bila ‘jami to čoce’?“⁶⁵; ili je pak mogla doživljavati Njegoša u njegovoj svakodnevici – „Čime se Njegoš najradije bavljao u svojoj Biljardi?“⁶⁶, odnosno pobliže obogatiti svoje predstave o njegovu fizičkom izgledu – „Koji je od naših pjesnika imao nesrazmjerno male šake prema uzrastu?“⁶⁷. U rubrikama je suptilno iznošeno i Njegoševo prijateljstvo s Hrvatima, što je svakako recepcija aktuelnih nastojanja vlasti da se smiri jaz između Srba i Hrvata i potakne jugoslovenstvo – „Kako je Njegoš u svojim pismima nazivao znamenitog hrvatskog – ilirskog pisca Stanka Vraza?“⁶⁸, odgovor je glasio: „Vrag mi nije nikad mio, a Vraz vazda“⁶⁹. Ovu nam tezu potvrđuje pitanje „Koje su to tri naše najveće vrijednosti?“⁷⁰ za koje *Zetski glasnik* proglašava usmenu književnost, Njegoša i Ivana Meštrovića.

Jugoslovenske vlasti trudile su se da utisnu Njegoša u sve sfere društveno-kulturnoga i političkoga života, naročito u Crnoj Gori. Time je kulturna memorija nacije uniformisana, jer je preko Njegoša postizan efekat jednodimenzionalne istorijske i

⁶⁵ *Zetski glasnik*, br. 54 (16. 7. 1932), 3. Odgovor da se radi o Njegoševoj uzrečici: Isto, br. 56 (23. 7. 1932), 3.

⁶⁶ *Zetski glasnik*, br. 84 (29. 10. 1932), 3. Odgovor je glasio bilijarom.

⁶⁷ *Zetski glasnik*, br. 82 (22. 7. 1932), 3.

⁶⁸ *Zetski glasnik*, br. 95 (16. 12. 1933), 4.

⁶⁹ *Zetski glasnik*, br. 96 (20. 12. 1932), 4.

⁷⁰ *Zetski glasnik*, br. 64 (20. 8. 1932), 4.

identitetske svijesti. Širom Jugoslavije počeli su nicati Njegoševi kipovi i spomenici. Pokretane su velike inicijative oko toga da Beograd kao glavni grad dobije spomenik. Gotovo da se u čitavoj Crnoj Gori, pa i u seoskim sredinama, dobrovoljno prikupljao novac za njegovo finansiranje. Srpski književnik Jovan Dučić od svojih je sredstava podigao spomenik Petru II u rodnome Trebinju, a prilikom otkrivanja priređena je velika pompa uz prisustvo visokih vladinih zvaničnika. Dučić je toga dana svoj govor počeo riječima: „Od jutros Njegoš postaje na ovaj način počasnim građaninom Nemanjićskog Trebinja“, nastavljajući o crnogorskome pjesniku kao o „velikom proroku u našoj današnjoj istoriji i velikom protagonistu u današnjoj našoj jugoslovenskoj ideologiji“. ⁷¹ Zatim je prisutnima pokazao faksimil rukopisa *Gorskoga vijenca* koji je s posvetom trebinjskoj opštini poklonio kralj Aleksandar. Zahvaljujući priređivanju tekstova iz *Američkoga Srbobrana* od strane Rista Dragičevića saznajemo da je čak i u dalekome Klivlendu 1936. godine podignut spomenik Petru II Petroviću Njegošu. ⁷²

U Crnoj Gori će proces ukalupljivanja prošlosti i kulture u njegoševski kontekst biti intenzivniji. Prva odigrana predstava u međuratnome renoviranome pozorištu *Zetski dom* biće *Gorski vijenac*. ⁷³ Za stilizaciju zavjese u tome teatru bio je angažovan slikar Milo Milunović, kome je kao inspiracija za njenu izradu poslužio stih iz *Gorskoga vijenca*: „Sinu munja s Koma put Lovćena...“. ⁷⁴ Komentatori bliski vlastima apelovali su na sanaciju Njegoševe Biljarde, za čiju nebrigu optužuju kralja Nikolu iako je ta građevina izuzetno oštećena prilikom

⁷¹ *Zetski glasnik*, br. 44 (2. 6. 1934), 1.

⁷² Risto Dragičević, „‘Amerikanski Srbobran’ o otkrivanju Njegoševog spomenika u Americi“, *Zapisi*, knj. XVI, sv. 4, 1936, 255-256.

⁷³ *Slobodna misao*, br. 37 (13. 9. 1931), 3.

⁷⁴ *Epoha*, br. 9 (2. 8. 1930), 4.

austroguarskoga boravka u njoj, a već je više od dvanaest godina bila pod ingerencijom države Karađorđevića.⁷⁵ Ispred Njegoševe Biljarde bio je podignut spomenik bjelašima, a na samo tridesetak metara od nje spomenik Aleksandru Karađorđeviću. Podnešena je i inicijativa za podizanje spomen-doma na Njegušima u slavu Petra II Petrovića.⁷⁶ Iako Petar II nije bio idealna slika monaškoga života, to neće smetati Nikolaju Velimiroviću da inicira osnivanje *Fonda vladike Rada*, koji je trebao prikupljati sredstva za školovanje sveštenika.⁷⁷ U vojsci Kraljevine Jugoslavije postojao je poseban puk koji je nosio Njegoševo ime.⁷⁸ Jednom od simbola crnogorske državne tradicije iz vremena Petrovića, centralnoj cetinjskoj komunikaciji „Katunska ulica“, između dva svjetska rata promijenjeno je ime u „Ulica Njegoševa“.⁷⁹ Prvo folklorno društvo u Crnoj Gori osnovano tada zvaće se „Njegoš“. Isti je slučaj s pjevačkim i muzičkim društvima. Njegoš je bio česta tema pismenih zadataka u osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju.⁸⁰ Interesantno je da će npr. novembra 1936. godine u „svim crnogorskim školama“ biti obilježeno šecanje na Njegoša.⁸¹ S obzirom na to da je Njegoš osnovao prvu osnovnu školu u tzv. Staroj Crnoj Gori, kompletan sistem obrazovanja promovisan je upravo kroz taj njegov čin. A kad se 1934. godine bude obilježavala njena stogodišnjica na Cetinju će se svečano proslaviti izgradnjom nove zgrade osnovne škole. Ta ustanova

⁷⁵ *Slobodna misao*, br. 14 (30. 3. 1930), 3.

⁷⁶ *Epoha*, br. 12 (4. 4. 1931), 4.

⁷⁷ *Slobodna misao*, br. 28 (12. 7. 1931), 5.

⁷⁸ *Zetski glasnik*, br. 53, (13. 7. 1932), 3.

⁷⁹ Vesko Pejović, *Studija: Cetinje, imena ulica, spomenici, spomen-obilježja*. Videti: <http://www.cetinje-mojgrad.org/?p=9288> Pristupljeno: 23. 9. 2016.

⁸⁰ *Izveštaj za školsku 1932/33. godinu – Državna učiteljska škola na Cetinju*, knj. IV, 1933, 14.

⁸¹ *Slobodna misao*, br. 44 (8. 11. 1936), 5.

nosiće ime Petra II, ali ne Petrovića, njezina osnivača, već Petra II Karađorđevića. Gradonačelnik Cetinja tom prilikom će istaći da se cetinjska osnovna škola kroz istoriju odužila zavjetu velikoga Njegoša da osveti Kosovo i stvori Jugoslaviju, a da sada, podizanjem nove zgrade nastavljaju djelo velikoga Njegoša „s tvrdom vjerom, da će Osnovna škola Prestolonasljednika Petra biti kolijevka znanja, čojstva i junaštva, koja će odnjegovati saradnike – snagu i tvrdi oslonac Kralju Gospodaru i Nasljedniku Prestola na sreću i napredak naše divne i moćne Jugoslavije“.⁸² Sredinom tridesetih godina XX vijeka govorilo se o osnivanju Njegoševa instituta na Cetinju, o čemu se pisalo i u hrvatskim časopisima. Po riječima komentatora institut „bi imao karakter jedne Akademije nauka i umjetnosti. U prvome redu imao bi izdavati i nagrađivati djela koja bi s uspjehom tretirala probleme iz oblasti u kojima je djelovao Njegoš; a zatim, to bi bila jedna ustvari Njegoševa škola, koja bi imala da njegove filozofske poglede i pjesničke vizije oživotvorava i popularizuje – da ih učini narodu bliskima i da tako doprinese ovjekovječenju Njegoša“.⁸³ Prilikom planiranja reorganizacije državnoga muzeja na Cetinju, planirano je i formiranje posebnoga muzeološkog odjeljenja posvećenoga Petru II.⁸⁴

Njegošev izgrađeni kult u međuratnoj Crnoj Gori služio je prije svega legitimizaciji sukcesivnih činova koji su sprovedeni nad njezinim kulturnim i državnim identitetom. Strategijama i praksama održavanja Njegoša u kulturnoj memoriji nacije vlast je vršila unifikaciju stereotipa, predstavljajući se kao neko ko ispunjava njegoševsko zavještanje. U stvari, to je bio samo „njen“ Njegoš – stvoreni Njegoš koji se uklapao u oficijelnu ideologiju. Zbog toga je zašenio sve crnogorske velikane iz

⁸² *Zetski glasnik*, br. 71 (5. 9. 1934), 1.

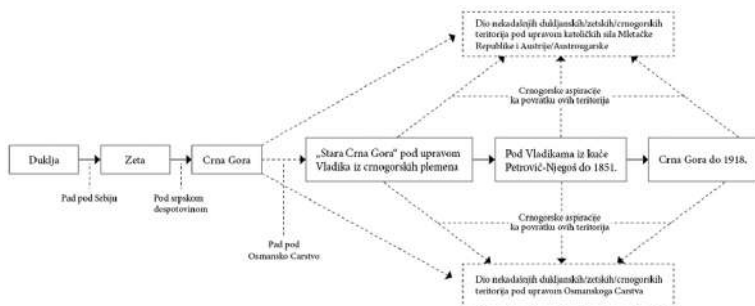
⁸³ *Slobodna misao*, br. 31 (26. 8. 1934), 5.

⁸⁴ Vido Latković, „Njegošev muzej“, *Zeta*, br. 1 (7. 1. 1935), 7.

njene istorije, jer su upravo on i njegovo djelo bili most u šematizovanoj predstavi kontinuiteta srpske državnosti i nemanjićkoga nasljeđa. Korist od unifikacije i linearizovane prošlosti bila je mnogostruka. Srbima, kao vodećem narodu Jugoslavije, garantovalo je suprematiju, dok je aneksija Crne Gore iz 1918. godine tretirana kao potpuno logičan slijed procesa ujedinjenja. Samim tim što je kad se kaže – „Njegoš“, gotovo nepotrebno bilo dodavati „Petrović“, jer se odmah znalo na koju se ličnost misli, to je vlastima dodatno olakšavalo da iz kulturnoga šecanja brišu preko dva vijeka vladarske kuće Petrović. O tome nam svjedoči veliki broj govora koje smo analizirali, đe se evidentno ocrtava izbjegavanje pomena prezimena „Petrović“, već se pored standardnog „Njegoš“ koriste još „vladika Rade“, „Rade Tomov“, „lovčenski pjesnik“ itd. Budući da je Njegoš u Crnu Goru importovao kosovski mit, a kroz svoje djelo aktuelizovao arhetipove junaka tipa Obilić, to je u temporalnoj predstavi direktno značilo pretrčavanje nekoliko vjekova istorije i spajanje crnogorske sudbine s Kosovom, pošto su Lovćen i Njegoš u asocijativnom nizu reprezentovali svoju državu. Njegoš je tako državnoj ideologiji poslužio kao malter kojim se prekriva mozaik. Jer u ovako forsiranoj svijesti nije bilo mjesta za istoriju Crne Gore prije Nemanjića, nije bilo mjesta za crnogorske primorske gradove ili dio njene teritorije koji je bio islamiziran. Od predstave prepune diskontinuiteta, prožimanja i prelamanja različitih kulturnih obrazaca, utisnuta je jednodimenzionalna, pravoslavna, namjenski naštelovana svijest. Šematski prikazano, to bi izgledalo ovako:

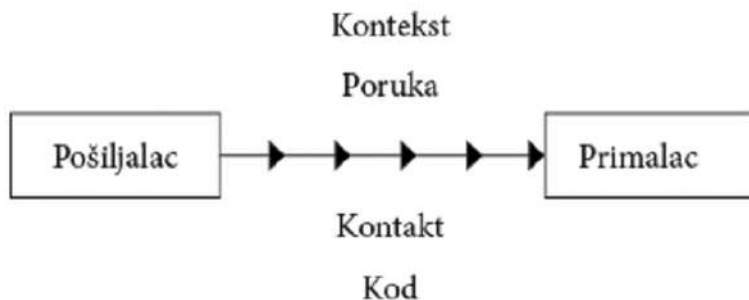
Kraljevina SHS/Jugoslavija → Njegoš → Kosovo → Dušanovo carstvo

Šema 1 – Poželjna predstava kontinuiteta koju je stvarala vlast u Crnoj Gori.

Šema 2 – Kontinuitet državnosti crnogorskoga prostora od prve slovenske države na njemu

Šema verbalne komunikacije koju je u svom glasovitom tekstu „Lingvistika i poetika“⁸⁵ načinio Roman Jakobson, a koja kao elemente verbalnoga niza prepoznaje pošiljaoca i primaoca između kojih se nalaze kontekst, proruka, kontakt i kod, mogla bi se primijeniti na političko-ideološki diskurs o Njegošu u KSHS/Jugoslaviji.

Šema 3: Verbalna komunikacija po Romanu Jakobsonu

⁸⁵ Roman Jakobson, „Lingvistika i poetika“, In: *Teorijska misao o književnosti* (priredio Petar Milosavljević), Novi Sad, 1991, 523-531. Šema se nalazi na str. 526.

Naime, ukoliko bismo u „kontekstu“ kulturološke razgradnje koja se dešavala Crnoj Gori u međuratnom periodu kao „pošiljaoca“ imenovali – vlast ili ideologe KSHS/Jugoslavije, a kao „primaoca“ – crnogorsko stanovništvo, kome je poslata određena poruka – npr. da su Crnogorci srpski plemići čiji su preci došli s Kosova, jedini očuvali šecanje na Dušanovo carstvo, a to najbolje opisao Njegoš, koji je bio najveći srpski apostol ujedinjenja, videćemo da je Njegoš u stvari bio taj „kontakt“, čije je djelo poniklo iz narodnog „koda“. Tim je kanalima i konstrukcijama „Njegoš – Srbin – Kosovo“ veoma bio olakšan put srbizaciji crnogorskoga kulturnog nasljeđa. Interesantno je i da konstrukcija „Srbi u Crnoj Gori“ koja se naročito aktuelizovala 1918. nije postojala prije te godine. Crnogorci su o sebi često govorili kao o „srpskoj Sparti“, ali nikad nijesu koristili „Srbi u Crnoj Gori“ budući da Srbiju nijesu doživljavali svojom domovinom.

Međutim, političke prilike u Kraljevini Jugoslaviji, kako se bude primicala svome kraju, naročito nakon ubistva Aleksandra Karađorđevića u Marseju, odražavaće se na sumnju u dio njegoševske ideologije. Radikalne hrvatske struje, u svojem razračunavanju sa srpskim neistomišljenicima nijesu pošteđele ni Njegoša. U cilju ljuljanja doktrinirane Njegoševe etike koja je proglašavana za vrhovnu nacionalnu vrijednost, jedan zagrebački desničarski i klerikalni časopis objaviće prvi tekst na južnoslovenskim prostorima koji je kritikovao etičnost *Gorskoga vijenca*. Hrvatska straža pisala je 1937: „Neka dakle ko hoće hvali ‘Gorski vijenac’ sa estetične strane, etika ga mora osuditi! Zato bi trebalo ovo djelo odstraniti od školske lektire!“⁸⁶ Ovo je trebao biti signal muslimanima u Kraljevini Jugoslaviji da počnu sumnjati u principe koje im proklamuje država, što je dodatno trebalo destabilizovati ionako raspolućenu zajednicu. Javnost je osudila ovakve napise. Jedan

⁸⁶ M. R., „Hrvatski etičari“, *Slobodna misao*, br. 13 (4. 4. 1937), 1.

beogradski list u komentaru napada na Njegoša obrušio se na hrvatske klerikalce ističući: „Kako su počeli i kako su pokušali da zakonski osiguraju sebi pravo, da miješaju u čitav kulturni život Jugoslavije, čudo je što, po uzoru Srebrničevih napadaja na udžbenike i ove, da se najblaže izrazimo, nečuvene interpretacije prema jednoj od najviših vrednosti čitave naše nacionalne kulture, nisu već postavili zahtjev da naša školska omladina treba da se odgaja isključivo na ‘moralnim djelima’ sv. Alfonsa Marije da Liguori i na ‘Glasniku sv. Ignjacija Lojole’?“ U crnogorskoj štampi *Slobodna misao* vješto je komentarisala sporni tekst, ne pominjući muslimane niti činjenicu da su hrvatski desničari upravo taj tekst posvetili njima. Kontraargumente isključivo su usmjerili u pravcu kritike klerikalističke filozofije i hipokrizije samoga članka. Objektivnu kritiku članka uputio je Savić Marković Štedimlija u *Zeti*, tvrdeći da upravo klerici, „koji su poznati kao najnetolerantniji ultramonitanci“, tendenciozno napadaju Njegoševo djelo koje „nijesu osudili ni Muslimani ‘u ime vjerske tolerancije’.“⁸⁷ Da su uzavrele atmosfere u državi bili svjesni i neki zvanični komentatori i na eventualno njihovo prenošenje na tumačenje Njegoša, svjedoče nam neki tekstovi objavljeni nekoliko mjeseci prije hrvatskoga teksta. Jedan intelektualac govoreći o Njegošu kao političkome učitelju, tvrdio je da koliko god neki književnik bio velik, on ne može uvijek zadovoljiti sve zahtjeve i gledišta novijih generacija. Bez obzira na dubinu njegova prodiranja „u istine o životu ne samo svoga doba nego života uopšte, nema slučaja da i takvog pisca neće nadjačati vrijeme, stalan i neprekidan razvoj životnih oblika. Takav je slučaj i s Njegošem.“⁸⁸ Iako po njegovu

⁸⁷ Štedimlija, „‘Gorski vijenac’ anatemisan“, In: *Ogledi o Njegošu* (pr. Danilo Radojević), 141.

⁸⁸ Đuza Radović, „Njegoš kao politički učitelj“, *Slobodna misao*, br. 1 (6. 1. 1937), 6.

shvatanju Njegoš ni nakon osam decenija nije izgubio ništa od veličine i opšteg značaja – „njegovo djelo ostaje veliko kao što je i bilo, ali ono postaje nedovoljno da duh naših dana u njemu za sve nađe svoju riječ“.

Dok su se tražili novi modaliteti ideološkoga približavanja suprotstavljenih strana, Kraljevina Jugoslavija osipala se i nespremna dočekala Drugi svjetski rat. Unutrašnji antagonizmi pospješeni intervencijom spolja urušiće tu prvu jugoslovensku vavilonsku kulu. Stvoreni Njegoš neće se srušiti s njom, jer će nastavljajući ideologije iz države Karađorđevića nastaviti utabanim stazama interpretiranja lika i djela Petra II u ratnim i novim programskim kontekstima. Ali neće to raditi samo oni, radiće to skoro sve suprotstavljene strane u najvećoj klanici koju je vidio ovaj prostor. Jedna od posljednjih interpretacija u zvaničnome organu vlasti u Crnoj Gori *Zetskome glasniku* 1941, uoči rata, glasi: „Linija koju je Njegoš povukao ostala je presudna vododjelnica i za naše vrijeme koju ne treba smetnuti s uma kad god se postavlja pitanje o tome šta je uistinu presudno po sudbinu i po dušu jednoga naroda, šta ga zapravo čini narodom i šta iskupljuje život pred Bogom i pred istorijom?“⁸⁹ Sudbina toga naroda bila je da se njegovi predstavnici međusobno pokolju.

⁸⁹ Dušan Stojanović, „Njegoš kao politički mislilac“, *Zetski glasnik*, br. 864-865 (1941), 3.

MILORAD STOJOVIĆ KAO POZNAVALAC KNJIŽEVNIH PRILIKA U CRNOJ GORI

Marijana Terić

The book “Literary topics” contains essays dedicated to Njegoš, Marko Miljanov, Mirko Banjević, Radovan Zogović, Janko Đonović, Branko Banjević, Blažo Šćepanović and others. In each one of them Stojović analyses those poetic principles that make them recognisable authors. In other part of the book under the title “Reviews, analyses, essays” we perceive the great experience and literary knowledge of Milorad Stojović. Special attention is drawn to the essays in which this author proved to be a great observer, polemicist and connoisseur of the literary-cultural circumstances in Montenegro.

Jedan od rijetkih autora koji je svoj životni vijek posvetio izučavanju crnogorske književnosti i kulture, afirmaciji i osvjetljavanju brojnih crnogorskih stvaralaca, ali i aktivnome djelovanju u očuvanju nacionalnoga književnoistorijskoga i kulturnoga blaga jeste, svakako, Milorad Stojović. Izuzetno produktivan književnik, književni i pozorišni kritičar i antologičar, Stojović je ostavio iza sebe literarna djela od neprocjenjivoga značaja za književnu montenegristiku. Kao čovjek neiscrpne energije, nije prestajao da istražuje, bogati i

upoznaje čitalačku javnost s neotkrivenim ili nedovoljno proučenim stvaraocima, dajući im zasluženu književno-kritičku ocjenu. Autor je prve poslijeratne antologije crnogorske književnosti, potom „Antologije crnogorske poezije: XX vijek“, jedan od pokretača Biblioteke „Luča“, urednik i priređivač brojnih izdanja, među koja izdvajamo čuveni jugoslovenski književni časopis „Stvaranje“. Pored toga, dobitnik je Trinastojulske nagrade za knjigu eseja o međuratnoj crnogorskoj književnosti iz 1968. godine – „Nadmoć ljudskosti“.

Publikovanje studije „Književne teme“ u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost samo je još jedna potvrda o neumornome stvaralačkom angažmanu, na kojemu je Stojović radio sve do svoje smrti. Da knjiga „predstavlja izbor iz autorova višedecenijskoga bavljenja pitanjima književnosti, posebno crnogorske, ali i kulture u najširem smislu riječi“, napominje jedan od urednika, koji naglašava da su „svi tekstovi obuhvaćeni ovim izdanjem pravopisno ujednačeni sa zvaničnim pravopisom crnogorskoga jezika i donekle prilagođeni strukturi knjige“. U tome smislu, „Književne teme“ donose dva konstitutivna dijela: „Studije i ogledi“ i „Osvrti, prikazi, rasprave“, u kojima autor obrađuje reprezentativne stvaraoce crnogorske književne produkcije. Tako se u uvodnome dijelu knjige nalaze tekstovi posvećeni Njegošu, Marku Miljanovu, Mirku Banjeviću, Radovanu Zogoviću, Janku Đonoviću, Branku Banjeviću, Blažu Šćepanoviću i drugima. U svakome od njih Stojović na recentan način sagledava ona poetička načela koja ih čine prepoznatljivim autorima. Na taj način, početnom studijom o Njegošu („Daljinske poruke, Nad Njegoševom prepiskom“) Stojović skreće pažnju na važnost njegovih pronađenih i objavljenih pisama, koja predstavljaju svjedočanstvo vremena koje je iza nas, a u kojima se „kao u ogledalu vidi čitava Crna Gora za dvadeset godina Njegoševе vladavine, njena politika i kultura, njeni odnosi sa sušedima i evropskim

državama, njene unutrašnje prilike, odnosno neprilike, i prije svega, njen mučan i naporan put ka slobodi“. Zanimljivim fragmentima iz pojedinih pisama, Stojović otkriva na koji način su rješavani najbanalniji sporovi među Njegoševim sunarodnicima, profilisući tako Njegoševu ličnost. Tumačeći specifičnost njegove uloge u državnim i crkvenim pitanjima onoga vremena, autor ne propušta priliku da ukaže i na postojanje danas neprevaziđenoga uzora i najvećega pjesnika jugoslovenskoga.

Centralno mjesto u književnokritičkoj obradi Milorada Stojovića zauzima ličnost i djelo Marka Miljanova Popovića. Pišući o veličini njegova rada, Stojović pravi paralele s Njegoševim stvaralačkim procesom, konstatujući da u djelu Marka Miljanova ima „njegoševskih vidova i sinteza crnogorske epike i tragike“. Zapravo, djela ovih autora predstavljaju životopis crnogorske tradicije i kulturne istorije jednoga vremena. Iznoseći određene pojedinosti iz života i rada Marka Miljanova, Stojović oseća divljenje prema čovjeku koji je svoju pismenost počeo savlađivati u pedesetoj godini života, zbog nemogućnosti da svoje misli prenese na papir. Međutim, kako Stojović primjećuje, to nije zaustavilo Marka Miljanova da napiše izvanredno književno djelo, koje je suštinski vezano za Njegoša i Ljubišu: „Njegoševo djelo je poetska sinteza sveukupnog duhovnog života našega naroda; Ljubiša je izišao iz pripovjedačke linije narodnog duha; a djelo Marka Miljanova na specifičan način sublimira etičke vrijednosti naše tradicije. Njegoš, Ljubiša i Marko Miljanov, moglo bi se reći, neponovljivim umjetničkim formama završavaju vrijeme klasične Crne Gore, podižući odnose iz kojih je njihovo djelo nastalo do normativa, do opšteg značaja. Njih trojica sublimiraju najbitnije odnose i vrijednosti naše prošlosti, u izvjesnome smislu uokviruju tu prošlost, a istovremeno, karakterom svoga djela, otvaraju budućnost.“ Dakle, životno iskustvo, mentalitet crnogorskoga naroda i jednoga doba sjedinjeni su u djelu koje

odiše jednostavnošću izlaganja građe, plemenitošću i moralnim porukama. Imajući u vidu takvu književnoumjetničku koncepciju, razumijemo ogromnu Stojovićevu inspiraciju djelom Marka Miljanova Popovića, koji (mislimo na Stojovića) iznenađuje pronicljivošću i, rekli bismo, lakoćom kritičkoga tumačenja.

Sagledavajući crnogorsku poeziju XX vijeka, Stojović izdvaja grupu autora koja je označila prekid tradicionalističkih shvatanja i koncepata stvaranja, a uspostavila nova poetička načela i vrijednosti. To su u prvome redu *Mrtve rukavice* Rista Ratkovića, *Crnci i Crnogorci* Janka Đonovića, *Pobune uma* Mirka Banjevića, *Pjesme o Ali Binaku* Radovana Zogovića, ali i druga pjesnička djela. Isto tako uočava da su najznačajniji stvaraoci savremene crnogorske poezije ostali izvan temeljnijega interesovanja kritike. Kada je riječ o crnogorskoj poeziji između dva rata, saznajemo da i pored brojnih ličnosti koje su pjesnički djelovale u tome periodu, niko od njih nije uspio da „pjesnički nadraste vrijeme u kojemu je živio“, pa je Njegoš i dalje ostao neprevaziđeni pjesnički uzor. U crnogorskoj poeziji tridesetih godina, Stojović pronalazi autore (Janko Đonović, Mirko Banjević, Radovan Zogović), koji prevazilaze postojeće literarne kriterijume i donose nova izražajna sredstva, stvarajući tako trajna književna djela poput Zogovićeve *Pjesme o Ali Binaki*, koja predstavlja najveći umjetnički domet crnogorske međuratne lirike. Kao odličan poznavalac književno-istorijskih strujanja te postepenim kritičkim opservacijama, Stojović zaključuje da se istorijski značaj međuratne generacije crnogorskih pjesnika sastoji u uspostavljanju živoga kontakta s vremenom, tradicijom i duhom Njegoševe poezije, što je ujedno značilo i početak moderne crnogorske poezije.

Kao autor prve poslijeratne crnogorske proze, Stojović je jednostavnom leksičkom aparaturom i temeljnom književnom obradom uspostavio literarne kriterijume, pomoću kojih tretira

različita problemska pitanja umjetničkoga stvaranja. Analizirajući prozno kazivanje u Crnoj Gori, autor primjećuje da, ukoliko se izuzme Njegoševa alegorijska pripovijetka „Žitije Mrđana Nesretnikovića“, Crna Gora sve do Stefana Mitrova Ljubiše nije imala pripovjedačke proze. To znači da je pripovijetka na našem prostoru svoj pravi početak dobila u Ljubišinome djelu, koji se smatra prvim prozaistom. Međutim, posebno mjesto u Stojovićevoj književno-kritičkoj opservaciji zauzeo je naš prvi prozni pisac novije ili moderne litarature – Nikola Lopičić. Aleksandar Radoman otkriva da je Stojović radio na pripremi doktorske disertacije o djelu pomenutoga autora, ali da je njeno finalizovanje onemogućio njegov stalni radni angažman u pozorištu.¹ Ocjenjujući Lopičićev pripovjedački svijet, Stojović izdvaja seoski ambijent kao dominantni inspirativni prostor piščev, dok životnost, lirizam i istinitost kazivanja vidi kao suštinske elemente Lopičićeve proze.

Dijahronijskim pristupom, Stojović daje pregled autora od Mihaila Lalića, koji obilježava kraj tradicionalne strukture pripovijedanja, preko Ćamila Sijarića, Čeda Vukovića, Miodraga Bulatovića, pa sve do Kiša, Šćepanovića, Kovača, Pekića i drugih koji formiraju osnovne poetičke postulate moderne crnogorske umjetničke proze. Bez digresija i rasplintosti u izrazu, Stojović donosi pouzdane sudove o autorima o kojima piše ističući tako enormno znanje i poznavanje književno-kulturnih pitanja. Lakoćom kritičkoga vrednovanja, Stojović definiše modele stvaralačke djelatnosti vodeći računa o estetskim vrijednostima. Ocjenjujući poeziju Mirka Banjevića, Stojović tvrdi da u njegovome prilično bogatome opusu nema nijedne pjesme koja nije darovito pisana te da sve što je napisao „ima mjeru snage, svježine i proživljenosti“. Posebno cijeni

¹ Aleksandar Radoman, „In memoriam Milorad Stojović“, *Lingua Montenegrina*, br. 15, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, str. 455.

Banjevićev talenat da „veže vremena i prostore“, a da „nikad ne padne u manir, knjišku stereotipnost, u pomodarstvo“. Ulazeći u poetski svijet Radovana Zogovića, Stojović prepoznaje pisca začuđujućih lirskih detalja, ali i autora u čijoj proznoj strukturi dramatičan pejzaž čini bitnu komponentu umjetničkoga izraza.

Kada je riječ o međuratnoj crnogorskoj poeziji, autor izdvaja Janka Đonovića determinišući ga vještim opservatorom, „pjesnikom jednostavnoga, elementarnoga izraza, plastične slike“, koji je svojom „iskrenošću, zavičajnim koloritom i izvornošću pjesničkoga jezika“ ostavljao utisak na čitalačku publiku. Pažljivom analizom pronicljivoga kritičara, Stojović profilise pjesničko djelo Aleksandra Ivanovića, koje po njegovome sudu nije u dovoljnoj mjeri valorizovano od strane onih koji su ga izučavali, naglašavajući tvrdnju Isidore Sekulić, koja smatra da čitava Ivanovićeva poezija „iskreno, vaspitano iskreno, ispovijeda sopstvenu usamljenost, neostvarenost, bol i tragiku“. Sličnu poziciju zauzima i Branko Banjević, čijom se poezijom književna kritika nije bavila onoliko koliko bi trebalo, a riječ je o stvaraocu koji spada u najbolje pjesnike, ne samo svoje generacije. Po riječima Stojovića Banjevićeva je poezija „izrazit primjer modernoga poimanja i transponovanja društvenih protivurječnosti, složenih stanja čovjeka i vremena“. Zapravo, piše Stojović: „Moderna je sloboda te poezije da govori slobodu čovjeka; moderan je njen izraz, njen pristup slobodi bića, onoj slobodi koja je egzistencija, a koju često prisvajaju i opredjeljuju sopstvenim kriterijumima i ciljevima“. Iskrenim tonom žaljenja za tragičnu smrt Blaža Šćepanovića, čijim se portretom završava prvi dio „Književnih tema“, Stojović nenametljivo uvjerava da je crnogorska književnost izgubila skromnoga pručavaoca i analitičara, ali i „primjernu poetsku i ljudsku dosljednost“.

U drugome dijelu knjige naslovljenome „Osvrti, prikazi, rasprave“ uočavamo veliko iskustvo i književno znanje

Milorada Stojovića. Esejističkim pristupom i suptilnim teorijskim ogledima, ovaj autor plijeni ekspresivnošću umjetničkoga iskaza, koji postiže jednostavnom rečeničkom konstrukcijom, rasterećenom bespotrebnih asocijacija ili aluzija. Iznoseći vrlo interesantne pojedinosti iz života i rada svoga profesora Milana Bogdanovića, Stojović iskazuje poštovanje prema veličini njegove ličnosti i književnoga rada. Otkriva da ga ovaj autor podseća na Iva Andrića, ne samo po stilskim obilježjima, već po širokome poznavanju i razumijevanju onoga što prenosi i saopštava čitaocu. Za predavanja ovoga profesora Stojović kaže da je to bila „najdivnija i najelegantnija interpretacija literature. Neka vrste pjesme o pjesmi, ali bez ikakvih larpulartističkih primjesa; možda baš zbog toga“, zaključuje Stojović, „što je poticala od čovjeka koji je i sam bio pisac, upravo pjesnik u najljepšem i najpotpunijem značenju riječi“. Specifičnost Stojovićeve kazivanja posebno dolazi do izražaja u prikazima koji se odnose na najveće književne umove poput Miloša Đurića, zahvaljujući kojemu je „umjetničko i kulturno bogatstvo helenskih riznica ušlo u naše škole i biblioteke, postalo izvor ljepote i mudrosti, izvor etičkih ideala i inspiracija“, zatim Ratka Đurovića, „čovjeka enciklopedijskoga znanja“, koji je djelovao u svim oblastima stvaralaštva u Crnoj Gori ostavivši svuda dubok trag. Pišući o Radoju Radojeviću i njegovoj knjizi „Studije i ogledi iz montenegristike“ u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost (Podgorica) i njenome nemjerljivome značaju u izučavanju crnogorske književnosti i kulture, Stojović ukazuje na izvanredan pregovor koji su napisali Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić, koji su prepoznali vrijednost Radojevićeve ulaganja u crnogorsku književnu produkciju i tako iskazali poštovanje prema čovjeku koji je među prvima pružio otpor „osporavanjima našega nacionalnog bića i djela“. S posebnom pažnjom i preciznom ocjenom, Stojović ulazi u književni svijet

Sretena Asanovića, Radoslava Rotkovića, Dragana Nikolića, apostrofirajući njihovu autentičnost i književnoumjetničke kvalitete dostojne divljenja. Stojović konstatuje da je proza „najznačajnijega i najozbiljnijega prozaiste svoje generacije“ – Sretena Asanovića, modernoga senzibiliteta, u potpunosti oslobođena tradicionalističkih obrazaca, okrenuta psihološkoj analizi čovjekovih stanja, ali lišena subjektivnoga odnosa, čime joj dodjeljuje širu semantičku dimenziju.

Nezaobilazno ime u književnoumjetničkom svijetu pripada i velikome eruditi Radoslavu Rotkoviću, koji je u svojoj najnovijoj knjizi „Ne idi mojom ulicom“, po mišljenju Stojovića, konstruisao fabulu „sa izvanrednom lakoćom i vještinom, vezujući događaje gotovo poetski tečnom stilistikom, rečenicama na koje su kao na đerdan nanizane mnogobrojne „‘cake’ i detalji“. Specifičnost knjige vidi i u ispoljavanju gotovo svih elemenata književnih rodova kojima se bavi kao romansijer, pripovjedač, dramski pisac, esejista i publicista. Svestrano razumijevanje Milorada Stojovića dolazi do izražaja kada, nijansiranim ulaženjem u pjesnički univerzum Desanke Maksimović, putopisnu prozu Dušana Kostića, prvu zbirku pjesama Huseina Bašića („Od sunca ogrlica“) ili pak život sandžačkoga sela Rašlje u „Bihorcima“ Ćamila Sijarića, iznosi pouzdane kritičke sudove, koji istovremeno odaju čovjeka izoštrena uma i ogromne intelektualne snage.

Zanimljivošću naučnoga kazivanja i utemeljenim kritičkim procjenama Stojović analizira iscrpan i značajan rad Vojislava Nikčevića, koji je u knjizi „Mladi Njegoš“, kao svojoj dorađenoj doktorskoj tezi, ispitao puteve Njegoševa razvoja, vrijednosti njegovih početnih radova, leksičkim osobenostima pjesnika, kao i Njegoševom odnosu prema Vuku Karadžiću i njegovoj reformi, ali i odnosu između usmene i pisane književnosti kod nas. Stojović vjeruje da je riječ o ozbiljnome i zreleme djelu, koje predstavlja doprinos proučavanju Njegoševa lika i djela.

Pažljivo biranom leksičkom konstrukcijom, ošućanjem poštovanja i divljenja koje samo rijetki stvaraoci pošuđuju, Milorad Stojović konstituše tekstove o Vojislavu Miniću, književnome kritičaru i esejisti, koji se naročito bavi izučavanjem novije crnogorske književnosti, čuvenome Radomiru Ivanoviću, koji svojom knjigom „Dijalog s djelom“ na književnoteorijski način sagledava crnogorsku literaturu, potvrđujući time autora zavidnoga obrazovanja i umjetničkoga talenta. Tu su, takođe, tekstovi o Sretenu Peroviću, „našem nesumnjivo najuglednijem kritičaru i istraživaču u sferi pozorišnoga i dramskoga stvaralaštva“, Miroslavu Kaleziću čija je knjiga „Crna Gora i Krleža“, po riječima Stojovića „svojevrsna enciklopedija Crne Gore i Krleže“, kao i „vjesnicima i pjesnicima revolucije“ Vladu Strugaru i Božu Bulatoviću i njihovome zborniku „Kroz tmine i zore“.

Posebnu pažnju Stojovićeve knjige „Književne teme“ privlače tekstovi u kojima ovaj autor nastupa kao sjajan opservator i polemičar, ali prije svega toga odličan poznavalac književno-kulturnih dešavanja u Crnoj Gori. U svojoj književnoj raspravi sa Pavlom Zorićem, Stojović iznosi naučno fundirane stavove i ocjene, kojima potvrđuje tačnost svojih analiza. Na Zorićevo neargumentovano osporavanje postojanja crnogorske književnosti i iznošenje brojnih uvreda na račun Stojovića, ovaj autor potvrđuje svoj književno-kritički autoritet dokazujući suprotno. Iako Pavle Zorić pokušava da oduzme pravo crnogorskim piscima na nacionalnu pripadnost, Stojović lucidino odgovara da „nema smisla kvalifikovati pisce zavisno od toga da li se uklapaju u njegove nacionalno-političke koncepcije“. Na sličan način, uz uvjerljivu argumentaciju, Stojović raščićava zablude pojedinaca, koji ne žele da prihvate crnogorsku književnost i crnogorske stvaraoce nezaslužnim laičkim procjenama. Međutim, zahvaljujući svestranosti i inetelektualnome kapacitetu Stojovića, književnost Crne Gore biva pozicionirana na

način koji joj i pripada. Stoga, Aleksandar Radoman s pravom konstatuje: „U kojoj je mjeri i s koliko superiornosti Stojovićeva knjiga iskoračila u tretiranju crnogorske književnosti kao osobena entiteta, ponajbolje svjedoče kritike koje joj ničim nijesu mogle osporiti teorijsku zasnovanost ali su njenu vrijednost pokušale osporiti lijepeći joj etiketu *regionalizma* i *izolacionizma* (Radojica Tautović i Pavle Zorić).“² Međutim, Stojović je uspio „stati na put“ neznanju svih onih koji su željeli nepravedno oduzeti status našoj književnosti. O neprocjenjivoj značaju i zalaganju za nacionalnu knjiženost i kulturu, svjedoče tekstovi sa šednice Centralnog komiteta SK Crne Gore, u kojima se Stojović zalagao za sva važna pitanja iz oblasti obrazovanja, nauke i kulture. Stojović naglašava da se nije ponašao kao „slobodan strelac“ (Bućin), već da je o stvaralačkim rezultatima pisaca o kojima je govorio, sudio prema svojim mogućnostima, „kritički sa estetskog stanovišta“ (podvukao M. S.).

Kada se u cjelosti sagleda publikovano izdanje „Književnih tema“ Milorada Stojovića, dolazi se do saznanja da je riječ o izuzetno ozbiljnomo djelu, koje je na jednome mjestu okupilo ne samo najznačajnije stvaraoc crnogorske književnosti, već i njihove najznačajnije obrađene crnogorske književne teme. Dajući presek nacionalne poezije i proze, autor je vodio računa o estetskim i etičkim standardima, na osnovu kojih konstituise sliku razvoja crnogorske literarne djelatnosti. Pišući o Stojoviću kao o književnome kritičaru i esejisti, Krsto Pižurica uvjerava da „do Stojovića nijesmo imali sistematskoga i sistematičnijega tretiranja, ne samo savremene literature, već ni one koja pripada književnoj tradiciji“.³ On dalje navodi da se ovaj autor „lako

² Aleksandar Radoman, „Istoričar književnosti Milorad Stojović“, *Matica*, br. 59, Podgorica, Cetinje, 2014, str. 342.

³ Krsto Pižurica, „Milorad Stojović – književni kritičar i esejista“, *Lingua Montenegrina*, br. 12, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013, str. 295.

snalazi u materiji, suvereno kreće u prostoru i vremenu i ovlađuje kategorijama literarnoga kritičara. U djelu nalazi i analizira komponente na kojima pisac gradi djelo: Njega interesuje i struktura djela, proces umjetničkoga stvaranja, pisac i sredina, jezik piščev i stil“. ⁴ Kao najbolji poznavalac crnogorske književnosti, Stojović je svojim kritičkim procjenama dokazao da je uvijek u centru književnih i kulturnih dešavanja te da njegovome pronicljivome umu ne može ništa ostati neistraženo. Upravo zbog toga se stiče utisak da sa lakoćom pristupa tumačenju različitih književnih tema i njihovih stvaralaca. Jednostavnim leksičkim materijalom i odmjerenim kritičkim stavom, Stojović polemiše, raspravlja i kritikuje. Time dolazi do izražaja svestrano razumijevanje autorovo, pa time i sigurnost u opservatorskome dijelu posla. Besprekornim umjetničkim iskazom i suptilnim nijansiranjem, Stojović gradi svoje literarne tekstove. Argumentovanom i nenametljivom stilizacijom svojih misli i stavova, ovaj autor se izdvaja autentičnim izražajnim sredstvima, kojima zauzima počasno mjesto među začetnicima moderne crnogorske literature.

⁴ Isto, str. 296.

Literatura:

- Stojović, Milorad: *Književne teme*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015.

- Pižurica, Krsto: „Milorad Stojović – književni kritičar i esejista“, *Lingua Montenegrina*, br. 12, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013.

- Radoman, Aleksandar: „In memoriam – Milorad Stojović“, *Lingua Montenegrina*, br. 15, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015.

- Radoman, Aleksandar: „Istoričar književnosti Milorad Stojović“, *Matica*, br. 59, Podgorica, Cetinje, 2015.

LUKA VUJOVIĆ KAO PROUČAVALAC CRNOGORSKIH GOVORA

Adnan Čirgić

This paper gives a short overview of the contribution of Luka Vujović to the Montenegrin dialectology. This contribution is reflected primarily in solving two major questions of our dialectology – the question of Mrković Ekavian dialect instead of the previous jat and descriptions of that entire speech, as well as the question of chronology and origin of the loss of rection of a verb in the Montenegrin speech patterns.

Teško je naći slučaj manje zemlje s više reprezentativnih filologa no što je to Crna Gora. Samo u XX vijeku Crna Gora je iznjedrila znamenite filologe poput Danila Vušovića, Gojka Ružičića, Radomira Aleksića, Radosava Boškovića, Mihaila Stevanovića, Mitra Pešikana, Dragoljuba Petrovića i drugih, koji su dali nemjerljiv doprinos ne samo crnogorskoj no slovenskoj dijalektologiji uopšte. Neki od njih poznati su i daleko izvan granica Crne Gore. Jedan od onih koji je ostavio neizbrisiv trag u našoj dijalektologiji, ali koji nije imao sreće da radi u ondašnjim jugoslovenskim slavističkim centrima već je svoj angažman vezao za domovinu koja u ono doba i nije imala adekvatnih naučnih institucija, bio je Luka Vujović. Vujović stoga nije imao ni saradnike ni kolege koji bi promovisali

njegovo djelo, koje kvalitetom ni u čemu ne zaostaje za najboljim ostvarenjima u crnogorskoj dijalektologiji XX vijeka.

Luka Vujović rođen je 30. VIII 1909. godine u Komarnu, đe je i završio osnovnu školu. Gimnaziju je učio u Mostaru i Podgorici (đe je maturirao). Studirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu. „Iako odličan student, zbog učestvovanja u demonstracijama 1932. godine u studentskom štrajku i demonstracijama protiv šestojanuarske diktature 1932. godine bio je isključen iz studentskog doma. Diplomirao je 1934. godine.“¹ Bio je najbolji student u nekoliko generacija i dobitnik Svetosavske nagrade. Kao takav dobio je stipendiju Vlade Poljske pa se usavršavao na Univerzitetu u Varšavi 1935/36. godine na filološkim i lingvističkim studijama. I kasnije će se, 1959/60. godine, usavršavati u Beču i Krakovu iz oblasti sintakse i istorijske dijalektologije. Kako je rečeno, nije radio u slavističkim centrima. Radio je kao profesor u Prokuplju, Osijeku i Kotoru, đe su ga talijanske vlasti otpustile iz službe pa se 1941. vraća u rodno Komarno. Rat je proveo kao aktivni sudionik Narodnooslobodilačke borbe. Nakon oslobođenja radio je kao profesor barske gimnazije (1945–1947), a naredne dvije godine kao profesor podgoričke gimnazije. Nakon toga zapošljava se na Višoj pedagoškoj školi (od njenoga osnivanja 1949) na Cetinju, a zatim na Pedagoškoj akademiji u Nikšiću (do 1963). Godine 1964. prelazi na mjesto upravnika Arhivsko-bibliotečkog odjeljenja Cetinjskoga muzeja. Na tome mjestu ostaće do tragične smrti (u saobraćajnoj nesreći) 8. II 1971. godine.

Luka Vujović služio se francuskim, njemačkim, poljskim i ruskim jezikom, što je očito iz svih njegovih studija. To mu je omogućilo ne samo da prati literaturu na tim jezicima, no i da u svojim istraživanjima koristi uporedni metod. Bio je član Komisije za opšteslovenski dijalektološki atlas, član

¹ Luka Vujović, *Mrkovički dijalekat*, reprint izdanje, Savjet Muslimana Crne Gore, Podgorica, 2012, str. 379.

Luka Vujović

Međuakademijskoga odbora za onomastiku, član Jugoslovenskoga slavističkog komiteta i predsjednik Društva za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore.²

Luka Vujović rano se počeo interesovati za dijalektologiju. Interesovanje su mu, po sopstvenome priznanju, pobudili njegovi profesori Aleksandar Belić i Vitold Doroševski. Bavljene crnogorskom dijalektologijom smatrao je svojom dužnošću, kako to ističe u jednome intervjuu u *Pobjedi*.³ Zanimljivo, nije se odlučio za opis govora Riječke nahije, uz čiju je granicu rođen, koji ni do danas nije monografski opisan, već za jedan sasvim osoben (ne samo za crnogorske no i za

² Viđeti više u: Novak Kilibarda, „In memoriam. Dr Luka Vujović“, *Prosvjetni rad*, 4, Titograd, 1971, str. 4.; „Dr Luka Vujović, profesor“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, 4, Cetinje, 1971, str. 177.

³ Pavle Đonović, „Dr Luka Vujović: Crnogorski govori neiscrpno blago za dijalektologiju našeg jezika“, *Pobjeda*, 2478, Titograd, 1966, str. 8.

ukupne štokavske prilike) govor – podaleko i od mjesta rođenja i življenja. „Izbor mrkovićkog dijalekta bila je moja lična želja. Još kao student četvrte godine ja sam uočio osobine ovoga govora po kojima se on znatno razlikuje od ostalih crnogorskih govora. Najprije treba istaći arhaizme kojih je nestalo u našim razvijenijim govorima prije dva do četiri stoljeća (npr. nastavak u 1. licu jedn. prezenta: Ja idu, kažu, kupuju i sl.), a zatim inovacije koje je ovaj dijalekat samostalno razvio (npr. ekavski izgovor dugog jata: dete, lepo, sveća i sl.). Arhaizmi i inovacije mrkovićkog dijalekta mogu se objasniti njegovom potpunom izolovanošću od naših susjednih govora od pada Bara pod Turke g. 1571. pa sve do oslobođenja toga grada 1878. godine. To približno znači: kad bi neko htio da čuje kako su govorili naši preci u daljoj prošlosti, on bi to najbolje provjerio na mrkovićkom dijalektu.“⁴ Kolika je bila Vujovićeva želja da opiše taj govor neka pokaže ovaj podatak: kompletan njegov rad na proučavanju govora Mrko(je)vića spaljen je 1942. Stoga mu se vratio ispočetka i uspio objaviti monografiju koja je i po utemeljenosti zaključaka i po apsolutnoj preciznosti građe (što i nije karakteristika naših dijalektologa) i po novini saznanja koja donosi i po metodologiji bez premca u našoj dijalektologiji.

Ne ulazeći u osobine mrkovićkoga govora koje su date u Vujovićevoj monografiji, osvrnućemo se ovđe na neke karakteristike njegova rada. Na ispitivanju toga govora on je proveo deset godina. Preciznost opisa, ogroman broj primjera kojima potvrđuje brojne autohtone osobine, čak i precizni podaci o broju primjera za pojedinu osobinu, njihova upoređivanja čak i s pojedinim oblicima u okolnim albanskim govorima, apsolutna upućenost u sve jezičke slojeve, pa čak i u leksički, govori o tome

⁴ Isto, str. 8. U istome intervjuu Vujović najavljuje rad na opisivanju još jednoga govora – grbaljskoga. Nažalost, nesrećne okolnosti trajno su lišile crnogorsku dijalektologiju još jedne monografije o dosad neopisanome govoru (osim u vrlo kratkim crtama).

da je Luka Vujović na terenu proveo vrijeme kao nijedan naš jezikoslovac prije i poslije njega. Gotovo da se može reći da je svih tih godina živio kao Mrko(je)vić. Iako je riječ o dosta homogenom govoru (liše Dobre Vode, koja je najviše trpjela barski uticaj) koji ne zauzima preveliku teritoriju, Vujović je osobine razvrstavao i tako što je navodio preciznu ubikaciju – za svaki primjer zna se ne samo selo u kojem je zabilježen no i informator koji ga je saopštio. Prisustvovao je mobama, posijelima, porodičnim okupljanjima, svadbama, svakodnevnim kućnim poslovima, razgovarao i s muškarcima i sa ženama, i s mlađim i sa starijim naraštajem, pa se za brojne osobine može naći podatak u kojem se obliku javljaju kod svake od pobrojanih populacija. „Da bih iscrpio svu dijalekatsku građu iz ovog govora, ja sam obišao sva mrkovička sela više puta i zadržavao se u svakom od njih više dana u toku svakog godišnjeg doba, a naročito u toku ljeta. Zato mislim da je ispred mene prošao sav jezički materijal ovog dijalekta i da sam uspio da zabilježim sve ono što je u njemu bitno. Ako se u nekom slučaju naiđe na mali broj primjera, to je znak da ih više nije ni bilo.“⁵ Koliko nam je poznato, podatak iz potonje citirane rečenice kao tačan mogao bi stajati samo uz njegovu dijalektološku monografiju (ograničavamo se na Crnu Goru) i nijednu više. Svi podaci dobijeni su isključivo na osnovu „slobodnih razgovora“ – bez upotrebe kvestionara koji, kako je poznato, ne daju uvijek tačne rezultate. Luka Vujović, analizirajući jezička fakta i samostalno i u poređenju s bližim i daljim crnogorskim govorima te sa srpskim i makedonskim govorima, dolazi do zaključka da je mrkovički govor produkt autohtnoga razvoja u svojevrsnoj izolaciji koja je nastupila osmanskim osvajanjem Bara (mnogo prije islamizacije mrkovičkoga stanovništva). Tako on pokazuje da je riječ o govoru koji bolje nego ijedan drugi crnogorski govor čuva stanje s kraja

⁵ Luka Vujović, *Mrkovički dijalekat*, reprint izdanje, Savjet Muslimana Crne Gore, Podgorica, 2012, str. 20.

XVI i početka XVII vijeka (s razumljivim autohtonim inovacijama). „S dolaskom Turaka pojačava se uticaj albanskog jezika na Mrkoviće. Tog uticaja je moralo biti od najranijih vremena, jer su arbanaški Anamali dolazili u Bar, a put ih je vodio preko Mrkovića. No od svega toga biće jače susjedstvo Mrkovića i Anamala i česti dodiri na planinskim ispašama gdje i danas s proljeća i u toku ljeta borave zajedno mrkovički i anamalski pastiri. To je od davnina morao biti jak razlog za pojavu obostranog bilingvizma. Zato se u mrkovićkom govoru osjeća uticaj albanske leksike, iako on nije veliki, i uticaj albanske fonetike i sintakse. Ja sam u ovom pitanju daleko od iscrpnosti, ali je dovoljno ukazati na *skraćivanje neakcentovanih dužina* u mrkovićkom govoru, na *desonorizaciju zvučnih suglasnika na kraju riječi*, na prelaz *lj* u *l*, na *nazalizaciju a, o i e^a* u radnom pridjevu (...), na *udvojenju zamjenicu*, na upotrebu priloga *ge* u funkciji *predloga s nominativom*, na poremećen red riječi u vezi *atribut + imenica*, pa da se takav uticaj jasno vidi. On je naročito morao biti jak u doba islamizacije.“⁶ Obrada mrkovićkoga dijalekta svakako je njegovo životno djelo, djelo koje je mogao valjano opisati samo apsolutno posvećen istraživač kakav je Luka Vujović bio.

Iako je Luka Vujović u pogledima na standardni jezik bio izraziti tradicionalist koji je čak bio protivan zahtjevima o priznavanju zasebnih varijanata unutar službenoga srpskohrvatskog jezika⁷ te iako je crnogorske govore smatrao dijelom širega srpskog korpusa, ne može se reći da je njegov dijalektološki rad platio danak tome tradicionalizmu. Je li taj tradicionalizam bio

⁶ Isto, str. 21. U monografiji o kojoj je riječ Vujović najavljuje i da će se drugom prilikom opširnije pozabaviti rječnikom i akcentom, ali je i taj posao sigurno spriječila smrt.

⁷ Ti su stavovi do izražaja došli osobito u njegovoj studiji „Postanak i razvitak našeg književnog jezika“, *Stvaranje*, knj. 5, 1952, str. 275–287. te u kraćem tekstu „Problemi u jugoslovenskoj lingvistici“, *Spone*, 2-3, Nikšić, 1970, str. 98–100.

svjesni izbor talentovana čovjeka koji je živio u sredini što nije imala ni valjana časopisa u kojemu bi mogao publikovati rezultate svojih istraživanja ili je u pitanju stvarno ubjeđenje – danas ne možemo znati niti je to pitanje relevantno za ocjenu njegova dijalektološkog rada koji je gotovo apsolutno izvan tradicionalističkih pogleda na crnogorske govore. Tradicionalistički su pogledi na crnogorske govore prisutni samo u njegovoj enciklopedijskoj jedinici o crnogorskim govorima⁸, ali je pitanje je li to odraz njegova stava ili Redakcije ili opet odraz vremena u kojemu je ta jedinica nastala. Kako god, crnogorski su govori u toj jedinici neadekvatno prikazani kao govori jugoistočne Crne Gore, tj. onaj njezin dio koji pripada starijoj akcentuaciji (tzv. Stara Crna Gora i Brda). Ona druga polovina Crne Gore, četveroakcenatska, nije obuhvaćena tim opisom, tj. svrstana je u tzv. hercegovačke govore. Prirodno je da u vrijeme kad je pisao tu jedinicu Vujović nije mogao baratati podacima koji su nauci postali dostupni u decenijama poslije njega. Tako se recimo zagarački i komanski govor svrstavaju u tip ožriničkih govora, što nema potvrda u stvarnome stanju, ili se govori istočno od Nikšića svrstavaju u tip govora sa starijom akcentuacijom iako se danas zna da govor Gornjih Pješivaca pripada četveroakcenatskim govorima nikšićkoga tipa. Ima i nejasnoća, poput one o sažimanju vokalske grupe *ao* u primorskim govorima i tako dalje. No ta je enciklopedijska jedinica samo jedan marginalni tekst u inače značajnome njegovu dijalektološkom opusu, pa bi na osnovu nje bilo nepravedno skicirati portret dijalektologa Luke Vujovića. Jedino što bi se na osnovu te jedinice valjano moglo predstaviti jeste stanje u crnogorskoj lingvistici i filologiji uopšte toga vremena.

Kad kažemo da je dijalektološki rad Luke Vujovića oslobođen tradicionalizma, mislimo prije svega na to da nije nasijedao na

⁸ Luka Vujović, „Crnogorski govori“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, *Bosna-Dio*, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI, str. 494–495.

davno postavljene teze o doseljavanju stanovništva u Crnu Goru poslije raznih vojnih poraza na srpskome jezičkom prostoru. Tim migracijama i tobožnjim vezama Crne Gore sa Srbijom preko današnje ševerne Albanije rješavana je pseudodijalektološka „enigma“ o nekim jezičkim podudarnostima između jugoistočnih crnogorskih govora i kosovsko-resavskih ili drugih starijih srpskih govora. Zanemarivši u potpunosti nalaze i zaključke Luke Vujovića, Mitar Pešikan je pune dvije decenije po odbrani Vujovićeve disertacije plasirao (nesumnjivim autoritetom, ali ne i činjenicama) stav da mrkovički ekavizam nije nastavak bivšega ijekavizma već odraz stanja u srpskim ekavskim govorima. Posebno je to došlo do izražaja u Pešikanovoj studiji o „zetsko-makedonskim“ paralelama u glagolskom sistemu đe se govori o tome da današnji „albanski etnojezički prostor raskida geografski kontinuitet“ (između nekadašnje države Zete i Makedonije, Bugarske i jugoistočne Srbije) – kao da se albanski jezik u Albaniji obreo juče. Ili dalje, u istome radu: „Ovdje je posebno važno da mrkovički govor nije usamljen, da ga – prema tome – ne treba posmatrati kao nekakvu migracionu metastazu, nego kao relikat nekadašnjeg govornog tipa karakterističnog za najjužniju zetsku zonu, odnosno kao svjedočanstvo o tome da su nekada pojedine istočnije izoglose izbijale na Jadran.“⁹ Ne zadržavajući se dalje na stavovima Mitra Pešikana, ukazaćemo na studiju kojom je Luka Vujović rasvijetlio neobičnu pojavu mrkovičkih ekavizama. Ta studija i danas, gotovo pola vijeka nakon nastanka, može poslužiti kao primjer valjane jezičke polemike. „U svome članku *К вопросу о происхождении славян северной Албании* (Славянская филология I, 1958, str. 204–205) dr Ivan Popović kaže da je crnogorsko stanovništvo sjeverne Albanije bilo

⁹ Mitar Pešikan, „Neke zetske dijalekatske paralele pojava u makedonskom glagolskom sistemu“, *Makedonski jezik*, god. XXXV, Institut za makedonski jezik „Krstе Misirkov“, Skopje, 1984, str. 118.

ekavsko.“¹⁰ Tako počinje tu nezaobilaznu studiju o inače malo poznatim nekadašnjim crnogorskim govorima u sjevernoj Albaniji Luka Vujović. Zatim nabraja ne samo činjenice na kojima Ivan Popović bazira svoj stav već ih upotpunjuje i novima. U najkraćem, to su: slovenske posuđenice u albanskome jeziku ekavske su, ekavizmi mrkovićkoga govora, druge neke osobine koje su mrkovićkome govoru slične s govorima centralne i istočne Srbije, *da + prezent* umjesto infinitiva u Mrkovićima i tako dalje. Uz to ipak dodaje da je Popovićev stav više baziran na pisanju Andrije Jovičevića i Jovana Erdeljanovića o porijeklu Mrkojevića iz južnih srpskih krajeva no na jezičkim ispitivanjima.

Vujović ne nasijeda na prividne jezičke veze niti na nalaze etnografa za koje nije našao potvrde u svijesti ispitivanih govornih predstavnika s terena. Ne odbijajući mogućnost međusobnih uticaja, on kaže: „Ne može se poreći da spomenute sličnosti pokazuju da je moglo biti u prošlosti posrednog dodira između mrkovićkog govora i govora južne Srbije. Ali mi u to nismo nimalo sigurni, jer nema dokaza da je naše stanovništvo od Prizrena preko sjeverne Albanije do Jadranskog mora činilo neprekinutu cjelinu. Podudarnosti kao što su nastavak *u* u 1. l. prez., zatim *zajec* i *zapametim* – arhaizmi su koji su se mogli potpuno nezavisno očuvati i u jednom i u drugom govoru. Ja ne vidim sigurnih dokaza ni u drugim podudarnostima, koje predstavljaju dijalekatske novine, jer su se mogle razviti sasvim nezavisno u oba govora. (...) Najzad, pri poređenju ovih sličnosti u obadva govora nama nedostaje tačna *hronologija*, koja bi bila od velikog značaja za rješenje ovog pitanja.“¹¹ Budući da je bio upućen u stanje u albanskim govorima, Vujović daje i moguće objašnjenje frekventne veze *da + prezent* umjesto infinitiva u

¹⁰ Luka Vujović, „Je li postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji?“, *Južnoslovenski filolog*, XXVI/1-2, Beograd, 1963-1964, str. 511–517.

¹¹ Isto, str. 513.

mrkovićkome govoru. On, naime, veli kako je ta veza balkanizam, ali taj balkanizam u mrkovićki govor nije mogao doći iz sasvim udaljenoga prizrensko-timočkoga govora niti postoje ikakvi dokazi niti narodna svijest o tobožnjoj migraciji s toga terena u mrkovićki. S druge strane, on ističe kako te osobine nema ni u ševernim albanskim govorima, pa u Mrkoviće ona nije mogla stići ni tim putem. Objašnjenje nudi pretpostavka da je ta osobina u Mrkoviće stigla posredstvom nekadašnjih crnogorskih govora ševerne Albanije koji su bili u dodiru s južnoalbanskim govorima čija je to karakteristika. Ključ za rješenje pitanja postavljenoga u naslovu Vujović nalazi u sudbini jata. I odmah ispravlja Popovićevu tvrdnju. Mrkovićki govor nije ekavski već umjesto dugoga jata najčešće ima *e*, a umjesto kratkoga *je* i uz to izvršenu jekavsku jotaciju (*ćerat*, *ćeskota*, *viđet*, *đever*, *kuđela*, *šedēt*, *gušenica*, *šedok*). „Da li se na osnovu ovoga materijala o jatu može zaključiti da je mrkovićki govor bio ekavski, odnosno protoekavski (kako kaže dr I. Popović)? Mislim da ne može. Broj primjera s ekavskim refleksom kratkog jata suviše je mali. I, što je naročito važno, ne vidim mogućnost da jedan protoekavski govor u susjedstvu ijekavskih govora postane ekavski u dugim, a ijekavski u kratkim slogovima. A građa o jatu u mome navedenom članku (JF XX) nije mogla dati za pravo Popoviću da mrkovićki govor shvati nasigurno kao ekavski.“¹² U pojavi mrkovićkih ekavizama umjesto dugoga jat Vujović vidi autohtoni proces u kojemu se nekadašnje *ije* razvilo u *e*, na sličan način kao što je u govoru podgoričkih, gusinjskih i nekadašnjih zetskih muslimana dao *i*. Budući da je na osnovu stvarnih uprošćenih ijekavizama teško iznijeti nepobitne dokaze u prilog toj tvrdnji (*vrijeme* > *vreme*), Vujović nalazi heuristički zasnovano rješenje. Nekadašnji oblici *prijenut*, *nijedan* i sl., koji nemaju *ije* od jata, u govoru Mrkovića takođe su dali *e*, što je rezultat istoga procesa *ije* > *e*, jer u Mrkovićima oni glase *prenut*, *nede*^a*n*. Time je stavljena

¹² Isto, str. 515.

tačka na pitanje mrkovićkoga ekavizma: „Sada već možemo određeno reći da *ekavskog govora u jugoistočnoj Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji nije bilo*. Pri tome mislim na Mrkoviće i Skadar s okolinom. Albanske pozajmice koje navodi Popović mogu poticati i od srpskih ekavaca. Ukoliko bi bile uzete od ijekavaca iz skadarskog kraja, to bi bio dokaz da su te riječi ušle u albanski jezik dok se jat izgovaralo kao nepotpuni diftong (ili zatvoreno e).“¹³ U jednome drugom radu, nekoliko godina prije ovoga koji je citiran, Luka Vujović je proveo mnogo širi dokazni postupak nakon kojega je teško bilo što novo reći o porijeklu i nastanku mrkovićkih ekavizama. Budući da smo na osnovu citiranoga priloga iznijeli najbitnije podatke o tome, na tome se radu nećemo zadržavati, samo ćemo dodati da je u njemu pokazao kako se ekavizacija nekadašnjih ijekavskih oblika u mrkovićkome govoru izvršila od kraja XVII do polovine XVIII vijeka.¹⁴ Pomenimo i još jednu njegovu studiju o mrkovićkome govoru u kojoj je došla do izražaja ne samo Vujovićeva upućenost u stanje u crnogorskim govorima no i njegovo poznavanje albanskih i romanskih uticaja na naše govore, što mu je omogućilo široku upotrebu komparativnoga metoda. Ta je studija bitna ne samo za poznavanje mrkovićkoga govora no i za rješavanje pojedinih pojava koje su uslovljene istim okolnostima kao u Mrkovićima, kakve su labijalizovano *a*, desonorizacija finalnih konsonanata, utiranje razlike između *l* i *lj*, razvoj poluglasnika itd.¹⁵ Zbilja je u našoj dijalektološkoj literaturi teško naći više podataka na manjem broju stranica no što to nudi Luka Vujović.

¹³ Isto, str. 516.

¹⁴ Videti: Luka Vujović, „Kako se razvio ekavizam mrkovićkog govora“, *Južnoslovenski filolog*, XXIII/1-4, Beograd, 1958, str. 235–246.

¹⁵ Videti: Luka Vujović, „Jedan periferijski starocrnogorski govor (mrkovićki) u svjetlosti istorije jezika, međudijalekatskih i međujezičkih pojava“, *Naš jezik*, XVI/3, Beograd, 1967, str. 171–192.

Kao što je razriješio pitanje jednoga od najneobičnijih štokavskih govora – mrkovićkoga, tako je i obradio jedno od najmarkantnijih obilježja crnogorskih govora u za našu dijalektologiju kapitalnoj studiji „Istorijski presjek gubljenja glagolske rekcije u crnogorskim govorima“¹⁶. Riječ je o poznatoj osobini crnogorskih govora da se umjesto lokativa uz glagole mirovanja koristi akuzativ s prijedlozima *na* i *u*. Studija je zasnovana tako kao da je nastala iz pera genijalnoga Radosava Boškovića. Uostalom, od Boškovićevih nalaza Vujović i počinje razmatranje u njoj. Ne ulazeći u detalje koji bi nas odveli daleko od namjere da u opštim crtama prikazemo doprinos Luke Vujovića crnogorskoj dijalektologiji, reći ćemo samo da on posrednim putem, preko analize sudbine poluglasnika dolazi do zaključka da je gubljenje glagolske rekcije u crnogorskim govorima započeto još u X vijeku. Uzrok te pojave Luka Vujović vidi u istim onim faktorima koji su do nje doveli u drugim balkanskim jezicima – romanski i albanski uticaj, a onda i rani bilingvizam nakon naseljavanja Slovena na današnji prostor. „Na osnovu svega ovoga dolazimo do zaključka, ako se pođe od činjenice da je gubljenje glagolske rekcije u zetskim govorima prouzrokovao bilingvizam – da se ovdje može jednako ogledati i romanski i albanski uticaj. Romanski uticaj je moguć jedino ako je u Zeti X-XI v. bilo Romana (Vlaha), a albanski – ako je glagolske rekcije u tom jeziku nestalo znatno prije X v., što je sasvim moguće i vjerovatno. (...) Za naše pitanje Romani i Vlasi znače jedno isto iako su se prvi, kao stanovnici gradova i direktni potomci Rimljana, razlikovali po svemu pa i po jeziku od Vlaha, potomaka rimskih kolonizatora i poromanjenih starosjedilaca (prepozitivni član kod Romana, a postpozitivni član kod Vlaha). Ali ono što je bitno za nas – nepoznavanje glagolske rekcije – bila je jezička crta i jednih i drugih. (...) U staroj Prevalitani bilo (je) i

¹⁶ Luka Vujović, „Istorijski presjek gubljenja glagolske rekcije u crnogorskim govorima“, *Južnoslovenski filolog*, XX/1-4, Beograd, 1953–1954, str. 87–126.

Romana i Vlaha, i može se vjerovati da je njihov uticaj bio dovoljan da prouzrokuje slabljenje glagolske rekcije u zetskim govorima X v., a kasnije i njeno potpuno gubljenje. Ali je to još prije mogao uzrokovati albanski elemenat s kojim su Sloveni X v., kao sa stočarima i stanovništvom sela, bili u još jačem dodiru nego s Romanima.¹⁷ Navedena se osobina, smatra Vujović, s jugoistoka (od albanske jezičke granice) širila na severozapadne crnogorske govore (četvoroakcenatske) živom komunikacijom među stanovnicima. Sigurno je da je vlaško pokretljivo stočarsko stanovništvo u tome imalo znatnoga udjela. Da se ne bi ostalo na nivou pretpostavki, Luka Vujović je analizirajući pisane spomenike potvrdio primjere gubljenja glagolske rekcije još u spomenicima iz XIII vijeka.

U zaključku ovoga osvrtu možemo reći da je Luka Vujović zadužio crnogorsku dijalektologiju u mjeri u kojoj su to učinili najbolji predstavnici te nauke kod nas. Za razliku od njih, Vujović nije imao sreću da djeluje u većoj sredini koja mu je mogla obezbijediti i adekvatne uslove za rad i adekvatne uslove za plasman svojih rezultata pred naučnu javnost. Ako se uzme u obzir da je umro relativno mlad, da je radio u ustanovama kojima njegova struka nije bila primarna,¹⁸ onda su njegove zasluge još više vrijedne pažnje i pohvale. Najbolji način da mu se Crna Gora oduži jeste da se valorizuju rezultati njegova naučnog rada, rezultati koji predstavljaju siguran temelj za jezikoslovnu montenegristik. Da nije studija Luke Vujovića, lako bi se proturala teza o tobožnjoj ekvskoj izoglosi koja je preko ševerne Albanije obuhvatala i jugoistočnu Crnu Goru. Njegov opis jednoga sasvim egzotičnog govora glavna je prepreka za prodor te teze. A njegova studija o gubljenju glagolske rekcije u crnogorskim govorima nezaobilazno je štivo za crnogorski istorijsku dijalektologiju. I ne samo crnogorsku.

¹⁷ Isto, str. 101–102.

¹⁸ Uslove u kojima je radio nazvao je na jednome mjestu „negacijom nauke“.

Citirana literatura:

- „Dr Luka Vujović, profesor“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, 4, Cetinje, 1971, str. 177.
- Đonović, Pavle: „Dr Luka Vujović: Crnogorski govori neiscrpno blago za dijalektologiju našeg jezika“, *Pobjeda*, 2478, Titograd, 1966, str. 8.
- Kilibarda, Novak: „In memoriam. Dr Luka Vujović“, *Prosvjetni rad*, 4, Titograd, 1971, str. 4.
- Pešikan, Mitar: „Neke zetske dijalekatske paralele pojava u makedonskom glagolskom sistemu“, *Makedonski jazik*, god. XXXV, Institut za makedonski jazik „Krstе Misirkov“, Skopje, 1984, str. 117–121.
- Vujović, Luka: „Crnogorski govori“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, *Bosna-Dio*, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI, str. 494–495.
- Vujović, Luka: „Istoriski presjek gubljenja glagolske rekcije u crnogorskim govorima“, *Južnoslovenski filolog*, XX/1-4, Beograd, 1953–1954, str. 87–126.
- Vujović, Luka: „Je li postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji?“, *Južnoslovenski filolog*, XXVI/1-2, Beograd, 1963-1964, str. 511–517.
- Vujović, Luka: „Jedan periferni starocrnogorski govor (mrkovički) u svjetlosti istorije jezika, međudijalekatskih i međujezičkih pojava“, *Naš jezik*, XVI/3, Beograd, 1967, str. 171–192.
- Vujović, Luka: „Kako se razvio ekavizam mrkovićkog govora“, *Južnoslovenski filolog*, XXIII/1-4, Beograd, 1958, str. 235–246.
- Vujović, Luka: „Postanak i razvitak našeg književnog jezika“, *Stvaranje*, knj. 5, 1952, str. 275–287.
- Vujović, Luka: „Problemi u jugoslovenskoj lingvistici“, *Spone*, 2-3, Nikšić, 1970, str. 98–100.
- Vujović, Luka: *Mrkovički dijalekat*, reprint izdanje, Savjet Muslimana Crne Gore, Podgorica, 2012.

MORE KAO INSPIRACIJA U MEDITERANSKOJ FAZI MILA MILUNOVIĆA

Snežana Ivović

This paper describes a special phase in the painting of prominent Montenegrin painter Milo Milunović with emphasis on one special motive – the sea. The Montenegrin coast (Sveti Stefan, Herceg Novi, Pržno, Budva) became the place of pilgrimage which he revisited each year until the end of his life. Enchanted by the magical sceneries full of light, sound of silence, murmur of the sea and smells of nature, he created a special artistic content. With a youthful ardour and experience of a mature creator, Milunović's artistic personality found here a safe port of permanent and final shelter, a unique genius loci, which would give new creative impulse to his released energy and determine the purpose and character of future visual inspirations and emotional sensations.

...Čitav moj slikarski rad zasniva se na inspiracijama koje baš ovdje doživljavam. Ovim riječima Milo Milunović je objasnio i definisao posljednju etapu njegovog likovnog stvaralaštva usko vezanog za zavičajno podneblje – Crnu Goru. Taj period njegovog stvaralaštva poznat je kao mediteranski.

Pripada plejadi velikih crnogorskih i jugoslovenskih slikara, čiji su se životni i umjetnički tokovi razvijali i doživljavali svoju

afirmaciju u duhovnoj i političkoj klimi burnih društveno-istorijskih procesa koji su obilježili prvu polovinu XX vijeka.

Za slikarstvo se opredijeljuje veoma rano. Likovno se obrazuje u Italiji a zatim, u dva navrata nastavlja usavršavanje u Parizu. Njegovo djelo koje se u svojim razvojnim fazama oslanja na iskustva evropske tradicije i modernosti, ali i na domaću srednjovjekovnu umjetnost, duboko ukorijenjeno u folkloru, odrediće ga kao umjetnika koji je izvršio snažan uticaj na jugoslovensku likovnu scenu XX vijeka. Neposredan kontakt sa djelima velikih majstora renesanse, klasicizma, kao i posebna impresioniranost slikarstvom Pola Sezana, koje se očituju u sveukupnom komponovanju likovnog djela i njegovom realizovanju prvenstveno kroz racionalno promišljen stav, skromnost i jednostavnost forme, odrediće smisao i karakter Milunovićevog slikarskog razvoja.¹

Ne podležući uticajima evropske avangarde, ali upoznat sa svim njenim važnijim tokovima, poštujući umjetničke veličine Pikasa i Braka, svojim senzibilitetom više je naginjao tradicionalnim slikarskim vrijednostima (pompejansko slikarstvo, Mazačo, freske manastira Sopoćani). Sve to će biti dragocjeni podsticaji u formiranju njegovog umjetničkog identiteta do one mjere koja ga je usmjeravala ka usavršavanju likovne fizionomije. Prolazeći kroz mnoge stvaralačke mijene on je strpljivo tražio i nalazio svoj idealan slikarski izraz. Milunović je bio *...kombinatorik koji je dugo sabirao i oduzimao valere, kao Sezan, graditelj koji je strpljivo zidao formu, kao Engr, i racionalista koji je pažljivo konstruisao*

¹ Na mene je najviše i najdublje uticao Sezan... Preko njega i samo preko njega sam izučio da čitam sa slike, da shvatim slikare i njihove poruke ostavljene – kroz vjekove – na hartiji, na zidovima, na platnu... Zahvaljujući njemu sam shvatio suštinu likovnog izraza. D. Adamović, Koja je ličnost ili umetničko delo na vas presudno uticalo i zašto, *NIN*, Beograd, 3. mart 1957.

Milo Milunović

kompoziciju, kao Pusen zapisao je Lazar Trifunović.² Urođena istraživačka strast, svestrana talentovanost, temeljan i disciplinovan rad biće vitalni impuls koji će kontinuirano prožimati njegovo likovno djelo. U Parizu, gdje postiže i prve uspjehe, izlagao je na Jesenjem i Proljećnom salonu i bio zapažen od slavnog vajara Antoana Burdela koji mu je otkupio sliku konstatujući jednom prilikom da ...ako neko ne slika na francuski način, ipak može da bude slikar.³ ...Vašu umjetnost smatram istovremeno jakom, savjesnom i spontanom.⁴ Pa iako su, u to vrijeme, Milunovićeva djela, kao i djela mnogih

² Lazar Trifunović, *Srpsko slikarstvo 1900–1950*, Nolit, Beograd, 1973, str. 189.

³ I(vanka) Bešević, „Slikarske ode moru. Pred jubilarnu izložbu Mila Milunovića“, *Politika*, Beograd, 30. maj 1958, str. 9.

⁴ N. Martinović, „Inostrani listovi o Milu Milunoviću, Jaka, savjesna i spontana umjetnost“, *Pobjeda*, Titograd, 4. avgust 1963.

njegovih savremenika, nailazila na nerazumijevanje jednog manjeg dijela domaće kritike, njegova umjetnička zrelost i prepoznatljiv autentičan likovni rukopis svrstavali su ga među vodeće umjetnike jugoslovenskog slikarstva XX vijeka.

Nakon II svjetskog rata, koji provodi u Beogradu, Milunović od sredine 1946. godine do početka 1948. živi na Cetinju, gdje u novootvorenoj Umjetničkoj školi radi kao profesor. Poslije njenog preseljenja u Herceg Novi, Milunović odlazi u Beograd, dobija zvanje majstora-slikara i radi kao profesor na Akademiji likovnih umetnosti. Godine koje su uslijedile otvorile su novu stranicu i veliki entuzijastički podsticaj Milunovićevog daljeg stvaralačkog opusa, a učešće na Izložbi *Samostalni* 1951. godine u Beogradu, najavilo je kraj jednog, već stereotipnog, socrealističkog programa koji je vladao u jugoslovenskoj umjetnosti.

Iako kratak, boravak na Cetinju i neposredan dodir sa rodnom podnebljem, zasigurno su oživjeli zavičajnu čežnju. Njegova kretanja ka novim likovnim stavovima u odnosu na predratnu epohu evoluirala su ličnim avangardizmom i specifičnom umjetničkom poetikom koju će teoretičari umjetnosti odrediti terminom *moderni klasicizam*.

Crnogorska obala (Sveti Stefan, Herceg Novi, Pržno, Budva) postala je mjesto hodočašća, kojem se svakog ljeta do kraja života vraćao. Opčinjen magijskim prizorima punim svjetlosti, zvukova tišine, šumova mora i mirisa prirode, kreirao je jedan poseban umjetnički sadržaj. Mladalačkim žarom i iskustvom zrelog stvaraoca, Milunovićeva umjetnička ličnost ovdje je pronasla sigurnu luku trajnog i konačnog utočišta, svojevrsan *genius loci*, koji će njegovoj oslobođenoj energiji uliti nove stvaralačke podsticaje i odrediti smisao i karakter daljih likovnih inspiracija i emocionalnih doživljaja.

Svaki kutak ovog mjesta, plaža, kamen, boja pijeska, sasušeni panj, koji je more izbacilo na obalu, rasplamsava moju umjetničku maštu, a posebno te napuštene stvari koje takoreći

niko i ne primjećuje, govorio je umjetnik.⁵ Dio tog rekvizitorijuma nosio je sa sobom u svoj beogradski atelje, a sa njima i atmosferu juga, koja ga je neprestano podsjećala na *onaj miris oporih algi i čangrtanja ulovljenih rakova*.

Provodeći duge ljetnje mjesece u baraci na pustoj budvanskoj plaži, sa porodicom i bliskim prijateljima, i u druženju sa lokalnim ribarima, u opuštenoj atmosferi prirodnog okruženja, nastajala su djela novog sadržaja i posebnog senzibiliteta, poetski uzvišena i likovno visoko estetizovana, djela jednog originalnog jezičko-plastičkog izraza. *Jedino mjesto i jedini put od vizije do Budve i njene okoline dosta je za jedan život i duži od moga* govorio je Milunović.

Slike primorskih pejzaža, veduta, mrtvih priroda, ribara, vrša, mreža, ptica, kamenih hridi, mediteranskih darova mora i darova zemlje, kao svojevrzne ode moru, postaće poetski nadahnute sinteze vizuelnih doživljaja prirode. U potpunosti prepušten magiji i iskonskoj ljepoti ambijenta, stvorio je djela koja predstavljaju završni čin jednog dugotrajnog istraživačkog procesa i bogatog umjetničkog i životnog iskustva. Ona su svjedočanstva likovnih mijena kroz koje je umjetnik prolazio u otkrivanju svog konačnog slikarskog iskaza. *Već dugo godina opredeljen sam za sunčane pejzaže i svet mora. Nalazim da je život kratak i da bi mi samo za ove motive trebalo još trista godina pa da ih ni tada potpuno ne iscrpim. Uvek ih radim sa istim uživanjem, nijanse jednog te istog motiva su neizmerne*.⁶ Isti motivi, ponavljani u bezbroj varijanti i gledani iz različitih vizura zastupljeni u širokom medijskom repertoaru najčešće realizovani u tehnici tempere, ali i sa podjednakom važnošću u akvarelu, pastelu, crtežu, grafici, mozaiku, fresko ili

⁵ „Istina je put do dobra. Milo Milunović o mladoj slikarskoj generaciji.“ Razgovor vodio Petar Đuranović, *Pobjeda*, Titograd, 14. Maj 1964.

⁶ B. Dč., „Dijalog sa Milom Milunovićem. Propuštena šansa“, *Večernje novosti*, Beograd, 31. januar 1963.

kombinovanoj tehnici, sadrže upečatljivu i raznoliku likovnu retoriku.

Veoma kritičan prema sebi, disciplinovan i savjestan analitičar, Milunović ništa ne prepušta slučaju. Poštuje zakone koji određuju smisao i logiku kompozicione sheme, sveukupne plastičke vrijednosti i međudnose likovnih elemenata sa uvijek prisutnom idejom definitivnog poretka u okviru umjetničkog djela. Podjednako vodi računa o svim elementima slike, pa čak i kada maksimalno redukuje siže i smiruje paletu i ekspresiju, njegova djela zrače potpunom skladnošću. Umjetnik je već u ranijim fazama nagovijestio težnju ka budućem slikarskom izrazu, koji će vremenom usavršavati. Radi se o klasičnoj ravnoteži likovnih elemenata, svedenosti i usklađenosti hromatskog registra, balansiranju svijetlo-tamnih i toplo-hladnih odnosa, ekspresiji, odnosu masa i površine, difuziji svjetlosti ili akcentovanju svjetlosnih kontrapunkтова, dakle, u onim elementima, kojim će postići uravnoteženost i stabilnost likovnih komponenti. Hromatska zvučnost ranijih slika povukla se pred posnom fakturom kazeinske tempere. Kao znak divljenja prema tradiciji pompejanskog slikarstva i zidnim srednjevjekovnim fresko slikama Sopoćana *...sjaj je hteo da zameni patinom, uljanost posnošću, slivenost gustinom, sitni potez površinom.*⁷ Govorio je da *sve leži u ravnoteži i podjeli masa. ...Jedan od glavnih faktora u slikarstvu je skroman i štedljiv izbor sredstava kojima je slika napravljena. Prenatrpanost detalja kao i prenatrpanost boja i suviše osvetljenih partija, ne vodi ničemu, već uništava mir i cjelinu. Slika je upropašćena i nemoguća ako se u svemu što je u njoj prikazano daje isti značaj i ista jačina. Takva slika izgubi boju, izgubi svetlost. Oko očigledno nema gde da se zaustavi, već luta ili po bojama ili po raznim osvetljenim mestima, koja su*

⁷ Ivana Simeonović-Čelić, *Milo Milunović*, SANU, Beograd, CANU, Podgorica, Beograd, 1997, str. 163.

*nelogična, neopservirana, neprirodna.*⁸ Upravo u toj jednostavnosti i originalnosti u načinu obrade, spontanosti artikulaciji u kreiranju umjetničkog djela generisanog intelektualnom promišljenošću i emocionalnom kontrolisanošću leži snaga artistske veličine Mila Milunovića.

U takvom razvojnom kontekstu, počev od veduta Svetog Stefana, može se posmatrati umjetnikova likovna varijabilnost. Slike s kraja pete i početka šeste decenije još uvijek karakteriše izražajnija narativnost, rafinirani svijetlo-tamni toni koji učvršćuju strukturu, razvijaju planove i oblicima daju punoću. Primjetna je i hromatska zvučnost koja varira u zelenim, plavim, oker i sve češće ružičastim tonovima (*Kuća pred Svetim Stefanom*, 1949.). Na slici *Sv. Stefan* iz 1958. promjene se očitavaju, najprije, u ograničenoj i stišanoj hromatici u kojoj pored modroplavih tonova upadljivo dominiraju ružičasti tonovi i pompejansko crvena, široki potezi i gušći bojeni sloj. Linija, za razliku od djela ranijeg perioda, je postala više dekorativna nego konturna, izgubila je prvobitnu ulogu stabilizatora kompozicione strukture, dok je posna faktura redukovala svjetlost ujednačavajući njen intenzitet. Predmeti na slici, prvenstveno detalji kuća u prvom planu, teže da se transformišu u obojene površine, dok sasušene grane svojim položajem, diskretno sugerišu prostornu dubinu. Razgraničavanje planova po horizontali u tri zone, zemlje, mora i neba, u različitim varijacijama, biće sve češće zastupljeno na njegovim slikama. Krajnji pomak ove teme ostvariće se u verziji s početka sedme decenije gdje strukturu poluostrva, svodi na monohromnu površinu pastelnih tonova, zadržavajući, pritom, njegovu prepoznatljivu konturu.

Težnja ka površinskom rješavanju prostora, svođenju oblika i posnoj fakturi već je ovladala slikarskim poljem. Na slici

⁸ *Razmišljanja o slikarstvu, Umetnički pregled*, br.1. god. IV, Beograd, 1941, str. 2.

Plodovi mora iz 1954. godine, jednom od Milunovićevih remek-djela rane mediteranske faze, na uprošćenoj strukturi širokih ploha pompejansko crvene i tamnozelene pozadine, dominira figura muškarca u mornarskoj majici za trpezom prepunom raznovrsnih plodova, voća, sardela, jastoga, limunova... Tema je izvanredno poslužila umjetniku da kroz rješavanje fenomenalnih slojeva slike (bogato kolorističko tkanje, ravnoteža svijetlo-tamnih akorda, zvučni akcenti, intenzivan i spontan zamah vidljive fature, linearna ekspresija), maestralnom lakoćom postigne impresiju mediteranskog štimunga i onaj poseban osjećaj vedrine i opuštenosti primorske svakodnevice.

U ateljeu radi slike intenzivnije hromatike. Građene na odnosima modroplavih tonova dvodimenzionalne pozadine i monumentalnih, geometrizovanih formi vrše (*Vrša sa hobotnicom*, 1958), i brižljivim nijansiranjem smeđih tonova u tretiranju figure (*Sova*, 1958), ili kombinovano sa akcentima bijele (*Ptice u kavezu*, 1958) postiže plastičnost motiva i kolorističku harmoniju utemeljenu u klasičnoj kompozicionoj ravnoteži.

Kada strukturu kompozicije podređuje ekspresiji poteza on gradacijom već usvojenih modroplavih, ružičastih, smeđih i crvenih tonova skoro da apstrahuje predmete, dok ritmičkom igrom ukrštenih horizontala i vertikala ističe dinamičnost slike (*Korpa s rakovima*, 1958). Ipak, Milunović nikada nije napravio konačan iskorak, kojim se ekspresionistički postupak u slikarstvu, oblikovao po zakonima unutrašnjeg, nagonskog *duhovnog mehanizma*, uslovljenog duktusom ličnog senzibiliteta, već se prije to može objasniti jednim specifičnim kreativnim činom generisanim racionalnim karakterom umjetnika.

Ambivalentan odnos linije i boje na Milunovićevim slikama našao je svoj puni smisao. Na često zastupljenoj jednoobraznoj osnovi, umjetnik znalački i spontano, oštrim, igličastim linearnim strukturama oblikuje motiv, izbjegavajući monotonost

opšteg utiska efektnim akcentima crvene, žute i zelene boje (*Korpa sa narovima*, 1965).

Osim zanatskog majstorstva i *stalnog traženja na liniji boja-odnosi* on teži da što vjernije prenese unutrašnju sugestiju doživljaja, da slika deluje ...*prije svega psihološki, u nadi da će bar donekle taj isti utisak nekako preći na posmatrača.*⁹

Ta sugestivna psihološka komponenta posebno je uočljiva na predstavi ptica, koje su mu kao strasnom lovcu bile, takođe, omiljeni slikarski motiv. Prikazane su svedenim potezima ekspresivne širine, razapete nad morskom pučinom, ili u nedefinisanoj prostoru, izvijenog tijela i razapljenih kljunova, u agoniji smrtnog krika (*Čaplja*, 1963). Milunović je na ovoj slici uspio da taj bolni čin, smrtnog krika učini glasnim i da se osjeti posljednji zamah i posljednji treptaj krila prije konačnog pada. Uspio je da dočara onu tako tanku liniju između života i smrti. Ova slika-apoteoza tragike, prenosi na posmatrača poseban emotivni ton dubokog saosjećanja.

Ribolovačke teme zastupljene su kroz inovativne figuralne predstave i zanatski su raznoliko tretirane. Date više stilizovanim postupkom kojim hromatske mogućnosti podređuje grafičkoj izvedbi čvrste konture, ove snažne, monumentalne figure nalik domorodačkim ratnicima, sa pobjedničkim ulovom oko pojasa i trozupcem u ruci (*Ribar*, 1954) ili u sjedećem položaju nagnute nad vršom u krilu, poput inkarnacije nekog antičkog idola sa insignijama moći, posjeduju magiju i simboličnost mitske slike.

Težeći ka novim izražajnim mogućnostima često mirnim, svedenim površinama suprotstavlja dinamično građenu skoro reljefnu strukturu motiva (*Riba na stolu*), ili ga ostavlja da neodređeno lebdi u prostoru. Istaknuta plastičnost motiva na slici *Raža* (1955) koja počiva na koncentraciji bjeline

⁹ *Koji od svojih slika najviše volite i zašto? Milo Milunović: Morski pauci*, NIN, Beograd, 08. jun 1958.

pod slikane ružičastim tonovima sa crvenom konturom u oštrom je kontrastu sa toplim tamnim tonovima nedefinisanе podloge.

Nakon 1958. godine crtež postaje izoštriji. Iako slike iz ovog perioda, uglavnom imaju shematizovanu perspektivnu strukturu, one nikada ne podležu jednoličnosti. Pozadina, najčešće razgraničena u tri hromatske zone, pod slikana jednim opštim tonom, postala je uobičajena programska šema. Plavetnilo mora i neba u oštrom kontrastu sa smeđim tonovima tla i dalje se smjenjuje odnosima svijetlo-tamnog i toplo-hladnog.

Variranje istog ili sličnog motiva, koje se na izložbi može uočiti kroz zastupljenost teme vrše, pogodne za transpoziciju različitog modela i vizure u prostoru, ističe Milunovićevu potrebu za stalnim preispitivanjem likovnih odnosa, linije, tona, valera. Vidljivim potezom i oštrijim linearnim grafizmom ispituje svojstva motiva raznolikih geometrizovanih oblika. Ove metalne konstrukcije prikazane na obali sa ostacima ulovljenih morskih plodova (srebrnosivih sardela, meduza, rakova, morskih paukova), ili prazne i polomljene, nasukane na pusti pješćani sprud, često uopštene do asocijativnog, dragocjena su svjedočanstva Milunovićevog likovnog kontinuiteta.

U daljem svođenju motiva umjetnikova pažnja fokusirana je na detalje, koji izdvojeni iz konteksta šire teme sve više postaju interesantan likovni izazov. Svedeni na simboličku paradigmu, ostaci morskih plodova, ribe i ježevi prostrti na kamenom stolu kao na oltarskoj trpezi, ili, skeletoidne forme životinja u fazi raspadanja koje je more izbacilo na obalu, djelovi ribarskih predmeta, komad stijene ili kameni oblutak postali su dominantan sadržaj na slici. Tema je krajnje redukovana, predmet apstrahovan na osnovne karakteristike, boja na granici monohromije, ali je očigledna njena varijabilnost u izražajnosti, energiji, lirskoj svježini, novom iskustvu i emociji.

Samo u pojedinim rijetkim momentima umjetnik se približava polju bespredmetnog iskaza. Pa i tada, kada je kroz valersku

razuđenost, siže izgubio odlike prepoznatljive impresije, a predmet apstrahovan do čiste slikarske materije, na slici je primjetan trag asocijativne referentnosti ka opipljivom i mogućem (*Mreže*, 1961).

Poseban segment u njegovom bogatom opusu predstavljaju skice. Te diskretne zabilješke, prvenstveno sa motivima Budve i pogleda na ostrvo Sv. Nikole su lirski prefinjeni zapisi prirode, satkani od finih linija i živih boja. Meke i fluidne, ove skice zrače toplinom i svjetlošću. Osjećaj spontanosti i slobode u njegovim skicama i crtežima odražavao se u širokom stilskom rasponu od realističkih predstava do čiste apstrakcije. Te male intimne harmonije, nastale kao intuitivni čin trenutnog memorisanja viđenog, uhvaćene u magnovenju, nerijetko su bile otjelotvorenje neke složenije i dublje umjetnikove zamisli realizovane u tišini njegovog beogradskog ateljea. A taj atelje bio je ispunjen predmetima koje je donosio u Beograd, a sa njima i dah primorske atmosfere. I kako je u jednom intervjuu njegov sin, takođe umjetnik, Kolja Milunović rekao - *Očev atelje više je ličio na neku ribarsku konobu.*

Milunović je grafikom ozbiljnije počeo da se bavi oko 1960. godine. Pretpostavlja se da ih je uradio oko 180. Njihova izražajnost i ikonografski sloj, kao i u slikarstvu, i ovdje referiraju na mediteransku tematiku bilo da se radi o linearnoj sugestivnosti diferentno izvedenih ekspresivnih poteza u litografijama, ili minucioznoj obradi bakropisne tehnike. Znači one korespondiraju sa onim slikama u kojima je karakteristična svojstvenost „svođenja palete i prostora“ prilagođena zahtjevima grafičke izvedbe. One takođe zavrijeđuju pažnju svojim visokim artistskim kvalitetima.

Ako se poetika njegovih slika tokom 50-ih godina projektovala kao određeniji racionalni estetsko-likovni sadržaj njegovo slikarstvo 60-ih dobija dublji psihološki smisao.

Posljednjih godina to su sve manje slike koje ne nose uzbuđljivost primorske vedrine, već jedan novi svijet,

nestvarnih oblika i linija, uslovljen unutrašnjom logikom u traženju likovne izvornosti, koji u svojoj sažetosti, svodeći na simboliku i sam prizor, emanira poseban poetski doživljaj. Ne gubeći vezu sa realnošću, u stalnom otkrivanju suštinskih svojstava kretanja i obnavljanja, umjetnik fenomenima prirode daje nov smisao i značenje. Na slici *Obala* iz 1963. godine, umjetnik je fluidnom svjetlošću eteričnog zvuka sivoplavih i smeđih lazura, koji materiji daju osjećaj lakoće i prozračnosti, dočarao iluziju mističnosti nekog tajnovitog prostora vanvremenske dimenzije. *A taj trenutak produhovljavanja pejzaža, nesvesno unošenje jedne lične note, sklop svega onoga što ne ulazi u prorede, u tehniku – to je onaj duh, onaj fluid što lebdi na slici, u lišću i na talasu, i koji nenametljivo odaje prisustvo umetnika.*¹⁰

U *Tragičnom sutonu* (1965.) dostignuta je ona uzvišena dimenzija gdje je poznati predio doživio transformaciju *nove realnosti* i postao mentalna projekcija univerzalne slike prirode, *gdje kategorije vremena i prostora gube svoju vrijednost* (L. H. Borhes). Prožeta filozofskom dubinom, ova slika emanira metafizički prizor pustog predjela, u kojem prazna ljuštura, tajanstvena i nepomična, simboliše raspadanje i prolaznost svega materijalnog. U atmosferi bolne tišine, na prigušenom ružičasto-plavom slivenom fonu, svjetlost, koja treperi još samo u tragovima rijetkih, reskih odblesaka, kao posljednja iskra života prenosi na posmatrača umjetnikov osjećaj nemira i neke skrivene slutnje. *U tom predjelu sunce je prisutno često samo zato da osvijetli jednu špilju, jedan ponor, jedno vječno umiranje.*¹¹

Ta kreativna katarza, od realnog transponovanja do simboličkih svojstava viđenog, koja počiva na zakonima čisto

¹⁰ Danilo Kiš, *Slikarski svet Mila Milunovića*, Mladost, Beograd, 29. oktobar, 1958.

¹¹ Isto.

pikturalnih referenci, ovaploćena je kroz oslobođenu emocionalnu snagu umjetnikovog bića duboko ukorijenjenog u mediteransko podneblje. Te slike, jedinstvenog sadržaja i neponovljivog duha, pulsiraju ritmom umjetnikovih intimnih osjećanja uznesenim pred nedokučivim čudima i zamršenim lavirintima sila prirode. U tom uzvišenom idealu da ovim djelima da onaj dublji, unutrašnji psihološki smisao i prenese na posmatrača svoj emocionalni doživljaj, Milunović je dosegao granična područja onostranog i mističnog, a u rješavanju slikarskih procesa sigurno i spontano do izvora čiste likovnosti. Uspio je da ostvari san kojem je od početka težio, da je njegovo djelo, kako je sam isticao, *samo izraz divljenja prema večitom i najboljem učitelju – prirodi*.¹²

U tom smislu, slika *Tragični suton koja je skoro u celini bila i jedna od najdubljih završnih ispovesti našeg slikarstva*¹³ i koja zaokružuje cjelovitost njegove slikarske zamisli, može se s pravom svrstati u sam vrh Milunovićevog umjetničkog stvaralaštva.

Iznenadna smrt u februaru 1967. godine sklopila je jedra velikog umjetnika – zaljubljenika u jadranske obale i široka morska plavetnila, a ovim ciklusom, sintezom njegovih likovnih otkrivanja, koji je trajao skoro dvadeset godina, zatvorio se jedan sveobuhvatan, dug i kontinuiran umjetnički proces. Njegovo djelo, utemeljeno na klasičnim likovnim postulatima, i korespondirajućim jezičko-plastičkim atributima i emotivno-intelektualnoj ravnoteži, doseglo je one karakteristike dubljeg i *potpunijeg značenja* u poimanju suštine slikarskog jezika, a veličina njegovih umjetničkih dostignuća i originalnost likovnog manira, zauvijek će biti čvrsto utisnuti u temelje

¹² Blagoje Ilić, „Umetnost je sretanje“, *Politika*, Beograd, 15. decembar 1965, str. 11.

¹³ Momčilo Stevanović, „In memoriam: Milo Milunović“, *Umetnost*, Beograd, januar – mart, 1967, br. 9, str. 75– 79.

jugoslovenske i crnogorske kulturne baštine. Jer, samo velikim umjetnicima kao što je Milo Milunović dato je da snagom svoje imaginacije, likovnom virtuožnošću, velikim artistskim i intelektualnim potencijalom i osobenom likovnom leksikom pokažu da slike malih, naizgled nevažnih stvari, mogu da pulsiraju snagom monumentalne vrijednosti.

VIKO MANTEGACA I CRNA GORA

Slavko Burzanović

Olivera Popović

This paper aims to analyse the “Montenegrin” works and activities of Vico Mantegazza, a journalist, publisher of leading Italian newspapers, political analyst and travel writer. He visited Montenegro for the first time in 1896, on the occasion of the engagement ceremony of Italian Crown Prince Vittorio Emmanuel III and Princess Jelena Petrović Njegoš. He established relationships with the most important representatives of the Montenegrin government and wrote several books and articles informing the Italian public about all aspects of life in Montenegro. Mantegazza was the promoter of the idea of closer political, economic and cultural relations between Italy and Montenegro, presenting this small Balkan state as an important element in the process of the affirmation of Italian policies against the ambitions of Austria-Hungary, both in the Adriatic and in the Balkans.

Do sredine devedesetih godina XIX vijeka Crna Gora je u Italiji, uprkos geografskoj blizini, bila relativno nepoznata zemlja. Vjeridba i vjenčanje italijanskog prestolonasljednika Viktora Emanuela III Savojskog i crnogorske princeze Jelene Petrović-Njegoš 1896. godine, pobudili su veliko interesovanje

italijanske javnosti za malu balkansku knjaževinu i prilike u njoj. Tim povodom u Italiji su tokom nekoliko sljedećih godina objavljeni brojni novinski prilozi, reportaže i knjige naučnog i publicističkog karaktera.¹ Tu poligrafsku poplavu djela o Crnoj Gori italijanski slavist Arturo Kronija nazvaće kasnije „velikim trijumfom male Crne Gore“.²

Među brojnim italijanskim novinarima koji su povodom vjeridbe italijanskog prestolonasljednika posjetili crnogorsku prijestonicu Cetinje bio je i dopisnik firentinskog lista „La Nazione“ Viko Mantegaca (1856–1934).³ U to vrijeme on je bio afirmisani novinar s značajnom karijerom iza sebe. Već sa dvadeset i tri godine bio je urednik rimskih listova „Il Fanfulla“ i „La Libertà“, a nacionalnu slavu dostigao je 1887. godine, kao dopisnik italijanskih listova „Illustrazione italiana“ i „Corriere della Sera“, izvještavajući o italijanskim kolonijalnim

¹ Up. Vesna Kilibarda, „Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)“, *Crnogorska bibliografija*, tom IV, knj. 4, CNB Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1993.

² Arturo Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia: bilanciostorico-bibliografico di un millennio*, Officine grafiche Stediv, Padova, 1958, str. 502.

³ Među njima su bili dopisnik lista *Corriere della Sera* Adolfo Rossi, urednik milanskog časopisa *Illustrazione italiana* Edoardo Ximenes, urednik milanske *Perseveranze* Mario Borsa, urednik *Gazzetta di Venezia* grof Feruccio Macula, urednik rimske *Tribune* Eugenio Rubichi, dopisnik rimskog *Popolo Romano* M. Dentico, urednik napuljskog lista *Mattino* Edoardo Scarfoglio, dopisnik lista *Corriere delle Puglie* Armando Perotti, publicista N. Furino i ilustrator Achille Beltrame. Up. „Italijanski novinari“, *Glas Crnogorca*, 1896, br. 35 (24. VIII), str. 4; Renato Barneschi, *Elena di Savoia. Storia e segreti di un matrimonio reale*, Rusconi, Milano, 1986, str. 89, 123; Slavko Burzanović, „Crnogorski motivi na naslovnica Akila Beltrama“, *Art centrala*, 1/2009, str. 91-92.

osvajanjima u Africi.⁴ Njegova „afrička misija“ ostala je zapažena između ostalog i zbog činjenice da je za nju list „Corriere della Sera“ izdvojio petnaest posto svog ukupnog godišnjeg budžeta.⁵ Po povratku u Italiju, Mantegaca je postao glavni urednik ovog lista, potom direktor milanskih dnevnih novina „L'Italia“, a nakon toga direktor uticajnog lista „La Nazione“.

Brak italijanskog prestolonasljednika morao je sam po sebi izazvati Mantegacin žurnalistički interes, ali ga je nesumnjivo privlačio i politički aspekt orođenja crnogorske i italijanske dinastije.⁶ Naime, još od sredine osamdesetih godina XIX vijeka, Mantegaca se zanimao za balkanske teme, prije svega za Bugarsku, gdje je i boravio dva mjeseca 1886. godine.⁷ Kada je

⁴ O Africi i italijanskim kolonijalnim osvajanjima Mantegaca je napisao nekoliko djela: *Da Massaua a Saati: narrazione della spedizione italiana del 1888 in Abissinia*, Fratelli Treves, Milano, 1888; *Gl'Italiani in Africa. L'assedio di Macallé*, Successori Le Monnier, Firenze, 1896; *La guerra in Africa*, Successori Le Monnier, Firenze, 1896.

⁵ Biografski podaci prema: Giorgio Mattioli, „Contribution du journaliste et publiciste V. M. : la connaissance de l'histoire et des questions des Pays de l'Europe du Sud-est en Italie entre la fin du XIXe et le début du XXe siècle“, in *Balkanica XXIV. Annuaire de l'Institut des études balkaniques*, Accademie serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Belgrade, 1993, str. 87–100; Francesco Guida, „MANTEGAZZA, Vico“, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 69, 2007, [http://www.treccani.it/enciclopedia/vico-mantegazza_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/vico-mantegazza_(Dizionario-Biografico)/); Lorenzo Benadusi, *Il „Corriere della Sera“ di Luigi Albertini*, Aracne, Roma, 2012, str. 181.

⁶ Brak je bio uslovljen eugenetskim razlozima, a koristi od njega za politiku Italije na Balkanu bile su u drugom planu u odnosu na nastojanje da se izbjegne upliv moćnih katoličkih dvorova u slučaju izbora princeze iz neke uticajne evropske zemlje. Up. Renato Barneschi, nav. djelo.

⁷ Povod ovog boravka bio je ujedinjenje Bugarske i srpsko-bugarski rat, o čemu je Mantegaca napisao i knjigu *Due mesi in Bulgaria, ottobre e novembre*

nakon sloma svoje kolonijalne politike u Africi Italija pokazala povećano interesovanje za Balkan, on je već bio dobar poznavalac tamošnjih prilika. U planove u vezi sa ženidbom Viktora Emanuela III bio je upućen čak godinu dana prije vjeridbe, zahvaljujući poznanstvu sa ondašnjim predsjednikom italijanske vlade Frančeskom Krispijem, koji je bio kreator ovog braka. Mantegaca je na Cetinju upoznao knjaževsku porodicu i prisustvovao svečanostima priređenim u čast vjeridbe na dvoru knjaza Nikole Petrovića-Njegoša (1841–1921), oca buduće italijanske kraljice. U društvu Viktora Emanuela III i članova crnogorske vladajuće porodice, tom prilikom obišao je i varošicu na Skadarskom jezeru Rijeku Crnojevića, potom Podgoricu, najveći grad u knjaževini, antički lokalitet Duklju u njenoj okolini, kao i obližnju varošicu Spuž. Tokom narednih nedjelja obišao je i druge krajeve ove zemlje.⁸ Nakon povratka u Italiju, na osnovu svojih utisaka, ali i na osnovu istorijske, etnografske i putopisne literature koju je, očito, naknadno konsultovao, napisao je knjigu pod naslovom *U Crnoj Gori: zemlji bez parlamenta: bilješke i utisci (avgust - septembar 1896)*.⁹ Djelo je bilo namijenjeno širokoj čitalačkoj publici i bogato ilustrovano.

1886: *note di un testimonio oculare* (Fratelli Treves, Milano, 1887). Bugarskom će se baviti i kasnije, o čemu svjedoče i knjige *La Bulgaria contemporanea. Il risveglio di una nazionalita* (Società di guide ed annuari, Milano 1906) e *La grande Bulgaria* (Bontempelli e Invernizzi, Roma, 1913)

⁸ Mantegaca ne navodi precizno kad je stigao na Cetinje, ali se iz njegovog putopisa može zaključiti da je u Crnoj Gori boravio ne manje od dvije nedjelje.

⁹ Vico Mantegazza, *Al Montenegro: un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, Successori Le Monnier, Firenze, 1896. Mantegaca se u svom radu poziva na podatke preuzete od Marijana Bolice, Nikole Tomazea, Evgenija Popovića, Jakova Ćudine, Vilijema Gledstona i Čezarea Tondinija de Kvarengija. Popis njihovih djela iz crnogorskog opusa vidi u Vesna Kilibarda, nav. djelo.

U Mantegacinoj naraciji ne prevladava opis događaja vezanih za vjeridbu prinčevskog para već više priča o samoj Crnoj Gori i Crnogorcima, s kojima autor želi da upozna italijansku čitalačku publiku. Za razliku od ranijih stranih putopisaca, naročito onih koji su ovu zemlju posjećivali u vrijeme intenzivnih borbi za njeno teritorijalno proširenje i međunarodno priznanje nezavisnosti, od četrdesetih do kraja sedamdesetih godina XIX vijeka, a koji su je prikazivali kao nerazvijenu i primitivnu zemlju gorštaka i ratnika, Mantegaca piše o uspjesima koje je Crna Gora postigla ugledajući se na evropske uzore. U njegovom prikazu prepoznatljiva je tendencija da domovinu prinčeve izabranice, siromašnu i ruralnu zemlju¹⁰, predstavi u što boljem svijetlu, kako bi Italijani sa simpatijom gledali na izbor Jelene Petrović-Njegoš za suprugu Viktora Emanuela III.¹¹ Mantegaca tako ukazuje na pomake ostvarene na planu razvoja privrede, pravnog uređenja, širenja školske mreže i razvoja kulturno-obrazovnih institucija, kao i u pogledu urbanizacije, poboljšanja putne infrastrukture, uspostavljanja telegrafskih i telefonskih veza. On ističe

¹⁰ Krajem XIX vijeka Crna Gora je obuhvatala površinu od 9.475 km² i samo je svojim malim dijelom imala izlaz na more. Njen glavni grad Cetinje brojao je manje od 3.000 stanovnika, dok je njena glavna poljoprivredna grana bila stočarstvo. Trgovinski bilans zemlje bio je stalno negativan, dok je spoljni dug iznosio oko pet godišnjih budžeta. Up. Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 211, 216–217.

¹¹ Dio italijanske javnosti pokazivao je otvoreno neslaganje sa prinčevim izborom. Novinar i pisac Edoardo Scarfoglio (1860–1917) i njegova supruga, novinarka i spisateljica Matilde Serao (1856–1927) u svom listu *Mattino* (br. 269, 27. IX), ironično su pisali o ovoj vjeridbi i o Crnoj Gori, ali i o samom italijanskom princu. Ovaj broj napuljskog lista vlada je konfiskovala. Integralne članke Edoarda Skarfolja i Matilde Serao vidi u: Renato Barneschi, nav. djelo, str. 123–126.

specifičnu samosvijest Crnogoraca koji sebe doživljaju prvenstveno kao ratnike,¹² ali se ne zadržava na pukom glorifikovanju njihovih ratničkih vještina, opisujući ih još i kao iskrene, gostoljubive, ponosne, časne i obrazovanju posvećene ljude.¹³

Zasluge za ostvareni napredak Mantegaca pripisuje vladarima iz dinastije Petrović-Njegoš, koji su Crnom Gorom vladali od 1696. godine kao vladike, to jest mitropoliti, a od 1851. godine kao svjetovni vladari. Aktuelnog crnogorskog knjaza Nikolu I svojim čitaocima predstavio je kao pronicljivog diplomatu, sposobnog i mudrog državnika, hrabrog vojnog zapovjednika i stratega, neposrednog i brižnog vladara, u čijem se liku i djelu ostvario idealan spoj tradicije i savremenosti.¹⁴ Mantegaca naglašava veliku ulogu knjaza Nikole u društvenom i kulturnom preobražaju Crne Gore. Posebno značajnim rezultatom u ovom pogledu on smatra stvaranje duha vjerske tolerancije u zemlji, u čiji je sastav nakon 1878. godine, pored pravoslavnih Crnogoraca, ušao i značajan broj katolika i muslimana.¹⁵ Mantegaca sa simpatijom piše i o zalaganju knjaza Nikole da u jednoj patrijarhalnoj zemlji obezbijedi veće uvažavanje žena.¹⁶ On obavještava italijanske čitaoce da je crnogorski vladar bio i pjesnik, čije je književno djelo snažno protkano njegovim političkim idejama i ciljevima.¹⁷

¹² Vico Mantegazza, *Al Montenegro*, str. 249–250.

¹³ Isto, str. 124, 182, 218, 231.

¹⁴ Isto, str. 210.

¹⁵ Samo deceniju ranije jedan drugi italijanski autor je u svom putopisu istakao problem vjerske netrpeljivosti u Crnoj Gori. Up. Olivera Popović, „Il Montenegro nel libro odepórico di Vincenzo Vannutelli, *Italica Belgradensia*, 2013, vol. I, str. 109.

¹⁶ Mantegaca kao primjer navodi da je knjaz pri svojim putovanjima u inostranstvo funkciju regenta povjeravao svojoj supruzi Mileni. Up. Vico Mantegazza, *Al Montenegro*, str. 188.

¹⁷ Drama knjaza Nikole *Balkanska carica* i neke od njegovih pjesama

Za one segmente društvenog razvoja u kojima je Crna Gora značajno zaostajala za razvijenim evropskim zemljama, Mantegaca traži opravdanja, nastojeći da istakne pozitivne aspekte uočenih razlika. Tako, po njegovom mišljenju, apsolutistički oblik vladavine u Crnoj Gori odgovara potrebama ove zemlje i predstavlja „glavni elemenat“ njene snage. U apologiji crnogorske autokratije autor ide tako daleko da tvrdi kako bi uvođenje ustavnog ustrojstva po Crnu Goru imalo samo negativne posljedice i čak dovelo do uništenja same države.¹⁸ Ovakvim razmatranjima Mantegaca ponavlja konzervativne stavove autora koji su o Crnoj Gori pisali u romantičarskom duhu, kao o zemlji koju je izolovanost sačuvala od pošasti civilizacije.¹⁹ U njegovim stavovima prepoznaje se doza kritičkog odnosa prema italijanskoj stvarnosti i funkcionisanju njenih institucija, na čiji rad, po njegovom pisanju, snažno utiču „bijedne i jalove trzavice među političkim strankama“.²⁰ Za razliku od naklonosti koju pokazuje u opisu Crne Gore, Mantegaca njoj susjedne krajeve pod upravom Austrougarske, italijanske suparnice na Jadranu, preko kojih je doputovao u balkansku knjaževinu, prikazuje u znaku njihovih nedostataka.²¹

odražavaju velike državne ambicije crnogorskog vladara. Mantegaca bilježi i da su Crnogorci knjaževe stihove pjevali uz melodije garibaldinskih pjesama.

Up. Vico Mantegazza, nav. djelo, str. 136, 168–169, 205.

¹⁸ Vico Mantegazza, nav. djelo, str. 204.

¹⁹ Jegor Petrovič Kovalevskij, *Četyre mesjeca v Černogorii*, A. A. Pljušar, S. Peterburg, 1841; Andrew Archibald Paton, *Highlands and Island of the Adriatic*, Chapman and Hall, London, 1849; Josef Holeček, *Černá Hora*, Praha, 1876, Antonio Baldacci, *Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini: impressioni di viaggio e notizie da servire per introduzione alla flora della Cerangora*, Società tipografica Azzoguidi, Bologna, 1886.

²⁰ Vico Mantegazza, *Al Montenegro*, str. 204, 265.

²¹ Kotor, grad viševjekovne urbane tradicije, trgovački centar koji je Crnu Goru povezivao sa razvijenim svijetom, u Mantegacionom djelu je opisan kao

Mantegaca piše o Crnoj Gori kao o herojskoj zemlji. U njegovoj interpretaciji crnogorska istorija predstavlja niz pobjeda nad Turcima i drugim osvajačima.²² On naglašava dugu tradiciju bliskih veza Crne Gore i Italije, nastojeći da podstakne osjećanja bliskosti i prijateljstva dva naroda. Mantegaca ukazuje na tragove viševjekovnog italijanskog prisustva na istočnoj obali Jadrana, u neposrednom susjedstvu Crne Gore, tvrdeći da mletačko kulturno nasljeđe nije iščezlo ni nakon sloma Mletačke republike. U ovom smislu ističe dobro poznavanje italijanskog jezika i književne tradicije ne samo u kulturnim krugovima Boke Kotorske nego i Crne Gore.²³ Navodeći primjere privrženosti Italiji kako crnogorskih vladara, tako i samog naroda, te uzajamno poštovanje, istovjetne nacionalne ideale, kao i vojnu saradnju Italijana i Crnogoraca, autor se zalaže za uspostavljanje intenzivnijih odnosa ove dvije zemlje.

Mantegaca je uspio da saopšti obilje iscrpnih i raznovrsnih informacija na način pristupačan širokom krugu čitalačke publike. Među putopisnim publikacijama posvećenim Crnoj Gori povodom vjenčanja Savoja-Petrović objavljenim 1896. i 1897. godine²⁴ njegovo djelo bilo je nesporno najčitanije.²⁵ U neugledna kasarna iz koje što prije treba pobjeći u čisto, civilizovano i kulturi posvećeno Cetinje, u kome je proces urbanizacije uzeo toliko maha da se očekivala njegova brza transformacija u centar poput Beograda ili Sofije. Up. Vico Mantegazza, *Al Montenegro*, str. 62-64, 97.

²² Mantegaca je bio dobro obaviješten o crnogorskoj istoriji, ali propušta da notira crnogorske neuspjehe u borbi sa Turcima, nastojeći da osnaži mit herojske zemlje.

²³ Vico Mantegazza, *Al Montenegro*, str. 60.

²⁴ Mario Borsa, *Dal Montenegro: lettere*, Istituto italiano d'arti grafiche, Bergamo, 1896; Adolfo Rossi, *Un'escursione nel Montenegro*, Carlo Aliprandi editore, Milano, 1896; Giuseppe Marcotti, *Il Montenegro e le sue donne: il matrimonio del Principe Ereditario d'Italia*, Treves, Milano, 1896; Antonio Baldacci, *Crnagora: memorie di un botanico*, Ditta Nicola Zanichelli, Bologna, 1897.

²⁵ O popularnosti Mantegacinog djela svjedoči i Umberto Saba, koji je

relativno kratkom vremenskom razdoblju doživjelo je čak četiri izdanja, od kojih su prva tri objavljena još iste 1896. godine.²⁶

* * *

Uspostavljanje rodbinskih odnosa dinastija Savoja i Petrović i obilje literature nastale tim povodom uticali su na porast interesovanja italijanskih političkih i ekonomskih krugova za Crnu Goru. Početkom XX vijeka Crnu Goru su posjetili i istraživali njene prirodne resurse brojni italijanski naučnici, među kojima i Antonio Baldači, jedan od najboljih italijanskih balkanologa, koji je o Crnoj Gori pisao kao o „vratima Balkana“.²⁷

posjetio Crnu Goru 1904. godine i opisao svoje iskustvo u memoaru-putopisu pod naslovom *Kako sam, prije deset godina, prognan iz Crne Gore*, objavljenom 1913 godine. Saba piše kako je njegovu želju da predstavi čitaocima ovu zemlju ismijao jedan policijski službenik riječima: „Vuol parlare lei del Montenegro, dopo che c'è stato Mantegazza?“ (Vi ćete, nakon Mantegacine posjete, da govorite o Crnoj Gori?). Up. Umberto Saba, „Come, 10 anni fa, fui bandito dal Montenegro“, *Resto del Carlino*, 1913, br. 102 (12. IV), str. 8.

²⁶ Mantegacino djelo imalo je odjeka i u Crnoj Gori. U cetinjskom književnom časopisu *Luča* objavljena je bilješka, uz isticanje činjenice da je autor za kratko vrijeme uspio da se upozna sa duhom i običajima Crnogoraca (Anonimno/. „II Montenegro“, *Luča*, Cetinje, II/1896, sv. 11, str. 523). Četvrto izdanje Mantegacine knjige objavljeno je prilikom proglašenja Crne Gore za kraljevinu 1910. godine.

²⁷ Botaničar Antonio Baldači (1867-1950) je najmanje četrnaest puta boravio u Crnoj Gori. Napisao je niz članaka o privrednim prilikama i o mogućnostima investiranja italijanskog kapitala u ovoj zemlji. Smatrao je da Crnu Goru i Albaniju treba uključiti u krug italijanskog političkog i kulturnog uticaja. U tom kontekstu zalagao se za stvaranje albansko-crnogorske konfederacije pod vlašću dinastije Petrović-Njegoš. Up. Maurizio Vernassa, „Opinione pubblica e politica estera: l'interessamento italiano nei confronti dell'area balcanica (1897–1903)“, *Rassegna storica del Risorgimento*, 1976,

Mantegaca je takođe u Crnoj Gori prepoznao prostor preko kog bi Italija mogla da ostvari svoju političku i ekonomsku ekspanziju na Balkanu. Počev od 1904. godine on u više navrata posjećuje Crnu Goru i piše o njoj. U *Corriere della Sera*, jednom od najuticajnijih italijanskih listova, on objavljuje tekst „Preko Jadrana. Bežični telegraf“, kojim skreće pažnju na pozitivan trend u italijansko-crnogorskim odnosima, čiji izraz predstavlja i uspostavljanje radio-telegrafske veze između Bara i Barija.²⁸ Saopštavajući da je prethodnih dana završena gradnja stanice u Bariju (San Kataldo), te da se ubrzo očekuje završetak one u Baru (Volujica), autor koristi priliku da tekst posveti analizi italijanske politike na Balkanu i potrebi njenog orijentisanja prema Crnoj Gori i Albaniji. Njegova razlaganja su anti-austrijski intonirana i podsjećaju na nepravdu koja je Berlinskim ugovorom (1878) nanesena Crnoj Gori, ograničavanjem njenog suvereniteta nad vlastitom obalom, nad kojom je pomorsko-sanitarna kontrola prepuštena Austriji. Mantegaca ističe važnost uspostavljanja direktne telegrafske veze Italije i Crne Gore, čime je, između ostalog, eliminisan monopol Austrougarske, preko čije telegrafske mreže je Crna Gora bila povezana sa svijetom. Pored praktičnog aspekta, on ističe i svojevrstu propagandnu dimenziju izgradnje prve radio-stanice na Balkanu, smatrajući je očiglednom manifestacijom italijanske tehničke i kulturne superiornosti, odnosno italijanskog genija oličenog u slavnom pronalazaču Guljelmu Markoniju, koji je ovaj poduhvat ostvario.²⁹

str. 347; Slavko Burzanović. „Antonio Baldacci e il Montenegro“, in: Vesna Kilibarda, Julijana Vučo (a cura di), *Contesti Adriatici. Studi di italianistica comparata*, Aracne, Roma, 2008, str. 69–91.

²⁸ Vico Mantegazza, „Attraverso l’Adriatico. Il telegrafo senza fili Bari-Antivari“, *Corriere della Sera*, 31. marzo 1904.

²⁹ Autor navodi Markonijevu izjavu da je uspostavljanje radio-veze realizovano na njegov trošak, ali da bi želio da njeno držanje preuzme italijanska vlada.

U julu iste godine Mantegaca je objavio još dva teksta posvećena Crnoj Gori. U članku „Izbjegnuta opasnost“, takođe objavljenom u listu *Corriere della Sera*, Mantegaca piše o ambicijama Austrougarske da napravi željezničku prugu duž crnogorskog primorja, pozivajući se na član 29 Berlinskog ugovora, koji je dozvoljavao da sa Crnom Gorom napravi sporazum u pogledu izgradnje takve saobraćajnice.³⁰ Mantegaca pozdravlja odluku Crne Gore da ne prihvati ponudu Austrije da izgradi željeznicu, pa čak i luku u barskom zalivu. On upozorava italijansku javnost da bi izgradnjom takve željezničke linije Austrija ovladala crnogorskom obalom i ojačala svoje pozicije na Jadranu na štetu Italije. Autor ističe mudrost knjaza Nikole, koji se lišio izvjesnih ekonomskih prednosti koje je austrougarska ponuda implicirala, i svjestan njenog negativnog vojnog i političkog aspekta pokazao spremnost da pomenute koncesije povjeri Italijanima.³¹ Mantegaca ukazuje da bi investicije italijanskih preduzeća u Crnoj Gori ojačale uticaj Italije ne samo u ovoj zemlji, već i u susjednoj Albaniji. Istim pitanjima autor se bavi i u tesktu pod naslovom „Crna Gora na moru“, objavljenom u nedjeljniku *Illustrazione italiana*.³²

Radio-stanica je počela s radom avgusta 1904. godine, a svečanom otvaranju prisustvovao je i sam Markoni. Up. Vico Mantegazza, *Attraverso l'Adriatico. Il telegrafo senza fili Bari-Antivari*; Vico Mantegazza, *Altra sponda*, Libreria editrice lombarda A. De Mohr, Antongini, Milano, 1905, str. 186–188.

³⁰ Vico Mantegazza, „Un pericolo evitato“, *Corriere della Sera*, 1904/XXIX, br. 163 (15. VII), str. 1.

³¹ Tezu da bi prihvatanjem austrijske ponude Crna Gora dovela sebe u zavisan položaj u odnosu na Austrougarsku Mantegaca će više puta ponavljati i u kasnijim tekstovima. Isto mišljenje dijelio je i italijanski diplomatski predstavnik na Cetinju Luidi Kuzani. Arhiv Srbije, Mikrofilmovi, S I 55, Cusani a Tittoni, Cettigne 2. giugno 1904.

³² Pišući o političkim prednostima jačanja crnogorsko-italijanskih veza, Mantegaca ističe značaj grada Bara, oko čijeg su se posjedovanja u prošlosti

U pozadini naglašenog Mantegacinog interesovanja za Crnu Goru stajale su njegove veze sa grupom venecijanskih kapitalista predvođenih političarem i finansijerom grofom Pjerom Foskarijem i preduzetnikom Đuzepeom Volpijem. Oni su 1903. godine od Vlade na Cetinju dobili čitav niz koncesija za eksploataciju privrednih resursa i razvoj saobraćajne infrastrukture u Crnoj Gori. Najunosnije i najlakše za realizaciju bilo je pravo na monopol u otkupu, preradi i prometu duvanskih proizvoda. Ova koncesija uspješno je realizovana kroz posebno preduzeće – *Regia cointeressata dei tabacchi del Montenegro*. Ostale koncesije prenesene su na Italijansko-crnogorski sindikat (Sindacato italo-montenegrino). Za njihovu realizaciju, prije svega za izgradnju barske luke i željeznice od Bara do Virpazara bila je neophodna ekonomska i politička podrška italijanske vlade. Vodeći ljudi Sindikata angažovali su Mantegacu da svojom publicističkom djelatnošću utiče na javno mnjenje, a posredno i na vladajuće krugove za obezbjeđivanje ovakve podrške.

Lobiranje vlade išlo je političkim kanalima.³³ Pojedini članovi italijanske vlade i Konsulte, poput ministra inostranih

sukobljavali Mlečani i Turci. Autor ukazuje da se zahvaljujući aktivnostima italijanskih privrednika Bar ubrzano razvija i da je u njemu već oformljena jedna značajna italijanska zajednica. Naglašava da nakon potpisivanja crnogorsko-italijanskog ugovora o poštanskim uslugama Crna Gora u ovom pogledu više nije zavisna od ne uvijek prijateljski nastrojene Austrije, a Italija je preko Crne Gore obezbijedila prenos svoje pošte za Skadar, odnosno u Albaniju. Up. Vico Mantegazza, „Il Montenegro al Mare“, *Illustrazione italiana*, XXXI/1904, br. 28 (10. VII), str. 36–37; br. 29 (17. VII), str. 56–57.

³³ Većina italijanskih preduzeća osnovanih u Crnoj Gori nijesu ostvarivala veliku ekonomsku dobit. Italijanski kapitalisti nastojali da ono što nijesu mogli dobiti na tržištu obezbijede putem subvencija italijanske Vlade, motivišući to državnim interesom. Up. Richard A. Webster, *L' imperialismo industriale italiano 1908–1915. Studi sul prefascismo*, Giulio Finaudi editore, Torino, 1974, str. 390–392.

poslova Tomaza Titonija i državnog podsekretara Gvida Fuzinata, dijelili su uvjerenja u pogledu potrebe da se italijanski kapital angažuje u izgradnji saobraćajnica u Crnoj Gori, koje bi poslužile kao sredstvo za ostvarivanje italijanske jadranske i balkanske politike. Naprotiv, tadašnji predsjednik italijanske vlade Đovani Đoliti nije vjerovao u političke i ekonomske dobiti od takvog poduhvata, i iritiralo ga je što se Mantegacinim tekstovima o tome otvorila polemika u štampi.³⁴

Neuspjeh Italijansko-crnogorskog sindikata da tokom 1904. godine dobije podršku Vlade za svoje inicijative mogao je samo ojačati veze *Sindikata* i Vika Mantegace. Tokom maja i juna 1905. godine Mantegaca je sa velikom grupom Italijana dvije nedjelje boravio u Crnoj Gori. Povod za to bio je otvaranje fabrike duvana u Podgorici, prvog modernog industrijskog objekta u Crnoj Gori. U članku „Izlet u Crnu Goru“, objavljenom u listu *Illustrazione italiana*, Mantegaca detaljno izvještava o ovoj svečanosti. Afirmativno pisanje o Monopolu duvana trebalo je da pokaže mogućnost uspješnog investiranja italijanskog kapitala u Crnoj Gori.³⁵ Krajem 1905. godine *Sindikat* se transformiše u *Barsko društvo*, a njegovi akcionari postaju vođeća italijanska industrijska preduzeća i finansijske institucije.³⁶

³⁴ Đoliti je smatrao da se u suštini radi o lošem poslu koji iza političkog paravana želi da se domogne državnih finansija. Prepustio je Vladi da odluči može li bez ovlašćenja parlamenta podržati ove inicijative. Avgusta 1904. godine, na sjednici Vlade, Titoni nije uspio da interes pomenute grupe italijanskih kapitalista predstavi kao državni interes. Up. Arhiv Srbije, Mikrofilmovi, S I 55, Gioliti - Tittoni, Roma, 8.VIII 1904; *Ibid*, Paganini a Tittoni, Belluno, 4.IX 1904; *Ibid*, Fusinati a Foscari, Roma, 26.VIII, 1904; *Ibid*, Paganini a Cusani, Belluna, 23.VIII 1904.

³⁵ Vico Mantegazza, „Una gita al Montenegro“, *Illustrazione italiana*, XXXII/1905, br. 27 (02. VII), str. 18-20.

³⁶ Akcionari Barskog društva bili su: Italijanska trgovačka banka, banke Piza e Vonviler iz Milana, banka Luidi Marsalja iz Torina, tvornica R. Pjađo i

Društvo konačno dobija podršku italijanske vlade.³⁷ Akcionar *Barskog društva* postaje i Viko Mantegaca, koji će u njemu neko vrijeme obavljati i funkciju sekretara.³⁸ Iste 1905. godine on će značajnu funkciju obaviti i za crnogorsku vladu kao njen komesar na međunarodnoj izložbi u Liježu.³⁹

Barsko društvo je od 1908. do 1909. godine izgradilo modernu luku u Baru⁴⁰ i uz nju postavilo temelje za izgradnju novog

Sinovi iz Đenove, a potom i pojedinci: Tomaso Bertareli, Marko Beso, ing. Ernesto Breda, Luidi Kanzi, Ferdinand Cesaroni, grof ing. A. Korinaldi, Karlo Otavio Kornada, senator De Angelis, grof Piero Foscari, baron Tristan Galoti, Guljermo Markoni, Luidi Marsalja, adv. Klement Maraini, Đordo Milius, Atilio Odero, ing. Đuzepe Orlando, ing. Vitorio Otolengi, ing. Pjero Piola-Daverio, grof Karlo di Edilio Rađo, Vitorio Rolandi-Riči, grof senator G. Rosi Martini, Frederik Selve, senator Treves dei Bonfili, G. Tempini i Čezare Treca di Musela. Up. Angelo Tamborra, *The Rise of italian Industry and the Balkans*, Studi storici sull'Evropa orientale, Roma, 1987, str. 294-295.

³⁷ A. Webster, nav. djelo, str. 388.

³⁸ Ulogu sekretara Mantegaca je prihvatio i iz privatnih razloga, budući da je imao finansijskih problema zbog loših poslovnih investicija, kao i medicinskih tretmana kojima je usljed bolesti morao da se podvrgne. Up. Richard A. Webster, nav. djelo, str. 389, 434.

³⁹ Naredne, 1906. godine, Mantegaca je bio i predstavnik Bugarske na *Esposizione universale di Milano*. Up. Tatjana Koprivica, *Montenegro and international exhibitions in the second half of 19th and early 20th century*, u: *130 years of established diplomatic relations between Montenegro and Great Powers after it gained independence in 1878*, Historical Institute of Montenegro, Ministry of Foreign Affairs and European Integration of Montenegro, NIG Pobjeda, Podgorica, 2011, str. 255.

⁴⁰ Mantegaca je prisustvovao i svečanom otvaranju ove luke 1909. godine. Up. „L'inaugurazione dell'esercizio della compagnia del porto franco D'Antivari“, *La Stampa*, XLIII/ 1909, br. 295 (24.10), str. 3; Prisustvu Volpija i Mantegace na svečanom otvaranju posvetio je pažnju i zvanični crnogorski list *Glas Crnogorca* (*Domaće vijesti*, 17. 10. 1909, str. 3).

dijela grada i slobodne industrijske zone.⁴¹ *Društvo* je izgradilo i prvu crnogorsku željeznicu od Bara do Virpazara na Skadarskom jezeru, na kome je uspostavilo plovidbeni sistem koji je povezivao nekoliko crnogorskih varošica i Skadar u Albaniji.⁴² Od svog konstituisanja i tokom četiri decenije djelovanja u Crnoj Gori *Barsko društvo* bilo je finansijski pasivno, a njegova aktivnost opstajala je uz značajnu finansijsku pomoć italijanske države.⁴³

Mantegacini novinski tekstovi predstavljaju svojevrsnu hroniku djelovanja italijanskih kapitalista u Crnoj Gori. Informacije i ideje iznesene u njima on u svojim kasnijim tekstovima često ponavlja, razrađuje i dopunjuje, a povremeno ih objedinjuje i štampa u posebnim monografskim publikacijama.⁴⁴ Cjelovit prikaz najvažnije etape prodora italijanskog kapitala u Crnu Goru Mantegaca je dao u publikaciji *Barsko društvo, Barska luka, Željeznica Bar - Vir, Skadarsko jezero* (Tip. E. Bonetti, Milano, 1910), koja je sa skoro istovjetnim sadržajem publikovana i u petom tomu zbornika *Pitanja spoljne politike*.⁴⁵ Usko vezano za ovu

⁴¹ Radilo se, zapravo, o novom gradu udaljenom od starog grada 4-5 km.

⁴² Up. Slavko Burzanović (ur.) *100 godina željeznice Crne Gore*, Obod, Željeznica Crne Gore AD, Cetinje, Podgorica, 2009, str. 30-35, 38-39.

⁴³ Isto, str. 44-45.

⁴⁴ Vico Mantegazza, *L'altra sponda*, Libreria editrice lombarda A. De Mohr, Antongini, Milano, 1905 (2. edizione 1921); Vico Mantegazza, *La Turchia liberale e le potenze balcaniche*, F.lli Treves, Milano, 1908; Vico Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno quinto*; Vico Mantegazza, *L'Albania*, Bontempelli e Invernizzi, Roma, 1912.

⁴⁵ Ediciju *Pitanja spoljne politike*, Mantegaca je objavljivao od 1906. do 1914. godine, iznoseći niz razmatranja o zemljama koje je posjetio. Dopunjena, publikacija o Barskom društvu štampana je i 1919. godine (*Il porto di Antivari: le iniziative italiane nel Montenegro*, Istituto editoriale italiano, Milano, 1919).

problematiku bilo je pitanje izgradnje balkanskih željeznica, oko koga su se tokom prve dvije decenije XX vijeka sporile velike sile. U svojim tekstovima Mantegaca je lobirao za izgradnju Jadranske željeznice, kao dijela veće saobraćajnice koja je trebalo da poveže crnomorske obale sa Francuskom.⁴⁶ On je 1906. godine obišao Srbiju, Bugarsku i Rumuniju, da bi u ime italijanske vlade i *Barskog društva* ispitao mogućnost realizacije ovog projekta.⁴⁷ Sličnu misiju Mantegaca je obavio i 1913. godine, kada je o ovom projektu razgovarao sa rumunskim kraljem Karolom I.⁴⁸ Izgradnjom Jadranske željeznice, *Barsko društvo* dobilo bi izuzetan značaj, a donijela bi višestruku korist i Crnoj Gori, koja je trebalo da predstavlja jednu od važnih tačaka na tom putu.⁴⁹

Mantegacini tekstovi i ideje imali su odjeka i u austrougarskim političkim krugovima. Ambasador Austrougarske u Rimu Hajnrih fon Lutcow smatrao je da za Dvojnu monarhiju veću opasnost predstavlja ekonomski prodor Italije na Balkan, za šta se Mantegaca uporno zalagao, nego eventualna vojna ekspedicija garibaldinaca pod vođstvom Garibaldijevog sina Ričotija.⁵⁰ Mantegacu citiraju i germanski

⁴⁶ Up. Giorgio Mattioli, nav. rad, str. 88–89, 94.

⁴⁷ Dimitrije Đorđević, „Projekt Jadranske željeznice u Srbiji 1896-1912. g“, *Istorijski glasnik*, 1956, sv. 3-4, str. 9.

⁴⁸ Up. Richard A. Webster, nav. djelo, str. 546; Slavko Burzanović, „Virpazar - Bar“, u: Slavko Burzanović (ur.) *100 godina željeznice Crne Gore*, str. 25-51.

⁴⁹ Zbog neslaganja Italije i Austrije u pogledu trase transbalkanske željeznice, ostvarivanje italijanskih interesa podrazumijevalo je saradnju sa Rusijom i Francuskom, odnosno drugim vojno-političkim blokom u Evropi. Sile Antante bile su raspoložene da uđu u taj posao da bi pridobile Italiju, odnosno da bi oslabile njen savez sa Austrougarskom i Njemačkom. Up. Slavko Burzanović, *100 godina željeznice*, str. 45–49.

⁵⁰ William C. Askew, „The Austro-italian antagonism, 1896-1914“, in: L.

autori kao izvor za proučavanje političkih i ekonomskih odnosa Italije i Austrije.⁵¹

* * *

U većini svojih djela o Balkanu Mantegaca se kritički osvrće na rad italijanske diplomatije. U knjizi *Druga obala*, koju posvećuje članovima italijanskog parlamenta, on ističe potrebu uspostavljanja veće parlamentarne kontrole nad ovim poljem vladinih aktivnosti.⁵² U podnaslovu knjige – *Italija i Austrija na Jadranu* – istaknuto je njegovo viđenje Jadranskog mora i njegovog zaleđa kao prostora sučeljavanja Italije i Austrije. Mantegaca je ukazivao na Austriju kao na primjer dobro organizovane politike, dok italijansku diplomatiju optužuje za neprofesionalnost, protežiranje određenih grupa, neadekvatnu zaštitu nacionalnih interesa, odnosno nedoraslost zadatku. Ovakav stav o italijanskoj diplomatiji, naročito o onim njenim predstavnicima koji su insistirali na politici jačanja savezništva sa Austrijom i Njemačkom, Mantegaca ponavlja u više svojih djela.⁵³ Mada

Parker Wallace, W. C. Askew (ur.), *Power, public opinion and diplomacy*, Duke University press, Durham, N.C 1959, str. 204.

⁵¹ Austrijski publicista i političar Leopold Freiherr von Chlumecky pominje Mantegacu u kontekstu italijanske ekspanzionističke ekonomske politike, sagledavajući, iz austrijske perspektive, rastući antagonizam između Austrougarske i Italije. Up. Leopold Freiherr von Chlumecky, *Österreich-Ungarn und Italien. Das westbalkanische problem und Italiens kampf um die vorherrschaft in der Adria*, Franz Deuticke, Leipzig und Wien, 1907, str. 20–21, 31–32, 117, 174, 181.

⁵² Vico Mantegazza, *L'altra sponda*, str. 9 i dalje.

⁵³ U svojoj knjizi o Makedoniji iz 1903. godine priložio je i pismo koje je uputio direktoru lista *Corriere della Sera*, u kome se žali na nesposobnost, neprofesionalnost i nekompetentnost italijanskih diplomatskih predstavnika na Istoku. Up. Vico Mantegazza, *Macedonia (marzo-aprile 1903)*, Fratelli Treves, Milano, 1903, str. 302.

je i Frančesko Krispi bio nepokolebljivi triplicista, Mantegaca je imao visoko mišljenje o njegovoj kolonijalnoj politici, zamjerajući italijanskim vlastima što nijesu uložile više napora i energije u njeno sprovođenje.⁵⁴ Mantegaca smatra da je i u pogledu Rusije italijanska diplomatija godinama vodila pogrešnu politiku, što se, između ostalog, odražavalo i na italijanske interese u Crnoj Gori. Zbog takve politike odnos ruskog poslanika na Cetinju prema davanju koncesija italijanskim preduzetnicima u Crnoj Gori promijenio se od blagonaklonog u ravnodušan, a zatim i u neprijateljski.⁵⁵ Pored toga, Mantegaca je smatrao nedopustivim da italijanski diplomatski predstavnici akreditovani u Crnoj Gori svoju službu obavljaju iz Dubrovnika, obilazeći samo povremeno crnogorsku prijestonicu. U ovom smislu kao negativan primjer posebno ističe djelatnost Rikarda Bolatija. Kritikuje i Vladu zbog nedovoljnog angažovanja oko izgradnje zgrade italijanskog poslanstva na Cetinju. Ove kritike on ponavlja u skoro svim svojim priložima i knjigama objavljenim do 1910. godine, kada je zgrada poslanstva konačno sagrađena.⁵⁶

* * *

S izuzetkom njegove prve putopisne knjige o Crnoj Gori Mantegaca se u kasnijim radovima rijetko bavio njenim unutrašnjim prilikama. Međutim, donošenje Ustava 1905. godine

⁵⁴ V. Mantegazza, *Al Montenegro*, str. 28. Mantegaca je bio član Italijanskog kolonijalnog instituta osnovanog 1906. godine. Up. Richard. J. Bosworth, *La politica estera dell'Italia giolittiana*, Roma, Editori Riuniti, 1985, pp. 68-71, 79-80; Bahar Gürsel, *Friendship, crisis and estrangement: U. S. – Italian relations, 1871–1920*, Phd dissertation, Department of History, Bilkent University, Ankara, 2007, str. 214.

⁵⁵ V. Mantegazza, *L'altra sponda*, str. 503.

⁵⁶ Up. Slavko Burzanović, Aleksandar Dajković, *Italijansko poslanstvo na Cetinju*, Centralna Nacionalna biblioteka Đurđe Crnojević, Cetinje, 2015.

i političke borbe koje su za posljedicu imale i zavjeru protiv crnogorskog suverena Nikole I, inspirisali su ga da o tome napiše jedan tekst. Pišući o sudskom procesu vođenom protiv zavjerenika na Cetinju 1908. godine, poznatom kao Bombaška afera, Mantegaca je, kao i u svim prethodnim radovima, zadržao apologetski odnos prema личности i djelu Nikole I.⁵⁷ O ovom događaju izvještavala je evropska, pa i italijanska štampa.⁵⁸

U jesen iste godine Mantegaca ponovo piše o Crnoj Gori, povodom aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske. Ovaj događaj izazvao je evropsku krizu, za čiji ishod su bile jako zainteresovane i Italija i Crna Gora, i tokom koje su ove dvije zemlje blisko politički sarađivale.⁵⁹ Mantegaca se ovom temom bavi u više tekstova⁶⁰, kao i u knjizi *Liberalna Turska i balkanska pitanja*.⁶¹ Italijansko priznavanje aneksije Mantegaci se učinilo preuranjenim činom koji je mogao da poremeti odnose Italije sa balkanskim narodima.⁶² Smatrao je da po pitanju budućnosti Balkana Italija treba da se dogovori sa Rusijom, a ne sa Austrougarskom.⁶³

⁵⁷ *Il processo delle bombe*, in: Vico Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno III*, Fratelli Treves Editori, Milano, 1909, str. 110–124.

⁵⁸ „Il processo contro l'ex-ministro Radovich nel Montenegro“, *Illustrazione italiana*, XXXV/1908, br. 25 (21. VII), str. 595; *Il processo delle bombe a Cetinje*, br. 27 (5.VIII), str. 24.

⁵⁹ Up. Alberto Basciani, Antonio D'Alessandri (a cura di), *Balcani 1908: Alle origini di un secolo di conflitti*, Beit studi, Trieste, 2010; Slavko Burzanović, „Italija i Crna Gora u Aneksionoj krizi 1908-1909“, *Istorijski zapisi* 1-2 (2013), 85–110.

⁶⁰ Vico Mantegazza, „I famosi compensi“, *La Nazione*, 12. 10. 1908, str. 1; „Una grande manifestazione della Camera contro la Triplice“, *L'Italia all'estero*, 5. 12. 1908, str. 1; „Ancora dei famosi compensi“, *La Nazione*, 7. 12. 1908, str. 1.

⁶¹ Vico Mantegazza, *La Turchia liberale e le potenze balcaniche*.

⁶² Isto, str. 396.

⁶³ Francesco Guida, nav. rad.

U Mantegacinom pisanju prepoznaje se povrijeđeni nacionalni ponos zbog toga što je italijanski ministar spoljnih poslova Titoni izigran od strane austrijskog ministra spoljnih poslova Erentala i aneksijom doveden pred svršen čin. U evropskoj javnosti razmatrana je mogućnost da čin aneksije bude predmet međunarodne konferencije, a Mantegaca je bio među onima koji su tu ideju podržavali. Smatrao je da Italija tom prilikom mora afirmisati svoje interese i da ne smije dozvoliti da se ponovi situacija iz 1878. godine, kada je ona bila jedina evropska sila koja nije dobila nikakve kompenzacije.⁶⁴ Tri decenije nakon Berlinskog kongresa, veliki dio italijanske političke javnosti, u koji je spadao i Mantegaca, realističku politiku „čistih ruku“ italijanskog diplomatskog predstavnika Luidžija Kortija doživljavao je i dalje kao politiku „praznih ruku“. Do konferencije nije došlo, ali je Italija zaslužna što je Crna Gora iz aneksione krize izašla sa izvjesnim političkim dobitcima. Italijanska vlada uticala je na Beč da se odrekne člana 29, koji je Austriji omogućavao pomorski i sanitarni policijski nadzor nad lukom Bar, najvažnijim izlazom Crne Gore na more.⁶⁵

* * *

Kada je povodom pedesetogodišnjice vladavine crnogorski suveren svoju zemlju uzdigao na stepen kraljevine, Viko Mantegaca je, zajedno sa Đuzepeom Volpijem, boravio desetak dana u Crnoj Gori. Oni su u svojstvu specijalnih izaslanika *Barskog društva* prisustvovali svečanostima na Cetinju.⁶⁶ Kralj

⁶⁴ Vico Mantegazza, *La Turchia liberale e le potenze balcaniche*, str. 397–400.

⁶⁵ Iako ovaj ustupak nije bio veliki, nije bio ni za potcjenjivanje, pogotovo ako se ima u vidu činjenica da je oslobođena luka faktički bila u rukama italijanskog kapitala i predstavljala italijansku uporišnu tačku na Balkanu. Up. Slavko Burzanović, *Italija i Crna Gora u Aneksionoj krizi 1908-1909*, str. 109.

⁶⁶ Svečanostima su prisustvovali italijanski kraljevski par Viktor Emanuel

Nikola primio ih je u posebnu audijenciju.⁶⁷ Mantegaca se susreo i sa drugim značajnim ljudima iz crnogorskog političkog života, od kojih je mnoge upoznao prilikom ranijih dolazaka.⁶⁸ Utiske iz ove posjete zabilježio je u svojim novinskim člancima, a po povratku te je dopise objedinio i uz brojne fotografije objavio u knjizi pod naslovom *Pitanja spoljne politike: peta godina*.⁶⁹ U ovoj knjizi Mantegaca piše o promjenama koje su se u Crnoj Gori desile u odnosu na njegovu posjetu iz 1896. godine.⁷⁰ On daje sliku male kraljevine koja se iz tradicionalne

III i Jelena Petrović Savojska, bugarski kralj Ferdinand, prestolonasljednik Srbije Aleksandar Karađorđević, kao i brojni drugi velikodostojnici i diplomatski predstavnici stranih zemalja. O proglašenju Crne Gore za kraljevinu izvijestavali su najznačajniji italijanski dnevni listovi: *Giornale d'Italia*, *Tribuna*, *Corriere d'Italia*, *Popolo Romano*, *Il Secolo* i *Corriere della Sera*. Up. „Dopisnici“, *Glas Crnogorca*, XXXIX/1910, br. 34 (7. VIII), str. 2; „Radosni dani na Cetinju“, *Glas Crnogorca*, XXXIX/1910, br. 35 (15. VIII), str. 2–4.

⁶⁷ Ovom prilikom uručili su mu sliku *Mreže (Le reti)* poznatog italijanskog autora Ettorea Tita (Ettore Tito), koja je bila izložena na bijenalu u Veneciji iste 1910. godine. Up. Cristina Beltrami, „1911: Uno sguardo sulla pittura a Venezia attorno alla Biennale mancata“, u: Cristina Beltrami (ur.), *1911: Le arti in Friuli e Veneto*, ZeL, Treviso, 2011, str. 76.

⁶⁸ Na svečanom ručku, priređenom za novinare, na kome su im se obratili predsjednik crnogorske vlade Lazar Tomanović, kao i diplomatski predstavnik Crne Gore u Rimu Evgenije Popović, u ime italijanskih novinara govor je održao upravo Mantegaca. U svim ovim obraćanjima istaknute su prednosti italijansko-južnoslovenskog zbližavanja u cilju ostvarivanja zajedničkih nacionalnih težnji. Up. Giulio de Frenzi, „Il colloquio con lo Zar dei Bulgari“, *Giornale d'Italia*, X/1910, br. 238 (27. VIII); „L'unione italo-slava auspicata e proclamata in un banchetto giornalistico“, br. 241 (30. VIII);

⁶⁹ Vico Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno quinto*, Fratelli Treves, Milano, 1910.

⁷⁰ Mantegaca kompilira svoje prethodne radove i dopunjava ih utiscima i informacijama sakupljenim prilikom boravka u Crnoj Gori 1910. godine, a

junačke patrijarhalne zajednice transformisala u građansko društvo, sa vidljivim znacima političkog i ekonomskog napretka. U tom smislu pominje donošenje Ustava i uspostavljanju parlamentarizma 1905. godine, ali ne propušta da istakne ni znake tehničke modernizacije poput uvođenja električnog osvjetljenja 1910. godine i pojave prvih automobila. On prikazuje i mondenski život na Cetinju, opisujući zabave na kojima su učestvovali članovi vladajuće porodice i pripadnici diplomatskog kora.⁷¹ Posebnu simboliku ove transformacije za njega je imala zamjena narodne nošnje građanskim odijelom ili vojnom uniformom. Međutim, dok je u svom prvom putopisu glorifikovao knjaževe uspjehe na polju modernizacije, Mantegaca sada više iskazuje svoju nostalgiju za arhaičnom Crnom Gorom i njenom živopisnošću, strahujući da je ova zemlja postala previše slična njenim evropskim susjedima i da će zbog toga izgubiti svoju čar.⁷² Ipak, apologetski odnos prema

osvrće se i na pisanje italijanske štampe o krunidbenim svečanostima na Cetinju.

⁷¹ Up. Mantegaca kao kuriozitet navodi da su u živopisnoj prijestonici zemlje poznate po svom ratničkom duhu bile popularne zabave poput bridža, tenisa, vožnje na koturaljkama Vico Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno quinto*, str. 149–151, 158.

⁷² O ubrzanju modernizaciji Crne Gore pod pseudonimom Đulio de Frenzi (Giulio de Frenzi) pisao je i Luidi Federconi (Luigi Federzoni, 1878–1967) koji je izještavao o proglašenju Crne Gore za kraljevinu za list *Giornale d'Italia*. Up. Giulio de Frenzi, „Cettigne si fa bella“, *Il Giornale d'Italia*, X/1910, br. 232 (21. VIII), str. 8; *I montenegrini vestiti come i soldati russi*, br. 232 (21. VIII), str. 8; *Conversando col Presidente del Consiglio Tomanovic*, br. 236 (25. VIII). Bilo je i stranih putopisaca koji nijesu bili uvjereni da je Crna Gora postigla značajniji progres u pomenutom periodu. V. Francesco Caccamo. „Alla scoperta della sponda orientale dell'Adriatico. Viaggiatori in Albania e in Montenegro“, u: Trinchese, Stefano, Caccamo, Francesco (ur.). *Rotte adriatiche: tra Italia Balcani e Mediterraneo*, Franco Angeli, Milano, 2011, str. 107-108.

crnogorskoj dinastiji obilježava i ovo njegovo djelo.⁷³ Crnogorski vladar očito je cijenio Mantegacino pisanje o Crnoj Gori, pa ga je čak dva puta odlikovao visokim crnogorskim ordenom Danilo I.⁷⁴

* * *

Kao dobar poznavalac prilika u evropskim provincijama Osmanskog carstva, kojima se posebno bavio u knjizi *Liberalna Turska*, Mantegaca je bio pesimista u pogledu mogućnosti da se Turska može reformisati u toj mjeri da učini stabilnom svoju upravu na Balkanu. Isticao je da postizanje svakog rješenja otežava nacionalna heterogenost i činjenica da granice na Balkanu nijesu postavljene prema geografskim i etničkim razdjelnicama, već su posljedica ratova, dinastičkih interesa, diplomatskih intriga i uplitanja velikih sila.⁷⁵ Još 1906, a zatim i 1910. godine predviđao je da bi se osmanska vladavina na Balkanu mogla okončati savezom balkanskih država, pri čemu je u prvom redu mislio na Srbiju, Crnu Goru i Bugarsku. Glasine o takvim dogovorima već su cirkulisale u diplomatskim krugovima.⁷⁶

⁷³ Vico Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno quinto*, str. 143, 151–152.

⁷⁴ Godine 1901. dobio je rang ovog ordena Grand ufficiale, a 1910. godine Gran cordone. Mantegaca je bio nosilac i visokih italijanskih odlikovanja: Grande ufficiale dell'Ordine dei Ss. Maurizio e Lazzaro, Gran croce dell'Ordine della Coronad'Italia, Commendatore dell'Ordine della Stella d'Italia. Up. „Cose liete“, *La Stampa*, XXXV/1901, br. 253, (12. 09), str. 3; Vico Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno quinto*, str. 165; Francesco Guida, nav. rad.

⁷⁵ Barbara D'Urso, „Un viaggio in treno tra difficoltà e passione“, u: Vico Mantegazza, *Macedonia (marzo-aprile 1903)*, a cura di Barbara D'Urso, Edizioni digitali C.I.S.V.A, 2009, str. IX.

⁷⁶ Up. Vico Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno quinto*, str. 209.

Od vremena albanskih ustanaka 1911–1912. godine Crna Gora je ušla u period nestabilnosti i ratova koji će trajati gotovo čitavu jednu deceniju.⁷⁷ Mantegaca je ova zbivanja pratio s pažnjom, motivisan željom da se Italija odlučnije politički i vojno nametne na Balkanu i Mediteranu i zauzme mjesto koje joj kao velikoj sili pripada.⁷⁸ Ovo se dijelom i ostvarilo 1911–1912. godine italijanskim osvajanjem Libije i Dodekaneskih ostrva, o čemu je Mantegaca pisao.⁷⁹

Mantegaca je javno s oduševljenjem pozdravio početak Balkanskih ratova i prve značajnije pobjede balkanskih saveznika (Crne Gore, Srbije, Bugarske i Grčke), koje su definitivno označile slom Otomanskog carstva na Balkanu.⁸⁰ U jednom Mantegacinom tekstu objavljenom ovim povodom dominiraju antiturska osjećanja i doživljaj turske uprave kao nepravedne, nazadne, zločinačke i varvarske, kao i ponos zbog činjenice da je upravo Italija prva objavila rat Turskoj 1911. godine.⁸¹ U ovom kontekstu Mantegaca je pisao o Crnoj Gori kao o predstraži hrišćanstva i civilizacije, zemlji u kojoj se „svi rađaju kao vojnici i junaci“.⁸² Simpatije sa kojima je italijanska

⁷⁷ Antonello Biagini, *Storia d'Albania*, Bompiani, Milano, 1999, str. 44–62.

⁷⁸ *Gli errori della nostra politica*, in Vico Mantegazza, *L'altra sponda*, str. 469–530.

⁷⁹ Vico Mantegazza, „Tripoli e i diritti della civiltà“, Treves, Milano, 1912; Vico Mantegazza, *Il Mediterraneo e il suo equilibrio*, Treves, Milano, 1914.

⁸⁰ Mantegaca je u novembru 1912. godine učestvovao na dvije konferencije na kojima je podržana oslobodilačka borba balkanskih zemalja. Skupovi su održani u teatru Scribe u Torinu i u Udruženju štampe u Rimu. Up Vico Mantegazza, *La guerra balcanica*, Bontempelli e Invernizzi, Roma, 1912, str. 3.

⁸¹ Isto, str. 56–57.

⁸² Vico Mantegazza, *La guerra balcanica*, str. 27–30. „Junački diskurs“ o Crnogorcima i prikazivanje Turaka kao zlikovaca i tirana, bili su tijesno povezani sa politikom evropskih zemalja u vezi sa razrješenjem „istočnog pitanja“. Up. František Šístek, *Naša braća na Jugu: Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Matica crnogorska, Cetinje – Pogorica, 2009, str. 265.

javnost gledala na balkanske ustanke bile su dijelom posljedica poređenja Balkanskih ratova sa italijanskim ratovima za nacionalno oslobođenje.⁸³ U italijanskoj javnosti bilo je i disonantnih tonova u ovom pogledu. U prilogima i knjigama o Crnoj Gori u ovo vrijeme javljaju se i prve oštre kritike u kojima se ovoj zemlji spočitava nazadnost u privrednom, političkom i kulturnom smislu.⁸⁴

Balkanskim ratovima Mantegaca se bavio i u knjizi *Pitanja spoljne politike: osma godina*, objedinjujući članke i radove na ovu temu već objavljene u dnevnim novinama i časopisima.⁸⁵ Iako upućuje kritike italijanskoj vladi zbog njenog negativnog odnosa prema pitanjima crnogorskog osvajanja Skadra i uspostavljanja srpske luke na Jadranu, Mantegaca ipak u ovoj knjizi izražava svoju zabrinutost zbog moguće slovenske ekspanzije. Stoga dijelom mijenja i svoj odnos prema Austrougarskoj, prepoznajući u njoj branu kako panslavizmu, a takođe i stvaranju Velike Njemačke, koja bi apsorbovanjem Austrije, dosegala do Trsta.⁸⁶

Pretenzijama Crne Gore na albanske teritorije Mantegaca ne posvećuje puno prostora, ali njegova knjiga *Albanija*, publikovana najvjerovatnije oktobra 1912. godine, svjedoči da je razrješenju albanskog pitanja davao veliki značaj. Smatrao je

⁸³ Marco Dogo, *Gli stati-nazione balcanici e la questione dei musulmani*, in Marko Dogo, *Storie balcaniche. Popoli e stati nella transizione alla modernità*, Gorizia, Libreria Editrice Goriziana, 1999, str. 36-58.

⁸⁴ Ovakvo stereotipno kvalifikovanje Marija Todorova naziva *balkanističkim diskursom*. Up. Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 2009.

⁸⁵ Vico Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno ottavo (1913): la guerra balcanica*, Fratelli Treves, Milano, 1914.

⁸⁶ Stefano Zanolto, *L'Italia e la Prima guerra balcanica. Diplomazia e opinione pubblica*, Tesi di laurea, Università degli studi di Torino, Facoltà di lettere e filosofia, 2002 / 2003, str. 231-232.

da sudbina Albanije, kao i Makedonije, može presudno uticati na ravnotežu snaga ne samo na Balkanu, već i u Evropi.⁸⁷ Potpuno u duhu italijanske spoljne politike, do Balkanskih ratova zalagao se za očuvanje postojećeg stanja u Albaniji, a kada je izbijanjem rata u oktobru 1912. godine postalo jasno da je ono neodrživo, Mantegaca insistira na „pravu“ Italije da iz razloga nacionalne bezbjednosti anektira područje Valone.⁸⁸

U svojoj knjizi *Mediterran i njegova ravnoteža* publikovanoj 1914. godine, Mantegaca razmatra položaj Italije u odnosu na dinamične promjene u njenom okruženju, izazvane prvo opadanjem i slomom turske vlasti u balkanskim i afričkim provincijama, a zatim i političkim pregrupisanjem balkanskih država tokom 1912-1913. godine.⁸⁹ Predgovor ovoj knjizi napisao je tadašnji ministar italijanske mornarice Đovani Betolo. Mantegaca ističe uznemirenost u diplomatskim krugovima izazvanu pisanjem evropske štampe o mogućem dogovoru Crne Gore i Austrije, na osnovu koga bi Dvojnoj monarhiji bila prepuštena planina Lovćen, koja dominira Bokom Kotorskom, u zamjenu za austrijsku saglasnost za aneksiju Skadra Crnoj Gori.⁹⁰ Autor ukazuje na delikatani položaj Italije koja je, s jedne strane, bila spremna da se saglasi sa manjim teritorijalnim proširenjima Srbije i Crne Gore na račun Albanije, ali je, s druge, morala da vodi računa o vlastitim interesima na ovom prostoru i da pri tom nastoji da ne pokvari svoje odnose sa Austrougarskom, koja je prema srpskim i crnogorskim aspiracijama imala negativan stav.⁹¹

⁸⁷ Mantegaca je imao pozitivan stav prema italijanskoj politici sporazumijevanja sa Bečom o održavanju *statusa quo* u pogledu Albanije. Up. Vico Mantegazza, *Albania*, str. 250, 272.

⁸⁸ Up. Vico Mantegazza, *Albania*, str. 231–232.

⁸⁹ Vico Mantegazza, *Il Mediterraneo e il suo equilibrio*, Treves, Milano, 1914.

⁹⁰ Isto, str. 200–202.

⁹¹ Isto, str. 196–197.

Po izbijanju svjetskog rata u vrijeme italijanske neutralnosti, prateći razvoj ratnih dešavanja na Jadranu, u oktobru 1914. godine Mantegaca piše o Boki Kotorskoj kao o jednoj od dvije najznačajnije pomorske baze Austrougarske.⁹² U ovom kontekstu on ističe strateški značaj planine Lovćen, sa koje je crnogorska artiljerija bila u stanju da ugrozi austrougarsku flotu i vojne objekte u Boki Kotorskoj.⁹³ Ova materija bila je i predmet posebnog interesovanja i aktivnosti italijanske diplomatije, koja je i uoči i u toku rata (1914–1915) upozoravala vladu u Beču da se protivi austrougarskom zaposijedanju Lovćena.⁹⁴

Tokom 1915. godine, u vrijeme ulaska Italije u rat, Mantegaca počinje da piše i objavljuje u više tomova djelo *Istorija Svjetskog rata*.⁹⁵ U ovom djelu Crnoj Gori posvetio je malo prostora, uglavnom u kontekstu njenog ujedinjenja sa Srbijom, tretirajući ga kao rezultat prirodnog slijeda događaja i, povodeći se, svakako, za primjerom same Italije.⁹⁶ Pretpostavljao je da će do ujedinjenja doći tek nakon smrti crnogorskog kralja Nikole, nenasilnim putem, odnosno dogovorom dvije države. Smatrao

⁹² Vico Mantegazza, „La guerra nell’Adriatico“, *La Lettura*, 1914, str. 902.

⁹³ Isto.

⁹⁴ DDI IV – XII No 74, Avarna a San Giuliano, Vienna, 4. luglio 1914, str. 47; No 169, Bollati a San Giuliano, Berlino 13 luglio 1914, str. 124; No 330, Avarna a San Giuliano, Vienna, 18. luglio 1914, str. 217; Giampaolo Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo. Vita di Antonio di San Giuliano (1852-1914)*, Rubbettino, 2007, str. 795–797, 800, 816, 863, 869, 871; O ovom pitanju, kao i o drugim aspektima italijanske politike prema Crnoj Gori u vrijeme Prvog svjetskog rata v. Francesco Caccamo, *Il Montenegro negli anni della prima guerra mondiale*, Aracne, Roma, 2008.

⁹⁵ V. Mantegazza, *Storia della guerra mondiale*, I–VII, Milano 1915–19.

⁹⁶ V. Mantegazza, *Storia della guerra mondiale*, I, 1915, str. 55–65; Mantegaca se bavio ovom temom i u prethodnim djelima. Up. V. Mantegazza, *Al Montenegro*, str. 9, 32–34; Vico Mantegazza, *Il Mediterraneo e il suo equilibrio*, str. 199–202.

je i da Bosna i Hercegovina, s obzirom na srodan nacionalni sastav, treba da bude prisajedinjena Crnoj Gori i Srbiji.⁹⁷ Mantegaca se blagonaklono odnosio prema stvaranju velike južnoslovenske države, vjerujući da ona ne bi predstavljala opasnost po Italiju, već prije prepreku širenju pangermanizma, od koga je takođe zazirao.⁹⁸ Mantegaca je bio upoznat sa činjenicom da su pored snaga koje su željele stvaranje zajedničke južnoslovenske države, postojale i one koje su težile da pod užim nacionalnim imenom Srba, Hrvata ili Bugara objedine južnoslovenski prostor.⁹⁹

Suprotno Mantegacinim očekivanjima Crna Gora je krajem 1918. godine okupirana, a zatim priključena Kraljevini Srbiji, odnosno novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Ovom činu u italijanskoj štampi dato je puno prostora, a on je bio i predmet više rasprava u italijanskom parlamentu sve do 1923. godine. Neki italijanski autori koji su ranije pisali o Crnoj Gori aktivno su podržavali ideju o očuvanju njene državne nezavisnosti,¹⁰⁰ ali Mantegaca nije bio među njima. On, međutim, 1919. godine dopunjava i ponovo objavljuje svoj raniji rad o *Barskom društvu*, predstavljajući ga kao jedno od poglavlja planiranog

⁹⁷ Isto, str. 13–14. Ovakve ideje Mantegaca je izložio i u svom članku „Dopo la tragedia di Sarajevo“, *La Lettura*, 1914, str. 685.

⁹⁸ Up. Vico Mantegazza, „La Germania e la guerra“, u Vico Mantegazza, *Storia della guerra mondiale*, Istituto editoriale italiano, vol. I, Milano, 1915, str. 55–57, 297.

⁹⁹ I sam Mantegaca metaforično je nazivao Pijemontom razne balkanske, odnosno južnoslovenske zemlje (Crnu Goru, Bugarsku, Srbiju). Up. Vico Mantegazza, *Al Montenegro*, str. 330; *Questioni di politica estera*, Fratelli Treves, Milano, 1907, str. 130; *La guerra balcanica*, str. 6;

¹⁰⁰ U ovom smislu karakteristična je aktivnost Antonija Baldačija, koji je ovim povodom pisao protestne članke, organizovao procrnogorske komitete širom Italije i prikupljao humanitarnu pomoć za crnogorske izbjeglice. Up. Slavko Burzanović, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, str. 69–91;

osmog toma knjige *Istorija Svjetskog rata*, koji nikada nije publikovan.¹⁰¹ Ovaj Mantegacin rad teško se može dovesti u vezu sa istorijom Prvog svjetskog rata.¹⁰² Po svemu sudeći, ovo izdanje nastalo je na podsticaj i u interesu *Barskog društva*, koje je nastojalo i uspjelo da od italijanske vlade obezbijedi dobijanje daljih subvencija za svoje djelovanje u Crnoj Gori.¹⁰³ Međutim, bez obzira na to, u izmijenjenim geopolitičkim okolnostima aktivnost Društva se smanjila, a takođe i njegov značaj za italijansku balkansku politiku.¹⁰⁴ Mada će Mantegaca i u narednim godinama propagirati italijansku ekonomsku ekspanziju na Balkan, na koji je Italija, kako kaže, polagala određeno pravo prvenstva,¹⁰⁵ i mada nikada nije prekinuo svoje veze sa venecijanskom poslovnom grupom okupljenom oko Đuzepea Volpija,¹⁰⁶ njegovo interesovanje za crnogorske teme se gubi.

¹⁰¹ Vico Mantegazza, *Il porto di Antivari: le iniziative italiane nel Montenegro*, Istituto editoriale italiano, Milano, 1919.

¹⁰² Rat se u ovom radu pominje utoliko što Mantegaca ističe značaj barske luke za snabdijevanje crnogorske vojske, zbog čega je austrougarska flota već prvih dana rata bombardovala.

¹⁰³ S. Burzanović, „Virpazar - Bar“, in S. Burzanović (ur.). *100 godina željeznice*, str. 51.

¹⁰⁴ O italijanskoj balkanskoj politici u godinama nakon Prvog svjetskog rata v. Luciano Monzali, „La politica estera italiana nel primo dopoguerra 1918–1922“, *Italia Contemporanea*, 256-257, settembre-dicembre 2009, str. 383, 395, 398.

¹⁰⁵ Vico Mantegazza, *Attraverso il Molise. Sulle vie dell'Oriente*, Maglione & Strini, Roma, 1924, str. 138. Mantegaca, koji je godinama pisao o potrebi da Italija afirmiše svoj položaj velike sile i obezbijedi svoj uticaj na Balkanu i Mediteranu, u godinama nakon Prvog svjetskog rata, nasuprot preovlađujućoj tendenciji u italijanskim političkim krugovima, iskazuje uvjerenje da tradicionalni kolonijalizam može biti zamijenjen ekonomskom i kulturnom penetracijom. Up. Francesco Guida, nav. rad.

¹⁰⁶ Vico Mantegazza, *Eraclea: italiani in Oriente*, Maglione & Strini, Roma, 1922.

Mantegacini tekstovi o Crnoj Gori predstavljaju informativno i upečatljivo svjedočanstvo o ovoj zemlji u posljednjoj deceniji XIX i prve dvije decenije XX vijeka. Oni su doprinijeli pozitivnoj promjeni italijanskog javnog diskursa o crnogorskom narodu i njegovoj kulturi. Mantegacino bavljenje Crnom Gorom i Balkanom uopšte korespondira sa pojačanim interesovanjem italijanske politike za ovaj prostor. U njegovim koncepcijama o potrebi snažnijeg političkog i ekonomskog prisustva Italije na ovom području Crna Gora je sve do svog nestanka sa političke karte Evrope zauzimala značajno mjesto. Bez obzira na nesumnjivi apologetski i propagandni karakter ovih tekstova, oni su skoro čitav vijek nakon objavljivanja i dalje važan i nezaobilazan izvor podataka o političkim i ekonomskim vezama Italije i Crne Gore.

ODNOSI IZMEĐU DVIJE JADRANSKE OBALE (Boka Kotorska i Italija)

Tina Ugrinić
Marija Knežević

This paper is about several centuries of relations between Boka Kotorska region and Italy, focusing on the central and southern part of the territory of the present-day Italy. It covers a rather long period, from the 15th to the 20th century. For this purpose, we explored the archival material contained in several archival funds and collections stored in the repositories of Kotor Historical Archive. Over 200 archival documents have been consulted and processed in quite some detail. These documents were mostly created by various representatives of foreign administrations that were present in this area, but also by different families and individuals. Therefore, one can find there data about general maritime activity, sanitary and health issues, smuggling, piracy, various details and relations from everyday life, significant persons, etc.

Državni arhiv Crne Gore – Odsjek za sređivanje i obradu arhivske građe starog perioda, Istorijski arhiv Kotor,¹ posjeduje oko hiljadu dužnih metara arhivske građe, tj. 145 arhivskih fondova, 41 arhivsku zbirku i 1 depozit. U ovom prvoosnovanom arhivu u Crnoj Gori pohranjena je najstarija sačuvana arhivska građa u državi. Najstariji sačuvani dokument je iz 1309. godine.

¹ U daljem tekstu: Istorijski arhiv Kotor.

U pitanju je kupoprodajni ugovor sačinjen u kancelariji tadašnjeg zakletog kotorskog notara Petra Vitina, koji je pronađen izolovano od uvezanih notarskih spisa, jer je poslužio kao korica za uvez. Arhivski fondovi i zbirke u Kotorskom arhivu su sačuvani u kontinuitetu od 1326. godine.

Raznovrsna arhivska građa Istorijskog arhiva Kotor, koja je preko sedam vjekova nastajala u radu organa i institucija raznih moćnih država prisutnih na području Boke Kotorske, čuva mnogobrojne spise o korelacijama između dvije jadranske obale. Dokumenta obrađena u ovom radu su stvarana tokom perioda samostalnosti Kotora (1391–1420), u vremenu od oko 400 godina mletačke uprave (1421–1797), kao i u periodima nakon njenog pada – u vrijeme prve austrijske uprave (1797–1806), ruske vladavine (17 mjeseci poslije prve austrijske uprave), francuske (1807–1813) i druge austrijske uprave (1814–1918).

Mnoštvo je podataka koji svjedoče o saradnji između primorskih centara Boke Kotorske: Kotora, Dobrote, Perasta, Risna, Prčanja, Stoliva i Herceg Novog, i brojnih italijanskih obalskih gradova (izuzimajući ovom prilikom Veneciju): Trsta, Senigalije, Ankone, Barija, Barlete, Napulja, Đenove.

Podaci o raznim oblicima saradnje i kontakata između ovih gradova mogu se pronaći u spisima iz kancelarije notara, rektora i vanrednih providura, kao i raznih drugih predstavnika mletačke uprave u Kotoru i Boki, zatim u arhivskoj građi Okružnog suda Kotor i ostalih bokeljskih sreskih sudova, potom Kotarskog poglavarstva, Sreskog načelstva, bokeljskih opština, obrazovnih, kulturnih i drugih institucija, ali i u privatnoj arhivskoj građi bokeljskih porodica ili onoj crkvene provenijencije. Svi ovi spisi sadrže obilje podataka koji pružaju uvid kako su se vjekovima razvijali međususjedski odnosi između Boke Kotorske i primorskih gradova Italije. Dokumenta koja su istražena su uglavnom pisana na latinskom, odnosno kasnije na italijanskom jeziku (mletački idiom). Tokom uprava drugih država u Boki, kao i u čitavoj

dalmatinskoj regiji, jezik u administraciji je ostao italijanski, zvanično sve do 1872. godine, ali se i u službenoj, a naročito privatnoj korespondenciji zadržao još dugi niz godina.

U postupku istraživanja, odnosno pisanja ovog rada neophodno je bilo transkribovati manuskripte, prevesti ih, napraviti kratke sadržaje (regesta), a potom izvršiti odabir te tematski i topografski ih grupisati.

Pomorska trgovina

U dokumentima Istorijskog arhiva Kotor ne postoji posebno izdvojena cjelina koja se tematski odnosi na pomorsku trgovinu, pa se do saznanja o toj oblasti može doći istraživanjem podataka kroz arhivska dokumenta sudske i upravne provenijencije.²

Kako se Boka gotovo četiri stoljeća nalazila u sklopu Mletačke republike, sve privredne grane, uključujući i pomorstvo i pomorsku trgovinu, odvijale su se shodno privrednim i razvojnim interesima *Serenissime*. Trgovački odnosi su tokom vjekova prolazili kroz nekoliko faza. Tokom XV i XVI vijeka bila je prilično razvijena trgovačka saradnja Kotora sa južnom Italijom i Ankonitanskom markom. U XVII vijeku ekonomski jačaju i ostala mjesta u Boki, kao što je to slučaj bio sa Prčanjom, Perastom, Dobrotom, Stolivom, koja vrlo brzo doživljavaju ekonomski procvat i postižu samostalnost u tranzitnoj trgovini. Takođe, Risan i čitava hercegovačka obala nakon oslobođenja od Turaka 1687. godine, ostvaruju trgovačku saradnju sa italijanskom obalom. Dakle, radi se o postupnom razvoju od ne tako velike, ali dobrom tradicijom uhodane i na domaćem kapitalu čvrsto ukorijenjene kotorske trgovine, koja je još u ranom srednjem vijeku bila oslonjena na dva domaća brodogra-

² Tek u kasnijem periodu tokom druge austrijske uprave u Boki Kotorskoj, uspostavljanjem lučkih, carinskih, sanitarnih i dr. ureda, raspolaže se arhivskom građom koja je usko vezana za oblast pomorstva.

dilišta, pa do relativno visoko razvijene pomorske privrede u XVIII vijeku.³ U dokumentima postoje brojni podaci, na primjer o tome kada je i gdje koji brod plovio (*Senigalija*, *Đenova*, *Ankona*), što je prevezio, kao i podaci o kapetanu i članovima posade na brodu, i sl. Nalazimo i dozvole za trgovinu, kao što je na primjer isprava iz 1878. godine, za prevoz robe u Boku i iz Boke za *Salerno*.⁴

Sajam u *Senigaliji (Marke)* održavao se uglavnom u avgustu, pa se nazivao još i Sajam Sv. Agostina. Tradicija sajma vuče korijene iz XIV vijeka, da bi svoj vrhunac dostigao sredinom XVIII v. i to zbog ekonomskog slabljenja Ankone i Rekanatija. Tokom XVII i početkom XVIII v. bio je otkazan deset puta radi epidemije kuge. Prisustvo stranaca je bilo toliko značajno da su osnovana predstavništva raznih država (austrijska, francuska, turska, engleska, belgijska i sl). Dokaz za to su i imena ulica koja su se do danas sačuvala: Cattaro⁵, Siria, Samo, Corfù, Smirne, Rodi, što su u stvari bila mjesta štandova na kojima su trgovci iz tih područja izlagali svoje proizvode. Od javnih ustanova na sajmištu funkcionisao je i specifičan sud, tzv. sajamski sud (ital. *il consolato*). Sud je imao ovlaštenje da na licu mjesta, bez velike i duge procedure, rješava manje sporove.

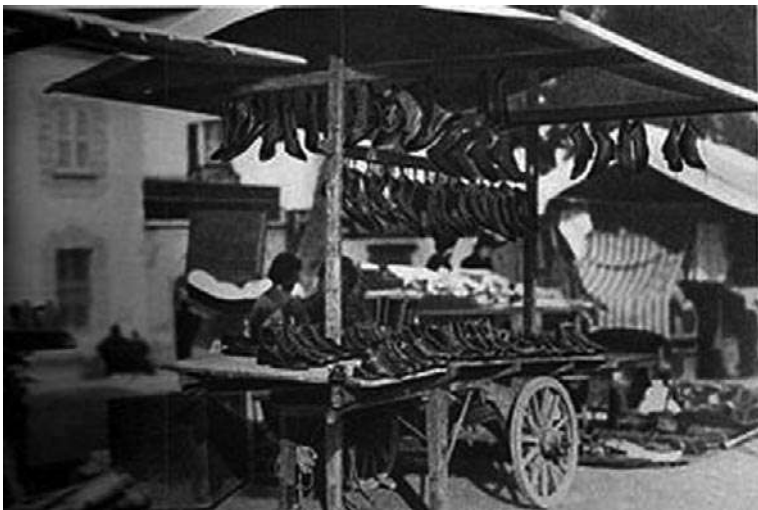
Ovaj sajam je bio jedan od važnijih za bokeljske trgovce. Uspjeh u trgovini u Senigaliji bio je presudan za pojedine žitelje Boke u

³ Miloš Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i meceni (Studije o Boki Kotorskoj XV – XIX stoljeća)*, CID, EQUILIBRIUM, Podgorica, Beograd 2003, str. 12, 13.

⁴ Državni arhiv Crne Gore, Istorijski arhiv Kotor, Zbirka brodskih dnevnika i ostalih brodskih knjiga, fascikla IV, dokument 114, sačinjen u Kotoru 4. novembra 1878. godine (u daljem tekstu: DACG IAK, BROD IV – 114).

⁵ Ulica Kotora u Senigaliji postojala je još u srednjem vijeku (kod mosta na rječici Nevoli). *Vidi*: Bogumil Hrabak, „Prisustvo Bokelja u sajamskim gradovima Ankonske Marke i u Lančanu do 1600. godine“, *Boka*, Herceg Novi, 1987. godina, br. 19, str. 40.

vezi poboljšanja njihovih finansija, što je određivalo budući tok života pojedinaca i bokeljskih porodica, ali je u znatnoj mjeri uticao i na ekonomski razvoj čitave ove regije. U građi Istorijskog arhiva Kotor nailazimo na brojne primjere koji dokumentuju uticaj trgovačkih sajmova na ekonomski razvoj Boke Kotorske.

Sajam u Senigaliji

O načinu na koji su Bokelji investirali za učešće na sajmovima i tražili mogućnost zarade govori dokumenat iz 1760. godine u kojem se kaže da brat Sima (Tomovog) Vlastelinovića duguje Tomu Nikolinu 40 cekina, te Simo daje u *zalog* ogrlicu u toj vrijednosti. On se obavezuje da će po povratku sa sajma u Senigaliji svog brata dovesti kod vanrednog providura. U slučaju da to ne uradi, založena ogrlica će pripasti Tomu Nikolinom.⁶

Sigurnost u ishod prodaje na sajmu dovođila je do čestog zaduživanja bokeljskih trgovaca i stavljanja u zalog vrijednih predmeta i dobara. U opštinskoj kancelariji u Budvi pojavio se

⁶ DACG IAK, fond Upravno-politički spisi vanrednih providura Mletačke republike (UPM) LXXXII - 14, Kotor, 29. jun 1760. godine.

1720. godine Frano Nikolin Medin, Paštrović iz Petrovca, koji je dao izjavu da preuzima na sebe dug Frana Markovog Medina od 105 cekina i za to garantuje svim svojim dobrima. Zajmodavac je Durmis Husein-beg, Turčin iz Bara. Frano Nikolin obećava i obavezuje se u svoje ime i u ime svojih nasljednika da će isplatiti pomenutom zajmodavcu 20 zlatnih cekina po završetku narednog sajma u *Senigaliji*, zatim drugih 20 cekina na dan Svetog Đorđa naredne 1721. godine, i tako iz godine u godinu na ta dva datuma sve do konačne isplate duga u cjelosti. Na osnovu ovog spisa Husein-beg oslobađa pomenutog Frana Markovog Medina od svih obaveza koje je ovaj preuzeo na sebe. Zajmodavac prihvata i potpisuje obavezu datu od strane Frana Nikolinog sa svim uslovima i obavezama koji su tim spisom dogovoreni.⁷

Za Bokelje su senigalijski sajmovi bili i mjesta za međusobna finansijska raskusuravanja. Novac primljen za dovoz robe na godišnji sajam nadoknađivan je prodavanjem dovezenih sirovin. Tako je, na primjer, 1778. godine uplaćena *obligacija* kape-tana Matije Đurovića sa Prčanja Franu Agostiniju iz Trpnja, dubrovački okrug.⁸

Bilo je slučajeva da su Kotorani, Peraštani i Novljani kao *komisionari* Dubrovčana odlazili na italijanske sajmove. Okrenutost bokeljskih trgovaca ka Dubrovniku ogledala se u dobijanju prvoklasne informacije o ponudi i potražnji na cijelom Jadranu, pa i šire, uvijek se mogao unajmiti dobar brod slobodan za plovību, obaviti osiguranje robe, pa i pozajmiti novac pod manjom kamatom.⁹ Na privrednu i ekonomsku saradnju Bokelja sa Dubrovčanima ukazuje i zajednički proglas tj. poziv Komore

⁷ DACG IAK, UPM XXXIX – 219 t, Budva, 30. septembar 1720. godine.

⁸ DACG IAK, UPM CXXXIX – 193, 194, Kotor, 22. jul 1778. godine.

⁹ Bogumil Hrabak, „Prisustvo Bokelja u sajamskim gradovima Ankonske marke i u Lančanu do 1600. godine“, *Boka*, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 19, Herceg Novi, 1987. godina, str. 54.

za trgovinu i industriju za Dubrovnik i Kotor, upućen trgovačkom staležu da će se u **Senigaliji** održati sajam od 20.

Gravura grada Lanćana

jula do 8. avgusta 1863. godine.¹⁰ Stanje uzajamne upućenosti Kotora i Dubrovnika s jedne, i Ankonitanske marke s druge strane, dovelo je do toga da se obje jadranske obale povežu trgovinskim ugovorima. Marka je mogla nastupati u odnosima razmjene dobara poljoprivrednim i manufakturnim produktima, a Dubrovnik i Kotor stočarskim i rudarskim.¹¹

Interesantno je da su se brodovi koji su na sajmove odlazili iz Kotora često zaustavljali u Risnu, gdje se najviše morlačke robe moglo sakupiti da bi se potom odnijela na sajmove.

U italijanskom gradu **Lanćanu** (Abruco) je bio drugi veliki trgovački sajam.¹² Jedan od načina na koji se trgovalo i na ovom sajmu, bio je putem pozajmice. Lanćano je predstavljao veliko tržište *mjenica* u drugoj polovini XVI vijeka. Tako se 1560. godine. Dominiko Iv. Vladičić, Kotoranin, nastanjen u Šibeniku,

¹⁰ DACG IAK, fond Opština Kotor (OK) XXIII – 353/2, 15. jun 1863. godine.

¹¹ O., c. Hrabak, „Prisustvo Bokelja...“, str. 55, 56.

¹² Sajam u Lanćanu dostiže vrhunac između XIII i XV v. Na njemu su se sastajali trgovci iz cijelog svijeta. Održavao se u maju i avgustu.

obavezao (zadužio) na 29 dukata i 22 groša, s tim da zajmodavcu novac isplati na avgustovskom sajmu u Lančanu.¹³

Ovaj sajam je 1588. godine. bio povod da Vicko Bolica izda mjenicu od 500 dukata (ili 624 lire) Lorencu dela Vedovi.¹⁴ Bilo je ljudi koji su se specijalizovali za mjenični saobraćaj. Oni su godinama bili prisutni na lančanskoj pjaci novca, koja je u Boku slala poštanske novčane pošiljke, tzv. amanentna pisma za Veneciju.¹⁵ U jednom slučaju, Kotoranin Tripun Radov je 1590. godine, za robu u iznosu od 300 dukata, na lančanskom godišnjem sajmu prodao za svog komitenta Benita Paskvalija. Dogovoreno je da primi novac u Veneciji kod Lorenca dela Vedove, registrovanjem u Kotoru, dana 24. jula. Tripun Radov je mjenicu prenio na Benita Paskvalija (koja je bila napisana 4. jula).¹⁶

Tokom XVIII vijeka na sajmove su odlazili žitelji iz ostalih opština Boke Kotorske,¹⁷ posebno Novljani,¹⁸ Dobročani,¹⁹ Stolivljani,²⁰ i dr. Bokeški brodovi su za Italiju, Dalmaciju, Albaniju, Krf prevozili raznovrsne proizvode. U periodu od 1733. do 1736 godine sačuvan je popis trgovačkih *dozvola* koje izdaje vanredni providur iz Kotora pomorskim trgovcima iz cijele Boke za pojedinačna putovanja. Prema tim podacima može se vidjeti da se tada najčešće trgovalo sa *Ankonom*,²¹ *Puljom* i *Senigalijom*, gdje u 16 registrovanih putovanja nalazi-

¹³ DACG IAK, SN LVI – 903, 10. maj 1560. godine.

¹⁴ DACG IAK, fond Sudsko-notarski spisi (SN) LXV - 280, 243; 1588. godine.

¹⁵ o., c. Hrabak, *Prisustvo Bokelja...*, str. 50.

¹⁶ DACG IAK, SN LXVI – 65, 3. septembar 1590. godine.

¹⁷ DACG IAK, UPM LXXXIV - 100, 13. avgust 1759. godine.

¹⁸ DACG IAK, UPM LXXX - 90, 18. avgust 1756. god; UPM CLXXII - 60, 1795. godine.

¹⁹ DACG IAK, UPM LXXVIII - 230, 4. avgust 1755. godine.

²⁰ DACG IAK, UPM LXXXI - 555, 17. septembar 1755. godine.

²¹ DACG IAK, UPM LIV - 194; 17[?]. godine.; UPM LX - 595, 20.

avgust 1740 god, UPM LXVIII - 244-246, 1746/1747 godine.

mo velike terete: kože, slanog sira, raznih vrsta mesa (najčešće kaštradina), pakline (smole), katrana, raznih vrsta drveta (uglavnom rujevina), slanih sardela, smokava, voska, vune. Zatim, trgovalo se crnogorskim (ital. *il formaggio morlacco*) i grčkim sirom (ital. *il formaggio moriotto*), lojanicama, maslinama, maslinovim uljem, suvim ukljevama, slanim ovčjim mesom. Takođe, nailazimo na dokumente o trgovini stokom i drugim vrstama robe.²² U **Ankoni** su se veoma često na vezu mogli naći brodovi iz Budve, Kotora, Herceg Novog i Perasta.²³

Trgovci se nisu opredjeljivali samo za određenu vrstu robe, već su vršili odabir od prilike do prilike, prateći ponudu i potražnju sajamskog tržišta.

Brojna su dokumenta iz XVII, XVIII i XIX vijeka koja svjedoče o odlasku brodova iz Boke Kotorske za italijanske luke isključivo radi *prodaje*. Na primjer, Tripun Nikolin sa Prčanja otpremio je za **Senigaliju** 38 barela slanih sardela, kao i 400 libara kože.²⁴ Brodar Vicko Tripunov izvezao je 1684. godine 300 libri kože i posebno 100 libri jagnjeće kože koja se više tražila. Iste godine tartana iz Herceg Novog je prevozila bogat teret za **Senigaliju**. Patron Ivan Kokolja 1733. godine iz Perasta prevozi za **Ankonu** teret koji potiče iz Drača.²⁵ Za **Sinegaliju** patron Vicko Nadali iz Kotora otprema tartanelom smolu i rujevinu. Patron Matija Kamenarović iz Dobrote 1734. godine prevozi za **Sinegaliju** takođe rujevinu.²⁶ Patron Nikola Lalić iz Kotora 1728. godine svojom felukom prenosi sušenu ukljevu (škorance) i slane jegulje za **Pulju**.²⁷ Patrun Marko Kristofora Dapčević iz

²² DACG IAK, fond Opština Dobrota (OD) VII - 332, Zadar, 9. januar 1883. godine.

²³ DACG IAK, UPM XXXIII - 628, 6. jul 1709. godine.

²⁴ DACG IAK, UPM XIII - 841 t, 29. jun 1684. godine i 30. jun 1684. godine.

²⁵ DACG IAK, UPM LIII - 32, 1733. godine. (it. Zuane)

²⁶ DACG IAK, UPM LIII - 43, 18. jul 1734. godine.

²⁷ DACG IAK, UPM XLVIII - 633, 21. mart 1728. godine.

Dobrote 1734. godine prevozi 140 barela freške slane ribe za **Pulju**.²⁸ Vicko Nadali sljedeće godine izvozi svojom felukom meso za **Pulju**.²⁹ Potom, nešto kasnije, za vrijeme druge austrijske uprave u Boki, u dokumentu iz 1823. godine nailazimo na podatke o pomorskoj trgovini sa **Livornom** i **Đenovom**.³⁰

Osim prevoza robe od strane bokeških trgovaca za Italiju radi prodaje, vršena je i njena *razmjena*, kao i *kupovina* onê koja je bila potrebna domaćem stanovništvu. O tome svjedoče dokumenta još iz XV vijeka u kojima piše da se iz **Pulje** i **Molfete** uvozilo vino, sa **Brindizijem** je postojala trgovina žitom, a sa **Tranijem** se trgovalo tkaninama.³¹ I u kasnijem periodu nastavlja se trgovina putem razmjene sirovina i/ili proizvoda, kao na primjer razmjena životinjskih masti i robe sa **Puljom** i **Markama**. U **Senigaliji** je zamjenjivan duvan za čelik, a u **Ankoni** za kremenjače i pušane cijevi. Cijevi (ili mehanizmi za okidanje) uvoženi su sredinom XIX vijeka iz italijanske **Breše**. Sa sajma u **Senigaliji** trgovci su odvozili robu za Albaniju, Dalmaciju, kao na primjer voće, posebno naranče.

U dokumentu iz Kotora datiranom 28. februara 1431. godine, govori se o načinu trgovine žitom. Kotorani Marin Biste i Jakov Abate unajmili su za prevoz žita brod kapetana Delabele koji je doplovio iz **Tranija** za Kotor (... *naulicaverunt bonum navigium ser Agneli Delabela di Trano...*). Brod je morao biti ispravan, snabdjeven neophodnom opremom i sa dovoljnim brojem mornara.³²

U dokumentima nailazimo i na primjer trgovine sa ostrvom **Albom (Elbom)**. Kapetan Matija Burović iz Perasta vraća se 1694. godine sa teretom stočne hrane sa **Albe** i plovi za Istru gdje

²⁸ DACG IAK, UPM LIII - 50t, 1. septembar 1734. godine.

²⁹ DACG IAK, UPM LIII - 114, 1735. godine.

³⁰ DACG IAK, OD II - 439, 1823. godine.

³¹ DACG IAK, SN V - 26, 39, 80, 166, 1431. godine.

³² ... *naulicaverunt bonum navigium ser Agneli Delabela di Trano...*,

DACG IAK, SN V - 37, 38, 39,40; Kotor, 28. februar 1431. godine.

je trebalo da je istovari. Kapetan Vicko Bujović garantuje za njega vanrednom providuru u Kotoru sa 200 venecijanskih cekina potvrđujući da će teret biti iskrcan u Istru i nigdje drugdje. Takođe, Vicko Bujović garantuje za Matiju Burovića svom svojom imovinom, a rečeni Matija mora da podnese potvrdu o mjestu iskrcaja robe. Ovo sve svojeručno potvrđuje Vicko Bujović.³³

Dovani Batista Rosi iz Drača 1740. godine piše vanrednom mletačkom providuru u Kotoru, Marku Kveriniju, da je tartanela patruna Jovana Lazovića iz Herceg Novog uplovila u Drač sa raznovrsnim paketima robe iz *Ankone*.³⁴

Dobročanin, patron Josip Radimiri, 1756. godine na svom pjelegu dovozi iz *Senigalije* u Boku posude i luk (čipulu).³⁵

Na sajmu u *Senigaliji* stanovnici Boke su kupovali i hemikalije. U dokumentu iz 1758. godine zastupnik preminulog Miha Braičevića, Petar Vujošević, izjavljuje pred dva kotorska nadzornika da je kupljen arsenik, uz tvrdnju da su zloupotrebom ovom prilikom kupljene i ostale druge bočice sličnih, ali zabranjenih i opasnih artikala.³⁶

Nalazimo i podatak iz 1830. godine da se sa *Sicilije* odvozila so koja se skladištila blizu Dubrovnika i Sinja, ali i u Kotoru.³⁷

Parobrod konta Viskovića iz Perasta *Arciduchessa Carolina* je 3. marta 1857. godine trgovao na relaciji *Trst – Ankona – Brindizi* i potom dalje sa Grčkom i Orijentom.³⁸

Trgovačka putovanja često su pratila i velike *vremenske nepogode*. Mjeseca juna 1511. godine. Frano M. Buća, Vičenco Pima i Benko Bunić u ime posade (osim Marjana Lardića) koja je bila

³³ DACG IAK, UPM XIII b - 811, 19. jun 1694. godine.

³⁴ DACG IAK, UPM LX - 595, Drač, 20. avgust 1740. godine.

³⁵ DACG IAK, UPM LXXVI - 701, Herceg Novi, 9. avgust 1756. godine.

³⁶ DACG IAK, UPM LXXXIII - 782, Kotor, 8. avgust 1758. godine.

³⁷ DACG IAK, OD VI - 161, 12. oktobar 1830. godine.

³⁸ *Mercatores et nautae (Trgovci i pomorci Boke)*. Katalog izložbe, Zagreb 2003, str. 78.

oštećena na putovanju u Lančano, tražili su određivanje avarije,³⁹ jer je sa karavele morala biti bačena u more roba zbog velikog nevremena.⁴⁰ Često je uz stradanje i potapanje broda, oštećenja i gubljenja tereta, bilo i ljudskih žrtava. Tako je kotorski jedrenjak (feluka) 1731. godine doživio brodolom u blizini **Barlete** na svom putu za **Brindizi**. Prevezio je kožu, koju su kotorski trgovci najviše nabavljali u Crnoj Gori, kao i slanu ribu, proizvod bokeljskih ribara. Tom prilikom su stradali kapetan i dva mornara, a pet mornara se uspjelo spasiti.⁴¹

Sljedeći primjer pokazuje kako se odvijala procedura pred sudom nakon nepredviđenih vremenskih okolnosti. Kapetan Vicko Smekja, pok. Petra iz Perasta, iz **Ankone** je krenuo za **Đenovu** brodom *Madonna del Rosario e San Giuseppe*. Kada je doplovio u Boku 1736. godine nakon nesreće na moru, sud u Herceg Novom ga ispituje o putovanju. On iscrpno izvještava pomenuti sud o nedaćama koje su ga zadesile. Tokom plovidbe su ga pratili jaki vjetrovi, jugo („široko“) i sjeverni vjetar („bura“). Nakon jednog snažnog udara brod je zadobio oštećenja, ušla je voda u štivu (skladište za teret u potpalublju) i nakvasila teret kojeg su prevozili, pšenicu i konoplju. Kapetan se na sudu branio od optužbe da je on krivac za stradanje broda i tereta, i pravda se da šteta nije izazvana njegovom krivicom, već višom silom, to jest vremenskom nepogodom.⁴²

³⁹ *avarea/avarija* (f). Avarija je jedan od najstarijih pravnih instituta koji je tokom vremena bio podešavan prema konkretnim potrebama i rizicima pomorske plovidbe. Određuje i zajedničko snošenje štete bez obzira radi li se samo o izbacivanju tereta i bez obzira da li je to bilo namjerno učinjeno radi olakšanja broda, zasnivajući to na pretpostavci da svi učesnici u pomorskom poduhvatu sačinjavaju jednu zajednicu i svi rizici te zajednice imaju se dijeliti zajednički. (*Pomorski rječnik*, Split 1984. godine, str. 514, 515)

⁴⁰ DACG IAK, SN XXV - 362t-363, 27. VI 1511. godine.

⁴¹ DACG IAK, SN CXLIII - 112, 113, 1731. godine.

⁴² DACG IAK, UPM LVI - 380-382, Herceg Novi, 1736. godine.

Putne i druge isprave/dozvole

U trgovačko-pomorskom poslovanju Kotora i Boke u početnom periodu mletačke uprave bila su bitna tri faktora, odnosno tri ličnosti: pomorac, brodovlasnik i trgovac – naručilac.⁴³ Kapetan (zapovjednik) je morao biti profesionalni pomorac, ali je često bio slučaj da se radilo o osobi slabog imovnog stanja. Takođe, početkom XV vijeka kotorski brodovlasnici (patruni)⁴⁴ nisu bili plemići nego obični građani koji su se bavili posredovanjem u prodaji trgovačke robe koja je bila u vlasništvu plemića. Brodovlasnik je mogao biti istovremeno i kapetan. Ukoliko nije to bio, kapetan je radio za potrebe brodovlasnika. S druge strane, kapetan je vremenom postajao suvlasnik broda tako što je isplaćivao dogovoreni iznos u ratama od prihoda putovanja. Iz navedenog razloga, kapetan i posada su dobili pravo na izvjesnu ličnu trgovinu. Treći faktor su bili naručioci trgovačke robe, domaći ili strani. Vozarina za žitarice se pregovarala po vreći i na cijenu nije uticala daljina luke. Ulje se ugovaralo po bačvama. Za svaku vrstu trgovine brodovlasnik je morao tražiti dozvolu od mletačkih vlasti.

⁴³ Miloš Milošević, *Pomorski zbornik*, izdavači: Jugoslovenska akademija nauka i umjetnosti i Institut za historijske i ekonomske nauke, Zadar, Zagreb, 1962. godine, str. 1798.

⁴⁴ Još u XIV v. poznata dva brodogradilišta u Boki i to u Perastu i Kotoru. Potreba za njima je morala biti velika s obzirom na razvijenost pomorstva. Peraško brodogradilište je starije od kotorskog (prva isprava je iz 1336. god, brodogradilište radi do 1813. godine). Polovinom XV st. ima čak dva brodogradilišta. Godine 1512. peraška flota brojala je 60 brodova. Brodovi su građeni četiri do pet mjeseci. Koristila se domaća ili uvozna sirovina (uglavnom iz Albanije) za gradnju brodova. Jedan od razloga za brodogradnju bio je odbrana zaliva od gusara.

U dokumentima Istorijskog arhiva Kotor nalazimo primjer da su pomorci sa Prčanja znatno više nego drugi Bokelji sticali izvozne dozvole (polise), tako 1707. godine osam pomoraca iz Prčanja prema po jednom iz Kotora, Dobrote, Perasta, Herceg Novog i iz Stoliva.⁴⁵ Postoje popisi trgovačkih dozvola iz 1733. i 1736. godine koje je vanredni kotorski providur izdavao pomorskim trgovcima iz Boke za pojedinačna putovanja.⁴⁶ Izvozne dozvole su povremeno dodjeljivane i kasnije. Tako je na primjer mletačka carinska isprava iz 1748. godine bila izdata Nikoli Lazariju sa Prčanja za prevoz robe u Boku.⁴⁷

Roba za izvoz se provjeravala, a s obzirom na postojanje crnog tržišta i raznih oblika krijumčarenja, zakon je predviđao stroge kazne. Mletački konzul u **Senigaliji** poslao je 1759. godine pismo Aleksandru Zenu (*Alessandro Zeno*) iz Trgovačkog suda u Veneciji u kojem ga obavještava da svi oni koji pokušavaju donijeti robu bez dokaza o njenom porijeklu podliježu kazni. Zeno potom obavještava vanrednog providura u Kotoru da svi Bokelji koji žele ići u Senigaliju mogu da traže potvrdu za oslobađanje od plaćanja dažbina i moraju imati dokaz o porijeklu robe.⁴⁸

Osim izdavanja dozvola za obavljanje trgovine, postojalo je i ograničenje slobode trgovine, kao na primjer Kotora sa **Puljom** i **Markama** 1514. godine.⁴⁹ Ponekad je zabranjivan izvoz određenih proizvoda, kao što se vidi u primjeru iz 1737. godine kada je bio zabranjen izvoz sardele i druge vrste usoljene ribe.⁵⁰ Često su zdravstvene okolnosti i sanitarne mjere koje su se sprovodile zbog sprečavanja širenja zaraza bile razlog ograničenja

⁴⁵ DACG IAK, UPM XXII - 1054 t, 1055-1055 t, 1060 t, 1707. godine.

⁴⁶ DACG IAK, UPM LIII - 100-101, 1733. godine i 1736. godine.

⁴⁷ DACG IAK, BROD IV - 10, 16. maj 1748. godine.

⁴⁸ DACG IAK, UPM LXXXIV - 106, 13 avgust 1759. godine.

⁴⁹ DACG IAK, Zbirka diploma (dukali i listine) (DIL) III - 46, 1514. godine.

⁵⁰ DACG IAK, UPM XLVIII - 632, 1735. godine; LI - 106, 1737. godine.

za obavljanje trgovine. Na primjer, avgusta mjeseca 1739. godine iz zdravstvenih razloga bio je obustavljen svaki budući saobraćaj sa Albanijom, Ankonom i Senigalijom.⁵¹

Privilegije

Za vrijeme uprave Mletačke republike žitelji Boke su se pokazali kao odlični pomorci, hrabri ratnici i vješti trgovci. Za zasluge na ratnom polju, kao nagradu, dodjeljivane su im carinske olakšice i privilegije - pohvalnice, titule i medalje. To je bio i jedan od načina da uvećaju svoj kapital i da ekonomski unaprijede čitavo ovo područje.

Još 1195. godine kotorska opština je bila oslobođena plaćanja pristanišne takse (*ancoratum*) i putarine (*plateatium*) u pojedinim gradovima u Italiji. Slične povlastice važile su i za pomorske trgovce iz **Barija** u Kotoru.⁵²

U *Statutu grada Kotora* (Venecija, 1616) u članu CCCLXXXV iz 1350. godine propisane su carinske povlastice u vezi trgovine između Italije (Ankona, Venecija, Bari) i Boke. U članu XX, 1407. godine spominje se načelo reciprociteta u povlasticama Boke Kotorske ne samo kada su u pitanju Bari i Ankona, već i Pulinjano, što je bilo odobreno od strane Velikog i Opšteg vijeća grada Kotora.⁵³ Ovakve olakšice su osim za trgovce važile i za Bokešku mornaricu. U Istorijskom arhivu Kotor čuvaju se takve privilegije iz 1563, 1556, 1714, 1717. i 1725. godine.⁵⁴

Naročito su Peraštani za vrijeme uprave Mletačke republike dobijali povlastice. Zbog svojih hrabrih poduhvata na moru, a i

⁵¹ DACG IAK, UPM LVIII – 705, 4. avgust 1739. godine.

⁵² Milošević, Miloš, *Pomorski trgovci, ratnici i meceni*, Beograd - Podgorica, 2003. godine, str. 27.

⁵³ *Statuta civitatis Cathari*, Venetiis, MDCXVI, Kotor, 2009. godine, str. 308, 371.

⁵⁴ DACG IAK UPM CCIII – 261, Kotor, 10. avgust 1754. godine.

na kopnu, postigli su najviši privredni i kulturni razvoj od svih primorskih opština Boke. Najstarija privilegija Perasta potiče iz 13. novembra 1540. godine.⁵⁵ Upravo ona je dobijena prilikom peraške pomoći Kotoru u napadu Hajrudina Barbarose.

U porodičnom fondu Ivelić iz Risna čuvaju se privilegije dobijene od Mletačke republike u periodu 1604-1760. godine.⁵⁶

Privilegije Prčanja, drugog po ekonomskoj snazi pomorskog centra nakon Perasta, čuvaju se u zbirci nastaloj u doba mletačke vladavine iz 1625. godine i u „Zelenoj knjizi“ Opštine nastaloj za vrijeme prve i početkom druge austrijske vladavine (1797-1822).⁵⁷

Postoje istorijski podaci da su Mlečani, još od početka uprave davali povlastice u trgovini i Paštrovićima. Slobodna trgovina je podrazumijevala da Paštrovići „neće plaćati nikakvu carinu ni Mlecima ni bilo kojim zemljama gore pomenute prevedre duždeve vlade za bilo kakve proizvode sa teritorije njihovog plemena...“⁵⁸. Mlečani su u nekoliko navrata „zaboravljali“ na date povlastice, ali Paštrovići su se svaki put obratili duždu koji bi ponovo ovlastio providura da ih potvrdi.

Nakon pada Mletačke republike, predstavnici austrijske uprave nisu priznavali privilegije koje su Bokelji dobili tokom mletačke uprave.

⁵⁵ DACG IAK, DIL XII - 109, 8/t, 1 (01-08 i 1-134), 13. novembar 1540. godine.

⁵⁶ DACG IAK, Porodični fond Ivelić (POIVEL) - I-1, 10/t i 5 (1-27), 1604-1760. godine.

⁵⁷ DACG IAK, DIL XIII - 139, 2/t, 3 (01-04/t i 1-46), najstariji sačuvani dokument privilegija Prčanja je iz 1625. godine, a Zelena knjiga je iz perioda početka I i tokom vladavine II austrijske uprave (1797-1822) DIL XVII - 247, 01/t, 02 (01-04 i 3-125), 5. januar 1683. god, DIL XVIII - 281, 3/t, 4 (1-10), XVII vijek

⁵⁸ Š. Ljubić, „Listine...“, VIII, tač. 8, 1886. godine, str. 225.

Privilegije Prčanja, DACG IAK, DIL fasc. XIII

Krijumčarenje

Pomorska trgovina donosi prosperitet svakom kraju i državi koje su orijentisane na tu privrednu granu. Ako je ona od strane države privilegovana kroz razne poreske i druge olakšice, kako je to bio slučaj u određenom periodu sa bokeljskom pomorskom trgovinom, obično dovodi do velikih akumulacija kapitala i do opšteg ekonomskog blagostanja. Uz regularne tokove trgovine, u Boki i uopšte na Jadranu i Mediteranu, bili su prisutni oblici nelegalnog poslovanja, tzv. krijumčarenje. Nesporno je da je ovaj oblik nedozvoljene trgovine bio prilično zastupljen i da je doprinosio bogaćenju pojedinaca, a kroz to i čitavog regiona.

Prema raspoloživim podacima iz arhivskih izvora u određenom periodu uspona bokeljskog pomorstva tokom mletačke uprave, u krijumčarenju su prednjačili Dobročani i Prčanjani. U sačuvanoj arhivskoj građi se može vidjeti kako su vlasti tražile čak specijalne dozvole i podatke o porijeklu robe, mjestu izrade i vlasništvu robe. Preko ovakvih primjera se vidi otpor bokeljskih trgovaca monopolizaciji tržišta od strane Venecije, tačnije može se „...dobro osjetiti ritam borbe Bokelja protiv paradoksalne obaveze da sve mora ići u Veneciju, i to po tamo normiranim cijenama“. ⁵⁹

Iako su postojale opomene brodovlasnika upućene pomorcima da ne smiju krijumčariti robu i da će posljedice toga snositi sami, to nije sprečavalo iste da svraćaju u manje gradove i da je nude i prodaju kroz ilegalne tokove. Prema nekim podacima, i sam vanredni providur iznosi činjenicu da je Dobrota stekla imetak „ne toliko pomorskom trgovinom, koliko nedozvoljenim krijumčarenjem“. ⁶⁰ Uredne brodske papire su morali svi imati, a prema tim propisima teret iz Boke je trebalo da se sastoji od voska, meda, sušenog bravljeg mesa (kaštradine), sira, lojanica, raše, suhih ukljeva, slanih jegulja i svinjetine. Međutim, nedozvoljene radnje počinju već od toga što se roba ukrcavala bez nadzora, pa patruni u ispravama nisu navodili cijelu količinu robe koja je podlijegala carini. Umjesto da se, kako je to bilo zakonski propisano, upute direktno ka Veneciji, brodovi su kao slučajno svraćali u u *Napuljsku kraljevinu, Ankonu, Trst, Rijeku*. Da bi ovakve radnje bile uspješne, postojala je dobra mreža uigranih „sunarodnika“ koji su tu živjeli isključivo od usluga ove vrste i vješto razrađivali sistem skrivenog uvoza robe. Takvo stanje se pokušavalo sanirati putem strogog nadzora brodskih papira i zabrane Dobročanima i Prčanjanima da unajmljuju brodove koji su bili pogodni za krijumčarenje. Kao pri-

⁵⁹ O., c. Milošević M., *Pomorski trgovci*,..., str. 25.

⁶⁰ *Isto*, str. 24.

mjer može se navesti dokument iz 1713. godine u kojemu je popis kapetana iz Boke Kotorske koji su bili uhvaćeni u *Ankoni* zbog neplaćanja carine i nepoštovanja trgovačkih zakona, kao i krijumčarenja.⁶¹ Dalje, bogati teret (volovska i medveđa koža, kavijar, ogrtači od vune, kafa, smola, rujevina, slana riba, svile-na roba) upućen iz Herceg Novog 1713. godine otplovio je za *Siciliju* umjesto za *Veneciju*. U ovom slučaju je kapetan bio oslobođen krivice uz posredovanje Bokeljske mornarice.⁶² Istovremeno ovaj primjer ukazuje koliku je važnost uživala Bokeljska mornarica u zaštiti interesa bokeljski pomoraca tokom mletačke uprave.

Mletačke vlasti su neprestano i pomno pratile sve kontakte svojih podanika sa *Senigalijom* tokom XVIII vijeka, a po povratku u Boku trgovci su redovno bili saslušavani u kancelariji vanrednih providura. U sačuvanim zapisnicima sa tih saslušanja vidi se da su ih ispitivali, ne samo u vezi tereta kojeg su prevozili, nego i o putnicima na brodu koji su išli radi sajma.⁶³

U dokumentima postoje svjedočanstva o sitnim krivičnim prestupima koje su počinili pojedinci iz Boke. Spis iz 19. maja 1820. godine govori o Marku Kosti, koji je bio prognan iz *Trsta*. Njega su zbog prevare uhvatili i zatvorili u Trstu, ali zbog nedostatka pravnih dokaza morali su da ga puste i nakon toga su ga poslali u domovinu. Kako vlasti u Trstu sa sigurnošću nisu znale mjesto njegovog rođenja, obratile su se radi dobijanja informacije vlastima u Kotoru. Zatim su se kotorske vlasti obratile Opštini Dobrota da ih u što kraćem roku izvijesti ako ima kakvih podataka o Marku Kosti, kako bi oni mogli obavijestiti vlasti u Trstu da li ova osoba uopšte pripada ovom okrugu.⁶⁴ U drugom

⁶¹ DACG IAK, UPM XXXIII - 626, 2. jun 1713. godine.

⁶² DACG IAK, UPM XXXIII - 633, 5. avgust 1713. godine.

⁶³ DACG IAK, UPM LXXIII - 682, 4. april 1750. god, UPM LXXVI - 702, 9. avgust 1756. godine.

⁶⁴ DACG IAK OD II - 58, 19. maj 1820.

dokumentu imamo slučaj da je zbog krađe izvjesni Antonio Radoničić, star 28 godina, bio protjeran iz *Trsta* u Zadar 1820. godine, a zatim u svoje matično mjesto, u Dobrotu. Prethodno je on u *Trstu* odslužio zatvorsku kaznu u trajanju od deset mjeseci. Prvostepeni Kotarski sud ga je isporučio kapetanu Iliji Radimiriju, koji je trebalo da se pobrine za njegov bezbjedan povratak u Dobrotu, uz mjere najvećeg mogućeg nadzora.⁶⁵

Osim što se krijumčarila roba, u raznim dokumentima su sačuvani i primjeri krijumčarenja ljudi. U XVII i XVIII v. obavljala se trgovina robljem, u kojoj uzimaju učešća i Paštrovići. Roblje se uglavnom kupovalo u Albaniji, ali je uzimano i u samim Paštrovićima i preprodavalo se u Mlečićima. Tako na primjer crnogorski vladika Vasilije Petrović piše 1755. godine mitropolitu Savi Petroviću izvještavajući ga o Marku Kažanegri iz Budve koji je na prevaru namamio dvanaest vojnika u svoju kuću koja se nalazi u Pržnom obećavajući im novčanu naknadu. Sa tog mjesta ih je Miloš Jovanov u toku noći prebacio u Gluhi Do, odakle je trebalo da ih odvezu u *Pulju* i da ih tamo prodaju kao roblje. U pismu se navodi da su to oni već ranije uradili sa nekim Crnogorcima, primorcima i sa jednim čovjekom iz Moskve.⁶⁶

Sanitet/ Lazareti

U cilju zaštite zdravstvenih i pomorskih interesa Boke, koji su se međusobno uslovljavali i sukobljavali, veoma je rano došlo do osnivanja neophodnih pomorsko-zdravstvenih ustanova, zdravstvenih ureda i njihovih područnih ustanova – lazareta.⁶⁷

⁶⁵ DACG IAK, OD II – 86, 1820. godine.

⁶⁶ DACG IAK, UPM LXXIV – 311, 312, 17. januar 1755. godine. Dokument je napisan ćirilničnim pismom, a postoji i prevod na italijanski jezik koji je napisan u kancelariji vanrednog providura u Kotoru.

⁶⁷ Riječ lazaret potiče od biblijskog Lazara, gubavog prosjaka; dok riječ karantin (karanten) dolazi od riječi quaranta=40, tj. 40 dana koliko se smatralo da traje inkubacija do pojave bolesti.

U vremenu od XV do XVIII vijeka vrlo često su bile epidemije kuge i drugih zaraznih bolesti. Bolesti su se naročito širile tokom ratnih sukoba, ali su zarazama značajno doprinosila trgovačka putovanja, razmjena roba iz raznih zemalja i krajeva i pljačka brodova iz zaraženih područja. Da bi spriječili zaraze koje su se širile putem pomorske trgovine, u mnogim pomorskim lukama sprovodile su se razne mjere predostrožnosti. Gotovo svi značajniji punktovi za istovar i utovar robe bili su pokriveni sanitarnim mjerama i imali su tzv. lazarete za sprovođenje karantina. Tako su redovno i brodski teret i posada bili podvrgavani karantinu. Zdravstveni uredi su aktivno vršili kontrolu, o čemu svjedoče brojna dokumenta iz njihove djelatnosti. Oni su registrovali dolazak i odlazak svakog broda, izdavali i kontrolisali zdravstvene listove, bilježili svaki detalj koji je mogao ukazivati na moguću prijetnju od zaraza, intervenisali u svakoj prilici i slučaju sumnje u zarazu, vodili računa o pravilnom izdržavanju karantina brodova, posade, putnika ili robe.⁶⁸ Zdravstveni list je morao posjedovati svaki brod. U zavisnosti od područja odakle je brod došao, ovi listovi su bili kategorisani na sumnjive i nesumnjive. Takođe, i roba je bila podijeljena u četiri skupine, na: vrlo sumnjivu, sumnjivu, manje sumnjivu i onu koja nije sumnjiva. Prema stepenu sumnjivosti i karakteristikama zdravstvenog lista sva sumnjiva roba se „čistila“ u lazaretima. Ona se raskuživala posebnim postupcima (solju, sirćetom, dimom, vatrom, tamjanom, bobicama od smreke, katranom, živim krečom...) I ljudi i roba su bili praktično zarobljeni u karantinu na duži vremenski period, pa su te procedure negativno uticale na brzinu i efikasnost trgovačkog prometa. U Italiji, lazareti u kojima se obavljao karantin nalazili su se u **Palermu, Mesini, Trstu, Veneciji, Ankoni** i drugim trgovačkim centrima,

⁶⁸ Slavko Mijušković, „Osnivanje i djelovanje pomorsko-zdravstvenih ustanova u Boki Kotorskoj“, *Istorijski zapisi*, god. XVI, knj. XX, br. 2, Titograd, 1963. godina, str. 292.

a u Boki u Rosama, Herceg Novom, Meljinama, Kotoru, Perastu (Gospa od Škrpjela)⁶⁹, Petrovcu. Postojanje ovakvih ustanova svjedoči o visokom stepenu zdravstvene kulture toga doba u ovim krajevima. U početnim godinama, lazareti su se osnivali dalje od naseljenih područja zbog prevencije od zaraze, a kasnije su se sa napredovanjem zdravstveno-zaštitnih mjera i interesa trgovine približili samim gradovima. Pored sprečavanja širenja bolesti, oni su imali izvjesni privredni značaj u mjestima gdje su se nalazili. Raskužena stoka i roba najčešće se tu i prodavala.

Lazaret je u Kotoru osnovan 7. aprila 1437. godine, a šest godina ranije spominje se u jednom dokumentu karantinska stanica kod Đurića što ne određuje i godinu njenog nastanka. U Kotoru su postojala dva lazareta, jedan na Gurdiću izvan južnih gradskih vrata, a drugi pred sjevernim gradskim vratima, na Tabačini. Lazaret na ostrvu Stradioti (Prevlaka) javlja se u dokumentima 1622. godine hercegnovski lazaret sagrađen je 1700. godine, a u Meljinama 1729. godine.

U Perastu je takođe bila osnovana posebna ustanova *Collegetto di Perasto*, to jest Zdravstveni ured, koji je izdavao sanitarne dozvole pomorcima. U Muzeju grada Perasta čuva se knjiga pod nazivom *Raccolta di fedi di sanità rilasciata dal Collegetto di Perasto* (*Skup zdravstvenih potvrda koje je izdao Zavod u Perastu*) u kojoj su sačuvane 284 zdravstvene dozvole (ital. *fedi di sanità*). Četiri povjerenika za zdravstvo sa gradskim kapetanom na čelu predstavljali su Zdravstveno vijeće. Perast je već 1597. godine odlukom mletačkog senata dobio dopuštenje da izdaje sanitetske dozvole za slobodnu plovidbu svojim brodovima koji nisu putovali u krajeve u kojima je bilo kuge i drugih zaraznih bolesti, pod uslovom da se vlasnici brodova pod zakletvom obavežu da će to ispoštovati. Zdravstveni ured u Perastu je radio do 1824. godine kada je ukinut propisima austrijskih vlasti.⁷⁰

⁶⁹ DACG IAK, UPM LVIII – 211/t, 2. jun 1702. godine.

⁷⁰ *Mercatores et nautae* (*Trgovci i pomorci Boke*). Katalog izložbe, Zagreb

Dozvola za putovanje u Drač kapetanu Vidu Matoševiću iz Perasta

Uz sve nepovoljnosti za nesmetanu trgovinu zbog dugog boravka u karantinima, u lazaretima je često dolazilo do krađa. Oni su bili pogodni za pribavljanje robe za ilegalnu trgovinu. Postoji podatak da je harambaša Sladoje Tomašević zajedno sa Jovanom Grujicom trgovao voskom. Tom prilikom je patrun Agostin trebalo da odveze u Veneciju 34 kola, dok ga je u hercegnovskom lazaretu čekalo pripremljeno još 14 kola. Međutim, došlo je do krađe u lazaretu 13. februara 1701. godine tokom koje su nestale četiri oke voska vlasništva Grujice i Tomaševića.⁷¹

Iz razloga sprovođenja zdravstvenih mjera zaštite u avgustu 1739. godine je bio obustavljen svaki saobraćaj sa *Ankonom i Senigalijom*. Međutim, tada je u Herceg Novi došao brod, gaeta

2003, str. 66.

⁷¹ DACG IAK, UPM XX – 385/t, 1701. godine.

(*polacca perastina*), koji je stigao iz **Ankone**. Njenog kapetana Nikolu Marolija su predstavnici vlasti odmah priveli na ispitivanje. Iz iskaza se saznaje da je kapetan Maroli prvo otplovio iz Boke za **Ćivitavekju** (*Civitavecchia*) sa teretom crvene zemlje, zatim u **Ankonu** gdje je istovario svoj teret i tamo se susreo sa brodovima iz **Senigalije** koji su došli na godišnji sajam. Takođe, izjavio je da se dvoje putnika ukrcao na njegov brod iz **Ankone** i potom su se svi uputili nazad u Perast. Iako kapetan tvrdi da zaraze nije bilo tokom putovanja, Zdravstveni ured odlučuje da mu se zabrani dalja plovidba zbog mogućeg širenja zaraze i da mu se dodijeli stražar radi bezbjednosti tereta koji je prevozio njegov brod.⁷²

U sljedećem primjeru imamo mjere predostrožnosti koje su uslijedile kada su trgovci sa robom stigli iz **Ankone** i iskrcali se u Drač 1740. godine. Pomoć su im pružili čuvar Petar Nikolin, određen od strane Sanitarnog ureda iz Herceg Novog, kancelar iz konzulata i janjičara. Patruna će izvijestiti dokumentom o događaju.⁷³

Inspeksijska kontrola zdravlja pooštrava kontrolu zbog izbijanja zaraze u **Mesini** i **Kalabrij**, te jula 1744. godine. Đirolamo Gverini, generalni providur u Zadru šalje dopis vanrednom kotorskom providuru Đovaniju Batisti Albriciju. Dopis se tiče godišnjeg sajma u **Senigaliji** koji je otvoren za sve izlagače bez ograničenja, pa je time opasnost od zaraze povećana. Zato je Sud za zdravlje u Veneciji odredio kao neophodno da se, po povratku sa sajma, svaki brod podvrgne karantinu.⁷⁴

Na osnovu uredbe Zdravstvenog suda Venecije, pri povratku iz **Senigalije** 1756. godine, patron Josip Radimiri je bio podvrgnut karantinu 21 dan u lazaretu u Herceg Novom.⁷⁵

⁷² DACG IAK, UPM LVIII – 330, 705, avgust 1739. godine.

⁷³ DACG IAK, UPM LX – 595, Drač, 20.VIII 1740. godine.

⁷⁴ DACG IAK, UPM LXIV – 158, 159, Zadar, jul 1744. godine.

⁷⁵ DACG IAK, UPM LXXVI – 701, Herceg Novi, 9. avgust 1756. godine.

Radi izbjegavanja epidemije kuge Bokelji su u XVIII vijeku umjesto u *Senigaliju* počeli odlaziti u *Trst*. Jedan od njih je bio Stolivljanin Lorenzo Milatović, koji je saslušan 1756. godine od strane predstavnika Zdravstvenog ureda iz Herceg Novog. Iz njegovih odgovora službenik ureda doznaje specifičnosti putovanja, sve sa ciljem saznavanja da li su on ili roba bili u kontaktu sa zaraženim područjem. On je morao da se izjasni kojem tipu broda je vlasnik, koliko članova posade je bilo koji je bio razlog putovanja i njegova putanja o dužini plovidbe, o teretu koji se ukrcavao i iskrcavao, da li su prolazili sanitetsku kontrolu i sl. Uz to, morao je uvjeriti vlasti da nije bio blizu zaraze, jer zaraženom području nije prilazio.⁷⁶

Interesantan je podatak koji pokazuje koliko je karantin za robu i ljude sa broda trajao u zavisnosti od toga iz kojeg područja su stizali brodovi. Roba sa Jonskih ostrva (Zakintos i Krf) koja se dopremala u *Palermo i Mesinu* stavljala se u karantin 30 ili ukoliko je sumnjiva 40 dana; sa Malte roba se nalazila u karantinu 21, a lica 14 dana; ukoliko je brod stizao iz *Lečea i Venecije*, u karantinu je stajao 40 dana; isto važi za Dalmaciju, kao i Boku kotorsku koja joj je administrativno podređena. Tada je bio zabranjen uvoz robe i iz Otomanskog carstva. U istom dokumentu Istorijskog arhiva Kotor iz 1819. godine spominje se zaraza od kuge i karantin brodova u *Mesini* i *Palermu*, gdje je zapravo i postojala zdravstvena komisija.⁷⁷

Dodatni problem bio je to što je u ovim okolnostima dolazilo do propusta u pregledavanju robe, jer bi vlasti često povjerovale lažiranim podacima i nisu vršile detaljnu provjeru tereta, a to je imalo za ishod krijumčarenje robe. Žalbe stižu 1820. godine iz *Trsta i Venecije* u kojima se nalaze lazareti. Iako je period zaraze prošao, brodovi koji bi krenuli iz ovih gradova za *Ankonu* morali su tamo biti strogo kontrolisani. Kapetani i patruni su

⁷⁶ DACG IAK, UPM LXXVII – 309–311, 31. avgust 1756. godine.

⁷⁷ DACG IAK OD Ia – 142, 27. decembar 1819. godine.

koristili tu situaciju. Oni često nisu bili iskreni u svojim zdravstvenim dokumentima. Nisu davali tačne podatke o broju osoba na brodu, količini i kvalitetu tereta. Da bi to spriječila, austrijska vlada je tražila da ubuduće ne lažiraju podatke, jer će time dovesti do sopstvene štete i kazne tokom putovanja.⁷⁸

*Gusarstvo/ Piraterija*⁷⁹

Najveći neprijatelji pomorstva, osim zaraznih bolesti i prirodnih stihija, bili su razbojnici na moru. Na mnogim putovanjima, od XIV sve do XIX vijeka, piraterija je po Jadranu i Sredozemlju dostigla ogromne razmjere i činila neprocenjivu štetu i prepreku slobodnoj pomorskoj trgovini (napad na brodove, otimanje robe, potapanje brodova, ubistva), a često je dovodila u pitanje egzistenciju stanovništva. Gusarstvo, s druge strane, predstavljalo je otpor domaćeg stanovništva pod okriljem tadašnje uprave protiv upada neprijateljskih jedrenjaka, koji su na ovom prostoru poput štita čuvali Boku. Oni su prvenstveno imali zadatak da tjeraju turske lađe, ali pod uslovom da ne nanose štetu tamošnjim hrišćanima i trgovačkim karavanima. Međutim, nerijetko, gusar je na svoju ruku postajao i pirat ukoliko bi mu se za to pružila prilika. U starim dokumentima Istorijaskog arhiva Kotor često se pojmovi pirat i gusar preklapaju unutar istog spisa, tako da je nekad teško razlučiti da li se radi o jednom ili drugom.

Gusari su stizali sa raznih strana Mediterana. Frano Visković u svojoj knjizi *Storia di Perasto* piše o događaju u Perastu iz 1571. godine. Gusar Karakosa (*tur. Karagöz – Crno oko*), **kalabrijski** otpadnik, napao je sa 11 fusti Perast. Napad je bio odbijen, a

⁷⁸ DACG IAK, OD II, 96, Kotor, 28. jul 1820. godine.

⁷⁹ Piraterija je nasilje na moru izvršeno bez ovlašćenja državnih vlasti, najčešće iz koristoljublja. Gusarstvo je nasilje na moru izvedeno radi sprovođenja interesa samih gusara i u cilju sprečavanja pomorskog prometa, ali uz ovlašćenje državnih vlasti.

Peraštani nisu imali gubitaka osim poneke opljačkane i opustošene napuštene kuće. Nikoga nije odveo u roblje, niti je koga ubio. Poslije ovog napada gusar se povukao.⁸⁰

Jednu od najvećih opasnosti na moru za Bokelje predstavljali su ulcinjski gusari koji su bili pod Turcima od 1570. godine i vijekovima harali Jadranom. Pojavljuju se i pred samom **Senigalijom** u vrijeme održavanja sajma 1726. godine. Mletački konzul u Draču javio je da se ulcinjski gusar Ali Hodža sa pet naoružanih fusti našao pred **Senigalijom** da bi činio razbojništvo.⁸¹ Iste godine, venecijanski vicekonzul iz Drača, Đovani Mateo Trimelati, piše vanrednom providuru u Kotoru. Povod za obraćanje je, takođe, opasnost od surovog gusara Ali Hodže iz Ulcinja koji se sa pet fusti otisnuo u vode Jadrana (Hvar i rt Redoni), da bi napadao brodove koji se vraćaju sa sajma u **Senigaliji**. Iskoristio je priliku kada se vanredni providur iz Kotora nalazio u **Ankoni** zbog godišnjeg sajma u **Senigaliji**. Vicekonzul moli vanrednog providura da mu pošalje nekoliko galija ili da obaveže opštinu Perast da naoruža jednu veliku tartanu koju bi poslali njemu u pomoć.⁸²

Gusarski brodovi sa juga Italije dolazili su čak i do obala Bokokotorskog zaliva. Papski izaslanik je izjavio u Senatu da je u mjesecu junu 1739. godine vidio kako nekoliko brodova izlazi iz zaliva. Oni su presretali hrišćanske brodove, a potom se uputili ka obalama **Pulje** i **Abruca**. Radilo se o dvije tartane iz Boke i dvije peraške barke sa latinskim jedrima pod komandom patro-na Gregorija Novikja, bandita iz **Napuljskog kraljevstva**. Predstavnici Senata pretpostavljaju da su pirati imali plijen i da nastavljaju pljačkati. Traže od generalnog providura iz Zadra da izvrši istragu, a ovaj se obraća kotorskom providuru.⁸³ (U ovom

⁸⁰ Visković, Frano, *Storia di Perasto*, Trst, 1898. godine, str. 255.

⁸¹ DACG IAK, UPM XLIII – 431, 7. VII 1726. godine.

⁸² DACG IAK, UPM XLIIIa – 431, Drač, 7. jul 1726. godine.

⁸³ DACG IAK, UPM LVIII – 731, Zadar, 18. avgust 1739. godine.

dokumentu pojmovi gusar i pirat se izjednačavaju. Veća je vjerovatnoća da se radi o piratima, jer se spominju kao banditi i imaju nelegalni dogovor sa pojedincima iz Boke).

Predostrožnost zbog opravdanog straha od gusara pratila je bokeške trgovce - pomorce na njihovim putovanjima. Živopisan je dokument iz 1746. godine u kome kapetan Zorci Gradiska, sin pokojnog Pjetra Gradiska iz Perasta, svjedoči na sudu u Kotoru pred vanrednim providurom Tomazom Soderinijem povodom događaja koji se desio na njegovom putovanju kroz Mediteran (Boka - Aleksandija [?] - Kos - Valona - Ankona - Boka). Tokom putovanja, u Valoni su pristali na obalu zbog nevremena koje se podiglo. Tom prilikom naišli su na Turke koji su spominjali njegovog bliskog rođaka kapetana Grila koji je izboden i bačen u more od strane nepoznatih Turaka. Zorci Gradiska se sa strahom njega prisjetio, dok je slušao razne uvrede i psovke.⁸⁴ U nastavku plovidbe, prišla im je jedna ulcinjska tartana. Poučen prethodnim iskustvom, po dolasku na njegov brod, petoro članova posade sa te tartane je zavezao. Dvojicu je vratio na njihovu tartanu kako bi brod nastavio putovanje sa minimalnim brojem članova posade. Zarobljenu petoricu doveo je u Boku, gdje ga je saslušavao vanredni providur. Vlasti su zanimale činjenice i detalji u vezi petorice ulcinjskih zatvorenika i da li se oni ikako mogu dovesti u vezu sa ubicama kapetana Grila. Ne našavši vezu između ove dvije grupe ljudi i dokaze za sumnje koje su postojale, prebačeni su u Bar, a zatim dalje, vjerovatno u Ulcinj. Kasnije će se ispostaviti da su Ulcinjani bili trgovci koji su željeli da prodaju svoju robu. Izjavu je takođe dao i jedan putnik na brodu, Turčin Ađi [?] Hseim iz Damijate u Egiptu. Njegova i izjava kapetana Gradiske se ne poklapaju u potpunosti, ali to nisu velike razlike.⁸⁵

⁸⁴ „...si diedero a besteggiarmi, et a dirmi se volevo del pesce che aveva già mangiato esso Grillo...”

⁸⁵ DACG IAK, UPM LXVIII – 244–246, 1746. godine.

I domaći pirati su imali udjela u pljačkama, otimačinama, te učestvovali u nelegalnim radnjama. Iz Splita piše [dokument je na tom mjestu oštećen] vanrednom providuru u Kotoru 1756. godine da su se na potezu **Fano – Pezaro** vršili napadi i otimačine. Pretpostavlja se da se radilo o osobama slovenskog porijekla. Moli se vanredni providur u Kotoru da provjeri da li ljudi koji pristaju na ove obale pripadaju netrgovačkoj struci, a uz to, da li imaju robu sa sajma u **Senigaliji** i da li pokušavaju da se tajno ubace u provinciju.⁸⁶

Mletačka republika je preduzela sve moguće korake da bi omela haranje pirata. U kopiji dijela pisma iz 1756. godine konzul iz **Senigalije** se obraća Sudu petorice mudraca zaduženih za trgovinu u Veneciji. Naime, u dvije kočije koje su dolazile iz pravca Ferare, nalazili su se trgovci koji su se uputili na sajam u **Senigaliju**. Zarobljeni su pod planinama grada **Pezara** od strane nepoznatih kriminalaca koji su brojili 11 ili 12 osoba. Tom prilikom oduzeti/razvezani su im bajuli (škrinje/sanduci/putnički koferi) i odnešen sav novac i ostalo. Sve su ukricali na brod koji ih je čekao na plaži i prenijeli na barku jednu milju udaljenu. Pezarski mornari pretpostavljaju da su ovi pirati većinom bili iz Boke Kotorske i da su im patru ni Đuzepe [?] i jedan Petrović. Poslata su naređenja da ih gradske straže u marini napadnu, počevši od **Pezara**, pa sve do **Ankone**, kako bi izbjegli slične incidente koji vrše velike pometnje u javnom redu i miru. Ova krađa je procijenjena na sumu od 2.000 cekina.⁸⁷

Nakon održavanja senigalijskog godišnjeg sajma naročito su bili aktivni berberski gusari, jer je providur za more (ital. *Proveditor del mar*) odlazio u vode **Senigalije**, koje su tada ostajale bez zaštite i pogodne za njihovo vrebanje. Neki gusari bi se uputili na obale **Pulje**, a ostali na albansku obalu, o čemu su

⁸⁶ DACG IAK, UPM LXXVII - 92, Split, 12. avgust 1756. godine.

⁸⁷ DACG IAK, UPM LXXVII - 88, 89, 18. jul 1756. godine.

Kotorani bili redovno obavještavani od mletačkog konzula iz Drača, što ukazuje dokument iz 1761. godine.⁸⁸

U otimačinama već na početku XVIII stoljeća odlikovali su se i Paštrovići koji su priznavali upravu Venecije. Generalni providur Dalmacije Vinčenco Vendramin javio je vanrednom kotorskom providuru da je Stefan Perazić zaplijenio u *Senigaliji* brodčić natovaren žitom Domenika Fabrija iz *Pezara*.⁸⁹ Zloglasni Paštrović se spominje i u sljedećem aktu, iz iste, 1709. godine. Prije zore je iz luke isplovila barka patruna Domenika Zabrija iz *Pezara* sa teretom pšenice, koju je Domeniko Kazanova iz *Bolonjskog kastela* kupio od patruna Stefana Perazića. Perazić je na sajam u *Senigaliji* došao sa dvojicom svojih sinova i trojicom svojih drugova. Međutim, iskoristio je situaciju i oteo spomenuti brod sa tovarom, te se uputio ka Dalmaciji sa dva broda. Kardinal Zanočić piše iz *Pezara* vanrednom providuru u Kotoru dopis u kojem ga moli da što prije riješi slučaj i oštećenoj strani vrati ukradeno.⁹⁰

Jedan paštrovski brod je jula 1755. godine opljačkao neke *napuljske* plemiće prilikom plovide za *Senigaliju*.⁹¹ Drugi Paštrovići su kod *Barija* opljačkali jula 1762. godine putnike koji su dolazili iz *Barija*.⁹²

Do kojih razmjera je dovodilo razbojništvo na širem domaćem području, govori akt u kome Mehmed paša, vladar sandžački, upućuje vanrednom kotorskom providuru dopis 1758. godine. Obavještava ga da je trgovac Stojan iz Podgorice (sandžakat Skadra) kada se vraćao iz *Senigalije*, došavši u Spič, opljačkan od strane Paštrovića M. i Krsta Parapida i njihovih drugova.

⁸⁸ DACG IAK, UPM LXXXII – 636, Drač, 10. jul 1761. godine, UPM LXXXII – 673, Drač, 4. avgust 1761. godine.

⁸⁹ DACG IAK, UPM XXVII – 15–16, 1709. godine.

⁹⁰ DACG IAK, UPM XXVII – 15–16, 25. septembar 1709. godine.

⁹¹ DACG IAK, UPM LXXXVIII – 174, jul 1755. godine.

⁹² DACG IAK, UPM LXXXVIII – 1165, jul 1762. godine.

Oteli su mu razne vrste tkanina i 50 mletačkih cekina. Stojan je namjeravao da se žali barskom kadiji, ali paša mu nije dozvolio. Poziva se na Ugovor o pograničnom miru između te dvije vlasti, po kojoj je vanredni providur odgovoran za čuvanje mora („custodire il mare“), te traži od njega da riješi spomenuti slučaj.⁹³

Paštrovići ni osme decenije XVIII vijeka nisu odustali od otimačkih napada na brodove koji su stizali iz *Senigalije*. Pukovnik Bubić iz Budve podnosi molbu preko sekretara vanrednom providuru sa sjedištem u Kotoru, da razmotri sljedeću situaciju. Neki špijun iz Paštrovića mu je prenio, dan prije nego što podnosi ovu molbu, da su se izvjesni Jovo Markičević i Luša Đurin udružili sa nekim pojedincima iz Boke. Planiraju da se upute naoružani iz Kotora put Dubrovnika kako bi napadali brodove koji dolaze iz *Senigalije* u vrijeme predstojećeg sajma.⁹⁴

Veoma je specifičan i neobičan Sud za gusarski plijen u Herceg Novom (1806–1807), nastao za vrijeme kratkotrajne ruske vladavine, sa ciljem da legalizuje napade na neprijateljske brodove prije Napoleonovog preuzimanja vlasti nad Bokom 1807. godine. Bio je nadležan nad svim gusarskim plijenom, a visoka carska ruska komisija pri ovom sudu brinula je da se neke od učesnika ne nanese krivica. Gusarstvo se nije smatralo nečasnim poslom, već je izdignuto u sistem. Otac i sin Vučetić, Điolamo i Mikele, naoružali su dva svoja plovila pod ruskom zastavom. Njima su upravljala dva gusara, Đorđo Stojković i Marko Pjeska, takođe iz Herceg Novog. Pomenuti gusari, u vodama u blizini *Napuljskog kraljevstva*, naišli su na dvije italijanske ribarske barke sa teretom robe iz *Barija*. U nastavku se navode imena vlasnika barki. Gusari su zaplijenili barke, kao i njihov teret koji iznosi 8.000 Pezze Collonarie i prevezli ih u Boku. Plijen je propisno prijavljen ruskom komodoru

⁹³ DACG IAK, UPM LXXXII – 971, 24. avgust 1758. godine.

⁹⁴ DACG IAK, UPM CXXXIX – 348, 25. jul 1779. godine.

Beretinskom, a spomeniti Sud je donio odluku 1807. godine da je zaplijena pravilno obavljena.⁹⁵

Isti problem se nastavio i za vrijeme austrijske uprave. Njena komisija za trgovinu obavijestila je austrijsku ambasadu u *Rimu* 1819. godine da pirati u Sredozemlju malim naoružanim i opremljenim brodovima pustoše obale *Papske države* i okolno područje. Najviše se zadržavaju pri obalama ostrva *Ponce* gdje napadaju brodove.⁹⁶ Ni nakon nekoliko godina, aktivnosti gusara nisu opadale, pa su se mjere opreza pooštavale.

Komunikacija između dvije obale bila je intenzivna, tako da su cirkularnim aktima predstavnici vlasti obavještavali više različitih područja o aktualnim opasnostima. Proglas iz *Trsta* 1819. godine upućen je Opštini Dobrota da se obrati pažnja na pirata ukoliko se nađe na njega. Detaljno i slikovito je opisan izgled broda i pirata koji se vrzma oko ostrva *Ponca* u blizini *Rima*. Naziv broda je *Pirato*, niži je brigantin, oštih strana koje su ofarbane u žuto, ima 16 otvora za topove, bez glave na provi, sa crnom krmom i dva prozora. Na brodu se nalazi 30 ljudi, među kojima je mornar koji hramlje i drugi koji je bolestan. Posada dobro govori službeni engleski. Kapetan nosi neku vrstu engleske uniforme. Jedra broda izradila je firma *William Pore* iz Liverpula.⁹⁷

U dokumentu iz 1823. godine, Prekršajni sud u Kotoru (cirkularni akt je stigao iz Italije), javlja da zbog opasnosti od presretanja grčkih gusara, trgovina i sve moguće pošiljke iz *Venecije*, *Trsta* i *Ankone* ubuduće idu kopnenim, a ne morskim putem.⁹⁸

⁹⁵ DACG IAK, fond Spisi Francuske kraljevske generalne delegacije provincije Boke kotorske (DEBOF) I – 24–24/3, Kotor, 4. septembar 1807. godine.

⁹⁶ DACG IAK, OD Ia – 103t, 1819. godine.

⁹⁷ DACG IAK, OD Ia – 136, 1819. godine.

⁹⁸ DACG IAK, OD II – 372, Kotor, 7. maj 1823. godine.

Životne relacije

Narodi koji su povezani istim morem, dijele mnoge zajedničke sudbine. Odnosi između ove dvije jadranske obale bili su veoma snažni, te je prirodno da se prenose i „uvoze“ običaji. Tako, osim italijanskog jezika i širenja religije, u Boku su se prenosili i običaji, načini odijevanja, recepti... Italijani i Italijanke su dolazili radi posla u Boku, ženili se i udavali, a takođe i obrnuto, Bokelji i Bokeljke u Italiju. Sahranjivani su na obje strane, i naši i Italijani...

Kako je veliki broj stanovnika u prošlosti u Boki bio katoličke vjeroispovjesti, tako su i *religiozni poslovi* sveštenstva bili upućeni na Italiju. Na primjer, brat biskupa Vladanjića boravio je u **Senigaliji** nakon čega se vratio u Skadar. Zatim, u dokumentu iz 1616. godine svešteno lice, fra Grigorije Nikolić, krenuo je na put sa Brača za Kotor. Tu dobija dozvolu za dalje putovanje u **Ankonu** gdje nosi religiozne spise fra Klaudiju Karlu Rosiju. Iz Akone nastavlja putovanje za Veneciju, Dalmaciju, **Abruco** i najzad, opet, Dalmaciju.⁹⁹

U knjizi Peraštanina Frana Viskovića *Storia di Perasto*¹⁰⁰ iz XIX vijeka nalazi se podatak o zaštiti vjerskih privilegija Peraštana još 1544. godine od rimskog pape Paola III da biraju kapelana Crkve Gospa od Škrpjela i niko ne može da utiče na njihov izbor. On je na taj način potčinjen samo papi. Ova privilegija je trajala do Tridentskog ekumenskog koncila, tj. stolovanja pape Urbana VIII koji je ukinuo ovu privilegiju 1628. godine i odlučio da bez lokalnog biskupskog ureda nijedan sveštenik ne može biti postavljen da propovijeda.

U istoimenoj knjizi navodi se podatak da se kapetan Pavo Božov Kamenarović iz Dobrote školovao u **Trstu** i **Livornu**

⁹⁹ DACG IAK, SN LXXVIII – 89–92, 23. januar 1616. godine.

¹⁰⁰ Visković, Frano, *Storia di Perasto*, Trst, 1898. godine, str. 308.

1855. godine. Zatim, da je kapetan Vjekoslav-Luidi Visković (1828-1891) radio u konzulatima Austrije, Soluna i **Brindizija**.

Iz lista *Boka* 1901. godine doznaje se da su građani izviješteni o uspješno položenim ispitima u **Trstu** za pomorske kapetane i potčasnike. Ispite za kapetane položili su Eduard Dabinović iz Dobrote i Špiro Gopčević iz Orahovca, dok su ispit za potčasnike položili Svetozar Čatović iz Risna i Simo Petković iz Đenovića.¹⁰¹

Za potrebe *brodogradnje* u Kotoru, sa Italijom je bila razvijena i trgovina srebrom i zlatom u XIV vijeku. Srebro i zlato je najčešće uvoženo iz Srbije, pa zatim izvoženo iz Kotora ka **Veneciji, Firenci, Ankoni i Bariju**. Vito Kotoranin je bio graditelj – rukovodilac pri izradi srebrnog oltara Crkve Svetog Nikole u **Bariju**. Brodovi za Bokelje su, osim u Boki, bili građeni u **Trstu**, npr. brod Krsta Radoničića 1824. godine.

Trgovci iz Italije (**Venecije, Firenze, Milana, Padove, Osima, Barija...**) su dolazili u Kotor da rade. Takođe su apotekari i ljekari stizali u Kotor iz **Verukje, Rima, Barlete, Ankone...**¹⁰²

Kotor je imao svog gradskog *ljekara* još u doba Rimskog carstva. Međutim, tokom vjekova bilo je malo domaćih ljekara, tako da je većina njih dolazila iz Italije (npr. Filipo iz **Ferma**, hirurg i stanovnik Kotora u XIV vijeku, Jakobo iz **Osima**, internista u Kotoru, Paolo iz **Barlete**, opštinski berberin i vidar rana; u XVI vijeku spominje se Lodoviko Busakarini iz **Pezara**, internista u kotorskoj opštini, Đovani Lukatelo iz **Feltre**, takođe internista, baš kao i Đovani Đerolimo Fjorio iz **Napulja**). Platu su dobijali u dukatima, odnosno perperima, navode se i tačni iznosi njihovih primanja.

Apotekari su takođe dolazili iz Italije, pominju se: u XIV vijeku Enrik Bonanini iz **Barlete** i Đovani Anđelo, takođe iz **Barlete**, u XV vijeku Antonio Beli iz **Narda (Pulja)**, Bernardo iz **Ferma**, a u XVII vijeku Zuane Stabile iz **Barlete**.

¹⁰¹ DACG IAK, Zbirka štampanih stvari (ŠTAMP) III 308. str, list Boka, br. 12, str. 4, Kotor, četvrtak 27. mart (9. april) 1908. godine, godište I.

¹⁰² Kovijanić, Risto, *Kotorski medaljoni*, Perast, 2007. godine.

Brakovi su bili veoma česti između Italijana i Bokelja, posebno u trgovačkim i plemićkim porodicama. U porodičnom fondu Lazari imamo primjer prćije mlade iz porodice Comici (Komići) koja se udaje 1800. godine u ovu prćanjsku porodicu.¹⁰³

Bilo je italijanskog uticaja i kada je *odijevanje* u pitanju. U zbirci kopija dokumenata opisano je kako su se 1624. godine u Kotoru oblačili plemići, građani, pućani, kao i njihove žene. Npr. žene su se oblačile veoma pristojno i otmeno, u dugim i nabranim haljinama od crvenog sukna grimiznog i ljubićastog damasta, atlasa, grubog sukna, gustog tafta sa sitnim vezom, sa rukavima od različite svile koji su izraćeni na naćin kako se nose žene u *Rimu* i *Ankoni*.¹⁰⁴ Sto godina nakon toga, nalazimo primjer narodnog naćina odijevanja dobrotskog pomorca iz 1724.¹⁰⁵ Jećerma je od crvenog sukna, sa malim srebrnim dugmetima, gaće su široke i duge, od plavog porheta, sa ljubićastim dokoljenicama umjesto ćarapa. Na nogama su cipele, kaputić prebaćen „po mornarskiom obićaju“, brci se ne briju, kosa nije mnogo duga i povezana je u perćin.

U okvirima modnih kretanja treba posmatrati i ženski graćanski kostim u sjeverozapadnom dijelu Boke Kotorske kao ispitivanom uzorku u XVIII vijeku. Glavni prenosioci evropskog naćina odijevanja bile su Italijanke koje su došle u ove krajeve poslije smjene tursko-mletaćke vlasti krajem XVII, kao i tokom XVIII vijeka, a koje su bile supruge, kćerke ili majke vojnika, zanatlija, trgovaca, ljekara, nićeg i višeg administrativnog osoblja. One su donijele i nastavile da slijede modu poznatu iz mjesta svog ranijeg boravišta. To je prvenstveno bila moda odgovarajućih društvenih slojeva u *Veneciji*, ali navode se, npr. i djelovi odjeće iz *Senigalije*. Sa tim

¹⁰³ DACG IAK, Porodićni fond Lazari (POL) I – 10, 10 t i 10/1, 22. oktobar 1800. godine.

¹⁰⁴ *Mercatores et nautae (Trgovci i pomorci Boke)*. Katalog izloćbe, Zagreb 2003, str. 30.

¹⁰⁵ DACG IAK, UPM XLII – 65, 66, 22. septembar 1724. godine.

gradom – sajmištem Boka Kotorska je održavala žive trgovačke veze. Pošto je u XVIII vijeku došlo i do širenja modnih žurnala, modnu odjeću izrađivali su i krojači u Hercegu Novom.

Bitnost i *poštovanje* naših ljudi u Italiji se ogleda i kroz sliku sahrane dužda (principe) i glavnog pomorskog kapetana (capitano generale da mar) Frančeska Morosinija koji je umro u gradu Naplio na Peloponezu na kojem su učestvovali Peraštani 15. januara 1693. godine u Crkvi Svetog Antona u rečenom gradu.¹⁰⁶

Sam Frano Visković (1836-1805), autor knjige *Storia di Perasto*, umro je i *sahranjen* u **Trstu**, kao i mnogi drugi značajni Bokelji, ali i oni manje poznati.

Dionizije de Sarno – San Đorđo¹⁰⁷

Dionizije de Sarno San Đorđo se rodio u Napulju 1856. godine u plemićkoj porodici. Muzičke studije je završio u Napulju i Firenci. Prvo namještenje je dobio u Trstu. Kao dirigent u novosagrađenom hotelu u Njujorku nije otišao, jer je hotel izgorio. U tom periodu De Sarno je upoznao uticajnog dr Rada Kvekića iz Kotora koji ga je angažovao za dirigenta duvačkog orkestra kotorske opštine.

Tokom svog sedmogodišnjeg rada u Kotoru kao dirigent i pedagog, pjesnik, kompozitor opera i popularnih djela, kvalitetno je obnavljao stari duvački orkestar. Obrazovao je buduće muzičare kroz „besplatnu muzičku školu“ i sam kaže: *rezultat je što sam dobio okolo 112 učenika, među kojima ima ih priličan broj odličnih*. Orkestar je izvodio koncerte često prilikom brojnih državnih praznika, blagdana i izleta. De Sarno je koristio popularne motive italijanskih opera XIX v. i melodiku njegovog rodnog tla, uz korištenje lokalnih napjeva i folklornih motiva iz Boke, Crne Gore i Srbije.

¹⁰⁶ Visković, Frano, *Storia di Perasto*, str. 326, Trieste, 1898. godine.

¹⁰⁷ DACG IAK, Muzička zbirka (MUZ VI)

Dionizije de Sarno San Đorđo

Djelo *Balkanska carica*, objavio je u Trstu 1891. godine. Na osnovu teksta crnogorskog knjaza Nikole Petrovića, De Sarno je komponovao muziku. Sačuvan je njen klavirski izvod u biblioteci *Đurđe Crnojević* na Cetinju.

Bio je veoma omiljen kako zbog rada tako i zbog svoje vedre prirode. Koncerti u njegovu čast priređivani su više puta, pa je recimo na pedesetogodišnjicu njegova muzičkog rada, kotorski duvački orkestar izveo marš *Pedesetogodišnjica*, koji je on sam za tu priliku komponovao.

I ljubavni život ga je neraskidivo vezao za Boku. U Perastu je plemićkoj porodici Krilović štimao klavir, na kome je baš Ida, njegova buduća žena, svirala. Nakon što je Idin otac dokazao plemićko porijeklo mladoženje, brak je sklopljen 1886. godine

u kojem su imali šestoro djece. Na pedesetogodišnjicu braka de Sarnov učenik, tadašnji dirigent Erminio Bagatela, izveo je u Perastu koncert pred kućom bivšeg dirigenta.

U Perastu umire 1937. godine, kada kotorski duvački orkestar učestvuje na sahrani svog starog učitelja.

Zaključak

Arhivska građa u Istorijskom arhivu Kotor sadrži podatke iz najrazličitijih životnih sfera ljudskog djelovanja. Najinteresantnije u proučavanju jeste što je svaka djelatnost tijesno vezana jedna za drugu. Njihovo međusobno preplitanje otkriva naučniku široko polje informacija i ogromne mogućnosti da ne ostane samo u okvirima uske teme koja ga zanima.

Tako je ovaj rad prvenstveno baziran na proučavanju relacija Boke, u širem smislu, odnosno Boke koja je teritorijalno zahvatala područje od Herceg Novog do Paštrovića, i priobalnog dijela današnje Italije, i to na gradove koji su bili van Mletačke republike. Odnosi koji su ovom prilikom proučavani jesu prvenstveno privredni, trgovački, pomorski. Međutim, oni neminovno vuku za sobom mnoge druge veze, tačnije ukazuju na sveobuhvatnu sliku života koja se u čitačevoj misli sažima iako se odvija tokom ogromnog vremenskog perioda. Tome doprinosi način pisanja tadašnjih pisara u kancelarijama raznih državnih organa i institucija iz različitih zemalja i uprava. Oni su veoma često na živopisan način prenosili događanja – sa mnogo detalja, opisa, a ne samo šturim, administrativnim navođenjem činjenica.

U Istorijskom arhivu Kotor postoji oko 1.000 dužnih metara arhivske građe. Od toga, znatna količina spisa nije arhivistički obrađena. U neobrađenoj arhivskoj građi, ali i onoj obrađenoj ima sigurno još mnogo dokumenata koja treba pronaći, treba izvršiti reviziju već urađenih naučno-obavještajnih sredstava i raditi intenzivno na daljoj obradi. Sigurni smo da postoji još mnogo spisa koji se odnose na viševjekovne korelacije Italije i Boke.

CRNOGORSKI VOJNI BJEGUNCI (1914-1916)

Milan Šćekić

Based on the first rate historical sources, this paper deals with the Montenegrin soldiers who were prosecuted as deserters during the First World War (1914–1916).

Pitanjem discipline crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu historiografija se do sada apsolutno ne može pohvaliti. Iako je cijeli jedan vijek prošao od početka Prvog svjetskog rata, jedva da postoji po neki rad (svi se mogu izbrojati na prstima jedne ruke) u kojem se može nešto pročitati o ovoj problematici. Što je bio razlog da istoričari izbjegavaju ove teme, teško je sa sigurnošću kazati. Ali pretpostavke su da im je nedostajala kondicija da se upuste u istraživanje jednog ne tako dugog vremenskog perioda, ali svakako veoma dinamičnog i izuzetno dobro potkrijepljenog arhivskom građom. No, kako se radi o osjetljivom pitanju istoričari koji su se bavili Prvim svjetskim ratom radije su se opredjeljivali da o tome ćute ili jednostavno konstatuju u par rečenica da crnogorska vojska (milicijskog tipa) nije bila sklona redu i disciplini. I time se uglavnom završavala eksploatacija ove priče. Ovakvim odnosom istraživača stvoren je mit o brkatom, časnom i hrabrom

crnogorskom vojniku, koji izuzetno poštuje, prije svega, svoju slobodu i državu, a potom i slobodu i čast drugih. Daleko od toga da takvih vojnika nije bilo, ali istini za volju u crnogorskoj vojsci, baš kao i u mnogim drugim evropskim armijama, nije uopšte nedostajalo onih kojima odanost državi, tuđa sloboda i imovina apsolutno nijesu značile ništa. Izgovori tipa da su sve vojske u Prvom svjetskom ratu vršile raznorazne izgrede i zločine ne može biti opravdanje što se ovakvim i sličnim problemima istoričari nijesu bavili. Po toj logici, ni inostrani istoričari nijesu imali razloga da se pretjerano bave ponašanjem zaraćenih vojski u ratu, a bavili su se. Neki više, neki manje, ali su se bavili. I naravno napisali sasvim solidan fond radova o ponašanju raznih vojski učesnica Prvog svjetskog rata. Svi osim crnogorskih istoričara koji su, čast izuzecima, potrošili cijeli jedan vijek (a namjeravaju i drugi) dokazujući nesporne činjenice – sramnu ulogu pukovnika Petra Pešića u sudbonosnim danima Crne Gore u Prvom svjetskom ratu. Stoga smo se odlučili da ovim radom ukažemo na neke segmente ponašanja crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu, koje naravno, ondašnje crnogorske vlasti nijesu željele da tolerišu.

Austrougarskom objavom rata Srbiji 28. jula 1914. godine počeo je Prvi svjetski rat u Evropi, u koji će se ubrzo uključiti Rusija, Njemačka, Francuska, Belgija i Velika Britanija. Istog dana kada je u Srbiji objavljen rat kralj Nikola je objavio mobilizaciju crnogorske vojske,¹ a samo koji dan kasnije crnogorska Narodna skupština odlučila je da se objavi rat Austrougarskoj.² Nedugo nakon toga (6. avgust – po novom kalendaru) kralj Nikola je pozvao Crnogorce da pripašu oružje i

¹ *Glas Crnogorca*, br. 37, 15. jul 1914, 1.

² *Vjesnik*, br. 48, 19. jul 1914, 1.

krenu „u sveti rat za slobodu Srpstva i Jugoslovenstva“,³ a već sjutradan otpočele su ratne operacije. Iako slabo opremljena, iznurena i desetkovana u Balkanskim ratovima, crnogorska vojska jačine oko 47.000 vojnika (sa dobrovoljcima će se ta cifra popeti na oko 50.000)⁴ je već tokom prvih mjesec dana rata ostvarila zavidne rezultate. Pod njenom kontrolom ubrzo se našao ogroman prostor – od Pljevalja do nadomak Sarajeva (Čajniče, Foča, Goražde, Rogatica, područje Kalinovika i okolina Sarajeva) i od Bara do blizu Kotora (Spič, Petrovac, Sveti Stefan, Budva i Grbalj). Budući da su na tim teritorijama odmah uspostavljene civilne i vojne vlasti, Crna Gora je postala gospodar jednog malog Balkana, a Cetinje 1914. prijestonica države koja se prostirala od Bojane do gotovo samog Kotora i od Đakovice do blizu Sarajeva.

Na ogromnom novoosvojenom području, uprkos prisustvu crnogorskih civilnih i vojnih vlasti, crnogorski vojnici počinili su brojne izgrede. Posebno u jugoistočnoj Bosni, gdje je bio koncentrisan najveći broj crnogorske vojske.⁵ Takvo ponašanje nijesu tolerisale crnogorske vojne vlasti, već su u skladu sa svojim mogućnostima nastojale da sve vojnike koji su se ogriješili o zakon izvedu pred sud i adekvatno kazne. Daleko od toga da su uspjele sve vojnike koji su se ogriješili o zakon da izvedu pred lice pravde, jer je takvih bilo prilično, ali sasvim sigurno je da je jedan broj vojnika koji se teže ogriješio o vojnu disciplinu, procesuiran i uglavnom kažnjen. Time su crnogorske vlasti poslale jasnu poruku, kako svojim vojnicima, tako i tamošnjem civilnom stanovništvu, da neće tolerisati izgrede i nedisciplinu svojih vojnika, i da će u ratnim uslovima štititi

³ *Isto*, br. 52, 25. jul 1914, 1.

⁴ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, 285.

⁵ Milan Šćekić, *Iza linija fronta: Crna Gora 1914-1916*, Podgorica, 2017, 225-244.

živote i imovinu ljudi sa područja koje je crnogorska vojska zauzela u ovom ratu. O tome, uostalom, svjedoče i brojne presude koje su crnogorske vojne vlasti izrekle svojim vojnicima za razna nepočinstva. No, nesumnjivo je, da su i same crnogorske vlasti dobrim dijelom kumovale razuzdanom ponašanju svojih vojnika, izbjegavajući da preduzmu strožije zakonske mjere protiv izgrednika, iako je Vrhovna komanda uporno insistirala na tome.⁶

Od kako je Crna Gora objavila rat Austrougarskoj avgusta 1914. godine, pa sve do vojnog sloma januara 1916. godine, broj crnogorskih vojnika koji su dezertirali nije bio ogroman, ali ni potpuno zanemarljiv. Najveći dio tih vojnika bio je sa područja koja su u sastav crnogorske države ušla 1912. godine, ali daleko od toga da dezerterstva nije bilo među vojnicima iz starih granica Crne Gore, kako tvrde neki neupućeni istoričari. Istina, kod crnogorskih vojnika iz predbalkanske Crne Gore dezerterstvo je bilo manje izraženo nego kod vojnika iz novooslobođenih krajeva. Što je i logično, budući da najveći broj vojnika iz novooslobođenih krajeva nije imao vremena ni da pokuša, a kamoli da se integriše u crnogorsko društvo.⁷ Ako tome dodamo da su žitelji tih krajeva postali crnogorski podanici tuđom a ne svojom voljom, onda ne treba da čudi što su slučajevi dezerterstva kod njih bili izraženiji nego kod drugih crnogorskih vojnika. Vojska iz novooslobođenih krajeva je praktično bez ikakve obuke odvedena u rat da se bori za državu

⁶ Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica, 1997, 103.

⁷ Živko M. Andrijašević, „O nekim osobenostima crnogorskog društva 1914. godine“, Zbornik: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje – Podgorica, 2015, 11.

koju, čast izuzecima, mnogi nijesu ni osjećali kao svoju domovinu. Pritom uopšte nijesu poznavali vojne dužnosti, a jedan broj njih završio je na frontu iako nijesu bili vojni obveznici, jer se regrutacija vršila na brzu ruku i bez jasno propisanih pravila. A od nekoga koga godine i propisi ne preporučuju za vojsku, nije za očekivati da se u ratu ponaša u skladu sa vojnim pravilima, koje uzgred i ne poznaje, a kamoli da se požrtvovano bori na frontu. Tu prije svega mislimo na maloljetnike i one čija je starosna dob nadmašivala granicu od 62 godine, ali i na ostale crnogorske vojnike, koji su bili potpuno nepripremljeni za vođenje modernog rata, kakav je nesumnjivo bio Prvi svjetski rat. To uostalom potvrđuju i naši ondašnji neprijatelji Austrougari, koji Crnogorcima uopšte nijesu sporili da se „hrabro drže u sukobima s pješacima“, ali da imaju veliki strah od šrapnela. „Kad čuju da padaju šrapnele, nagnu odmah u bijeg“, pisao je jedan austrougarski list. Daleko od toga da se austrougarska štampa tome podsmijavala. Ona je samo vjerno predstavila tužnu sliku zaostalosti i nespremnosti crnogorske vojske da vodi moderan rat svjetskog formata. A kao eklatantan primjer toga ističe činjenicu da je crnogorska vojska na samom početku rata imalo vrlo skromne zalihe hrane i da među crnogorskim „bojovnicima imade i staraca“, od kojih neki imaju „bijeke glave poput ovce“.⁸ Da su samo to bili nedostaci crnogorske vojske bilo je dovoljno razloga za briga. Ali kako su oni bili daleko ozbiljniji od onoga što je pisala neprijateljska štampa, nije čudo što se jedan nemali broj vojnika ponašao krajnje nedisciplinovano. A s tim u vezi i što su neki bjekstvom pokušali da pobjegnu od tužne realnosti koju im je priredio Prvi svjetski rat. Naravno, time ne želimo ni najmanje da ih pravdamo, ali ni da zanemarimo slabu materijalno-tehničku opremljenost crnogorske vojske, koja je u određenoj mjeri generisala ponašanje njenih vojnika u ovom ratu.

⁸ *Novosti*, br. 237, 1. septembar 1914, 1.

Branioći optuženih vojnih bjegunaca apostrofirali su pred sudovima da njihovi branjenici (posebno oni iz novooslobođenih krajeva) ne poznaju uopšte vojne dužnosti, što su sudovi uvažavali. Ali jednu stvar su jako dobro znali svi vojnici, i to su svi priznali na procesima koji su vođeni protiv njih – da se iz vojske ne smije bježati. To s druge strane opet govori da kod jednog broja crnogorskih vojnika nije postojala volja da se bore za svoju državu. Tu ne mislimo samo na vojnike iz novooslobođenih krajeva. Tri rata u dvije godine poprilično su iscrpili crnogorske vojnike i njihove porodice koje su se nalazile na samoj ivici egzistenciji. To se odnosi prije svega na vojnike iz predbalkanske Crne Gore, koji su i pored svih tih nedaća pokazali izuzetan borbeni moral. Ali da je moral dovoljan uslov za trijumf u ratu, Crnoj Gori se nikada ne bi desila 1916. godina i vojni slom. Izreka da vojsci moral ulazi na usta, u slučaju crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu apsolutno je netačna. U to su se, nažalost, dobro uvjerali tokom rata crnogorski vojnici, ali i naš neprijatelj, koji je s jedne strane ostao zaprepašćen činjenicom u koliko se bijednom stanju nalazila crnogorska vojska, a s druge se divio da se jedna gola, bosa i gladna vojska tako hrabro borila. Očito je da ni u približno sličnim uslovima austrougarski vojnik ne bi bio motivisan da opali metak na neprijatelja, a kamoli da se onako herojski bori kao gladni i vojnom opremom loše snabdjeveni crnogorski vojnik. Nesumnjivo je da su Austrougari znali i ranije u kakvom se stanju nalazi crnogorska vojska, ali kada su izbliza vidjeli neke stradale crnogorske vojnike, lično su se uvjerali u to da su Crnogorci zalutali u moderan globalni sukob i da više podsjećaju na neke ratnike iz davno prošlih vremena nego na vojnike s početka XX vijeka. „U torbi mu nađoše nekoliko stotina naboja i dva krumpira. Kod nekih nađoše sirovih šljiva.“⁹

⁹ Isto.

Zbog bijednog stanja vojske i očiglednoga zamora od ratova, mnogim vojnicima nije bilo strano da dezertiraju iz vojske, fizički i verbalno se suprostavljaju starješinama, odbijaju da izvrše njihova naređenja, spletkare među vojskom, vrše antidržavnu propagandu, odaju se pljačkanju i raznim drugim izgređima. Samim tim netačne su tvrdnje koje su plasirali vojni istoričari da dezerterstva kod vojnika iz predbalkanske Crne Gore nije bilo, kad arhivska građa govori suprotno. Osim ako dezerterstvo nije kad odete na odsustvo kući, pa se nakon toga ili ne vraćate na vrijeme u jedinicu ili vas organi reda moraju prinudno sprovoditi natrag. Takvih slučajeva bilo je sijaset u crnogorskoj vojsci. Baš kao i slučajeva samovoljnih odlazaka kućama većih grupa vojnika, pa i cijelih bataljona.¹⁰ Ali najveći problem bili su slučajevi individualnih dezerterstava, kojima vlasti nijesu tokom cijelog rata mogle da doskoče. I koja su kako je rat odmicao bila sve veća i veća. „Primjetilo se je da broj vojnika, koji bez dopusta dolaze iz logora i po više vremena bavi po varošima i selima, nije ništa manji ako ne viši od onog prije mog raspisa od 19. septembra o. g. (1914 – M. Š) ... Ovoliki nemar ne samo da onemogućava održavanje dobrog reda u vojsci, već i otežava prečišćavanje pozadine u kojoj ima mnogo besposličara, koji izbjegavaju vojnu obavezu“, pisao je nezadovoljno zastupnik ministra vojnog Risto Popović. Ali mjere kojima je to trebalo spriječiti – da se od svakog vojnika u pozadini „traži dopusni list ili akt nadležne vlasti“¹¹ – nijesu bile prepreka mnogima da do kraja rata vješto izbjegavaju vojnu obavezu. I za to ne snose odgovornost samo vojnici, već i ondašnje vlasti koje nijesu imale nikakvih jednoobraznih

¹⁰ M. Šćekić, *Iza linija fronta*, 298; N. Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, 101-102.

¹¹ Arhivsko bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore (u daljem tekstu ABO NMCG), Nikola I (u daljem tekstu NI), 1914, k. III, 672/1, R. Popović, zastupnik ministra vojnog – svim upravnim vlastima, 9. novembar.

dokumenata koji bi se izdavali vojnicima za slučajeve odsustva. Stoga su vojnici vlastima u unutrašnjosti zemlje pokazivali „kao dokumente za dopust obične manje ili veće biletiće proste hartije“, koje nijesu potpisivale njihove starješine već uglavnom vodnici.¹² A bilo je slučajeva da su vojnici sami sebi izrađivali dozvolu za boravak kući. Oni koji su imali dozvole za odsustvo ili su zbog bolesti upućivani da se liječe u bolnice u unutrašnjosti zemlje, često se nijesu vraćali na vrijeme u svoje jedinice ili se uopšte nijesu prijavljivali u bolnice u koje su upućeni, već su vrijeme predviđeno za opravak u bolnicama provodili kod svojih kuća (poput nekog redova haubičke baterije Radovana Moštrokola). A bilo je slučajeva da vojnike upućene na odsustvo ili liječenje vlasti u unutrašnjosti zloupotrebljavaju za vršenje raznih poslova, a da o tome uopšte ne obavijeste vojne vlasti. Loša komunikacija između vojnih i vlasti u unutrašnjosti zemlje doprinosila je priličnom haosu u vojsci, a nesumnjivu korist od nje imali su vojnici koji se nijesu na vrijeme vraćali u jedinice izgovarajući se da su za vrijeme odsustva vršili poslove od državnog značaja. U svakom slučaju vojne vlasti ih zbog toga nijesu mogle pozvati na odgovornost.¹³ Vojnici koji nijesu željeli da se zamajavaju procedurama za dobijanje dozvola za odsustvo, prosto su bježali iz vojske. Neki svojim kućama, a drugi u razne druge odrede crnogorske vojske, kakvi su bili brojni regruti iz Starosrbijanskog odreda.¹⁴ Koliko je bjekstvo među regrutima zacarilo u ovom odredu ponajbolje svjedoči sam komandant tog odreda, koji je apelovao na vlasti u unutrašnjosti da ih što prije pohvataju i upute natrag. „Molim

¹² ABO NMCG, NI 1914, k. III, 505, raspis vojnim komandama i upravnim vlastima, 19. septembar.

¹³ ABO NMCG, NI 1914, k. III, 521, komandir J. Martinović, komandant artiljerije Lovčenskog odreda – komandi Lovčenskog odreda, 23. septembar.

¹⁴ ABO NMCG, NI 1914, k. III, 538, đeneral B. Janković, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – komandi Lovčenskog odreda, 28. septembar.

naredite da se pohvataju i ovamo upute inače ja ću ostati ovde bez vojske i dovesti u opasnost sav ovaj, po nas, po sve važan kraj“. ¹⁵ Ni najmanje ne sumnjamo da ovakvih slučajeva nije

¹⁵ ABO NMCG, NI 1914, k. III, 535, brigadir R. Vešović, komandant Starosrbijanskog odreda – komandi Lovčenskog odreda, 27. septembar. Samo u noći između 26. i 27. septembra 1914. godine pobjeglo je 14 regruta. Iz vojne žandarmerije u Peći pobjegli su u noći između 4. i 5. novembra 1914. regruti: Mirko Vujisić, Marko Đuričković, Petar Đurđić, Lazo Đurđić, Milan Kafedžić (valjda Kavedžić), Stojan Jovović, Radosav Vojvodić i Radosav Žižić. Dana 16. oktobra 1914. godine iz Đakovice su „nekuda“ pobjegli regruti Radovan Ašanin iz Uskoka i Blažo Marković iz Cuca. Novembra 1914. godine komandant vojne žandarmerije u Nikšiću izvijestio je Vrhovnu komandu da je 12 vojnika iz novodobijenog bataljona VI divizije pobjeglo kućama i to: Đordije R. Zdravković, Nikola Đ. Pavković, Miloš St. Cerović, Dimitrije Rakov Asković, Miladin Radojev Kastratović, Anđelko D. Krstović – svi iz Bjelopoljskog bataljona, Milosav K. Krstić, Savo Dim. Lazović, Špiro St. Jašović – Pečki bataljon, Uroš Mijajlov Ćumpalović, Ilija Živkov Maksimović – Istočki bataljon i Đordije J. Bogićević iz Dobrodolskog bataljona. Iz Trebješkog bataljona otišli su bez ikakvih dozvola kućama sljedeći vojnici: Vidak Nikčević (2. četa), Todor Đurić (3. četa), Jakov Perković (3. četa), Stevo Samardžić (4. četa), Srećko Ćetković (6. četa), Aleksa Radović (6. četa), Pero Kojašević (6. četa), Jošo Zagradanin (6. četa), Aleksa Mandić (7. četa), Vukota Vuković (7. četa), Simo Vukotić (7. četa), Šoro Mrdak (8. četa), Simo Zeković (8. četa), Periša Milinković (8. četa) i Milan Babić (8. četa). (Državni arhiv Crne Gore (u daljem tekstu DACG), Ministarstvo vojno (u daljem tekstu MV), Vojna žandarmerija (u daljem tekstu VŽ), 1909-1915, fascikla (u daljem tekstu – f) 1, 165, poručnik B. Đelević, komandant žandarmerije u Gusinju – kapetanu J. Vujisiću u Plavu, 5. novembar 1914; DACG, MV 1909-1915, VŽ, f-1, 2846, brigadir R. Vešović, komandant Starosrbijanskog odreda – komandi žandarmerije u Gusinju, 17. oktobar 1914; DACG, MV 1909-1915, VŽ, f-1, 48, komandir V. B. Božović, komandant vojne žandarmerije u Nikšiću – Vrhovnoj komandi, 17. novembar 1914; DACG, MV 1909-1915, VŽ, f-1, 4805, brigadir Jovo Đerić, komandant III divizije – komandi vojne žandarmerije Nikšić, 14. januar 1915.)

bilo i u ostalim odredima. Naprotiv. Samo krajem 1914. godine Sandžačka vojska potraživala je petoricu regruta koji su po svemu sudeći pobjegli u bataljone narodne vojske: Luku Đokinog Savića (Selačko-šestanski bataljon), Nika Borova Ulićevića (Ceklinški bataljon), Blaža Ilijinog Mihailovića (Ceklinški bataljon), Obrada B. Kneževića (Cucki bataljon) i Mila Pekića (Gornjo-crmnički bataljon).¹⁶ Njihovo, ali i hvatanje raznih drugih vojnih bjegunaca otežavala je slaba koordinacija između vojnih i civilnih vlasti.¹⁷ No, mi se u ovom radu nećemo baviti onim vojnicima koji su dezertirali iz vojske tokom 1914-1916, a za koje ne postoje dokazi da su procesuirani zbog toga, već samo onima koji su zbog toga pozvani na odgovornost.

Takvi su u moru crnogorskih vojnika na prostoru jugoistočne Bosne bili komordžije muhamedanci: Osman Kazmović, Šaban Franca, Imin Kujović, Šaban Alić, Murat Alić, Mehmed Franca, Šaćir Franca, Halit Spahić, Suto Kos, Elez Pilica, Elmaz Karišik, Rafet Omerov, Mahmut Emrov, Asan Ibrov, Bilsan Šerifov, Elmaz Martinović, Nuo Alić i pravoslavac Jovan Jevtović. Ova lica je komanda Sandžačke vojske potraživala od Oblasne uprave u Pljevljima, ali su komandi privedeni samo: Alit Spahić, Mehmed Franca, Suto Kos, Elmaz Karišik, Mahmut Spahić, Hasan Bojačić (valjda Bojadžić), Elez Pilica, Ahmet Franca i Osman Kasumović. Od navedenih trojica su bili malodobni (Ahmet Franca, Elez Pilica i Hasan Bojadžić), pa samim tim nijesu bili vojni obveznici, dok se za Osmana Kasumovića, koji se nije spominjao u aktu komande Sandžačke vojske nije mogla utvrditi krivica. Stoga je nad pomenutim

¹⁶ ABO NMCG, NI 1914, k. III, 777, pukovnik P. Pešić, pomoćnik načelnika štaba crnogorske Vrhovne komande – komandi Lovčenskog odreda, 17. decembar.

¹⁷ ABO NMCG, NI 1914, k. III, 599, R. Popović, zastupnik ministra vojnog – komandi Lovčenskog odreda, 10. oktobar.

Kasumovićem sa trojicom maloljetnika prekinut istražni postupak, dok su Šaćir Franca (22), Mahmut Spahić (18), Elez Karišik (20), Mehmed Franca (23), Suto Kos (43) i Amid Spahić (30)** optuženi da su pobjegli iz vojske. Optuženi su pred Vojnim sudom Sandžačke vojske u Pljevljima (komandir Rade Medenica – predsjednik, komandir Božo Rakočević, komandir Drago Bakić i komandir Milo Kršikapa – sudije), iznijeli izjave sračunate na izbjegavanje krivične odgovornosti. Tako je Šaćir Franca izjavio „da je gonio ranjenike do u Goraždu; da su mu tu konja oduzeli i primorali ga da goni ranjenike do u Pljvelja“, a da je odatle po dozvoli kapetana Pavićevića otišao kući (Pavićević ove navode nije potvrdio); Mahmut Spahić je kazao da otišao kući nakon povlačenja s Glasinca, jer se navodno izgubio; Elez Karišik je bjekstvo iz vojske pravdao time „jer nije mogao da trpi više golotinju i bosotinju (ovo je tvrdio i Suto Kos, kome je sve to dodijalo ali samo na Kozari – M. Š); Mehmed Franca je kazao da je „gonio ranjenike do Pljevalja“ i da je nakon toga otišao samovoljno kući, dok je Amid Spahić u svojoj odbrani saopštio da je pobjegao kući jer je bio bolestan. Nijedan od optuženih nije sporio krivično djelo koje im se stavljalo na teret, pa je to bio razlog da ih Sud sve osudi blažim kaznama (2 godine robije). To se nije odnosilo jedino na Šaćira Francu, koga je Sud oslobodio odgovornosti i naredio mu da se vrati u jedinicu, jer nije mogao da utvrdi njegovu krivicu. A sumnjao je da je Franca „silom mogao biti primoran da goni ranjenike“.¹⁸ Inače izrečena kazna nije bila visoka, jer Vojno krivični zakon za slučajeve samovoljnog udaljavanja, zbog čega su pomenute komordžije osuđene, „ma i za najkraće vrijeme“ predviđao je u ratnom stanju zatvorske kazne od najmanje 2 godine. Dok je za bjekstvo u ratnim uslovima zakon propisivao

** pominje se i kao Alit.

¹⁸ DACG, MV 1914, Vojni sudovi, (u daljem tekstu VS), predmeti, f-10, 3, spisi predmeta za Šaćira Francu i Mahmuda Spahića i dr.

gubitak vojničke časti i 10 godina robije. Zakon je predviđao i smrtnu kaznu, ali samo ako se radilo o povratniku.¹⁹ No, budući da je bilo slučajeva da vojnici praktično cijeli rat provedu u bjekstvu i da nakon lišavanja slobode dobiju svega 3 godine zatvora, onda ova presuda nije bila ni tako blaga. Ali u principu vojni sudovi su uglavnom kažnjavali vojnike (ukoliko nijesu povratnici) sa dvije godine zatvora, za slučajeve udaljavanja ili bjekstva iz vojske. Naravno, ukoliko ne bi u bjekstvu počinili još neko krivično djelo.

Za isto krivično djelo suđeno je i Trifunu Kovačeviću, vojniku Bučičkog bataljona (Donjovasojevička brigada). Inače Kovačević nije sporio djelo koje mu se stvaljalo na teret, ali je baš kao i gorenavedeni muslimani istakao da se na bjekstvo odlučio samo zato što je „ogolio“, te da je samo želio da kod kuće uzme „kakve čakšire i drugoga“, nakon čega je navodno imao namjeru da se vrati. To su uostalom radili mnogi vojnici i nijesu imali nikakvih pravnih konsekvenci, tvrdio je Kovačević. A on je, navodno, za razliku od drugih vojnika pred cijelim vodom i vodnikom kazao da će da ide kući. Istina, vodnik mu to nije ni odobrio ni osporio. Ali istina je i da do kuće nije stigao, jer ga je policija uhvatila u Čajniču i oduzela mu malo duvana, „jedne gaće i košulju, kao i britvu brijaču“, za koje je tvrdio da su njegove i da nijesu opljačkane. Njegova odbrana nije djelovala nimalo uvjerljivo, pa ga je Vojni sud Sandžačke vojske osudio ga na 3 godine zatvora.²⁰

Na samo godinu dana manju kaznu osuđene su komordžije Čevskog bataljona: Arso Pušonja (65), Diko Terzić (51) i Savo Despot (45). Optuženi Pušonja je kao razlog za bjekstvo naveo bolest. Pušonja je tvrdio da je bio bolestan još od kada je crnogorska vojska prešla „sa ove strane Drine“, pa je zato morao

¹⁹ *Glas Crnogorca*, br. 32, 24. jul 1910, 2.

²⁰ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-10, 7, spisi predmeta za Trifuna Kovačevića.

da ode kući, gdje je takođe neko vrijeme bolovao. Ali čim se oporavio obavljao je razne poslove od državnog značaja pri opštini iz koje je bio. I komordžije Diko Terzić i Savo Despot su tvrdili da su po dolasku kući obavljali razne poslove pri svojoj opštini, ali za razliku od Pušonje, kao razlog svog bjekstva su naveli, ono što su mahom navodili svi bjegunci - „da su bili bosi i goli“. U to naravno ne treba sumnjati. Ali neće biti da su samo oni bili goli i bosi, već je cijela vojska bila u takvom stanju. Tako da su ovi izgovori bili dobro poznati Vojnom sudu Sandžačke vojske i na njih se nije posebno osvrtao. Svu trojicu je osudio na kaznu robije u trajanju od po dvije godine. Ovu presudu preinačio je Veliki vojni sud (vojvoda Gavro Vuković – predsjednik, Milo Dožić, komandir Agica Lakić i komandir serdar Joko Jovičević), s tim što je Terziću i Despotu potvrdio kaznu, a Pušonju je oslobodio svake odgovornosti jer nije bio vojni obveznik budući da je imao 65 godina. Kao olakšavajuću okolnost osuđenima Veliki vojni sud je uzeo nepoznavanje dužnosti „i ranije režimske prilike u kojima su se nalazili“.²¹

Presudom Velikog vojnog suda osuđeni su zbog samovoljnog udaljavanja i vojnici Donjovasojevičke brigade (Bučički bataljon) Đukan (50), Mušo (50) i Mileta Marsenić (35). Pomenuti trojac samovoljno je napustio svoje jedinice i otišao kućama, ali budući da nijesu negirali krivicu ni kazne nijesu bile visoke. Mušo Marsenić je kažnjen sa dvije godine zatvora, njegov rođak Đukan osuđen je na dvije godine robije, dok je Mileta Marsenić osuđen na 8 godina robije, budući da je bio povratnik u vršenju ovog djela, te da je bježao kao vojnik kući i dok se nalazio na položaju u Grahovu.²² I dobro su prošli u to nema sumnje, jer je zakon predviđo znatno strožije kazne.

²¹ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-10, 8, spisi predmeta za Dika Terzića, Arsa Pušonju i Savu Despota.

²² DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-10, 9, spisi predmeta za Muša, Dukana i Miletu Marsenića.

Ne raspoložemo podacima da li je i na koliko godina osuđen zbog bjekstva i krađe neki Zajko Đolić iz Pljevalja. Sve što znamo o njemu je da je musliman i da je kao komordžija uzet iz Pljevalja u komandu Sandžačke vojske, gdje je 10. oktobra 1914. godine pokrao lične stvari oficira ovog štaba nakon čega je najvjerojatnije pobjegao u pravcu Pljevalja. Kako je u Pljevljima imao sestru, tamošnjoj Oblasnoj upravi naređeno je da preko područnih vlasti budno motri ako ovaj dođe kući, da bi se lišio slobode i uputio u štab Sandžačke vojske.²³

Zbog samovoljnog udaljavanja procesuiran je i kažnjen od strane Vojnog suda Sandžačke vojske i Simeun Mićković, vojnik iz bataljona Župe-nikšićke. Mićković je 10. oktobra 1914. godine dobio dozvolu od komandanta čete kapetana Andrije Đokovića da iz Bosne gdje se nalazio, posjeti ranjenog oca u Pljevljima. No, umjesto u Pljevlja, Mićković je otišao u Župu nikšićku. Pred Sudom je svoj gest pravdao time da je u Pljevljima vidio kako mnogi „gone svoje ranjenike kućama“, te da je i on želio oca povesti kući, ali nije imao prevoznog sredstva. Zbog toga je otišao u Župu nikšićku kako bi uzeo konja kojim je namjeravo dovesti oca iz Pljevalja. Ali kako se uplašio da ga vlasti na tom putu ne uhvate i vrate za Pljevlja, kada se nalazio negdje oko Tare, dosjetio se da napravi lažnu dozvolu, koju mu je napisao navodno neki vojnik da bi obmanuo vlasti. Ali očito da mu taj manevar nije uspio, pa ga je Vojni sud Sandžačke vojske kaznio nešto blažom kaznom - godinom dana zatvora. Svakako da su prilikom odmjeravanja kazne olakšavajuće okolnosti za Mićkovića bile te što je ranije bio neosuđivan, ali i njegove godine. Mićković je imao svega 17 godina, 4 mjeseca i 7 dana!²⁴

²³ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-10, 11, spisi predmeta za Zajka Đolića.

²⁴ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-10, 15, spisi predmeta za Simeuna Mićkovića.

Presudom Velikog vojnog suda svakako je moglo biti zadovoljno i sedmoro komordžija Vasojevićke brigade: vodnik Jevto Dukić (50), Stojan Vukićević (56), Nikola Kićović (60), Dujo Vukićević (52), Stevan Vesković (60), Sava Račić (60) i Vaso Bakić. Pomente komordžije su samovoljno otišle svojim kućama sa Kozare, prilikom povlačenja crnogorske vojske sa Drine. Tom prilikom su sa sobom odveli kućama i po jednog državnog konja. Na pretresu okrivljeni nijesu poricali da su napustili vojnu dužnost i otišli kućama, ali su taj postupak pravdali time da su i sve ostale komordžije pošle kućama, te da je sa time bio upoznat njihov starješina kapetan Gavro Marsenić i da niko zbog toga nije potraživan. Naravno, ova odbrana za Sud je bila potpuno neprihvatljiva. Pritom su i okrivljeni uhvaćeni u laži, jer je kapetan Marsenić na suđenju negirao da je izuzev okrivljenih, ijedan drugi komordžija otišao kući. Naprotiv, svi su bili raspoređeni „na razne poslove u vojsci“. Jedino je Savo Račić dobio usmeno dozvolu za odlazak kući od kapetana Marsenića, dok je Vaso Bakić svo vrijeme rata bio bolestan o čemu je Sudu podnio ljekarsko uvjerenje. Presudom Vojnog suda Sandžačke vojske Jevto Dukić, Nikola Kićović, Dujo Vukićević i Stevan Vesković osuđeni su na po 2 godine robije i gubitkom vojničke časti, dok su Savo Račić i Stojan Vukićević kažnjeni sa po šest mjeseci zatvora. Vaso Bakić oslobođen je krivične odgovornosti. Veliki vojni sud preinačio je presudu Vojnog suda Sandžačke vojske, s tim što je Jevtu Dukiću kaznu povećao sa dvije na tri godine zatvora, dok su Savo Račić i Stevan Vukićević, koji su ranijom presudom bili osuđeni na po šest mjeseci zatvora oslobođeni krivične odgovornosti. Ostalima su kazne potvrđene. Sud je oslobađajuću presudu za Račića i Vukićevića obrazložio time da su pomenuti vojnici usljed fizičkih nedostataka nepravilno selektovani da vrše „teške intendantske dužnosti“, a što se tiče Dukića nikakvog obrazloženja nije dao osim da je Dukić, kao i

ostali samovoljno napustio dužnost. Ali zašto je samo on prošao sa nešto većom kaznom nijesmo uspjeli doznati. U svakom slučaju kažnjeni su standardnom kaznom od dvije godine zatvora, iako su sa sobom odveli državne konje, čime su počinili i djelo protivpravnog otuđenja državne imovine.²⁵

Pred Vojnim sudom Sandžačke vojske procesuirano je zbog bjekstva 12 komordžija iz Pljevalja: Lazar i Rade Macan, Jašar Mehović, Osman Sijamić, Rade Cupar, Filip Krvavac, Jovo Đuković, Gavro Beljkaš, Rade Dragaš, Joka Knežević, te vojnici Josif Joksović i Filip Joksimović. Lazar i Rade Macan i Jašar Mehović zajedno su pobjegli kući, kada se vojska povratila preko Drine, dok ostali po svemu sudeći nijesu skupa napustili povjerenu im dužnost. Nakon što su privedeni pravdi, Lazar i Rade Macan, Jašar Mehović, Rade Cupara i Rade Dragaš oslobođeni su krivične odgovornosti jer su bili malodobni (imali su manje od 18 godina), dok je ostalima određen pritvor.²⁶ Nakon sprovedenog procesa Vojni sud Sandžačke vojske je Josifa Joksovića osudio na tri godine robije i gubitak vojničkih časti, dok su Filip Krvavac i Jovo Đuković kažnjeni sa po dvije godine robije i gubitkom građanskih časti. Jovo Knežević, Filip Joksimović i Gavro Beljkaš oslobođeni su krivične odgovornosti i upućeni u svoje jedinice. Pošto su se okrivljeni žalili na presudu Vojnog suda Sandžačke vojske prvostepena presuda upućena je na razmatranje Velikom vojnom sudu.²⁷ Ali odluka je bila

²⁵ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-10, 19, spisi predmeta za Jevta Dukića, Stojana Vukićevića, Nikolu Kićovića, Duja Vukićevića, Stevana Veskovića, Savu Račića i Vasa Bakića.

²⁶ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-10, 20, spisi predmeta za Lazara Macana, Rada Macana, Jašara Mehovića, Osmana Sijamića, Rada Cuparu, Filipa Krvavca, Jova Đukovića, Gavra Beljkaša, Rada Dragaša, Joka Kneževića, Josifa Uskokovića i Filipa Joksimovića.

²⁷ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 45, spisi predmeta za Josifa Joksovića i društvo.

istovjetna. Zbog samovoljnog udaljavanja iz jedinice Josif Joksović (bataljon Kamenogorski) je ponovo oglašen krivim i osuđen na tri godine zatvora, dok su Filip Krvavac (bataljon Bobovski) i Jovo Đuković (bataljon Kamenogorski) osuđeni na po dvije godine zatvora. Filip Joksimović, Gavro Beljkaš i Joko Knežević oslobođeni su krivične odgovornosti „s tijem da plate svoje eventualno učinjene u pritvoru troškove“. Sud je nepobitno utvrdio da su Josif Joksović, Filip Krvavac i Jovo Đuković samovoljno napustili dužnost, i nije uvažio odbranu Krvavca da je dužnost napustio jer su ga boljeli zubi, niti odbranu Đukovića „da mu je odoljela čolitinja“. U slučaju Filipa Joksimovića utvrđeno je da ga je početkom novembra 1914. godine pregledao u Čajniču divizijski ljekar, doktor Vulcanović, koji je tom prilikom konstatovao „da je opuščen na desnoj strani od čega Joksimović dobija opasne pripadke bolove“ zbog čega nije sposoban da obavlja „nikakvu vojničku službu“, a posebno ne teške komordžijske poslove. Doktor Vulcanović je i u slučaju Gavra Beljkaša konstatovao da je „opuščen na desnoj strani“, ali je zaključio da može vršiti vojničke dužnosti. No, sa tim mišljenjem se nije slagao načelnik saniteta doktor Ognjenović, koji je izjavio „da se Gavro Beljkaš pod navedene bolesti ne može smatrati sposobnim za vršenje intendantskih poslova, jer i kod njega mogu nastupiti isti bolovi, kao i kod Filipa Joksimovića“. U protivnom, postojala je opasnost da mu se zdravlje ozbiljno naruši „spuštanjem crijeva u mošnjici i tako dalje“. Sud je uvažio stav doktora Ognjenovića, kao i činjenicu da Joko Knežević zbog godina nije podlijegao vojnoj obavezi, te ga je stoga morao osloboditi odgovornosti.²⁸

Zbog bjekstva iz vojske procesuirani su pred crnogorskim vojnim sudovima i Kajica Sekulić, Petar Vuković, Ćirko

²⁸ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 30, spisi predmeta za Filipa Krvavca, Jova Đukovića, Josifa Joksovića, Gavra Beljkaša, Joka Kneževića i Filipa Joksimovića.

Sekulić, Živko Bošković, Petar Furtula, Milun Mažević, Lazar Jelić, Živko Baltić, Gruban Konjević, Miloš Medojević, Mile Konjević, Ristan Furtula, Milija Medojević, Ninko Sekulić i Milovan Ristić. Na osnovu sprovedenog postupka zbog bjekstva iz vojske Lazar Jelić osuđen je na tri godine robije i gubitak vojničkih časti, a na istu vremensku kaznu osuđen je i komordžija Mile Konjević. S tim što je Konjević osuđen za samovoljnog napuštanja dužnosti. Isto krivično djelo stavljalo se na teret Ninku Sekuliću, Miliji Medojeviću, Grubanu Konjeviću, Milunu Maževiću i Petru Vukoviću, koji su osuđeni na po dvije godine zatvora, dok su Miloš Medojević, Milovan Ristić, Živko Baltić, Živko Bošković, Petar Furtula, Kajica i Đuro Sekulić i Ristan Furtula oslobođeni krivične odgovornosti. Miloš Medojević se jedini nije branio da je zbog bolesti napustio položaj. Štaviše u rat je pošao kao dobrovoljac sa svega 14 godina, pa kako nije bio vojni obveznik Sud ga nije mogao ni oglasiti krivim. Ostali koji su oslobođeni krivične odgovornosti, bjekstvo su pravdali ili validnom medicinskom dokumentacijom ili su ih njihove starješine opravdale pred Sudom izjavama da nijesu bili sposobni za ratne operacije usljed lošeg zdravstvenog stanja. Bolešću su se pred Sudom pokušali opravdati i Lazar Jelić i Mile Konjević, ali svoje navode nijesu mogli ničim potkrijepiti. Jelić nije krio da je bez ikakve dozvole otišao sa Glasinca, ali nije mogao svoju bolest dokazati jer se nigdje nije prijavljivao ljekaru. Ni komordžija Mile Konjević nije krio da je samovoljno napustio dužnost, ali za razliku od Jelića, tvrdio je da se prijavljivao u bolnicu „da je bolestan od rektine“, ali da ga „kao bolesnika te vrste nije htjela primiti“. Ove navode Konjević takođe ničim nije potkrijepio, a kako je na osnovu ljekarskog pregleda dr Zarubice od 28. novembra 1914. godine utvrđeno da je Konjević potpuno zdrav, Sud nije uvažio njegovu odbranu. Baš kao ni odbranu ostalih osuđenih u ovom predmetu.²⁹

²⁹ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-10, 22, spisi predmeta za Kajicu

Početak novembra 1914. godine „jedna masa vojnika iz Donjo-vasojevičke brigade... pokušala je nasilno poći svojim kućama“, ali ih je u tome spriječila komanda Sandžačke vojske, koja je preduzela sve neophodne mjere da se vojnicima „spriječi polazak svojim kućama“. Nakon što su razoružani u Pljevljima, sprovedeni su u Čajniče u pritvor: vodnik Milisav Gudović, Božina Čukić, Arso Dević, Miloš Milošević, Milija Džiknić, Đukan Marsenić, Arso Čukić, desečar Avro Bakić i Milić Račić. Pored dezerterstva ovi vojnici su odgovorili i za pljačke koje su počinili usput preko Boljanića. Sudio im je Vojni sud Sandžačke vojske, ali kako je počinio brojne proceduralne propuste, od strane Velikog vojnog suda naloženo je ponovno suđenje „smatrajući predmet hitne prirode“.³⁰

Pred Vojnim sudom Sandžačke vojske odgovarali su zbog bjekstva iz vojske: Miloš (57) i Vukadin Miketić (22), obojica iz bataljona Andrijevičkog, Jevto Birov (40) iz bataljona Poličkog, Radivoje Živković (20), redov Pečkog bataljona, kao i komordžije: Luka Lučić (13), Sulejman Dizdar (18), Jašar Ismailović (25), Novica Asovac (30), Ilija Vasilijević (74), Ivan Šljivić (75), Mihailo Laketić (68), Miloš Gordović (14), Đorđe Čepić (70), Ilija Lučić (65), Sava Mentović (63), Danilo Zečević (13), Asan Odović (25), Adžo Ismailović (17), svi iz pljevaljske oblasti, kao i Alija Adžieminić (15), Alil Šut (50), Ramo Amet (50), Adem Šaban (40) i Hasan Ibiš (24) iz đakovičke oblasti. Na javnom pretresu svi optuženi su priznali krivicu koja im se stavljala na teret. Njihov branilac tražio je od Suda da se sva okrivljena nepunoljetna lica, stariji od 60 godina života, kao i

Sekulića, Petra Vukovića, Ćirka Sekulića, Živka Boškovića, Petra Furtulu, Miluna Maževića, Lazara Jelića, Živka Baltića, Grubana Konjevića, Miloša Medojevića, Mila Konjevića, Ristana Furtulu, Miliju Medojevića, Ninka Sekulića i Milovana Ristića.

³⁰ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-10, 27, spisi predmeta za Arsa Čukića sa društvom.

optuženi Albanci koji „ne znaju ni jezika ni zakona“, oslobode krivične odgovornosti. Što se tiče optuženog Jevta Birova, njegov branilac je istakao da je nosio svoga ranjenog brata i da su mu Miketići pomagali u tome, te da im se to uzme kao olakšavajuća okolnost. Sud je uvažio odbranu advokata okrivljenih, i po svemu sudeći sve okrivljene oslobodio krivične odgovornosti, sa izuzetkom Mihaila i Vukadina Miketića, Jevta Birova i Radivoja Živkovića, koji su proglašeni krivima i osuđeni na visoke zatvorske kazne. Posebno Mihailo i Vukadin Miketić koji su osuđeni na po 10 godina robije, dok su Jevto Birov i Radivoje Živković osuđeni znatno blaže – na po 3 godine robije. Isti Sud, nešto kasnije, ponovo je sudio okrivljenima i donio nešto blažu presudu. Na osnovu zapisnika i izjava datih na glavnom pretresu Sud je nepobitno utvrdio da su Miloš i Vukadin Miketić i Jevto Birov napustili svoju jedinicu 8. novembra 1914. godine i otišli u Rudo; da su se tamo našli slučajno kada se vodila borba na tom dijelu fronta; da su Vukadin Miketić i Jevto Birov učestvovali u borbama; da su poslije završetka borbe umjesto u svoju jedinicu otišli kućama; da je Miloš Miketić bio najprije dobrovoljac, a da mu je kasnije oduzeta puška i da nije vršio nikakve vojne dužnosti „već da je onako išao uza svoga sina“; da im je komandir čete obećao da će im dozvoliti da odu u Rudo da se vide sa svojim rođacima, ali da nijesu uzeli pisanu dozvolu, već su samovoljno otišli. Pri izricanju presude Sud je uzeo u obzir sve olakšavajuće okolnosti, posebno onu da Miloš Miketić nije imao puške pri napuštanju jedinice. Nova kazna bila je znatno blaža. Miloš Miketić osuđen je na 6 mjeseci zatvora, dok su Vukadin Miketić i Jevto Birov kažnjeni sa po 2 godine zatvora. Veliki Vojni sud potvrdio je ovu presudu.³¹

Na duplo veće kazne osuđeni su Vasilije Lazović (23), Živan Niković (21), Miloš Borović, Vasilije Živković (18), Jordan

³¹ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 39, spisi predmeta za Mihaila i Vukadina Miketića i Jevta Birova.

Anđelković (18) i Đorđe Bulatović (17), vojnici narodne vojske iz Pečkog bataljona zbog bjekstva. Odlukom Velikog vojnog suda Lazović, Niković i Borović osuđeni su na po 4 godine zatvora, Jordan Anđelković i Vasilije Živković na po 2 godine zatvora, dok je Đorđe Bulatović osuđen na šest mjeseci zatvora. Osuđeni vojnici su s jeseni 1914. godine uvršteni u novoformirani bataljon, kombinovan iz Pečke brigade, koji je silom prilika ušao u sastav Dečanske brigade i upućen Sandžačkoj vojsci. Nema sumnje da su osuđeni vojnici napustili svoje jedinice i uputili se kućama, iako su oni tvrdili da su se izgubili, ali ih je na putu između Pljevalja i Šahovića sreo komandant Odreda i nakon toga zatvorio. Veliki vojni sud utvrdio je da osuđeni vojnici uopšte nijesu prošli vojnu obuku, pa se samim tim nijesu ni mogli smatrati redovima, niti obavljati dužnosti koje ne poznaju. Ali, uprkos svemu tome i olakšavajućim okolnostima koje je Sud uvažio, izrečene su im nemale kazne.³² Inače što se dezertstva tiče, Pečki bataljon je možda bio i jedan od najproblematičnijih bataljona crnogorske vojske. Čim je otpočela neprijateljska ofanziva s jeseni 1915. godine cio bataljon je dezertirao svojim kućama iz Tješnja, odbivši naredbu komande Sandžačke vojske da „najprečim putem“ krene za Priboj. U tome naumu najveći broj vojnika nije uspio, jer su po svemu sudeći u tome spriječeni, osim njih 60 koji su se početkom novembra te godine (novi kalendar) i dalje nalazili van domašaja crnogorskih vojnih i civilnih vlasti. Od toga broja najviše ih je bilo iz prve čete Pečkog bataljona (28), dok se iz druge čete potraživalo 14 vojnika.³³

³² DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 38, spisi predmeta za Vasilija Lazovića, Živana Nikovića, Vasilija Živkovića, Miloša Borovića, Jordana Anđelkovića i Đorđa Bulatovića.

³³ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14/a, 108, spisi predmeta za vojnike Pečkog bataljona. Iz prve čete Pečkog bataljona vlasti su potraživale: Pera Vulića, Obrada Dončića, Iliju Janičijevića, Petra Kuća, Krsta Kuća,

Kada su ovako bili orni za bježanje crnogorski vojnici pravoslavne vjeroispovjesti, onda ne treba da čudi što su se na dezerterstvo odlučivali muhamedanci iz novooslobođenih krajeva. Jedan od takvih bio je i komorždija iz Peći Ajriz Adilović, koji je za pokušaj bjekstva iz vojske osuđen na devet mjeseci zatvora, s tim što je kaznu trebalo da izdrži u mjesnom istražnom zatvoru.³⁴ Za razliku od Adilovića, vojnici Petar Pavlović (41) iz bataljona Kamenogorskog i Danilo Grbović (25) iz bataljona Boljaničkog, kaznu su trebali da izdržavaju u Centralnom kaznenom zavodu u Podgorici, budući da ih je Vojni sud Sandžačke vojske osudio na prilično duge vremenske kazne. I to Petra Pavlovića na 8 godina robije i gubitak vojničkih časti, a Danila Grbovića na 9 godina robije i gubitak vojničkih časti. Okrivljeni nijesu poricali krivično djelo, a branili su se uostalom kao i svi drugi vojni bjegunci. Vojnik Pavlović je u svojoj odbrani istakao da je otišao do kuće da uzme preobuku, te da mu je u međuvremenu umrla majka, zbog čega se zadržao 10 dana

Obrada Džavrića, Milovana Hotovića, Mihaila Grujića, Milisava Živaljevića (pominju se i kao Živaljić), Marka Živaljevića, Veljka Živaljevića, Nikolu Gojkovića, Leka Gojkovića, Iliju Gojkovića, Leka Zogovića, Krsta Zogovića, Milovana Jočića, Stevana Radulovića, Mitra Đerića, Petka Loćanca, Sava Loćanca, Iliju Jankovića, Spasoja Zahrijevića, Miloša Ralevića, Krsta Pavlovića, Velja Jovanovića, Milisava Dašića i Blagoja Orlovića. Iz druge čete ovog bataljona potraživani su: Stevan Đokić, Vuksan Nikolić, Nikola Banjac, Vučko Radivojević, Živko Tomić, Radomir Maksimović, Nikodim Tomić (možda i Tošić), Marko Hašanin, Radivoje Rašković, Stašo Stanić, Krsto Vojnović, Arso Gašić, Petar Radosavljević i Spasoje Đokić. Vojnici Petko Loćanac, Savo Loćanac, Veljko Živaljić, Marko Živaljić, Krsto Pavlović, Ilija Cvetkov, Krsto Kuć i Tomo Ostojić pobjegli su sa gradnje puta na Kovrenu. Uhvaćeni su u Beranama. (*Isto.*)

³⁴ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 41, spisi predmeta za Ajriza Adilovića.

kući. Pavlović je tvrdio da je nakon toga krenuo u bataljon, ali da su ga „kod opštine uhvatili“. Optuženi Danilo Grbović je pred Sudom tvrdio da ga je kući pustio kapetan Mihailo Anđelić, ali kako je ovaj to porekao, u svojoj odbrani je naveo „da ga je ‘društvo’ pustilo da traži konja i on onda otišao kući“. Iako se iskazima ovih vojnika nije mogla pokloniti vjera, jer je očigledno da su bili sračunati na izbjegavanje krivične odgovornosti, ne vidimo da su učinili nešto što nijesu radili i ostali vojni bjegunci. A ipak su Pavlović i Grbović osuđeni na neporedivo duže kazne od ostalih. No, Veliki vojni sud nije mislio tako. Naprotiv, utvrdio je da postupak i optužba protiv Pavlovića i Grbovića nijesu sprovedeni po zakonu, a da presuda ne sadrži „zakonom predviđene bitne uslove u pogledu utvrđenja krivice i potrebnih okolnosti, kao i pravilnog određenja kazne“. Stoga je presudu Vojnog suda Sandžačke vojske u Pljevljima poništio i naložio „da se svi povrate na pravilni zakonski postupak“.³⁵

Istu sudbinu doživjela je i presuda Vojnog suda Sandžačke vojske, koja je zbog bjekstva izrečena Krstu Terziću (24), Vladu Daniloviću (24) i Vasiliju Kotlaji (25), svima iz bataljona Boljaničkog. Terziću inače ovo nije bilo prvi put da pobjegne iz vojske jer je ranije već jednom to učinio. U svojoj odbrani je naveo da je još prilikom povlačenja ispred austrougarske vojske, ljeta 1914. godine, od iste bio pretučen i da su mu tom prilikom oduzeli pušku. Od batina je obolio i otišao kući gdje je ostao dva mjeseca. Nakon toga je radio razne državne poslove, a potom je ponovo otišao u vojsku gdje je ostao mjesec dana. Nakon mjesec dana provedenih u vojsci Terzić je po drugi put samovoljno otišao kući gdje se zadržao četiri dana, a nakon povratka u jedinicu dospio je u zatvor. Terzić je priznao izvršenje djela koje mu se stavljalalo na teret, i pokajao se

³⁵ DACG, MV 1914, predmeti, f-11, 42, spisi predmeta za Petra Pavlovića i Danila Grbovića.

„govoreći, da je znao šta će biti, nebi to radio“. I okrivljeni vojnik Vlado Danilović pravdao se pred Sudom da je mislio da neće zbog bjekstva biti pozvan na odgovornost, ali da je prosto bio primoran da sa Paljike (obale Drine) ode do kuće kako bi se snabdio hlebom „pošto je bio skapao od gladi“. U svojoj odbrani dalje je iznio da pet dana nije dobijao trebovanje, te da je do kuće otišao na svega jednu noć i da se već sjutradan prijavio u jedinicu. Nakon jednog dana provedenog kući u jedinicu se vratio i okrivljeni vojnik Vasilije Kotlaja, koji je nakon što nije dobio dozvolu kapetana Mihaila Anđelića da ode do kuće da vidi bolesnog oca, odlučio da samovoljno napusti jedinicu. Kotlaja je smatrao da je kapetan Anđelić mogao bez problema da ga pusti, jer mu se kuća nalazila na svega dva sata od mjesta gdje mu se nalazila jedinica. Ali kako Anđelić to nije učinio, Kotlaja je bez ičije saglasnosti napustio jedinicu. Pred Sudom je priznao krivicu. Budući da niko od okrivljenih nije negirao učinjeno djelo, Vojni sud Sandžačke vojske je brzo donio presudu. Okrivljenog Terzića osudio je na smrt, dok su ostala dvojica (Danilović i Kotlaja) osuđeni na po 3 godine robije i gubitak vojničkih časti. Za Terzića je posebno otežavajuća okolnost bila ta što je bio povratnik u vršenju ovog djela, No, Veliki vojni sud je poništio presudu i naložio Vojnom sudu Sandžačke vojske da ponovi postupak protiv okrivljenih, jer su utvrđeni brojni propusti.³⁶

Određenih propusta od strane Vojnog suda Sandžačke vojske bilo je i u slučaju Jevta Milića (56), komordžije iz Gotovuše, ali ne i novog postupka. Milić je bez valjanog razloga napustio povjerenu mu dužnost na putu između Čajniča i Pljevalja. Odbrana okrivljenog da se na tom putu povrijedio, usljed čega je na desnoj nozi zadobio „nenormalnost“ nije uticala na Sud da

³⁶ DACG, MV 1914, predmeti, f-11, 43, spisi predmeta za Krsta Terzića, Vlada Danilović i Vasilija Kotlaju.

ga oslobodi odgovornosti. Doktor Zarubica, koji ga je pregledao, konstatovao je ovu povredu, ali i to da mu ona u momentu pregleda više nije smetala. Po svemu sudeći ni ranije, već je to bio samo izgovor Miliću da napusti dužnost, koju uzgred nije poznavao. No, bez obzira na to osuđen je od strane Velikog vojnog suda na kaznu zatvora u trajanju od 2 godine.³⁷

Crnogorski komandanti su se tih dana gotovo svakodnevno žalili da im vojnici napuštaju jedinice, posebno oni iz novooslobođenih i pograničnih krajeva predbalkanske Crne Gore. Tako je kapetan Krsto Popović prijavio da je samo iz Kamenogorskog bataljona pobjeglo 27 vojnika, a bjegunaca nije manjkalo ni u bataljonima Andrijevičkom, Kraljskom i Donjovasojevičkom.³⁸ Svjestan značaja svakog vojnika u ratu

³⁷ DACG, MV 1914, predmeti, f-11, 44, spisi predmeta za Jevta Milića.

³⁸ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 58, spisi predmeta za Jovana Ajdukovića sa društvom. Iz Kamenogorskog bataljona su pobjegli: Jovan Ajduković, Josif Ajduković, Milovan Terzić, Miko Drobnjak, Savo Drobnjak, Jovo Drobnjak, Spasoje Đindović (vjerovatno Zindović), Milovan Rovčanin, Ivan Laković, Josif Joksović, Jovan Gogić, Obrad Popadić, Samuilo Goločevac, Petar Šarančić, Novak Damjanović, Savo Šarac, Đole Komarica, Miko Zindo, Milovan Koćelo, Lazar Rovčanin, Mitar Ječmenica, Arsenije Ćirović, Ćetko Ćirović, Petar Pavlović, Ilija Pavlović, dok su komordžije Gavro Beljkaš i Jovo Rovčanin prilikom bjekstva sa odveli komorska konja (oslobođeni odgovornosti); iz Trepačko-šekularskog: učitelj Miličko Vasković i Jovan Perišin Drekalović; iz Andrijevičkog: Milovan Fatić (rezervni oficir), te vojnici Miloš Mikić, Bardžanović (ime se usljed oštećenosti dokumenta ne vidi), Đoko Vuksanović, Diko Dragojević, Jovan Kastratović, Simo Đerković, Janko Đerković, Rade Lekić, Novica Jevrić i Obren Radunović; iz Kraljskog su pobjegli učitelji: Milivoje Dragović, Novica Dragović, Stevan Bojović i redov Milovan Bradić, a iz u Donjovasojevičkog Đukan Bukljić (*Isto*;) Iz Trepačko-šekularskog bataljona takođe je samovoljno otišao Novak Raičević. (DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 37, spisi predmeta za Novaka Raičevića)

sa znatno nadmoćnijim neprijateljem, komandant Sandžačke vojske, brigadir Janko Vukotić, donio je odluku da se svi vojnici koji su osuđeni na kazne zatvora (blaže) od 10 godina odmah upute u svoje jedinice, a kaznu će izdržavati nakon što se rat završi.³⁹ Naravno, ko preživi. Ali kako je nakon ovog rata Crna Gora izbrisana sa političke karte Evrope, čisto sumnjamo da je ijedan od crnogorskih vojnika zbog krivičnih djela učinjenih u ratu robijao u novoostvorenoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca. A za vojnike Milića Stevanovića,⁴⁰ Radula Nedovića (44) – Bučički bataljon,⁴¹ Milovana Popovića (49) – Bučički bataljon⁴², Mihaila Đuraškovića (47) – Bučički bataljon⁴³, Zariju Lutovca (48) – Bučički bataljon⁴⁴ i komordžiju Savu Mentovića (63) – Debanžova baterija⁴⁵, znamo da su procesuirani zbog bjekstva iz vojske, ali ne i da li su osuđeni zbog toga. I da su u svoj odbrani davali izjave sračunate na izbjegavanje krivične odgovornosti. Tako je Stevanović tvrdio da je dobio uvjerenje da pođe u Bijelo Polje navodno „da treba neke samare“; Nedović da je otišao u Bijelo Polje radi liječenja po dozvoli komandanta

³⁹ DACG, MV 1914, VS, f-11, predmeti, 52, odluka komandanta Sandžačke vojske da se svi vojnici osuđeni na kaznu zatvora manju od 10 godina upute u svoje jedinice.

⁴⁰ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 63, spisi predmeta za Milića Stevanovića.

⁴¹ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 76, spisi predmeta za Radula Nedovića.

⁴² DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 77, spisi predmeta za Milovana Popovića.

⁴³ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 78, spisi predmeta za Mihaila Đuraškovića.

⁴⁴ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 79, spisi predmeta za Zariju Lutovca.

⁴⁵ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 75, spisi predmeta za Savu Mentovića.

bataljona; Popović da je imao uvjerenje od doktora da je nesposoban za vojnu službu; Đurašković da je dobio uvjerenje od doktora (reumatizam) da se liječi u Beranama; Lutovac da je imao uvjerenje od komandira čete (poručnika Panta Lutovca) da isprati navodno neke žene i bolesnike do Bijelog Polja; Mentović da je pobjegao s Čemerna kući „od gladi i studeni ... od velikih muka“. Interesantno je, da su ih gotovo sve pohvatale srbijanske vlasti u Prijepolju (Nedović, Popović, Đurašković, Lutovac) odakle su ih stražarno sprovele u Pljevlja.

No, uprkos tome što su crnogorske vojne vlasti najveći broj vojnih bjegunaca osudile na zatvorske kazne i vratile ih na front, to nije dekuražiralo crnogorske vojnike da do samog kraja rata nastave sa tom praksom. Jedan u moru takvih bio je vojnik Kićo Pejović iz Kamenogorskog bataljona, koji je zbog bjekstva iz vojske od strane Vojnog suda Sandžačke vojske bio osuđen na dvije godine robije i gubitak vojničke časti.⁴⁶ Na istu kaznu zatvora ovaj Sud je osudio i Radisava (40) i Pera Bojičića (40) iz Donjovasojevičke brigade, a presudu je potvrdio i Veliki vojni sud. Oba suda pred kojima su procesuirani Bojičići nesumnjivo su utvrdila da su optuženi napustili položaje na Drini bez ikakvih odobrenja vojnih vlasti, što optuženi nijesu ni negirali. Istina, Radisav je tvrdio što i većina procesuiranih vojnih bjegunaca – da je bio bolestan i da je morao otići u pljevaljsku bolnicu, a Pero da je otišao da vrati svoga konja, koga je navodno neki vojnik radi trebovanja odveo sa položaja na kome mu se nalazila jedinica.⁴⁷

Ovakvi i slični izgovori nijesu djelovali nimalo uvjerljivo, pa su crnogorski vojni sudovi strogo držali toga da svakog vojnog

⁴⁶ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 85, spisi predmeta za Kića Pejovića.

⁴⁷ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 90, spisi predmeta za Radisava i Pera Bojičića.

bjegunca, ukoliko nije bio povratnik, kazne najmanjom predviđenom kaznom za to krivično djelo – sa dvije godine zatvora. Na odluku suda da ublaži visinu kazne nijesu uticale odbrane tipa da su vojnici bili „goli i bosí“, te da su kući pošli samo da se preobuku. Između ostalih na taj način su se branili i „vozari“ Debanžove baterije: Ćamil Čengiċ (20) iz Vrela, Jašar Ajanović (35) i Avdo Zulić (17), koji su bez ikakvih dozvola krajem 1914. godine napustili položaj Čemerno – Metaljka. No, osim malodobnog Zulića, koji je oslobođen odgovornosti, Čengiċ i Ajanović su zbog samovoljnog napuštanja dužnosti osuđeni na po dvije godine zatvora, koje su imali izdržati u Centralnom kaznenom zavodu u Podgorici.⁴⁸ Iako su osuđene komordžije bili novopečeni crnogorski podanici muslimanske vjeroispovjesti, vojne vlasti su ih tretirale kao i sve ostale crnogorske državljane. U tom smislu religija prekršilaca vojnih zakona nije ni olakšavala ni otežavala status okrivljenog na Sudu. Dokaz za to su brojne osuđujuće presude koje su izrečene kako hrišćanskim vojnim obveznicima, tako i onima muslimanske vjeroispovijesti. I to zaista služi na čast Crnoj Gori. Ali da su svi vojni obveznici podjednako tretirani pred Sudom zbog ovog djela, apsolutno nijesu.

Primjer za to su vojnici Simo Mijajlović (21) i Krsto Fišeković (21) iz Pećkog bataljona, koji su avgusta 1915. godine bez ičije dozvole iz Pljevalja otišli svojim kućama. Mijajlović se pred Vojim sudom Sandžačke vojske branio da je vršio dužnost pekara na Metaljci, da je poslom otišao u Pljevlja, gdje je primio pismo da mu je brat stradao u borbi sa Albancima. Nakon toga je bez ičije dozvole otišao u Peć, iako je znao da se iz vojske ne smije bježati. U svoju odbranu iznio je još i to da nije „učio u vojni stan“, te da ne poznaje vojne dužnosti. I njegov advokat nastojao

⁴⁸ DACG, MV 1915, VS, predmeti, f-12, 11, spisi predmeta za Ćamila Čengića, Jašara Ajanovića i Avda Zulića.

je opravdati svoga branjenika pred Sudom time da je Mijajlović iz novooslobođenih krajeva, da ne poznaje vojne dužnosti i da je vijest o bratoljevoj smrti morala kod optuženog izazvati stanje uzbuđenosti. Vojni sud Sandžačke vojske nesumnjivo je imao razumijevanja za optuženog čim ga je osudio na svega tri mjeseca zatvora, koju je imao izdržati u Istražnom zatvoru u Pljevljima. Na samo mjesec dana dužu kaznu ovaj Sud osudio je Krsta Fišekovića, pekara po zanimanju, koji je kao regrut radio na putu od Pljevalja ka Gorici. Samo za razliku od Mijajlovića optuženi Fišeković je svoje bjekstvo pravdao time što je ogolio, obosio i ostao bez para, ali da je imao namjeru da se vrati. No, Vojni sud Sandžačke vojske uzeo je kao olakšavajuću oklonost optuženom Fišekoviću to što je kao regrut služio svega dva mjeseca u vojsci, a posebno to što je kao žitelj novooslobođenih krajeva imao neprobuđenu „svijest o disciplini, redu, radu i dužnosti vojnika“. To je uostalom i u slučaju Mijajlovića bio glavni adut Sudu donese onako blagu presudu. Ali neće biti da su samo njih dvojica bili iz novooslobođenih krajeva i da su samo oni imali neprobuđeniju svijest od ostalih, koji su za isto krivično djelo dobijali znatno veće kazne. Pred Velikim vojnim sudom ove presude su preinačene, a Mijajlović i Fišeković s pravom osuđeni na znatno veće kazne, ali koje su bile ispod svakog zakonskog minimuma – po 8 mjeseci zatvora.⁴⁹ Na istovjetnu kaznu zatvora osuđen je i vojnik 8. Debanžove baterije dvadesettrogodišnji Milo Šćekić (pominje se još u sudskoj dokumentaciji kao Mile i Milan) iz Štitara, koji je 17. decembra 1914. godine samovoljno napustio svoju jedinicu i otišao kući, gdje je nakon dvije noći uhapšen i sproveden u pritvor u Čajniče. Pravdao se kao i većina vojnih bjegunaca time da je „ogolio“ i da „nije imao troška“ (novaca). Ova priča uglavnom nije pila vodu, ali se okrivljeni Šćekić nije

⁴⁹ DACG, MV 1915, VS, predmeti, f-13, 42, spisi predmeta za Sima Mijajlovića i Krsta Fišekovića.

mogao požaliti na izrečenu kaznu od 8 mjeseci zatvora, jer je bila ispod svakog zakonskog minimuma.⁵⁰

Na visinu kazne nijesu se mogli požaliti ni komordžije haubičke baterije – Jevrem (30) i Milovan Korać (42) iz Brzave, koje je Vojni sud Sanadžačke vojske osudio na po 3 mjeseca zatvora, zato što su 28. marta 1915. godine napustili „dužnost čobana baterijskih volova iz komorske kolone sa Prošćenja“. Koliko su dobro prošli najbolje govori sam član 71. Vojno – krivičnog zakonika, koji im se stavljao na teret, a koji je i za najmanje udaljavanje u ratnom stanju predviđao zatvor od najmanje dvije godine.⁵¹ Po ovom članu suđeno je i muhamedancu Bahtu Bojadžiću iz Bistrice, komordžiji pri štabu Vasojevičke brigade, koji je 16. februara 1915. napustio vojnu dužnost. Iako je služio vojsku (asker) tvrdio je da nije bio upoznat sa vojnim dužnostima, te da je navodno molio svoga stariješinu Ruša Gusinjsa da ga pusti kući da uzme preobuku jer nije mogao da trpi zimu. Kako mu to ovaj nije dozvolio, samovoljno je otišao kući. Sud mu je kao otežavajuću okolnost uzeo to što je služio vojsku (asker), ali nijesmo upoznati sa tim da li mu je i koliku kaznu Vojni sud Sandžačke vojske izrekao. Jedino čime raspolažemo u slučaju okrivljenog Bojadžića je to da ga je po dolasku kući kmet predao opštinskim vlastima, koje su ga strpale u zatvor sedam dana, dok je u Istražnom zatvoru u Čajniču proveo tri mjeseca.⁵²

Koliko je Sud imao razumijevanja za gorepomenute vojnike najbolje ilustruje slučaj Milička Vasovog Raičevića (35), vojnika Trepačko-škularskog bataljona, koji je zbog bjekstva

⁵⁰ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14/a, 145, spisi predmeta za Mila Šćekića.

⁵¹ DACG, MV 1915, VS, predmeti, f-13 50, spisi predmeta za Jevrema i Milovana Koraća.

⁵² DACG, MV 1915, VS, predmeti, f-13, 51, spisi predmeta za Bahta Bojadžića.

osuđen na znatno veću kaznu – tri godine robije. Kao posebno otežavajuću okolnost Raičeviću je uzeo to što je u bjekstvu proveo dobar dio rata, od 24. septembra 1914. do 2. juna 1915. godine. Ali istini za volju ni ostali vojni bjegunci nijesu hitali da se vrate u svoje jedinice, niti bi se ikad vratili da ih organi reda nijesu hvatali i sprovodili natrag. Okrivljeni Raičević se branio time da je sa Drine kući otišao „od nužde“; da u momentu kada je pobjegao nije bilo sukoba s neprijateljem; da je udovac; da o njegovoj malodobnoj djeci (jedno je imalo dvije a drugo četiri godine) nije imao ko da brine sem njega; da je sve vrijeme bio u planini i čuvao stoku. U svom gestu nije vidio ništa neobično. Štaviše, kazao je Sudu da poznaje mnoge vojnike koji nijesu ni vidjeli fronta a da za to nijesu snosili nikakvih sankcija jer su bili rođaci ili braća poručnika Velimira Novovića. Takvi su po njegovim riječima bili Milija („nije ni kretao na vojsku“), Mijailo i Radisav („ni oni nijesu kretali“), te Novica i Ljubomir Novović koji su kao poručnikova braća cijelu zimu proveli kod kuće. U njegovom kraju bila je cijela četa vojnika koja se krila od vojne obaveze, a neki Jovan Drekalović koji je pobjegao s Glasinca dobio je po Raičevićevim riječima, čak i žandarmerijsku službu u Peći. Za razliku od njih, Raičević je tvrdio da je pitao poručnika Novovića da ga pusti kući ali da ga je ovaj odbio riječima: „Nej boga mi“. Ne sumnjamo da su neke stvari koje je saopštio Raičević Sudu bile istinite. Posebno da se veliki broj vojnika krio po kućama od vojne obaveze. To su znale ondašnje civilne i vojne vlasti, ali nijesu u ratnim uslovima mogle tome lako da doskoče. Ima istine i u tome da su rođaci nekih oficira gotovo cijeli rat proveli u kućama. Ali sve to Raičevića nije moglo da abolira od odgovornosti i pristojne zatvorske kazne, koju mu je Sud izrekao.⁵³ To što su vojni

⁵³ DACG, MV 1915, VS, predmeti, f-13, 49, spisi predmeta za Milička Raičevića.

sudovi često imali različite aršine za vojnike koji su napuštali svoje jedinice, druga je stvar. Eklatantan primjer za to je Radivoje Živković (27), vojnik Pećkog bataljona, koji je zbog napuštanja svoje jedinice osuđen na svega 2 mjeseca zatvora, koliko je bio u pritvoru. U njegovom slučaju (ali i u nekim drugim), priča da je iz novooslobođenih krajeva i da nije poznavao vojne dužnosti, te da je kući otišao samo radi preobuke, pila je vodu.⁵⁴ S druge strane, za vojnike Brzavskog bataljona Minja Jankovića (29), Mira Jankovića (35), Milosava Bubanju (45), Novicu Šćekića (35) i Avrama Terzića (40) nepoznavanje vojnih dužnosti i to što nijesu prošli vojnu obuku takođe su bile olakšavajuće okolnosti. Ali djelo koje se njima stavljalo na teret (samovoljno udaljavanje od svoje jedinice) bilo je neuporedivo lakše od djela gorepomenutog Radivoja Živkovića, koji je odgovarao zbog bjekstva. No, i pored toga Veliki vojni sud osudio ih je sve na po dvije godine zatvora, a Živkovića na svega dva mjeseca. Istina, vojnicima Brzavskog bataljona kazna je bila preinačena, jer je presuda prvostepenog suda glasila – tri godine robije i gubitak vojničkih časti.⁵⁵

Zbog napuštanja svojih jedinica suđeno je i vojnicima Prošćensko-baričkog bataljona, Radulu, Bjelu, Marinku, Marku i Petru Boškoviću, Filipu Lekoviću, Todoru Staniću i Milanu Jovanoviću, a da li su i na koliko su osuđeni nijesmo uspjeli doznati iz raspoložive građe.⁵⁶ No, najgore je od svih vojnih

⁵⁴ DACG, MV 1915, VS, predmeti, f-12, 22, spisi predmeta za Radivoja Živkovića.

⁵⁵ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 91, spisi predmeta za Minja Jankovića, Mira Jankovića, Milosava Bubanju, Novicu Šćekića, Avrama Terzića.

⁵⁶ DACG, MV 1914, VS, predmeti, f-11, 89, spisi predmeta za Radula Boškovića, Bjela Boškovića, Marinka Boškovića, Marka Boškovića, Petra Boškovića, Filipa Lekovića, Tadora Stanića i Milana Jovanovića.

bjeganaca prošao Mihailo Medenica (28) iz Donjomoračkog bataljona, koji se 14. novembra 1914. godine samovoljno udaljio iz jedinice i nije se u nju više vraćao. Kada je uhvaćen i procesuiran osuđen je na 10 godina robije „o državnom trošku“. Ali ne samo zbog dezerterstva, već zato što je prilikom bjekstva iz logora poveo sa sobom jednu kobilu, a kod njega je pronađen i konj pisara Pljevaljske brigade Tomice Čukića, koji je ukraden u noći između 16. i 17. novembra 1914. godine. Gdje je završila kobila koju je Medenica poveo iz svoje jedinice teško je sa sigurnošću reći. Ali pred Sudom je tvrdio da ju je mijenjao sa nekim bosanskim seljakom, koji mu je za tu kobilu dao svoga konja. U tome nije vidio ništa sporno. Štaviše tvrdio je da je lično u borbi zaplijenio tu kobilu, da je to njegov ratni trofej, pa je stoga imao pravo i da je odvede sa sobom. Naravno da je ovakva odbrana bila apsolutno neprihvatljiva za Sud, koji je nesumnjivo utvrdio da Medenica ne govori istinu i da je od napuštanja jedinice počinio više krivičnih djela. Zato ga je i osudio na ovako visoku kaznu zatvora.⁵⁷

Pasioniranu ljubav prema konjima gajio je i vojnik Radoš Čabarkapa (25) iz Prenčanskog bataljona. Ali naravno da zbog toga nije procesuiran pred crnogorskim vojnim sudovima, već zato što je 6. oktobra 1914. godine napustio svoju jedinicu na Glasincu, zajedno sa svojim bratom „ranjenim barjaktarom Urošem“. Tom prilikom je, baš kao i Mihailo Medenica, bespravno poveo sa sobom jednog državnog konja. Na pitanje Suda zašto se nije vratio natrag u jedinicu, kazao je da to nije uradio iz golog straha, jer ga je komandant bataljona provodio jednom kroz redove vojske, kada je prilikom evakuacije Pljevalja prvi put pobjegao iz vojske, pa to iskustvo („posljedice toljaga“) nije želio da ponovo proživljava. No, njegovi strahovi

⁵⁷ DACG, MV 1915, VS, predmeti, f-13, 59, spisi predmeta za Mihaila Medenicu.

nijesu toliko zanimali Sud, koliko činjenica da je ovaj vojnik za kratko vrijeme dva puta napustio jedinicu, da je pritom izvršio djelo krađe i da je nekoliko mjeseci eskivirao vojnu obavezu. Zato ga je osudio na kaznu od 10 godina robije.⁵⁸ Njegov brat, barjaktar Uroš Čabarkapa (36) punih devet mjeseci je izbjegavao vojnu dužnost, baveći se uglavnom privatnim poslovima. Iako je u balkanskim ratovima pokazao hrabrost i bio ranjavan, zbog čega je dobio barjaktarski čin, u Velikom ratu očito nije bio raspoložen za takve podvige. Štaviše, potpuno je ignorisao pozive opštinskih vlasti da se vrati na front, a nije ga mnogo potreslo ni naređenje kapetanske vlasti da neodložno krene u jedinicu. Sve dok nije tamo stražarno sproveden. Kad je priveden pravdi branio se pričom da je bio bolestan, te da ga je to omelo da se vrati natrag u jedinicu. Sud u to naravno nije povjerovao, jer za to nije imao nikakvih dokaza. Uostalom to nije bila istina. Jedina srećna okolnost za njega da ne dobije kaznu kao njegov brat bila je ta da nije bio povratnik u vršenju ovog krivičnog djela. Ali i pored toga osuđen je na potpuno zasluženu kaznu od 5 godina robije.⁵⁹

Pred Vojnim sudom Sandžačke vojske optuženi su od strane komande 2. regrutskog bataljona vojnici Četko Mitrović, Kostadin Blagojević, Lazar Nedić i Mićo Kosić, ali su svi oslobođeni odgovornosti budući da su povjerovali u lažne glasine nekih svojih ratnih drugova da im se četa rasula po bataljonima narodne vojske.⁶⁰ No, ako se i nije moglo dokazati da su ovi vojnici svojevrijedno napustili svoju jedinicu, itekako je

⁵⁸ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14, 45, spisi predmeta za Radoša Čabarkapu.

⁵⁹ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14, 46, spisi predmeta za Uroša Čabarkapu.

⁶⁰ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14, 63, spisi predmeta za Četka Mitrovića, Kostadina Blagojevića, Lazara Nedića i Mića Kosića.

to dokazano za vojnike Rovačkog bataljona Gligorija Jovanovića (40) i Nikolu Bukilića (24). Jovanović je prvi put pobjegao iz vojske novembra 1914. godine nakon čega je došao kući u Rovca. Kući se zadržao svega tri dana, ali su ga mjesne vlasti brzo uhapsile i sprovele natrag u jedinicu. No, za Jovanovića to nije bio nikakav nauk. Nakon mjesec dana ponovo je pobjegao sa položaja na Drini i nije se vraćao u svoju jedinicu sve do pred sam kraj rata 1. decembra 1915. godine, kada su ga uhapsile vojne vlasti. Jovanovićev branilac tražio je od Suda da mu kao olakšavajuću okolnost uzme slabo zdravstveno i familijarno stanje, kao i da se njegov branjenik podvrgne ljekarskom pregledu. Ali budući da je bio povratnik u vršenju ovog krivičnog djela, Vojni sud Sandžačke vojske osudio ga je na svega 5 godina robije i gubitak vojničkih časti.⁶¹ Okrivljeni Bukilić je takođe gotovo cijeli rat proveo kući u Rovcima, jer je sa položaja pobjegao 4. decembra 1914. godine i sve do decembra 1915. godine bio je potpuno nedostupan vlastima. Kada je lišen slobode i priveden pravdi branio se da je bio slabog zdravstvenog stanja, iako svoje tvrdnje nije mogao ničim potkrijepiti. No, sve i da jeste, nije mogao nikako izbjeći krivičnu odgovornost zbog napuštanja jedinice. Iako je praktično cijeli rat proveo kući Bukilić nije strogo kažnjen – tri godine robije i gubitak vojničkih časti, glasila je presuda Vojnog suda Sandžačke vojske.⁶² Nema sumnje da ovo nijesu bili jedini primjeri da vojnici u bjekstvu praktično prespavaju rat. A to govori i slučaj redova III čete II bataljona stajaće vojske (regrutska klasa), Miluna Markova Radojevića (20) iz Kralja, koji je na početku rata (avgusta 1914) služio kao ordonans pri

⁶¹ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14, 64, spisi predmeta za Gligorija Jovanovića.

⁶² DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14, 65, spisi predmeta za Nikolu Bukilića.

komandi Plavsko-gusinjske brigade. Ali čim je odatle upućen u svoju jedinicu pobjegao je kući u Andrijevicu, vješto se krijući od upravnih i vojnih vlasti godinu dana. „Čim bi osjetio i jedni i drugi da ga traže, bježao je s mjesta na mjesto.“ I tako sve od 25. septembra 1914. do 14. septembra 1915. godine. Pred Sudom se branio da je dobio dopust iz komande Plavsko-gusinjske brigade da ode kući na 10 dana, te da je nakon toga otišao u bataljon narodne vojske, ali naravno da se radilo o običnoj neistini, kojom je želio opravdati svoje bjekstvo. No, Vojni sud Sandžačke vojske je raspolagao nesumnjivim dokazima o njegovom dezterstvu, ali nažalost nijesmo imali uvid u presudu, za koju ni najmanje ne sumnjamo da je bila osuđujuća.⁶³

Ostalo nam je takođe nepoznato da li je i na koliku vremensku kaznu osuđen tobdžija haubičke baterije Miladin Karadžić (30) iz sela Maoča (Žabljak), koji je u dezterstvu proveo tačno 8 mjeseci i 13 dana (od 20. decembra 1914. do 18. septembra 1915). Okrivljeni Karadžić upućen je krajem decembra 1914. godine sa vojnicima „iz drugih komanda“ da se prijavi u Nikšić prvom ađutantu kralja Nikole, ali se samo on nije vratio natrag u jedinicu „već je samovlasno tumarao i krio se od vlasti“. Za razliku od mnogih vojnika koji su proveli u dezterstvu mirno dobar dio rata, Karadžić se ponašao kao pravi hajduk. „Mnoge su privatne žalbe dolazile od seljaka iz okolnih sela da vojnik haubičke baterije Miladin Karadžić ide od sela do sela krade i otkida od seljaka sve što mu padne šaka... seli se iz sela u selo samo da mu se ne bi trag saznao i da ga ne bi policija uhvatila.“ Ali kada je lišen slobode crnogorske vojne vlasti su ga teretile pored dezterstva, samo za jednu ukradenu kobilu i šivaću mašinu. Inače tokom postupka je bio jako kooperativan, a

⁶³ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14, 48, spisi predmeta za Miluna Radojevića.

višemjesečno dezterstvo je pravdao time da je dobio „bolest u nogama“, te da se od velikog snijega koji je pao i teškog puta preko planina, razbolio zbog čega je morao ostati kući. Što se tiče šivaće mašine, tvrdio je da su mu je prodali vojnici Donjomoračkog bataljona, koji su mu tom prilikom dali i jednog konja da je na njemu prenese i garantovali mu da ga slobodno može držati dok mu ga država ne uzme.⁶⁴ Ovakvih i sličnih odbrana crnogorski vojni sudovi su se siti naslušali i ni najmanje ne sumnjamo da nijednog trenutka nijesu povjerovali u navode optuženog. Ali vjerujemo da su okrivljenog osudili na visoku zatvorsku kaznu, jer je nesumnjivo utvrđeno da je bjekstvu počinio i brojna druga krivična djela. Za takve slučajeve vojni sudovi su izricali visoke zatvorske kazne.

Kao vojni bjegunci procesuirani su još i Novica Anđelić,⁶⁵ Vidak Rabren (napustio jedinicu sa ocem Jovanom Rabrenom),⁶⁶ komordžije mitralješkog odjeljenja Andrijevičkog bataljona Bajro Luković (20) i Ahmet Srdanov,⁶⁷ te Miladin Jukić,⁶⁸ ali nijesmo mogli doznati da li su i na koliku kaznu zatvora zbog toga osuđeni. To nam ne daje za pravo da ih tretiramo kao vojne bjegunce. Ovakvih slučajeva je bilo još dosta u crnogorskoj vojsci. Samim tim to ne znači da su vojnici navedeni u ovome radu bili jedini dezterteri u crnogorskoj vojsci, jer je takvih bilo neuporedivo više. I to dokazuje obimna građa

⁶⁴ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14, 58, spisi predmeta za Miladina Karadžića.

⁶⁵ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14, 72, spisi predmeta za Novicu Anđelića.

⁶⁶ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14, 74, spisi predmeta za Jovana Rabrena.

⁶⁷ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14, 75, spisi predmeta za Bajra Lukovića i Ahmeta Srdanova.

⁶⁸ DACG, MV 1915-1916, VS, predmeti, f-14/a, 137, spisi predmeta za Miladina Jukića.

pohranjena u domaćim arhivima. Ali za razliku od tih vojnika, o kojima znamo da su ih potraživale vojne vlasti, neke možda procesuirale i zatvarale, za ove smo nesumnjivo utvrdili da su procesuirani pred crnogorskim vojnim sudovima i u najvećem broju oglašeni krivima kao vojni bjegunci. A to je bitna razlika. U svakom slučaju izrečene osuđujuće presude vojnih sudova daju nam za pravo da ih tretiramo kao crnogorske vojne bjegunce.

IZ DNEVNIKA AUSTRIJSKOG BRIGADIRA GABRIJELA RODIĆA U VEZI PLANIRANOG AUSTRIJSKOG POTHVATA PREMA CRNOJ GORI 1859. GODINE

Željko Karaula

The Vienna War Archive keeps the Journal of the Austrian General, baron Rodić (1812-1890). The journal recordings cover a continuous period of 32 years, from 29 March 1859 to 26 April 1890. One part of the Journal is related to the role which Rodić had regarding Montenegro under the entire Austrian foreign policy. In this paper there's a selection of parts of the Journal from 1859 which describe the policy of General Rodić (and General Đorđe Stratimirović) who worked according to the instructions coming from the Austrian imperial court on a conspiracy/project against the Montenegrin dynasty Petrović-Njegoš and Prince Danilo.

Kneževina Crne Gora je od 1815. godine dobila izravnu kopnenu granicu s Habsburškim carstvom u kontinuitetu nakon što je ona nakon pada Napoleona inkorporirala teritorij nekadašnje Dubrovačke republike (koju su francuske vlasti još 1808. ukinule) i ostale francuske teritorijalne stečevine. Granica je privremeno postojala i od 1797. do 1805. kada je Habsburški imperij zauzeo bivše mletačke posjede od Raba do Neuma i od Sutorine do Budve (mirom u Požunu 1805. austrijska strana bila je prisiljena odstupiti Francuskoj nekadašnje mletačke posjede u Dalmaciji i Boki Kotorskoj).¹ Ne znajući za dogovor Austrije i

¹ Živko, M. ANDRIJAŠEVIĆ, Šerbo, RASTODER, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006., 156.

Napoleona crnogorski mitropolit Petar I, čim je srušena Mletačka republika, zaposjeo je sa svojim trupama Budvu, ali samo privremeno, jer ju je uskoro morao predati austrijskim vlastima. Dugo su između dvije države trajali granični nesporazumi koji su bili riješeni u procesu razgraničenja između Crne Gore i Austrije, koji je završen 18. srpnja 1841. godine potpisivanjem posebnog protokola. Od tada granica se ustalila. Crna Gora je s Habsburškom državom graničila i s njenom pokrajinom, Dalmacijom, s kojom se upravljalo izravno iz Beča, a u kojoj je živjelo većinsko hrvatsko i manjinsko srpsko stanovništvo.

Glavni grad pokrajine Dalmacije nije se promijenio, kao i za mletačke i francuske uprave, ostao je to grad Zadar. U njemu je stolovao do 1850. godine najviši organ pokrajinske vlasti u Dalmaciji, Zemaljska vlada (Landesgubernium), a od 1850. vlada Namjesništvo koje je smatrano pokrajinskom vladom. Nju nije biralo neko predstavničko tijelo (poput Dalmatinskog sabora koji djeluje od 1861.) nego je ono imenovano administrativnim odlukama iz Beča. Na čelu Namjesništva nalazio se namjesnik (Staathalter), a njegovi pomoćnici bili su namjestveni potpredsjednik i razni savjetnici. Namjesništvo je imalo više odjela – za financije, tehničko-stručno i opće te je u njima radio značajan broj činovnika. Administrativno poslovanje vršilo se na njemačkom jeziku u komunikaciji sa središnjim organima u Beču, dok je talijanski jezik služio u kontaktima s raznim nadležnostima i ustanovama u pokrajini (talijanski je bio i službeni jezik u pokrajini Dalmaciji sve do 1912. kad je službeno uveden hrvatsko-srpski jezik). Pokrajina Dalmacija je za carski Beč, između ostalog, zbog trajnih težnji Beča i Monarhije u sudjelovanju riješavanja *Istočnog pitanja*, imala značajnu i veliku stratešku važnost. Naime, Dalmacija je graničila s Bosnom i Hercegovinom koja se nalazila pod suverenitetom turskog sultana, a imala je granicu i s prema, po bečkim agentima „nestabilnom Crnom

Gorom”.² Zbog toga su se znatne snage austrijske kopnene vojske nalazile u velikim vojarnama u gradovima Kninu, Sinju i Dubrovniku, a najveća koncentracija austrijske ratne flote bila je stacionirana u bokokotorskoj ratnoj luci.

U bečkom Ratnom arhivu čuva se *Dnevnik* austrijskog generala Gabrijela barona Rodića (1812.–1890.). Za vrijeme austro-francuskog rata 1859. godine Rodić je bio samostalni vojni zapovjednik i šef civilne uprave u Boki Kotorskoj, na koji je položaj imenovan 1. ožujka 1859., a dužnost je preuzeo 10. travnja iste godine. On je tada imao čin brigadira. Za uspješan rad na tom položaju dobio je orden Željezne krune i 8. ožujka 1860. i titulu barona. Čim je Rodić postao zapovjednik dubrovačkog i kotorskog okruga 1859. godine, počeo je voditi *Dnevnik*, koji je do kraja njegove službene karijere dosegao obim od nekoliko opsežnih tomova. U njima je ostavio dnevničke zapise, u neprekidnom nizu od 32 godine, od 29. ožujka 1859. pa do 26. travnja 1890. te više od tisuću stranica minucioznih zapisa zajedno s priložima o svojem službovanju u Dalmaciji u razdoblju 1859./62. i 1869./81., u prvom redu o svojoj vojnoj djelatnosti, naslovljenih „Feldzeugmeister Gabriel Freiherr von Rodich, Sechzehn Jahre in Dalmatien” (General topništva Gabrijel barun Rodić, Šesnaest godina u Dalmaciji). Zapisivanje je vršio na brzinu, skraćeno, šifrirano – očigledno tako da se u njemu drugi ne bi mogli snaći, ali da on sam može sve razumjeti. Usljed toga danas nije moguće mnogo čega iz ovoga *Dnevnika* ne samo pro-

² Vidi npr: Ivica PULJIĆ, „Putovanje cara Franje Josipa Dalmacijom i izbijanje ustanka u Donjoj Hercegovini”, u: *Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i „istočnog pitanja”*, ur. Josip Vrandečić, Marko Trogrlić, Zadar, 2007., 91.–118. Austrija je nakon okupacije BiH 1878. nastojala izvršiti svoju vojnu penetraciju i dalje prema Istoku da bi proširila svoje imperijalne težnje. Vidi: Kasim ISOVIĆ, Austro-ugarsko zaposjedanje Novopazarskog Sandžaka 1879. godine, *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 9., 1957., 109.–137.

čitati nego ni dešifrirati i razumjeti bez pomoći drugih izvora i literature.

U *Dnevniku* je Rodić pored podataka i dokumenata službenog, uglavnom vojničkog i političkog karaktera, zapisivao i druge podatke od manjeg značenja, uglavnom o sebi i o svome privatnom životu i radu. Prema *Dnevniku* on je u to vrijeme, stekao u dubrovačkom i u bokeljskom okrugu dosta poznanstava i uspostavio mnogo prijateljskih veza s uglednim obiteljima i osobama, od kojih naročito treba spomenuti njegovo prijateljstvo sa Stjepanom Mitrovim Ljubišom.³ Tijekom 1859. godine S. M.

³ Stjepan Mitrov-Ljubiša (Budva, 29. II. 1824. – Beč, 11. XI. 1878.), crnogorski političar i književnik. Potječe iz obitelji plemena Paštrovića. Samouk, posebno se izvještio u talijanskom jeziku, kojim se služio kao materinskim. Isprva u pisarskoj službi, od 1843. općinski bilježnik u Budvi, rano je ušao u politiku i brzo napredovao do visokih dužnosti. Bio je zastupnik u Dalmatinskome saboru (1861.) i od 1870. njegov predsjednik, kada je živio u Zadru, te zastupnik u Carevinskome vijeću u Beču. Prvi mu je objavljeni rad kratki geografsko-etnografski opis Paštrovića *Opštestvo paštrovsko u okružju kotorskom* (1845.), u kojem je donio mnoštvo povijesnih podataka o Paštrovićima te pučku predaju o plemenu, proširivši poslije opis na cijelu Boku (*Boka Kotorska*, 1870). U periodici je objavljivao razmjerno rijetko (nekrolog u povodu smrti Petra II. Petrovića Njegoša, kratki prijevodni ulomci Horacija, Dantea i Ariosta u epskome desetercu), a prvo mu je važnije književno djelo spjev »na narodnu« *Boj na Visu* (1866.). Priredio je prvo latiničko izdanje Gorskoga vijenca (1868), s opsežnim komentarima. Istodobno je objavio pripovijest *Šćepan Mali*, koja se tematski podudara s Njegoševim spjevom *Lažni car Šćepan Mali*. Zbirkama *Pripovijesti crnogorske i primorske* (1875) i *Pričanja Vuka Dojčevića* (posmrtno, 1879), u puku glasovita mudraca i kazivača, smještenima tematski u kasno XV. stoljeće, postao je najistaknutiji crnogorski prozaik tzv. folklornoga realizma. Osobito često tematizirao je stariju povijest, uspjelo prikazavši specifičnosti crnogorskoga srednjega vijeka (*Kanjoš Macedonović* (1870.). Pripovijetke *Prodaja Patrijare Brkića* (1870.) i *Gorde, ili kako Crnogorka ljubi* (1877.) smještene su u XVIII. stoljeće, u raz-

Ljubiša mu je pomagao pri organiziranju narodne vojske u Boki radi obrane od eventualnog iskrcavanja francuske flote u zaljevu i od invazije Crnogoraca na austrijsko područje. U tome organiziranju Rodiću je, pored S. M. Ljubiše, pružio znatnu pomoć i dalmatinski pravoslavni episkop sa svojim parohijalnim sveštenstvom.⁴ Kasnije je baron Rodić postao guverner Dalmacije.⁵

Gabrijel Rodić rođen je u Vrginmostu 13. prosinca 1812. godine, a ponikao je u okruženju Prve banske graničarske pukovnije. Školovao se u vojnom učilištu u Grazu. Prava vojna iskušanja uslijedila su za Rodića tek u revoluciji 1848./49. godine kad je bio priključen stožeru hrvatskog bana Josipa Jelačića, sudjelovao u ustroju obrane Hrvatske i bio promaknut u čin satnika. Rodić je u tim turbulentnim vremenima sudjelovao u ratu protiv Mađarske 1848.–49., pri čemu se posebno istaknuo u bitkama kraj Pákozda i Hegyesa pa je promaknut u čin bojnika. Teške borbe protiv Mađara okončane su ipak tek ruskom intervencijom kad je mađarska pobuna konačno slomljena. Godine 1849. imenovan je osobnim banovim krilnim pobočnikom (adlatusom) te je po potrebi zamjenjivao bana. S njim u Beču sudjelovao je u izradbi novoga krajiškog ustava. Plemstvo je dobio 1850., a 1851. postao je pukovnikom. Nakon šestogodišnjeg boravka u Transilvaniji 1859. imenovan je general-bojnikom i brigadirom u Dubrovniku, potom pak u Kotoru.

doblje nagovještaja nacionalnoga buđenja. <http://www.enciklopedija.hr/natuk-nica.aspx?id=37756> (2. VII. 2017.)

⁴ Vuk, STEFANOVIĆ-KARADŽIĆ, *Vukova prepiska*, VII., Beograd, 1913., 339.–360.

⁵ Najdetalnije o Rodićevoj biografiji vidi u recentnom djelu u: Marko, TROGRLIĆ, *Dostojan vojnik Jelačića bana. Autobiografski zapisi dalmatinskog namjesnika Gabrijela Rodića*, Zagreb – Split, 2017. Ovdje vidi i detaljnu bibliografiju o Rodićevu djelovanju. Vidi i: *Biographische Lexikon des Kaiserthums Oesterreichs*. Bd 26. S. 220.–223.

Istraživanjima u bečkom Ratnom arhivu imao sam prilike da proučavam opsežne Rodićeve dnevnike u vezi pitanja Crne Gore u ratu 1859. kada je Austrija zaratila protiv Pijemonta i Francuske. Postupnim dešifriranjem tih dnevnika u 1859. godini upadljivo se vidi politika generala Rodića (i generala Đorđa Stratimirovića) koji po uputama carskog dvora rade na uroti/pothvatu protiv crnogorske dinastije Petrović-Njegoš, odnosno kneza Danila. Umjesto njega na crnogorsko prijestolje trebao je doći Đorđije Savov Petrović-Njegoš (1800.-1868.), koji je, s drugim političkim emigrantima iz Crne Gore, tada živio u Zadru kao austrijski umirovljenik.

Radilo se uglavnom o tome da se Crna Gora te 1859. godine ne pridruži ratu protiv Austrije na strani Francuske. Osim toga, *Dnevnik* otkriva i zanimljive zapise generala Rodića o ubojstvu kneza Danila 1. kolovoza 1860. godine u Kotoru. *Dnevnik* je uglavnom pisan njemačkim jezikom, ali na ponekim mjestima (vjerojatno zbog konspiracije) autor se služio i hrvatskim, pa čak i mađarskim jezikom u hrvatskoj transkripciji. Iako je takav *Dnevnik* svakako nezahvalna i teška materija za istraživanje, mislim da će se pomoću nje znatno usložniti i upotpuniti slika o Rodićevom djelovanju u Dalmaciji, ali i u Crnoj Gori, uglavnom iz vojno-špijunskog rakursa.

U svojoj daljnjoj vojnoj karijeri u austrijsko-pruskom ratu 1866. godine Rodić je zapovijedao V. korpusom u drugoj bitki kraj Custozze te je odlikovan Viteškim križem Reda Marije Terezije i promaknut u čin podmaršala. Iako je u toj bitci talijanska vojska poražena i povukla se sa bojišta, pruska vojska je pobjedom nad austrijskom vojskom kod Sadowe iste godine završila taj rat i pridonijela habsburškom gubitku Venecije. Rodićeva karijera se nastavila kad je krajem 1869. imenovan tajnim savjetnikom i vojnim guvernerom Dalmacije, da bi službeno dalmatinskim namjesnikom bio imenovan 22. kolovoza 1870. godine. Najviše su njegove zasluge u suzbijanju i primiri-

vanju prvog Krivošijskog ustanka (1869.), koji je izbio jer su se gorštaci iz Krivošija (kraški planinski kraj iznad Risna i Herceg Novog, na tromeđi Hercegovine, Dalmacije i Crne Gore) pobunili protiv novog Zakona o obrambenoj sili (Landwehrgesetz) smatrajući da su uvođenjem domobranstva egzistencijalno ugroženi budući da su svoj kruh uglavnom tražili odlaskom u Odesu, Konstantinopol ili Ameriku, gdje su radili nekoliko godina te se vraćali kući i zasnivali obitelji. Pobuna se znatno proširila pa je strateški austrijski položaj u Boki postao ozbiljno ugrožen, a i europski prestiž i ugled tek stvorene Dvojne Monarhije narušen. Rodićeve zapise o tim događajima treba usporediti s drugim izvorima, jer je očito da je Rodić malo pre naglasio svoj uspjeh po tom pitanju, posebno tijekom pregovora s pobunjenicima, jer drugi izvori govore o znatno „skrušenijem” generalovom nastupu koji se poziva u svrhu primirivanja ustanka i na „zajedničko im srpstvo i pravoslavlje”.⁶ U tom razdoblju Rodić na mjestu namjesnika Dalmacije u zapovjednom stožeru austro-ugarske vojske sudjeluje u okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine. Namjesnik Dalmacije ostao je do 1881., kada je bio iznenada 13. studenog 1881. umirovljen, što Rodić u svojim zapisima smatra nepravednom odlukom.

U unutrašnjoj dalmatinskoj politici za vrijeme namjesništva Rodić je neskriveno podupirao narodnjake te pridonio njihovoj pobjedi nad autonomašima, a njegova uloga u otkrivanju ekonomskih malverzacija u poslovanju Splitske općine pod načelništvom Ante Bajamontija utrla je put narodnjačkoj pobjedi u Splitu 1880. godine. No, iako je imao simpatije za narodnjaštvo, Rodić je ipak provodio politiku austrijskog centra, te je narasli narodnjački pokret obuzdavao nacionalnom podjelom i političkim frakcijama, posebno preko svoga osobnog i političkog pri-

⁶ Vidi i: Ferdo HAUPTMANN, General Rodić i politika austrijske vlade u Krivošijskom ustanku 1869/70. (Uz dnevnike generala Gabrijela Rodića), *Godišnjak društva istoričara BiH* 13., 1962., 53.-93.

ateljja Stefana Mitrova Ljubiše i njegova „zemljaštva”. Iako je zemljaški pokus ubrzo neslavno propao, bio je pokrenut proces zaoštavanja hrvatsko-srpskih odnosa u Dalmaciji, koji je eskalirao u doba bosansko-hercegovačkog ustanka 1875.–1878. te će sve na kraju završiti izdvajanjem Srba iz redova Narodne stranke i osnivanjem Srpske stranke u Dalmaciji (1879.).

Smatrao sam da će Rodićeva svjedočanstva o pripremanom pothvatu u lipnju 1859. protiv Crne Gore i njenog vladajućeg knjaza Danila biti od naročite važnosti (posebice što je atentat na Danila 12. kolovoza 1860. uspio uz pomoć austrijskih tajnih službi), pa sam iz toga *Dnevnika* ispisao sve ono što mi se činilo da ima neke veze sa ovim pothvatom, što nadasve pokazuje kontinuiranu težnju Austrije da se knjaz Danilo ukloni sa svoga položaja i na njegovo mjesto dođe neko naklonjeniji i poslušniji prema politici i interesima Austrije. Međutim, nisam imao sreće da to sve sigurno pročitam i dešifriram zbog nečitljivosti, zamrmljanosti i razlivanja mastila te poroznosti papira i drugih smetnji, koje su nastale tokom dugog vremena od skoro 160 godina. U bilješkama na kraju ispisa iz *Dnevnika* pokušao sam da objasnim neke skraćenice i šifre, a neke – po mom mišljenju manje važne – ostavio sam bez ikakvog objašnjenja. Na mjesto onih riječi i znakova, koje nisam mogao pročitati sa sigurnošću stavio sam točkice.

U detaljnija objašnjavanja teksta *Dnevnika* nisam se upuštao, jer sam sebi postavio zadatak da se ograničim na prikazivanje rada i uloge generala Rodića i Đorđa Stratimirovića u ovom neuspjelom pothvatu austrijskog dvora i vrhovne vojne uprave, pa sam se ograničio na ono što je u neposrednoj vezi s ovom temom. Inače ovaj *Dnevnik* sadrži mnogo dragocjene građe, koja se odnosi na odnose između Austrije i Crne Gore. Tako su naročito zanimljivi zapisi, koji se odnose na ubistvo knjaza Danila u Kotoru 1. kolovoza 1860. godine, te će i njih valjati iskoristiti u jednom posebnom radu.

Ispisi iz Dnevnika generala Gabrijela Rodića

2. IV. 1859. Gesuche Dojmi,⁷ – Weiss nichts von den Ragusaner. Nachrichten über Insurrektion der Zubzi. Fürst⁸ soll geäußert haben, wenn die Franzosen ihm die Bocche nicht versprechen, werde er nichts unternehmen; sie hatten schon einmal die Truppen um diesen Preis unterstützt, ohne was davor zu haben, wollten also ein zweitesmal nicht aufsitzen, - dass die Kanonen um Montenegro vorbereitet, soll nicht der Fall sein. Fürst soll bedauern dass er seine Leute nicht bei den Fortifikationsarbeiten, dass sie sich was verdienen.

⁷ Dojmi, okružni kapetan u Kotoru. Kapetan Dojmi često je sudjelovao kao predstavnik austrijske strane u pregovorima sa crnogorskim zvaničnicima, često radi „lokalne pacifikacije” kada je dolazilo do graničnih sukoba Crnogoraca s Albancima ili prema tada turskoj Hercegovini gdje su se događali ustanci protiv Turaka. Većinom su hercegovački ustanici bili pod kontrolom vlasti u Crnoj Gori. Vidi: *Godišnjak društva istoričara BiH*, 1962., 159., Živko, M. ANDRIJAŠEVIĆ, Šerbo, RASTODER, *Istorija Crne Gore*, 2006., Podgorica, 189.

⁸ Danilo I Petrović Njegoš (Njeguši, 6. VI. 1826. – Kotor, 13. VIII. 1860.) vladar (knjaz) Knjaževine Crne Gore. Danilo Petrović je vodio agresivnu politiku prema svojim vanjskim i unutarnjim neprijateljima. Tokom njegove vladavine, Crna Gora je postala sekularna država umjesto teokratije iz vremena vladika. Protiv Osmanlijskog carstva vodio je dva rata, a poslije drugog (bitka kod Grahova 1858.) su određene granice između Crne Gore i Osmanlija. Na unutrašnjem planu je reformirao Crnu Goru i postepeno slamao plemensku autonomiju. Knez Danilo je ubijen u atentatu 1860. koji je u osveti izvršio Todor Kadić iz plemena Bjelopavlića. Vidi vrlo nijansirani prikaz Danilove vladavine: Živko, M. ANDRIJAŠEVIĆ, „Sedam Petrovića”, *Matica*, jesen/zima 2012., 215.–270. Također u: *Istorijski leksikon Crne Gore*, Per-Ž, 5., 2006., Podgorica, 1002.–1006.

1. Juni 1859. In Cetinje ist die Nachricht dass Oesterreich Truppen an der österr. Grenze aufgestellt habe und dass Milosch⁹ in Angst /.../ Die Partei des Georgije Petrovich in Montenegro ist stark genug, erwartet von Moment zu Moment, dass Georgije und die übrigen Flüchtlinge sich an der Grenze zeigen werden. Diese Partei zählt Juro Plamenatz und Petar Stevanov Vukotić, Senatoren, in ihrer Mitte. Danilo hat im Senat gesprochen, wenn die Franzosen erscheinen, werde die italienische Besatzung der Bocche sich nicht Schla-gen. Damit tröstete er jene, welche einwendeten, dass die Befestigungen schwer zu nehmen sein werden.

3. Juni 1859. Telegramm nach Zara: Kundschaft, dass man in Montenegro auf die Ankunft des Georgie wartet, damit er sich zeige, um so gleich einen grossen Anhang für seinen Prätendenz zu finden.

⁹ Miloš Obrenović (Dobrinj kraj Užica, 7. III. 1780. - Beograd, 14. IX. 1860.), srpski knez. Seljačkoga podrijetla, osnivač srpske vladarske dinastije Obrenović. Sudionik I. srpskog ustanka (1804) i vođa II. srpskog ustanka (1815). U pregovorima s Osmanskim carstvom uspio je uz pomoć Rusije osigurati političku autonomiju Srbije unutar Carstva, postavši njezinim knezom. Vladao je despotski i krvavo se obračunavao s političkim protivnicima; među ostalim, dao je 1817. ubiti Karađorđa. Godine 1830. osigurao je Srbiji veću autonomiju, postavši nasljednim knezom. Vladao je krajnje samovoljno, a njegovi ljudi otvoreno su pljačkali i zloupotrebom položaja stjecali velika bogatstva (Miloš Obrenović imao je čak osobni monopol na najunosniju srpsku trgovinu – trgovinu stokom, posebice svinjama), zbog čega su izbijale bune. Godine 1838. bio je prisiljen prihvatiti Ustav (tzv. Turski ustav, jer je izdan kao sultanov hatišerif), kojim je dio vlasti bio prenesen na Državni savjet. Pošto ga nije uspio ukinuti, Miloš Obrenović je 1839. bio prisiljen abdicirati u korist sina Milana I. Obrenovića. Nakon povratka na vlast 1859. ponovno je vladao despotski te sustavno i smišljeno smanjivao udio muslimana i Turaka u stanovništvu. Vidi detaljnije: Dušan, BARANIN, *Veliki gospodar – Miloš Obrenović*, Beograd, 2010.

4. Juni 1859. /.../ Präs. Nr. 609. FMLt. Br. Nagy¹⁰ 3. Juni 1859. Ohne mein Zutun ist General Stratimirovich auf a. H. Befehl¹¹ hierher auf dem Weg, um die Bekannte Unternehmung zu leiten.¹² Kann die Sache so gefördert werden? Und in welchem Ansehen steht er bei unserer Bevölkerung und jenseits?

Telegrafiere nach Zara ad Präs, Nr. 609: Der Name bei der hiesigen Bevölkerung indifferent, jenseits beim Volk guten Klang; mit Danilo zerworfen. Gewisse Unternehmung sehr schnell und geheim abzutun, keinesfalls von Cattaro aus. *Alles* Aufsehen vermeiden, der Mame Stras:¹³ – sein Erscheinen hier aber schon

¹⁰ Feldmaršal-lajtnant Ladislav baron von Nagy vršio je tada, od 11. svibnja 1859., dužnost guvernera Dalmacije u Zadru umjesto barona Lazara Mamule, koji je bio pošao s vojskom na front u Italiju. Vidi: *Agramer Zeitung*, 34., br. 108., 12. V. 1859., 441.

¹¹ Po najvišoj zapovijedi (carevoj).

¹² Riječ je o potencijalnom svrgavanju knjaza Danila, na čije mjesto bi došao Đorđije Savov Petrović-Njegoš, koji je, s drugim političkim emigrantima iz Crne Gore, tada živio u Zadru kao austrijski umirovljenik. Đorđije Savov Njegoš (Njeguši, 1800. – Zadar, 1868.), potpredsjednik i predsjednik crnogorskog Senata. Vladika Petar I. ga je namjenio sebi za nasljednika i 1825. poslao u Rusiju na školovanje. Đorđije Savov nije želio da prihvati svećenički poziv i odrekao se crnogorskog trona. Završio je vojnu školu u Petrogradu nakon čega stupa u rusku vojsku. Vraća se u Crnu Goru 1835. i preuzima dužnost potpredsjednika Senata. Kasnije postaje prva ličnost među protivnicima Njegoševe vladavine. Za vrijeme knjaza Danila dolazi s njim u sukob i emigrira iz Crne Gore 1857. godine. Ostatak života provodi kao politički emigrant u Dalmaciji (Zadar). *Istorijski leksikon Crne Gore*, Per-Ž, 5., 2006., Podgorica, 1013.

¹³ U ovim bilješkama se ime generala Đorđa Stratimirovića piše skraćeno na više načina: S, St, Stra. Đorđe, Stratimirović (Novi Sad, 7. II. 1822. - Beč, 15. XII. 1908), srpski političar i habsburški general. Nakon završetka vojno-inženjerske akademije u Beču služio kao časnik u Italiji (1841.-43.). Za mađarske revolucije bio je srpski izaslanik na ugarskom saboru u Bratislavi, predsjednik srpskoga Glavnog ustaničkog odbora (od V. 1848) i vrhovni zapo-

gar macht grossen politischen Lärm in der Welt, der die Absicht vereiteln könnte, – deute auf Belgrad, Februar d. J.¹⁴ Bleibe bei meiner Ansicht Telegramm /.../¹⁵ und glaube, dass nichts zu unternehmen sei, ohne frühere Mitteilung des Planes hierher. Frage wichtig, – traut Georg¹⁶ auch dem Sendling¹⁷; das hier unbekannt.

6. Juni 1859. Telegramm, Zara 6. Juni. Prä. 620. Graf Gr¹⁸ aus Verona 4. Juni. Die montenegrinischen Flüchtlinge sind nach Cattaro abzusenden und dem G: R:¹⁹ mit erforderlichen Geldmitteln zur Disposition zu geben. GM: – R:²⁰ hat hiebei mit allem Takte vorzugehen.

Bezüglich Telegr. Nr. 423/Ob. G – des eventuellen Sendlings indeferent, – von wo, wenn nicht von Cattaro ausgehen?

11. Juni 1859. Nr. 657. Prä. Nagy – Nočas 11 sati. Mašan

vjednik srpske ustaničke vojske (od 8. VI. 1848.) te je u odsutnosti patrijarha J. Rajačića predvodio otpor protiv mađarskih revolucionara u Vojvodini. Nakon sloma mađarske revolucije ponovno je stupio u habsburšku vojsku, a 1859. bio je imenovan generalom. Iste godine postao je generalnim konzulom u Palermu, potom zastupnikom u ugarskom saboru u Budimu (1865. i 1869.) te poslanikom na srpskim narodno-crkvenim saborima u Srijemskim Karlovcima. Kao dobrovoljac borio se u Srpsko-osmanskom ratu (1876.–77.). <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58342> (7. VIII. 2017.). Vidi također: Đorđe, STRATIMIROVIĆ, *Uspomene generala Đorđa Stratimirovića*, Beč – Zagreb – Lajpcig, 1913.

¹⁴ Stratimirović je u tajnoj misiji javno boravio u Beogradu u veljači 1859., uoči povratka na vlast kneza Miloša Obrenovića.

¹⁵ Ovdje je autor zaboravio da ubilježi broj telegrama.

¹⁶ Odnosi se na Đordija Petrovića-Njegoša.

¹⁷ Pop Đuro Popović iz sela Građana u Riječkoj nahiji.

¹⁸ Grof Grüne je bio general-ađutant cara Franje Josipa I. U Veroni se nalazio zbog rata između Francuske i Austrije u Italiji.

¹⁹ Generalu Rodiću.

²⁰ Generalmajor Rodić.

Petr...ch,²¹ Mile Martino...ch,²² pop Đuro Pop...ich, Filip Wuk...ich, pop Tomo Jovanovich i Luka Markuschin Jov...ich u Porto Rose. G...²³ betežan²⁴ – to njegovi izbornici.²⁵ U ime Mašan u Roče,²⁶ ali gdje dozvati, Wuko Pero Radan...ch iz Erakovic,²⁷ – pop Harkov Bećir iz Runević – Pero Vuko Bogdanovi iz Kopita.²⁸ – U ime Martinović Luka Csukov Martinović iz Baica.

Savo G...ova u Czernicu 10 /.../. Prstom amo...²⁹ uzet iz

²¹ Mašan Petrović-Njegoš, brat Đorđa Petrovića. Mašan Petrović-Njegoš je 1857. optužen da je kovao zavjeru protiv knjaza Danila te je zbog toga emigrirao iz Crne Gore. *Istorijski leksikon Crne Gore*, Per-Ž, 5., 2006., Podgorica, 1014.–1015.

²² Bivši serdar cetinjski i senator crnogorski Milo Martinović, koji je zbog sudjelovanja u prvoj zavjeri protiv knjaza Danila (1853.) bio osuđen na vječno progonstvo zajedno s Njegoševim bratom, predsjednikom Senata Perom Tomovim i sa serdarom cuckim i senatorom Stefanom Perovićem Cucom. Oni su emigrirali 17. 11. 1853. u Kotor (Austrijsko carstvo). Pero Tomov uskoro je umro, ali su zavjernici nastavili rad, posebice jer su imali još suradnika u Crnoj Gori. Oni su iz inozemstva uspjeli da organiziraju niz afera i zavjera, pa i u konačnici uz pomoć austrijskih tajnih službi i atentat na knjaza Danila u Kotoru (koji je izvršio emigrant Todor Kadić), koji je tada ubijen. Ipak, krajni politički cilj oporbe, odnosno zavjernika, nije doveo do cilja, njihova preuzimanja vlasti u Crnoj Gori. Inače Stefan Perović Cuca (Cuca – Cetinje 1830. – Carigrad, 1857.), bio je značajni crnogorski pjesnik. ANDRIJAŠEVIĆ, RASTODER, n. dj., 201.

²³ Filip Savov.

²⁴ Beteg (mađ.) znači bolestan.

²⁵ Vjerovatno se hoće reći: Đorđe je bolestan, a to su - spomenute osobe □ njegovi izabranici.

²⁶ Vjerovatno: Rose.

²⁷ Erakovići je selo na Njegušima.

²⁸ Kopito je selo na Njegušima.

²⁹ Tekst originala nečitljiv. Vjerovatno je to bilješka u kojoj se htjelo reći da je nekom Savu G/ar/ov/u/ iz Crmnice isplaćeno 10 forinti iz Grüneove kase što je ovaj potvrdio otiskom prsta (zbog nepismenosti).

Grünnove kese i M – mu pružiti. Dolaz javiti, i što bi dogovor, svaki podpor savetom i munetom. Strat:³⁰ pošo 7-ga iz Carigrada,³¹ znači šta će tu, – prije ništa.

Odgovor: Munetu svu, zajam ne ide i nema, Grünneova kesa slaba, neke falinge, pita se popravak.³²

12. Juni 1859. Früh nach Cumbor da čekam Eugeniu. Još nema Eugenie. FMLt. Nagy, Präs. Nr. 666 ad Telegr. 500/Op. erläutert die gestellten 4 Fragepunkte wegen des Sendlings.

Još nema Eugenie.³³ Erhalte Telegr. 668, Präs. dass Eugenie 11 Uhr vor M. bei Stetta del Morter aufgefahrem, 2,10 Mittags noch nicht flott, wird das weitere bald bekanntgeben.

Zu Telegr. Nr. 666 von gestern. Vom gewissen Fond, den zu beabsichtigten Zweck laut a: G:³⁴ bewilligung benützt werden darf, sind, wie D¹ noch über 60.000 vorhanden und disponibel.

Zara ad – 668 Eugen soeben von Morter nach Zara 8,41 ab, zurück, geht von hier sogleich nach Porto Rose, wo er morgen circa 5 Uhr nachmittag einzutreffen hofft, wenn kein Hinderniss: Zu Telegr. 666 von gestern.

14. Juni 1859. Morgens 5 Uhr trifft E.– ein, ich fahre mit D³⁵ u J³⁶ zu ihm und telegrafiere in Folge dessen: „– Dogovor uvod

³⁰ Stratimirović.

³¹ To, zbog konspiracije, mjesto Beča. Vidi: *Narodne novine* (25/1859, 136, 365) od 16. lipnja javile su da je Stratimirović, nakon što je imenovan za generalmajora, „već dne 6. t.m. otputovao u Zadar”. Isto to javlja i *Agramer Zeitung*, 34., 11. VI. 1859, 133.

³² Znači da treba poslati sav novac potreban za planirani pothvat jer je Grüneova kasa kod generala Rodića slaba, u njoj nešto nedostaje, pa joj je potreban „popravak”.

³³ Naziv nekog broda.

³⁴ Grünne.

³⁵ Dojmi, okružni kapetan u Kotoru.

³⁶ General Stjepan Jovanović. Stjepan, Jovanović (Pazarište kraj Otočca, 5. I. 1828. – Zadar, 8. XII. 1885.), austrijski feldmaršal. Vojnu karijeru započeo u austrijskom pješastvu (1842.); kao pukovnik i stožerni časnik (1865) sudje-

početka. Treba za poduzetje G...e³⁷ i sviu jer obšta radnja po ovom Orsagu³⁸ treba Glava, ako i betežna, vidjeti se mora, da vjeru pobudi i utvrđi. 5-6 dana najduže može stvar uleći, dakle ostale oma poslati, svakojako G...³⁹ Roba i oružje u sanduci. Nema za kupiti, a zairniti ne ide bez obzira. Kako tako. Što sreća al nesreća, ako ova zadnja, to mora ovdje ostati svakako. Odgovor bez istoga.⁴⁰ Je li St...ch⁴¹ tu? Nalog mu? Store dukata, drugo je teško nositi.

Ad Telegramm 515/Op von heute. Präs. Zara 680 FMLt Nagy. Positive Antwort erst bis morgen möglich. Strt:⁴² soll morgen eintreffen.

15. Juni 1859. Präs, Nr. 683. Zara FMLt Nagy. Die Verhandlung mit G⁴³ im Zuge. Ein Dampfer muss nach Zara weil dieses nicht ganz entblöst werden kann. Dies Antwort auf gestriges Telegramm 515/Op Fortsetzung.

16. Juni 1859. FMLt Nagy Präs. Nr. 691. Strat:⁴⁴ ist eben gekommen. Ist es nützlicher ihn mit Luisa (Luzia?)⁴⁵ sogleich

lovao u vojno-diplomatskim misijama pri Svetoj Stolici, Osmanskome Carstvu i u Crnoj Gori. Od 1871. bio je promaknut u čin general-bojnika, a 1875. dodijeljen mu je naslov baruna. Kao feldmaršal (1876) bio je zapovjednik 28. pješačke divizijske grupe, s kojom je sudjelovao u okupaciji BiH, gdje se istaknuo pobjedama kraj Čitluka, Stoca i Klobuka. Kao vojni zapovjednik Zadra i namjesnik u Dalmaciji (1881.–85.) ugušio je 1882. ustanak u Boki Kotorskoj. Njegovi pokušaji germanizacije nisu uspjeli zbog otpora Narodne stranke. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29385> (7.VIII. 2017.)

³⁷ Đorđije Petrović-Njegoš.

³⁸ Zemlja, oblast (mađ.).

³⁹ Đorđije Petrović-Njegoš.

⁴⁰ Odlaganja.

⁴¹ Stratimirović.

⁴² Stratimirović.

⁴³ Đorđije Petrović-Njegoš.

⁴⁴ Stratimirović.

⁴⁵ Naziv broda.

abzusenden oder etwas später. Antworte 544/Op. Kenne nicht seine Aufträge, darum schon mit 515/Op gefragt. Kann mich also nicht auspreschen, bevor ich nicht weiss, was er muss u. was **er** will und glaubt. Jedenfalls scheint's mir mit Luisa nicht geraten und zu auffallend.

17. Juni 1859. 16. war Fürst Danilo wieder in Njegusch zur Beobachtung: Er wartet auf demnächstiges Aviso Hequarts⁴⁶ – um die Bocche anzugreifen.

Pero Perović vom Cattaro ausgewwiessener Montenegriner exilierter rühmte sich bei Danilo, dass ihm Dojmi viel. Geld angeboten habe, damit er in Interesse Georgs⁴⁷ Montenegro revolutioniere. Auf dies antwortet ihm Senator Deriglava: „Bogami, Pero, to ti ja čisto ne vjerujem, jer ti očeš primiti i krajcar da ti je ko davao”.

Danilo hat 300 St. Dukaten auf den Kopf des Sava Garov ausgesetzt. Er erwartet Instruktionen von Belgrad und ist ungeduldig darüber, dass sie solange ausbleiben, da er sie schon am 12. erwartete (Pfingsttag).

18. Juni 1859. Schöner Morgen, kühle Bora, See stürmisch. Reite alle 3 Türken.⁴⁸ Dojmi besucht mich v. M.: sagt es wäre gut wenn Luisa⁴⁹ ihre Rückfahrt um 24 Stunden verzögere. – Ich telegraphiere also an FMLt Nagy, dass Luisa nicht abfahren bis ich avisiere. – Vir Bazar ein fester Punkt, als „Halt” auf welchen gerechnet wurde **ist** besetzt mit **50** Mann. Beim Capitain Butor⁵⁰ soll einähnlicher sein, den *zu* gewinnen erst unterhandelt werden muss als Stützpunkt des Ausgangs.

⁴⁶ Francuski konzul u Skadru.

⁴⁷ Odnosi se na Đorđija Petrovića-Njegoša.

⁴⁸ Jahaći konji turske (arapske?) pasmine.

⁴⁹ Naziv broda.

⁵⁰ Vjerovatno se ovdje govori o serdaru, bivšem perjaniku u Njegoševo doba, Butoru P. Vukmanoviću. Zanimljivo je da je knjaz Danilo ove iste godine, 14. listopada, Butora Vukmanovića proizveo za serdara podgorskog s pravom nasljeđa te titule u njegovom potomstvu za svagda.

Indessen telegr.: Präs. 713 FHLt Nagy, dass Luisa heute nachts mit Rest abgeht, vorläufig nicht ausbarkieren S. u. G.⁵¹ im letzten Moment bedenklich, ob durch das Vorhaben grösseres Unglück über... hinausbeschworen würde. Wäre es also nicht besser gar nichts zu tun u. bessere Aktion abzuwarte

Antworte: 554/Op: Unter solchen Umständen also noch dort behlten, aber Luisa herschickon, weil zum Vorpostendinst höchst notwendig. Bitte nochmals mir Aufträge des S-⁵² mitzuteilen.

/.../ Am 16. war Fürst D-⁵³ wieder In Njeguschs. Er wartet auf Aviso Hequarts⁵⁴ um die Bocche anzugreifen. Einen Senator, der ihm Vorstellungen gegen das Wagnis einer Verbindung mit Frankreich und Undank macht dessen er sich gegen Oesterreich durch einen Angriff auf dasselbe schuldig macht antwortete er: „Ich habe damals Oesterreich gebeten und soll auch jetzt von Oesterreich nur Hilfe gebeten sein“; das ist warscheinlich um Ruhe zu geben.

19. Juni 1859. Luisa heute früh angekommen. Fahre sofort gegen 7 Uhr zu Fautz⁵⁵ u, kommo gegen 8,15 Uhr an. Spreche mit S-⁵⁶ G-⁵⁷ D-⁵⁸ und auch F-⁵⁹ nachdem ich von S-⁶⁰ vor allem Nagy's Brifof empfangen, die seine Ausich-ten über den zukünftigen Weg, den anzuschlagen, ausepricht. Dieser ist sehr eng schlüpfig. Die Hauptperson der Direktion kein Vertrauen auf sich selbst und den Erfolg. Ultimation der Unterredung: noch den morgigen Tag und Nachrichten der Fühlmäner

⁵¹ Stratimirovica i Đorđija Petrovića.

⁵² Stratimirović.

⁵³ Danilo Petrović-Njegoš.

⁵⁴ Francuski konzul u Skadru.

⁵⁵ Ime admirala u Kumboru (Fautz).

⁵⁶ Stratimirović.

⁵⁷ Odnosi se na Đorđija Petrovića-Njegoša.

⁵⁸ Dojmi.

⁵⁹ Ime admirala u Kumboru (Fautz).

⁶⁰ Stratimirović

abwarten, danach handeln in Sinne der erhaltenen Winke N...’s⁶¹ die jedoch sehr klar sind.

/.../ General Grünne soll abgedankt haben.

20. Juni 1859. D-⁶² erzählt mir, man wolle in der Stadt wissen G-⁶³ sei in Cumbor gewesen und bei Fautz⁶⁴ gespeist.⁶⁵

21. Juni. 1859. Dojmi kommt zu mir und sagt aus der Geschichte kann nichts werden, svatko bi, ma neće nitko da zagazi. Telegr. an Fautz, dass Lucia⁶⁶ heute Nacht abfahren kann, und ich von hier zu ihm abfare. Ich selbst schreibe an FMLt Nagy in Erwiderung seines Schreibens vom 17. d. M. Schreibe Zastavnikoviću in Erwiderung seines Schreibens vom 25. Mai. Fahre auf der Istria⁶⁷ mit D⁶⁸ u. J⁶⁹ zu Fautz⁷⁰ etz, etz.

Während der Fahrt und bald nach Ankunft auf der Bellona⁷¹ heftiger Platzregen mit Donner und Blitz. Pozove se S-⁷² s Lucije (i) otiđe sa D-⁷³ na nju. Uglavi s G-⁷⁴... što i kako, jer

⁶¹ Nagy.

⁶² Dojmi.

⁶³ Odnosi se na Đordija Petrovića-Njegoša.

⁶⁴ Ime admirala u Kumboru (Fautz).

⁶⁵ Izgleda da su se u Kotoru, a preko njega i u Crnoj Gori, brzo saznavale sve tajne vijesti i zbivanja u krugu austrijskih vojnih i civilnih vlasti u Boki Kotorskoj.

⁶⁶ Naziv broda.

⁶⁷ Naziv broda.

⁶⁸ Dojmi.

⁶⁹ General Jovanović, bivši austrijski član komisije za razgraničenje između Osmanlijskog carstva i Crne Gore. Novine su javile iz Kotora 6. svibnja 1859. o raspuštanju te komisije prije nego što je završila rad. Vidi: Die montenegrinische Grenzregulierungskommission hat sich am 2.d. aufgelöst was in Cetigne grosse Sensation hervorrief, *Agramer Zeitung*, 34., br. 111., 16. V. 1859., 454.

⁷⁰ Ime admirala u Kumboru (Fautz).

⁷¹ Naziv admiralova broda.

⁷² Stratimirović.

⁷³ Dojmi.

ne može da bidne. Mnogo privrženika ma nitko pelde ne da, jer su (u) kozji rog utjerani. S– i D vrata se, mnijenja sdruže, da u — —. ⁷⁵ Po žici u Z ⁷⁶ S-a ⁷⁷ prijedlog nije za provesti, jer se ne slaže sa općenitosti i odnošenjima prestolskim. ⁷⁸ Odgovor naskoro. – Igram kod Fa ⁷⁹ Gierelaš, dobijem do 6 forinti...

S– ⁸⁰ podje put D– ⁸¹ gdje kani čekati naloge.

Nr. 10 Telegr. St. ⁸² verlangt Reise –Dokument für Bogdan Kostef, geht in seinem Auftrag nach Montenegro. Heute 12 Uhr nach Zara befürwortet.

Zurückteleografiert: Wie und wo ist Bogdan? Das nächste Wort in der Depesche unverständlich, also nochmals. Telegramm: FMLt Nagy Nr. 750 Res. Wird G– ⁸³ u. Vecchia ⁸⁴ nicht petrogradskom uplivu verfallen?, pa more biti uns odgovoran biti, gdje drugdje bolje gniezdo. Po odgovoru dalje suditi. Odgovor Br. 583/Op res. Ne zna se bolje gniezdo. Rimljani bez saveza. Nadgled tu. Ako sumnja, dalje gore, pak same sebi dati. Na školjove bez obra- ne i iz ruke u budušte; nach vorheriger Beratung mit D–. ⁸⁵

23. Juni 1859. Antwort Nr. 10 Telegramm von St. ⁸⁶ auf sein unverständliches von gestern. Der Bogdan ist Manun ⁸⁷ von Castelnovo, das andere heisst schifriert und bezog sich auf Depesche von 21. Nacht.

⁷⁴ Odnosi se na Đorđija Petrovića-Njegoša.

⁷⁵ Dvije riječi nejasne.

⁷⁶ Zadar.

⁷⁷ Stratimirović.

⁷⁸ Tj. Grünneovim instrukcijama.

⁷⁹ Ime admirala u Kumboru (Fautz).

⁸⁰ Stratimirović.

⁸¹ Dubrovnika.

⁸² Stratimirović.

⁸³ Đorđije Petrović-Njegoš.

⁸⁴ Cavtat.

⁸⁵ Dojmi.

⁸⁶ Stratimirović.

⁸⁷ Vjerovatno: Mann.

Präs. Nr. 754/23. Juni, heute Nacht M⁸⁸ nach R...cia⁸⁹ zu Schaffen. Oberst Zoldi und Kreishauptmann durch ihm unter bekannten Vorwände in Kenntnis, auch dass sie von Zara kommen. Mogu G⁹⁰ mit die Zeit benützen potajno, ali razabrano cutiti, podporite ga, javite mi nova.

Fuhr nach Cumbor und veranlasste mit Fautz u. St.⁹¹ das notwendige, um 12 Uhr fuhr Luisa⁹² ab. Ich telegraphiere Nr. 587/res/Op nach Zara das Geschehen. St⁹³ im Sinne der Depesche instruiert. Unterstützung gebeten, wird fortfließen, am besten durch Ragusa.

Telegr. Nr. 754 ad: Zara woher überflüssege Behörden bald weggebracht, umsomehr Fremdlinge. G⁹⁴ kann krankheitshalber auch woanders gebreht werden. Ihn sve – Consul sietovati – ki dobar s –D–.⁹⁵ Trošak vodi Statthalterei.

Beilage zur Note des Gr. Grünne vom 23. Juni Nr. 4801.⁹⁶
Abschrift!

Telegramm

vom FMLt Br. Nagy an FMLt Gf. Grünne
Zara 23. Juni 1859.

GM. Rodich telegraphiert:

Nach einstimmigen Beschluss einstweilen in Montenegro nichts unternehmen. Für Georg⁹⁷ viel Sympathien, niemand will jedoch anfangen, weil Danilos⁹⁸ Terrorismus Alles einschüchtert. Hierauf habe den Exilierten Ragusa Vecchia⁹⁹ zum künftigen

⁸⁸ Montenegriner.

⁸⁹ Cavtat.

⁹⁰ Đorđije Petrović-Njegoš.

⁹¹ Stratimirović.

⁹² Ime broda.

⁹³ Stratimirović.

⁹⁴ Đorđije Petrović-Njegoš.

⁹⁵ Vjerojatno: Danilo.

⁹⁶ Notu grofa Grünnea – na kraju priloga.

⁹⁷ Đorđije Petrović-Njegoš.

⁹⁸ Danilo Petrović-Njegoš.

⁹⁹ Cavtat.

Aufenthalt angewiesen; damit sie in naher Verbindung mit ihrem Anhang in M¹⁰⁰ bleiben können. Vorwand dazu, sie angesichts des Kriegszustandes weder nach Zara noch in eine andere Festung des Landes behalten zu können.

Werde dies auch alsbald propagieren um die öffentliche Meinung festhalten zu können. St¹⁰¹ meint Einfall mit 500...¹⁰² Erfolg versprechen würde. Wäre direkter Angriff – und nicht angezeigt.

Mir scheint ein langsames Vorgehen auf dem Wege der sukzessiven Parteivermehrung Georges¹⁰³ durch Geldeinfluss viel sicherer, nebenbei leistet die Zeit das ihrige und **was** nicht heute, kann in vier bis sechs Wochen leicht möglich sein. In diesem Sinne werde ich auch wirken lassen.

Ist Graf Rechberg¹⁰⁴ von diesem Unternehmen in Kenntnis? Ich stelle diese Frage, weil er leicht Reklamationen zu begleichen haben dürfte.

25. Juni 1859. Präs. 765. Zara FMLt Nagy. Strate:¹⁰⁵ bittet nach Zara kommen zu dürfen. Ist ihm dies *zu* gestatten, oder kann er unten von Nutzen sein.

26. Juni 1859. Antwort 590/Op auf Telegramm Zara 765 gestattet, dass St:⁷ Instruktionen /... .../,¹⁰⁶ daher dem Ermessen anheimgegeben.

28. Juni 1859. Dojmi erzählt und zeigt des Fürsten D¹⁰⁷ Zuschrift, worin er anfragt, warum denn die Flüchtlinge Zara verlassen und so unmittelbar an die Gränze sich wieder etabliert haben, nachdem Montenegro keinen Anlass gegeben habe, er kann dies nicht anders als eine feindliche Absicht ansehen, nachdem Einwirkung höherer Mächte die Entfernung der Flüchtlinge verfügt wurde. Er

¹⁰⁰ Montenegro.

¹⁰¹ Stratimirović.

¹⁰² Nečitljivo (jedna ili dvije riječi).

¹⁰³ Đorđija Petrovića-Njegoša.

¹⁰⁴ Austrijski ministar vanjskih poslova makrograf von Rechberg.

¹⁰⁵ Stratimirović.

¹⁰⁶ Dvije riječi nečitljive.

¹⁰⁷ Danilo Petrović-Njegoš.

bittet um beruhigenden Aufschluss.

Dojmi antwortet: Aus Gesundheits- und Familien-rücksichten bloss auf einige Tage. Dass übrigens gar keine beunruhigenden Absichten zu Grunde liegen.¹⁰⁸

Militär General-Kanzlei

Seiner Majestät des Kaiser

Nr. 4801/CK Abt- 1.

Präsentiert l. Juli 1859.

Der Guvernerstellvertreter in Dalmatien FMLt Br. Nagy hat heute das abschriftlich enthaltene Telegramm die Angelegenheiten Montenegros betreffend hierher gerichtet.

Ich behere mich. Euer Exzellenz zu eröffnen, dass Seine Majestät den Antrag des benannten Herrn FMLt zu genehmigen geruhen und demgemäss auch nach Zara bereits telegrafisch geantwortet wurde.

Valleggio, am 23. Juni 859.

Grünne eh.

An Seine Exzellenz

den Herrn k.k.wirkl. geheime Rathes

Minister des Ausseren

M. Graf von Rechberg.¹⁰⁹

/Fascikel: P A Interna K

¹⁰⁸ Tu prepisku na crnogorskom jeziku, prema dokumentima u Cetinjskom arhivu, objavio je Dušan Vuksan u *Zapisima*, 10., 1937., XIII/3., 131.-132. Tu se doslovno navodi Dojmijevo pismo, u kojem on odgovara knjazu Danilu: „Odgovarajući sa svom pospjehom na upitanje, činim je u dužnost naznačiti Vašu Svjetlost, da ne dopuštajući zgođenja okolostina unapredno prebivanje pobjegunaca u zadarske tvrđe, imalo se činiti ili preći u okružju dubrovačkom, i u toj prigodi bi dopušteno samoj šestini da privide svoje familije, koje se nalaze ovdje u Kotor. Da praviteljstvo Nj. V. Imperatora Austrijskog ne bi imalo vazda u obzir sačuvanje ureda i mirnoće na granicu, drugačije čaše biti određeno, ne ishodeći odjeljenje pobjegunaca crnogorski, nego od samo njegove volje”.

¹⁰⁹ Prilog ovoj noti vidjeti u *Dnevnik* u pod datumom 23. lipnja.

OTVARANJE TURSKOG POSLANSTVA NA CETINJU 1879. GODINE

Jovan Muhadinović

The opening of the Turkish legation was the first official diplomatic connection between the Turkish Empire and the Principality of Montenegro. This happened only one year after Montenegro had been internationally recognized at the Berlin Congress in 1878 in the period of unresolved territorial questions, and it was an attempt to make a long-term peace through diplomatic means. Apart from our national documents and archives, for the first time some of the documents from the Istanbul archive were used on this theme.

Politički odnosi Crne Gore i Osmanskog carstva počinju krajem 14. vijeka, a završavaju se tek u drugoj deceniji 20. vijeka. U 18. vijeku crnogorski narod je izvojevao potpunu samostalnost, ali i tada su ove dvije države sukobljene, jer turska carevina ostaje i dalje kamen spoticanja razvitku Crne Gore i njenom postojanju. To će se odvijati na taj način sve do Berlinskog kongresa 1878. godine, kada Crna Gora biva zvanično i međunarodno priznata.¹

¹ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2006, str. 31.

Situacija u kojoj se mala balkanska država nalazila nakon sticanja nezavisnosti nije bila dobra, ako se pogleda razvijanje organa za uspostavljanje međunarodnih veza. Razlozi su najviše bili finansijske prirode, i nijesu omogućavali da se ostvari načelo reciprociteta. Crna Gora se morala zbog svojih skromnih resursa bazirati na pravljenje kontakta prije svega sa državama sa kojima se graničila. To su bile Osmansko carstvo i Austrougarska. Dok je sa druge strane došlo do uspostavljanja odnosa sa više zemalja koje su imale svoje akreditovane poslanike na Cetinju.² Stalne diplomatske predstavnike Crna Gora će imati u Turskoj (1879–1912), Srbiji (1913–1915), nekoliko mjeseci u Sjedinjenim Američkim Državama, tokom 1918. Sa Francuskom je bio ostvaren reciprocitet u diplomatskim kontaktima početkom 1916. godine.³

Trebalo bi i pomenuti da je prvi pokušaj uspostavljanja diplomatskih odnosa sa Turskom bio za vrijeme knjaza Danila. Poslije pobjede na Grahovcu 13. maja 1858, a potom i razgraničenja, crnogorski vladar je htio da svoju oružjem stečenu nezavisnost potvrdi i diplomatski. Htio je da se uspostavi direktni kontakt dvije zemlje na relaciji Cetinje – Carigrad. Međutim na konferenciji u Carigradu 1860. ambasadori velikih sila su odlučili da taj kontakt bude samo između Cetinja i skadarskog guvernera. I pored podrške nekih komesara, kao i na knjaževo razočaranje to nije obavljeno kako je on želio.⁴ Knjaz Danilo je htio da se zahvaljujući potencijalnom kontaktu uspostavi slobodan tranzit Bojanom i Skadarskim jezerom, i da se stvori stabilan mir na granici.⁵

² Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Beograd: Vojska, 1996. (Bezdan, Vojvodina), str. 313.

³ Radoslav Raspopović, „Diplomatska predstavništva stranih država i njihov značaj za spoljopolitičke odnose Crne Gore“, *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1–2 (1994), str. 7.

⁴ Tanja Jović, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Narodni muzej Crne Gore, 2010, str. 159.

⁵ Dimo Vujović, „Zahtjev knjaza Danila za uspostavljanjem diplomatskih odnosa sa Turskom“, *Istorijski zapisi*, god. XVIII, XXII,1, Titograd, (1965), str.159.

Sa Osmanskim carstvom ostala su mnoga pitanja neriješena, i poslije Berlinskog kongresa, 1878. Osim teritorijalnih tu su bila i pitanja položaja velikog broja crnogorskih radnika koji su boravili i radili u gradovima Turske. Po odlukama Berlinskog kongresa trebalo je da dođe do uspostavljanja diplomatskih odnosa dvije zemlje. Ali kao što smo vidjeli zbog određenih problema, Crna Gora to nije mogla priuštiti. Tako da je vlada na Cetinju pokušala, barem privremeno da to riješi preko svoje zaštitnice Rusije. Tako da se šef Knjaževske kancelarije za spoljne poslove, vojvoda Stan-ko Radonjić obratio za pomoć sekretaru ruske diplomatske misije na Cetinju, A. N. Špajeru, 22. decembra 1878/3. januara 1879. Trebalo je da poslove oko predstavljanja Crne Gore i njenih građana u inostranstvu preuzme Rusija. Krajem januara je u ruskom Ministarstvu inostranih djela napisan cirkular kojim su o tome obaviješteni ruski predstavnici u inostranstvu. Na ove korake Rusije nije se blagonaklono gledalo u Austrougarskoj. Andrašić je isključio svaku mogućnost da neka druga država bude posrednik između Monarhije i Crne Gore. On je čak od vlade na Cetinju tražio da se ogradi od takvog pokroviteljstva Rusije, prijeteći čak povlačenjem svog predstavnika. Na isti način se reagovalo i u Osmanskom carstvu. Porta je to energično odbijala, pozivajući se na Berlinski ugovor, koji daje odrednice o razmjeni diplomatskih predstavnika dvije zemlje. Sem toga, istim ugovorom se traži da se Turska sa crnogorskim podanicima u svojoj državi mora ponašati kao sa svojim državljanima, što automatski isključuje pokroviteljstvo druge sile. Turska je bila ogorčena proglašenom nezavisnošću Crne Gore. Pritisak je vršen i od strane Engleske, koja je bila pod snažnim uticajem Austrougarske da se ovo ne prihvati. Ona je naložila svom ambasadoru u Carigradu da ohrabri Portu da ovo ne prihvati. Djelovalo se i preko britanskog poslanika na Cetinju da knjaz povuče ovlašćenja o pokroviteljstvu Rusije.⁶

⁶ Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica; Beograd, Vojska, 1996, str. 314, 315, 316, 317, 318.

Ministar inostranih poslova vojvoda Stanko Radonjić je pokušavao da uvjeri austrougarskog poslanika na Cetinju, barona Temela, da je diplomatsko pokroviteljstvo Rusije samo privremeno, i da se tiče najviše zastupanja Crnogoraca u Turskoj. Isto mu je govorio i knjaz Nikola, napominjući da u tom trenutku nije bilo ni finansijskih ni kadrovskih mogućnosti da to Crna Gora odradi sama. Temel je tražio da se od te namjere odustane, da se ne remete odnosi sa Austrougarskom. Dodao je takođe da postoji agitacija protiv okupacije Bosne i Hercegovine od strane Monarhije, kao i da istu sprovodi „Glas Crnogorca“. Knjaz je tvrdio i rekao da će dokazati da je njegov odnos isti kao i onda kada je okupacija te bivše turske teritorije sprovedena.⁷ Crnogorska vlada je tvrdila da ni u kojem slučaju ne želi da zaobiđe član 29. Berlinskog ugovora, koji pod kontrolu Austrougarske stavlja crnogorsku pomorsku zastavu. Govorili su čak i o imenovanju crnogorskog konzula u Beču.⁸

Ono što je svakako prvenstveno onemogućavalo ove pokušaje Rusije i Crne Gore bio je pomenuti Berlinski ugovor. Članom 31. tog ugovora je usaglašeno da Crna Gora i Osmansko carstvo treba da uspostave diplomatske odnose imenovanjem crnogorskih predstavnika u Carigradu i nekim mjestima u Turskoj, đe se za tim ukaže prilika.⁹

Loši odnosi između Crne Gore i Osmanske imperije bili su obilježje perioda poslije dobijanja crnogorske nezavisnosti. Mnoge su stvari smetale uspostavljanju normalnih diplomatskih odnosa dvije zemlje. Kao primjer jedne od njih može se navesti i događaj, koji se odvio poslije potpisivanja Protokola mješovite komisije u Virpazaru 21. januara/1. februara 1879. Naime,

⁷ Novak Ražnatović, „Oko uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske“, *Istorijski zapisi*, god. XXV, knj. XXX, 3-4 (1972), str. 468.

⁸ Isto, str. 459.

⁹ Hana Šarkinović, „Diplomatski odnosi Crne Gore i Turske“, *Matica*, god. 15, br. 58 (2014), str. 184.

nakon razmjene Podgorice, Spuža i Žabljaka, za Ulcinj sa Turskom, knjaz Nikola je poslao pismo sultanu Abdul Hamidu II. U tom pismu on izražava zadovoljstvo zbog mirno izvršene razmjene. Na ovo knjaževo pismo turski sultan nije odgovorio, što se smatralo uvredom jednog šefa države. Pravi razlog zbog kojeg je sultan izostao da odgovori bilo je to što na Cetinju nije prihvaćen zahtjev Turske da podgorički kajmakam Osman-beg, kao zastupnik Porte ostane u gradu, koji je pripao Crnoj Gori. Zbog toga je čak bilo došlo i do mogućnosti protjerivanja kajmakama, što je spriječio na vrijeme engleski poslanik. Veliko Osmansko carstvo je bilo uvrijeđeno ovim činom. Tek je sultan na drugo pismo knjaza Nikole, povodom rođenja knjaževog drugog sina, a na uticaj knjaza, koji je turskom suverenu prenio engleski poslanik sa Cetinja, odgovorio. Odgovor koji je uslijedio je bio značajan kao prvo službeno obraćanje osmanskog vladara, vladaru Crne Gore. Ali ništa se nije promijenilo u stavu Turske prema diplomatskom predstavljanju Crne Gore.¹⁰

Osman-beg koji umalo nije otjeran trebao je da bude turski agent u Podgorici. Razlog turske želje da on bude tamo, a ne kako reciprocitet nalaže, na Cetinju, je taj što je osmanska država htjela da ima uvid i nadzor nad izvršavanjem obaveza iz Berlinskog ugovora. Posebno što se tiče pitanja imanja muslimana koji su odlazili iz Crne Gore. To nije odgovaralo nikako crnogorskim vlastima, koje su sprovodile eksproprijaciju te zemlje. Nijesu htjeli nekoga tako blizu ko bi ih ometao u tome.¹¹

Ruska vlada je uvidjela da je jedini način da se uspostavi kontakt dviju sukobljenih država neposredno uspostavljanje diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske. Tome je ona trebala finansijski da pomogne. Crna Gora je odlučila da kao svog prvog

¹⁰ Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica; Beograd, Vojska, 1996, str. 318, 319.

¹¹ Novak Ražnatović, „Okolo uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske“, *Istorijski zapisi*, god. XXV, knj. XXX, 3-4 (1972), str. 456.

opunomoćenog predstavnika pošalje vojvodu Stanka Radonjića, ministra inostranih djela.¹²

Veliku zaslugu za pomjeranje ovog pitanja sa mrtve tačke ima Aleksandar Semjonovič Jonin, ruski predstavnik na Cetinju. On je bio blizak prijatelj i povjerljiva ličnost knjaza Nikole, kojem je mnogo pomagao, u odsustvu prijeko potrebnog kadra. On je poslao predlog o uspostavljanju diplomatskih odnosa dvije zemlje u Carigrad. Taj predlog je sa turske strane prihvaćen, ako Crna Gora prva uputi svog predstavnika. To nije prošlo bez određenih poteškoća s obzirom na neriješena teritorijalna pitanja Crne Gore i Osmanskog carstva. Diplomatskim putem je Jonin i to sredio.¹³ Što bi se kao interesantno moglo napomenuti jeste i to da je petrogradski list „Novo vrijeme“, prilikom spomena akreditovanja ruskog diplomate kao poslanika u Crnoj Gori, tkz. ministra rezidenta, pisao da Jonin vrši čak i ulogu crnogorskog ministra inostranih poslova.¹⁴

Avgusta 1879. godine je stigao u Carigrad i crnogorski poslanik. Kao prvi opunomoćeni poslanik Crne Gore u nekoj stranoj državi bio je imenovan vojvoda Stanko Radonjić. Trenutak kada su se diplomatske misije uspostavljale uopšte nije bio trenutak dobrih međudržavnih odnosa. Poslije rata ostalo je mnogo neriješenih teritorijalnih pitanja, ali se posebno isticalo pitanje Plava i Gusinja. To je čak dovelo i do toga da crnogorski poslanik u audijenciju kod sultana bude primljen mjesec dana poslije dolaska u prijestonicu Osmanskog carstva. Razlog su bila navodno neka protokolarna pitanja, kao i to što sultan nije

¹² Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica; Beograd, Vojska, 1996, str. 319.

¹³ Tanja Jović, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Narodni muzej Crne Gore, 2010, str. 159.

¹⁴ Radoslav Raspopović, „Diplomatska predstavništva stranih država i njihov značaj za spoljnopolitičke odnose Crne Gore“, *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1–2 (1994), str. 11.

htio crnogorskog predstavnika da primi u narodnom odijelu, već isključivo u fraku. Tek ga je nakon mjesec dana primio u narodnom odijelu ipak, ali bez revolvera za pasom. Vojvoda Stanko Radonjić je na toj poziciji ostao kratko vrijeme. Već krajem iste godine se vratio u Crnu Goru, a na njegovo mjesto je došao vojvoda Gavro Vuković. On tu ostaje do 1884. godine. Nakon njega na mjestu poslanika se izmijenilo sedam lica. Da bi se ostvarilo pravo reciprociteta, od strane Osmanskog carstva je kao opunomoćeni predstavnik turske države predao akreditivna pisma knjazu Nikoli Halid bej. Ono što je zanimljivo jeste da je Osmansko carstvo prije svih ostalih sila riješilo pitanje svoje rezidencije na Cetinju. 1885. godine za potrebe poslanstva otkupljena je kuća vojvode Maša Vrbice, u Bajovoj ulici. Ostale sile su u to vrijeme imale zakupljene rezidencije. Osim poslanstva na Cetinju, Turska je imala i konzulat u Baru. Od 1879. do 1912. sa turske strane je akreditovano devet poslanika.¹⁵ Halid-bej je u početku bio jedini od predstavnika koji je imao rang izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra (II klasa), dok su ostali imali rang ministra rezidenta (III klasa). Francuski, italijanski i engleski predstavnici su imali rang otpravnika poslova. Oni se po pravilu nijesu akreditovali kod knjaza, već kod ministra inostranih poslova, ali su u slučaju Crne Gore svi akreditovani kod knjaza na dvoru.¹⁶

„Glas Crnogorca“ pominje da je 26. oktobra 1879. godine stigao Halid-bej, kao vanredni poslanik otomanske Porte. Da se poslije dnevnog odmora uputio u uobičajenu posjetu ministru spoljašnjih poslova, pa ga je potom u četvrtak po podne primio i knjaz. Tu je predao akreditivna pisma i obratio se crnogorskom

¹⁵ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2006, str. 55.

¹⁶ Radoslav Raspopović, „Diplomatska predstavništva stranih država i njihov značaj za spoljnopolitičke odnose Crne Gore“, *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1–2 (1994), str. 15, 16.

gospodaru govoreći da je pisma primio od svog gospodara sultana. Dalje možemo navesti što je izjavio, sljedećim riječima:

„Izvršavajući naredbe koje sam primio od Visoke Porte ja ću nastojati da se podrže i utvrde odnosi dobroga susjeltstva koji valja da postoje između Carstva Otomanskoga i Knjaževine Crnogorske. Neka mi dopusti Vaše Visočanstvo, da izrazim nadanje da će mi ispunjavanje toga zadatka biti olakšano visokim blagovoljenjem Vašeg visočanstva i dobrom voljom Vaše vlade.“

Knjaz se zahvalio na lijepim riječima i rekao da i on više od svega želi da se uspostave prijateljski odnosi između dvije države. Potom je turskom poslaniku predstavio prisutne u dvoru, kao i turski poslanik svoje osoblje njima. Uveče je Halid-bej opet bio gost knjaza na teju (čaju), dok je par dana kasnije upriličen svečani ručak u čast njegovog dolaska.¹⁷

Babanzade Halil Halid Bej je sa sobom donio i dokument koji se u Turskoj imenuje kao „Name-i Hümayun“¹⁸, tako da je time imao ovlašćenja od sultana da postane rezidentni ambasador u Crnoj Gori (mukim elçi).¹⁹

Halil Halid bej je rođen 1840. godine u gradu Sulejmanije.²⁰ Ahmed paša, njegov otac bio je valija u Adani, a poticali su od poznate familije Baban, koja je bila porijeklom iz Bagdada.²¹

¹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 41, od 27. oktobra 1879.

¹⁸ **Name-i Hümayun** je naziv za zvanična dokumenta (**carski ukaz**) koja je osmanski padišah dodjeljivao hrišćanskim ili muslimanskim vladarima, onih zemalja koje su imale povlastice u odnosima sa Osmanskim carstvom.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler Hariciye (İ.HR), 278/17091 (Hidzra: 16 Rebiulevvel 1296/09. 03. 1879); Salnâme-i Nezâret-i Umur-i Hâriciyye, Hariciye Vekâleti, H. 1306, 544. (U Turskoj su postojale tri titule ambasadora: mukim elçi, orta elçi i maslahatgüzar. Od ove tri, ona koju je imao Halid bej bila je najveća.)

²⁰ Salnâme-i Nezâret-i Umur-i Hâriciyye, ..., 544.

²¹ BOA, Dahiliye Sicill-i Ahval Defteri (DH.SAİD.d), 2/988, (29.Zilhidže 1256/22. januar 1841)

Završio je ratnu školu (Mekteb-i Harbiye) i postao kolaga – kapetan. Potom je prešao i civilnu upravo i postao „Bâlâ“ (Visoki čin). Godine Hidžretske 1285. tj. 1868/69. počeo je da radi u Prevodilačkoj kancelariji pri Porti (Bâb-i Âli Tercüme Odası).²² Tih godina počinje da radi i kao predavač geografije (mualim) na Darulfununu.²³ Zatim biva imenovan za drugog sekretara – pisara pri Osmanskom poslanstvu u Londonu. Karijeru, ali sada glavnog pisara (başkatib) nastavlja u Parizu. Tu se zadržao godinu i po dana, njegov rad je prekinut zbog restauracije poslanstva Turske u Francuskoj. Nakon toga biva nezapošljen više godina, dok 15. marta 1879. nije poslat u Manastir (Bitolj, današnja Makedonija), đe je radio kao komesar.²⁴ Njegovo angažovanje na Balkanu će se nastaviti, jer će na ljeto iste godine, kao što je rečeno, postati ambasador Osmanskog carstva u Crnoj Gori. Tada je imao 38-39 godina.

Iako toplo primljen Halid-bej je već u drugoj polovini 1880. godine, po povlačenju diplomatskog predstavnika Crne Gore iz Carigrada, optužen da je svojim radom osporavao predaju Bara i Ulcinja, tako da je crnogorska vlada saopštila da sa njim neće imati kontakta. I pored ovog zapleta, poslije završenog mandata turski poslanik je sa počastima otpraćen sa Cetinja, a i uručen mu je Danilov orden I stepena.²⁵

Prema turskim izvorima razlog odlaska prvog turskog poslanika nijesu bili poremećeni odnosi, već slabo zdravlje Halid beja. Čak se i spominje u istim da je crnogorski vladar bio zadovoljan njegovim radom na Cetinju. Postoji i dokument koji govori da je on tražio od Porte da ga zbog bolje klime premjesti u Atinu.²⁶

²² Ovo je naziv pomenute kancelarije na turskom jeziku.

²³ Ova ustanova (**Dar-ül Fünun**) je preteča Istanbul Univerziteta.

²⁴ Salname-i Nezaret-i Umur-i Hariciyye, Hariciye Vekaleti, 1306, 544.

²⁵ Tanja Jović, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj*

Gori, Narodni muzej Crne Gore, 2010, str. 161.

²⁶ BOA, Yıldız Esas Evrak (Y.E.E), 44/3 (15 Ramazan 1296/02. Septembar 1879)

21. avgusta 1880. nastavio je da obavlja svoju dužnost u Beogradu, iz čega se vidi da mu nije udovoljeno da pređe u Grčku. Kao primjer dobrih odnosa za službovanje u Srbiji, dobio je od kralja Milana Obrenovića Orden Takovskog krsta.²⁷ Izvori Osmanskog arhiva pominju i da je neko odlikovanje dobio i od knjaza Nikole, ali ne pominju naziv ordena.²⁸ Kao što se da vidjeti naši izvori spominju Danilov orden I stepena.²⁹

Prema navedenom, naši i osmanski izvori različito navode razlog odlaska Halid beja sa Cetinja. Poznato je da su u vrijeme njegovog mandata kao ambasadora u Crnoj Gori bili veoma zategnuti odnosi između dvije države. On je iz tog razloga upravo i poslat iz Carigrada da utiče da se ti problemi što prije riješe. Posebno je teško išla u tom vremenu predaja Ulcinja, čiji stanovnici nijesu pozitivno gledali na pripajanje svog grada knjaževini. Proteste Ulcinjana je raspirivala i sama Turska. Tako da crnogorska vlast iako bez nekih direktnih dokaza, morala je da sumnja na negativan rad Halid beja, koji je upravo u Crnoj Gori bio predstavnik prvenstveno turskih interesa. Dodjeljivanje ordena od strane vladara dvije balkanske zemlje, mogu se protumačiti i kao kurtoazija, u pokušaju da se stvarno stanje pri smjeni ambasadora ublaži. Kako god prvi turski poslanik se kratko zadržao na Cetinju.

Novi turski polanik bio je Riza-beg koji je stigao na Cetinje početkom juna 1881. Po izvorima diplomatski odnosi su po principu reciprociteta uspostavljeni 1881. godine.³⁰

Kuća koja je otkupljena na Cetinju rađena je po projektu Josipa Sladea. To je ujedno i bila prva kuća u Crnoj Gori koja je

²⁷ BOA, I.HR, 299/18965 (07.Rebiul-evvel 1303/14. Decembar 1885); Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 19/42, (09. Decembar 1885)

²⁸ BOA, I. HR, 335/21595 (04.Redžeb 1298/01. Jun 1881)

²⁹ Pogledati na str. 7.

³⁰ Novak Adžić, *Poslanstva u Crnoj Gori: (1878-1921)*, informator, [Foreign Missions in Montenegro], MIP, Cetinje, Podgorica, 2002, str. 29.

prodato jednoj stranoj državi. U toj kući su se 1884. godine održavale i pozorišne predstave „Balkanska carica“, „Maksim Crnojević“, „Pola vino, pola voda“, „Šaran“. ³¹ Kuću je pomenute godine za potrebe poslanstva otkupio izvjesni Dževad-paša. ³²

Literatura:

- Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2006.

- Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Beograd: Vojska, 1996. (Bezdan, Vojvodina)

- Radoslav Raspopović, „Diplomatska predstavništva stranih država i njihov značaj za spoljnopolitičke odnose Crne Gore“, *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1-2 (1994).

- Tanja Jović, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Narodni muzej Crne Gore, 2010.

- Dimo Vujović, „Zahtjev knjaza Danila za uspostavljanjem diplomatskih odnosa sa Turskom“, *Istorijski zapisi*, god. XVIII, XXII, 1, Titograd, (1965)

- Novak Ražnatović, „Oko uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske“, *Istorijski zapisi*, god. XXV, knj. XXX, 3-4 (1972).

³¹ Hana Šarkinović, „Diplomatski odnosi Crne Gore i Turske“, *Matica*, god. 15, br. 58 (2014), str. 193.

³² Radoslav Raspopović, *Diplomatska predstavništva stranih država i njihov značaj za spoljnopolitičke odnose Crne Gore*, str. 17.

-
- Hana Šarkinović, „Diplomatski odnosi Crne Gore i Turske“, *Matica*, god. 15, br. 58, (2014)
 - *Glas Crnogoraca*, broj 41, od 27. oktobra 1879.
 - N. Adžić, *Poslanstva u Crnoj Gori: (1878-1921)*, informator, [Foreign Missions in Montenegro], MIP, Cetinje, Podgorica, 2002.

Turski fondovi:

(BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ – OSMANSKI ARHIV
VLADE REPUBLIKE TURSKE U ISTANBULU)

- Dahiliye Sicill-i Ahval Defteri (DH.SAİD.d);
- Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO);
- İradeler Hariciye (İ.HR);
- Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.)

Godišnjaci:

- Salnâme-i Nezâret-i Umur-i Hâriciyye, Hariciye Nezareti, Istanbul,
H. 1306/1889.

UTICAJ ZAPADA NA CRNU GORU TOKOM ŠESTE I SEDME DECENIJE 20. VIJEKA

Dragutin Papović

The paper deals with the political, economic, cultural and technological influence of the West on Montenegro during the 60s and the 70s. The author mentions the first visits of the politicians from the West and the establishment of cultural and economic relations. Special analysis is dedicated to the presence of western movies, music, fashion and technology in Montenegro. The paper mostly refers to the articles from the newspaper Pobjeda which was then the most influential paper in Montenegro.

Sukob Jugoslavije sa Informbiroom presudno je uticao na otvaranje zemlje prema Zapadu. Taj uticaj se može pratiti od kraja 1949. godine, odnosno od jesenjeg zasijedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, na kojoj je jugoslovenska delegacija, predvođena Edvardom Kardeljom, uspostavila kontakte za zapadnim državama. Naročito prijateljske odnose je uspostavila sa Velikom Britanijom, odnosno sa njenom vladom na čijem čelu je od 1945. do 1951. bila Laburistička partija. Britanski laburisti su podržavali jugoslovensko vođstvo u sukobu sa SSSR-om i u nastojanju da Jugoslavija izađe iz diplomatske

blokade. Prva posjeta britanskih laburista Jugoslaviji desila se od 7. do 19. septembra 1950. godine.¹

Političko i kulturno otvaranje Jugoslavije prema Zapadu odrazilo se i na Crnu Goru. Zapadni uticaj u Crnoj Gori nagovijestili su, kao i na saveznom nivou, britanski laburisti. Prije laburističke delegacije koja je boravila kod Tita, Crnu Goru je početkom 1950. godine posjetio britanski laburistički poslanik Džon Parker (1906–1987). O svojoj posjeti Crnoj Gori napisao je članak koji je 14. februara 1950. godine objavljen u „Manchester gardijanu“ (danas „Gardijan“). Parker je afirmativno pisao o Crnoj Gori, njenoj istoriji, nacionalnom identitetu, kao i o nastojanjima Jugoslavije da se odupre Informbirou. Parker je pozdravio i nastojanja koja je vlast u Crnoj Gori preduzimala na unapređenju ekonomije.

Parkerov članak je promovisao Crnu Goru i poslije njega su došli i drugi, uticajniji, laburisti. U avgustu 1953. godine iz Dubrovnika u Nikšić doputovao je Anjorin Bevan, član Izvršnog odbora britanske Laburističke stranke.² Bio je u pratnji supruge i Milovana Đilasa, potpredsjednika Saveznog izvršnog vijeća. Nekoliko dana su proveli na Žabljaku. U isto vrijeme 7. i 8. avgusta Crnu Goru je posjetio bivši britanski premijer Klement Atli, šef Laburističke stranke.³ Na Cetinju su ga primili: Blažo Jovanović, predsjednik Izvršnog vijeća, Andrija Mugoša, potpredsjednik Izvršnog vijeća Crne Gore i Nikola Kovačević, predsjednik Skupštine NR Crne Gore. Atli se preko Budve i Kotora vratio u Dubrovnik.

¹ Miletić, V. Aleksandar, „Prijem delegacije britanskih laburista kod maršala Tita u okviru njihove prve posete Jugoslaviji 1950. godine“, u: *Tokovi istorije*, Beograd, 1/2011, str. 139.

² *Pobjeda*, 6. avgust 1953, str. 1–3.

³ *Pobjeda*, 9. avgust 1953, str. 1.

Laburisti su bili vjesnici otvaranja prema Zapadu, a nakon toga je uslijedilo ekonomsko otvaranje, prije svega u oblasti turizma. Prva veća grupa američkih turista stigla je na crnogorsko primorje u aprilu 1961. godine.⁴ Veliki brod, sa 400 turista, uplovio je u Boku Kotorsku, ali kotorsko pristanište nije moglo da ga primi, pa su turisti motornim čamcima prevezeni do obale, a potom su posjetili Cetinje, Budvu i Sveti Stefan. Sljedeći značajan korak u turizmu desio se 24. jula 1965. godine, kada je na relaciji Bar – Bari – Bar – Dubrovnik počeo da saobraća feribot „Sveti Stefan“ barskog preduzeća „Prekookeanska plovidba“.⁵ Feribot je počeo da saobraća istog dana kada je objavljena najveća privredna reforma u Jugoslaviji, koja je ekonomiji donijela liberalizaciju. Feribot „Sveti Stefan“ (često nazivan samo „Svetac“) bio je ogledalo zapadnog uticaja i, prvenstveno, zapadnog načina života. Krajem juna 1966. godine na feribotu su nastupali poznati italijanski pjevači Noris Di Stefano i Akile Toljani.⁶ Na „Svecu“ je početkom oktobra 1966. godine održan izbor za „Mis Jadrana“ i „Mis Koka-kole“.⁷ Pokrovitelj izbora je bio list „Sedam dana“, uz tehničku pomoć agencije „Morfire“, koja je u Bariju zastupala barsku „Prekookeansku plovidbu“. Na izboru je učestvovalo 11 djevojaka, a na brodu se nalazilo oko 170 putnika iz Barija i okoline. Putnike su zabavljali orkestar „The Seamen“ i italijanska pjevačica Lala Leone. Potom su putnici, na putu od Bara do Dubrovnika, razgledali crnogorsku obalu, a naročito Boku Kotorsku. U Tivtu je u junu 1965. godine nastupila italijanska grupa „Naldi“ i pjevačica Ana Lauri, a potom je

⁴ *Pobjeda*, 16. april 1961, str. 15.

⁵ *Pobjeda*, 27. jun 1965, str. 4.

⁶ *Pobjeda*, 30. jun 1966, str. 16.

⁷ *Pobjeda*, 6. oktobar 1966, str. 16.

održana modna smotra na kojoj se pojavilo 30 modela. Lauri je nastupila i u Ulcinju, Baru i Budvi.⁸

Kontakti sa susjednom Italijom ubrzo su se proširili. Krajem 1965. godine objavljeno je da Sofija Loren i njen muž Karlo Ponti namjeravaju da izgrade ljetnikovac na budvanskoj rivijeri, a potom je predsjednik Skupštine opštine Budva uputio pismo bračnom paru u kojem je izrazio spremnost da im opština ustupi plac.⁹ Oni su se zahvalili i obećali da će posjetiti Budvu i razmotriti tu mogućnost. No, Sofija Loren i Karlo Ponti došli su u Crnu Goru tek u junu 1969. godine. Ponti je posjetio plažu Jaz i govorio o mogućnosti da tu snima jedan od svojih filmova. U vili „Gorica“ u Titogradu primio ih je predsjednik Izvršnog vijeća Crne Gore Vidoje Žarković. Ponti je izrazio spremnost da uloži u izgradnju turističkog kompleksa na plaži Jaz i da investira u „Agrokombinat 13. jul“. Opština Budva je bračnom paru poklonila plac u blizini Svetog Stefana za izgradnju vile. Oni su obišli Cetinje, Kotor i Herceg Novi. Ponti je izjavio da bi Crna Gora trebalo da sačuva svoje prirodne ljepote. Sofija Loren je izjavila: „Crna Gora je za mene divno otkriće. A Cetinje je posebno ljupko mjestašce. U njemu su me primili tako srdačno i toplo da sam se osjećala kao u mom Napulju.“¹⁰

S političkim, turističkim i ekonomskim otvaranjem prema Zapadu, došao je i kulturni uticaj, naročito u masovnoj kulturi. On se prvo manifestovao u filmskim prikazima. Krajem 1954. i tokom 1955. godine u „Pobjedi“, najuticajnijim crnogorskim novinama, uz prve prikaze filmova sa Zapada objavljivane su i fotografije poznatih glumica. U martu 1954. objavljen je tekst o švedskom filmu, u kojem su spomenute glumice: Mej Ceterling,

⁸ *Pobjeda*, 13. jun 1965, str. 9.

⁹ *Pobjeda*, 21. oktobar 1965, str. 7.

¹⁰ *Pobjeda*, 15. jun 1969, str. 1. i 8.

Greta Garbo, Ingrid Bergman, Viveka Lindfors i Marta Toren.¹¹ Uz tekst je objavljena fotografija Mej Ceterling. U januaru 1955. godine u „Pobjedi“ su objavljene fotografije: Ave Gardner, Đine Lolobridide i Sofije Loren, a u februaru su objavljene fotografije Merilin Monroe i Odri Hepbern. Do kraja 1955. godine u „Pobjedi“ su objavljene fotografije glumica: Sonje Heni, Silvane Pampanini, Hildegard Knep, koju su zvali „druga Marlen Ditrih“, Žizel Paskal, Dijane Dors („britanske Merilin Monroe“), Doroti Dendridž, Rosane Podeste i Elizabete Tejlor. Uz njihove fotografije objavljeni su tekstovi u kojima su navedeni detalji o njihovim filmovima i životima, i tako je crnogorska javnost počela da se upoznaje sa holivudskim stilom života.¹²

Kulturni uticaj sa Zapada najvidljiviji je bio u uvozu filmova. U tome je najveću ulogu imalo preduzeće „Zeta-film“ koje je osnovano 1956. godine u Budvi, sa zadatkom da bude uvoznik i distributer filmova. „Zeta-film“ je za prvih 10 godina otkupio pravo na 310, uglavnom zapadnih, igranih filmova, među kojima je bilo 25 oskarovaca i veliki broj onih koji su dobijali nagrade na festivalima u Berlinu, Kanu i Veneciji.¹³ „Zeta-film“ je za kratko vrijeme zabilježio dobar poslovni uspjeh.¹⁴ Izraženo u novcu, promet „Zeta-filma“ je, sa oko 183 miliona dinara 1957. godine, porastao na oko 400 miliona 1960. godine.

¹¹ *Pobjeda*, 25. mart 1954.

¹² Vidjeti izdanja *Pobjede* za: 23. januar, 30. januar, 13. februar, 27. februar, 6. mart, 13. mart, 20. mart, 3. april, 1. maj, 22. maj, 12. jun, 19. jun i 13. jul 1955. godine.

¹³ *Pobjeda*, 23. decembar 1965, str. 9.

¹⁴ Državni arhiv Crne Gore (DACG), Odjeljenje za sređivanje arhivske građe republičkih organa i organizacija novog perioda od 1945. godine – Cetinje (OROC), Savjet za kulturu NR Crne Gore (SK), fascikla 6, 75; 7-10/1961.

Ovakav napredak u porastu prometa nije bio samo rezultat uvoza većeg broja filmova, već dobrim dijelom i rezultat kvalitetnog repertoara. Pregled uvezenih filmova govori o izboru najtraženijih ostvarenja, naročito onih iz Holivuda.

„Zeta-film“ je za 1961. godinu otkupio filmove: „Čovjek za zlatnim koltom“ (režija Edvard Dmitrik, glumci: Henri Fonda, Ričard Vidmark i Entoni Kvin), „Gigi“ (režija Vinsent Mineli, glumci: Lesli Karon i Moris Ševalije), „Slatki život“ (režija Federiko Felini, glumci: Anita Ekberg i Marčelo Mastrojani), „Mladi lavovi“ (režija Edvard Dmitrik, glumci: Marlon Brando, Montgomeri Klift i Din Martin), „Babet ide u rat“ (režija Kristijan Žak, glumci: Brižit Bardo i Žak Šarije), i „Avanture Toma Sojera“ (režija Norman Torog).¹⁵ Tokom 1962. godine „Zeta-film“ je uvezo filmove: „Kratak susret“ (režija Dejvid Lin), „Misterija Pikaso“ (režija Žorž Kluzo), „Krov“ (režija Vitorio de Sika), francuski film „Bludnica dostojna poštovanja“, njemački film „Kapetan iz Kepenika“ (režija Helmut Kojtner), italijanski film „Napuljsko zlato“ (režija Vitorio de Sika), američko-britanski film „Plači voljena zemljo“ (režija Zoltan Korda), „Grand hotel“ (uloge Greta Garbo, Džon Barimor i Džoun Kroford).¹⁶ Za 1963. godinu „Zeta-film“ je, između ostalih, otkupio filmove Alfreda Hičkoka „Sjever-sjeverozapad“ i „Psiho“, i vestern: „Na nišanu“.¹⁷ Prvi prikaz dodjele „Oskara“ u „Pobjedi“ objavljen je 1963. godine, povodom 35. dodjele ove nagrade.¹⁸

Publika je voljela holivudske filmske junake kao što su Tarzan ili neki od vestern junaka. Filmski kritičar Kosta Čakić o tome piše: „Kod distributera se uvijek mogu dobiti slobodni termini

¹⁵ *Pobjeda*, 21. avgust 1960, str. 14.

¹⁶ *Pobjeda*, 4. februar 1962, str. 13.

¹⁷ *Pobjeda*, 28. oktobar 1962, str. 13.

¹⁸ *Pobjeda*, 27. januar 1963, str. 13.

za umjetnički najvrijednije filmove koji mogu biti udžbenici za vaspitavanje ukusa publike, kao što je slučaj za remek-djelom „Tajna Pikaso“, a da se na drugoj strani ne može doći na red za razna serijska šund-djela kao što je „Crveni gusar“ (režija Robert Siodmak, glavna uloga Bart Lankaster).¹⁹

Među uvezenim filmovima dominirali su holivudski, što nije bilo po volji vlastima, koje su željele da smanje američki uticaj. Od 1963. godine uvedene su kvote za zemlju porijekla i žanr. Tako je za 1964. godinu „Zeta-film“ uvezao iz Holivuda: „Taj ludi, ludi, ludi svijet“ (režija Stenli Kramer), „Komančerosi“ (režija Majkl Kertis, glavna uloga Džon Vejn) i „Ptičar iz Alkatraza“ (režija Džon Frankenhajmer, glavna uloga Bart Lankaster). Iz Italije su uvezeni film Roberta Roselinija „Crna duša“ i film Žan-Lik Godara „Prezir“ (glavna uloga Brižit Bardo). Iz Francuske su otkupljeni filmovi: „Čovjek iz Rija“ (Žan Pol Belmondo) i „Balet Pariza“ (glavne uloge Zizi Žanmer i Moris Ševalije).²⁰

Prvi svim bioskopima formirani su savjeti za program, čiji je zadatak bio da cenzurišu filmove. Savjeti su bili na teškom iskušenju. Trebalo je balansirati između filmova koji su, sa aspekta socijalističkih vrijednosti bili poželjni, ali finansijski neisplativi, i holivudskih ostvarenja, koja su bila socijalistički nepoželjna, ali ih je publika prihvatila i na njima se ostvarivala dobra zarada. Da bi održali bioskope, savjeti su morali da daju odobrenja ideološki nepoželjnim filmovima, kako bi opstali i nadoknadili gubitke.²¹

Za 1966. godinu, između ostalih, otkupljeni su: španski film „Balada o dželatlu“ (režija Luis Garsija Berlanga), američki film „Voz“ (režija Džon Frankenhajmer), kultni vestern „Kako

¹⁹ *Pobjeda*, 22. decembar 1963, str. 13.

²⁰ *Pobjeda*, 23. januar 1964, str. 10.

²¹ *Pobjeda*, 8. novembar 1964, str. 9.

je osvojen Divlji Zapad“ (režija Džon Ford), „Divlja rijeka“ (režija Elija Kazan) i „Doktor Živago“ (režija Dejvid Lin). „Zeta-film“ je za 1969. godinu uvezao američke filmove: „Zarobljeni u pustinji“ (režija Robert Oldrič, glavne uloge: Džeјms Stjuart, Ernest Borgnin i Hardi Kriger), „Posljednji voz iz Katange“, (režija Džek Kardif, glavne uloge: Rod Teјlor, Ivet Mimije), komediju Džerija Luisa „Dvoјnik u škripcu“, komediju „Tajni rat Hari Friga“ (režija Džek Smit, glavne uloge Pol Nјumen i Silva Koščina), „Tragom zločina“ (režija Gordon Daglas, glavna uloga Frenk Sinatra), vestern „Bandolero“ (glavne uloge Džems Stjuart, Din Martin i Rakel Velč), „Reјčl, Reјčl“ (režija Pol Nјumen, glavna uloga Džoana Vudvord) i „Ukroćenu goropadnicu“ (uloge Elizabet Teјlor i Ričard Barton).²²

Pored filma, i zapadna muzika je ostvarila uticaj u Crnoj Gori. Rokenrol se u Jugoslaviji pojavio 1956. godine, a o njemu je te godine pisala i „Borba“.²³ Iste godine „Pobjeda“ je objavila tekst o Elvisu Prisliju u kome se navodi da je stekao popularnost kao filmska i rokenrol zvijezda.²⁴ Prvi prikaz o rokenrolu u Crnoj Gori objavljen je 1959. godine u „Pobjedinom“ tekstu „Rokenrol i mladalačko ludilo“.²⁵ U tekstu je navedeno da je rokenrol karakteristika modernog doba i da je jedan od posljednjih ritmičkih izraza džeza, ali da ova muzika budi skriveni, primitivni instikt kod ljudi, kada se prije svega ispoljava agresivna i seksualna snaga.

²² *Pobjeda*, 27. mart 1969, str. 9.

²³ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam, amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, drugo izdanje, Beograd, 2012, str. 332. (dalje: Vučetić, R., *Koka-kolasocijalizam...*).

²⁴ Milović, Željko, *Crnogorska pop-rok muzika 1954-1991*, Matica crnogorska, Bar, 2015, 37.

²⁵ „Rokenrol i mladalačko ludilo“, *Pobjeda*, 4. oktobar 1959, str. 14.

Rokenrol su promovisali studenti koji su studirali van Crne Gore, a ljeti se vraćali svojim kućama na raspust. U Titogradu su 1960. godine počele da se organizuju studentske zabave na kojima se igralo uz bluz, džez i rokenrol.²⁶ Mnogi su smatrali da su te vrste zabave izživljavanje na nepriličan način, i da ta muzika nije u skladu sa socijalističkim vrijednostima. No, drugi su ih branili. Tvrdili su da su mladi koji vole rokenrol, i pored toga što vole „crnačke melodije“, nakon ovih zabava dobri socijalisti, jer su se dokazali na brojnim radnim akcijama i postali udarnici. Advokati ove zabave su govorili: „Na tradicijama revolucije vaspitavani su ovi mladići i djevojke i nema sumnje da oni te tradicije ne iznevjeravaju tim što igraju rokenrol... Takve zabave su potrebne u ovim uslovima kada se zna da omladina u fabrikama i zadrugama ili na selu i nema dovoljno mogućnosti da se na vedar i jednostavan način zabavi“.²⁷ Ove studentske zabave održavale su se, uglavnom, u bašti hotela „Crna Gora“, i na njima je nekad bilo i preko 2.000 posjetilaca. Jednu takvu zabavu u avgustu 1960. godine upotpunio je Đorđe Marjanović, prva muzička pop-zvijeda socijalističke Jugoslavije, koji je 1960. godine vojni rok služio u Titogradu. Marjanović je izveo nekoliko domaćih i stranih hitova.

Iganje tvista, odlasci na žureve i nošenje farmerki bili su sve češći, iako su te pojave od dijela partijskih činovnika cijenjene kao antisocijalističke.²⁸ U „Pobjedi“ je 1963. reklamirana jugoslovenska revija „Ritam“, koja je objavljivala tekstove posvećene džezu i zabavnoj muzici.²⁹ Anketa sprovedena među crnogorskom omladinom 1963. godine pokazala je da zabavna muzika ima mnogo veću popularnost u odnosu na ozbiljnu

²⁶ *Pobjeda*, 14. avgust 1960, str. 9.

²⁷ *Isto*.

²⁸ *Pobjeda*, 24. maj 1964, str. 3.

²⁹ *Pobjeda*, 10. mart 1963, str. 18.

muziku.³⁰ Ipak, van Titograda, glavnog i najvećeg grada u Crnoj Gori, dominirali su folklor i narodna muzika. U odjeljenu za prodaju gramofonskih ploča u robnoj kući „Titograd“ najbolje su se prodavale ploče domaće produkcije sa narodnim kompozicijama.³¹ Najtraženiji crnogorski izvođači bili su Ksenija Cicvarić i Božidar Ivanišević, i bosanski: Zora Dubljević, Zehra Denović i Beba Selimović. Guslarske pjesme su se dobro prodavale. Od izvođača zabavne muzike najtraženiji su bili: Slavko Perović, Radmila Karaklajić i Tereza Kesovija.

Zahvaljujući tekstovima u „Pobjedi“ crnogorski građani su se upoznali i sa novim načinima života i modom na Zapadu. Prvi prikaz o hipicima u „Pobjedi“ objavljen je u septembru 1969. godine.³² U njemu se opisuje alternativni način života u slobodnoj zajednici. Naročito je opisan njihov duhovni život. Oni su svakog ponedjeljka išli na propovijedi kod domaćeg „gurua“ Stiva Geskina. Svaki takav skup se završavao zajedničkim poluglasnim pjevanjem drevnog hinduističkog sloga „Aum ili Om“. U februaru 1970. godine „Pobjeda“ je objavila feljton „Droge idu za hipicima“, priču Holandanke Katrin Van Mores. Feljton je ukazao na tamnu stranu hipika. U tekstu se navodi: „Ova omladina ne zna šta da radi i gdje da ide i povlači se u besplodno negiranje svega onoga što joj društvo predlaže i pruža“. Hipici su predstavljeni kao nasljednici bitnika Džeka Keruaka i Alena Ginzberga, protivnici kapitalizma i komunizma i rata u Vijetnamu, i kao veliki korisnici droga, u prvom redu LSD-a i marihuane. Krajem 60-ih droga je počela da prodire u Crnu Goru. Prvi na udaru je bio Bar u koji su, zbog otvorenosti luke, počeli da pristižu razni opijati, a naročito hašiš.

³⁰ *Pobjeda*, 12. maj 1963, str. 11.

³¹ *Pobjeda*, 12. avgust 1965, str. 9.

³² *Pobjeda*, 4. septembar 1969, str. 14.

Uticaj zapadne kulture je počeo da se vidi i u modi, naročito ženskoj. Početkom 50-ih za žensku garderobu su korišćeni samo smeđi i plavi materijali, a početkom 60-ih uticaj italijanske mode je bio sve veći. U avgustu 1962. godine na stadionu Fudbalskog kluba „Budućnost“ održana je prva velika modna revija u Crnoj Gori.³³ Reviju je organizovala Mira Čutura, koja je 10 godina bila najpoznatija jugoslovenska manekenka, a na ovoj reviji se oprostila od modne karijere. Na reviji su prikazani ženski modeli koje su proizvele titogradska „Trikotaža“ i „Modna konfekcija“ iz Dubrovnika, a obuću je uradila fabrika „Oro“ sa Cetinja. Prikazani su modeli poznate modne kreatorke iz Zagreba Žuži Jelinek. „Pobjeda“ je pokrenula žensku rubriku, koja je donosila tekstove o domaćinstvu i modi. Veliki uticaj na širenje zapadne mode omogućila je „Robna kuća Beograd“, koja je u Titogradu otvorena 5. jula 1969. godine.³⁴ Početkom oktobra 1969. godine u Titogradu je otvorena i robna kuća „Beko“.

Zapadna kultura i stilovi života popularisani su i preko novog medija – televizije. Emitovanje televizijskog progama u Jugoslaviji počelo je 1957. godine, kada su proradili televizijski centri u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Izgradnja televizijskih predajnika u Crnoj Gori počela je 1960. godine.³⁵ Te godine su se u Crnoj Gori na ljetnjim terasama i baštama, na rijetkim televizorima, masovno pratile Olimpijske igre u Rimu. U Crnoj Gori je početkom 1962. godine bilo oko 23.000 radio prijemnika i svega oko 300 televizora.³⁶ Naredne 1963. godine u Crnoj Gori je bilo 32.000 radio prijemnika ili jedan na 15 stanovnika, naspram 2.067 koliko ih je bilo 1939. godine. Televizora je bilo oko 700. Za širenje televizije bila je neophodna izgradnja predajnika. U

³³ *Pobjeda*, 26. avgust 1962, str. 13.

³⁴ *Pobjeda*, 6. jul 1969, str. 7.

³⁵ *Pobjeda*, 1. januar 1961, str. 13.

³⁶ *Pobjeda*, 11. februar 1962, str. 8.

Golubovcima je 27. novembra 1963. godine pušten u rad predajnik Radio Titograda, kao i televizijski predajnici na Lovćenu i Bjelasici.³⁷ To je omogućilo osnivanje RTV Titograd 1964. godine i, relativno, brz razvoj televizije. U Crnoj Gori je 1966. bilo preko 7.000 televizora, ili 10 puta više nego 1963.³⁸ Krajem 1964. godine u Crnoj Gori se pojavio novi TV prijemnik, kojeg je proizvela „Industrija proizvoda za rasvjetu“ – Zagreb. Televizori „Elektroindustrije“ – Niš: „Titanik“, „Kozara“, „Igman“ i „Vrba“, prodavali su se u Crnoj Gori 1970. godine po cijeni od 2.430 do 2.551 dinar.³⁹ Prosječna plata u Crnoj Gori 1970. godine bila je 1.053 dinara, što znači da se za oko dvije prosječne plate mogao kupiti televizor.⁴⁰ To je, uz mogućnosti kupovine na kredit, uticalo na brzo povećanje broja televizora i na pojavu zapadnog fenomena – gledanje televizijskih programa u slobodnom vremenu. Svjetsko prvenstvo u fudbalu 1966. godine bila je prva manifestacije te vrste koju je TV u Crnoj Gori direktno prenosila.⁴¹ Postignut je dogovor između Jugoslovenske radio televizije (JRT) i italijanskog RAI-a da se 13 utakmica prenosi direktno, a dvije kao snimak. Komentatori JRT su bili Mladen Delić i Vladan Stojaković, a komentator RAI-a Nikolo Karozio.

Uključivanje u moderni sport, praćenje najvažnijih sportskih takmičenja, kao i liberalizacija ekonomije i društva sredinom 60-ih, doveli su do još jednog zapadnog fenomena – profesionalizacije sporta, koji je do tada u Jugoslaviji uglavnom bio amaterski, i shvatan je kao dio fizičke kulture. Prodaja i transferi

³⁷ *Pobjeda*, 29. novembar 1963, str. 4.

³⁸ *Stvaranje*, broj 2–3, 1966, str. 146.

³⁹ *Pobjeda*, 15. januar 1970, str. 6

⁴⁰ *Prosječne zarade u Republici Crnoj Gori 1965–2005*, Monstat, Podgorica, 2005, str. 10. (dalje: *Prosječne zarade u Republici...*)

⁴¹ *Pobjeda*, 10. jul 1966, str. 12.

fudbalera u Crnoj Gori počeli su 1967. godine. Tada je jedini crnogorski prvoligaš FK „Sutjeska“ iz Nikšića, prodala Branka Čalovića NK „Rijeka“ za 80.000 dinara, a za obnavljanje ugovora Branku Andriću dala je 40.000 dinara.⁴² Prosječna plata u Crnoj Gori 1967. godine iznosila je 701 dinar.⁴³ Pored fudbala, u Crnoj Gori su se, zahvaljujući „Pobjedi“, mogli pratiti i ostali značajni sportovi. Tekst o Kasijusu Kleju (Muhamedu Aliju), 22-godišnjom šampionu teške kategorije u boksu, objavljen je u „Pobjedi“ 17. maja 1964. godine.

Crnogorski gledaoci su, pored sportskih, mogli da prate i zabavne sadržaje RAI-a. Emitovanje Drugog kanala RAI-a u Crnoj Gori počelo je u julu 1968. godine.⁴⁴ Drugi program italijanske televizije bio je, isključivo, kulturno-zabavnog karaktera. Na njemu su emitovani najpoznatiji filmovi, opere, muzički koncerti, pozorišna djela i razne estradne priredbe koje su izvodili najbolji ansambli u Italiji i poznate umjetničke grupe iz drugih zemalja koje je u tu svrhu angažovala italijanska televizija. Gledaoci su utorkom mogli da prate sportsku emisiju „Sprint“. Emitovanje na ovom kanalu trajalo je od 2 do 3 sata, a počinjalo je u 21 čas.⁴⁵

Sa Zapada su počeli da stižu i automobili. U Titogradu je 1957. godine otvoreno preduzeće „Union“, koje je zastupalo američku kompaniju „Krajsler“, kao i nekoliko italijanskih i njemačkih kompanije za auto i industrijske djelove.⁴⁶ U Crnoj Gori se 1967. godine mogao kupiti „Land Rover“ sa pogonom na sva četiri točka. Cijena se kretala od 62.900 do 69.900 dinara,

⁴² *Pobjeda*, 20. jul 1967, str. 3.

⁴³ *Prosječne zarade u Republici...*, str. 10.

⁴⁴ *Pobjeda*, 8. avgust 1968, str. 9.

⁴⁵ *Pobjeda*, 12. februar 1967, str. 9.

⁴⁶ *Pobjeda*, 29. novembar 1957.

ili od 90 do 100 prosječnih mjesečnih plata u Crnoj Gori.⁴⁷ Od 1969. godine Folksvagenova „buba“ se u Crnoj Gori mogla naručiti preko „Intereksporta“ iz Beograda.⁴⁸ Početkom 1970. godine „buba“ je koštala, u zavisnosti od modela, između 11.170 i 18.148 dinara, odnosno između 11 i 17 prosječnih plata u Crnoj Gori. Najjeftiniji model „VW 1200“ koštao je 4.106 zapadnonjemačkih maraka (DM) ili 11.170 dinara, a najskuplji „VS 1600 TL“ 5.994 DM ili 18.148 dinara.⁴⁹ Folksvagenovi automobili su bili jeftiniji od Zastavinih. Tako je „Zastava 750“ (fićo) koštao 17.960, a „Zastava 1300 lux“ 31.920 dinara.⁵⁰ Fordov „Eskort super“ je 1970. godine koštao 4.787 DM ili 13.000 dinara.⁵¹

U ovom periodu Crna Gora se upoznala i sa još nekoliko zapadnih noviteta. Krajem 50-ih crnogorska javnost je upoznata sa modernom kontracepcijom i plastičnom hirurgijom. U jednom tekstu iz „Pobjede“ iz 1959. godine navedeno je da će automati sa kontraceptivnim sredstvima, uprkos protivljenju crkve, biti postavljeni na javnim mjestima u Švedskoj.⁵² Iste godine „Pobjeda“ je objavila da je estetska hirurgija postala široko pristupačna i da nije više luksuz.⁵³

⁴⁷ *Pobjeda*, 15. jun 1967, str. 14.

⁴⁸ *Pobjeda*, 23. februar 1969, str. 16.

⁴⁹ *Pobjeda*, 8. mart 1970, str. 13.

⁵⁰ *Pobjeda*, 21. jun 1970.

⁵¹ *Pobjeda*, 8. avgust 1970.

⁵² *Pobjeda*, 17. maj 1959, str. 16. „Automatski distributeri preparata protiv začeća biće uskoro instalirani na javnim mjestima u Švedskoj. Pralament je ovo izglasao, uprkos opozicije religioznih krugova. Neće biti više djece – slučaja“.

⁵³ „Plastična hirurgija nije više luksuz“, *Pobjeda*, 2. avgust 1959, str. 14. „Bogata stečenim iskustvom po bolnicama gdje se popravljaju nosevi, gdje se očima ponovo vraća vid i tkivu život, reparativna hirurgija je otvorila put spasavajućoj estetskoj plastičnoj hirurgiji koju su zato, ne bez razloga,

Nikšićka pivara „Trebjesa“ je u aprilu 1963. godine pustila u prodaju novo piće – koktu.⁵⁴ Iste godine „Slovenija-vino“ je otvorila prvu fabriku kokte i jupija, i to je bio početak proizvodnje pića sličnih koka-koli, najpoznatijem američkom piću.⁵⁵

U Crnoj Gori su se 1967. godine pojavile ozvučene lektire za lako učenje engleskog jezika: „Pepeljuga“, „Snežana“, „Pinokio“, „Aladinova lampa“, „Ali baba i 40 lopova“ i „20.000 milja pod morem“. Lektira je imala 6 slikovnica sa 12 gramofonskih ploča.⁵⁶

Vrhunac uticaja Zapada desio se krajem 1968. godine, kada je u Crnu Goru stigao prvi električni računar „IBM 1130“. On je pušten u rad 24. januara 1970. godine u Titogradu, u zgradi „Elektroprivrede“.⁵⁷ Računar je pripadao trećoj generaciji sa mikro modulima. Nabavljen je za obuku studenata Tehničkog i Ekonomskog fakulteta u Titogradu, i za potrebe Zavoda za energetiku. Računar je imao čitač kartica, linijski štampač i ploter za davanje rezultata u grafičkom obliku. U Crnoj Gori su se 1970. godine pojavili i prvi klima uređaji, proizvođača „Elektroindustrija“ – Niš i „Candy“.

Tokom šeste i sedme decenije 20. vijeka u Crnoj Gori je počeo da jača zapadni uticaj u svim društvenim oblastima. Taj uticaj su nagovijestile posjete britanskih laburista početkom 50-ih.

prozvali socijalnom hirurgijom. Plastična hirurgija je delikatna umjetnost. Glavni uslov je – ne ostaviti vidljivog traga poslije intervencije. Najčešće su estetske operacije nosa. Tu nema granica i ništa nije nemoguće, a vrše se pod lokalnom anaestezijom ili narkozom. Operacije klem-pavih ušiju, podočnjaka, bora oko očiju i usana, kosih očiju itd. ne predstavljaju više nikakvu tajnu za modernu plastičnu hirurgiju“.

⁵⁴ *Pobjeda*, 28. april 1963, str. 13.

⁵⁵ Vučetić, R., *Koka-kolasocijalizam...*, str. 332.

⁵⁶ *Pobjeda*, 10. septembar 1967, str. 14.

⁵⁷ *Pobjeda*, 25. januar 1970, str. 1.

Uspostavljene su turističke i kulturne veze sa Italijom, odakle su došli moda, televizijski programi i slavne filmske ličnosti. Najveći zapadni uticaj ostvarili su zapadni filmovi koje je „Zeta-film“ uvezio od sredine 50-ih. Holivudska kinematografija je brzo osvojila naklonost crnogorske publike i, zahvaljujući raširenoj mreži bioskopa, pronijela je zapadni uticaj u sve krajeve Crne Gore. Mnogo manje uspjeha je imao rokenrol, koji se, uglavnom vezao za Titograd, ali je ova muzika brzo pridobijala gradsku i studentsku omladinu. Televizija je omogućila da se zapadni uticaj širi preko prenosa sportskih događaja i zabavnih emisija, a „Pobjeda“ je objavljivala informacije o svim značajnijim kulturnim fenomenima sa Zapada. Vrhunac tog uticaja bila je nabavka prvog elektronskog računara u Crnoj Gori, koji je bio proizvod američke kompanije IBM.

OSNOVNI PRINCIPI KANTOVE ETIKE DUŽNOSTI

Marija Vujović

In the first part of the paper the author deals with the basic methods of Kant's moral philosophy, the basic concepts of Kant's ethics, such as: duty, categorical imperative, free will and good will. In the second part of the paper the author emphasises Kant's conception of the moral law, and the aim and purpose of the ethical action. All parts are intended to outline the deontological basics of Kant's ethics.

*O dužnosti!
Ti uzvišeno veliko ime
koje u sebi ne sadržiš ništa omiljeno
što podrazumijeva dodvoravanje,
nego zahtijevaš pokoravanje.*

(Immanuel Kant)

Kantova filozofija morala, centralizovana oko principa moralnosti postavljenog u *Kritici praktičkog uma*, osnov je za razumijevanje njegove deontološke etike. Standardizovan racionalitet, uobličen u *Kritici čistog uma*, se kroz pitanje slobode nezaobilazno nametnuo u razmatranjima praktičkog

uma. Kriticism započeo novim postavkama njemačkog klasičnog idealizma dobija punu formu u metodologiji mišljenja. Karakterizacija kategoričkog imperativa kao objektivnog, racionalnog, neophodnog i bezuslovnog principa, kojim se mora uvijek voditi svako umno biće, fundament je za oblikovanje deontologije.

Prije Kanta nema odlučnih tendencija da se etika razmotri kao filozofska nauka. Neosporni su uticaji engleskih i francuskih etičara u ranoj Kantovoj filozofiji morala. Pored Hobsa, Loka i Tome Akvinskog koji su dijelili ideju da moralnost zahtijeva osnovanost u racionalitetu, Kant je tome dao osoben pečat.¹ On je racionalizaciju morala usmjerio iznutra, smjestivši je svojstveno postupku kopernikanskog obrta. Ovakav obrt je i u praktičkoj filozofiji rodonačenika njemačkog klasičnog idealizma imao bitnu odrednicu. Do Kanta imamo specifični eksteriorni racionalitet u pristupanju moralu i moralnosti, dok se on usmjerio na formiranje „čiste etike“ koja će biti produkt čistog praktičkog uma.²

Kako je Kant sklon tvrdnji da je istinsko dobro jedino moguće u istinski dobroj volji, autonomiju praktičkog uma oblikovaće kao fundamentalni princip moralnosti, i to kao jedinstveni zakon autonomne volje.³

U ranijim radovima skicira put praktičke filozofije, koja je bila oblikovana uticajima Hjuma i drugih, što prepoznajemo u potrebi da se više približi engleskom gledištu na moral nego

¹ Vidi: Jodl, Fridrih: *Istorija etike kao filozofske nauke od Kanta do danas*, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1963, 23.

² Čisti praktički um je *apstraktni umni oblik, odnosno volja koja ništa ne želi i nema druge svrhe nego da njene maksime budu opšte, i koja nema nikakve osnove određenja van sebe same, nego kojoj je od žive stvarnosti preostao samo još apstraktni umni oblik kao takav.* (Jodl, Fridrih: cit. izd., 18)

³ Jodl autonomnu volju poistovjećuje sa čistim praktičkim umom i sa apstraktnim umnim oblikom (Vidi: Jodl, Fridrih: cit. izd., 18)

Volfovom racionalizmu. U ranijim radovima sagledavao je problem moralnosti iznutra. To ga nije spriječilo u „spekulativnoj pobudi“ da poslije *Kritike čistog uma* napravi jasnu liniju razdvajanja sa prethodnicima⁴. Kritičkom metodom vrši otklon svega iskustvenog u osnivanju nove revolucionarne etike kao filozofske nauke.

Otvoriće pitanja morala i etike, dobre volje i slobode, probleme dužnosti i svrhe, raspraviti sa pitanjem savršenog čina djelovanja⁵, postulirati maksime morala, otvoriti problem moralnog uvažanja⁶, preispitati objektivnost i subjektivnost svrhe⁷ u moralu. Sve to omogućava precizno oblikovanje metodologije čistog praktičkog uma. Primarno preispituje predmet etike kao nauke o moralu, primjenjujući transcendentalni metod, što će dovesti do *pravog prevrata u modernoj filozofiji*.⁸

Napravimo korak unazad kako nas to podučava Martin Hajdeger – Kant je napisao *Kritiku čistog uma* da bi ispitao mogućnosti metafizike kao nauke, primjenjujući kritički metod na saznanje kao takvo. Suštinski je preispitao izvore, mogućnosti i granice saznanja za metafiziku kao takvu. Shodno tome nemoguće je bilo osporiti aporije i metafizičku

⁴ Iako ćemo kod F. Jodla čitati sljedeću tvrdnju: *Bilo bi pogrešno smatrati da je Kantova kasnija etika samo konsekventna primjena saznanja stečenih u Kritici čistog uma*. (Jodl, Fridrih: cit. izd., 13)

⁵ Vidi: Jodl, Fridrih: *Istorija etike kao filozofske nauke od Kanta do danas*, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1963, 12.

⁶ Uvoženje je *svijest slobodnog podređivanja naše volje pod zakon, bez posredovanja drugih uticaja na naša osjećanja, štaviše upravo sa neizbježnom prisilom, koja se svim našim sklonostima nameće, ali samo od sopstvenog uma*. (Jodl, Fridrih: cit. izd., 19)

⁷ *Subjektivna svrha počiva na pobudi, dok objektivna proizilazi iz podsticaja koji važe za sva umna bića*. (Jodl, Fridrih: cit. izd., 18)

⁸ Kangrga, Milan: cit. izd., 59.

svojestvenost aporijama. Kriticism sa preispitivanjima kod Kanta nužno vodi ka nauci, koja će biti posljedica kritike uma sa specifičnim pogledom na metafiziku. Kada je uvidio da se nauka stvarno rađa iz kritike uma, nastojao je preispitati i um u praktičkoj upotrebi. Cilj je traganje za čistom filozofijom morala koju, kako on smatra, moramo osloboditi empirijskog. Dosljedan apriorizmu, pa i u praktičkom razmatranju uma, pravi se suptilan otklon i od antropologije, da se ne bi naštetilo čistoći filozofije morala. Spoljašnja instrumentalizacija moralnih principa za Kanta je neodrživa. Preispitujući uslove nastanka takvih popisa principa, koje oblikuju etičari u ospoljašnjenju moralnih principa, otkriva da svaki princip postavljen od prostog iskustva nije održiv u sistemu čiste praktičke filozofije.

Šta je osnovni cilj Kantovog kriticizma usmjerenog u pravcu praktičkog uma? Cilj praktičke kritike je utvrđivanje najvišeg principa moralnosti, što se ogleda u dedukovanju drugih principa i zavređivanju univerzalnosti najvišeg principa. Kant je vješt logičar, pa pravi jasan diferencijalizam između generalizacije i univerzalizacije principa. Nema generalizacije u traganju za najvišim principom moralnosti. Upravo taj postupak kritikuje, jer su to one slučajne iskustvene norme postavljene i od religije, i od društva. Svaka slučajnost je nepouzdan temelj građenja najvišeg univerzalnog principa moralnosti. Do tog cilja dolazi preispitujući probleme sa kojima se susrijeće nauka o moralu: pitanje izvora moralnosti (gdje se otvara pitanje dobre volje), diferencijacija hipotetičkog i kategoričkog imperativa, pitanje slobode (koje će se otkriti) kao osnovno pitanje autonomije volje i morala. U cilju preispitivanja praktičkog uma konstatuje da se umno biće poistovjećuje sa praktičkim bićem, jer Kant, dajući primat praktičkom umu, teorijsko djelovanje izdiže na nivo uma, dok razum postaje praktična djelatna snaga umnog čovjeka. Definišući granice saznanja u *Kritici čistoga uma* uobličava stvar po sebi kao nesaznatljivu, koja ujedno predstavlja granice saznanja, definiše i

aktivnost uma u saodnošenju sa objektivitetom, pa se otvara problem praktičkog djelovanja uobličen pitanjima slobode i prirode. Zbog podijeljene zakonitosti, obojene kauzalitetom u prirodi⁹ i slobodi, vješto definiše fiziku i etiku. Ukoliko se zapitamo šta je taj specifični kauzalitet u etici, kada se otvori pitanje slobode, ponudiće nam odgovor u volji.

Osnovni metod Kantove filozofije morala

Metod u filozofiji morala predstavlja put mišljenja kojim se dolazi do zaključaka ili kojim se trasiraju ciljevi do kojih treba da dovede jedno istraživanje¹⁰. Cilj Kantove filozofije morala je u traganju za fundamentalnim principom metafizike morala. On razumijeva sistem apriori moraliteta koji sa sobom nosi praktički um. Apriornost je ta koja mora obezbijediti univerzalno važenje moralnih principa, oslobođena antropologije, ali kroz čovjekovu umnost. Kategorički imperativ se otkriva kao osnovna potreba za racionalitetom. Njegovo razumijevanje apriornosti moralnih principa je u kategoričkom imperativu zadobilo važenje u svim vremenima i kulturama. Jodl tu prepoznaje Rusoov uticaj i tvrdi da za Kanta čovjekova moralna vrijednost potiče iz prvobitnog izvora, koji je nezavisan od bilo kakvog intelektualnog oplemenjivanja.¹¹

Otklon vremenitosti, kao i kulturnog koda, koji imaju uticaj na aposteriorno gledište morala je suspendovao traganjem za apriornim principima. Takvim postupkom postiže jedan moralni egalitarizam¹². Otkriva nam da se ta univerzalnost nalazi u dva

⁹ Jodl nam napominje da Kant prirodom naziva egzistenciju stvari pod zakonima. (Jodl, Fridrih: cit. izd. 17)

¹⁰ Vidi: Kant, Imanuel: *Logika*, Imperija knjiga, Kragujevac, 2010, 20.

¹¹ Vidi: Jodl, Fridrih: cit. izd., 12.

¹² Vidi: Sullivan, Rofer: *Immanuel Kant's Moral Theory*, Cambridge University Press, 2000, 109.

osnovna problema: dobroj volji i dužnosti. Svako umno biće mora biti nosilac ideje o moralu. Brojni autori smatraju da je Kant previše optimističan prema apriornom pogledu na moral, ali i prema insistiranju da postoje dokazi univerzalne moralne obavezanosti u umnosti. Njegova metoda (put) je usmjerena ka preispitivanju metafizičkih činjenica naše volje. Iako svjesni da ta metoda ima ograničenja, cilj kriticisma je i ispitati te granice. Neospornost i univerzalnost metodski oblikuje u autonomiju čistog praktičkog uma, koju ne može negirati nijedan skeptičar.

Kauzalitet, kojim obiluju pogledi na problem slobode u Kantovoj filozofiji morala, preuzet je iz *Kritike čistog uma*, vješto primijenjen, bez težnje da se formira zatvoreni sistematizam. U njegovoj metodi nailazimo na diferencijaciju koja je bila usmjerena ka razmatranju nominalističkih problema (*nomene* i *fenomene*)¹³. Za *nomene* vješto vezuje saznanja koja nam ne dolaze kroz iskustvo, dok za *fenomene* vezuje iskustvo i njihovu neminovnost za stvaranje fenomena¹⁴. Pol Gajer¹⁵, Raj Langton¹⁶, Markus Kol¹⁷ i Dezmont Hogan¹⁸ dijele mišljenje

¹³ Jodl tvrdi da Kant *čovjeka ako ga zamisli kao slobodnog (moralnog) suprotstavlja empiričkom čovjeku, tako što se stvar po sebi (noumenon) suprotstavlja iskustvenom pojavnom svijetu (fenomenon)*. (Ibid, 25.)

¹⁴ Ne treba zaboraviti da Kant dvostruko shvata čovjeka kao istovremeno fenomenalno (prirodno, uzročno određeno) i noumenalno (ne-prirodno, samoodređujuće) biće. (Navedeno prema: Onora O'nil: „Kantovska etika“, u *Uvod u etiku* (pr) Piter Singer, IK Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2004, 264)

¹⁵ Vidi: Guyer, Paul: *Kant's Groundwork for the Metaphysic of Morals: A Reader's Guide*, Continuum, New York, 2007.

¹⁶ Vidi: Langton, Rae: „Objective and Unconditioned Value“, u *The Philosophical Review*, 116(2), 2007, 157–185.

¹⁷ Vidi: Kohl, Markus: „Kant on Idealism, Freedom, and Standpoints“, u *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 98(1), 2016, 21–54.

¹⁸ Vidi: Hogan, Desmond: „Noumenal Affection“, u *The Philosophical Review*, 118(4), 2009, 501–32.

da je Kantova koncepcija slobode kontroverzna, jer zahtjeva dva svijeta¹⁹, dvije percepcije kroz dva iskaza - iskaz razumskog i iskaz inteligibilnog svijeta i slobode.²⁰

Karakteristika razvojnog puta misli filozofije morala ogleda se u specifičnoj kategorizaciji moralnih dužnosti, koja će važiti i za Ja i za druge.²¹ Ova kategorizacija se formira kao odgovor na osnovno pitanje filozofije morala: „Šta mi valja činiti?“. Zanimao ga je i odnos ultimativnih ljudskih napora i najvišeg dobra, u odnosu na moralni život. Vrlina ne osigurava dobrobit²², tako da je nemoguće govoriti o aretologiji u filozofiji morala. Vrlinu suspenduje nerijetkim kontradiktornostima koje se ostvaruju između vrline i dobra.²³ Ultimativnost u odnosu na moralni život je obojena vremenitošću čovjekove vrline, a i vječnošću moralnog zakona. Pitanja morala kod Kanta moraju biti adresirana na apriori metod. S obzirom da je analiza moralnog koncepta apriori stvar, do te mjere da se sastoji od jedne takve analize, etika je apriori dobra. Formiranjem metode kojom će se preispitati moral odlučno je zagovarao *ukidanje empirijsko-psiholoških metoda*²⁴ u etici. Kada se razmotre namjere za ukidanje empirijskih metoda primjećujemo da je osnovni cilj njegovih metoda u prevazilaženju skepticizma.²⁵ Kategorički imperativ sa svim nedostacima i prednostima je pokazatelj da je takav metod moguće sprovesti. Kategoričkom

¹⁹ Jodl napominje da iza svakoga empiričkog fenomenalnog čovjeka, u kome se sloboda kao stvar borbe djelimično ostvaruje, mora postojati nadempirički, noumenalni čovjek koji je stvarno slobodan. (Ibid, 26)

²⁰ Jodl pojašnjava da je inteligibilna sloboda moralna, ne više samo nešto zamišljeno, ideal, nego istovremeno stvarnost, nadempirička. (ibid, 26)

²¹ Vidi: Onora O’nil: cit. izd., 260.

²² Vidi: Jodl, Fridrih: cit. izd., 18.

²³ Up.: Jodl tvrdi da volja mora biti usmjerena u određenom pravcu i oslobođena dobrog u običnom smislu (Jodl, Fridrih: cit. izd., 17)

²⁴ Ibid, 13.

²⁵ Pavićević, Vuko: *Osnovi etike*, Kultura, Beograd, 1967, 288.

imperativu se ne može osporiti apriornost, do njega se ne može doći analizom moralnog ponašanja ljudi. Fundamentalni princip etike mora biti vezan za apriorizam, metod koji i prirodu i sadržaj etike određuje u slobodnoj volji. Svako aposteriorno utvrđivanje odgovora na pitanje šta valja da činimo je pogrešno, jer se otvara prethodno pitanje - a šta činimo. Moralni zakon se otkriva kao nužno, neminovno, bezuslovno, univerzalno važeći. U *Zasnivanju metafizike morala* zaključuje da je metodu tako oblikovao jer je smatrao da je *najpodesnija ako se od običnog saznanja analitički ide ka odredbi njegovog najvišeg principa i opet natrag od ispitivanja toga principa i njegovih izvora sintetički ka običnom saznanju*.²⁶ Cilj transcendentalne metode je odvajanje praktičkog uma od empirije. *Kantov metod se može opisati kao metod analize, pri čemu su apriori elementi u moralnom rasuđivanju izvedeni eksplicitno i preispitani u odvojenosti od empirijskih elemenata*.²⁷

Smjena eudajmonizma (dobra volja)

Analizu ideje razuma Kant formira inicijalnom tvrdnjom da ne postoji ništa dobro osim dobre volje, što je osnov razumijevanja racionalnog moraliteta. Analizom poretka moralne misli, volja postaje bitan pojam i za kasnije razumijevanje prirode. Osnovna ideja koju iznosi u *Zasnivanju metafizike morala* se oslanja na tvrdnju da je dobra volja određena moralnim zakonom. Ponašanje pojedinca oblikuje razum, ali i posvećenost da odlučuje u korist moralne dužnosti, što predstavlja volju. Pod univerzalni moralni zakon se ne može svrstati postupak volje koji se nekome čini dobrim, a drugome lošim. Ne postoje postupci vrijedni poštovanja, već moralni zakon dužan

²⁶ Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981, 22.

²⁷ Paton, H. J.: *The Categorical Imperative: A Study in Kant's Moral Philosophy*, PENN, London, 1971, 26.

poštovanja. Moralnost se može definisati kao stanje posjedovanja, privrženosti, nepokolebljivosti moralnom zakonu. Inteligibilna vrijednost je istinska samo onda kada je u skladu sa moralnim zakonom. Dobra volja, smatra Kant, može biti dobro samo po sebi jedino kao bezuslovno dobro.²⁸ Pravi predmet moralnog vrednovanja je dobra volja, dobra ne po tome što izaziva i postiže, ni po podobnosti za postizanje nekoga cilja, nego jedino htijenjem, tj. dobro po sebi.²⁹ Ona ne može imati osnov u društvu, prirodi, osjećajima simpatije, principu opšte sreće, jer se Kant odbojnošću suprotstavlja svakom zasnivanju moralnog u ekstenzijama. Dobra volja je ona čije su odluke u potpunosti određene moralnim zahtjevima, tj. moralnim zakonom. Moralni zakoni ograničavaju prirodne želje umnih bića djelujući kroz dužnost. Čovjekova sloboda se sastoji od nezavisnosti, nagonskog prirodnog determinizma i mogućnosti određivanja sopstvenim umnim principima.³⁰ Kant razlikuje dva puta da volja postane univerzalno važeća maksima: prvi donosi kontradikciju u koncepciji³¹, a drugi kontradikciju volje.³² *Nemoguće je zamisliti igdje išta u svijetu, pa čak ni izvan njega, što bi se bez ograničenja moglo smatrati dobrim, osim jedino dobre volje.*³³ Tom tvrdnjom se onemogućava bilo koji eudajmonizam, ali i aporijsko zasnivanje voluntarističkog poimanja volje. Dužnost kroz moralni zakon je oblikujuća snaga volje. Ne postoji onostrano postuliranje ideje dobra koja je otcijepljena od ovoga svijeta, već je svaka moralna misao motivisana dužnošću. Društvo donosi običaje i norme koji se kvalifikuju kao moralni zahtjevi, podložni su promjeni i

²⁸ Vidi: Onora O'nil: cit. izd. 258.

²⁹ Jodl, Fridrih: cit. izd., 15.

³⁰ Vidi: Pavićević, Vuko: cit. izd., 298.

³¹ Ne možeš ukrasti nešto što ne pripada nikome.

³² Volja je uvijek usmjerena ka cilju, a ne činjeti po moralnom zakonu nije usmjerenost ka cilju, samim tim nije volja.

³³ Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, cit. izd. 23.

propadljivosti, te ne mogu predstavljati osnov formiranja najvišeg moralnog zakona. Razjašnjavajući primat moralnog principa, Kant smatra da *pojam dobra nije ustanovljen prije moralnog principa*.³⁴ Istražujući motivacije kod nesavršenih, vremenski ograničenih, racionalnih bića, dolazimo do zaključka da se dobrota javlja kao dužnost. Dobra volja je jedina unutrašnje oblikovana ideja kojoj Kant suprotstavlja one spoljašnje: simpatiju, lični interes, samoodržanje. Moralno postupati znači djelati shodno moralnim principima i izražavati dobru volju onda kada se i ukoliko se u ispoljenju rukovodi moralnim zakonima. Dobra volja nije „slušanje“ spoljašnjih motiva, pohvala, interesa, jer bi pod takvom pretpostavkom moralna vrijednost bila obesmišljena. Kantova formulacija čovječnosti je adekvatan primjer principa dužnosti.³⁵

Ako djelanje ima moralnu vrijednost izražavajući dobru volju, takvo djelanje je djelanje po moralnim principima. Postoje dva kriterijuma razlikovanja striktno ili neophodne dužnosti, koji se međusobno poklapaju: kada valjana vrlina nezavisna od objektiviteta kao direktnu konsekvencu ljudskog djelanja ima mjeru razuma koja je „slučajna“ dužnost; djelanje koje tretira čovječnost kao svoju osobenost je kategorički imperativ ili „nužna“ dužnost.³⁶ Djelanje po dužnosti je pokazatelj istinskog moralnog djelanja po najvišim moralnim principima. Na primjer, ako je motiv moralnog djelanja sama sreća, onda imamo uslov, dok pri ispunjenju dužnosti se prema toj sreći ophodimo tako da ona postane univerzalno važeća, što nije moguće (što je nelogično). Jodl napominje da je Kant pojmu dobra oduzeo sve moguće karakteristike eudajmonološkog

³⁴ Kant, Imanuel: *Kritika praktičkog uma*, Naprijed, Rijeka, 1974, 37.

³⁵ Mark Timmons, Sorin Baiasu (ed.): *Kant on Practical Justification: Interpretive Essays*, Oxford University Press, Oxford, 2013, 16.

³⁶ Timmermann, Jens: *Kant's Groundwork of the Metaphysics of Morals: A Commentary*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 97.

poimanja i zamijenio ga logičkim³⁷, te se dobro shvata samo kao dobra volja, ne kao cilj već kao sredstvo kojim se stremlji ka dužnosti. *Uzvišeni individualni praktički princip, ili dobro, Kant će nazvati dobrom voljom*³⁸, a njemu će suprotstaviti prirodno dobro, koje je uslovljeno, za razliku od dobre volje koja je bez eudajmonijskih uslovljenosti.

Napuštanje eudajmonizma objašnjava na sljedeći način: dobra volja, koja je u skladu sa jednom dužnošću, nije sopstvena sreća, jer jedna sreća ne može postati jednom dužnošću. U djelanju je obavezujući princip *a fortiori* i jedino tako djelanje je dozvoljeno.³⁹ Moralno djelanje ne može biti izražavanje odlučnosti da se djeluje samo ka sreći iz poslušnosti, koja se uspostavlja od spoljašnjih motivacija, već iz poštovanja samog moralnog zakona. *Dobra volja jedina ima intrinzičnu vrijednost.*⁴⁰

Kantova dužnost se nipošto ne smije razumijevati kao emocionalna pobuda. Iako je unutrašnje stanje, ono dolazi aposteriori i spoljašnja je, jer je uvijek usmjerena na spoljašnji objekt. Stoga se ni dobra volja ne može razumijevati kao emocionalno stanje. Neće Kant negirati spoljašnje zahtjeve, aficiranja, motive, ali će ih odrediti prema univerzalnosti moralne volje, tj. mogu se preplitati i time postići prividnu moralnost, ali ne mogu biti izvor moralnosti. Pod voljom treba shvatiti volju koja treba da bude dobra samo pomoću htijenja, tj. po sebi.⁴¹

Djelanje koje je izraz dobre volje, koja je u skladu sa dužnošću, je ključno za razumijevanje dobre volje. Neophodno

³⁷ Vidi: Jodl, Fridrih: cit. izd., 18.

³⁸ Sullivan, Rofer: *Immanuel Kant's Moral Theory*, Cambridge University Press, 2000, 66.

³⁹ Timmermann, Jens: *Kant's Groundwork of the Metaphysics of Morals: A Commentary*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 28.

⁴⁰ Mur, Džordž Edvard: *Principi etike*, Nolit, Beograd, 1963, 148.

⁴¹ Vidi: Jodl, Fridrih: cit. izd., 15.

je imati čvrsto opredjeljenje da se ne izvrši radnja koja je moralno zabranjena, ali, takođe, i da se izvrši radnja koja je moralno potrebna. Dobru volju je nužno suprotstaviti željama i sklonostima, ali i preispitati iskušavanja u kontekstu nemoralnosti. Nekvalifikovane vrijednosti ne mogu se pripisati principima koji proizilaze iz dužnosti. Da bi pojasnio prirodu dobre volje Kant predlaže da se preispita pojam dužnosti.⁴² Dobra volja je volja koja djela radi dužnosti. U ljudskom razumijevanju je ona koja djeluje radi dužnosti i vezana je za svu umnost bića koja nastoje djelovati iz dužnosti. Sa sigurnošću se može tvrditi da je dobro, koje je dobra volja, jedino moguće odbacivanjem empirijskih ograničenja. Empirijska ograničenja se odbacuju, jer *dobro djelo nije dobra volja, dobro djelo je manifestacija volje*.⁴³ Dobro je dobro bez obzira na uslove i kontekst i uvijek je dobra volja i ne može se manifestovati u spoljašnjim vrlinama i društvenim vrijednostima.⁴⁴ Dobra volja je ključna u preispitivanju sudova o ispravnosti djelanja, ali čovjekovi sudovi ne mogu biti opštevažeći, jer su iskvareni empirijom.⁴⁵ *Dobra volja se treba tražiti u svijetu znanja i sud o moralnom dobrom može biti jedino moguć u takvom svijetu*.⁴⁶

Moralni zakon pretpostavlja dobru volju, koji određuje šta je dobro i zlo, ali i sam nastaje iz pojma dobra i zla. *Apsolutno dobra volja je ona volja čija maksima kao opšti zakon uvijek u sebi sadrži sebe samu*.⁴⁷ Iz ugla čovjeka, kao individue, dobra volja ne može postati apsolutnom, ali volja čija je maksima opšti

⁴² Up.: Paton, H. J.: *The Categorical Imperative: A Study in Kant's Moral Philosophy*, cit. izd., 46.

⁴³ Ibid., 47.

⁴⁴ Ibid., 34 i 41.

⁴⁵ Up.: Paton, H. J.: *The Good Will: A Study in the Coherence Theory of Goodness*, Routledge, London, 1951, 351.

⁴⁶ Ibid., 353.

⁴⁷ Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, cit. izd., 98.

zakon ima univerzalno važenje. Praktički um nam daje univerzalno važenje moralnog zakona, a *objekti dobra i zla su jedini objekti praktičkog uma*.⁴⁸ Odbacujući eudajmonizam Kant ne može poći od ideje dobra, već od zakonite forme djelanja. *Kantova etika nije sadržinska, materijalna; ona ne polazi od dobra, već od zakonite forme djelovanja*.⁴⁹ Shodno tome da je dobro moguće jedino kao dobra volja, i da moralni zakon jedino može postati moralnim zakonom ako je inteligibilno važeći, *dobra volja mora biti kategorički imperativ*.⁵⁰

Porijeklo dužnosti nije empirijsko, već apriorno

Jedino je moralno djelanje nastalo iz poštovanja prema unutrašnjem zahtjevu uma, koje se mora definisati kao dužnost. Djelanje iz dužnosti je određena situacija u kojoj je smjer našeg djelanja moralno iniciran. Bilo koje voljno djelanje je ili djelanje iz dužnosti ili suprotno od dužnosti.⁵¹ Dužnost je čisto uvaženje moralnog zakona, jer lična sklonost ne može biti moralna norma. Mora se djelati ne zbog ljubavi, već zbog dužnosti.⁵² Dužnosti su pravila ili zakoni koji integrišu ograničenja naših izbora, bez obzira da li se vrše iz vanjskih pobuda (koje dolaze od drugih) ili iz vlastite moći razuma. Našu dužnost čini poštovanje i osluškivanje moralnih zakona. Motivi za poštovanje zakona mogu biti u skladu sa građanskim i drugim

⁴⁸ Ibid., 96.

⁴⁹ Kindić, Zoran: „Kantovo shvatanje uma“, u *Filozofija i društvo*, XXV/2004, 62.

⁵⁰ Paton, H. J.: *The Categorical Imperative: A Study in Kant's Moral Philosophy*, PENN, London, 1971, 201.

⁵¹ Timmermann, Jens: *Kant's Groundwork of the Metaphysics of Morals: A Commentary*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 28.

⁵² Vidi: Jodl, Fridrih: cit. izd., 16.

zakonima. Nasuprot tome je rijetko bezuslovno poštovanje univerzalnog moralnog zakona, koje se ogleda u Kantovoj tvrdnji *činiti dobro gdje se može jeste dužnost*.⁵³ Ukoliko motivisanost ka dužnosti nije iskrena i istinska, usmjerena je i uslovljena drugim karakteristikama našeg ponašanja, osim ako se zahtjevi smatraju dužnošću. Istinski zahtjev naše dužnosti je usklađenost volje sa moralnim zakonom kao takvim. Sukob između dužnosti i sklonosti je samo epistemološki⁵⁴, jer „indirektna“ dužnost nije dužnost *sui generis*.⁵⁵

Moralni zakon je autoritativan standard koji nas emotivno obavezuje na ispunjenje dužnosti, srodan je strahopoštovanju, ukoliko priznajemo moralni zakon kao izvor dužnosti. Sve što može biti korisno za brigu o jednoj dužnosti, može biti neophodan objekat jedne nesavršene dužnosti. Imamo dužnost da razvijamo i kontrolišemo emocije u svim varijetetima, a takva kontrola nam može pomoći u održanju pravilne upotrebe dužnosti.⁵⁶ Moralno-dobrim, ili onim što je po dužnosti, nazivamo radnje koje nastaju na osnovu čistog uvažavanja moralnog zakona.⁵⁷ Ljudi poštuju moralni zakon iz emotivne pobude, ali i bez nje. Glas uma, koji govori u smjeru dužnosti i pravilnog moralnog djelovanja je imperativ, tj. zapovijest, koji ne bi bio imperativ da je čulno-emotivna priroda savršena i u potpunom skladu sa umom. Zadovoljenje sreće je takođe dužnost, jer bi u suprotnom mogli doći u iskušenje da ne ispoštujemo dužnost.⁵⁸ Načelo Kantovog pogleda na sadržaj

⁵³ Navedeno prema: Pavićević, Vuko: cit. izd., 293.

⁵⁴ Vidi: Onora O'nil: cit. izd., 268.

⁵⁵ Timmermann, Jens: *Kant's Groundwork of the Metaphysics of Morals: A Commentary*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 36.

⁵⁶ Frierson, Patrick: *Freedom and Anthropology in Kant's Moral Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 76.

⁵⁷ Vidi: Jodl, Fridrih: cit. izd., 17.

⁵⁸ Vidi: *Zasnivanje metafizike morala*, cit. izd., 23.

moralnog zahtjeva i prirodu moralnog rasuđivanja je bazirano na analizi jedinstvene moralne volje. Ukoliko osnovni moralni zakon želi da zadrži važenje, mora obezbijediti univerzalnu valjanost, bez obzira na okolnosti. Moralno dobro radnje se ne smiju činiti iz sklonosti, već iz dužnosti, pritom se lako razlikuje da li su se izvršile iz dužnosti ili iz neke samožive namjere.⁵⁹ Svako moralno dobro djelo je uvijek, po Kantovom mišljenju, djelo učinjeno iz dužnosti.⁶⁰ Jedino sa sigurnošću možemo reći da je sadržaj moralnih zahtjeva univerzalan.

Kategorički imperativ je motivisan dobrom voljom, a Kant smatra da je osnovni princip svih morala. Dužnost je primoravanje na djelovanje samim umom i njegovim objektivnim zakonom.⁶¹ On determiniše dužnost kroz formulaciju imperativa kao djelanje sugerisano sklonošću čovjeka. Svaka determinacija naše dužnosti mora biti usmjerena na satisfakciju maksime naše sklonosti.⁶² Pojam dužnosti određuju ljudski uslovi kroz tri glavna tipa djelanja: djelanje iz neposredne sklonosti, djelanje iz neposredne interesne sklonosti i djelanje bez neposredne interesne sklonosti - već radi same dužnosti. Dužnost je ništa drugo nego limitiranje samovolje u traganju za univerzalnim zakonodavstvom uma; maksima djelanja uobličena u kategorički imperativ kao najveća naša dužnost i obaveza; zakonska saodnosna dispozicija poštovanja kategoričkog imperativa, koji je u strogoj opoziciji sa željom, naklonošću, simpatijom.⁶³ Dužnost je univerzalni moralni zahtjev uma, zato *djelaj po dužnosti, a ne iz naklonosti, bez obzira na benefite*⁶⁴, jer treba razlikovati djelanje u skladu sa

⁵⁹ Vidi: Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, cit. izd., 29-30.

⁶⁰ Vidi: Onora O'nil: cit. izd., 260.

⁶¹ Vidi: Kant, Imanuel: *Kritika praktičkog uma*, cit. izd., 66.

⁶² Vidi: Paton, H. J.: *The Categorical Imperative: A Study in Kant's Moral Philosophy*, cit. izd., 49.

⁶³ Vidi: Sullivan, Rofer: *Immanuel Kant's Moral Theory*, cit. izd., 121.

⁶⁴ Mark Timmons, Sorin Baiasu (ed.): *Kant on Practical Justification*:

dužnošću i djelanje iz dužnosti. *Dužnost je obligatorna*⁶⁵ i možemo je smatrati kao prinudu (moranje). Sve što činimo iz dužnosti možemo nazvati moralnim, bez obzira na posljedice. Stubovi Kantove etike su pojmovi dužnosti, moralnog zakona, slobode, moraliteta i kategoričkog imperativa.⁶⁶

Kategorički imperativ

Osnovni princip moralne dužnosti je kategorički imperativ. Sadrži nivo paradoksalnosti, jer je suštinski suprotan primarnom zahtijevanju. Na primjer, deontološki imperativ „ne ubij!“ se može razumijevati i kao „djelaj tako, da nikome ne oduzmeš život!“, tako da prvi nosi primjese negativiteta (negaciju), dok drugi nosi primjese pozitiviteta (afirmaciju). Kategorički imperativ je *kategorički jer on neposredno nalaže, a da za osnov ne uzima kao uslov neki drugi cilj koji treba da se postigne izvjesnim ponašanjem*.⁶⁷ Odnosi se na svu materiju radnje, kao i sve što iz nje slijedi, primjenjujući princip koji opšti ljudski um neprestano koristi u praktičkoj ocjeni.

Za razliku od kategoričkog imperativa koji podrazumijeva djelanje iz dužnosti, hipotetički imperativ podrazumijeva uslovljenost djelanja, tj. djelanje u skladu sa dužnošću. Hipotetičke zapovijesti su usmjerene na *imperativ spretnosti, mudrosti i sličnih*⁶⁸ i sadrže puke propise vještine. *Materija hipotetičkih sudova sastoji iz dva suda koji su jedan s drugim povezani kao osnova (razlog) i sljedenje*.⁶⁹ Hipotetički sudovi nose propisanost, ali ne i zakonitost, uslovljeni implikacijama

Interpretive Essays, Oxford University Press, Oxford, 2013, 134.

⁶⁵ Ibid., 148.

⁶⁶ Vidi: Kangrga, Milan: „Teorijsko i praktično u Kantovoj filozofiji“, predgovor *Kritici praktičkog uma*, cit. izd.11.

⁶⁷ Jodl, Fridrih: cit. izd., 17.

⁶⁸ Kant, Imanuel: *Kritika praktičkog uma*, izdanje BIGZ-a, 12.

⁶⁹ Kant, Imanuel: *Logika*, cit. izd., 139.

posljedica koje iz njih proizilaze. *Hipotetički imperativ je instrumentalizovana norma racionalnosti.*⁷⁰ Kategoričnost se ogleda u bezuslovnosti, jer hipotetički uvijek pretpostavljaju uslov propisa, dok se kategorički oslanjaju na zakonitost. Hipotetički nijesu obavezujući samo ukoliko im želimo težiti, a kategorički su morajući. Ljudi rjeđe biraju hipotetički nego kategorički imperativ. Kategorički nije stvar izbora, jer *slobodna volja je isto što i volja pod zakonom.*⁷¹ Osim naših obaveza postoje trebanja koja se razlikuju po tome što se zasnivaju na hipotetičkom imperativu. Razmatrajući hipotetički primarni izbor jedne individue Kant ga determiniše kao izbor između dvije dužnosti. Hipotetički je naredba koja se odnosi na racionalno djelanje, ali njegova usmjerenost je spoljašnja. On je u kontekstu praktičnog, dok je kategorički vezan za kontekst nužnosti i striktnog ispunjenja zakona, te stoga *svi imperativi zapovijedaju ili hipotetički ili kategorički*⁷², jer *ono što je za kategoričke kopula to je za hipotetičke konsekvencija.*⁷³ Hipotetički kaže: ne treba da radim to, jer ću osjetiti neprijatnost, dok kategorički: ne smijem činiti to, pa makar i doživio neprijatnost. Uviđamo da za hipotetičke sudove mora postojati prethodna i potonja pretpostavka kao i konsekvencija koja se izvodi iz njih, dok se kod kategoričkih sudova ne preispituje uslovljenost. Kategorički su obavezujući, bez obzira na osjećaje ugodnosti ili neugodnosti, koristi i štete.⁷⁴ Imperativ moralnosti je kategoričan, jer se ne odnosi na materiju radnje⁷⁵, već na formu i princip iz kojeg ona sama proizilazi, skoro pa da

⁷⁰ Sensen, Oliver: *Kant on Moral Autonomy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, 45.

⁷¹ Sensen, Oliver : cit. izd., 266.

⁷² Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, cit. izd., 52.

⁷³ Kant, Imanuel: *Logika*, cit. izd., 140.

⁷⁴ Vidi: Pavićević, Vuko: cit. izd., 294.

⁷⁵ Vidi: Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, cit. izd., 55.

postaje savješću.⁷⁶ Moralna dužnost je kategorička zato što se ne može ostaviti, zaobići, izabrati, a da nije moralni zakon. Snaga kategoričkog imperativa sastoji se u tome što je on apriorni princip, koji je oblikovan kriterijumom univerzabilnosti. *Kategorički imperativ u sebi nosimo, tj. osjećanje obaveze da naše nastrojenje tako oblikujemo da ona postanu podobna za opšti zakon.*⁷⁷

Nemoralno ne može onemogućiti kategorički imperativ, zato što je racionalno osnovan i maksima ne može biti usmjerena na nemoralnost. Onora O'nil tvrdi da kod Kanta primaran zahtjev usmjeren ka vođenju moralno dobrog života podrazumijeva odbacivanje maksima koje se ne mogu univerzalizovati.⁷⁸ Postoje maksime koje se ne mogu univerzalizovati, ali one nijesu kategorički imperativ moralnosti. Maksima je načelo, princip, kojeg se držimo u djelanju, njegovu praktičnu primjenu prepoznavamo u konsekvencama koje objašnjavamo držanjem za ispravnim⁷⁹, ne za istinitim, jer držanje nečega za istinitim je hipoteza, ubjeđenje. Maksima je praktičko ubjeđenje ispravnosti, nije ni uvjerenje, jer se ne izvodi iz vjerovanja, već iz jednog autonomnog racionalnog apriornog odnosa. Uvijek je vezana za postupanje i djelanje i često se u pretpostavljenoj formi realizuje kao interesna težnja. Takve maksime u moralnom kontekstu nijesu poželjne. Bez maksime nema kategoričkog imperativa, tj. moral je pretpostavka postojanju maksime, koja ne može biti isto što i objektivni princip. Objektiviziranje maksime je realizovano na drugačiji način koji nije etički, ali podrazumijeva praktičku filozofiju, sa distinkcijom da se moralna maksima (kategorički imperativ) ne može svesti pod objektivni princip. Objektivni principi su

⁷⁶ Vidi: Jodl, Fridrih: cit. izd., 25.

⁷⁷ Jodl, Fridrih: cit. izd., 24.

⁷⁸ Onora O'nil: cit. izd., 259.

⁷⁹ *Nije pitanje dobrote nego ispravnosti* (Jodl, Fridrih: cit. izd., 16)

izvedeni iz objektiviteta koji ima svoju propadljivost i konačnost. *Maksime su dakle doduše načela, ali ne imperativi.*⁸⁰

Razlika između kategoričkih i hipotetičkih sudova je u tome što *kategoričkim sudovima subjekt i predikat sačinjavaju materiju tih sudova*⁸¹, što potvrđuje da kategoričnost nije objektivizirajuća maksima, već univerzalizirajuća. Kant pojašnjava, *budući da su svi materijalni principi posve nesposobni za najviše moralno načelo, zato je formalni praktički princip čistog uma jedini mogući, koji je sposoban za kategoričke imperative tj. praktičke zakone (koji radnje čine dužnošću).*⁸² Apriorizmom je dosegao formalitet i logiziranje praktičkih principa čistog uma. Kategorički imperativ je praktički zakon koji se ne oslanja na materijalne principe, već u rigoroznoj formalističkoj prirodi biva oblikovan principom moralnosti. Moralnost podrazumijeva vođstvo u djelanju, koje mora biti vođeno kategoričkim imperativom.

Kategorički imperativ Kant definiše kao *princip autonomne volje*, kojem suprotstavlja princip blagostanja koji je definisao kao *princip heteronomije*.⁸³ Iz promišljanja o autonomiji volje, ponudio je jedinstveni kategorički imperativ: *Djelaj samo prema onoj maksimi za koju u isto vrijeme možeš željeti da ona postane jedan opšti zakon*⁸⁴; kasnije ga definiše kao imperativ dužnosti.⁸⁵ Ponudio je i maksimu koja se oslanja na autonomnost, ali je usmjerena na dostojanstvo, pa je naziva i maksimom dostojanstva: *Sve drugo se može tretirati kao*

⁸⁰ Kant, Imanuel: *Kritika praktičkog uma*, cit. izd., 50.

⁸¹ Kant, Imanuel: *Logika*, cit. izd., 139.

⁸² Kant, Imanuel: *Kritika praktičkog uma*, cit. izd., 77.

⁸³ Sullivan, Rofer: cit. izd., 149.

⁸⁴ Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, cit. izd., 62.

⁸⁵ *Imperativ dužnosti može da glasi: Postupaj tako kao da bi trebalo da maksima tvoga djelanja postane tvojom voljom opšti prirodni zakon.* (Ibid., 63)

*sredstvo, ali čovjek kao umno biće mora se tretirati istovremeno i kao cilj, odnosno ne smije se nikada tretirati samo kao sredstvo.*⁸⁶ Pored tih, za etiku veoma važnih maksima, ponudio je i maksimu koju je definisao kao hipotetički imperativ, koji se odnosi na harmonizaciju propisa i legaliteta sa nužnostima prirode.⁸⁷ U filozofiji morala ne dopušta legalitet, kao oblik objektiviziranja moralnog zakona. Legalitet predstavlja subjektivna načela (ali i vanjske propise), ukoliko se ona smatraju važećim samo za svoju volju pod subjektivnim uslovima. Legalitetu se suprotstavlja moralitet⁸⁸ koji predstavlja objektivna načela ili praktički zakon, ako je uslov spoznaje objektivna, tj. da važi za volju svakog umnog bića.⁸⁹ Ispitujući etičko područje i analizirajući moralnu praksu, traži opšte načelo po kome treba moralno djelati. Takvo načelo je u moralitetu. *Moralitet je, dakle, prema Kantu, moguć samo u bitnoj suprotnosti spram legaliteta.*⁹⁰ Kako je za pitanje moraliteta presudna slobodna volja, a kategorički imperativ nalaže njenu autonomiju kao jedini princip morala, heteronomija ne može predstavljati osnovni princip moraliteta, već legaliteta. Naime, *heteronomija postoji svugdje gdje sama volja sebi ne propisuje zakon već je određena pomoću objekta.*⁹¹ Ovim suprotstavljanjem je Kant heteronomiju kao princip dodijelio sreći, a autonomiju slobodnoj volji, gdje je autonomija obezbijedila moralitet, jer jedino razum može uvidjeti ono što treba činiti prema principu autonomije volje.⁹²

⁸⁶ Navedeno prema: Pavićević, Vuko: cit. izd., 301.

⁸⁷ Sullivan, Rofer: cit. izd., 150.

⁸⁸ Vidi: Kant, Imanuel: *Kritika praktičkog uma*, cit. izd., 100.

⁸⁹ Kant, Imanuel: *Kritika praktičkog uma*, cit. izd., 49.

⁹⁰ Kangrga, Milan: *Etika: osnovni problem i pravci*, Golden marketing, Zagreb, 2004, 216.

⁹¹ Jodl, Fridrih: cit. izd., 18.

⁹² Kant, Imanuel: *Kritika praktičkog uma*, cit. izd., 59.

Kantovu primarnu formulaciju kategoričkog imperativa, Onora O’Neil⁹³ i Džon Ravls⁹⁴, između ostalih, će razumijevati kao formulaciju maksime koja, zapravo, sumira postupak odlučivanja kao moralnog rasuđivanja. Kant, po tvrdnjama navedenih autora, formuliše kategorički imperativ kroz tri osnovne etape: prva - formulisanje maksima koje utjelovljuju razlog za naše djelovanje; druga - preradu maksima do univerzalnosti jednog zakona koji uređuje sve racionalne „nosioc“ uma; treća - nužnost kao spona zakonitosti prirode i zakonitosti praktičkog djelanja. Tomas Hil će ovim etapama dodati i preispitivanje kontradiktornosti samog moralnog zakona⁹⁵, navodeći Kantove tvrdnje da je samoubistvo egoističan čin, Hil dodaje da je taj čin u kontradikciji sa osnovnim moralnim zakonom. Maksime koje utjelovljuju naše djelanje moraju biti bezinteresne, moramo ih iznaći u univerzalnosti zakona (u apriornosti), a to nam omogućava um i racionalnost. Naše djelanje ne smije biti u kontradiktornosti sa dužnošću da ispunimo kategorički imperativ, jer djelo koje je u saglasnosti sa dužnošću je ono koje ima moralno vrijednu maksimu. *Moralni zakon važi za nas ne zato jer nas zanima ono što se postiže njegovim ispunjavanjem i posjeduje vrijednosti... nego nas on zanima jer on važi za nas kao ljude, pošto je nastao iz naše volje kao inteligencija.*⁹⁶

⁹³ Vidi: O’Neill, Onora: *Acting on Principle*, Columbia University Press, New York, 1975.

⁹⁴ Vidi: Rawls, John: „Kantian Constructivism in Moral Theory“, u *Collected Papers*, Harvard University Press, Cambridge, 1999, 303–358.

⁹⁵ Hill, Thomas: „Hypothetical Consent in Kantian Constructivism“, u *Human Welfare and Moral Worth*, Cambridge University Press, New York, 2002, 61–96.

⁹⁶ Jodl, Fridrih: cit. izd., 19.

Moralni zakon

Kant je smatrao da moralna dužnost ne smije biti usmjerena samo prema sopstvenim dobrobitima moralnog djelanja. Moralno djelanje, u nužnom univerzalnom važenju moralne dužnosti koja je subjektivna, nužno mora važiti i za druge. Preciznije, moralni zakon univerzalnost duguje apriornom sagledavanju uma, kojem je, hegelovski rečeno, kumovao razum. Univerzalizovana dužnost se u praktičnoj realizaciji generalizuje sa posebnim osvrtnom na druge, gdje se Kant ne poziva na instrumentalizovani pogled na čovjeka, na Ja i na drugog, već na određenje čovjeka kao cilja. Diskurs današnjice, kada nastoji objasniti rijetke bezinteresne postupke pojedinih dobročinitelja (dužnočinitelja, Kantovski rečeno), koristi se pridjevskim objašnjenjem da je taj čin čovječan, tj. cilj takvog djelanja je čovjek. Nasuprot dužnočinjenju je njegova negacija, ali i prikrivena praksa nesavršenog dužnovanja prema moralnom zakonu. Kant skicira četiri kategorije dužnosti: savršena dužnost prema sebi, savršena dužnost prema drugima, nesavršene dužnosti prema sebi i nesavršene dužnosti prema drugima. To potkrepljuje primjerima u *Zasnivanju metafizike morala* nastojeći da diferencira njihovo značenje. Izvedeći maksime iz dužnosti potvrđuje tvrdnje o kategoričnosti imperativnog određenja moralnog zakona. Tako, uzdržavanje od samoubistva postaje dužnost prema sebi, a suzdržavanje od davanja lažnog obećanja postaje dužnost prema drugima. Moralni zakon univerzalnost pored apriornosti duguje i istinitosti, a za takvim zakonom koji isporada dužnost se može jedino tragati u „čistoj“ filozofiji.⁹⁷ Nesavršene dužnosti su kontradiktorne, pa samim tim i neistinite, jer za krajnje konsekvence imaju tvrdnje: nemoguće je izvršiti samoubistvo

⁹⁷ Ibid., 14

(kao primjer dužnosti prema sebi), jer u univerzalnosti toga čina ne bi imao ko više da ga izvrši, nemoguće je dati obećanje (kao primjer dužnosti prema sebi), jer ako su sva obećanja lažna ona nijesu obećanja.

Nemoralni čin je posljedica propuštanje djelanja u skladu sa moralnim zakonom – što je jedino racionalno. Prateći prirodne nužnosti, koje obuhvataju i pitanje slobode, čovjek će kao osnovni cilj moralnog djelovanja zavrijediti vlastitu sreću, ali i sreću drugih. Razvijanjem života vrijednog poštovanja, čovjek u odnošenju prema sebi i drugima oblikuje blagostanje. Priroda moralnosti, koja je oblikovana nužnim zakonitostima i čovjekom kao ciljem, je savršena priroda, ali *sva moralna filozofija gora je od prirodne moralnosti*.⁹⁸

Moralni zakon je nezavisan od življenja i od osjetilnog svijeta, produkt inteligibilnog, univerzalizovan i neograničen. Ne može biti uslovljen granicama života, nego je u domenu beskonačnosti, jer čisti um koji nam daje moralni zakon, univerzalizacijom podvodi sve pojedinačno u opšte i odgovoran je za nju. Pavićević prepoznaje osnove za tvrdnje da je Kantova etika formalizovana.⁹⁹ Čak i pozitivna iskustvena vrijednost ne mora biti univerzalno važeća, jer nije zadobila moralitet u apriornim zahtjevima uma, tako je i u matematici, iskustveno dobro nam se u apodiktičkoj zakonitosti brojeva može pokazati kao netačno ili nevaljano. Univerzalizam i apriornost zakona praktičkog uma je moguća kao i matematička, jer matematika je neosporni dokaz za apriornu zakonodavnost.¹⁰⁰ Kant je u umu tragao za moralnim zakonom, jer *je um nepodmitljiv*¹⁰¹, dok su naše naklonosti i sklonosti podmitljive. Podređivanjem zakonu postajemo umna bića, što predstavlja *ujedinjenje prirode i*

⁹⁸ Jodl, Fridrih: cit. izd., 14.

⁹⁹ Pavićević, Vuko: cit. izd., 294.

¹⁰⁰ Ibid., 289.

¹⁰¹ Ibid.

*slobode.*¹⁰² Moralni zakon kao *factum* uma koliko god se malo dobija iz iskustva, toliko malo može biti dokazano iskustvo kao osnovni motiv moralnog djelanja. U iskustvenim predstavama moralni zakon nije dalje izvodljiva činjenica, prestaje biti ispoljavanje prirode čovjeka kao umnog bića. Zato se moralnost pojavljuje kao imperativ u užem smislu. *Princip moralnosti kao moguće opštosti jednog zakonodavstva, zakon je svijeta i uma ako se samo čovjeku, izmiješanom od uma i prirode, pojavljuje kao imperativ u užem smislu.*¹⁰³

Moralni zakon je apodiktičan, jer nastoji biti opšti regulativ iskustva, kao i matematika¹⁰⁴, takođe je i subjektivan, jer subjektivna volja opravdava važenje praktičkog zakona. U subjektivitetu vlada određeni formalizam, rigorizam i logizam. Nasuprot tome, objektivna volja je predstava moralnog zakona. Subjektivno ostaje moralno u volji, bez obzira na promjene. Subjektivitet je nad objektom nesavršen, te je empirijski nemoguće dokazati egzistenciju moralnog; moralno ne može biti empirijsko. Praktički principi se apstrahuju kao subjektivna (unutrašnja) svrha, bez materijalizacije. Moralno djelanje je produkt poštovanja unutrašnjih zahtjeva uma. Poštovanje moralnog zakona je čovjekov odgovor na izvor njegove moralne vrijednosti. Prema objektivitetu praktikujemo naklonosti, a u subjektivitetu uvaženje moralnog zakona. Postupanje po maksimama mogućeg zakonodavstva uslovljeno je opštim moralnim zakonom, a naša volja, ukoliko je u skladu sa njim, vrijedna je poštovanja.¹⁰⁵ Moralno dobro, koje je jedino određeno autonomijom volje, je dostojnost dužnosti. Obaveza i dužnost su rezultati uvažavajućeg odnosa prema moralnom

¹⁰² Kangrga, Mila: *Teorijsko i praktično u Kantovoj filozofiji*, predgovor zagrebačkom izdanju, 23.

¹⁰³ Jodl, Fridrih: cit. izd., 20.

¹⁰⁴ Pavićević, Vuko: cit. izd., 289.

¹⁰⁵ Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, cit. izd., 89.

zakonu, jer je svako požrtvovano djelanje radi dužnosti uzvišeno i plemenito djelo.¹⁰⁶ Prema moralnom zakonu, koji nas stavlja u dužnosti saglasnošću naše volje, najviše dobro postaje moralno ispunjivo. Iako se moralni zakoni u umu dobijaju apriori, čovjek je uvijek pred zahtjevom da u iskustvu izoštri moći uma, kako bi uvažio moralni zakon. Kao biće kojeg aficiraju razne sklonosti spoznaje moralne zakone. Moralno-umni zakon mora biti potpuno apriori, jer se običaji apstrahovani iz objektiviteta društva kvare. Dostojanstvo zadobijamo potčinjavanjem moralnom zakonu. Analitika moralnog zakona (koja postavlja pravilo istine) primorava umno biće da moralne potrebe ne traži u materiji, već u principima. Predmet volje jeste materija, ali je njen zakon forma. Jedina čista forma (zakon) je čista volja, koja je nezavisna od empirijskog. Moralni zakon u svoj svojoj formalnosti je najpraktičniji, jer je dat čovjeku za praktičko djelanje. Vrhunac poštovanja i uvažanja je kada maksima moje radnje postaje opšti moralni zakon.¹⁰⁷

Slobodna volja

*Sloboda nije iskustveni pojam*¹⁰⁸, ali je centralni problem preispitivanja čovjekovog praktičkog djelanja. Ona kao takva je svojstvo volje, tj. u stanju je da sama sebi bude zakon. Sloboda koja je sama sebi zakon podrazumijeva kategorički imperativ. *Sloboda je idealni zahtjev koji mi kao umna bića postavljamo sami sebi i on se podudara sa zapoviješću kategoričkog imperativa.*¹⁰⁹ Kantovo gledište osnovnog grunda filozofije morala je koncentrisano u (kategoričkom) imperativu, da bi se

¹⁰⁶ Kant, Imanuel: *Kritika čistog uma*, cit. izd., 103.

¹⁰⁷ Vidi: Jodl, Fridrih: cit. izd., 17.

¹⁰⁸ Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, cit. izd., 110.

¹⁰⁹ Jodl, Fridrih: cit. izd., 24.

izbjegla svaka mogućnost moralnog relativizma. Kategorički imperativ omogućava univerzalnost u postavci, jer širi važenje na kvantifikator „svi“, a njegovo moranje je bezuslovno određeno kategoričnošću. Pojam slobode u praktičkom poimanju postaje konstruktivni princip moralnog djelovanja i praktičkog uopšte. Od pojma slobode se mora krenuti u formiranju moralnih principa, tvrdi Kant, jer u slobodi kao nedostižnom u nama a priori spoznajemo moralni zakon. Sloboda omogućava da naša samosvijest postavlja zapovjednički zahtjev da postanemo slobodni (tako je moguć kategorički imperativ). *Ideja slobode nije nezamisliva, pošto bi u suprotnom bilo nemoguće da se na nju osloni, jer ono što ne posjeduje logičku mogućnost ne posjeduje ni stvarnu, čime sloboda postaje temelj zasnivanja Kantove etike.*¹¹⁰ Čovjek da bi bio ličnost mora biti slobodan, jer sloboda predstavlja glavni uslov i zahtjev morala. Kategorički imperativ je moguć, jer čovjeka ideja slobode čini članom inteligibilnog svijeta i sve njegove radnje su saodnosne autonomiji volje. *Autonomija i nominalno znači zakonodavstvo, potčinjavanje zakonu koji sami donosimo.*¹¹¹ Slobodu ne možemo naći u oblastima čistog teorijskog znanja. Sloboda je postala osnovni problem praktičke filozofije. Pojam slobode je Kant razmatrao i u filozofiji morala i politike i prava, što sveukupno čini praktičku filozofiju. Uvidamo da je kategorički imperativ praktički ideal, bez teorijske i aporijske otežanosti. Ukoliko smo kao inteligibilna bića moralno slobodni i empirička, vremenski uslovljena djela, koja odstupaju od moralnog zakona možemo objasniti do tog stepena da ih možemo dokazati kao prirodna i nužna, možemo postati svjesni razlike između empiričkog i inteligibilnog bića. Zbog svijesti o dva bića Onora O’nil tvrdi da u Kantovoj

¹¹⁰ Kindić, Zoran: cit. izd., 59.

¹¹¹ Kozomara, Mladen: *Četiri predavanja o umu*, Plato, Beograd, 2006, 144.

filozofiji uviđamo potrebu za dva svijeta. Dvoslojnost pojma nužnosti se potvrđuje pogledom na slobodu kao čovjekov angažman volje, ali i prirodu koja nije predmet čistog etičkog pogleda na moral. Analiza slobodne volje uvijek će, u nastojanjima da se uspostavi egzaktni pojam morala, kao posljedicu imati formiranje imperativa. Potpuno prevazilaženje individualne samovolje je neophodno za egzaktnost u zasnivanju moralnoga. Iako je imperativ formiran u samim subjektivnim stremljenjima, on nije subjektivna stvar u smislu sofističkog mjerila stvari i svijeta. Kant nastoji da u izgradnji nove racionalne nauke praktičkog uma prevaziđe slabosti dogmatske metafizike i da jednu takvu nauku zaštititi od izazova skepticizma. Volja je uzročnost živih bića, tvrdi Kant, a takva uzročnost mora biti umna. Volja koja je „stvar“ uma rezultira deduktivnom logiziranim tvrdnjom da je sloboda svojstvo uzročnosti koja može djelovati pomoću nje nezavisno od stranih uzroka. Ovdje se jasno naznačava smjena objektivnoga, tj. spoljnog, stranog. Umna volja je u svim djelima sama sebi zakon, što omogućava logičko oblikovanje moralnih imperativa. Uviđamo da opseg zakonitosti koji je zajednički za slobodu i prirodu podliježe kauzalitetu, iako je paradoksalno sloboda voljna datost uma koja je ozakonjena, tj. *sloboda ne može biti bezakona*.¹¹² Ukoliko se zapitamo koja je razlika zakonitosti prirode i slobode, odgovor se krije u subjektivitetu i uslovljenosti. Objektivitet prirode je heteronomija koja je, prateći Kantove metode, raznolikost uslovljenosti. Sloboda polaže pravo na autonomnost u subjektivnom porijeklu i jedinstvenu uslovljenost, dok je priroda u svojoj objektivnosti (nužnosti) uslovljena stranim uzrocima. Sloboda je savršena autonomija volje i striktno misaona stvar (apriorna), ali ne i teološka utvara. Sloboda savršenu autonomiju volje temelji na inteligibilnom porijeklu apriori, izdignuta od metafizičkih

¹¹² Jodl, Fridrih: cit. izd., 24.

aporija, oslobođena skepticizma teoloških dogmata. Aprioronost poimanja slobode je neophodna, jer iskustvo ne može pokazati savršenu slobodu i moralnost¹¹³; u natopljenosti sa čulnim gubi autonomnost i podliježe spoljašnjim uticajima. Erl je krajnje koncizno skicirao dihotomiju na koju nailazimo u Kantovoj filozofiji - stanje autonomije se ogleda u tome *da racionalno biće moralni zakon smatra zakonom koji propisuje samo sebi*¹¹⁴, dok je zakon koji mu neko drugi nameće heteronomija. Saznanje koje može počivati samo na iskustvenim podacima nije samostalno zakonski oblikovano, a posljedica toga je raznovrsnost mišljenja, koja je nužno beskonačna (heteronomija uma). Umnost maksima je potvrda autonomnosti i apriornosti zakona. *Dužnost kao autonomni praktički zakon uma kod Kanta je izražen u kategoričkom imperativu.*¹¹⁵ Praktičko djelanje je uvijek usmjereno ka čovjeku kao cilju, u kojem leži autonomija uma. Neosporne su antinomije kada raspravljamo o slobodi; uzrok je empirijska natopljenost našeg odnosa prema svijetu. Stoga se moralni zakon mora oblikovati kao racionalni i apriorni, tj. mješovite sudove o slobodi treba zamijeniti čistim. Pošto je čisti sud racionalan, *sloboda postoji samo na osnovu činjenice da je moralni zakon istinit.*¹¹⁶ Postojanost moralnog zakona je pretpostavka slobode, tj. *sloboda je ratio cognoscendi moralnog zakona*¹¹⁷, iako sloboda u realitetu nikad nije potpuno prisutna. Pojam slobode je ključan za objašnjenje autonomije volje, jer je to moć koja čini da neki događaj započne sam od sebe. Znači, sloboda je moć praktičkog koju duguje kauzalitetu,

¹¹³ Vidi: Jodl, Fridrih: cit. izd., 25.

¹¹⁴ Erl, Vilijam Džejms: *Uvod u filozofiju*, Dereta, Beograd, 2005, 234.

¹¹⁵ Kangrga, Milan: *Etika: osnovni problem i pravci*, Golden marketing, Zagreb, 2004, 163.

¹¹⁶ Mur, Džordž Edvard: *Principi etike*, Nolit, Beograd, 1963, 109.

¹¹⁷ Ibid.

koji je kod Kanta poistovjećen sa kauzalitetom prirode.¹¹⁸ Da bi ovaj kauzalitet bio moguć moraju zakoni biti nepromjenjivi, a time je moguća i slobodna volja. U suprotnom bi bila nešto neostvarivo. Slobodna volja je volja koja podliježe moralnom zakonu, jer to znači postupati po zakonu kauzaliteta. Volja kao takva je jedino moguća kao volja umnog bića. Svako biće obdareno umom, u praktičnom pogledu, zbog umnosti podliježe moralnom zakonu, jer je um čista samodjelatnost. Čovjek ne može da se opravda okolnostima, *jer ono po čemu jeste čovjek, jesu sloboda i um*.¹¹⁹ Istinski slobodno biće je biće koje djela pod idejom slobode i ne može djelati drugačije, jer kada Kant govori o slobodi on ne misli na spoljašnje determinacije naše volje.¹²⁰ Nemoguće je opravdati se okolnostima, jer *pojam slobode ukoliko se shvati kao liberum arbitrium tada je dobro isto tako djelo slobode kao i zlo*.¹²¹ Najveći zločinac čini nedjela ne iz ideje slobode i autonomije uma, već iz nagona, jer *spekulativna upotreba uma u pogledu slobode dovodi do apsolutne nužnosti zakona radnji umnog bića*.¹²² Moralni zakon kao *factum* uma – u praktičko-moralnoj autonomnosti omogućava osamostaljenje etike kao nauke. Etika kao nauka je moguća ukoliko dobro ili zlo razmatra uvijek kao odnos prema volji i ukoliko se ona određuje umskim zakonom. Mora biti usmjerena na praktička saznanja koja su drugačija, i njih uzimati kao predmet, jer *među svim praktičkim saznanjima moralni zakoni zajedno sa svojim principima, razlikuju se od svakog*

¹¹⁸ Vidi: Kangrga, Milan: „Teorijsko i praktično u Kantovoj filozofiji“, predgovor *Kritici praktičkog uma*, cit. izd., 11.

¹¹⁹ Kindić, Zoran: cit. izd., 61.

¹²⁰ Vidi: Uleman, Jennifer: *An Introduction to Kant's Moral Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 172.

¹²¹ Jodl, Fridrih: cit. izd., 29.

¹²² Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, cit. izd., 120.

*drugog saznanja.*¹²³ Volja predstavlja zakon samoj sebi, ukoliko je autonomna, što je i najviši princip moralnosti. Sprega kategoričkog imperativa i slobodne volje se ogleda u fundamentalnoj zakonitosti i principu autonomije, a upravo kategorički imperativ nalaže tu autonomiju. Sloboda može biti spontano ustanovljena, ali je neophodno uvezati je sa autonomijom, jer *sloboda zahtijeva poslušnost prema samopropisanom moralnom zakonu.*¹²⁴ Vlastitim moralnim djelanjem izražavamo učešće u opštem zakonodavstvu koje nam daje osjećanje unutrašnje veličine – dostojanstva.

Kant kao deontolog

Deontologija, kako joj samo ime kaže¹²⁵, je etički teorijski okvir koji prepoznaje dužnost kao osnovni pojam moralnog djelanja. Deontološka gledišta u etici predstavljaju normativne teorije morala, koja operišu sa mjerama zabrana, dozvola, potreba. *Pristupi koji ističu primarni ili neizvedeni karakter dužnosti ili moralne obaveze nazivaju se deontološkim.*¹²⁶ Za razliku od aretoloških teorija koje procjenjuju čovjeka kao centar moralne problematike, deontološke teorije su usmjerene na samo djelanje i usmjeravaju ga ka dužnosti. Nasuprot njima je i konsekvencijalistička teorija koja akcenat daje na posljedice samog djelanja, dok deontolozi zagovaraju poštovanje maksima dužnosti bez akcentovanja posljedica.

Kant ističe dobrotu moguću samo kao dobru volju, te se aretološki okvir dobrote, kao karakterne osobine filozofije

¹²³ Ibid., 18.

¹²⁴ Sensen, Oliver: *Kant on Moral Autonomy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, 133.

¹²⁵ Naziv potiče od grčke riječi *deon*, što znači obavezno, ispravno, prikladno.

¹²⁶ Erl, Vilijam Džejms: cit. izd., 230.

morala, sa deontološke tačke opravdanosti, suspenduje. Konsekvencijalistička težnja uvećavanja dobra je, takođe, nemoguća u Kantovim formulacijama dužnosti. Deontološko oblikovanje dužnosti je racionalizovano i po njegovim tvrdnjama dužnosti se ne mogu dovesti u sukob, već samo interesi i naklonosti. Racionalitet moralnog zakona ne podliježe sukobu interesa, jer se u kontekstu imperativa može govoriti samo o kontradikcijama, koje se karakterišu kao neistine ili greške. Kantovo poimanje dužnosti je usko i pretpostavlja zabranu za određeno djelanje, dok se u vrlinskim opisima ne može jasno izdiferencirati moralni od nemoralnog karaktera. Empirijsko ustrojstvo vlada karakterom, dok je moralni zakon stvar racionalne spoznaje, te ne treba zanemariti diferencijaciju saznanja, htijenja, osjećanja koji *su tri u osnovi različita stava duha prema stvarnosti*.¹²⁷ Uviđamo da je Kant svim drugim osjećanjima neopravdano porekao moralnu vrijednost. *Moralna obaveza se ne izvodi ni od Boga, ni od ljudskih autoriteta i zajednica, kao ni iz sklonosti i želja ljudskih agenasa, već iz uma*.¹²⁸

Kant u etici uspostavlja rigorizam i u odlučivanju djelanja. Kako je moralni zakon u svakom umnom biću propisan dužnošću, u deontološkoj filozofiji morala nema izuzetaka. Izvor dobrote i kod aretoloških i deontoloških teorija je isti, ali njihovo ustrojavanje prema moralnom djelanju ih raslojava na dobar karakter i na dobru volju. Ono što je u Kantovoj i aretološkoj teoriji slično jeste akcentovanje čovjeka. Aretolozi akcentuju čovjekovu vrlinu, Kant u cilju djelanja po dužnosti. Ispravnost moralnog u deontologa nije u ishodu djelanja ni u vrijednosti karaktera. Kantovo gledište na filozofiju morala nam otkriva i nemogućnost navedenih teorija da oforme

¹²⁷ Mur, Džordž Edvard: cit. izd., 111.

¹²⁸ Onora O'níl: „Kantovska etika“, u *Uvod u etiku* (pr.) Piter Singer, IK Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2004, 256.

autonomnost postulata svojih teorija. Samo deontološko shvatanje moralnog djelanja može operisati sa pojmovima autonomije, dok se svako djelanje u konkvencijalizmu obavezuje spoljašnjim uslovima i prilikama, što vodi u relativizam. Nasuprot, aretologija za uzrocima karaktera traga u spoljašnjim objašnjenjima. Koncepti dobra i zla su propadljivi, neuniverzalni koncepti, koji nijesu nastali pod zakonom slobode, zato autonomni um jedino u racionalitetu može isporoditi univerzalni moralni zakon.

Kantova filozofija morala ima i karakteristike utilitarizma, o čemu svjedoče optužbe mnogih etičara.¹²⁹ To je motivisalo Džona Stjuarda Mila da u studiji *Utilitarizam* posveti posebnu pažnju Kantovoj filozofiji morala. Razlog ovih implikacija je u tome što njegova etika u klasičnom konsekventnom obliku iznutra razara same temelje metafizike.

R. Langton¹³⁰ ističe da su vrijednosti čovječnosti i dobre volje nezavisno univerzalne shodno našem racionalnom izboru. Dilema je da li mi vladamo moralom ili moral nama. Onora O'nil svjedoči o sporu u poimanju Kantovog pojma dužnosti kao realističnog ili metaetičkog konstruktivizma, i zagovara da je neophodna autonomija volje i uma da se konstruiše dužnost kao takva.¹³¹ Deontolozi nijesu saglasni ni oko konstruisanja moralnog zakona, jer teološki mislioci u njemu vide put koji treba ispuniti božijom promišljju. Drugi će tu prepoznati logiziranje i racionalitet. To potvrđuje da su dva osnovna problema dužnosti: metafizički karakter i kako otkrivamo dužnost. Zbog inspiracije koju Kant crpi iz prosvjetiteljstva,

¹²⁹ Mabbot, John David: *Uvod u etiku*, Nolit, Beograd, 1981, 53.

¹³⁰ Vidi: Langton, Rae: *Kantian Humility: Our Ignorance of Things in Themselves*, Clarendon Press, Oxford, 1998.

¹³¹ O'Neill, Onora: *Constructions of Reason: Explorations of Kant's Practical Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

Alen Vud će ga nazvati etičarem prosvjetiteljstva.¹³² Opravdano je Vudovo kvalifikovanje Kanta kao etičara prosvjetiteljstva, jer je Kant zagovarao moralni egalitarizam bez obzira na obrazovanje i stalež i pripadnost razvijenoj ili nerazvijenoj civilizaciji.

Svako empirijsko etičko poimanje morala Kant naziva praktičkom antropologijom¹³³, jer empirija ne može potvrditi osnove deontološke etike. Shodno tome Kant ističe da miješanje čistog sa empiričkim ne zasluđuje ime filozofije morala.¹³⁴ Razlika između Kantove i drugih deontoloških teorija je u objektu kategoričkog imperativa, zato što se one formiraju spolja (empirijski). Zato ističe da je empirizam gori od bilo kojeg zanesenjaštva zbog povezanosti sa sklonostima i interesima. Kangrga nas podučava da pojam interesa dolazi od *inter esse* - biti između¹³⁵, dok moralni zakon deontologa ne smije sebi dozvoliti takvu poziciju. Opravdano je tvrditi da je Kantova filozofija morala najslavniji pokušaj da se deontološka etika zasnije na razumu. Iako je aprioristička i formalistička, ipak je Kantova etika snažno podstakla buduća učenje o moralu. Nasuprot tome savremeno shvatanje dužnosti je usmjereno ka poistovjećivanju sa oblicima spoljašnjeg postupanja, što je u oštroj suprotnosti sa Kantovom deontologijom.

Ekskurs: Čovjek kao cilj

Idea da se ličnost uvijek uzima kao cilj, a nikako kao sredstvo, bila je jedna od primarnih ideja Francuske revolucije,

¹³² Wood, Allen: *Kant's Ethical Thought*, Cambridge University Press, New York, 1999, 5.

¹³³ Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, cit. izd., 16.

¹³⁴ Ibid., 19.

¹³⁵ Kangrga, Milan: *Etika: osnovni problem i pravci*, Golden marketing, Zagreb, 2004, 238.

koje su Kanta oduševile i koje su veoma značajne za njegovo misaono formiranje. Jedini način da se u poštovanju dužnosti i kategoričkog imperativa čovjek ostvari kao moralno biće jeste poštovanje imperativa humaniteta, koji čovjeka ne smije staviti u instrumentalizovanu ravan, tj. čovjek mora biti cilj. Ukoliko je čovjek puko sredstvo u ostvarivanju ciljeva, prestaje biti uvažen u moralnom kontekstu, tj. biva instrument nečije samovolje.

Svako samoracionalno strijemljenje umnog bića će djelanje usmjeriti ka čovjeku kao cilju, a ne kao sredstvu. Naša racionalna sposobnost je garant za poštovanje dužnosti i ideje čovjeka kao cilja. Strijemljenje ka ovom naznačenom cilju je i u racionalizaciji puta kojim se treba postići ljudskost. Kant je naznačio da je ovako ciljano ustrojstvo prema dužnosti ispunjenja čovječnosti uvijek sadržano od jednog negativnog i dva pozitivna postupka, tj. uvijek se u realizaciji čovjeka kao cilja može naići na potrebu za otklonom i negacijom, primarni otklon je upravo naznačen u čovjeku kao sredstvu. Ovaj zahtjev je ograničavajućeg karaktera, zbog represije onoga instrumentalizovanog i životinjskog ponašanja čovjeka prema sebi i drugima. Samoodržanje, uvaženje i djelanje su odnosi prema sebi i drugima u racionalnosti moralnog zahtjeva. Moralno savršeniji odnos prema naznačenom zahtjevu je onaj koji ga tretira kao obavezu da se čovjek ispuni kao cilj, a prinudno djelanje koje se ne poklapa sa subjektivnim htijenjima nije vrijedno poštovanja. Neophodno je bezrezervno postaviti čovječnost kao cilj u djelanju prema dužnosti. Ideja da se djela prema čovjeku kao cilju mora biti racionalizovani akt volje, uz uvaženje moralnog zakona. Prepoznati cilj-u-drugom kao cilj-u-sebi je odgovorno djelanje pojedinca u skladu sa unutrašnjim racionalnim pobudama moralnosti. Moje djelanje prema sebi svojstvenom cilju čovječnosti je djelanje u ideji čovjeka kao cilja, bez obzira na činove objektiviteta. Čak i procjena poštovanja, koju sprovodimo svakodnevno u odnošenju sa

ljudima, tvrdi S. Darval, mora biti racionalizovana i usmjerena prema poimanju čovjeka kao cilja djelanja.¹³⁶ Slijedeći Darvalove tvrdnje zaključujemo da je poštovanje koje se danas praktikuje u procjenama socioloških uloga i navika, drugačije od racionalizovanog poštovanja uvažanja zahtjeva čovjeka kao cilja, i to Kantovo poimanje mora biti autonomno, bez različitih kulturnih i socioloških otežanosti. Čovjek mora poštovati zbog djelanja u ostvarenju čovjeka kao cilja. Darval tvrdi da se nipošto humanost (Kantova ideja čovjeka kao cilja) ne može izgubiti radi nemoralnog djelanja. Manifestovanje nepoštovanja, neuvažanja, ne negira postojanje humanosti. Kategorički imperativ, pored ove druge formulacije o čovječnosti, za Kanta ima značaj i u formulaciji univerzalnog zakona. To teorijski omogućava da pravo, politika i sl. nađu mjesta u Kantovoj praktičkoj filozofiji. Ono što i do danas ostaje spor teoretičara jeste Kantova tvrdnja da sve naznačene formulacije proizilaze jedna iz druge, ali nenaznačena precizna dedukcija je omogućila razne aktuelne sporove. Pitanje vlasništva ideje čovjeka je neosporno autonomno u racionalizovanoj ravni, ali u objektiviziranju se naznačavaju razni propisi društvenih heteronomnih oblika. Naime, svi zahtjevi (imperativi) naznačeni u Kantovoj praktičkoj filozofiji, imaju zajednički zahtjev spram autonomnosti, čime se u apercipizmu obezbijeduje apodiktčki racionalitet, što pojam savršenosti u Kantovoj etici čini čisto formalnim, a ne materijalnim.¹³⁷ Ideja autonomnosti je najistaknutija u pojmu slobode, jer se čovjek u slobodnom autonomnom djelanju mora odlučiti za postavljanje sebe (čovjeka) kao cilja djelanja.

¹³⁶ Darwall, Stephen: „Two Kinds of Respect“, u *Ethics*, 1977, br. 88, 1977, 36–49.

¹³⁷ Vidi: Jodl, Fridrih: cit. izd., 12.

Bibliografija:

- Darwall, Stephen: *TwoKinds of Respect*, u „Ethics“, br. 88, 1977.
- Erl, VilijamDžejs: *Uvod u filozofiju*, Dereta, Beograd, 2005.
- Frierson, Patrick: *Freedom and Anthropology in Kant's Moral Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Hogan, Desmond: NoumenalAffection, u „The PhilosophicalReview“, 118(4), 2009, 501–32.
- Jodl, Fridrih: *Istorija etike kao filozofske nauke od Kanta do danas*, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1963.
- Kangrga, Milan: *Etika: osnovni problem i pravci*, Golden marketing, Zagreb, 2004.
- Kangrga, Milan: *Kantova etika*, u „Arhe“, I, 1/2004.
- Kant, Imanuel: *Kritika moći suđenja*, BIGZ, Beograd, 1975.
- Kant, Imanuel: *Kritika praktičkog uma*, Naprijed, Rijeka, 1974.
- Kant, Imanuel: *Logika*, Imperija knjiga, Kragujevac, 2010.
- Kant, Imanuel: *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, 2000.
- Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981.
- Kindić, Zoran: *Kantovo shvatanje uma*, u „Filozofija i društvo“, XXV/2004.
- Kohl, Markus: *Kant on Idealism, Freedom, and Standpoints*, u „ArchivfürGeschichte der Philosophie“, 98(1), 2016, 21–54.
- Kozomara, Mladen: *Četiri predavanja o umu*, Plato, Beograd, 2006.

- Langton, Rae: *KantianHumility: Our Ignorance of Things in Themselves*, Clarendon Press, Oxford, 1998.
- Langton, Rae: *Objective and UnconditionedValue*, u „The PhilosophicalReview“, 116(2), 2007, 157–185.
- Laušević, Savo: *Filosofski pojam kritike*, Univerks, Nikšić, 1995.
- Mabbot, John David: *Uvod u etiku*, Nolit, Beograd, 1981.
- Mark Timmons, Sorin Baiasu (ed.): *Kant on PracticalJustification: InterpretiveEssays*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Mur, Džordž Edvard: *Principi etike*, Nolit, Beograd, 1963.
- O'Neill, Onora: *Constructions of Reason: Explorations of Kant'sPracticalPhilosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Paton, H. J.: *The CategoricalImperative: A Study in Kant's Moral Philosophy*, PENN, London, 1971.
- Paton, H. J.: *The Good Will: A Study in the CoherenceTheory of Goodness*, Routledge, London, 1951.
- Pavićević, Vuko: *Osnovi etike*, Kultura, Beograd, 1967.
- Sensen, Oliver: *Kant on Moral Autonomy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
- Singer, Piter (pr.): *Uvod u etiku*, IK Zorana Stojanovića, SremskiKarlovci, Novi Sad, 2004.
- Sullivan, Rofer: *ImmanuelKant's Moral Theory*, Cambridge University Press, 2000.
- Surprenant, Chris: *Kant and the Cultivation of Virtue*, Routledge, London, 2014.
- Timmermann, Jens: *Kant'sGroundwork of the Metaphysics of Morals: A Commentary*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

-
- Uleman, Jennifer: *An Introduction to Kant's Moral Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
 - Wood, Allen: *Kant's Ethical Thought*, Cambridge University Press, New York, 1999.
 - Životić, Miladin: *Aksiologija*, Naprijed, Zagreb, 1986.

UJEDINJENA STVARNOST

Ilija Kapičić

When two great thinkers of the twentieth century met, psychologist Karl Gustav Jung and physicist Vilfgang Pauli, there was a Big Bang. They once again opened up the basic questions of the relationship between nature and psyche. These are the questions of physical and psychological aspects of time and space, the correlation of the psychic condition of the observer with the external material course of nature, the problem of finality and his relationship to coincidence, the role of meaning in exact science, and the relationship between “inner” and “outer”. That is why we still have to consider topics as conscious and unconscious, light (consciousness) and Shadow, good and evil. There are problems between matter and psyche.

Čuli ste, vjerovatno, za gnostički mit o stvaranju: *Duh božji lebdio je nad okeanom, i nikad ga nije dodirnuo. Ali onda, jednom... kad ga je dodirnuo, to je bio strasni zagrljaj. Nastao je kaos, stvaranje.* Danas bi rekli dogodio se *Veliki prasak*. Takav susret bio je onaj psihijatra Karla Gustava Junga i fizičara Volfganga Paulija.

Ko je bio Pauli? Wolfgang Pauli (1900–1958) široj javnosti poznat je kao teorijski fizičar, sa dubokim uvidima kao mislilac.

Dobitnik je Nobelove nagrade za fiziku (1945). Formulirao je *Zweideutigkeit* (njem. dvoznačnost) spina elektrona, princip isključenja, te predvidio neutrino. Svojim radom na istraživanju kvantuma pomogao je drugima da stvore atomsku bombu. Pored nastojanja da istraži tajne univerzuma fizika ima i svoju tamnu stranu. Pauli je prepoznao ovu dvostrukost u fizici, prirodi i svom vlastitom biću. Postao je poznat stručnoj javnosti u dvadeset prvoj godini svojim radovima o teoriji relativiteta, a slavan u dvadeset petoj otkrićem Pauli *Verbot* – *a* (njem. – zabrana). Kada je sa zakašnjenjem od dvadeset godina, 1946. godine, primio Nobelovu nagradu, na proslavi u Princetonu, Ajnštajn ga je javno proglasio svojim idejnim nasljednikom. Lična tragedija dovela ga je na Jungovu kliniku. U Jungovoj psihologiji vidio je potencijal za holističku filozofiju materije i uma. U njegovoj psihi bila je prisutna dvostrukost (*Zweideutigkeit*). Danju je bio racionalist najvećeg ranga, ali noću je bio u potpunom haosu. Ova dvostrukost bila je prisutna u njegovom karakteru. Umro je u životnoj dobi od 58 godina.

Malo nam je poznata činjenica da je Pauli provodio mnogo vremena proučavajući istoriju čovjekovih ideja, filozofiju, religiju, alhemiju, kabalu, pa i Jungovu analitičku psihologiju. Tek odnedavno otkriveni su dokumenti o bliskom odnosu između Junga i Paulija, pa su postali dostupni javnosti. Zajedno, Jung i Pauli, naglašavali su jedinstvo fizičkog i psihičkog, te ukazivali na značaj nesvjesne psihe. Desetljećima nakon Jungove i Paulijeve smrti njihove vizije jedinstva psihe i materije dobijaju sve više na značaju. Paulijev profesor Arnold Zomerfeld (1868–1951), jedna od vodećih ličnosti stare kvantne teorije, bio je zadivljen Paulijevim matematičkim znanjem, te njegovim poznavanjem teorije relativiteta. To svoje znanje o teoriji relativiteta Pauli je objavio u *Enciklopediji matematičke nauke* za studente (*Enzyklopadie der mathematischen Wissenschaften*). Ovaj rukopis napisao je u dvadeset prvoj godi-

ni. Albert Ajnštajn (1922) godine izjavio je: *Ko god proučava ovo zrelo i veličanstveno sastavljeno djelo ne bi povjerovao da je njegov autor momak od dvadeset i jedne godine. Ne znate čemu više da se divite: psihološkom razumijevanju evolucije ideja, preciznosti matematičke dedukcije, dubokom uvidu u fiziku, sposobnosti za lucidnu sistematsku prezentaciju, poznavanju literature, te kompletnosti i nepogrešivosti njegove kritike.*¹ Iako se kasnije nije slagao sa Paulijevim filozofskim idejama Ajnštajn ga je uvijek duboko poštovao.

Pauli je 1918. godine diplomirao na Döblinger Gimnasiumu u Beču u „razredu genija“, a doktorirao u junu 1921. godine na Ludvig Maksimilian Univerzitetu u Minhenu, sa *summa cum laude* (lat. najvišim uspjehom). Tema njegove disertacije bila je stara kvantna teorija, a sadržala je kvantitativne dokaze da je stara kvantna teorija došla do svog kraja. Nakon doktorskih studija radio je sa Maksom Bornom u Geteborgu (1921/1922), Nilsom Borom u Stokholmu (1922/1923), pa je nakon svoje lične rehabilitacije u Hamburgu (1924. godine napuštio je fiziku na godinu dana) Pauli otkrio načelo isključenja, koje je Verner Hajzenberg nazvao *Pauli Verbot*, ili Paulijeva zabrana da dva elektrona u isto vrijeme mogu biti na istom mjestu. Pauli je opisao spin elektrona (vrtlog) kao novi stepen slobode za elektron. Od 1926. do 1928. godine bio je profesor teorijske fizike na Univerzitetu u Hamburgu. Nakon toga prihvatio je ponudu pune profesure na Federalnom institutu za tehnologiju (EHT) u Cirihi.

Sa Nilsom Borom, Vernerom Hajzenbergom i Polom Dirakom jedan je od glavnih tvoraca nove kvantne mehanike, relativističke kvantne teorije polja i ortodoksne „kopenhagenske interpretacije“ kvantne teorije. Bio je fasciniran konstantom fine strukture, čija je približna vrijednost $1/137$. Mistični broj 137

¹ Ovaj navod nalazi se u dokumentima D – 85740 Plankovog instituta za međunarodnu fiziku, Garching, i CH – 8092 Hans Primasove laboratorije za fizičku hemiju, EHT u Cirihi, Švajcarska.

Paulija je proganjao kroz život. Stalno je isticao da je njegovo razumijevanje od presudnog značaja, što je do tada nedostajalo.

Pauli je bio veliki kritičar svega površnog i neadekvatnog. *Iako sam ponekad smatrao nešto pravo kao pogrešno, nikad nijesam smatrao nešto pogrešno kao pravo*, (Pauli, 1984). U svojoj kritici često je koristio termin *ganz falsch* (njem. sasvim pogrešno), pa čak i gori *nicht einmal falsch*, (njem. nije čak ni pogrešno). Pauli kaže: *Nemam ništa protiv tvog sporog mišljenja, ali imam protiv tvog objašnjenja brže nego što misliš*, (Pauli, 1984). Zbog toga njegovi savremenici, naučnici, često su se pitali: *Da li bi to prihvatio Pauli?* Svoje kritike potpisivao je sa *der furchterische Pauli* (njem. užasni Pauli), ili *die Geissel Gottes* (njem. bič božji). Te kritike bile su uvijek jasne i plodne. Svojim zahtjevima za preciznošću i jasnoćom nije namjeravao nikoga da povrijedi, svoje studente, a ni kolege. Iako je imao oštar jezik kritika mu je bila iskrena i pokazivala je ne samo njegovo neslaganje, već i njegove demonske dubine.

Zbog racionalne jednostranosti sredinom svojih tridesetih doživio je krizu koja se kasnije pretvorila u *veliku neurozu*, (Pauli 1939, 1956). Okidač za nju bili su udarci sudbine, samoubistvo majke 1927. godine i razvod od prve supruge 1930. godine, koja je otišla sa drugim (bijednim hemičarom, kako bi on rekao). Pod uticajem mentora i kuma Ernesta Maha kad bi nešto tvrdio morao je to matematički da dokaže. Jedini koncept koji je formulisao, a da ga nije prethodno dokazao bio je koncept *neutrina*, koji je dokazan četvrt vijeka kasnije. Formulisao ga je za vrijeme ove emocionalne krize, pa ga je zvao *ludo dijete krize svog života*. U stvari, njegov pretjerani racionalni stav bacio ga je u unutrašnje sukobe koje nije mogao intelektualno prevazići. Zato je poslušao savjet svog oca, inače univerzitetskog profesora, hemičara, i zatražio psihološku pomoć od psihijatra Karla Gustava Junga. Nakon intervju sa njim Jung je prepoznao njegovu genijalnost. Jung

nam za ovog univerzitetskog profesora kaže, naravno ne pominjući njegovo ime:

Vidio sam da je prepun arhaičnog materijala, pa sam sebi rekao: sada ću napraviti zanimljiv eksperiment da bih dobio taj materijal apsolutno bez ikakvog mojeg uticaja, tako da ga ja ne dodirujem. Pa, poslao sam ga (Paulija) ženi, doktorici Erni Rosenbaum, koja je tada bila tek početnica, a nije znala mnogo o arhetipskom materijalu ... (Pauli) je pet mjeseci bio sa tom liječnicom, a zatim tri mjeseca radio je sam sa sobom... Iz znatiželje posmatrao je nesvjesno. Bio je veoma obdaren u tom poslu, (Jung, 1935, a).

U roku od tri godine zabilježeno je preko hiljadu i trista Paulijevih snova, koji su sadržavali izvanredne serije arhetipskih slika. Jung je koristio četiri stotine Paulijevih arhetipskih snova za svoju svoju *Psihologija i alhemija*, te Eranos predavanja iz 1935. godine *O simbolima snova u procesu individuacije* (Jung 1936, prerađeno 1944, te ponovo objavljeno u Engleskoj 1968). Jung je 1935. godine objavio zbornik Paulijevih snova, naravno bez navođenja njegovog identiteta. Ostali radovi koji sadrže tumačenje Paulijevih snova su: *Tavistok predavanja* (Jung 1935 a), njegova *Terry predavanja* (Jung 1937 b), te esej *Simboli snova u procesu individuacije*. Na tim predavanjima i u svojim djelima Jung je čuvao snivačev identitet: *naučno obrazovan mladić, veliki naučnik*, te *vrlo poznat čovjek koji živi danas*. Paulijev identitet nedavno su otkrili engleski izdavači transkripata Jungovih londonskih predavanja *Simbolički život* (1937).

Pauli je došao kod Junga 1932. godine, a analizu završio 1934. godine. Iste te 1934. godine ponovo se oženio, po drugi put. I pored toga, Jung je i dalje njegove snove smatrao veoma važnim, pa je predložio Pauliju da nastavi sa bilježenjem i tumačenjem svojih snova, te da ostane u kontaktu sa njim. Kada je počeo Drugi svjetski rat Pauli nije imao švajcarsko državljanstvo, pa je dobio dozvolu od EHT da ode na Institut za

napredne studije na Prinstonu, Nju Džerzi, USA. Sljedećih pet godina, dok je boravio na Pristonu, bio je u bliskom kontaktu sa Ajnštajnom. Imao je intenzivne rasprave sa njim, Bertnardom Raselom i mnogim drugima, (Pais 1982). Nobelovu nagradu za fiziku dobio je 1945. godine za svoj princip isključenja (*Pauli Verbot*). Naredne godine vratio se u Cirihi i tamo ostao do kraja života. Krajem 1958. godine razbolio se od kancera pankreasa i 04. decembra iste godine umro. Umro je u sobi 137 bolnice Crveng Krsta (*Rotkreuzspital*) u Cirihi. Kada su mu rekli da se nalazi u sobi broj 137 imao je viziju sopstvene smrti. Znao je da će u njoj umrijeti. *Kada je Pauli saznao da njegova bolnička soba ima broj 137 vidio je sliku svoje skorašnje smrti.*² Tada je tražio da pozovu Mirče Elijadu, Geršoma Šolema i Karla Gustava Junga, da se sa njima oprosti. Ubrzo nakon toga je umro. Bio je tihi glas koji je uticao na fiziku dvadesetog vijeka.

Zašto je značajan taj broj 137? Numerički ekvivalent jevrejske riječi kabala upravo je broj 137. Pauli je kasno saznao da je Jevrejin, tek u šesnaestoj godini. Tada se ozbiljno počeo zanimati za jevrejsku mistiku. Paulijev prijatelj, sa kojim ga je Jung upoznao, Geršom Šolem (Gershon Sholem) bio je veliki autoritet na Zapadu za jevrejski simbolizam i kabalu. Šolem je bio redovni predavač na Jungovim *Eranos konferencijama* u Askoni, Švajcarska, koje traju redovno od 1933. godine, pa sve do danas. Fizičar Viktor Vajskopf (Victor Weisskopf, 1908–2002) sjeća se jednog razgovora sa Šolemom: *Kad sam mu pomenuo broj 137 Šolem je iskolačio oči i ponovo me pitao da li sam rekao 137. Rekao mi je da u hebrejskom jeziku svako slovo alfa-beta ima svoju numeričku vrijednost (ekvivalent), pa jevrejska kabala pridaje duboki simbolički značaj zbiru brojeva u datoj riječi. Broj 137 korespondira sa riječju kabala. Pa, može li postojati veza između teorijske fizike i jevrejske kabale?*³

² Charles P. Enz, *Nema vremena za kratko*, str. 55–6.

³ Victor Weisskopf, *Radost uvida*, str. 86–7.

Takođe, Paulijev otac zvao se Volfgang Pauli i bio je eksperimentalni naučnik – hemičar i učenik Ernsta Maha. Rođen je u Pragu kao Volfgang Parcheles. Da bi u daljem tekstu razlikovali oca i sina, oca ću zvati „Paulijev otac“, a sina prosto „Pauli“. Kada je po prvi put 1916. godine Pauliju u Beču došla u posjetu baba po ocu Helena Parcheles rekla je unuku da im je pravo prezime Parcheles, te da mu je otac bio u sukobu sa djedom jer se preobratio iz judaizma u katoličanstvo. To je potaklo mladog Paulija da nauči nešto više o gradu Pragu, jevrejskoj tradiciji i svom vlastitom ocu. Paulijev ded po ocu Jakob Parcheles je rođen u Pragu 13. juna 1896. godine, u *Ciganskoj katedrali* rukovodio je sa *bar micvah* (jevrejski obred uvođenja u religijsko punoljetsvo dječaka od 13 godina) Franca Kafke. Takođe, Kafkina porodica, kao i Paulijeva, tada je živjela u Pragu, na skveru Starog grada. *Ciganska sinagoga* (*Zigeuner synagoge*) tako se zove jer se nalazi na *Zigeunerstrasse*. Kafkino kabalističko interesovanje može se pripisati uticaju Jakoba Parchelesa, Paulijevog deda koga Pauli nikad nije upoznao, jer je umro jedanaest godina prije njegovog rođenja. Jakob Parcheles bio je ugledni starješina jevrejske zajednice u Pragu.

Paulijev otac odrekao se jevrejstva. Kasnije, 1911. godine, Paulijevi roditelji odrekli su se i katoličanstva, ali su sina i kćer zadržali u njemu. Pauli je rođen kao katolik, pa je tek mnogo godina kasnije otkrio svoje jevrejsko porijeklo. U pismu Jungovoj bliskoj saradnici, a kasnije sekretarici, Anieli Jafe Pauli je pisao o svom interesovanju za grad Prag i svoje jevrejsko porijeklo. Fascinirala ga je arhetipska figura *Golema* (Gistav Majerlink 1915. godine u Beču napisao je roman *Golem*, pa je po njemu postao poznat kao pisac). Šta u tom pismu kaže Pauli? *Moji preci Jevreji živjeli su u Pragu, sasvim posebnom gradu u kojem nikada nijesam bio, a Golem Gistava Majerlinka uvijek me je fascinirao.*⁴ Ko je bio *Golem*? Jedan od najpoznati-

⁴ Paulijevo pismo Anieli Jafe datira od 27. novembra 1950. godine.

jih kabalista koji je živio u Pragu Rabi Judah bar Bezalel Leov stvorio je *Golema*, nadljudsko biće za koje savremeni naučnici kažu da je preteča robota. Da li ste primijetili da Rabi Leov u prezimenu ima ime Bezalel (Grci i pravoslavci ga prevode kao Veselil). A, Bezalel je u pustinji Mojsiju stvorio *Šator sastanka* (Kovčeg zavjeta) u kojem je smjestio mikrokosmos, veliki kosmos u mali *Tabernakl* (posudu, kovčeg), *Arc of the Covenant*.

Prema legendi, Rabi Leov hebrejski majstor kombinacije slova, sa još jednim rabinom, 1612. godine, na rijeci Vltavi, evocirao je četiri elementa i od pijeska stvorio čovjeka. I, Adam je napravljen od pijeska (stari Zavjet). Prema kabalističkom učenju svijet je nastao kombinacijom slova. A, Lao Ce kaže: *Sa imenom svo bivanje nastaje* – Tao Te Ćing. Kako je to uradio? Stvorio je figuru čovjeka od blata i pijeska i pomoću riječi *Emeth*, koju mu je stavio u usta, dahom udahnuo mu život, ili možda privid života? Paralela: *Zar je Avraham mogao da stvara duše žive?* (Stari Zavjet) U početku *Golem* je funkcionisao kao rabinov sluga. Pomagao je rabinu u kući i crkvi, ali osnovna namjena mu je bila da ga fizički štiti. To je bilo vrijeme progona i spaljivanja Jevreja po Evropi. No, vremenom, gospodar ga je osnažio meditacijom, pa je stvorenje počelo da razvija svoju vlastitu ličnost. Rabin je *Golema* obdario dušom, pa je teško mogao da drži pod kontrolom njegove neobuzdane nagone. Na šabat (petak uveče kad se upali prva zvijezda, do nedjelje ujutro kada se ugasi posljednja) oduzimao mu je život uzevši mu dušu i vraćao je kad se šabat završi. Jednog petka stvari su otišle predaleko, rabin je zaboravio da mu uzme dušu, pa je stvor počeo da divlja. Rabin ga je prvo zaključao u potkrovlje, ali je na koncu morao da mu oduzme život, tj. dušu (nefeš). Maknuo mu je iz usta prvo slovo riječi *Emeth*, jer *Meth* na hebrejskom znači smrt. I, tako ga je uništio. Legenda o *Golemu* nastavila je da živi i u dvadesetom vijeku. I, još uvijek ustrajava. Kuća rabina Leova u Pragu pretvorena je u muzej, u skladu sa njegovim instrukcijama. U

potkrovlju kuće nalaze se demontirani djelovi *Golema*, a potkrovlje se nikad ne otključava. Legenda i danas živi zahvaljujući neobičnim događajima koji su se zbili tokom nacističke okupacije Praga. Prema svjedočenju očevidaca nacistički vojnici poslali su da zarobe sve Jevreje, unište sve gradske sinagoge, kao i kuću rabina Leova. *Ciganska sinagoga* i kuća rabina Leova nijesu uništene. Lično, Adolf Hitler je naredio da ih ostave. A, to je uradio nakon što su ga njegovi astrolozi upozorili da bi to oslobodilo *Golema* i njega uništilo. To je spriječio najluđi Hitlerov okultist svjedočeći o moći kabale.⁵

Kasnije, Pauli se zainteresovao za kabalu. Bio je zaljubljen u svoje jevrejske korijene i kabalu. U stvari, Pauli je pokazao interesovanje za kabalu prije nego što je upoznao Junga. U potrazi za značenjem života Pauli je reafirmisao svoju jevrejsku tradiciju. Njegovo jevrejstvo dio je njegove *Sjenke*. Kabala je sa svojom numerologijom isplivala u njegovu svijest. A, svoj odnos prema njima pokazao je u svojoj fizici.

Paulijeva ličnost

Da bi razumjeli istoriju kvantne teorije potrebno je razumjeti Paulijevu ulogu u njoj. Radi toga, potrebno je razumjeti Paulijevu ličnost i filosofiju. Pauli je objavio samo nekoliko radova koji se bave filozofskim problemima. Mnogo više je onih koji se bave teorijskom fizikom i matematikom. To nam daje pogrešnu sliku o njemu. Širok je raspon njegovih interesovanja: filosofija, psihologija, istorija čovjekovih ideja, kao i granice čovjekovog saznanja. Interesovao se za pojave koje izmiču shvatanju razuma. Prihvatio je mnoge Jungove ideje. *Nije bio jedan od onih stitničavih razumskih umova koji ne mogu da podnesu paradoks*, (Jung, 1968).

⁵ Perle Basserman, *Kabala i jevrejski misticizam*, Boston: Shambala, 1997, str. 114–115.

Pauli nije čim prije objavljivao svoje ideje, već ih je izlagao u dugim pismima kolegama i prijateljima, pa ih je na taj način provjeravao. Spekulativni stil njegovih pisama u suprotnosti je sa njegovim stilom u objavljenim publikacijama. Veliki dio Paulijevih neobjavljenih spisa objavljen je zadnjih desetak godina. To je njegova lična korespondencija sa prijateljima i kolegama od nekoliko hiljada pisama, te nekoliko neobjavljenih radova. Materijal koji nije bio namijenjen javnosti ostaje nedostupan i neobjavljen do danas. Mnogi Paulijevi rukopisi deponovani su u CERN-u u Ženevu, te EHT-u u Cirihi.

Pauli je bio dvostruka ličnost. Posjedovao je strogo racionalnu stranu ličnosti, koja je bila za javnost i kolege fizičare, te snažnu intuitivnu ličnost, koju je čuvao sakrivenu od javnosti, osim od Junga i njegovih bliskih saradnika. Paulijeva intuicija vidjela je dublji nivo stvarnosti kroz simbole i *vizualizacije*. Mnogo godina kasnije Jung će ih potvrditi kao *mandale* i kvaternitete. Jungova *mandala* ima četiri komponente. Mandala je *jedno* koje je veće od zbira njena četiri dijela. Kod Paulija vidimo dinamičnu međuigru suprotnosti unutar njegove psihe, koja ga je dovela do razumijevanja nove kvantne teorije.

Kada je došao na Jungovu kliniku i potražio psihološku pomoć Pauli se susreo sa Jungovom psihologijom. Bio je oduševljen njome, što su mu zamjerale kolege fizičari. Jung je uticao na Paulija, a Paulijevo interesovanje za Jungovu psihologiju dovelo ga je do same srži kvantne teorije.

Poput Vernera Hajzenberga, Maksa Borna, Nilsa Bora, i Paulijevo ime neodvojivo je od matrične matematike i nove kvantne teorije. O Volfgangu Pauliju uzbudljivo se govori unutar kruga kvantnih teoretičara, ali u široj javnosti njegovo ime skoro je nepoznato. Zašto je on, taj zaboravljeni pionir nove kvantne teorije, tako misteriozan? Zašto je tek 1945. godine dobio Nobelovu nagradu za fiziku? Čini se da njegov princip isključenja (*Pauli Verbot*) dolazi niotkuda. Da li ga je pronašao

u staroj kvantnoj teoriji ili je on posljedica uvida? Sva svoja otkrića Pauli je pronašao prije susreta sa Jungom. Ali, Jung mu je pomogao da se pomiri sa samim sobom, te da dá pravo na život svojoj potisnutoj intuitivnoj ličnosti. Tako se dogodilo da se previše racionalni fizičar poveže sa mističnom psihologijom Karla Gustava Junga.

Jungova psihologija

Karl Gustav Jung (1875–1961) počeo je da studira medicinu na Univerzitetu u Bazelu, a doktorirao na medicinskom fakultetu u Cirihi. Njegova doktorska teza bila je studija o jednom mladom mediumu, njegovoj rođaki Heleni Pajsverk, čiji su ga transevi neko vrijeme zadovoljavali. I, pored svojih intuitivnih uvida psihologiju je tretirao kao egzaktnu nauku. Takva je bila njegova doktorska disertacija *Od patologije i psihologije do takozvanih okultnih fenomena*. Svoju rođaku Helenu Pajsverk Jung je uklopio u obrazac *višestruke ličnosti*. Ali, slučaj je bio daleko složeniji. U to vrijeme ličnog dokazivanja Jung je morao da zvuči naučno. Na psihijatrijsku kliniku Burghölzli došao je 1902. godine i postao asistent direktoru Eugenu Bleuleru. U zimu 1902–1903. godine dobio je dozvolu od doktora Bleulera da ode u Pariz i prisustvuje predavanjima Pjera Dženeta, koji je tada bio poznat zbog korišćenja hipnoze u psihijatriji. Dženet je 1885. godine izazvao senzaciju radeći sa pacijentkinjom koja se zvala *Leonji* (Léoni), izrazitim hipnotičkim subjektom. I ona je bila slučaj *višestruke ličnosti*. Dženet je više puta zaredom hipnotisao Leonji dok se ona nalazila na drugoj strani grada Avra (La Havre), te je pozvao da dođe do njega kući. To je u psihijatriji bilo revolucionarno otkriće. U to doba, na početku svoje karijere Jung je bio fasciniran Frojdovom psihoanalizom. Frojd i Jung sreli su se u Beču 1907. godine. Jungovo rano djelo temelji se na Frojdovoj teoriji potiskivanja, pa je u svom terapijskom

radu koristio Frojdrov metod *slobodnih asocijacija*, koji je dalje razvio i proširio.

Kasnije, počeo je sumnjati u univerzalno značenje Frojdove seksualne teorije, kojoj je on pridavao veliki značaj. Kao predsjedavajući Psihoanalitičkog društva Jung je 1913. godine raskinuo odnos sa Frojdom i psihoanalizom. Postao je renegat, poput Adlera. Tih godina živio je u izolaciji, pa je počeo da temelji svoju analitičku psihologiju. Tvrdio je da se čovjekova psiha velikim dijelom sastoji od istorijskog i arhaičnog materijala. Kasnije će ga zvati *kolektivno nesvjesno*. Proučavao je spise alhemičara, antropološki materijal, te boravio među primitivcima. Pokušao je da formuliše svoje duboke intuitivne uvide i intelektualno neshvatljive pojmove. Odbio je da odbaci kao nenaučno ono što se ne može formulisati opšim analitičkim pojmovima. Logički paradoksi neshvatljivi su samo sa stajališta razuma, pa je prihvatao paradokse mišljenja.

Frojd je *nesvjesno* (nesvjesnu psihu) razumio prosto kao kontejner u koji se smještaju, tj. odbacuju nesvjesne emocije, mišljenja ili sjećanja. A, nasuprot tome Jung je razmatrao sadržaje koji se ne mogu pripisati čovjekovom individualnom razvoju. To duboko područje ne – ličnog zove se *kolektivno nesvjesno*. Mi ga ne stičemo, već nasljeđujemo od predaka. Te naslijeđene osobine arhetipovi su kolektivno nesvjesnog. To su tipični načini mišljenja. Jung je termin *arhetip* (pra slika) pozajmio od Svetog Avgustina, (Jung 1935 b). Jungovo kolektivno nesvjesno uključuje instinkte i druge pokretačke sile, kao i tipične načine mišljenja.

Prema Jungu, čovjekova psiha sačinjena je od svijesti, lično i kolektivno nesvjesnog. Arhetipovi su sadržaji kolektivno nesvjesnog. Jungovi arhetipovi platonske su *forme*, *eidole*. Arhetipovi su univerzalne dispozicije svojstvene čitavom čovječanstvu. Kolektivno nesvjesno prethodi ličnom iskustvu, pa je izvor inspiracije i kreacije. To transcendentalno područje

interpersonalne psihe sasvim je strano Frojdovom poimanju nesvjesne psihe. Jung kaže: *Pošto su psiha i materija djelovi jednog te istog svijeta, a osim toga u stalnom su kontaktu, zato je prilično vjerovatno da su različiti aspekti jedne te iste stvari*, (Jung, 1968).

Arhetipovima se ne može direktno pristupiti, niti se oni mogu racionalno spoznati. Oni su sloj ispod mentalnih konstrukcija, kao što su koncepti i slike, pa se kroz njih manifestuju. Prema Jungovoj psihologiji, arhetipovi su: čovjekova *Sjenka*, anima, animus, Velika majka (*Bijela boginja*), mudri starac, *Sopstvo*. A u isto vrijeme, *Sopstvo* je arhetip svih arhetipova, pa su drugi arhetipovi u njemu sadržani. Ono je arhetip koji predstavlja čovjekovu ukupnost, čovjekovu ukupnu ličnost. Mislilac je naših misli, tvorac naših života. U istočnoj filozofiji ono je impersonalni Atman. Pa, osim toga, *Sopstvo* je cilj procesa čovjekovog psihičkog razvoja. Taj proces dostizanja cilja psihičkog razvoja Jung zove *individuacija*. U *Psihologiji i alhemiji* Jung kaže: *Postoji proces u čovjekovoj psihi koji teži svom vlastitom cilju, bez obzira na spoljašnje uslove*, (Jung, 1968). To je proces individuacije. Tada postajemo neko sasvim jedinstven, različit od drugih. Mnogo je arhetipova, nepresušno more, a mi smo pomenuli samo neke.

Susret Junga i Paulija

Jungova psihologija Pauliju nije služila samo za samoanalizu, već i da preko primordijalnih ideja dođe do nekih naučnih istina. Pauli je vjerovao da kreativne ideje nastaju iz primordijalnih ideja i međuodnosa spoljašnjih uslova. A, Jung je davao poseban značaj arhetipu *kvaterniteta* (četvornoj strukturi). Kvaternitet se očituje u mandalama, kvadratima, krugovima i krstovima. *Kvaternitet je arhetip gotovo univerzalnog pojavljivanja. Pa, stvara logičnu osnovu za svako logično prosuđivanje*, (Jung, 1969, b). Njegove

strukture temelje se na broju četiri. Simbol je svih koncepata nepodijeljene stvarnosti u fizici i psihologiji, te unutrašnje i spoljašnje stvarnosti. U našoj kulturi značaj broja četiri možemo pratiti unazad do drevnih (antičkih) vremena, do pitagorejaca kod kojih je *tetractys* bio sveti broj. Kant i Šopenhauer imali su četvorostruke klasifikaciona sisteme. Jung nam kaže da postoje četiri funkcije svijesti, koje u kombinaciji sa dva osnovna stava (ekstrovernim ili introvertnim) određuju čovjekov psihološki tip. Psihološki tip definiše čovjekovo ponašanje. U stvari, psihološki tip je čovjekova sudbina. Ove četiri funkcije svijesti su: mišljenje, osjećanje, percepcija i intuicija. Proces individuacije, odnosno realizacija *Sopstva* takođe znači integraciju četiri funkcije svijesti. Kvaternitet ima strukturu 3 plus 1, u kojoj je jedan elemenat posebno značajan, a sa ostala tri čini „cjelinu“. Na primjer, dimenzija vremena sa tri dimenzije prostora stvara četvorodimenzionalnu prostorno-vremensku strukturu opšteg relativiteta. Jung – Pauli dijalog započeo je diskusijom o Trojstvu i kvaternitetu. Trojstvu nedostaje četvrta dimenzija, Đavo. Paulijev prijatelj fizičar Verner Hajzenberg nam kaže da je Pauli povezoao *Zweideutigkeit* (dvoznačnost elektrona) sa Đavolom. Četvorodimenzionalni kosmos je stvarnost, a četvrta dimenzija je širenje (Minkovski). Pauli je vjerovao da zakoni fizike djeluju i u *drugoj stvarnosti*, pa često imaju četvornu strukturu, i zato broj četiri ima poseban značaj. U skeču na Nils Borovom institutu u Kopenhagenu Pauli je 1932. godine igrao *Mefistofelesa* (Mefista), a *Gretu* (Gretchen) predstavljao je neutrino.

Istovremeno su nastale kvantna teorija i psihologija nesvjesnog. Nezavisno jedna od druge u naučno mišljenje uvele su kompletnost i holizam. To je bila osnova za dijalog između Junga i Paulija.

Što je dovelo Paulija na Jungovu kliniku? Pauli je imao dvije veoma teške godine u svom životu koje su ga emocionalno slomile. To se dogodilo između 1930. i 1932. godine. Majčino

samoubistvo, jer je otac napuštio i otišao da živi sa kiparkom Marijom Rotler koja je bila Paulijevih godina, i nemir zbog razvoda od prve supruge stvorili su mu užasnu *Sjenku*. U jednoj epizodi pijanstva iz 1931. godine slomio je ruku. U januaru 1932. godine, na nagovor oca došao je na Jungovu kliniku. Prije nego što je došao da se liječi kod Junga Pauli je prisustvovao Jungovim predavanjima i pročitao kompletno njegovo djelo. Detalji Paulijevog liječenja na Jungovoj klinici ostaće nedostupni javnosti sve dok se ne pronađu Jungove bilješke i učine dostupnim za proučavanje. Pošto je iz razgovora shvatio da je glavni Paulijev problem njegov odnos sa ženama Jung mu je preporučio da se obrati njegovoj pomoćnici ženi analitičaru Erni Rosenbaum, koja je tada bila tek početnica. Pauli je pismom zatražio pomoć od Erne Rosenbaum, 03. februara 1932. godine.⁶ Paulijev odnos sa ženama bio je dio Paulijevog liječenja.⁷

Uz Jungovu pomoć Erna je proširila svoju analizu na sledeća pitanja: procjenu Paulijeve intuicije i kreativnosti, procjenu njegove anime, određivanje njegovog tipa ličnosti, te njegov odnos prema ocu i majci. Jung i Erna imali su veliku empatiju za Paulijevu tugu zbog samoubistva majke i njegovog razvoda. Razumjeli su njegovu sakrivenu intuitivnu ličnost u kojoj se nalazila njegova kreativnost, a racionalna ličnost koja mu je bila nametnuta od učitelja i mentora zahtijevala je racionalnost i materijalne dokaze. Na taj način stvorena *Sjenka* uticala je na njegovu neodlučnost, perfekcionizam i kritičke ispade. Zato su se Jung i Erna bavili Paulijevim snovima. Kod Paulija se dogodio sukob intuitivne i racionalne ličnosti, katoličanstva i jevrejske kabale, a taj sukob Pauliju je stvorio bistrinu u fizici (njem. *Anschaulichkeit*).

⁶ C. A. Meier, *Atom i arhetip, Jung – Pauli pisma*, Princeton, Princeton University Press, 2001, str. 241.

⁷ Enz, *Nema vremena za kratko*, poslednje Paulijevo pismo Erni Rosenbaum datira od 04. 10. 1932. godine.

Pauli i Jung su dijelili interesovanje za odnos fizike i psihe. Napisali su djelo *Priroda i psiha*, u kojem se Pauli bavi *uticajem arhetipskih ideja na Keplerove naučne teorije*, (Puli, 1952 b). U tom djelu Jung i Pauli istražuju uticaj arhetipskih ideja i nesvjesne psihe na razvoj nauke. Mnoge unutrašnje slike i vizualizacije dovele su Paulija do naučnih koncepata. Pauli je pronasao da je simbol *Trojstva objašnjenje* za mnoge Keplerove naučne ideje. U Paulijevom eseju, u sudaru fizičara Johanesa Keplera (1571–1630) i Roberta Flada (1574–1637) ljekara, alhemičara i rozenkrojecera dogodio se *Veliki prasak*. Njih dvojica su imala veoma intenzivnu polemiku na Oksfordu. Umjesto *Trojstva* Fladovim univerzumom dominirao je kvaternitet. Nasuprot Keplerovog apstraktnog svijeta nebeske harmonije za Flada postoji i prljavi svijet materije i zla. Flad za Keplera kaže: *On se drži za rep, a ja se držim glave*. A, Kepler odgovara: *Ja se držim za rep, ali ga držim u glavi*, (Pauli 1952 b, str. 155–6). Kepler je optuživao Flada da je nenaučan, previše spekulativan, te da je sanjar. Ali, Pauli je smatrao da Fladov kvaternitet dopunjava Keplerov naučni pristup. *Bićemo u teškoj zabludi ako ne pretpostavimo da naša „mandala“ teži najkompletnijem jedinstvu, koje uključuje muško Trojstvo i ženski kvaternitet, a oni su analogni alhemijskom hermofroditu.*⁸ Kvaternitetski svjetonazor trodimenzionalnom prostoru dodaje komponentu vremena (širenje). *To je posebno značajno u svijetlu notornog potcjenjivanja vremena, te odgovarajuće zablude o prostoru i vremenu, sve od vremena nastanka istorije nauke do danas*, (Pauli, 1947 a i b).

U tumačenju prirode Pauli nije prihvatio Mahov princip eliminacije svega što nije *hic et nunc* (lat. sada i ovdje). U tumačenje prirode uveo je neke strukturalne elemente kosmičkog poretka koji se sami po sebi ne mogu razumjeti (ustanoviti). Tako je prihvatio Jungove arhetipove.

⁸ Westman, *Priroda*, str. 219.

Jung je tvrdio da je hrišćansko *Trojstvo* nekompletno, cjelinu predstavlja *kvaternitet*. Četvrti princip je *Đavo*, zemlja, materija, tjelesno i žensko. Za Junga, manifestacije četvrtog različite su vrste konkretne stvarnosti, pa se razlikuju od posve duhovnog muškog *Trojstva*. *Đavo je sila po sebi... dio je kolektivno nesvjesnog i empirijski se može dokazati. Sukob dobra i zla metafora je za pojavu svijesti. U procesu individuacije ključni faktor je (čovjekov) susret sa tamnom stranom svoje ličnosti (Sjenkom), pa i sa zlom u svijetu.*⁹

Pauli je smatrao da kod Keplera dominira *Trojstvo*, a kod Flada *kvaternitet*. U njihovoj polemici osjećao je da taj sukob rezonira sa njegovim unutrašnjim konfliktom. Tada se bavio teškom tranzicijom od broja tri do broja četiri, pa je elektronu pripisao četvrti stepen slobode (pronašao je spin elektrona). Četvrti kvantni broj svojstvo je istog elektrona.

Jungov doprinos njihovom zajedničkom djelu *Tumačenje prirode i psihe* dio je knjige pod nazivom *Sinhronicitet: povezujući neuzročni princip*. Ovu temu Jung je prvi put pomenuo u nekrologu koji je napisao za Karla Vilhelma, 1930. godine. Pauli je inspirisao Junga da napiše ovaj traktat svojim brojnim komentarima o sinhronicitetu. Kao i Jung, Pauli je tokom života bio svjedok više čudnih pojava koje su mu se dogodile. Postoji niz anegdota o *Paulijevom efektu*. U njegovom prisustvu u laboratorijama njegovih prijatelja sasvim neobjašnjivo, sama od sebe, kvarila se eksperimentalna oprema. Fizičar Oto Štern zabranio je svom prijatelju Pauliju da dolazi u njegovu laboratoriju. Poslije liječenja kod Junga Pauli je te pojave smatrao sinhronicitetom, a njihov uzrok vidio je kao sukob njegove racionalne i iracionalne ličnosti. A, poslije susreta sa Paulijem i Jung je smatrao da arhetipovi ne postoje samo u nesvjesnoj psihi, nego i kao stvarni entiteti u prirodi. Do tada ih je smatrao čisto psihičkim fenomenom, nasljeđem kolektivno nesvjesnog.

⁹ Mary Ann Mattoon, *Jungova Psihologija u Perspektivi*, New York, The Free Press, 1981, str. 201–202.

Sinhronicitet: neuzročno povezujući princip

Što je sinhronicitet? Mislite da znate odgovor! Kada korespondiraju dva različita događaja, jedan fizički i drugi psihički, a događaju se istovremeno, to zovemo sinhronicitet. Što je karakteristično za sinhronicitet?

U ovoj knjizi Jung i Pauli nam kažu: 1. – Ta dva događaja, koja se dešavaju istovremeno, ne uzrokuju jedan drugog. 2. – Događaji imaju zajednički smisao, pa su zato izraženi simbolički, i 3. – Dio su šire cjeline (pojave), o kojoj ništa ne znamo.

Teleološka ideja o konačnosti osnov je ove ideje, a slučajnost se tumači kao smislena podudarnost. Suprotno od Darvina, tvrdili su da evolucija nije slučajna, a da je istorijski potisnuti koncept konačnosti objašnjenje i dopuna za uzročnost. Za objašnjenje sinhroniciteta Jung i Pauli su formulisali koncept *smisaone podudarnosti*. To je *mimesis* (njem. – *Anlichkeit*) holističkog poretka, ili prosto podudarnost. Pauli je predložio Jungu pokretanje studija o sinhronicitetu u strogo ne – psihičkim situacijama (radioaktivno raspadanje), a Jung je imao psihički pristup fenomenu. Jung se fokusirao na psihička zbivanja (prekogniciju, telekinezu, teleportaciju). Prethodno su Jung i doktor Eugen Bleuler vršili eksperimente na austrijskom intelektualcu i mediumu Rudolfu Štajneru, tvorcu antropozofije. O ovim eksperimentima nalazimo neke naznake kod Jungove sekretarice Aniele Jafe, jer on nije htio da ih komentariše. Pauli je insistirao da ovu studiju počnu sa potpunim razdvajanjem posmatrane pojave i psihe posmatrača, a Jung je smatrao da posmatračeva psiha mora biti uključena u rezultat. Razdvajanje posmatračeve psihe od posmatrane pojave Paulijevo je keplerovsko nasljeđe. Pauli i Jung su raspravljali o ovim pitanjima, pa su tvrdili da se sinhronicistička pojava ne može potvrdi-

ti statističkim metodama. Predložili su da trijadu *momentum* energija, prostor i vrijeme, i uzročnost (kauzalitet) treba nadopuniti četvrtom dimenzijom, sinhronicitetom. Potrebno je preći iz trojne u četvornu shemu. Radi boljeg razumijevanja sinhroniciteta Pauli je smatrao da mnoge eksperimente treba uraditi na polju parapsihologije. *Ako se rezultati na još uvijek kontroverznom polju ekstrasenzorne percepcije mogu empirijski provjeriti, to bi moglo dovesti do posljedica koje su danas sasvim nepredvidljive*, (Pauli, 1956 b). Prema Pauliju i Jungu, kvaternitet čine: *Unzerstorable Energie* (njem. neuništiva energija), kauzalitet, sinhronicitet, i *Raum-Zeitkontinuum* (njem. prostorno-vremenski kontinuum).¹⁰

Pa, ako je sinhronicitet holistička pojava, nameće se pitanje što ga uređuje. Pauli i Jung nam kažu da su fizika i psiha dva aspekta iste stvarnosti, a uređuje ih neki nepoznati zajednički princip, (Pauli, 1952 b, Jung 1953). Zbog Paulijevog uticaja Jung je kasnije smatrao da su arhetipovi kolektivno nesvjesnog *psihoidne sile*, pa prema tome nijesu samo psihički fenomeni. Prema Pauliju, *arhetipove* ne treba definisati kao sadržaje psihe, nego su to unutrašnje slike psihičke manifestacije arhetipova, koje proizvode ono što se događa u spoljašnjem svijetu.

Model fizike za sina odabrao je Paulijev otac. To su zakon logike i empirijske činjenice. Pod Jungovim uticajem Pauli je postao platonist. Naglasak na unutrašnje slike pokazuje nam Paulijevu platonsku stranu. Zato se bavio pozadinom fizike. Pauli nam kaže da po definiciji fizika isključuje sve što su sudovi, emocije i osjećanja, tj. psihičke sile, *pa, to ne pokazuje nekompletnost kvantne teorije unutar fizike, već nekompletnost fizike unutar ukupnog života*, (Pauli, 1948 b, str. 1929).

Pauli je tvrdio da je hod po ivici između psihologije i fizike težak kao *put između misticizma Scile i sterilnog racionalizma Harbide*, (Pauli, 1954 a).

¹⁰ Jung, 1952 b, str. 102.

Pauli je bio svjestan da se približio polju magije, te prijeteće opasnosti vraćanja na primitivno praznovjerje, što bi po njegovim riječima bilo mnogo gore od nazadne Ajnštajnovne obaveze prema klasičnoj fizici. Jung i Pauli ponovo su otvorili osnovna pitanja fizike i psihe, te sugerisali da ih zapadna kultura mora stalno sebi postavljati. To su pitanja psihičkih i fizičkih aspekata vremena i prostora, korelacije psihičkog stanja posmatrača sa spoljašnjim materijalnim tokom prirode, problem konačnosti i njegov odnosu prema slučajnosti, o ulozi smisla (značenja) u egzaktnoj nauci, te odnosa *unutrašnjeg* i *spoljašnjeg*. Zato moramo razmotriti još neke teme kao što su *svjesno* i *nesvjesno*, svjetlost (svijest) i Sjenka, dobro i zlo, te odnos između njih. Ova pitanja možemo nazvati psiho-fizički problemi, odnosno problemi između materije i psihe. To su pitanja za buduću nauku i društvo. Ova starovjekovna pitanja moraju se postavljati i danas iznova, na temelju naučnih spoznaja koje su čvršće i dublje nego što su ikada bile. Dijalog Junga i Paulija nije riješio ni jedno od ovih teških pitanja kognitivne nauke, ali je jasno naznačio brojne probleme koje treba rješavati. Zato nam može poslužiti kao polazište.

U budućnosti ne smijemo zanemariti odnos spoljašnjeg svijeta i unutrašnjih sadržaja psihe. Oni su u stalnoj međusobnoj interakciji. Naučni, racionalni princip samo je jedan od načina posmatranja i tumačenja svijeta. Naša naučna istraživanja ne smiju se odvojeno baviti materijom i psihom, već oboje daju jednu zajedničku ocjenu. Zato nam je potrebna ekologija uma.

Iz filofske i psihološke perspektive Pauli je sugerisao novi naučni pogled na svijet koji se zasniva na teoriji relativiteta i novoj kvantnoj teoriji. A, Jung je u modernoj fizici tražio objektivnu osnovu za svoj model psihe. U svom pismu Jungu Pauli je to definisao na sljedeći način: *Na isti način, kako fizika stremlji na potpunost, tako i vaša analitička psihologija čezne za svojim domom*, (Pauli, 1953 a).

CIVILIZACIJA SUMERA I AKADA I NJENA HRONOLOGIJA

Boris Banjević

To determine the exact chronology of the Middle East we need to find accurate astronomical data for the period for which the archaeological method exists. The author first determined a relative chronology for the period since the Sumer and Akkad, and then as the starting point for calculations took 1547 BC, the year of the fall of Babylon. We used the rule of simultaneous method with duration generations method and found out that some dynasties ruled simultaneously, and others consecutively. The time error for the period until 2500 BC amounts to +/- 30 years, and for the period before more than 50 years.

Sumer je prva urbana civilizacija u istorijskom regionu južne Mesopotamije, današnjeg južnog Iraka, tokom Halkolitika i Ranog bronzanog doba, a verovatno prva civilizacija na svetu sa drevnim Egiptom. Živeći uzduž doline Tigra i Eufrata (Mesopotamija je grčki naziv za zemlju između dve reke), sumerski farmeri bili su u stanju da odgajaju u izobilju žito i druge useve, čiji im je višak omogućio da se nasele na jednom mestu.

Proto-pisanje u praistoriji datira do o. 3000. p. n. e. Najstariji tekstovi dolaze iz gradova Uruk i Džemdet Nasr i datiraju iz 3300. godine p. n. e; rano pisanje klinastog pisma pojavilo se 3000 p. n. e.¹

Savremeni istoričari su sugerisali da je Sumer prvi put trajno naseljen između o. 5500. i 4000. p. n. e. Ljudima iz Zapadne Azije koji su govorili sumerskim jezikom (na šta ukazuju imena gradova, reka, osnovnih zanimanja, kao dokaz), jednim od aglutinativnih izolovanih jezika.^{2,3,4}

Po ovoj pretpostavci, praistorijski ljudi koje se sada nazivaju „Proto-Eufračani“ ili „Ubaidjani“⁵, smatra se da su evoluirali iz Samarra kulture u severnoj Mesopotamiji (Asirija).^{6,7} Ubaidani (iako nikada nisu pomenuti od strane samih Sumera), po mišljenju današnjih naučnika bili su prva civilizovana sila u Sumeru poznata po isušivanju močvara za poljoprivredu, razvoju trgovine, i uspostavljanju industrije, uključujući i tkanje, obradi kože, obradi metala, zidanju i keramici.

¹ <http://www.ancient.eu/cuneiform/> (*Cuneiform – Ancient History Encyclopedia*)

² <http://mesopotamia.lib.uchicago.edu/teacherresources/> („*Ancient Mesopotamia. Teaching materials*“). *Oriental Institute in collaboration with Chicago Web Docent and eCUIP, The Digital Library.*)

³ http://www.metmuseum.org/toah/hd/ubai/hd_ubai.htm („*The Ubaid Period (5500–4000 B. C.)*“ *In Heilbrunn Timeline of Art History. Department of Ancient Near Eastern Art. The Metropolitan Museum of Art, New York (October 2003)*)

⁴ <http://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/saoc63.pdf> („*Beyond the Ubaid*“, Carter, Robert A. and Graham, Philip, eds., University of Durham, April 2006)

⁵ <https://www.britannica.com/place/Sumer> (*Sumer (ancient region, Iraq)*)

⁶ Maisels, Charles Keith, *Early Civilizations of the Old World: The Formative Histories of Egypt, the Levant, Mesopotamia, India and China*, Routledge, 2001.

⁷ Shaw, Ian; Jameson, Robert, *A dictionary of archaeology*, John Wiley & Sons, 2002.

Međutim, neki naučnici osporavaju ideju o proto-eufratskom jeziku ili jednom jeziku substrata.⁸ Oni su predložili da je sumerski jezik bio prvobitno jezik lovaca i ribolovačkog naroda, koji je živio u močvarama istočne Arabije i primorskom regionu, i bili su deo arapske kulture.⁹ Pouzdani istorijski zapisi počeli su mnogo kasnije; ne postoji nijedan zapis u Sumeru bilo koje vrste koji je raniji od Enmebaragesija (o. 26. veka p. n. e). Juris Zarins veruje da su se Sumeri naselili duž obale istočne Arabije, danas u regionu Persijskog zaliva, pre nego što je poplavljen na kraju ledenog doba.¹⁰

Sumerska civilizacija je dobila svoj oblik u Uruk periodu (4. milenijum p. n. e), nastavlja se u Džemdet Nasr i Rano dinastičkom periodu (RD). Tokom 3. milenijuma p. n. e, blisko kulturna simbioza razvila se između Sumera, koji su govorili izolovanim jezikom i akadskog jezika, koji je uključivao široku dvojezičnost.¹¹

Uticaj sumerskog na akadski (i obrnuto) je evidentan u svim oblastima, od masovnog leksičkog pozajmljivanja, u sintaktičkoj, morfološkoj i fonološkoj konvergenciji.¹² Sumer su osvojili semitski govoreći kraljevi Akadskog carstva oko 2330. p. n. e. (srednja hronologija), ali sumerski je nastavio da se koristi kao sveti jezik.

Autohtona sumerska pravila ponovo su se pojavila oko jednog veka kasnije u Novo-sumerskom carstvu ili trećoj dinastiji Ura (Sumerska renesansa) oko 2100-2000 p. n. e, ali je akadski jezik takođe ostao u upotrebi. Sumerski grad Eridu, na obali

⁸ Supstanca ili sloj koji leži u osnovi nečega ili na kome nastaje neki proces.

⁹ Uepermann, Margarethe „Structuring the Late Stone Age of Southeastern Arabia“ (*Arabian Archaeology and Epigraphy* Vol. 3, Issue 2, str. 65–109), 2007.

¹⁰ Hamblin, Dora Jane (May 1987). „Has the Garden of Eden been located at last?“, *Smithsonian Magazine*. **18**.

¹¹ Deutscher, Guy , *Syntactic Change in Akadian: The Evolution of Sentential Complementation*. Oxford University Press US. 2007, str. 20–21.

¹² Idem.

Persijskog zaliva, smatra se da je bio prvi grad na svetu, gde su tri odvojene kulture možda spojene - od seljaka, ubadjanskih poljoprivrednika, koji žive u kolibama od cigala od blata i praktikuju navodnjavanje; od mobilnih nomadskih semitskih pastira koji žive u crnim šatorima i sledeći stada ovaca i koza; i od ribarskog naroda, koji živi u trski zaklonjeni u močvarama, koji su možda bili preci Sumeraca.¹³

Poreklo imena

Termin „sumerski“ je zajednički naziv za stare stanovnike ne-semitskog govora Mesopotamije, Sumera, pored istočno-semitskog govora Akadjana. Sumeri su sebe nazivali *ug sag gig-ga*, bukvalno znači „ljudi crne glave“, kao i njihovu zemlju kao *ki-en-gi (-r)* („mesto“ + „gospodari“ + „plemeniti“), što znači „mesto od plemenitih gospodara“.¹⁴ Akadska reč Šumer može predstavljati geografski naziv u dijalektu, ali fonološki razvoj koji vodi do akadskog pojma *šumeru* je neizvestan. Hebrejski Šinar, egipatski Sngr, i hititski Šanhar(a) sve koje se odnose na južnu Mesopotamiju, mogu biti zapadne varijante od reči Šumer.¹⁵

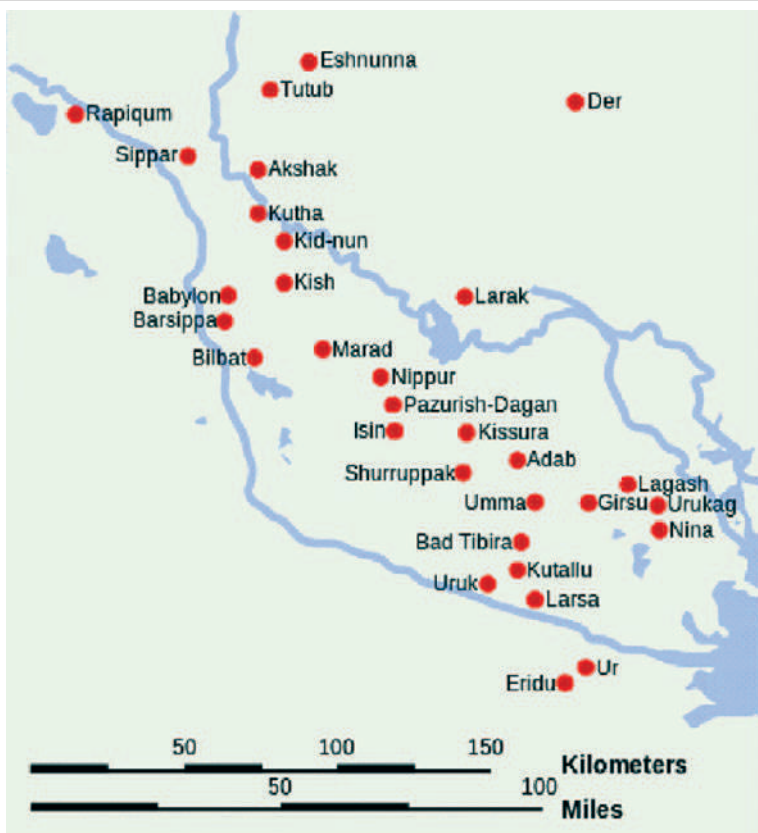
Gradovi-države u Mesopotamiji

Do kraja 4. milenijuma p. n. e, Sumer je podeljen na desetak samostalnih gradova-država, koje su podeljene po kanalima i graničnom kamenju. Svaki je usmeren na hram posvećen određenom patronu bogu ili boginji grada i njima su vladali sveštenici guverneri (*ensi*) ili kraljevi (*lugal*), koji su blisko vezani za verske obrede u gradu.

¹³ Leick, Gwendolyn, *Mesopotamia, the Invention of the City*, 2003, Penguin, str. 1-19.

¹⁴ Hallo, W.; Simpson, W., *The Ancient Near East*, New York: Harcourt, Brace, Jovanovich. str.28.

¹⁵ K. van der Toorn, P. W. van der Horst, „Nimrod before and after the Bible“, *The Harvard Theological Review*. Jan 1990, **83**, (1), str. 1-29.

- Eridu (Tell Abu Shahrain)
- Bad-tibira (verovatno Tell al-Madain)
- Larsa (Tell as-Senkereh)
- Sippar (Tell Abu Habbah)
- Shuruppak (Tell Fara)
- Drugi važni gradovi:
- Uruk (Warka)
- Kish (Tell Uheimir & Ingharra)
- Ur (Tell al-Muqayyar)
- Nippur (Afak)
- Lagash (Tell al-Hiba)

Girsu (Tello or Telloh)

Umma (Tell Jokha)

Hamazi 1

Adab (Tell Bismaya)

Mari (Tell Hariri) 2

Akshak 1

Akad 1

1) Lokacija nesigurna

2) Udaljen grad u severnoj Mesopotamiji

Istorija

Sumerski gradovi-države uzdigli su se do vlasti tokom praistorijskih perioda Ubaid i Uruk. Sumerska napisana istorija seže do 27. veka p. n. e. i ranije, ali istorijski natpisi ostaju nejasni sve do Ranodinastičkog III perioda, o. 26. veka p. n. e, kada je razvijen sada dešifrovan slogovni sistem pisanja, što je omogućilo arheolozima da čitaju onovremene podatke i natpise. Klasičan Sumer završava se sa rastom Akadskog carstva u 23. veku p. n. e. Nakon gutijskog perioda, postoji kratak period Sumerske renesanse u 21. veku p. n. e., skraćen u 20. veku p. n. e. invazijom od strane Amorejaca. Amorejska „dinastija Isin“ postojala je do o. 1800 p. n. e, kada je Mesopotamija ujedinjena pod vlašću Vavilonaca. Sumeri su se na kraju apsorbovali u akadsko (asiro-vavilonsko) stanovništvo.

Glavni periodi (Srednja hronologija dalje SH):

Ubaid period: 6500–4100 p. n. e. (Keramički Neolitik do Halkolitika)

Uruk period: 4100–2900 p. n. e. (Kasni Halkolitik do Rano Bronzanog doba I)

Uruk XIV-V: 4100–3300 p. n. e.

Uruk IV period: 3300–3100 p. n. e.
Džjemdet Nasr period (Uruk III): 3100–2900 p. n. e.
Ranodinastički period (Rano bronzano doba II-IV)
Rano dinastički I period: 2900–2800 p. n. e. (RD I)
Rano dinastički II period: 2800–2600 p. n. e. (RD II)
Rano dinastički IIIa period: 2600–2500 p. n. e. (RD IIIa)
Rano dinastički IIIb period: o. 2500–2324 p. n. e.
Akadsko carstvo period: o. 2324–2142 p. n. e.
Gutijski period: o. 2180–2110 p. n. e. (Rano bronzano doba IV)
Ur III period: o. 2110–2003 p. n. e.

Ubaid period

Ubaid period obeležen je prepoznatljivim stilom finog kvaliteta oslikane grnčarije koja se širila kroz Mesopotamiju i Persijski zaliv. Tokom ovog perioda, prvo naselje u južnoj Mesopotamiji osnovano je u Eridu (klinasto: *nun.ki*), o. 6500 p. n. e, od poljoprivrednika koji su sa njima doneli Hadži Muhamed kulturu, koja je prvi put razvila poljoprivredu za navodnjavanje. Čini se da ova kultura potiče od Samarra kulture iz severne Mesopotamije. Nije poznato da li su to bili ili nisu stvarno Sumeri koji se identifikuju sa kasnijom Uruk kulturom. Eridu je ostao važan verski centar kada ga je postepeno nadmašio u veličini obližnji grad Uruk. Priča o prelaznosti od *me* (mitološki pojam koji označava u ovom slučaju darove civilizacije) do Inane, boginje Uruka u ljubavi i ratu, od strane Enkija, boga mudrosti i glavnog boga Eridu, može da reflektuje ovu promenu u hegemoniji.¹⁶

¹⁶ Wolkstein, Dianna and Kramer, Samuel Noah, *Innana: Queen of Heaven and Earth*, Harper and Row, New York etc, 1983.

Uruk Period

Arheološki prelazak iz perioda Ubaid na period Uruk je obeležen postepenom promenom od obojene keramike domaće proizvodnje na sporom vitlu do raznovrsnih čisto (neoslikanih) keramičkih proizvoda od specijalista na brzim točkovima. Uruk period je nastavak i izdanak Ubaid keramike gde je vidljiva promena.^{17,18}

U vreme perioda Uruk (o. 4100–2900 p. n. e. kalibrisan datum), obim trgovine prevezene robe duž kanala i reka na jugu Mesopotamije omogućio je rast mnogih velikih, slojevitih gradova, sa hramom u centru (sa stanovništvom od preko 10.000 ljudi) gde su centralizovane administracije zaposlenih specijalizovanih radnika. Prilično je sigurno da je to bilo u periodu Uruka da su sumerski gradovi počeli da koriste robovski rad zarobljenih iz brdovite zemlje, a postoje brojni dokazi za zarobljene robove kao radnike u najranijim tekstovima. Artefakti, pa čak i kolonija ove Uruk civilizacije su pronađeni na širokom prostoru – od planine Taurus u Turskoj, do Sredozemnog mora na zapadu, i koliko istočno i u centralnom Iranu.¹⁹

Sumerski gradovi tokom perioda Uruk su teokratske vladavine gde su najverovatnije na čelu sveštenik-kralj (Ensi), uz pomoć saveta starijih, uključujući i muškarce i žene.²⁰

¹⁷ Henrickson, Elizabeth F.; Thuesen, Ingolf, *Upon this Foundation: The Ubaid Reconsidered: Proceedings from the Ubaid Symposium, Elsinore, May 30th-June 1st 1988*, 1989, str. 353.

¹⁸ Glassner, Jean-Jacques, *The Invention of Cuneiform: Writing in Sumer*, 2003, str. 31.

¹⁹ Algaze, Guillermo, *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*, Second Edition, University of Chicago Press, 2005.

²⁰ Jacobsen, Thorkild (ed), *The Sumerian King List (Oriental Institute of the University of Chicago; Assyriological Studies, No. 11)*, 1939.

Sasvim je moguće da je kasnije sumerski Panteon nastao po uzoru na ove političke strukture. Bilo je malo dokaza o organizovanom ratu ili profesionalnim vojnicima tokom perioda Uruk, i gradovi su uglavnom neograđeni zidovima. Tokom ovog perioda Uruk je postao najviše urbaniziran grad na svetu, nadmašujući po prvi put 50.000 stanovnika.

Drevna Sumerska kraljevska lista (dalje SKL) sadrži rane dinastije nekoliko istaknutih gradova iz tog perioda. Prvi skup imena na listi su kraljevi za koje se kaže da su vladali pre nego što je došlo do velike poplave. Ovi rani nazivi mogu biti izmišljeni, a obuhvataju neke legendarne i mitološke ličnosti, kao što su Alulim i Dumuzi.²¹

Kraj perioda Uruk poklopio sa Piora oscilacijom, suvim periodom od o. 3200-2900 p. n. e. koja je obeležila kraj duge vlažnije, toplije klime u periodu od pre oko 9.000 do 5.000 godina, pod nazivom Holocenski klimatski optimum.²²

Ranodinastički period (Mesopotamija)

Dinastički period počinje o. 2900. p. n. e. i uključuje takve legendarne ličnosti kao što su Enmerkar i Gilgameš, koji treba da su zavladaali neposredno pre nego što su nastali istorijski podaci o. 2600 p. n. e, kada je sada dešifrovano slogovno pisanje počelo da se razvija od ranih piktograma. Centar sumerske kulture ostao je u južnoj Mesopotamiji, iako vladari ubrzo počinju širenje u susedne oblasti, i susedne antisemitske grupe usvojile su mnogo od sumerske kulture za svoju.

Najraniji dinastički kralj u SKL čije ime je poznato iz bilo kog drugog legendarnog izvora je Etana, 13. kralj prve dinastije Kiša. Najraniji kralj overen kroz arheološke nalaze je

²¹ Idem.

²² Lamb, Hubert H., *Climate, History, and the Modern World*, London: Routledge, 1995.

Enmebaragesi iz Kiša (26. vek p. n. e), čije ime se pominje u „Epu o Gilgamešu“, navodeći na tvrdnju da je Gilgameš sam bio istorijski kralj Uruka. Kako „Ep o Gilgamešu“ pokazuje, ovaj period je povezan sa povećanim brojem ratova što je uzrokovalo širenje i ograđivanje gradova pošto su nezaštićena sela u južnoj Mesopotamiji nestala. (Enmerkaru i Gilgamešu se pripisuje da su ogradili zidove oko Uruka).

Sumerska kraljevska lista (SKL)

Nijedan od ovih predinastičkih prepotopskih vladara nije potvrđen kao istorijski preko arheoloških iskopavanja, epigrafskih natpisa ili na drugi način. Ne postoje dokazi da su ikada vladali kao što Sumeri tvrde da su oni živeli u mitskom vremenu pre potopa. Prepotopske vladavine su merene u sumerskim numeričkim jedinicama poznatim kao *sars* (jedinica za 3600), *ners* (jedinica za 600), i *sosses* (jedinica za 60.) Rani datumi su približni, a zasnivaju se na dostupnim arheološkim podacima; za većinu vladara pre Sargona SKL je sama po sebi usamljeni izvor informacija. SKL je drevni rukopis prvobitno zabeležen na sumerskom jeziku, spisak kraljeva Sumera iz sumerskih i susednih dinastija, njihove pretpostavljene dužine vladavina, i lokacije kraljevstava u kojima su vladali. Tokom celog bronzanog doba svog postojanja, ovaj dokument prerastao je u političko sredstvo. Njegova konačna i jedina potvrđena verzija, datira iz Srednjeg bronzanog doba, sa ciljem da se ozakone tvrdnje dinastije iz Isina oko hegemonije kada se Isin borio za prevlast sa Larsom i drugim susednim gradovima-državama u Donjoj Mesopotamiji.^{23,24}

²³ Van de Mieroop, M. *A History of the Ancient Near East*. Blackwell, 2004, str. 41.

²⁴ Spelovanje kraljevskih imena prati „Electronic Text Corpus of Sumerian Literature“; <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.2.1.1#>

Osnova sumerskog sistema brojanja bio je broj 60. Kako pre Sargona nije bilo podataka o dužinama vladavina pojedinih kraljeva osim godišnjih formula koje su opisivale događaje iz pojedinih godina bez naznake godine vladara u kojoj se događaj zbilo sastavljajući liste dodeljivali su godine tako što su ih matematički izračunavali. U prepotopskim vremenima ove godine su izražavane u gore navedenim jedinicama i bile su nerazumno velike. Iako su postojali pokušaji da se pretvaranjem tih godina u jedinice *sarsa* kao godina, *nersa* u mesece, godine transformišu u manje brojeve (npr. $28.800 = 8$ sarsa tj. 8 godina) ovaj sistem nema smisla jer su godine date samo za prepotopske vladare, a posle potopa se one drastično umanjuju. Prva dinastija posle potopa iz Kiša ima godine koje takođe daju određenu povezanost. Osim kvadrata brojeva ($625 = 25^2$) može se uočiti i niz brojeva 1200, 960, 840 i 720 koji predstavljaju kombinacije procenta i broja 1200 (vidi prim 41). Sličan problem dat je u matematičkim tekstovima pisanim klinastim pismom. Ovde autor ne vidi nikakvu mitološku simboliku već samo racionalno matematičko razmišljanje. Pojedine godine (recimo 140, 305) date su samo da bi se zadovoljio zbir godina vladara koji je opet imao neki matematički smisao. Određene cifre množioci brojeva se ponavljaju. To su 7, 11, 13, 20 i 30. Za te cifre postoje i matematičke tablice koje bi olakšale množenje brojeva. Kod vladara gutijske dinastije brojevi su mali, ali se vidi uzastopno ponavljanje broja 6 na početku dinastije i broja 7 na kraju. Čak i zbir vladara je proizvod brojeva 7 i 13 tj. 91. Jedina dužina vladavine kojoj se može verovati je za Utu-hegala iz dinastije Uruk V, 7 g 6 m 15 d.

SKL spaja praistoriju, verovatno mitske predinastičke vladare koji uživaju nerazumno duge vladavine sa kasnijim, više uverljivim istorijskim dinastijama. Iako su iskonski kraljevi istorijski nepotvrđeni, to ne isključuje njihovu moguću povezanost sa istorijskim vladarima koji su kasnije

mistifikovani. Neki asirolozi videli su predinastičke kraljeve kao kasnije izmišljen dodatak.^{25,26} Samo jedan vladar na listi je poznat da je žensko: Kug-Bau „je (ženski) konoba-čuvár“, koja sama pripada trećoj dinastiji Kiša. Najraniji navedeni vladar čija istoričnost je arheološki utvrđena je Enmebaragesi iz prve dinastije Kiša, o. 2600. p. n. e.

Pozivanje na obojicu, Enmebaragesija iz Kiša i njegovog naslednika Agu iz Kiša u „Epu o Gilgamešu“ je dovelo do spekulacija da je Gilgameš možda bio istorijski kralj prve dinastije Uruka. Tri dinastije su odsutne sa liste: Larsa dinastija, koja se bori za vlast sa (uključenom) Isin dinastijom u periodu Isin-Larsa; i dve dinastije iz Lagaša, koje su prethodile odnosno usledile Akadskom carstvu, kada Lagaš ostvaruje značajan uticaj u regionu. Lagaš je posebno poznat po arheološkim artefaktima koji datiraju iz o. 2500. p. n. e. SKL je važna za hronologiju Bronzanog doba drevnog Bliskog istoka. Međutim, činjenica da su mnoge od navedenih dinastija vladale istovremeno iz različitih lokaliteta otežava rekonstrukciju strogo linearne hronologije.

Sledeći drevni izvori sadrže SKL (ili fragmente): *Apkullu lista*, *Babiloniaca*, *Dinastička Hronika*²⁷, *Scheil dinastička tablica*, *Kalifornijska tablica*, *WB 62*, i *Weld-Blundell Prism*.] Poslednja dva izvora (*WB 62* i *Weld-Blundell Prism*) su deo *Weld-Blundell kolekcije* koju je donirao Herbert Weld Blundell Ashmolean muzeju. *WB 62* je mala glinena tablica, ispisana samo na prednjoj strani, iskopana u Larsi. To je najstariji datirani izvor (o. 2000 p. n. e), koji sadrži listu. *WB 444* za razliku od prethodnog predstavlja jedinstveno ispisanu vertikalnu prizmu²⁸ iz o. 1817. p. n. e, iako neki naučnici više

²⁵ van de Mieroop, idem.

²⁶ von Soden, Wolfram, *The Ancient Orient*. Donald G. Schley (trans.), Wm. B. Eerdmans, 1994, str. 47.

²⁷ *Dynastic Chronicle*; <http://www.livius.org/sources/content/mesopotamian-chronicles-content/abc-18-dynastic-chronicle/>?

vole o. 1827. p. n. e.²⁹ Sve dole navedene godine vladara su iz WB kolekcije.

Pepotopski vladari

Mitološki prepotopski deo SKL ima sledeću stavku:

*Nakon što se kraljevstvo spustilo sa neba kraljevstvo je bilo u Eridu. U Eridu, Alulim je postao kralj; on je vladao 28.800 godina*³⁰

SKL ima sledeće stavke za Alulimove naslednike:

Alalgar je vladao 36.000 godina. 2 kralja; oni su vladali 64.800 godina. Onda je Eridu pao i kraljevstvo je odvedeno u Bad-tibiru. U Bad-tibiri je En-men-lu-ana vladao 43.200 godina. En-men-gal-ana je vladao 28.800 godina.

Dumuzi, pastir, je predmet niza epskih pesama u sumerskoj literaturi i SKL ima sledeću stavku za njega:

Dumuzi, pastir, je vladao 36.000 godina.

Međutim, u ovim tablicama on nije vezan sa Bad-tibirom, već sa Urukom, gde je istoimeni kralj („Dumuzi je ribolovac“) negde posle potopa (između Lugalbande i Gilgameša). Nakon Dumuzija (pastira) je SKL imao ove stavke:

3 kralja; oni su vladali 108.000 godina. Onda je Bad-tibira pao i kraljevstvo je odvedeno u Larak. U Laraku En-sipad-zid-

²⁸ Langdon, Stephen, *Historical inscriptions, containing principally the chronological prism, W-B 444*, Oxford University Press, 1923.

²⁹ Jacobsen, T, op. cit., 1939, str. 77.

³⁰ Electronic Text Corpus of Sumerian Literature;
<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.2.1.1#>

*ana je vladao 28.800 godina. 1 kralj; on je vladao 28,800 godina. Onda je Larak pao i kraljevstvo je odvedeno u Sippar. U Sipparu, En-men-dur-ana je postao kralj; on je vladao 21.000 godina. 1 kralj; on je vladao 21.000 godina. Onda je Sippar pao i kraljevstvo je odvedeno u Šuruppak. U Šuruppaku, Ubara-Tutu je postao kralj; On je vladao 18.600 godina. 1 kralj; on je vladao 18.600 godina. U 5 gradova 8 kraljeva; oni su vladali 241.200 godina.*³¹

Ime *en-men-dur-ana* znači: „poglavica moći Dur-an-ki“, dok „Dur-an-ki“ znači: „Mesto sastanka neba i zemlje“ (doslovno: „veza iznad i ispod“).³² Mit napisan na semitskom jeziku govori o En-men-dur-ani koga odvode na nebo bogovi Šamaš i Adad, gde je učio tajne neba i zemlje.

Mitološki predinastički period SKL prikazuje prelaz vlasti u prepotopskim vremenima od Eridua do Šuruppaka na jugu, do pojave velikog potopa. Neko vreme posle toga, hegemonija se pojavljuje u severnom gradu Kiš na početku ranog dinastičkog perioda. Arheolozi su potvrdili prisustvo širokog sloja depozita rečnog mulja ubrzo nakon Piora oscilacije koji je prekinuo niz naselja. On je ostavio nekoliko metara žutog sedimenta u gradovima Šuruppak i Uruk i proširen je na sever sve do Kiša. Posle polihromirane keramike, karakteristike Džemdet Nasr perioda (3100-2900. p. n. e) ispod sedimentnog sloja usledili su RD I artefakti iznad sedimentnog sloja. Najranije tablice ovog perioda su preuzete iz Džemdet Nasra 1928. godine. One opisuju složena aritmetička izračunavanja kao što su oblasti zemljišnih parcela. Međutim, one nikada nisu u potpunosti dešifrovane, a nije sigurno ni da li nekoliko reči na njima predstavljaju sumerski jezik.

RD period je počeo nakon kulturnog raskida sa prethodnim

³¹ Svi ovi brojevi su deljivi sa 60 što predstavlja osnovu segzagezimalnog sistema brojeva u starom Sumeru.

³² George, A. R, *Babylonian topographical texts*, 1992, str. 261.

Džemdet Nasr periodom koji je bio radiougljenično datiran o. 2900. p. n. e. na početku RD I perioda. Nema natpisa koji još nisu pronađeni za proveru imena kraljeva koji mogu biti povezani sa RD I periodom. RD I period se razlikuje od perioda RD II po uskim cilindričnim pečatima perioda RD I i mnogo širim RD II pečatima sa izrezbarenim banket scenama ili scenama životinjskih takmičenja.³³ Rani Dinastički III period je period kada je Gilgameš, čuveni kralj Uruka, verovatno vladao.³⁴ Tekstovi iz perioda RD II još nisu shvaćeni. Kasniji natpisi su pronađeni imajući neka RD II imena iz kraljevskih listi. RD IIIa je period, takođe poznat kao Fara period (nazvanom po nalazištu u gradu Šuruppak)³⁵, kada je počelo slogovno pisanje. Računovodstvene evidencije i nedešifrovana logografska skripta postojala su i pre Fara perioda, ali pun tok ljudskog govora prvi put je zabeležen o. 2600. p. n. e. na početku Fara perioda.³⁶ RD IIIb period je takođe poznat kao Presargonski period.

Hegemonija, koja je nastala potvrdom nipurskog sveštenstva, smenjivala se među brojnim konkurentskim dinastijama, poreklom iz sumerskih gradova-država tradicionalno uključujući Kiš, Uruk, Ur, Adab i Akšak, kao i nekih izvan južne Mesopotamije, kao što su Avan, Hamazi, i Mari do Akadjana, pod Sargonom Akadskim, koja je preuzela područje Mesopotamije.

³³ Roux, Georges, op. cit, 129.

³⁴ Idem, 502.

³⁵ Razlog za ime je istorijski; prva važna nalazišta presargonskog materijala nađena su u Tell Fara (Šuruppak) u periodu iskopavanja 1902. od Roberta Koldeweya i Friedricha Delitzscha iz Nemačkog orijentalnog društva. Ovi nalazi su bili značajni za dešifrovanje arhaičnog klinastog pisma 1910-ih i 1920-ih. Heinrich, Ernst; Andrae, Walter, (eds), *Fara, Ergebnisse der Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Fara und Abu Hatab*, Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, 1931.

³⁶ Wilcke, Claus, *Early Ancient Near Eastern Law*, Eisenbraus, 2003, str. 26.

Potop

SKL ima sledeću stavku koja se nastavlja na prepotopске vladare:

Onda je poplava preplavila.

SKL se oslonio na mit o potopu kao motiv da podeli svoju istoriju u prepotopski i poslepotopski period. Kraljevi pre poplava imali su ogroman životni vek, a nakon poplava životni vek je znatno smanjen. Mit o sumerskoj poplavi može se naći u tablici o potopu koji se zove „Ep o Ziusudri“. Ziusudra (zabeležen na verzijama SKL: *WB-62* i *WB-67*, takođe u drevnoj literaturi kao što su: „Ep o Ziusudri“ i „Postanak Eridu“) vladao je i kao kralj i *gudug* sveštenik 10 *sarsa* (period od 36.000 godina), mada, to je verovatno greška kopije za 10 godina. U ovoj verziji, Ziusudra je nasledio od svog oca (otac se zove Šuruppak i on je vladao 10 *sarsa*) kraljevstvo u svom gradu (i grad je takođe imenovan: Šuruppak).

Tablica navodi da su božanstva odlučila da pošalju potop da uništi čovečanstvo. Božanstvo Enki je tada upozorilo Ziusudru da se izgradi kovčeg. Strašna oluja besnela je sedam dana: „ogroman brod je pobacivala je na velikim vodama“. Kada je poplava bila gotova, Ziusudri je dat „dah večiti“ od strane božanstva An i Enlil.

Ziusudra se kao kralj Šuruppaka pominje na Gilgamešovoj XI tablici pozivanjem na „Utnapištima“ (na akadskom jeziku prevod sa sumerskog naziva „Ziusudra“) sa epitetom „čovek Šuruppaka“ na liniji 23. Jedanaesta tablica vavilonskog „Epa o Gilgamešu“ opisuje Utnapištima kao mudrog kralja sumerskog grada-države Šuruppak (Utnapištim je zajedno sa svojom neimenovanom ženom, preživio potop nakon što je izgradio ogromni brod „Održavalac života“). Prevazivši smrt svog prijatelja Enkidua, junak epa Gilgameš krenuo je na niz putovanja u traženju nje-

govog pretka (Utnapištim) koji je živeo na ušću reke. Utnapištim savetuje Gilgameša da napusti svoju potragu za besmrtnošću, ali mu govori o biljci koja bi mogla ponovo da ga podmladi. Gilgameš je dobio biljku sa dna mora u Dilmunu, međutim zmija ju je ukrala, a Gilgameš se vratio kući u gradu-državi Uruk napustivši nadu kako u besmrtnost tako i o obnovljenoj mladosti.

Iskopavanja u Iraku otkrila su dokaze o lokalizovanim poplavama na arheološkoj lokaciji u drevnom gradu-državi Šuruppak i lokacijama raznih drugih sumerskim gradova-država. Sloj rečnih sedimenata (radiougljenički datiran do o. 2900. p. n. e) je prekinuo kontinuitet naselja (proteže se najsevernije do grada-države Kiša) koja je preuzela hegemoniju posle potopa. Polikromirana keramika iz Djemdet Nasr perioda (od o. 3000 – o. 2900. p. n. e) je otkrivena odmah ispod poplavljenog sloja Šuruppaka³⁷, i Djemdet-Nasr period neposredno prethodi RD I periodu. Grad-država Kiša je doživela procvat u RD periodu ubrzo nakon arheološki potvrđenih rečnih poplava u Šuruppaku i raznim drugim sumerskim gradovima-državama.

Prva dinastija Kiša

Prema SKL, Gušur (Jušur) je bio prvi kralj Prve dinastije Kiša. SKL ima sledeću stavku za Gušura:

Nakon što je potop je preplavio, a kraljevstvo se spustilo sa neba, kraljevstvo je bilo u Kišu. U Kišu, Gušur je postao kralj; on je vladao 1.200 godina.

Godina vladavine je velika kao za sve vladavine ranih dinastija i proizvod je brojeva 20 i 60.

Nema arheoloških dokaza koji potkrepljuju postojanje Jušura i identitet nije pronađen. Ako je bio zaista istorijska ličnost, on

³⁷ Crawford, Harriet, *Sumer and the Sumerians*, Cambridge University Press, 2004, str. 25.

može tako označiti početak RD perioda. Ovo odgovara vrlo grubo Ranom bronzanom dobu II. SKL ima sledeće stavke za njegove naslednike:

Kullassina-bel vladao je 960 godina. Nangišlišma vladao je 670 godina. En-tarah-ana vladao je 420 godina, 3 meseca, i 3 1/2 dana. Babum vladao je 300 godina. Puannum vladao je 840 godina. Kalibum vladao je 960 godina. Kalumum vladao je 840 godina. Zukakip vladao je 900 godina. Atab vladao je 600 godina. Mašda, sin Ataba, vladao je 840 godina. Arvium, sin Mašde, vladao je 720 godina.

Godine vladanja se mogu predstaviti u obliku: $960 = 16 \times 60$, $670 = 60 \times 11 + 10$. Kod En-tarah-ane $420 = 60 \times 7$, $300 = 60 \times 5$, $840 = 60 \times 7 \times 2$, $900 = 30^2$, $600 = 30 \times 20$, $720 = 60 \times 6 \times 2$.

Ime Kullassina-bel izgleda da ima na akademskom značenje: „Svi su bili gospodari“, što je ponekad sugerisano da je cilj pojave ovog imena u SKL da označi period bez centralnog autoriteta u ranom periodu Kiša. Sve naslednike Kullassina-bela do Etane čine akademske reči za životinje: Nangišlišma, En-tarah-ana, Babum, Puannum, Kalibum (ovo ime je napisano: „Ga-li-bu-um ... normalizovan kao Kalibum“ i veruje se da je izvedeno iz akademske reči za: „Lovački pas“)³⁸, Kalumum, Zukakip (njegovo ime znači: „Škorpion“)³⁹, Atab, Mašda, i Arvium. Etana je bio i sumerski vladar i glavna ličnost vavilonske legende.

Etana, pastir, koji se uzneo na nebo i konsolidovao sve strane zemlje, postao je kralj; on vladao 1.500 godina.

Etanine godine daju proizvod $1500 = 60 \times 25$, a 25 je 5^2 .

Vavilonske legende navodile su da Etana očajnički želi da ima dete, dok jednog dana on nije pomogao da se spasi orao od

³⁸ Zadok, Ran, *The Pre-hellenistic-Israelite Anthroponymy and Prosopography*. Peeters Publishers, 1988, str. 101.

³⁹ Hallo, William W. and William Kelly Simpson, *The Ancient Near East: A History*, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York, 1971, str. 41.

gladi. Oraz je onda preneo Etanu u svoje gnezdo na vrhu stabla. Etana je bio poslat od strane boga sunca Utua za spasi orla iz jame, nakon čega je Etana uspeo i tražio od orla da mu pokaže mesto biljke rođenja (što bi omogućilo Etani da postane otac). Oraz je popeo Etanu do neba bogu Anu, ali se Etana uplašio u vazduhu i tako se vratio na zemlju. Etana je kasnije napravio uspešan pokušaj da pronađe biljku rođenja, koja mu je omogućila da postane otac njegovog naslednika⁴⁰. SKL ima sledeće stavke za naslednike Etane (Etanini naslednici imali su imena jevrejskog jezika što sugerise da su semiti bili prilično veliki deo stanovništva grada-države Kiša):

Balih, sin Etane, vladao je 400 godina. En-me-nuna vladao je 660 godina. Melem-kiš, sin En-me-nune, vladao je 900 godina. 1.560 su godine dinastije En-me-Nune. Barsal-nuna, sin En-me-nune, vladao je 1.200 godina. Zamug, sin Barsal-nune, vladao je 140 godina. Tizkar, sin Zamuga, vladao je 305 godina. Ilku vladao je 900 godina. Iltasadum vladao je 1.200 godina. En-me-barage-si, koji je zemlju Elama potčinio postao je kralj; on je vladao 900 godina. Aga, sin En-me-barage-si, vladao 625 godina. 1.525 su godine dinastije En-me-barage-si. 23 kralja; oni su vladali 24.510 godina, 3 meseca, i 3 1/2 dana. Onda Kiš je poražen, a kraljevstvo je preuzeo E-ana (Uruk).

Godine se mogu predstaviti u obliku: $400 = 4 \times 10^2$, $140 = 20 \times 7$, $660 = 60 \times 11$, $900 = 30^2$, $1560 = 60 \times 13 \times 2$, $305 = 60 \times 5 + 5$, $625 = 25^2$. $24510 = 24000 + 510 = 60 \times 20 \times 2 + 17 \times 10 \times 3$. $1200 = 60 \times 20$ ili $30 \times [30 + (30 - 20)]$. Brojevi 20 i 30 takođe figurišu u nekim vavilonskim tablicama za računanje.⁴¹

⁴⁰ Dalley, Stephanie, ed. *Etana. Myths from Mesopotamia. Creation, The Flood, Gilgamesh, and Others*. Oxford University Press, 2000, 189.

⁴¹ Ako uzmemo da je kod Kiša I, $1200 = 100 \% \text{ od } 30 \times [30 + (30 - 20)]$, biće $960 = 100 \% - 20 \% = 80 \%$, $840 = 100 \% - 30 \% = 70 \%$, $720 = 100 \% - 40 \% = 60 \% \text{ od } 1200$; $600 = 30 \times 20$. Vidi Young, D, W, „The Incredible

Najraniji monarh u SKL čije istorijsko postojanje je nezavisno potvrđeno kroz arheološke natpise je En-me-barage-si (veruje se da je vladao o. 2600. p. n. e). Dva fragmenta alabaster vaze ispisana njegovim imenom pronađeni su na nalazištu drevnog grada-države Nippur (gde je, prema „sumerskoj Tummal hronici“ rečeno da je on izgradio prvi hram.) SKL navodi da ga je zarobio „samostalno“ Dumuzi Ribolovac. Aga se pominje u „Epu o Gilgamešu“, koji je držao pod opsadom grad-državu Uruk. Aga se takođe pojavio u ranijem sumerskom tekstu „Gilgameš i Akka“ gde je označen kao „Akka“.⁴²

Prva dinastija Uruka

Meš-ki-ang-gašer (ako je zaista istorijska ličnost, mogao je vladati o. 2700. p. n. e) Bio je osnivač prve dinastije Uruka, u skladu sa SKL, koja ima sledeću stavku za njega:

U E-ana, Meš-ki-ang-gašer, sin Utua, postao je en i lugal; on je vladao 324 godina. Meš-ki-ang-gašer je ušao u more i nestao. Enmerkar, sin Meš-ki-ang-gašera, kralj Uruka, koji je izgradio Uruk, postao je kralj; on je vladao 420 godina. [42]

Godine su u obliku: $324 = 9^2 \times 2^2$, $420 = 60 \times 7$

E-ana (što znači: „Kuća neba“) je ime hrama božanstvu Inanna u gradu-državi Uruk. Ovaj navod dakle ima Meš-ki-ang-gašer koji je vladao tvrđavom ili dvorcem oko kojih će njegov sin izgraditi grad-državu u Uroku, i koji je postao glavni hram svog zaštitnika božanstva. Za razliku od naslednika Meš-ki-ang-gašera on nije poznat niti iz epova, niti iz legendi pored SKL. Njegova priroda kao sina sunca božanstva, osnivača jedne velike dinastije i njegov misteriozni „nestanak“ u moru imaju

Regnal Spans of Kish in the Sumerian King List“, *JNES* 50, No1, 1991, str. 32-33.

⁴² <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr1811.htm>

uglavnom mitološki ukus. Njegov sin Enmerkar se takođe naziva „sin Utu“ u sumerskom epu „Enmerkar i Gospodar Aratta“. Enmerkar je prema SKL vladao 420 godina. Enmerkar koji je poznat iz epa „Enmerkar i Gospodar Aratta“⁴³ koji je govorio o njegovom putovanju po reci do Aratte (planinska, mineralno-bogata zemlja gore uz reku iz Sumera), i pomenuo konfuziju jezika čovečanstva. Enmerkar je zaslužan za izgradnju hrama u Eridu, osnivanje Uruka, pa čak i za pronalazak pisanja na glinenim tablicama (za potrebe pretnji Aratti za predaju) Enmerkar dalje nastoji da povрати prekinuto jezičko jedinstvo naseljenih područja oko Uruka, navedena kao: Šubur, Hamazi, Sumera, Uri-ki, i zemlje Martu. Lugalbanda (ime Lugalbanda je sastavljen od dve sumerskim reči *banda*: „mladi“; *lugal*: „kralj“) je lik koji se nalazi u sumerskoj mitologiji i literaturi.⁴⁴ SKL ima sledeću stavku za njega:

Lugalbanda, pastir, je vladao 1.200 godina.

Da li je Lugalbanda ikada istorijski vladao Urukom, i ako jeste, u koje vreme, prilično je neizvesno. Pokušaji da se smesti danas u RD II period zasnivaju se na spajanju podataka iz epskih tradicija drugog milenijuma p. n. e. sa nejasnim arheološkim zapažanjima.⁴⁵ Dumuzi(d), ribar, je bio treći kralj u Prvoj dinastiji Uruka, u skladu sa SKL (koji ima sledeću stavku za njega):

Dumuzid, ribar čiji je grad bio Kuara, vladao je 100 godina. On je zarobio En-me-barage-sija bez pomoći.

Možda je bilo neke zabune u ranijim sumerskim kompozicijama između ove ličnosti i „Dumuzid, pastira“ (koga

⁴³ <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.1.8.2.3#>

⁴⁴ Vanstiphout, H. „Sanctus Lugalbanda“ in *Riches Hidden in Secret Places*, T. Abusch (ed), Winona Lake: Eisenbrauns, 2002, str. 260;

⁴⁵ Lugalbanda, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archaeologie* 7: 1957-1971, str. 117.

su zvali „Kralj Uruka“, a koji se pojavio kao božanstvo (Tamuz) u kasnijim radovima). Međutim, SKL je naveo da je „Dumuzid, pastir“ vladao pre potopa, a nalazi ga u Bad-tibiri.

Gilgameš (ako je Gilgameš postojao, verovatno je vladao o. 2600. p. n. e) je glavni lik u Epu o Gilgamešu (jedna od poema pisana akademskim jezikom koja se smatra za prvi veliki rad literature) i u ranijim sumerskim pesama. SKL ima sledeću stavku za Gilgameša i njegove naslednike:

Gilgameš, čiji je otac bio fantom, gospodar Kulaba, vladao je 126 godina. Ur-Nungal, sin Gilgameša, vladao je 30 godina. Udul-Kalama, sin Ur-Nungal, vladao je 15 godina. La-ba šum vladao je 9 godina. En-nun-tarah-ana vladao je 8 godina. Mes-he, kovač, vladao je 36 godina. Til-kug vladao je 6 godina. Lugal-kitun vladao je 36 godina. 12 kraljeva; oni su vladali 2.310 godina.

Godine su u obliku: $126 = 25 \times 5 + 1$, $36 = 6^2$, $9 = 3^2$, $30 = 2 \times 15$. I ostale godine su verovatno izmišljene kao i sve godine prvih dinastija. Za zbir 2.310 vidi prim. 47.

U Epu o Gilgamešu, on je opisan kao polubog sa nadljudskom snagom koji je izgradio zidove grada-države Uruk da brani svoj narod, a zatim je otputovao u susret mudracu Utnapištimu koji je preživeo potop. Gilgameša naučnici obično smatraju istorijskom ličnošću, pošto su pronađeni natpisi koji potvrđuju postojanje drugih ličnosti povezanih sa njim u epu (ranije pomenuti spev Gilgameš i Akka koji se odnosi na kralja dinastije iz Kiša koji je opsedao Uruk).

Prva dinastija Ura

SKL ima sledeću stavku koja je prethodila Prvoj dinastiji Ura:
Onda Uruk je poražen, a kraljevstvo je preuzeo Ur.

Prva dinastija Ura veruje se da je procvetala između 2500. p. n. e. i 2400. p. n. e. Meskalamdug je prvi arheološki zabeleženi

kralj grada-države Ur koji se ne pojavljuje u SKL. Njegov grob (otkrio ga je engleski arheolog Sir Leonard Woolley u Kraljevskom groblju Ura 1924. godine), sadrži brojne zlatne predmete, uključujući zlatnu kacigu sa natpisom kraljevog imena, ime njegove žene kraljice Ninbande. Meskalamdug je takođe pomenut na pečatu u drugoj grobnici sa naslovom *lugala*, međutim pošto njegova grobnica nije imala prisutne čuvere, Woolley je pretpostavio da Meskalamdug nije bio kralj. Meskalamduga je nasledio njegov sin Akalamdug. Akalamduga je, zauzvrat, nasledio njegov sin Mesannepada. SKL ima sledeću stavku za Mesannepadu:

U Urimu, Meš-anne-pada je postao kralj; vladao je 80 godina.

Na osnovu natpisa može se potvrditi da je i A-anne-pada bio sin Mesannepade pa se cifra od 80 godina možda odnosi na njih dvojicu, mada i ona izgleda preterana. Mesannepada je prvi kralj Prve dinastije Ura naveden u SKL, i kaže se da je pobedio Lugalkituna iz Uruka. Mesannepada i njegov sin Meškiag-nuna su imenovani u Tummal natpisu kao održavaoci glavnog hrama u Nippuru uz Gilgameša iz Uruka i njegovog sina Ur-Nungala, čime su potvrdili svoj status kao vladari Sumera. Sudeći po natpisima, Mesannepada je zatim preuzeo titulu „kralja Kiša“ da ukaže svoju hegemoniju.⁴⁶ Ovaj naslov mogli su da koriste mnogi istaknuti kraljevi dinastija za neko vreme posle toga čime bi potvrđivali hegemoniju nad Sumerom.

Mesilim iz Kiša je poznat iz natpisa iz oba grada Lagaša i Adaba. Ovi natpisi navode da je Mesilim gradio hramove i u Lagašu i u Adabu. Mesilim je izgleda održao neki uticaj u oba grada. On se takođe pominje u nekim od najranijih spomenika iz Lagaša kao arbitar u graničnom sporu između Lugal-šag-engura

⁴⁶ Kramer, Samuel N, *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*, Chicago, 1963, str. 49.

ensija Lagaša i ensija Umme. Mesilim je verovatno vladao dvetri generacije pre Ur-nanšea iz Lagaša tj. oko 2530-2510 p. n. e. (po SH).

Mesannepada je dao poklone carevima Marija (i u skladu sa natpisom na lapis lazuli perlama koje se nalaze u Mariju, Mesannepadin otac je Meskalamdug). Pronađeni su i pečati u kraljevskom groblju u Uru sa imenima Mesannepade i dvojice njegovih prethodnika (Meskalamdug i Akalamdug), zajedno sa kraljicom Puabi (Šubad).

Drugi sin Mesannepade (A-anne-pada) je poznat po hramu koji je izgradio, mada on nije imenovan u SKL. Tokom 1950-ih Edmund I. Gordon pretpostavo je da su Mesannepada i Mesilim zapravo jedna te ista ličnost, (kako se njihova imena smenjuju u pojedinim poslovicama u kasnijim vavilonskih tablicama), međutim; to se nije pokazalo ubedljivo. Noviji naučnici posmatraju Mesannepadu i Mesilima kao različite osobe, obično postavljajući Mesilima iz Kiša pre Mesannepade.

SKL ima sledeću stavku za Mesannepadine naslednike:

Meš-kiag-nana, sin Meš-ane-pade, postao je kralj; vladao je 36 godina. Elulu vladao je 25 godina. Balulu vladao je 36 godina. 4 kralja; oni su vladali 177 godina.

Ove godine mogu se predstaviti kao kvadrati brojeva 5 i 6. Zbir vladavina se može predstaviti u obliku $10^2 + 7 \times 13$.⁴⁷

⁴⁷ Vladavina Guta je iznosila u jednoj varijanti 91 godinu a to je 7×13 . Vladavina Kiša III iznosi 491 godinu, a to je $20^2 + 7 \times 13$. Vladavina Uruka I iznosi 2.310 godina, a to je $7 \times 11 \times 30$. Postoje u Yale Babylonian Collection specijalne tablice sa umnošcima brojeva 7, 11 i 13. Vidi Young, D. W, „A Mathematical Approach to Certain Dynastic Spans in the Sumerian King List“, *JNES* 47, 1988, str. 126.

Prva dinastija Avana

SKL ima sledeću stavku koja je prethodila Prvoj dinastije iz Avana:

Zatim Ur je poražen, a kraljevstvo je preuzeo Avan.

Prva dinastija Avana je prva dinastija iz Elama (na teritoriji sadašnjeg Irana) o kojem je išta poznato danas. Elamljani su verovatno glavni rivali susednih Sumera od najranije antike; Enmebaragesi iz Kiša ih je porazio. Avan je glavni grad Elama za koji se veruje da je postojao od o. 2600. – o. 2078. p. n. e., otprilike u isto vreme kada se i Elam takođe jasno pominje.⁴⁸ Prema SKL, dinastija iz Avana je bila u hegemoniji u Sumeru u jednom trenutku.

SKL ima sledeću stavku za Prvu dinastiju Avana:

U Avanu ... postao je kralj; vladao je ... godinama ... vladao ... godinama ... vladao je 36 godina. 3 kralja; oni su vladali 356 godina.

Suma 356 može se predstaviti kao zbir $10^2 + 4^4$.

Imena tri kralja Avana nisu opstala na važećim kopijama SKL (pored delimične rekonstrukcije imena trećeg kralja, „Ku-ul ...“, koji je vladao 36 godina⁴⁹). Ova informacija se ne smatra pouzdanom, ali to ne sugerise da Avan nije imao politički značaj o. 2600. p. n. e. Elam je izgleda zadržao trgovinu sa sumerskim gradovima-državama u ovom periodu, uglavnom uvozeći hranu, a izvozeći robove, stoku, vunu i srebro (između ostalog). Takođe

⁴⁸ Potts, D. T, *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge World Archaeology. Cambridge University Press, 2015, str.79.

⁴⁹ <http://www.iranicaonline.org/articles/awan-name-of-a-place-in-ancient-western-iran-the-nominal-dynastic-seat-of-elamite-rulers-in-the-late-third-millennium-b>; Encyclopedia Iranica, *AWAN*.

je poznato da su kraljevi Avana sprovodili upade u Mesopotamiju, gde su postizali upade protiv najjačih gradova-država iz tog perioda: Kiš i Lagaš. Jedan takav incident zabeležen je u tablici upućenoj Enetarziju, manjem ensiju države Lagaš, koji je svedočio da su grupu od 600 Elamljana presreli i porazili dok je pokušavala da pobjegne iz luke sa pljačkaškim plenom.

Druga dinastija Kiša

SKL ima sledeću stavku za Drugu dinastiju Kiša:

U Kišu, Susuda, pustar, postao je kralj; on je vladao 201 godinu. Dadasig vladao je 81 godinu. Mamagal, čamdžija, vladao je 360 godina. Kalbum, sin Mamagala vladao je 195 godina. Tuge vladao je 360 godina. Men-nuna, sin Tuge, vladao je 180 godina. Vladao 290 godina. Lugalgnu vladao je 360 godina. 8 kraljeva; oni su vladali 3195 godina. Onda Kiš je poražen, a kraljevstvo je preuzeo Hamazi.

Ove godine su u obliku: $201 = 2 \times 10^2 + 1$, $81 = 9^2$, $360 = 60 \times 6$, $180 = 60 \times 3$, $195 = 13 \times 5 \times 3$. Suma dinastije Kiš II 3.195 je jednaka $30 \times 20 \times 5 + 13 \times 5 \times 3$. Figurišu cifre 5, 13, 20 i 30. Vidi pr. 47.

O ovoj dinastiji nema nikakvih podataka izvan SKL. Pretpostavljamo da je vladala u vreme Prve dinastije iz Ura o. 2400. p. n. e.

Prva dinastija Lagaša

Prva dinastija Lagaša (o. 2475. p. n. e. – o. 2315. p. n. e.) se ne pominje u SKL, iako je dobro poznata iz natpisa. Jedan izuzetno fragmentiran dodatak koji je pisan sumerskim klinastim pismom poznat je pod imenom „vladari Lagaša“. Ovaj fragmentarni dodatak opisuje kako je posle potopa čovečanstvo

imalo problema sa odgajanjem hrane za sebe, što je zavisilo isključivo od atmosferskih prilika. Dalje se govori da su tehniku navodnjavanja i uzgoj ječma tada preneli bogovi. Na kraju liste je izjava: „Pisano u školi“, sugerišući da je ova lista napisana u pisarskoj školi. Nekoliko imena vladara Lagaš dole navedenih mogu se dati, uključujući: Enhengala, Lugal-šag-engura, Ur-Nanšea, Akurgala, Eannatuma, En-anna-tuma I, Entemene, Enanatuma II, Enentarzija, Lugalandu, i Urukaginu.

En-hegal je najraniji poznati vladar prve dinastije Lagaš. Grad-država Lagaš je (za vreme En-hegal vladavine) podvlašćena (plaćala danak) gradu-državi Uruk. En-hegala je potom nasledio Lugal-šag-engur. Lagaš je za vreme vladavine Lugal-šag-engura slično podvlašćen Mesilimu iz grada-države Kiš.

Nakon hegemonije Mesannepade iz Ura, Ur-Nanše je nasledio Lugal-šag-engura kao novi visoki sveštenik Lagaša i postignuo nezavisnost, (naziva sebe prvim kraljem nezavisnog Lagaša tokom RD III.) Ur-Nanšea je nasledio njegov sin Akurgal. Eannatum (unuk Ur-Nanšea) je načinio sebe gospodarom Sumera. Eannatuma je nasledio njegov brat, En-anna-tum I. Tokom En-anna-tumove vladavine, Lagaš je bezuspešno napao Ur-Lumma iz Umme, čime je još jednom afirmisao nezavisnost Lagaša.

En-anna-tumov sin i naslednik Entemena obnovio je ugled Lagaša nakon napada Illija iz Umme. Uz pomoć Entemeninog saveznika u gradu-državi Uruk (Lugal-kiniše-dudu), Entemena je porazio Ummu. Lugal-kiniše-dudu iz Uruka trebalo je da bude istaknuta figura u to vreme, pošto je takođe tvrdio da vlada Kišom i Urom. Srebrna vaza koju je Entemena posvetio svom bogu je sada u Luvru. Niz slabih, korumpiranih sveštenika-kraljeva je atestiran u Lagašu nakon Entemenine vladavine: En-anna-tum II, Enentarzid, i Lugalanda. Lugalanda je imenovan kao kralj od svog oca koji je bio prvosveštenik u Lagašu. Svi dokumenti u kojima se spominje vladavina Lugalande ga je opisuju kao bogatog i korumpiranog kralja. Posle sedam godina na vlasti,

Lugalandu je zbacio Urukagina. Urukagina je poznat po svojim pravosudnim, socijalnim i ekonomskim reformama, a u njegovoj vladavini mogao je biti napravljen prvi zakonik poznat do tada.

Prva dinastija Hamazija

SKL ima sledeću stavku za Prvu dinastiju Hamazija:

U Hamaziju, Hadaniš je postao kralj; on je vladao 360 godina. 1 kralj; on je vladao 360 godina. Onda je Hamazi poražen, a kraljevstvo je preuzeo po drugi put Uruk.

Hamazi je grad čija je tačna lokacija nepoznata, ali se smatra da se nalazio otprilike između Elama i Asirije negde u zapadnim planinama Zagrosa (eventualno u blizini Nuzija ili modernog Hamadana.)

Druga dinastija Uruka

SKL ima sledeću stavku za Drugu dinastiju Uruka:

U Uruku, En-šag-kuš-ana je postao kralj; Vladao je 60 godina. Lugal-kiniše-dudu vladao je 120 godina. Argandea vladao je 7 godina. 3 kralja; oni su vladali 187 godina. Onda je Uruk poražen, a kraljevstvo je odvedeno u Ur.

Prve 2 godine su umnošci broja 60 sa 1 i 2. Treća godina je 7 što ne mora da bude tačno. Zbir godina $187 = 17 \times 11$. Opet se javlja cifra 11.

Enšakušanna je osvojio gradove-države Hamazi, Akad, Kiš i Nippur (kasnije potvrđujući hegemoniju nad celim Sumerom). On je usvojio naziv na sumerskom *en ki-an-gi lugal kalam-ma*,⁵⁰ koji se može prevesti kao „Gospodar Sumera i kralj svih

⁵⁰ „*The Emar Lexical Texts : Part 2 - Composite edition*“; <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/17707/PDF%20-%20Part%20-%20-%20Composite%20Edition.pdf?sequence=3>

zemalja“ i moglo je kasnije da odgovara tituli *lugal ki-en gi ki-uri* („Kralj Sumera i Akada“) koji je na kraju označavao kraljevstvo Mesopotamije u celini. Nakon Lugal-kiniše-dudua⁵¹ u Uruku hegemonija nad Sumerom izgleda da je kratko prešla na Eannatuma iz Lagaša. Lugal-kiniše-dudu je kasnije bio u savezu sa Entemenom iz Lagaša protiv njihovog glavnog rivala grada-države Umme. Sada se zna da je Enšakušanna sin Elilija iz Ura (o. 2350). Elulu iz Druge dinastije Ura je nekada smatran njegovim ocem, ali to je netačno zbog hronološke nemogućnosti. Postoji ispisana vaza posvećena bogu Enlilu da obeleži svoju pobedu nad Enbi-Ištarom iz Kiša i njegov povraćaj zavetne robe opljačkane iz hrama.

*Za (boga) Enlila, kralj svih zemalja,
Enšakušanna, gospodar Sumera i kralja „Zemlje“,
Koji je, kada su mu bogovi naredili,
uništio Kiš i zarobio Enbi'eštara, kralj Kiša,
vratio (?) vođi Akšaka i lideru Kiša,
čiji gradovi su uništeni, njihov u njihov,
(ali) je posvetio svoje statue, svoje dragocene metale i lapis lazuli,
njihovo drvo, i njihovo blago Enlilu, za Nippur ...* ⁵²

Za drugog vladara Lugal-kiniše-dudu (ranije čitano kao Lugalkiginedudu)

Postoji natpis koji govori o njegovom osvajanju Kiša.

⁵¹ Ne slažu se svi sa time da je on bio prvi kralj Druge dinastije Uruka. Po I. J. Gelbu njegova godišnja formula (year-name) po kojoj su se označavali važni događaji u nekoj godini odgovara pre nekom predsargonskom natpisu jednu generaciju pre Sargona. Ime prvog kralja Druge dinastije iz Uruka je prvo pročitano En-PIRIG-du-anna. *Cambridge Ancient History*, I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond (eds.), Cambridge University Press, 1970, 223 str. (nadalje CAH)

⁵² <http://www.mesopotamiangods.com/king-enshakushana-quote-from-vase/>

*(Bog) An (Anu), kralj svih zemalja,
i (boginja) Inanna, kraljica (hrama) Eana,
Lugalkiginedudu, kralj Kiša—
Kada je Inanna kombinovala gospodarstvo sa kraljevstvom za
Lugalkiginedudu,
On je upotrebio gospodarstvo u Uruku i kraljevstvo u Uru ...⁵³*

Druga dinastija Ura

SKL ima sledeću stavku za Drugu dinastiju Ura:

U Uru, Nanni je postao kralj; vladao je 54+X godine. Meš-ki-ag-nana, sin Nannija vladao je 48 godina., sin, vladao je 2 godine. 3(2) kralja; oni su vladali 120 + X (582) godina. Zatim je Ur je poražen, a kraljevstvo je preuzeo Adab.

Zbir godina u zagradi $582 = 11 \times 7 \times 3 \times 2$ što opet daje cifre 7 i 11.

Kralj Nanni i Meškiagnuna se pominju i u Tummal hronici iz Nippura o čemu će kasnije biti reči u odeljku 'Natpis iz Tummala'.

Prva dinastija Adaba

SKL ima sledeću stavku za Prvu dinastiju Adaba:

U Adabu, Lugal-anne-mundu je postao kralj; vladao je 90 godina. 1 kralj; vladao je 90 godina. Onda je Adab poražen, a kraljevstvo je preuzeo Mari.

Njegova godina vladanja je proizvod 3 i 30 i svakako je preterana, ali čuva uspomenu na dugu vladavinu. Verovatno je vladao o. 2400. p. n. e.

⁵³ <http://www.mesopotamiangods.com/lugalkiginedudu-quotes-from-text/>

Posle Druge dinastije Ura, izgleda da je Mesopotamija bila pod uticajem jednog sumerskog osvajača po imenu Lugal-ane-mundu. Prema fragmentarnom natpisu koji se pripisuje Lugal-ane-mundu, on je podvrgao „četiri strane sveta“ (tj. celu Plodnu četvrtinu regije: od zapada i Sredozemnog mora ka krajnjem istoku ka Zagros planinama, uključujući Elam)⁵⁴ Njegova imperija, rekao je, uključuje pokrajine Elama, Marhašija, Gutiuma, Subartua, Amurrua, „Sutiuma“ (?), Kedar, planinsko zemljište, i planinu *E-anna*. Prema natpisu, on je: „Napravio da su ljudi svih zemalja živeli u miru, kao na livadi.“ On takođe pominje da se suočio sa koalicijom trinaest pobunjenika guvernera ili vođa, na čelu sa Migir-Enlilom od Marhašija (sva njihova imena se smatraju semitskim). Nakon smrti Lugal-ane-mundua, SKL je ukazao da je „kraljevstvo“ palo u ruke dinastije iz Marija u gornjoj Mesopotamiji, počevši od Anbua, međutim, verovatno je samo poslednji od ovih Mari kraljeva (Šarrumiter) održao hegemoniju nad Sumerom posle Lugal-ane-mundua. Sa raspadom carstva Lugal-ane-mundua, pojavljuju se drugi istaknuti gradovi-države da istovremeno ponovo steknu svoju nezavisnost: Lagaš, Akšak i Umma. Arno Poebel je objavio preliminarni prevod jednog od fragmenata natpisa Lugal-ane-mundua 1909. g., iako Poebel nije bio u mogućnosti da protumači ime kralja (koje je opisao kao: „Lugal [.....] Ni- mungin“).⁵⁵ Međutim, neki noviji sumerolozi, sledeći Samuela Kramera, bili su spremni da veruju da je to moguće kasnija kopija stvarnog natpisa Lugal-ane-mundua.⁵⁶

⁵⁴ Kramer, Samuel, op. cit., str. 51-52.

⁵⁵ Poebel, A, *Babylonian legal and business documents: from the time of the first dynasty of Babylon, chiefly from Nippur*, 1909, str. 123-4; dijagram klinastog pisma na str. 281.

⁵⁶ Kramer, Samuel, idem.

Prva dinastija Marija

SKL ima sledeću stavku za prvog dinastije Mari:

U Mariju, Anbu je postao kralj; vladao je 30 godina. Anba, sin Anbu, vladao je 17 godina. Bazi, kožar, vladao je 30 godina. Zizi, debeli, vladao je 20 godina. Limer je gudug sveštenik, vladao je 30 godina. Šarrum-iter vladao je 9 godina. 6 kraljeva; oni su vladali 136 godina. Onda je Mari poražen, a kraljevstvo je preuzeo Kiš.

Godine su izmišljene, što se vidi po ponavljanju cifre 30. Cifra $9 = 3^2$. Zbir daje $136 = 10^2 + 6^2$.

SKL je zabeležila dinastiju šest kraljeva između dve sumerske dinastije gradova-država Adaba i Kiša sa centrom u glavnom gradu prvog marijskog kraljevstva, Mari. Arheolog Georges Dossin napominje da je naziv grada-države „Mari“ identično napisan kao ime drevnog božanstva oluje gornje Mesopotamije, koje je smatrano pokroviteljom božanstvom grada-države⁵⁷ i na taj način Dossin je zaključio da je grad bio nazvan po božanstvu. Mari se ne smatra za malo naselje koje je kasnije izraslo.⁵⁸ Umesto toga je to bio planiran grad koji su izgradili Sumeri tokom RD I o. 2900 p. n. e. (kao način za kontrolu trgovačkih puteva koji povezuju Sumer do Levanta duž vodotokova reke Eufrata). Grad Mari je bio udaljen oko jedan do dva kilometra od reke Eufrata da zaštiti grad od poplava, a grad je bio takođe povezan sa rekom veštačkim kanalom koji je između sedam i deset kilometara dug. Mari je teško iskopavati pošto je zakopan duboko ispod kasnijih slojeva stanovanja, međutim odbrambeni

⁵⁷ Ravinell, Alberto; Green, Whitney, *The Storm-god in the Ancient Near East*, 2003, str. 62.

⁵⁸ Viollet, Pierre-Louis, *Water Engineering in Ancient Civilizations: 5,000 Years of History*, 2007, str. 36.

sistem je već iskopan na današnjem arheološkom lokalitetu Marija koji obuhvata: kružni nasip (kružni nasip branio je grad od poplava), spoljašnji nasip koji je imao visinu od osam do deset metara (spoljašnji nasip je ojačan odbrambenim tornjevima), kružni, 6,7 metara debljine unutrašnji bedem (unutrašnji bedem branio je grad od svojih neprijatelja), a područje 300 metara dugačko ispunjeno vrtovima i zanatlijskima četvrtima (baštenskim područjem je odvojen spoljni nasip od unutrašnjeg bedema)

Nalazište Marija je napušteno pri kraju RD II (o. 2600. p. n. e) iz nepoznatih razloga. Oko početka RD III (o. 2550. p. n. e), nalazište je obnovljeno i kasnije se transformiše u glavni grad prosperitetnog političkog centra i veliku moć u Mesopotamiji: Drugog marijskog carstva. Kraljevi Drugog marijskog carstva održali su titulu „lugal“. Važan izvor informacija za Drugo marijsko carstvo je pismo kralja Ena-Dagana (od o. 2350. p. n. e) koje je upućeno Irkab-Damu od Eble (u pismu marijski kralj pominje njegove prethodnike i njihove vojne uspehe). Međutim, čitanje ovog pisma je i dalje problematično i mnoge interpretacije su predstavili naučnici.

Treća dinastija Kiša

SKL ima sledeću stavku za treću dinastiju Kiša:

U Kišu, Kubaba, žena kafanski posednik, koja je dala čvrste temelje Kišu, postala je kralj; ona je vladala 100 godina. I kralj; on je vladao 100 godina. Onda Kiš je poražen, a kraljevstvo je preuzeo Akšak.

Kubaba iz Treće dinastije Kiša je jedina kraljica u SKL. Dodaje se da je Kubaba bila kafanski posednik posle poraza Šarrumitera iz Prve dinastije Marija. Većina verzija SKL je postavila samu u trećoj dinastiji Kiša. Međutim, druge verzije kombinuju Treću sa Četvrtom dinastijom Kiša. Trećoj dinastiji

Kiša je prethodila Prva dinastija Akšaka (koju je tada nasledila Četvrta dinastija Kiša.)

Hronika Weidner (takođe poznat kao: hronika Esagila) je verski tekst napisan u drevnom Vavilonu, pominje Kubabu kao „Kugbaba“.⁵⁹ U stvari, to nije hronika već deo propagande u formi pisma, iako sadrži nakon linije trideset jedan deo koji podseća na hroniku. Pretpostavlja se da je autor (moguće je da je kralj Damik-Ilišu iz Isina) napisao kralju Apil-sinu iz Vavilona o blagoslovima koje su bogovi dali ranijim vladarima koji su žrtvovali za vrhovnog boga Marduka u Esagila svetilištu u Vavilonu. Većina kraljeva imenovanih u Weidnerovoj hronici živeli su o. 3000. – o. 2000. p. n. e. kada verovatno ne postoje Vavilon i hram. Ona sadrži kratak prikaz uspona „Kuće Kubabe“ koji je nastao u doba Puzur-Niraha iz Prve dinastije Akšaka:

U vreme vladavine Puzur-Niraha, kralja Akšaka, slatkovodni ribari Esagila su lovili ribu za obrok velikog gospodara Marduka; oficiri kralja odneli su ribu. Ribar je lovio ribu dok je prošlo 7 (ili 8) dana [...] u kući Kubabe, posedniku konobe [...] su doveli do Esagila. U to vreme [4] ponovo za Esagilu [...] Kubaba je dala hleb ribaru i dala je vodu, ona ga je ponudila da da ribu Esagili. Marduk, kralj, princ od Apšu, pokazao je naklonost i rekao: „Neka bude tako“. On je poverio Kubabi, posedniku konobe, suverenitet nad celim svetom. (linije 38-45)

Prva dinastija Akšaka

SKL ima sledeću stavku za Prvu dinastiju Akšaka:

U Akšaku, Unzi je postao kralj; vladao je 30 godina. Undalulu vladao je 6 godina. Urur vladao je 6 godina. Puzur-Nirah vladao je 20 godina. Išu-Il vladao je 24 godine. Šu-Suen, sin

⁵⁹ The Weidner Chronicle (ABC 19) or Esagila Chronicle; <http://www.livius.org/sources/content/mesopotamian-chronicles-content/abc-19-weidner-chronicle/>?

Išu-II, vladao je 7 godina. 6 kraljeva; oni su vladali 99 godina. Onda Akšak je poražen, a kraljevstvo je odvedeno u Kiš.

Ove godine su verovatno realne jer pripadaju nekoliko generacija pre Sargona.

Kralj Enšakušanna, iz Druge dinastija Uruka, zabeleženo je da je opljačkao grad-državu Akšak. Kralj Eannatum, Prve dinastije Lagaša se upleo u rat protiv grada-države Akšak, gde jedan natpis ima tvrdnju Eannatuma da je ubio kralja Zuzua od Akšaka pošto je Akšak osvojen. Kralj Puzur-Nirah iz Prve dinastije Akšaka se pominje u Weidner hronici da je vladao u isto vreme kada je kraljica Kubaba Treće dinastije Kiša preuzela hegemoniju nad Sumerom. Kralj Lugal-zage-si Treće dinastije Uruka porazio je Akšak o. 2320. p. n. e.

Četvrta dinastija Kiša

SKL ima sledeću stavku za Četvrtu dinastiju Kiša:

U Kišu, Puzur-Suen, sin Kubabe, postao je kralj; vladao je 25 godina. Ur-Zababa, sin Puzur-Suen, vladao 6 (400) godina. 131 su godine dinastije Kubaba. Zimudar vladao je 30 godina. Usi-watar, sin Zimudara, vladao je 6 godina. Eštar-Muti vladao je 17 (11) godina. Išme-Šamaš vladao je 11 godina. Šu-Ilišu vladao je 15 godina. Nanniya, zlatar, 3 godine. 8 (7) kraljeva; oni su vladali 586 (491) godina. Onda Kiš je poražen, a kraljevstvo je preuzeo po treći put Uruk.⁶⁰

Poznato je da je kralj Lugal-zage-si Treće dinastije Uruka uništio Kiš pred kraj svoje vladavine, pre nego što ga je samog smenio Sargon Veliki akadski vladar. Često se pretpostavlja da je Sargon takođe imao ulogu u Ur-Zababinom padu, ali su

⁶⁰ U prvoj verziji se ne može doći do zbira 586, a drugi zbir je 486 godina bez Šu-Ilišua. $486 = 6 \times 81 = 6 \times 9^2$. Neke godine su verovatno izmišljene (11, 25, 30).

relevantni tekstovi suviše fragmentarni da bi bili eksplicitni. Ur-Zababini nasljednici u Kišu kako su imenovani u SKL izgleda da su bili vazali Sargona Velikog, i nema dokaza da su ikada ostvarili hegemoniju u Sumeru.

Treća dinastija Uruka

SKL ima sledeću stavku za treću dinastiju Uruka:

U Uruku, Lugal-zage-si je postao kralj; vladao je 25 godina. I kralj; vladao je 25 godina. Onda je Uruk poražen, a kraljevstvo je preuzeo Akad.

Kralj Urukagina Prve dinastije Lagaš (o. 2324-2315. p. n. e) je svrgnut i njegov grad Lagaš je zarobio Lugal-zage-si (2324-2300. p. n. e), visoki sveštenik Umme. Lugal-zage-si je počeo karijeru kao ensi Umme, odakle je osvojio više sumerskih gradova-država, uključujući: Kiš (gde je zbacio Ur-Zababu), Lagaš (gde je zbacio Urukaginu), Ur, Nippur, Larsu, Uruk gde je Lugal-zage-si uspostavio glavni grad svog carstva. U dugom natpisu koji je Lugal-zage-si iz Uruka naveo ugraviranom na stotine kamenih vaza posvećenih božanstvu Enlilu grada-države Nippur, se hvalio da je njegovo carstvo prošireno: „od Donjeg mora, uz Tigar i Euftrat, do Gornjeg mora“ (ili „od Persijskog zaliva, duž reke Tigris i reke Euftrat, do Sredozemnog mora“).⁶¹ Iako je njegov upad u Sredozemnom moru (u očima nekih savremenih naučnika) ne mnogo više od „uspešnog prepada na sedeljci“ natpis: „obeležava prvi put da je sumerski princ tvrdio da je ono gde je stigao, za njih, zapadna ivica sveta.“ Sargon od Akada zarobio je Lugal-zage-sija posle uništenja zidova Uruka, i onda doveo Lugal-zage-sija na vrata skladišta u Enlil hramu u Nippuru (prema kasnijim verzijama vavilonskih Sargonovih natpisa.)

⁶¹ Crawford, Harriet E, op. cit, 33.

Akadsko carstvo

Akadski period je trajao o. 2324-2141 p. n. e.⁶² (po ranijoj srednjoj hronologiji 2334-2154. p. n. e). Prema raznim verzijama SKL Sargon je vladao 54, 55, 56 i 40 godina. Nemamo dokaza da je poslednja godina najtačnija, ali je iz najstarijeg izvora Ur III verzije (USKL).⁶³ U drugoj verziji suma vladavina Akada je 181 godina (2334-2154. p. n. e) što daje zbir $10^2 + 3^4$. Zato je ova verzija sumnjiva. Videti kasnije analizu vladavina.

Sargon o. 2324-2285 p. n. e.

Rimuš o. 2284-2277 p. n. e. mlađi sin Sargona

Maništušu o. 2276-2262. p. n. e. stariji sin Sargona

Naram-Sin o. 2261-2206. p. n. e. sin Maništušu⁶⁴

Šar-kali-šari o. 2205-2181. p. n. e. sin Naram-Suena

Igigi 3 godine anarhije

Imi

Nanum

Elulu

Dudu o. 2177-2157. p. n. e.

Šu-Durul oko 2156-2142. p. n. e. kada su Akad porazili Guti.

⁶² Predložena hronologija podrazumeva da je period između Treće dinastije iz Ura 2110 (SH) i Šarkališarija 70 +/-30 godina koliko treba da iznosi period vladavine Guta. Vidi kasnije u tekstu kod analize gutijske vladavine.

⁶³ Sallaberger W, Schrakamp I. (eds.), „Philological Data for a Historical Chronology of Mesopotamia in the 3rd Millenium“, *Hystory and Philology* (ARCANE III), Brepols, Turnhout, 2015, str. 105.

⁶⁴ U Ur III verziji 56 godina, u ostalim verzijama 37 godina.

Relativna i apsolutna hronologija

Relativna hronologija od početka Ur III dinastije (1. godina Urnammua, po SH 2110. p. n. e) do kraja vavilonske dinastije (31. godina Samsuditane, po SH 1595. p. n. e) je sigurno utvrđena za dinastije Ur III, Isin, Larsa i Vavilon I. Ona iznosi 515 +/-1 godina kako je pokazano u nezavisnim rekonstrukcijama Charpina i Sallabergera.⁶⁵

Vrste hronologije i novo datiranje

Tradicionalno datiranje Vavilona je zasnovano na Venerinim tablicama iz prvih 8 godina vladavine vavilonskog kralja Ammisaduqe (Tablica LXIII) iz astronomske serije *Enuma Anu Enlil (EAE)*, koja je poznata iz prvog milenijuma p. n. e. Astronomskim rezonovanjem i istorijskim podacima došli smo do 4 glavna predložena modela hronologija:

Duga hronologija (DH) Hammurapi iz Vavilona 1848-1806, kraj Vavilona I 1651

Srednja hronologija (I) (SH) Hammurapi iz Vavilona 1792-1750, kraj Vavilona I 1595

Srednja hronologija II (SH II) Hammurapi iz Vavilona 1784-1742, kraj Vavilona I 1587

⁶⁵ Charpin, D, „Histoire politique du Proche-Orient Amorrite (2002-1595)“, in *Annäherungen 4: Mesopotamien. Die altbabylonische Zeit*, ed. Attinger, P; Sallaberger, W; and Wafler, M. (Orbis Biblicus et Orientalis 160/4). Fribourg: Academic Press, Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht: 25-480. 2004, 385-87; Sallaberger, W, „Relative Chronologie von der späten fruhdynastischen bis zur altbabylonischen Zeit“, in *2000 v. Chr. Politische, wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung im Zeichen einer Jahrtausendwende*, ed. Meyer, J.-W.; and Sommerfeld, W. (Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft 3). Wiesbaden: Saarbrucker Druckerei und Verlag, 2004, 40.

Kratka Chronology (KH) Hammurapi iz Vavilona 1728–1686, kraj Vavilona I 1531

Srednja hronologija (SH) ostaje i dalje tradicionalna referentna tačka u literaturi

Mesopotamije. Ultra-kratku „Novu hronologiju“ su predložili Gasche et al. (1998)⁶⁶, koja je bazirana pretežno na evidenciji vavilonske grnčarije.

Nova hronologija (NH) Hammurapi iz Vavilona 1696-1654, kraj Vavilona I 1499.

Druga metoda koja se koristi je dendrohronologija. Ona se zasniva na principu godova na posećenim stablima za gradnju nekih objekata. Kako se godovi ponavljaju u periodičnom nizu prema Sunčevoj aktivnosti otprilike na svakih 11 godina i ako utvrdimo neki tačno datiran istorijski događaj tada možemo nanizati stabla od neke početne godine do određenog događaja koji nas interesuje i tako utvrditi kada se se on zbio. Dendrohronološki datum daje 1774 + 4/-7 p. n. e. za konstrukciju Sarikaya Palace u Acemhöyükü. Pečati Šamši-Adada I i njegovih činovnika nađeni su u arhivskoj zbirci i moraju biti datirani posle njene konstrukcije⁶⁷. Uništenje Sarikaya Palace bilo je posle 1766. +4/-7 p. n. e. Prema SH, komercijalni kontakti sa Acemhöyükükom trajali su neki 60-70 godina, između 1800. i 1730. p. n. e. posle 10. godine vladavine Šamši-Adada. Najraniji datum za Šamši-Adada bio bi 10 godina ranije tj. 1784. + 4/-7 p. n. e. a najkasniji datum trebalo bi da bude posle 1776 + 4/-7 p. n. e.⁶⁸ Zato bi mogli da dodelimo

⁶⁶ Gasche, H. Armstrong, J. Cole, S. W. Gursadyan, V. G., *Dating the Fall of Babylon* (Mesopotamian History and Environment, Memoirs 4). Ghent: University of Ghent and Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1998.

⁶⁷ Manning, S.W., Kromer, B., Kuniholm, P.I., Newton, M.W., „Anatolian Tree Rings and a New Chronology for the East Mediterranean Bronze-Iron Ages“, *Science* 294, 2001, str. 2532-2535.

⁶⁸ Drvo za izgradnju palace moglo je biti već staro oko pola veka kada je

1770. p. n. e. kao najkasniju godinu za početak njegove vladavine. Prema dendrohronologiji nivo II *kārum* Kaniš (Kültepe) je reprezentovan sa 521 godišnjom hronologijom koja je trajala od 2544. do 2024. p. n. e, izgrađena vrata sa pragovima od smreke prostorija u staroj palati Eski Saray. Njen savremenik je sloj II *kāruma* Kaniš (Newton & Kuniholm 2004, 166f). Sloj II of *kārum* Kaniš došao je do kraja o. 1836. p. n. e. pošto je trajao 138 godina, od o. 1974. p. n. e.⁶⁹ Razlika između istorijskog i dendrohronološkog datuma je najmanje 50 godina. Ako pola stoleća prstenova nedostaje od 2024. godine (kako autor pretpostavlja) to bi bilo kompatibilno sa Srednjom hronologijom. Bez obzira na to, anatolijski dendrohronološki datumi izgleda da su suviše rani za bilo koju predloženu hronologiju.⁷⁰

Venerina osmatranja Ammisaduqe (tablica EAE 63 itd)

Huber⁷¹ je zaključio da Duga hronologija najbolje odgovara podacima. Periodičnost Venere iznosi 8 sideralnih godina. Bez obzira na to, ovo je samo aproksimativno jer postoji -4.10 dnevno pomeranje u 8-sideralnom periodu od 99 sonodičkih meseci. Vavilonski astronomi su takođe koristili drugu kalkulaciju koja podrazumeva -4 dnevno pomeranje za isti period.⁷²

upotrebljeno, što daje raniji datum za gradnju palate i same vladavine Šamši-Adada koji je prema SH vladao 1808-1776. p. n. e.

⁶⁹ Veenhof, K. R., „Old Assyrian Chronology“, *Just in Time. Proceedings of the International Colloquium on Ancient Near Eastern Chronology (2nd Millennium BC). Ghent 7-9 July 2000* (= *Akadica* 119-120), Bruxelles, 139 i napred.

⁷⁰ Keenan, D.J., „Anatolian Tree-rings Studies are Untrustworthy“, 2006 (www.informath.org/ATSU04a.pdf)

⁷¹ Huber, P. J., „Astronomy and Ancient Chronology“, *Just in Time. Proceedings of the International Colloquium on Ancient Near Eastern Chronology (2nd Millennium BC). Ghent 7-9 July 2000* (= *Akadica* 119-120), Bruxelles, 2000, str. 159-176.

⁷² Gasche i ostali, 1998, op. cit, 73 str.

Osim toga, svako rešenje koje koristi podatke u omenima 11 do 21 i 34 do 37 mora drastično da popravi tekst.⁷³ Ovo je prosto bila lista omena u kojoj je sinodički period Venere bio 587 dana.⁷⁴ Kao što je Gurzadyan primetio⁷⁵ samo relativan niz donje i gornje konjunkcije se reflektuje u tablicama, a ne apsolutni lunarni kalendar. On leži u osnovi njegovog pristupa osmogodišnjem ciklusu. Ovaj pristup ostavlja mnogo više mogućnosti za određivanje godine pada Vavilona.

*Pomračenja u Vavilonu (EAE tablica 20)*⁷⁶

Prema omenu iz tablice predviđa se kraj Vavilona I pa je zato dodeljen poslednjoj godini vladavine kralja Samsuditane. Mesečevo pomračenje počinje 14. dana 11. meseca, sa početkom na jugu i delimično se pomračuje ka zapadu. Dve nedelje kasnije, 11. meseca na 28. dan sunčevo pomračenje je viđeno svo vreme njegove pojave na liniji posmatranja. Huber⁷⁷ je primetio ekstremnu retkost parova pomračenja koji odgovara

⁷³ Hunger, H, Pingree, D, *Astral Sciences in Mesopotamia*, Brill, Leiden, Boston, Köln, 1999, str. 37.

⁷⁴ Vavilonski sinodički period je uporedljiv sa majanskim za koje je period bio 584 dana.

⁷⁵ Gurzadyan, V. G, „On the Astronomical Records and Babylonian Chronology“, *Just in Time. Proceedings of the International Colloquium on Ancient Near Eastern Chronology (2nd Millennium BC). Ghent 7-9 July 2000* (= *Akadica* 119-120), Bruxelles, 2000a, str. 181.

⁷⁶ Sa upotrebom ovih tablica ne slaže se Hunger, P. J. „Uses of Enuma Anu Enlil for Chronology“, *Just in Time, Akkadica* 119-20, 2000, str. 155-58. Detaljnije o starim pomračenjima u omenima Banjevic, B, „Ancient eclipses and the Fall of Babylon“, *Akkadica* 126/2, 2005, 169-193.

⁷⁷ Huber, P. J, Sachs, A, Stol, M, Whiting, R. M, Leichty, E, Walker, C. B. F, Van Driel, G, 1982: *Astronomical Dating of Babylon I and Ur III* (= *Monographic Journals of the Near East, Occ. Papers* 1/4), Malibu, 1982, 40.

gornjem opisu. Mi smo našli samo tri para pomračenja između 1600. i 1490. p. n. e: 1547. p. n. e, 1532. p. n. e. i 1508. p. n. e. Par pomračenja iz godine 1532. p. n. e. daje veoma kasni početak godine; mesečevo pomračenje iz 1532. p. n. e. počinje kasno oko 5:50 popodne i završava posle zalaska Sunca. Sunčevo pomračenje iz 1508. p. n. e. je relativno male magnitude, $M=0.41$, i daje rani početak godine. Prema 8-godišnjem ciklusu Venere ovi datumi dolaze u obzir. Kao što vidimo iz donje tablice najbolje odgovara 1547. p. n. e.

Tabela 1

Datum sun.p.	M1*	Datum mes. p.	M2
-1546.02.15	0.80-0.93	-1546.02.01	0.25
-1531.04.29	0.44	-1531.04.14	0.81
-1507.12.26	0.41	-1507.12.10	-0.11**

*M1-Magnituda sunčevog pomračenja zavisno od nesigurnosti izračunavanja za taj period koja iznosi do 50 minuta, M2-Magnituda mesečevog pomračenja. ** Pomračenje je bilo penumbralno što je slučaj kada nije ni totalno ni delimično, nego se stvara spoljašnja senka oko mesečevog kruga. Iako je Hunger izrazio veliku sumnju u upotrebu EAE za hronologiju, mi smo mišljenja da se neke tablice mogu uzeti kao izvori stvarnih događaja jer je verovatnoća poklapanja meseca pomračenja i osmogodišnjeg ciklusa Venere isuviše mala da bi bila slučajna.

Sunčevo pomračenje u Asuru

Sunčevo pomračenje u Asuru desilo se za vreme vladavine Naram-Sina i bilo je pomenuto u godini eponima Puzur-Ištara u Mari eponim hronici (MEC). Prema Veenhofu⁷⁸ ono je došlo jednu godinu posle rođenja Šamši-Adada. Sva sunčeva pomračenja magnitude veće od 0.8, od 1850. do 1750. p. n. e. su

⁷⁸ Veenhof, op. cit, 2000, str. 149.

izračunata (Tabela 2). Greška prilikom izračunavanja delta T (vreme pomeranja pomračenja zbog usporavanja Zemljine rotacije) za ovaj period iznosi 50 minuta.

Tabela 2

Datum	Assur (M*) $\Delta T1 = \Delta T - 3000 \text{ s}$	ΔT	Assur $\Delta T1 = \Delta T + 3000 \text{ s}$
-1837.03.24	0.91	0.93	0.93
-1832.06.24	0.96	0.99	0.96
-1807.08.16	0.89	0.88	0.82
-1803.11.28	ne vidi se	0.95	0.86
-1790.09.07	0.88	0.92	0.92
-1763.10.08	0.770	0.81	0.93

* Magnituda pomračenja je procenat kojim Mesec pokriva Sunčev disk. Što je ona veća to je veće pomračenje. Ako je pomračenje veće od 0.9 ili 1 to se zove skoro totalno ili totalno pomračenje Sunca. U ovom slučaju manja pomračenja sigurno nisu beležena u Asuru i Vavilonu.

U Aššuru, godine su imenovane prema eponimima, *limum*. Novi eponim je biran u Aššuru žrebom, tako da je bilo nemoguće znati unapred ime novog eponima u Kanešu, pošto je informacija morala da putuje u Anadoliju. Bio je običaj da se za vreme prvih meseci godine datumi u Kanešu odnose na ime prethodnog eponima: *limum ša qāti* PN, „eponim koji sledi PN“. Mi nalazimo pominjanje *ša qāti* eponima za vreme prva 4 meseca godine. Važno je da je pritom korišćen sunčani kalendar a ne mesečev. Eponim je igrao važnu ulogu u gradskoj administraciji u okviru gradskog zavoda ili *bēt limim* tj. *bēt ālim*. Tamo je on bio uključen u trgovinu na daljinu, prikupljanje taksi i

naplaćivanje globa. Prema broju eponima su sastavljane asirske liste vladara.

Poslednje dekade 7 tablica koje sadrže liste eponima Aššura su identifikovane i objavljene pod nazivom „Kültepe Eponym List (KEL)“; one pokrivaju 19. i 18. vek p. n. e. „Mari Eponim Hronika (MEC)“, takođe nazvana i „Mari asirijska hronika“, poznata je po nekoliko fragmenata nađenih u Mari palati i datirana je u vreme vladavine Šamši-Adada (kralj Aššura po SH 1808-1776. p. n. e), dajući posle imena svakog eponima važne događaje te godine i vladara na početku njegove vladavine. Najnovija rekonstrukcija svih ovih lista data je u Barjamovic *et. al.* (2012)⁷⁹. Za eponime u listi koristićemo njihov relativan broj od početka liste (REL). Prema toj listi Šamši-Adad I je rođen u godini REL 126 (1847. p. n. e), a umro u godini REL 197 (1776 p. n. e). Prema REL od pomračenja (REL 127) do smrti prošlo je tačno 70 godina. Međutim u ovoj listi se mogu dodati još dva eponima posle REL 183 i posle REL 193.⁸⁰ Nije sigurna ni identifikacija REL 179 (Ennam-Aššur) jer se vide samo počeci imena Ani-x-x. U svojoj najnovijoj rekonstrukciji Veenhof⁸¹ daje 2 imena više od REL liste. U svakom slučaju u prostoru između fragmenata C i D, MEC hronike nedostaju još neka imena. Ako bi za pomračenje uzeli 1838. p. n. e. i računali za smrt Šamši-Adada 8 godina manje od 1776/5. p. n. e. (zbog 8-godišnjeg Venerinog ciklusa) tj. 1768/7. p. n. e. imali bismo 71 godinu života što bi bilo moguće za SH II, ali ne bi odgovaralo

⁷⁹ Barjamovic, G, Hertel, T. & Larsen, M. T., *Ups and Downs at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*, Old Assyrian Archives, Studies 5, PIHANS 120, Leiden, 2012; http://cdli.ox.ac.uk/wiki/doku.php?id=list_of_old_assyrian_limmu_officials.

⁸⁰ Kolinski, R., „The Mari Eponym Chronicle. Reconstruction of the Lay-Out of the Text and the Placement of Fragment C“, *Anatolica* XLI, 2015, str. 72-73.

⁸¹ Veenhof, K. R: The Old Assyrian List of Year Eponyms. Corrections, Additions and Chronology, *NABU* 2007/49, str. 58-62.

pomračenju Sunca iz 1547. p. n. e.⁸² Ako uzmemo 1833. p. n. e. tada je smrt Šamši-Adada I bila 1760. p. n. e. sa životom od 74 godine. U tom slučaju je pomeranje u odnosu na SH 16 godina. U slučaju da je pomeranje 48 godina u odnosu na SH tada bi najviše odgovaralo pomračenje iz 1804. p. n. e. Ako uzmemo da je Šamši-Adad umro 1728/7 (počeo je da vlada 1761/60. p. n. e) tada prema listi eponima treba da protekne 76 ili 77 godina od rođenja Šamši-Adada. Dok sve liste ne budu kompletne ne možemo utvrditi da li je bilo više eponima od 71(73).

Vavilonska hronologija ranog kasitskog perioda

Ako uzmemo u obzir najnovija otkrića u gradu Tell Muhamma-du možemo rekonstruisati rani deo kasitske istorije u Vavilonu. Kasiti su narod koji je prodro u Vaviloniju za vreme vladavine kralja Samsuiline iz Prve dinastije Vavilona u njegovoj 9. godini vladavine. Nakon što su Hetiti osvojili Vavilon 1595. p. n. e. (SH) u njemu su se naselili Kasiti nakon što su ga Hetiti napustili. Godina kasitske nove ere je godina obnavljanja Vavilona i po njoj su zapisivane godine svih događaja kasitske ere. Na osnovu rekonstrukcije koju je dao Boese⁸³ može se zaključiti sledeće:

1. Redosled vladara ranog kasitskog perioda je sledeći:

Urzigurumaš

Hurbazum (Hurdutum)/Harbašipak (^mhar'-ba-(x)-x') (sloj III Tell Muhammada)⁸⁴

⁸² Za dve godine se razlikuje datum smrti kod Janssen, T, „A New Proposal for Dating the Fall of Babylon“, *NABU*/19, 2014, 29-30. On uzima da je Šamši-Adad rođen 1839. p. n. e., a umro 1766. p. n. e. On se pritom za godine života poziva na Veenhofa (2007), op.cit. 60.

⁸³ Boese, J, „‘Harbašipak’, ‘Tiptakzi’ und die Chronologie der älteren Kassitenzeit“, *Zeitschrift für Assyriologie*, 98, 2008, str. 201-210.

⁸⁴ Ovo ime se može čitati i Hurdutum ili Hurbah kako je navedeno u drugoj godišnjoj formuli iz sloja II Tell Muhammada gde se govori o pobuni sina

Šipta'ulzi/Tiptakzi (^mx-ib-x'-[(x)]-'x-x') (sloj II Tell Muhammada)

X (verovatno Agum II Kakrime sin Urzigurumaša prema njegovom natpisu)⁸⁵

Burnaburiaš

2. Između osvajanja Vavilona i njegovog obnavljanja protekao je kratak period minimum 1 godina (A).

3. Jedan natpis iz Tell Muhammada iz 37. godine vavilonske nove ere pominje kralja Šipta'ulzija, koji bio živ u 36. godini.

4. Polazeći od ove fiksne tačke moramo pretpostaviti do kraja još jedan deo vladavine Šipta'ulzija (B).

5. Naslednik X (Agum II ?) takođe je vladao izvestan broj godina C.

Hurbazum se pominje u godišnjoj formuli bez navođenja godine ere samo sa opisom događaja za tu godinu, a pošto je nađen u starijem sloju III Tell Muhammada mora se pretpostaviti da je vladao 1 generaciju pre Šipta'ulzija. Moguće je da se posle njega brojanje godina promenilo iako je ostao i stari sistem datiranja. Varijante imena su date na osnovu tragova (u zagradi) iako je čitanje imena Harbašipak i Tiptakzi veoma sumnjivo.⁸⁶ Zato je Boese pretpostavio da su u pitanju isti vladari.

Zbir A + 36 + B + C čija je početna tačka godina početka vladavine Hurbaha koji se pobunio protiv kralja, ali ostaci imena u zagradi koja su iz vavilonske liste kraljeva ne moraju se sigurno poklopiti sa gore navedenim imenima. Vidi Brinkman, J. A., *The Seventh and Eighth Kings of the Kassite Dynasty*, Note 20, NABU 1 (mars), 2014, str. 31-32.

⁸⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Early_Kassite_rulers. Ovaj redosled za Aguma II je sumnjiv jer se njegovo ime ne može pročitati iz Vavilonske liste kraljeva. U Sinhronističkoj listi kraljeva može se pročitati samo trag njegovog nadimka 'Kakrime'.

⁸⁶ Brinkman, J. A., „A Chronology of the Kassite Dynasty“. *Materials for the Study of Kassite History, Vol. I (MSKH I)*. Oriental Institute of the University of Chicago, 1976, str. 9–11.

davine Burnaburiaša I daće nam godinu kraja Vavilona. Ovaj račun je samo približan, ali nam može dati donju i gornju granicu u kojoj se taj događaj zbior. Iz asirske liste kraljeva možemo da dobijemo prvu godinu vladavine Enlil-nasira II, 1430. p. n. e.⁸⁷ Za njegova dva prethodnika nema podataka, ali se zna da su vladali 20-30 godina (prosek vladavina asirskih vladara je oko 16 godina). Pre njih su vladali Aššur-šaduni (1 mesec), Nur-ili (12 godina) i Enlil-nasir (13 godina) što u zbiru daje 1485/1475. p. n. e. Prethodnik Puzur-Aššur III vladao je 14 ili 24 godine pa je početak njegove vladavine 1509/1489. p. n. e. Znamo da je Burnaburiaš I bio savremenik Puzur-Aššura III na osnovu sporazuma koji su potpisali.⁸⁸ Znači on je najkasnije počeo da vlada oko 1476. p. n. e. Prosek vladavina vavilonskih kraljeva prema listi kraljeva je $576 / 36 = 16$. Ako uzmemo da je $A = 1$, $B = 1$ i $C = 16$ imaćemo pad Vavilona $1476 + 54 = 1530$. p. n. e. Takođe možemo da zaključimo iz liste vavilonskih vladara da je najviše 6 generacija vladalo pre 1350. p. n. e. do Burnaburiaša I tako da on nije umro kasnije od 1470. p. n. e. Ako je prosek vladavina 16 godina tada je on počeo da vlada najranije 1486. p. n. e. Ako uzmemo $B = 8$ (polovina prosečne vladavine), tada imamo iz gornje jednačine $1486 + 1 + 16 + 8 + 36 = 1547$. p. n. e. Znači pad Vavilona je morao biti 1539 ± 8 p. n. e. Tada imamo nekoliko mogućnosti za kraj Vavilona, a to su prema Venerinom ciklusu godine 1531. p. n. e., 1539. p. n. e. i 1547. p. n. e. Mi bismo uzeli ovu poslednju godinu jer ona odgovara pomračenju Sunca iz Tabele 1. Našu hronologiju koja odgovara padu Vavilona 1547. p. n. e. nazvaćemo NNH, što znači da će svi datumi SH biti pomereni prema našoj eri 48 godina.

⁸⁷ Ako uzmemo da je Ninurta-Apil-Ekur vladao 13 umesto 3 godine prema jednoj verziji Asirske kraljevske liste (1192-1180. p. n. e). Za vreme njegove vladavine bilo je najmanje 11 eponima. Vidi za 1420. p. n. e. Boese, J, op. cit. str. 206, n. 19.

⁸⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Burnaburiash_I

Asirska lista kraljeva

Prema rekonstrukciji 'Distanzangaben' Reade je pretpostavio da su Aššur-Rabi I i Aššur-nadin-ahhe I vladali 30 godina zajedno.^{89,90} Prema tvrđenju Šalmanesera 580 godina je prošlo između njega i Šamši-Adada I. Prema Esarhaddonu 580 (ova cifra je zaokružena) ili 586 godina je prošlo između njegove rekonstrukcije hrama u Ašuru i Šalmanesera što daje $679 + 586 = 1265$. p. n. e. Ako znamo da je 6 vladara, koji su vladali manje od 1 godine (*tuppišu*), vladalo prema Šalmaneseru 96 godina (16 godina je prosek vladavina 45 asirskih i 36 vavilonskih vladara)⁹¹ tada računamo da je on ostalim vladarima dodelio 484 godine. Ako te godine dodamo na 1265 dobijamo 1749-1717. p. n. e. za vladavinu Šamši-Adada. Postoji i navod Tiglatpilesera I (1114-1076.p. n. e) koji kaže da je između vladavine Ašurdana i početka vladavine Šamši-Adada I prošla 641 godina. Ako dodelimo 96 godina 6 vladara kao gore tada će ostati 545 godina.⁹² Pri tome on u ovu cifru nije računao Šamši-Adada; tada imamo $1179 + 545 = 1724$. p. n. e. tj. 1757. p. n. e. za početak vladavine Šamši-Adada. Možemo da računamo i na drugi način kao što je predložio Na'aman. Pošto je natpis iz 6. godine Tiglatpilesera I, tada dobijamo zbir $1109 + 641 = 1750$, i 1750-1718 za vladavinu Šamši-Adada I.⁹³ Ako uzmemo navod

⁸⁹ 'Distanzangaben' označava rastojanja u godinama koja su davali pojedini vladari u odnosu na svoje prethodnike.

⁹⁰ Reade, J. E., „Assyrian King Lists, the Royal Tombs of Ur, and Indus Origins“, *JNES* 60, str. 4-5.

⁹¹ Tukulti-Ninurta je tvrdio da je od njega do Ilošume prošlo 720 godina, a to je tačno 45 vladara koji su vladali 16 godina u proseku. Istovremeno za 36 vavilonskih vladara imamo 576 godina što opet daje 16 godina u proseku. Idem.

⁹² Idem.

⁹³ Nadav, N., „Statements of Time-Spans by Babylonian and Assyrian Kings and Mesopotamian Chronology“, *Iraq* 46/2, 1984, str. 115-123.

Esarhaddona da je od Šalmanasera do Šamši-Adada prošlo 434 godine, što je verovatno greška za jednu cifru 60 imaćemo 494 godine tj. $1265 + 494 = 1759$. p. n. e. za početak Šamši-Adada. Pri tome ako uzmemo da je 1749. godina Šalmanasera podrazumevala 14 godina za vladavinu Puzur-Ašura III, a ne 24 kao u druge dve asirske liste kraljeva tada su ova dva navoda identična. Podrazumeva se da je Ašurđan vladao 36 godina (1168-1133), a ne 46 koliko mu dodeljuju druge liste, a Ninurta-Apil-Ekur 13 godina, a ne 3 kao u drugoj varijanti.⁹⁴ Ako uzmemo hronologiju asirskih kraljeva prema Brinkmanu i 30 godina za dve nepoznate vladavine tada ćemo imati 1767-1735. p. n. e, pri čemu on dodeljuje 46 godina vladavini Ašurđana (1179-1134).⁹⁵ Druga varijanta bi bila 1757. p. n. e. ako je Ašurđan vladao 36 godina. U prvom slučaju mogli bi da smanjimo dve nepoznate vladavine za 7 godina da bi došli do 1760. p. n. e. kolika je naša godina za smrt Šamši-Adada I. Možemo da uzmemo da je sin Šamši-Adada I, Išme-Dagan vladao samo 13 godina kada se poslednji put pominje prema istorijskim podacima umesto 40 koliko mu dodeljuju asirske liste kraljeva.⁹⁶ Prema fragmentu kraljevske liste koji nije iz glavnih listi postoje bar 3 naslednika Išme-Dagana I: Mut-Aškur, Remu-

⁹⁴ Nassouhi kraljevska lista dodeljuje mu 13 godina za razliku od ostale 2 liste kraljeva koje mu dodeljuju 3 godine. Poznato je bar 10 eponima iz njegove vladavine. Vidi <https://en.wikipedia.org/wiki/Ninurta-apal-Ekur>. Nassouhi kraljevska lista dodeljuje Ašurđanu 26+X godina, pri čemu je verovatnija 36 jer nema prostora za 4 cifre desetice (klinastim pismom). Osim toga zbir godina 13 i 36 iz prve liste jednak je zbiru 3 i 46 iz druge dve liste. Vidi Hagens, G. „The Assyrian King List and Chronology: a Critique“, *Orientalia* 74/1, 2005, str. 28.

⁹⁵ Brinkman, J. A., „Mesopotamian Chronology of the Historical period“, in A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, (rev. ed), Chicago, 1977, str. 335-348.

⁹⁶ Veenhof, K. R., „Eponyms of the Later Old Assyrian Period and Mari Chronology“, *MARI* 4, 1985, str. 213.

[x] i verovatno Asinum jer ga kao poraženog potomka Šamši-Adada pominje guverner Aššura Puzur-Sin u svome natpisu.⁹⁷ Moguće je da je Išme-Dagan I vladao do svoje 13 godine, a njegovi naslednici u Aššuru ostatak godina do 40.⁹⁸ Iz ovoga se može zaključiti da su rastojanja u godinama koja su davali asirski vladari za svoje prethodnike nepouzdana, ali se na osnovu godina iz asirskih kraljevskih lista može ipak doći do nekog približnog rezultata.

Datiranje starih dokumenata pomoću godišnjih formula (year date)

Postoji dva načina datiranja dokumenta u staroj Mesopotamiji 3. milenijuma p. n. e. Jedan je bio brojanje godina prema vladaru, a drugi imenovanje godine po nekom značajnom događaju te godine. U Lagašu je datiranje bilo dvostruko. Na primer:

‘Kada je Šunialdugud, njegov sin, kupio polje Gelugal od Lummatura, njegova teritorija je bila podeljena (Godina) 4.’⁹⁹

Kako se u tekstu pominje ime Eanatumovog sina to se ova godina može pripisati Eanatumu.

Lagaš je drevni grad koji se nalazi severozapadno od raskrsnice reka Eufrata i Tigra i istočno od Uruka oko 22 kilometra istočno od modernog grada Aš Šatrah u Iraku. Lagaš (moderni Al Hiba) je bio jedan od najstarijih gradova drevnog Bliskog istoka. Drevno nalazište Nina (moderni Surghul) je oko 10 km daleko i označava južnu granicu države. U blizini se nalazi Girsu (moderni Telloh), oko 25 km severozapadno od Lagaša, i bio je

⁹⁷ Reade, J. E., op. cit, 6.

⁹⁸ Postoji 17 godišnjih formula za Išme-Dagana I što bi mu produžilo vladavinu za još 4 godine, ali nije sigurno da li su neke godišnje formule bile iz istih godina. Vidi http://cdli.ox.ac.uk/wiki/doku.php?id=year_names_ishme-dagan.

⁹⁹ Sallaberger, W, Schrakamp, I (ed), op. cit, str. 35.

verski centar države Lagaš. Glavni hram Lagaša je E-Ninnu i posvećen je bogu Ningirsu. Od natpisa koji se nalaze u Girsu kao što su Gudeini cilindri, čini se da je Lagaš bio važan sumerski grad krajem 3. milenijuma p. n. e. Bilo je u to vreme kada su vladali nezavisni kraljevi, Ur-Nanše i njegovi naslednici, koji su bili angažovani u takmičenju sa Elamljanima na istoku i kraljevima „Kiengir“ i Kiša na severu. Neki od ranijih radova pre akadskog osvajanja su takođe izuzetno zanimljivi, posebno Eanatumova Stela lešinara i Entemenina odlična srebrna vaza ukrašene Ningirsuovom svetom životinjom Anzu: orao sa glavom lava sa raširenim krilima, koji hvata lava u svakoj kandži. Sa akadskim osvajanjem Lagaš je izgubio svoju nezavisnost, svoje vladare ili ensije i postaje vazal Sargona Akadskog i njegovih naslednika; ali Lagaš nastavlja da bude grad velikog značaja i iznad svega, centar umetničkog razvoja. Nakon kolapsa Sargonove države, Lagaš je ponovo procvetao pod njegovim nezavisnim kraljevima (ensi), Ur-Bauom i Gudeom, i imao je opsežne komercijalne komunikacije sa udaljenim krajevima. Prema njegovim podacima, Gudea je doneo kedrove iz Amanusa i Libanskih planina u Siriji, diorite iz istočne Arabije, bakar i zlato iz centralne i južne Arabije, dok su njegove snage bile angažovane u borbi sa Elamom na istoku. Njegova je posebno era umetničkog razvoja. Čak imamo prilično dobru predstavu o tome kako je Gudea izgledao, pošto je smestio u hramovima širom njegovog grada mnoštvo statua ili idola koje ga opisuju sa živim realizmom. U vreme Gudee, glavni grad Lagaša je zapravo u Girsu. Kraljevstvo pokriva površinu od oko 1.600 kvadratnih kilometara. Ono sadrži 17 većih gradova, osam okružnih glavnih gradova i brojna sela (oko 40 poznatih po imenu). Prema jednoj proceni, Lagaš je najveći grad na svetu od o. 2075. do 2030. p. n. e. Ubrzo nakon vremena Gudee, Lagaš apsorbuje Ur III kao jednu od svojih glavnih pokrajina.¹⁰⁰

¹⁰⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Lagash>

U donjoj tablici date su generacije vladara Lagaša kao i njihovog glavnog suparnika iz Umme po kojima se može približno odrediti dužina trajanja predsargonskog perioda. Kako postoje mnogi sinhronizmi između vladara to možemo odrediti i približno dužinu generacija.

Tabela 3

Generacije	Godine	Vladari Lagaša	Vladari Umme	Godine	Generacije
1		Ur-nanše	Pabilgaltuk		1
2		Akurgal (sin)	Ninta (Uš)		2
3		Eanatum	Enakale	8	3
3	4+X	Enanatum I	Urlumma	15	4
4 5 (?)	19, 27+X(?)	Enmetena Enanatum II(sin)	IlGeššakidu EdinMeanedu	12 4 6/7 32	5 6 6(?) 7
5	5(6,7?)	Enentarzi	Ušurdu	9	8
6	7	Lugalanda	U'u		8(?)
7	10	Urukagina	Lugazagesi	16/25	9
7=140 god.	46+X			114/112+X	9=180 god.

Iz gornje tabele se vidi da je prosek ukupnog trajanja generacija 160 godina. Ako se uzme da je Lugalzagesi iz Umme osvojio ceo Sumer i njegova vladavina bila jedna od najdužih možemo uzeti da je Umma trajala oko 175 godina ($7 * 25$ po generaciji) tj. pala je pod vlast Akada oko 2300. p. n. e. (SH). Za Lagaš možemo uzeti da je trajao od 2475. do 2315. p. n. e. (vidi napred

analizu Lugalzagesijeve i Sargonove vladavine). Pošto je za hronologiju bitno pogledajmo pregled nekih dokumenata koje su ostavili njegovi vladari.

Ur-nanše sin Gunidu – pošto nema administrativnih i pravnih tekstova njegova vladavina ne može da se odredi precizno. On je ostavio preko 40 natpisa sa velikim opsegom programa gradnje. Zna se i da je imao osmoro dece.¹⁰¹ To govori o njegovoj dugoj vladavini. Možemo uzeti da je vladao oko 30 godina. Akurgal – sin prethodnog. Nema administrativnih tekstova. Imao je samo 2 sina. Njegov savremenik Ninta iz Umme vladao je i u vreme njegovog prethodnika Ur-nanše i naslednika Eanatuma. To govori o kratkoj vladavini ne više od 10 godina. Eanatum – sin prethodnog. On je vodio ratne kampanje daleko prema severu. Nađeni su natpisi i u Kišu. Postoji 14 natpisa o njegovim delima. Osvojio je gradove Ur, Nippur Akšak (vladar Zuzu), Larsu i Uruk, tako da se proglasio vladarem celog Sumera. To govori o njegovoj dugoj vladavini. Pretpostavićemo da je vladao 30 godina. Enanatum I njegov brat ostavio je veoma malo dokumenata. Na osnovu jedine godišnje formule možemo zaključiti da nije vladao više od 15 godina. Entemena (Enmetena) – iz njegovog vremena ima dosta dokumenata. Inače je savremenik Lugal-kiniše-dudua iz Uruka II sa kojim je ratovao protiv Umme (RIME 1.09.05.03).¹⁰² Na osnovu poslednje godine koja je zapisana može se tvrditi da je vladao oko 30 godina. Enanatum II je bio savremenik tri vladara Umme tako da je verovatno vladao duže vreme. Iako iz njegovog vremena nema datiranih dokumenata on je verovatno vladao oko 20 godina. Za poslednja 3 vladara imamo godine vladavine pa bi šema izgledala ovako:

¹⁰¹ Sallaberger, W, Schrakamp, I (ed), op. cit, str. 68.

¹⁰² Frayne, D. R., *Presargonic Period (2700-2350 BC)* (Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 1). Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2007.

Tabela 4

Ime vladara	Godine vladavine(+/-30)
Ur-nanše	2475
Akurgal	2445
Eanatum	2435
Enanatum I	2405
Entemena	2390
Enanatum II	2360
Enentarzi	2338
Lugalanda	2331
Urukagina	2324-2315

Najviše dokumenata koji su datirani imamo iz vremena Urukagine. Oni su značajni zbog određivanja vladavine Lugalzagesija i pada Lagaša. Iz njih se može zaključiti sledeće:

Urukagina L 3 kraj kontakata sa gradovima u Sumeru, kraj kontakata sa Elamom (u Iranu).

Urukagina L 4 Enšakušana iz Uruka je prvi put opsedao Girsu

Urukagina L 5 Enšakušana iz Uruka je drugi put opsedao Girsu

Urukagina L 5 poslednje datiranje Lagaša u Girsu dokumentima

Urukagina L 6 Enšakušana iz Uruka je treći put opsedao Girsu

Urukagina L 7 Urukagina je još uvek „kralj Lagaša“

Urukagina L 7/8 Urukaginu je porazio Lugalzagesi, Lagaš je osvojio Lugalzagesi, Urukagina „kralj Girsu“

Urukagina L 10 poslednji datirani dokument iz Girsua

U godini 7. Lugalzagesi je držao kontrolu nad Urukom prema tekstovima iz zemlje Zabalam, te je morala biti posle 6. godine Urukagine kada je Enšakušana opsedao Girsu. Tokom ove godine Uruk je još bio u rukama Enšakušane. Urukagina je bio potom, u njegovoj 7. ili 8. godini poražen od Lugalzagesija, guvernera Umme, koji je ušao sa granice Umme a nije ušao u region Uruka (prema *Urukagina Lament* Ukg 16). Kasnije je Lugalzagesi, već kralj Uruka i osvojio Adab i Nippur, uništio Lagaš i podčinio Urukaginu.¹⁰³ Iz dokumenata iz Zabalama Lugalzagesi je vladao Urukom, Adabom i Nippurom u njegovoj 7. godini.

Sargon, osnivač carstva Akada, je postao jedan od najvažnijih vladara stare Mesopotamije. Njegovi natpisi daju izveštaj o njegovim osvajanjima i u kasnijem periodu on se računao kao jedan od najuspešnijih vladara. Po njegovim natpisima on je porazio Lugalzagesija iz Uruka i tako postao jedini kralj Sumera i Akada. Kakav je odnos njegove vladavine prema vladavinama Enšakušane, Urukagine i Lugalzagesija, da li je trijumf bio kasno ili rano u njegovoj vladavini još se ne može u potpunosti utvrditi. Sargon je krenuo da pokori Vaviloniju i delove Gornje Mesopotamije iz njegovog glavnog grada Akada (sada lociran blizu grada Samarre). U njegovim pobedonosnim pohodima on je sigurno profitirao od ranijih uništenja izazvanih velikim ratovima bez presedana na kraju presargonskog perioda uključujući Eblu, Mari i Nagar na severu do Uruka, Umme i Lagaša na jugu. Ovi raniji konflikti nesumnjivo su izazvali političku nestabilnost, depopulaciju i ekonomske krize. Na osnovu malog broja godišnjih formula i natpisa u Nippuru Sargonova vladavina mogla je da traje, kao što je navedeno u *USKL* (Ur III verzija SKL), 40 godina. On je verovatno dobio njegove odlučujuće pobede protiv Marija i Lugalzagesija iz Uruka oko 25. do 30. godine vladavine. Mnogo kasniji datum je teško mogao da dozvoli neko vreme za temeljnu organizaciju

¹⁰³ Sallaberger, W, Schrakamp, I (ed), op. cit, str. 89.

imperije. Datum pre njegove 22. godine bio bi u konfliktu sa bitkom Enšakušane protiv Akada (*TMH* 5, 81¹⁰⁴), a mnogo raniji datum (tj. godina 15) teško bi se pomirio sa evidencijom za kralja Meskigala iz Adaba. Predloženi datum za Sargona od 25. to 30. godine, može se dakle prihvatiti kao pravi početak Sargonskog perioda u Vaviloniji i Gornjoj Mesopotamiji.¹⁰⁵ Na osnovu vladavine guvernera Adaba Meskigale možemo zaključiti da je Sargon vladao manje od 55 godina tj. 40 kao što je prethodno navedeno (tabela 5):

Tabela 5

Lugalzagesi 7. g.	Umma, Adab, Nippur, Uruk u jednoj državi	
	18 godina	Meskigala vladao X g.
Lugalzagesi 25. g.	Sargon porazio Lugalzagesija	
	15 godina	+ 15 godina
Sargon 40. g.	kraj Sargonove vladavine	
	15 godina	+ 15 godina
Manišusu 15. g.	kraj Manišusuove vladavine	
	1-2 godine	$Y < 3$
Rimuš	1-2. godina	zarobio Meskigala

Iz gornje tablice možemo zaključiti da je Meskigal vladao najmanje 33 godine, a najviše 50 ($18 + 15 + 15 + 2$) jer ga je najverovatnije postavio Lugalzagesi po osvajanju Adaba. Ako bi uzeli dužu Sargonovu vladavinu tada bi ovaj period iznosio 48-65 godina što je previše za jednu vladavinu toga doba. Najverovatnije se

¹⁰⁴ *Texte und Materialien der Frau Professor Hilprecht Collection of Babylonian Antiquities im Eigentum der Universitat Jena*, 1-5. Leipzig: Hinrichs 1932-1935.

¹⁰⁵ Sallaberger, W, Schrakamp, I (ed), op. cit., str. 105.

prva polovina Sargonove vladavine poklopila sa vladavinom Lugalzagesija iz Umme pa se može uzeti da je ovaj poslednji vladao o. 2324-2300. p. n. e.

Za hronologiju sumerskog perioda važan je i datum osvajanja Eble. Njeni ostaci predstavljaju tell¹⁰⁶ koji se nalazi oko 55 km (34 mi) jugozapadno od Alepa u blizini sela Mardikh. Moguće da je bio važan centar tokom trećeg milenijuma p. n. e. i u prvoj polovini drugog milenijuma p. n. e. Njegovo otkriće pokazalo je da je Levant bio centar drevne, centralizovane civilizacije jednake Egiptu i Mesopotamiji, i odbacilo stav da su druga dva bili jedini važni centri na Bliskom istoku tokom ranog bronzanog doba. Počevši kao malo naselje u ranom bronzanom dobu (o. 3500. p. n. e), moguće da se razvilo u trgovačko carstvo, a kasnije u ekspanzivnu moć koja je nametnula svoju hegemoniju nad severnim i istočnim delom Sirije. Moguće da je uništena tokom 23. veka p. n. e. Ona je onda obnovljena i pominje se u evidenciji Treće dinastije Ura. Druga Ebla je nastavak prve, pod vladom nove dinastije. Ona je uništena na kraju trećeg milenijuma p. n. e. koja je otvorila put za amorejska plemena da se naselle u grad, formiranjem treće Eble. Treće kraljevstvo je cvetalo kao trgovinski centar; postalo je predmet i saveznik Jamhada (moderni Aleppo) do njegovog konačnog uništenja od strane hetitskog kralja Mursilija I o. 1600. p. n. e. Moguće da je zadržalo prosperitet kroz ogromne trgovačke mreže. Predmeti iz Sumera, Kipra, Egipta sve do Afganistana su pronađeni u palati u gradu. Kraljevstvo je imalo svoj jezik, eblaitski i političku organizaciju. Verovatno je imalo karakteristike različite od sumerskog modela. Žene su uživale poseban status i kraljica je imala veliki uticaj u državnim i verskim poslovima. Panteon bogova je uglavnom severno-semitski i uključena su božanstva

¹⁰⁶ Tell je jedno veštačko brdo koje su stvarale mnoge generacije ljudi živeći i ponovo gradeći na istom mestu. Vremenom nivo brda raste formirajući nasip: [https://en.wikipedia.org/wiki/Tell_\(archaeology\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Tell_(archaeology))

ekskluzivno iz Eble. Grad je iskopan početkom 1964. godine, a postao je poznat po Ebla tablicama, arhivi od oko 20.000 tablica klinastog pisma koje su tamo zatekli, iz o. 2350. p. n. e. Pisana kako sumerskim tako i eblaiskim pomoću klinastog pisma, arhiva dozvoljava bolje razumevanje sumerskog jezika i snabdeva važnim informacijama o političkoj organizaciji i društvenim običajima Levanta sredinom III milenijuma pre nove ere.

Iz poslednjih godina pre uništenja prvog kraljevstva u Ebli ostale su godišnje formule vladara sa zapisima iz događaja u Mesopotamiji. Prvo je navedeno ime vezira, a u zagradi ime kralja.

Tabela 6

Ibrium 3 (Išar Damu 3)	Kiš poražen
Ibrium 5 (Išar Damu 5)	Kiš poražen, Akšak poražen
Ibrium 10 (Išar Damu 10)	Kiš poražen
Ibrium 12 (Išar Damu 12)	Kiš poražen, Akad poražen (?)
Ibbi Zikir 5 (Išar Damu 23)	Adab osvojen
Ibbi Zikir 17 (Išar Damu 35)	Ebla uništena

Za Enšakušanu se zna da je osvojio Akšak i Kiš iz njegovog natpisa:

*‘On (= Enšakušana) uništio je Kiš, uzeo je Enbieštara, kralja Kiša, kao zarobljenika. Ljudi Akšaka, ljudi Kiša, grad je bio takođe uništen [...]’;*¹⁰⁷

Takođe se u jednom natpisu pominje da je osvojio Akad.¹⁰⁸ To bi moglo da bude 3, 5, 10 ili 12 godine kralja Eble Išar Damua.

Adab je osvojio Lugalzagesi između svoje 2. i 7. godine kada se pojavljuje u natpisu. Prema gornjoj tabeli Ebla je uništena 12

¹⁰⁷ Sallaberger, W, Schrakamp, I (ed), op. cit, str. 97.

¹⁰⁸ *Year when Enshakushana defeated Akkad.* Natpis sa godinom Enšakušane pronađen je u Akadu tako da postoji sumnja da li je on u stvari osnivač Akada. To mora da se desilo ili na početku vladavine Sargona ili pre prve godine Lugalzagesija. Vidi van de Mieroop, *Cuneiform Texts and Writing of History*, Routledge, 1999, str. 74-5.

godina nakon osvajanja Adaba tj. između 14. i 19. godine Lugalzagesija. To bi prema našem računu bilo između 2310. i 2305. p. n. e. Prema natpisima iz Nippura Sargonova vladavina morala je da počne najkasnije do 2. godine Lugalzagesija. Nakon najviše 5 godina Lugalzagesi je osvojio Nippur, i posle najmanje 18 godina porazio ga je Sargon.

Dokumenti iz zadnje 3 ili 4 godine pre uništenja Eble ukazuju na darove za kralja Kiša. On se može sigurno identifikovati kao Sargon iz Akada. Postoji sinhronizam i sa Egiptom preko nađenog natpisa faraona Pepija I (2310-2265 +/-25 ili 2321-2287)¹⁰⁹ iz prvih 30 godina njegove vladavine. Znači da svaki datum posle 2335/2290 dolazi u obzir. Sigurno je da je pad Marija bio posle pada Eble i da ga je uništio Sargon koji je ostavio natpis o tome.¹¹⁰ Zna se da je u Ebli poslednji pomenuti vladar bio Hidar iz Marija. Posle njega zabeležena je 8. godina nepoznatog vladara verovatno Iškurdara. Između njih je bio još jedan vladar Iškimari. To nam daje minimum od 10 godina posle uništenja Eble. Na to treba dodati najmanje 5 godina Sargonove vladavine što bi predstavljalo osvetu za podršku Eble Mariju u prethodnim kampanjama. Treba uzeti u obzir da je morao da porazi i Lugalzagesija u međuvremenu oko 25 godine vladavine (o. 2300 p. n. e). Znači da je do uništenja Marija došlo 15-20 godina posle Eble ili 2295-2285. p. n. e.

Sargona su nasledili sinovi Rimuš i Maništušu. Njihova vladavina zajedno je iznosila prema SKL 23 godine s time što se pojedinačne vladavine razlikuju po jednu godinu. U najstarijoj verziji je redosled obrnut s time da je Maništušu vladao 15, a

¹⁰⁹ Beckerath, J. von, *Chronologie des pharaonischen Ägypten. Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.* (Munchner ägyptologische Studien 46). Mainz: Philipp von Zabern, 1997; Shaw, I. (ed), *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

¹¹⁰ Sallaberger, W, Schrakamp, I (ed), op. cit, str. 102.

Rimuš 8 godina. Njihov nasljednik Naram Suen vladao je prema SKL 37 ili 56 godina, a prema najstarijoj verziji USKL 54,5 godina. Ovde ćemo uzeti da je vladao 56 godina. Na ovako dugu vladavinu ukazuje niz od 4 guvernera Adaba u vreme Naram Suena. U njegovo vreme došlo je do Velike pobune. Gradovi Kiš i Uruk su se odmetnuli. Kada se to desilo ne znamo, ali je evidentno da je posle toga Naram Suen izgradio hram u kome se izražava njegova uloga kao boga (znak DIGIR ispred vladarevog imena)¹¹¹ Period u kome je Naram Suen vladao kao i njegovog nasljednika Šarkališarija od 25 godina naziva se Klasičan sargonski period. Vladavinu Šarkališarija karakteriše odmetanje nekih gradova kao i anarhija posle njegove smrti. Guverner Lagaša Puzur Mama osamostalio se u vreme anarhije koja je trajala 3 godine.

Nakon anarhije u Akadu su vladali još dva kralja Dudu i Šu Durul, ali se klasično carstvo svelo na malu površinu Adab na jugu, do Braka i Titriš Höjüka na severozapadu. Tu spadaju i Kiš, Nippur i Ešnuna.

Guti

Sledeći u SKL se pominju Guti. Guti ili Quti, takođe poznati po nazivu Gutijanci ili Gutejanci, bili su nomadski narod sa Zagros planina (na granici modernog Irana i Iraka) u starim vremenima. Njihova domovina poznata je kao Gutium (sumerski *Gu-tu-um^{ki}* ili *Gu-ti-um^{ki}*).¹¹² Guti su često smatrani prethodnicima modernih Kurda. Konflikt između naroda Guta i Akadskog carstva često je povezivan sa propašću imperije krajem trećeg milenijuma p. n. e. Guti su zatim preplavili južnu Mesopotamiju i oformili dinastiju u Sumeru. Sumerska kraljevska lista ukazuje da su Guti vladali Sumerom nekoliko generacija posle pada Akadskog carstva. Problem hronologije Guta je glavni problem u određivanju hronologije celog Sumera. Kao što smo ranije napomenuli postoji

¹¹¹ Op. cit, str. 109.

¹¹² https://en.wikipedia.org/wiki/Gutian_people

relativno tačno utvrđena hronologija do početka pete dinastije iz Uruka pod Utu-hengalom koja je porazila Gute o. 2111. p. n. e. (SH). U različitim verzijama SKL daje se vladavini Guta od 25 do 125 godina s tim što najstarija verzija USKL daje 45 + X godina, gde je X maksimalno 10 godina. Prema W.W. Hallo možemo zaključiti sledeće: „Tako postoji značajno poklapanje u podacima 5 glavnih gradova-država (tj. Akad, Umma, Lagaš, Uruk i Ur), koji svi ukazuju na interval od oko 40 godina između smrti Šarkališarija i uzdizanja Urnamua kao vladara Sumera i Akada. Zato bi se moglo pretpostaviti da su 5 poslednjih vladara Akada bili savremenici sa 4. i 5. dinastijom Uruka, Ur-Bau dinastijom iz Lagaša, i visokom sveštenicom Ura Enannepadom, kao i sa Gutijском erom od 25-35 godina u Ummi ili nekom drugom nalazištu. U isti interval vremena možemo smestiti poslednjih 12 gutijskih vladara (br. 10-21) koji su, prema SKL vladali 38 godina. Raniji gutijski vladari (br. 1-9), sa njihovim neobičnim imenima, moraju se shvatiti kao povratak nazad ka početku vladavine Naramsuena. Za hronološku upotrebu gutijski period bi mogao da bude interval između vladavine Šarkališarija iz Akada i Urnamua iz Ura koji je trajao 4-5 dekada bez jake političke i socijalne vlasti. U Susa verziji SKL sačuvano je zaista pamćenje na minimalan gutijski interregnum u kome ima prostora za samo nekoliko vladara i daje njihov totalni zbir od svega 25 godina.“¹¹³ Steinkeller periodu Guta dodeljuje oko 100 godina. On se oslanja uglavnom na USKL verziju kraljevske liste.¹¹⁴ Njegovi argumenti su sledeći:

1) Kasni Akad je pratio najmanje šest kraljeva Guta sa 33 godine vladavine pod rubrikom Ummanum (akadski *ummānum* „armija“).

2) Posle prekida od verovatno 5 redova, Ummanum prati nepoznata dinastija iz Adaba sa najmanje 4 kralja. Poslednji red

¹¹³ Hallo, W. W, „Gutium“. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 3: 1957-1971, str. 714.

¹¹⁴ Steinkeller, P, „The Gutian Period in Chronological Perspective“ u Sallaberger, W, Schrampak, I (ed), str. 281-289.

pominje Tirigana sa vladavinom od 40 dana koji se slaže sa poslednjim redom SKL-ove dinastije Gutiuma. Ukupna dužina obe dinastije iznosi najmanje $45 + X$ godina, podrazumevajući minimalno jednu godinu za svakog vladara u izgubljenim redovima.

3) Veoma malo imena se može uporediti sa onima koje su pomenute u SKL. Od kada je pronađena godišnja formula iz Adaba koja govori da je Šudurul poslednji vladar Akada vladao Adabom najmanje na početku svoje vladavine, Steinkeller zaključuje da je dinastija Gutiuma morala da počne posle poslednjeg vladara Akada pa računa gutijski period oko 100 godina tj. 39 (kasni Akad: Dudu i Šudurul; paralelno sa 30 godina Uruka IV) + 45 godina (Ummanum i Adab) + o. 10 godina (vladavina kraljeva u izgubljenim redovima Ummanuma i Ada) + 7 godina (Uruk V).

4) Hallov niz *en* sveštenica Nanne iz Ura je baziran na nedokazanoj pretpostavci da je služba *en* Nanne neprekidno bila zauzeta za vreme Gutijskog perioda da su sva imena sveštenica pre Ur III poznata. Već je Sollberger raspravljao o ubacivanju dve nedokumentovane *en* sveštenice između Naramsuenove ćerke Enmenane i Urbauove ćerke Enanepade. Sollbergerov model izračunavanja podrazumeva da je Enheduana (ćerka Sargona) bila inaugurisana 6 godina pre kraja Sargonove vladavine i nasledila je Enmenana u 6. godini Naramsueni. Računajući prosečnu službu od 36 godina on je zaključio da su postojale dve *en* sveštenice između Enmenane i Enanepade, u 5. godini Šarkališarija i 13 godini Dudua.¹¹⁵ Iako u njegovo vreme još nisu bili poznati svi vladari druge dinastije Lagaša iz tog perioda (Ur Bau dinastija) može se izračunati da je broj generacija između Šarkališarija i Ur Baua 3-4.

Najvažniji dokument iz vremena Druge dinastije u Lagašu je tkz. tablica Maeda (MT) nazvana po autoru koji ju je preveo i predstavlja listu ponuda iz Girsua koja nabroja potrošnju ovaca za festival doprinosa meseca Lisina, festivala koji se odnosi na kult

¹¹⁵ Sollberger, E, „Sur la chronologie des rois d’Ur et quelques problemes connexes“. *Archiv fur Orientforschung* 17, 1954-1956, str. 23-28.

predaka.¹¹⁶ Prema toj tablici redosled vladara Lagaša koji su vladali nezavisno u vreme gutijskog perioda bio je Urningirsu I, njegov sin Pirigme, Urbau tast Gudee i Nammahnija, Gudea, njegov sin Urningirsu II, Urnig (Urgar), Urabba, Urmama, Nammahni. Tekstovi koji se odnose na vladare posle Gudee vrlo su slični tekstovima Urnammua, prvog vladara dinastije iz Ura III, znači oko 2100. p. n. e.¹¹⁷ To bi značilo da je Gudea poslednji nezavisan vladar Lagaša. Prema tome imamo najmanje 4 generacije od Puzur-Mame koji je vladao posle Šarkališarija do Gudee ili početka treće dinastije iz Ura. Ako uzmemo prosek generacija oko 20 godina to će biti oko 80 godina do početka vladavine Guta. S obzirom da postoji još nekoliko vladara koji su vladali između Puzurmame i Urningirsua I (Kaku, Lubau, Lugula i Lumma) ne možemo sa sigurnošću reći da li je period gutijske vladavine bio manji ili veći od 80 godina. To bi značilo da je Sargon vladao od 2334. do 2279. p. n. e. što su mu davali neki prethodni autori.¹¹⁸ Zato je najbolje uzeti prosek od 40 i 100 godina (između cifre W. W. Hallo i P. Steinkeller), a to je 70+/-30 godina između kraja vladavine Šarkališarija i početka treće dinastije iz Ura. Time se dobija srednja hronologija kao što je navedeno u odeljku 'Akadsko carstvo'. Prema našoj Novoj hronologiji sve datume treba pomeriti 48 godina prema našoj eri. Tako će pad Vavilona biti 1547. p. n. e. Treba imati u vidu da su svi datumi pre gutijske vladavine sa greškom +/-30 godina. Za predsargonski period ta greška može biti i veća zavisno od toga koliko uzmemo prosek generacija za prvu dinastiju iz Lagaša i Umme.

¹¹⁶ Maeda, T., „Two Rulers by the Name Ur-Ningirsu in Pre-Ur III Lagaš“, *Acta Sumerologica* 10: 19-35. 1988

¹¹⁷ Sallaberger, W, Schrakamp, I (ed), op. cit, str. 120.

¹¹⁸ Van de Mieroop, M, „A History of the Ancient near East, ca. 3000-323 BC“, Malden:Blackwell, 2007.

Tabela 7

Period/Vladar	Period vladavine	Srednja hronologija	Niša Nova hronologija (NNH)
Presargonski period Lagaš I/ Umma	o. 175 godina	o. 2475-2300	o. 2425-2250
Urukagina (Lagaš)	10 godina	o. 2324-2315	o. 2276-2267
Lugalzagesi(Umma)	25 godina	o. 2324-2300	o. 2276-2252
Sargon(Akad)	40 godina	o. 2324-2285	o. 2276-2237
Sargonski period s početkom u Vavilonu		o. 2300	o. 2252
Uništenje Eble		o. 2310/2305	o. 2262/2257
Uništenje Marija		o. 2295/2285	o. 2247/2237
Rimuš i Maništušu	23 godine	o. 2284-2262	o. 2236-2214
Naramsuen	56 godina	o. 2261-2206	o. 2213-2158
Šarkališarri	25 godina	o. 2205-2181	o. 2157-2133
Dudu	21 godina	o. 2177-2157	o. 2129-2109
Šudurul	15 godina	o. 2156-2142	o. 2108-2094
Gutijski period	70+/-30 godina	o. 2180-2111?	o. 2132-2063
Gudea iz Lagaša	20 godina ?	o. 2130-2110?	o. 2082-2062?
Treća d. iz Ura	108 godina	2110-2003	2062-1955
Urnammu	18 godina	2110-2093	2062-2045
Šulgi	48 godina	2092-2045	2044-1997
Amarsuen	9 godina	2044-2036	1996-1988
Šusuen	9 godina	2036-2027	1988-1979
Ibbisuen	24 godine	2026-2003	1978-1955
Dinasija iz Isina	226 godina	2019-1794	1971-1746
Dinastija iz Larse	263 godine	2025-1763	1977-1715
Dinastija iz Vavilona	300 godina	1894-1595	1846-1547

*Natpis iz Tummala*¹¹⁹

Natpis iz Tummala je hronika iz vremena vladara Išbierre (2019-1987 p. n. e. po SH) napisana u malom svetilištu Tummalu na putu između Nippura i Šuruppaka posvećenom boginji Ninlil, supruzi vrhovnog boga Enlila. U njemu se nabrajaju svi obnovitelji hrama koji je nekoliko puta bio rušen. Smatra se da je svaki važniji novoproklamovani vladar Sumera morao da obnovi prethodni hram. U nekoliko verzija imamo 2 različite verzije redosleda vladara. U prvoj je redosled Kiš I, Ur I, Uruk I, Ur II, Ur III. U drugoj verziji je redosled Uruk I i Ur I obrnut. Ovaj poslednji redosled odgovara SKL i istorijskim zbivanjima. Tako se prvo navodi da je Enlilov hram osnovao Enmebaragesi iz Kiša I, a njegov sin je načinio hram sjajnim i uveo Ninlil u njega. Sledeći vladari su na sličan način obnavljali hram i dodavali po nešto u njegovu izgradnju. Posle se pominju Gilgameš i njegov sin Urlugal, Mesannepada i njegov sin Meskiagnuna, Nanne i Meskiagnanna, Urnammu i sin Šulgi, Ammarsin i Ibbisin. Hronološki Prva dinastija iz Ura koja počinje Mesannepadom, nije mogla početi pre početka dinastije iz Lagaša jer je između Urnanše i Entemene proteklo najviše 4 generacije (računajući i njih). Između početka Prve dinastije iz Ura i Druge dinastije iz Uruka čiji je drugi vladar Lugalkinišedudu (Lugalkiginedudu) bio savremenik Entemene proteklo je između 4 i 5 generacija. Prema tome deda Mesannepade, Meskalamdug je približno vladao u vreme Urnanše ili po SH o. 2475. p. n. e. (po NNH 2425. p. n. e). Lugalkinišedudu je imao sina Lugalkisalsija koji se ne spominje u SKL i unuka Salah (Sautu).¹²⁰ Negde između verovatno treba smestiti i titularnog kralja Kiša Lugalsilasija (Lugal-TAR-si). Do sada se mislilo da je Lugal-TAR (Lugalsila), ensi Uruka,

¹¹⁹ Glassner, J. J., „Mesopotamian Chronicles“, Atlanta, 2004, tekst CM7.

<http://www.livius.org/sources/content/mesopotamian-chronicles-content/cm-7-tummal>

¹²⁰ CAH, op. cit. 223.

identičan Lugal-TAR-siju iz Kiša, ali ta pretpostavka nije potvrđena, pa njega možemo smestiti 2 generacije posle Lugalkisalsija koji je bio vladar Ura i Uruka. Urzage je lugal Kiša i Uruka(?) koji je poznat sa natpisa jedne vaze iz Nippura i vladao je najverovatnije posle Lugalkisalsija.¹²¹ Datumi pre 2275. p. n. e. su približni sa greškom +/- 30 godina zbog nepouzdanosti gutijske vladavine. Svi datumi su po našoj Novoj hronologiji. Pre Prve dinastije iz Lagaša datumi postaju nepouz-
dani zbog nedostatka pisanih i arheoloških artefakata.

Kraljevska lista Ranodinastičkog perioda

Tabela 8

Datum	Lagaš	Umma	Uruk	Ur	Kiš
2425 p. n. e.	Urnanshe	Pabilgaltuk		Meskalamdug	Meskalamdug
	Akurgal	Uš		Akalamdug	
				Mesannepada	Mesannepada
2375	Eanatum	Enakale		Aannepada	Eanatum
	Enanatum I	Urluma		Meskiagnuna	
2350	Entemena		Lugalkiniše dudu	Lugalkiniše dudu	Lugalkiniše dudu
	Enanatum II		Lugalkisalsi		
		Gišakidu			Lugalsilasi
	Enentarsi				
		U'u	Urzage		Urzage
	Lugalanda		Lugalsila		
2300	Urukagina	Lugalzagesi	Enšakušana		Enbi'ištar
			Lugalzagesi		Urzababa
2276-2237					Sargon iz Akada

¹²¹ Preston, C., „The Rise of Man in the Gardens of Sumeria: A Biography of L. A. Waddell“, *Sussex Academic Press*, 2009, str. 139.

ALEKSANDAR DIVAJN O CRNOJ GORI (1920)

Alexander Devine (1865-1930) was a British journalist, writer, publicist, humanist and the greatest defender of survival of the independent Montenegrin state in the Anglo-Saxon world during and after the First World War. Devine was an informal minister of the Kingdom of Montenegro in London after 1920. He promoted the idea of preservation of the Montenegrin independence, published numerous articles in the British press and periodicals and several books dealing with the Montenegrin national and state issue. In his paper "The legal status of Montenegro" published on 23 November 1920 he wrote about the history of the Montenegrin issue. We are publishing this work translated in Montenegrin.

Aleksandar Divajn (Alex. Devine)¹, rođen je u Mančesteru

¹ Prvu biografiju na našem jeziku Aleksandra Divajna objavio je *Crnogorski glasnik* (*Montenegrin herald*), Detroit, Mičigen, SAD, godina IX, broj 66, subota, 1. novembra 1924. u udarnom članku na naslovnici pod naslovom „Prijetelji Crne Gore“ sa njegovom fotografijom.

O Aleksandru Divajnu vidi više: Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, knj. I-II, Podgorica, 2004. Vidi njegovu biografiju: Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, knj. I, Podgorica, 2004. str. 65-66. Istovjetna Divajnova biografija objavljena je u: *Istorijski leksikon Crne Gore*, (urednici prof. dr Šerbo Rastoder i prof. dr Živko M. Andrijašević), knjiga 3, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 561-562. O Aleksu Divajnu vidjeti i: Džon D. Trodvej, „Crnogorski Aleksandar Divajn“, *Alexandia*, oktobar-novembar 1998;

(Velika Britanija) 19. decembra 1865. godine, kao drugi sin **Henrija Divajna i Karaklie Kouvelas** sa ostrva Kiosa u Grčkoj. Završio je fakultet u Velikoj Britaniji. Potom je radio kao novinar i profesor, a bio je osnivač, vlasnik i direktor Klejsmor škole (1896) u Vinčesteru kod Londona. Osnivač je Pokreta momaćkoga kluba 1886. godine i prvi počasni misionar za dječake-prestupnike pri Policijskom sudu prilikom donošenja Odredbe za prve prestupnike 1887. godine; zatim je bio osnivač univerzitetskih kampova za dječake iz državnih škola, a pripadao je maloj grupi školskih upravitelja koji su se trideset godina zalagali za reformu državnih škola. Bio je jedan od počasnih arbitratora čuvenoga dobrotvornoga društva *Hearts of Oak Benefit Society* od 1898, te specijalni korespondent *Daily Chronicle* na Olimpijskim igrama u Atini 1906. godine i urednik zvanične knjige Olimpijskih igara 1908. godine². Često je putovao po Evropi i Sjevernoj Africi i pokazao se kao stručnjak za stari Pariz.

dr Bojka Đukanović, „Nikola I Petrović Njegoš i Aleksandar Divajn“, u zborniku radova CANU *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II*, Podgorica, 1998, str. 149-161; dr Dragoljub R. Živojinović, „Aleksandar Devin, branilac nezavisne Crne Gore u anglosaksonskom svijetu, 1916-1920“, *Glasnik Cetinjskih muzeja*, knjiga III, Cetinje, 1970, str. 113-170, ; Dr Dragoljub R. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Beograd, 1996; mr Slavica Ratković-Kostić, „Aleksandar Devin i politička propaganda izbjegličke vlade kralja Nikole od 1916. do 1922. godine“, časopis *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, 1990, br. 1, str. 191-210 i br. 2, str. 193-218. O Divajnu vidi i: Dr John D. Tredway „Anglo-American diplomacy and the Montenegrin question, 1914-1921“, *East European Program*, European Institute, The Wilson Center, 1991. O Divajnu vidi i: *Crna Gora i Francuska diplomatija u izbjeglištvu - dokumenti iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u gezilu 1919-1920* (priredio dr Radoslav Raspopović), knjiga 1, Podgorica, 2014.

² Dr Bojka Đukanović, „Nikola I Petrović Njegoš i Aleksandar Divajn“, u zborniku radova CANU *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II*, Podgorica, 1998, str. 149-150.

Aleksandar Divajn

Nesporno, Aleksandar Divajn bio je najveći borac za očuvanje državne suverenosti i nezavisnosti Crne Gore u anglo-saksonskom svijetu od 1916. godine, sve do smrti 1930. godine.

Aleksandar Divajn je iz Vinčestera 9. juna 1920. godine poslao opširan izvještaj o stanju u Crnoj Gori lordu Kerzonu, državnom sekretaru za spoljne poslove Velike Britanije, u kojemu, pored ostalog navodi, da je srpska vlada sa svojim trupama vojnički okupirala Crnu Goru, te konstatuje da od strane Velikih sila nije priznata nasilna okupacija Crne Gore od strane Srbije. Divajn u tome izvještaju opisuje očajno ekonomsko-socijalno stanje u kojemu se nalaze Crna Gora i Crnogorci. Taj svoj izvještaj Divajn završava riječima: „Nikad se ne smije zaboraviti, da je Crna Gora jedina od savezničkih zemalja ovako izuzetno tretirana i da joj za vrijeme cijelog rata nije bilo dozvoljeno da prima ikakve pomoći, a otkako je okupirana od Srbije, sva je pomoć bila

obustavljena svima onim Crnogorcima, koji se nijesu složili sa nasilnom okupacijom od strane Srbije“.³

Divajn je često pisao da je 1918. godine nelegalno i nelegitimno s crnogorskog prijestola svrgnut kralj Nikola i da je Crna Gora prisajedinjena Srbiji u uslovima njene vojne okupacije. Divajn je u svom radu „*The legal status of Montenegro*“ („*Pravni status Crne Gore*“) od 23. novembra 1920. godine pisao o istorijatu crnogorskog pitanja, tvrdeći da je Crna Gora bila vjekovima slobodna i nezavisna država; govorio je o njenoj časnoj i lojalnoj ulozi na strani sila saveznica iz bloka Velike Antante u Prvom svjetskom ratu; podsjećao je na svečana obećanja saveznika, britanskih i francuskih državnika, u pogledu restauracije Crne Gore i povratka kralja Nikole u zemlju; pozivao se na svečana obećanja u Vilsonovih 14 tačaka od 8/21. januara 1918. godine, u kojoj je u članu 11 bilo predviđeno obnavljanje Crne Gore i slično. Navodio je da je krajem 1918. godine Srbija vojnom silom okupirala Crnu Goru i proglasila njenu nasilnu aneksiju Srbiji, suprotno Ustavu Crne Gore. Podsjećao je da je tzv. podgorička skupština 1918. godine bila bez ikakvog legaliteta i legitimiteta, ističući da je međunarodno-pravni status Crne Gore takav da je ona i dalje suverena i nezavisna zemlja sa svojim legalnim predstavnicima u egzilu. Zahtijevao je da se srpske trupe povuku iz Crne Gore i da se poštuje pravo na samoopredjeljenje crnogorskog naroda itd.⁴

Taj tekst Aleksandra Divajna, u originalu na engleskom jeziku, u prijevodu na crnogorski, u cjelosti glasi:

³ Divajново pismo lordu Kerzonu od 9. juna 1920. godine sa prilogom-raportom britanske misije za pomoć Crnoj Gori u cjelosti je objavljeno u: *Nekoliko stranica iz krvavog albuma Karađorđevića - Dokumenta o zločinima Srbijanaca u Crnoj Gori*, Rim, 1921, str. 44-49.

⁴ Vidi o tome: *The legal status of Montenegro* by Alex. Devine, 23. nov. 1920: Publ. *MONTENEGRO, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, Volume 2: 1880-1920, Edited by Beitullah Destani, Archive editions, 2001, Document 43, p. 879-886.

PRAVNI STATUS CRNE GORE

Crna Gora, koja se među prvima upisala u spisak Velikog rata iz 1914. god., jedina je od svih Savezničkih naroda u oružanom sukobu protiv Njemačke ostala neriješena država 1920. god., a njena sudbina u neizvjesnosti šest godina.

Sada se, međutim, čini vjerovatnim da će njeno pitanje biti izneseno na rješavanje i može biti interesatno podsjetiti se zaboravljene prošlosti i raznovrsnih međunarodnih obećanja i garancija datih ovoj nesrećnoj zemlji, koja su sve do sada u svakom smislu ostala samo „mrtvo slovo na papiru“.

Prije nego što počnem sa citiranjem ovih autentičnih izjava, moram dati jednu napomenu u vezi sa akcijom Velike Britanije, pravednosti radi.

Britansko interesovanje za balkanske narode sastoji se samo u onome što bi se moglo nazvati „akademske“ po karakteru. Velika Britanija, za razliku od ostalih nacija, ne žudi za balkanskim zemljama. Za razliku od drugih, ova zemlja ne spaja politiku sa lovom na koncesije/ ustupke, pa stoga cjelokupno interesovanje i situacija Velike Britanije jednostavno ima vid apstraktne pravde prema svim balkanskim narodima, što predstavlja stav, zahvaljujući povlačenju Amerike, koji stavlja Veliku Britaniju u usamljenu i jedinstvenu poziciju među evropskim silama.

Mi u ovoj zemlji ne bi trebalo da tražimo sopstvenu korist, niti želju da se miješamo u međunarodne poslove bilo koje balkanske države, a nipošto ne bi trebalo da želimo da uništimo galantnu malu zemlju kao što je Crna Gora sa njenih 500 godina slavne borbe za slobodu, jedinstvenu među svim balkanskim narodima, ali svakako naša velika bezinteresnost nam ovdje daje moralni status superiorne u odnosu na bilo koju drugu od Velikih sila, i snagu, koju iskreno rečeno nijesmo koristili do sada, za pravdu i pravo. Vratimo se na trenutak na

Obećanja i garancije

Gospodin Asquith⁵, u svojstvu premijera, 20. januara 1916. god. izjavio je: „Belgija, Srbija i Crna Gora moraju biti obnovljene i rekonstruisane. Engleska će konstantno nastavljati rat do obnavljanja / ponovnog uspostavljanja Crne Gore i Srbije kao nezavisnih kraljevina.“

Gospodin Lloyd George⁶, 7. septembra 1917. god., izjavio je: „da će dan obnavljanja Belgije, Srbije i Crne Gore biti dan oslobođenja / izbavljenje za svijet“, a česti govori kako u Parlamentu tako i vani, potvrdili su isti osjećaj.

Član br. 11 iz „14 klauzula“ predsjednika Wilsona, od 21. januara 1918. god., koje su Saveznici usvojili kao osnovu za Mir, daje mogućnost za obnavljanje Crne Gore na istoj osnovi kao za Srbiju i Rumuniju.

U telegramu upućenom Kralju Crne Gore, 4. jula 1918. god., gospodin Wilson je izjavio: „Vjerujem da Vaše veličanstvo i plemeniti i herojski narod Crne Gore nećete biti malodušni nego da ćete imati povjerenja u odlučnost Sjedinjenih Država da se postara da u konačnoj pobjedi, koja će doći, integritet i prava Crne Gore budu osigurani i priznati.“

Dana 22. januara 1919. god., na zahtjev Mirovne konferencije, tačnije na zahtjev gospodina Wilsona, Kralj i Vlada poslali su sljedeću poruku crnogorskom narodu: „Preklinjem vas da ostanete mirni u vašoj zemlji i da ne dižete oružje protiv trupa koje nastoje da se domognu Vlade naše zemlje. Primio sam najvrijednija uvjeravanja od glavnih predstavnika Savezničkih naroda da će se uskoro pružiti dobra prilika za crnogorski narod da proglasi sebe slobod-

⁵ Herbert Henri Asquith (12. IX 1852-15. II 1928), grof, liberalni premijer Velile Britanije (5. IV 1908-5. XII 1916).

⁶ Dejvid Lojd Džordž (17. I. 1863-26. III 1945), britanski političar, lider liberala u britanskom parlamentu i predsjednik britanske vlade (7. XII 1916-22. X 1922). Igrao važnu ulogu na Konferenciji mira u Parizu (1919-1920).

dnim u vezi sa političkom formom njihove buduće Vlade; a što se mene tiče, recite im da ću se rado povinovati njihovoj odluci.“

Gospodin Henry Lodge⁷ (predsjednik Komisije kojoj su povjereni vanjski poslovi u Senatu Sjedinjenih Američkih Država, lider Republikanske partije) u svom govoru o uslovima mira prilikom otvaranja Mirovne konferencije, kada je tražio materijalne garancije za mir, izjavio je sljedeće:

„Nema potrebe za mene da naznačim ovaj materijal zagarantovanim, s obzirom da sam u mnogim prilikama iznio svoja gledišta o tome Senatu i ja mislim da postoji generalni sporazum o tome, ne samo u Senatu nego takođe i u američkom narodu. Pomenute garancije sadrže obnavljanje Belgije, vraćanje oblasti Alsas-Loren Francuskoj, Italija Irredenta Italiji, formiranje jugoslovenske države, i nezavisne države Čeho-Slovaka, sigurnost Grčke, uspostavljanje Albanije i Crne Gore i obnavljanje Rumunije.“

Francuzi

Francuska Vlada, uz jednoglasno odobrenje francuskog Parlamenta i Senata, 5. juna 1917. god., obezbijedila je u mirovnim uslovima i ratnim predmetima, kao prvu klauzulu: „Obnavljanje Belgije, Srbije i Crne Gore, sa obeštećenjima na koja imaju pravo“, a Poincare⁸ i Pichon⁹ 1918. god., kao i Vrhovni savjet Mirovne konferencije, 22. januara 1919. god., potvrdili su formalne garancije u pogledu suvereniteta Crne Gore i njene integralne obnove.

⁷ Henri Kabot Lodge (Henry Cabot Lodge, 12. V 1850-9. XI 1924), diplomirao istoriju na Harvardu, bio je američki republikanski senator.

⁸ Rejmon Poenkare (20. VIII 1860-15. X 1934), pravnik, advokat, francuski, ministar (1893-1903), predsjednik francuske vlade i ministar spoljnih poslova (1912-1913), predsjednik republike Francuske od 1913. do 1920, član Francuske akademije nauka. Ponovo je bio premijer 1922-1924. i 1926-1929.

⁹ Stefan-Žan-Mari Pišon (1857-1933), francuski političar, diplomata, ambasador u nekoliko zemalja, ministar spoljnih poslova Francuske (1917-1920).

U novembru 1918. god., u odgovoru na upozorenja Crne Gore da se Srbija sprema da silom okupira njenu teritoriju, praveći na taj način pokušaj ka nasilnoj aneksiji Crne Gore, Francuska je, u ime Saveznika, dala specijalno obećanje da Srbiji neće biti dozvoljeno da okupira Crnu Goru. M. Pichon je, između ostalog, izjavio: „Francuska Vlada ne želi ni na koji način da se miješa u unutrašnje poslove jedne savezničke države. Stoga je jasno da kada francuske vojne vlasti uđu u Crnu Goru, one ne mogu usvojiti nikakav drugi stav osim da priznaju pravnu vlast koja je vlast kralja Nikole.“

Nepoštovanje takve garancije i okupacija Crne Gore od strane Srbije bili su uzrok krvavih borbi koje su se vodile od decembra 1918. godine u Crnoj Gori između srpskih trupa i crnogorskog naroda.

Toliko ukratko o savezničkim garancijama, od kojih je citiran samo mali broj od mnogobrojnih koje su date, ali koje su sve jednako jasne. Mora da postoji neki razlog za neispunjavanje ovih jasnih obećanja, pa se nameće pitanje kako se može obrazložiti ovakva situacija. To se može objasniti vrlo kratko i vrlo jednostavno, a kako se približava vrijeme kada se rješavanje pitanja Crne Gore ne može više odlagati, sigurno će se pojaviti nove optužbe protiv Crne Gore i njenog Kralja. Dobro je da se to pitanje iznese na svjetlo dana.

Protivljenje Crnoj Gori

Sva protivljenja Crnoj Gori potiču od Srbije koja, kao što je dobro poznato, drži svoju sestrinsku zemlju pod oružanom silom i pokretač je svih sugestija za odlaganje. Argument koji iznosi srpska Vlada jeste da Crnogorci žarko žele da se sjedine sa Srbijom, da crnogorskog kralja Nikolu njegov narod ne voli i ne želi za kralja, da je Kralj bio nelojalan Saveznicima i štaviše da je zasijedanjem crnogorske Narodne skupštine svrgnut i da je stoga on bivši kralj i da više ne vlada.

Iskreno rečeno, malo je teško, nakon što smo svjedoci intriga protiv ove nesrećne male zemlje koje traju već šest godina, da odustanemo od izraza ozlojeđenog protesta i ređanja činjenica i argumenata u opovrgavanju ovih optužbi, ali sa striktno pravne tačke gledišta, jedino što je važno jeste takozvana Narodna skupština. Ovaj skup sazvan je u novembru 1918. godine i održan je u Podgorici i proglasio je svrgavanje kralja Nikole i ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom. Kada se saznalo da je na sastanak pozvala srpska okupaciona vojska, onda nije potrebno ništa više reći, osim možda pomenuti da je Mirovni kongres odbio da prizna legitimitet postupka i sa dva svoja akta poništio je odluku u vezi sa ujedinjenjem Crne Gore sa Srbijom. Prvo, kada je u januaru 1919. godine Vrhovni savjet odbio zahtjev Srbije, na osnovu odluke takozvane Narodne skupštini, da predstavlja Crnu Goru, kao dio Srbije, na Mirovnoj konferenciji, Vrhovni savjet na taj način priznajući u principu pravo Crne Gore da ima delegata, potvrđuje da još smatra Crnu Goru nezavisnom i suverenom državom.

I drugo, kada u dopuni uz Memorandum Saveznika od 9. decembra 1919.godine, koji je potpisan od strane prvih delegata Velike Britanije, Francuske i Sjedinjenih Američkih Država, u članu 5 stoji:

„Pravo da kontroliše razvoj kompleksa rijeke Bojane će biti utvrđeno u Vijeću Lige naroda sa ovlašćenjem da povjeri radove Italiji ili srpsko-hrvatsko-slovenačkoj državi, pod odgovarajućim ograničenjima. Pretpostavlja se, u ovu svrhu, da će Crna Gora biti sastavni dio srpsko-hrvatsko-slovenačke države.“

Gornji odlomak jasno navodi da Mirovna konferencija ne smatra Crnu Goru kao dio Srbije (odnosno Jugoslavije), nego samo pretpostavlja da će ona to postati, naravno ako crnogorski narod to bude želio.

Pored toga, u junu 1919. godine, gospodin Ronald McNeill, član Parlamenta, postavio je pitanje u Donjem domu „da li je

Vlada Velike Britanije pokazala nepoštovanje prava Crne Gore priznanjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca?“ Britanska Vlada je odgovorila:

„Pitanje Crne Gore je sada pred Mirovnom konferencijom i shodno tome prava Crne Gore nisu ukinuta priznanjem jugoslovenske države.“

Stoga je očigledno da je svako pozivanje na „Bivšeg Kralja Crne Gore“ pogrešno i nepravedno, kao i da se formalno svrgavanje u srpskoj organizaciji u Podgorici u potpunosti može uzeti kao lažno, što je zaista nanijelo više štete Srbiji, razotkrivanjem njenih metoda i ambicija, nego Crnoj Gori.

Ali sada da na momenat razmotrimo striktno

Pravnu poziciju Crne Gore

Nema ničeg zamršenog niti komplikovanog s tim u vezi; može biti rečeno sasvim razumljivo i jasno, tako da ni „putnik“ ni „čovjek sa ulice“ ne budu u zabludi u vezi sa tim.

Pravna pozicija, u nekoliko jednostavnih riječi je sljedeća: Crna Gora je nezavisna suverena država i ima pravo na punu obnovu na osnovu njenih nedvosmislenih i neporecivih zakonskih prava. Ona je takođe uredno priznata saveznička država i u rat je ušla kao takva. Ona takođe ima pravo na sva svoja prava na osnovu mirovnih uslova i drugih svečanih obaveza na strani Velikih sila. Kralj Nikola je na čelu crnogorske države. Njegova ovlaštenja su definisana Ustavom, čiji osnov se ne razlikuje ni na koji način od osnova drugih ustavnih monarhija. On je napustio Crnu Goru u vrijeme invazije, kao što su i vladari Belgije i Srbije napustili svoje zemlje kada su bile napadnute od strane neprijatelja. Shodno tome, on ima pravo da se vrati u svoju zemlju, kao što su to uradili drugi vladari koji su, poput njega, bili u egzilu.

Velike sile, u čije je ime nastupala Francuska, napravile su grešku time što su spriječile odlazak Kralja, kao i hiljada

Crnogoraca u egzilu, iz Francuske. Postupajući na taj način, Velike sile su pružile Srbiji priliku da okupira Crnu Goru. Crnogorski narod ima pravo koje imaju i drugi narodi (Belgija, Srbija i dr) da odluče o sudbini svoje zemlje i svoje monarhije. Kralj Nikola, sa svoje strane, pristao je bezrezervno na slobodno izražavanje volje crnogorskog naroda. Njegova izjava dostavljena je Mirovnoj konferenciji još odavno.

Pravni status Crne Gore je stoga jasan i Kralj je čak otišao i korak dalje, iznijevši predlog da bi on pozdravio savezničku Komisiju koja bi kontrolisala crnogorske izbore, a takav predlog koji podrazumijeva slobodno samo-opredjeljenje naroda čini da svaka poteškoća u potpunosti nestaje. Niko nema pravo da unaprijed određuje odluku crnogorskog naroda, niti Strane sile imaju pravo da utiču na izražavanje volje crnogorskog naroda, pošto bi to bilo u suprotnosti sa univerzalnim pravom koje imaju svi narodi, a to je da sami uredе svoju sopstvenu budućnost. To bi predstavljalo gnusni napad na suverenitet jedne savezničke nezavisne države. Dužnost prema zvaničnoj Crnoj Gori, prema Kralju i prema Mirovnoj konferenciji, jeste obnoviti zemlju i omogućiti narodu da sami budu gospodari u svojoj zemlji i da donesu svoju sopstvenu odluku. Glas naroda MORA biti vrhovna obavezujuća odluka.

Nema jasnije i preciznije izjave koja se tiče zakonskih prava Crne Gore od one koja je data u Rezoluciji prezentiranoj gospodinu Lloyd George-u na posljednjoj sjednici od strane predstavnika delegacije koja se sastojala od članova Doma lordova i Donjeg doma, a koja glasi kako slijedi:

„da, s obzirom na izuzetno hrabre usluge koje je pružila Crna Gora – najmanja od naših Saveznika – i na teške gubitke koje je pretrpjela, njen narod ima puno pravo da odredi buduću formu Vlade; da je, stoga, neophodno da Parlament bude izabran na osnovu crnogorskog ustava, da se o ovom pitanju odluči putem slobodnog glasanja koje bi se osiguralo

povlačenjem svih srpskih trupa i zvaničnika koji sada okupiraju ovu zemlju; i da se samo na takav način konačne garancije koje su dale Velike sile mogu ispuniti i principi za koje su se Saveznici borili odbraniti u slučaju suverene države Crne Gore.“

Shodno tome, ovo pitanje pretvara se u odluku koja se tiče

Formule o samoopredjeljenju

I to predstavlja osnovni problem cjelokupne situacije i vidjećemo da li će se, nakon šestogodišnjeg odlaganja, stići do odluke na osnovu proste pravde ili će se nepravde iz prošlosti ovjekovječiti.

Postoje samo dva metoda po kojima se crnogorskom narodu može omogućiti da izrazi svoje želje. Prvi je putem izbora za crnogorski Parlament, prema Ustavu zemlje (opšte pravo glasa) i u svjetlu svih okolnosti konkretnog slučaja, to bi se moglo uraditi sasvim lako i jednostavno, pod nadzorom savezničke Komisije. Ako Velike sile, iz nekog razloga, ne namjeravaju da poštuju najelementarniji princip međunarodnog prava, i njihove najsvečanije obaveze za obnovu Crne Gore, i da poštuju njen suverenitet, onda ostaje samo jedan metod, a to je da se Crnoj Gori, savezničkoj i suverenoj zemlji, odobri plebiscit, a to je metod koji je primijenjen na neprijateljske provincije Schoswig i Silesia; treći metod za ispitivanja volje naroda ne postoji.

Stoga je sasvim jasno da prvi korak koji treba preduzeti mora biti

Evakuacija iz Crne Gore

od strane Srbije, odnosno povlačenje svih srpskih civilnih i vojnih vlasti, kao u slučaju Radgisbourg-a i drugih mjesta. To je

predložila britanska Vlada, a odluka je donesena prije Ambasadorske konferencije u Parizu, 12. marta 1920. god. (Rumunija je na isti način prisiljena da se povuče iz Mađarske). Bezbjedan povratak trebalo je da bude garantovan Crnogorcima koji su našli utočište u Italiji i Albaniji, kao i svima koji su bili zatvoreni, internirani, ili su bili prisilno uzeti u vojsku od strane Srbijanaca. Jedna međunarodna komisija trebalo je da obavi pripreme (kao u slučaju Schloswig i Silesia) i da zemlju okupiraju trupe Velikih sila.

Samo na takav način, na osnovu Ustava, mogu se održati izbori. Na koji drugi način se može utvrditi volja crnogorskog naroda? Pravo, bilo da se radi o ustavnom ili međunarodnom, ne poznaje nijedno drugo rješenje i sve drugo predstavljalo bi grubo kršenje pravde.

Isti argument pruža odgovor onima koji tvrde da Crnogorci žele da budu pripojeni / anektirani Srbiji. O ovome se ne može suditi samo ovlaš. Ostaje na narodu da se izjasni u tom smislu. Međutim, kako oni mogu obznaniti svoju volju, ako im zemlja čak nije ni vraćena? Kako se mogu slobodno izjasniti i bez straha od represalija /odmazde, dok je Crna Gora okupirana od strane vojske zainteresovane zemlje poput Srbije? Stoga, evakuacija Srbije iz Crne Gore predstavlja „conditio sine qua non“ za pravedno i jedino rješenje crnogorskog pitanja. Sve ovo činilo bi se sasvim jednostavnim i jasnim, ali tu postoji izvjesna

Sjenka na pomolu rješenja

Koja se sastoji od sljedećeg: Lord Curzon, u jednoj od svojih posljednjih izjava na tu temu, upotrebio je sljedeće riječi, i rekao: „Mislim da Crnoj Gori treba barem pružiti priliku, koja će joj sada biti prezentirana zajedno sa Jugoslovenima kako bi dobila svoj dio, ako ona to želi, u stvaranju velike jugoslovenske države.“

Šta lord tačno misli reći ovim izjavom, da li treba da je shvatimo tako da on već smatra Crnu Goru kao nezavisni dio

Jugoslavije? Da li Njegovo Lordstvo priznaje Crnu Goru kao suverenu i nezavisnu državu i da ona sama može učestvovati na ustavotvornoj Skupštini Jugoslavije kada, slobodno izraženom voljom njenog naroda, postane dio jugoslovenske države? Ako to nije tako, i ako lord Curzon ostaje pri tome da Crnu Goru treba smatrati dijelom Srbije i da je stoga, kao takva, obavezna da učestvuje na ustavotvornoj Skupštini jugoslovenske države, onda sve što se može reći jeste da se rješavanje Crne Gore mora odlučiti putem metoda koji je bez presedana u istoriji.

S druge strane, plemeniti grof, tokom svog govora, nije naveo ni jednu jedinu činjenicu da ukaže na koji način bi predstavnici Crne Gore mogli učestvovati na ustavotvornoj Skupštini Jugoslavije, koja je sasvim druga suverena i nezavisna država, ili na koji način bi Velike sile mogle utvrditi da treba crnogorski narod prebaciti iz predmeta (koji se tiču) kralja Nikole u predmete srpskog kralja Petra?

Pomalo je teško pratiti lorda Curzon-a; u istom govoru, on je rekao: „Ja ne izražavam bilo kakvo mišljenje o tome šta bi mogao biti stav naroda Crne Gore prema njihovom Kralju, zato što ja to ne znam“, kada plemeniti grof ne zna da li narod Crne Gore želi da mu se vrati njegov Kralj ili ne, očigledno je da on ne može znati ni da li crnogorski narod za svog vladara želi kralja Petra od Srbije.

Takav jedan projekat, kao što je uključenje Crne Gore u jugoslovensku ustavotvornu skupštinu, predstavlja jedno nemoguće rješenje o kome se ne može razmišljati, jer bi po tom planu, izbore za suštinski crnogorsku ustavotvornu skupštinu trebalo da sprovedu srpske vlasti tokom njihove okupacije ove zemlje; pored toga, predstavnici crnogorskog naroda u jugoslovenskoj ustavotvornoj Skupštini, trebalo bi da budu izabrani pod uticajem i nadzorom srpskih okupacionih vlasti, te shodno tome oni ne bi bili izraz slobodne volje crnogorskog naroda, zato što makar polovina crnogorskog naroda, oni koji su internirani,

zatvoreni i regrutovani od strane Srba, kao i oni koji su pobjegli pred srpskim terorom, ne bi učestvovali na izborima. Zatim, kakve bi se garancije mogle dati da srpske vlasti u Crnoj Gori neće ponovo primijeniti iste taktike kojima su sazvali nezakonitu Narodnu skupštinu u Podgorici, u novembru 1918. godine.

Svrha ovog članka nije da opiše vladavinu terora koju je Srbija uvela u Crnoj Gori, naročito nakon javnog priznanja lorda Curzon-a u Domu lordova da izvještaj o istrazi grofa de Salis-a ne može biti objavljen zato što se plaši da bi svjedoci grofa de Salis-a, koji su mu dali te informacije, mogli pretrpjeti ozbiljne posljedice (čak i smrtne) zbog objavljivanja tih informacija!

Nakon takve izjave, jasno je da ne postoje garancije za slobodno izražavanje volje crnogorskog naroda pod nemilosrdnom/surovom srpskom okupacijom.

Konačna odluka o Crnoj Gori

U zaključku, kakvi su izgledi za slobodnu odluku crnogorskog naroda? Teško je to reći o narodu koji je toliko dugo držan bez valjanog izražavanja, i od koga su jedini izvještaji stizali od pojedinaca „lično sprovedenih“ kroz zemlju, ili koji su pro-srpski orjentisani i sljedbenici jedne ili druge strane. „Propaganda“ na Balkanu je čudan posao i Balkanci nikada nijesu bili „dom istine“; postoji nesumnjivo određeni dio, svakako mali, onih koji su za republikansku formu Vlade; partija/strana za Kralja je vjerovatno jača nego prije srpske okupacije, ali koliko je jaka, nemoguće je reći; postoji nekoliko njih, i to samo onih koje Srbija plaća, koji žele da vide da se crnogorska nacija jednostavni stopi u naciju Srbije, ali svi oni koji žele da vide sklad na Balkanu, priznaće da Crna Gora, ukoliko zadrži svoju slobodu kao država, ne smije, za svoje dobro, ostati izvan prave jugoslovenske federacije, bliskog

autentičnog saveza svih jugoslovenskih država, povezanih zajedno u prijateljstvu i jednistvu, ali koji jedni drugima priznaju jednaku slobodu i individualna prava; ovakav ishod nikada ne bi uzrokovao nepravde, terorizam ili zlo, i samo može za rezultat imati slobodno samo-opredjeljenje samih naroda“¹⁰.

Priredio: **Novak Adžić**

¹⁰ Tekst je u originalu na engleskom jeziku. „The legal status of Montenegro“ by Alex. Devine, 23. Nov. 1920: Publ. *MONENEGRO, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, Volume 2: 1880-1920, Edited by Beitullah Destani, Archive editions, 2001, Document 43, p. 879-886. Po prvi put se sada objavljuje u našoj istoriografiji. Prijevod sa engleskog uradila je Snežana Đuverović, prof. engleskog jezika i književnosti.

CRNOGORSKA VOJNA ELITA U JNA 1943-1992 (2)

Srđa Martinović

The price of military profession in the hierarchy of the traditionally warrior society of Montenegro remained high during the Second World War and afterward. The Yugoslav People's Army was created on the foundations of the People's Liberation Army and partisan brigades, and formally it seized existing in 1992. First military officers were appointed in 1943. In the period 1943-1992 in the Yugoslav People's Army there were 197 Montenegrin generals, 167 of whom fought in the Second World War. The Montenegrin generals were educated mainly in the national military-training institutions; some of them received education at prestigious military academies of the Soviet Union, whereas others in the USA, France and Bulgaria.

Pero Lalović, general-potpukovnik. Rođen je 16. marta 1916. godine u selu Straševina kod Nikšića u porodici Draga Lalovića. Gimnaziju je učio u Nikšiću u kojoj se i opredijelio za revolucionarni pokret. U Beogradu je studirao Pravni fakultet na kojem je i bio aktivista u naprednom studentskom pokretu. Član KPJ postao je 1938. godine. Osuđivan je od Suda za zaštitu države. Prilikom organizovanja ustanka u svojoj opštini bio je jedan od organizatora, tada je bio i sekretar ćelije KPJ, a zatim komesar i zamjenik komesara bataljona u nikšićkom NOPO i zamjenik komesara komskog NOP odreda. Na dan formiranja 5. proleterske crnogorske brigade bio je zamjenik komesara 1. bataljona, a zatim rukovodilac politodjela 5. dalmatinske brigade od marta do aprila 1943. godine, rukovodilac politodjela

28. slavonske divizije od aprila do novembra 1944. godine. Politički komesar divizije bio je od decembra 1944. godine do kraja rata. Nakon rata bio je politički komesar divizije garde JA, vojni izaslanik u Francuskoj i dr. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1976. godine. Umro je 1996. godine

Božo Lazarević, general pukovnik.

Rođen je 15. aprila 1909. godine, u Maloj Stijeni, Piperi kod Podgorice u porodici Sava Lazarevića. Kao gimnazijalac aktivno je učestvovao u akcijama revolucionarnog omladinskog pokreta kada je postao član SKOJ-a. Vojnu akademiju završio je 1932. godine kada je stupio u vazduhoplovstvo, nakon čega je dobio zvanje izviđača i vojnog pilota. Nakon što je 1939. godine u vojsci organizovana prva partijska ćelija on je bio njen član. Nekoliko puta se sastajao sa generalnim sekretarom CK KPJ, Titom i obezbjeđivao je njegovo ilegalno kretanja. U toku Aprilskog rata bio je kapetan pilot i učestvovao je u napadima na njemački aerodrom, bombardovao je prugu Maribor – Grac, a učestvovao je i u poznatom napadu na Pečuj i Segedin u kome je poginulo preko 80% posade. Izbjegao je zarobljavanje i uspio je da se povuče u svoj rodni kraj Pipere i tu se povezao sa partijskom organizacijom, a od Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru bio je zadužen da u tom kraju vodi vojnu obuku, organizuje jedinice i prikuplja oružje. Kao komandant Veljebrdskog sektora vršio je prve napade kada je počeo ustanak. Istakao se u mnogim borbama, a posebno prilikom napada na italijansku kolonu oktobra 1942. godine kada su uništena 42 neprijateljska kamiona. U periodu od juna 1942. godine radio je na ponovnom okupljanju boraca i stvaranju

jedinica. U aprilu 1943. godine bio je komandant Zetskog odre-
da, a jedno vrijeme je bio i komandant Krajiške grupe jedinica a
zatim načelnik štaba 3. divizije. Kada je u martu 1944. godine
Vrhovni štab okupio vazduhoplovce određen je za člana vojne
misije u Velikoj Britaniji u kom svojstvu je i obavljao važne
zadatke u Italiji i sjevernoj Africi. Od početka januara 1945.
godine bio je komandant 42. jurišne divizije a 17. januara kada
su ove novoformirane vazduhoplovne jedinice otpočele dejstva
na frontu postavljen je za komandanta grupe vazduhoplovnih
divizija. Nakon rata vršio je brojne najviše funkcije u Ratnom
vazduhoplovstvu i protivvazdušnoj odbrani. Za narodnog heroja
proglašen je 27. novembra 1953. godine. Penzionisan je 31.
decembra 1964. godine u činu general-pukovnika JNA.
Preminuo je u Beogradu 23. decembra 2007. godine. Sahranjen
je u Aleji narodnih heroja na Novom groblju.

Živorad Lazarević, general-major. Rođen je 1927. godine u
Stijeni Piperskoj kod Podgorice. Prije Drugog svjetskog rata bio
je đak gimnazije. U NOR-u je bio od 1943. godine, a član KPJ
postao je 1945. godine. Nakon rata bio je politički komesar
puka, zatim je vršio više dužnosti u Generalštabu JNA, potom je
bio načelnik štaba i komandant vojnog područja. Završio je Višu
vojnu akademiju i Ratnu školu JNA. Umro je 2013. godine.

Danilo Lekić, general-pukovnik.
Rođen je 23. juna 1913. godine u
porodici Blagoja Lekića. Filozofski
fakultet je završio u Skoplju, đe je bio
jedan od organizatora studentskog
pokreta. Od 1935. godine je član KPJ,
a 1937. godine je kao dobrovoljac
otišao da se bori u Španiji. U repub-
likanskoj vojsci bio je na dužnosti

komesara bataljona i komandanta Podoficirske škole u bazi internacionalnih brigade. Nakon poraza republikanske Španije zatvoren je u koncentracioni logor u Francuskoj. Bio je sekretar partijske ćelije grupe španskih boraca koja je maja 1941. godine napuštala logor u Francuskoj i otišla na rad u Njemačku. Iz logora u Njemačkoj je pobjegao i jula 1941. godine uz pomoć partijskih veza stigao je u Zagreb. CK KPJ ga raspoređuje na rad u Srbiju, a zatim je bio vojni rukovodilac u 1. proleterskoj brigadi i u vojvođanskim jedinicama. Od marta do oktobra 1942. godine bio je zamjenik komandanta brigade, a od početka novembra 1942. do jula 1943. godine bio je komandant brigade. Avgusta 1941. godine je, kao iskusan oficir i politički radnik, postavljen za političkog komesara Mačvanskog partizanskog odreda. Sve do marta 1942. godine ratovao je u Srbiji, učestvovao je u borbama kod Šapca, na Ceru i u I ofanzivi. U marta 1942. godine postao je zamjenik komandanta 1. proleterske udarne brigade, a od novembra i njen komandant. Kao komandant, uspješno je vodio brigadu u borbama za Jajce, Kotor Varoš, Teslić i druga mjesta u Bosni, krajem 1942. i početkom 1943. godine. Sa brigadom je aktivno učestvovao u Četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Imao je ključnu ulogu u bici na Sutjesci kada je 10. juna u ranim jutarnjim časovima nakon njegovog govora 1. proleterska brigada probila neprijateljski obruč i pregazila borbenu grupu Höhne. Od dana formiranja do sredine novembra 1944. godine komandant je korpusa i upućen je na školovanje u SSSR. Iz rata je izašao sa činom generala-lajtnanta. Od 1959. godine je u diplomatskoj službi i inostranim poslovima SFRJ, predsjednik je Komisije Predsjedništva SKJ za narodnu odbranu. Poslije oslobođenja zemlje do 1957. godine bio je na raznim funkcijama u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Od 1957. do 1969. godine bio je u diplomatskoj službi – ambasador FNRJ u Brazilu, šef misije SFRJ u OUN-u, pomoćnik državnog sekretara za inostrane poslove i ambasador SFRJ u Egiptu. Za narodnog heroja

proglašen je 20. decembra 1951. godine. Umro je 3. oktobra 1986. godine. Po ličnoj želji je sahranjen u rodnim Kraljama, kod Andrijevice.

Nikola Lekić, general-potpukovnik, rođen je 19. decembra 1919. godine u porodici Blagoja Lekića. U beranskoj gimnaziji stupio je u omladinski pokret. Studirao je u Beogradu na Pravnom fakultetu. Prilikom izbijanja ustanka uhapšen je od pripadnika NDH u Prijepolju. Godine 1941. godine stupio je u Mileševsku partizansku četu. Član KPJ je od 1942. godine. Na dan formiranja 3. proleterske sandžačke brigade bio je borac, a zatim komesar čete. U prvoj polovini 1943. godine u 1. proleterskoj brigadi bio je zamjenik obavještajnog oficira brigade, a zatim je bio na rukovodećim obavještajnim dužnostima u vojvođanskim jedinicama. Od dana formiranja do jula 1944. godine bio je obavještajni oficir 16. vojvođanske divizije. Od formiranja radi u OZN-i, ubrzo je postavljen za šefa OZN-e Glavnog štaba za Vojvodinu. Nakon ove funkcije postavljen je za pomoćnika načelnika OZN-e Treće armije. Na toj funkciji zatekao ga je kraj rata. Nakon rata završio je Višu vojnu vazduhoplovnu akademiju sa odličnim uspjehom i stekao zvanje pilota, a završio je i kurs operatike. Nalazio se prvo na dužnosti komandanta eskadrile, zatim komandanta vazduhoplovnog puka, pa divizije. Potom je bio načelnik odjeljenja avijacije u Komandi Ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane. Po prijemu prvih partija mlaznih aviona sejbr F-86E, 31. jula 1956. godine, kao komandant 44. vazduhoplovne divizije u činu pukovnik sa avionom F-86E dostigao je visinu od 15.000 metara i započeo je obrušavanje velikom brzinom nakon čega je probio zvučni zid

iznad batajničkog aerodroma čime je postao prvi domaći pilot koji je letio brže od zvuka. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1977. godine. Umro je 1994. godine.

Vuko Lepetić general-major. Rođen je 19. avgusta 1880. godine¹ u Mokrinama kod Herceg Novog u porodici državnoga preduzimača radova Miloša Lepetića² i majke Mare. Osnovnu školu završio je u rodnome mjestu, a završio je i gimnaziju na Cetinju školske 1895/96. godine. Nakon završene gimnazije, kao stipendista crnogorske Vlade odlazi na studije u Bugarsku 1898. godine. Tokom

studija na vojnim školama vanredno je dvije godine studirao pravo. Završio je Vojno učilište, smjer artiljerija u Sofiji 1903. godine s dopunskim kursevima, kad je proizveden u čin artiljerijskoga potporučnika. U cilju sticanja praktičnih znanja nakon školovanja ostao je godinu dana na službi u bugarskoj vojsci. Od 17. januara do 8. februara 1903. godine bio je prekomandovan na dužnosti na Vojnom učilištu.³ Kao vodni artiljerijski oficir od 8. februara 1903. do 8. februara 1904. godine službovao je u 37. četi Šumenskoga gradskog bataljona bugarske vojske. U Bugarskoj je sklopio brak s Bugarkom Marom Genišev

¹ DACG, Ministarstvo vojno 54, Konduit liste oficira (službenički listovi) 1900–1912 sadrži listova 49, II–7; Prema drugim podacima, rođen je 1881. godine istog datuma: Bjelajac, Mile: *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2004, str. 195.

² Miloš Lepetić bio je državni preduzimač koji je izvodio radove na Vladinu domu na Cetinju po nalogu knjaza Nikole Petrovića, crkvi u Bajicama i drugim objektima (prim. autora).

³ DACG, Ministarstvo vojno 54, Konduit liste oficira (službenički listovi) 1900–1912 sadrži listova 49, II–7.

iz Trnova. Iz Bugarske se vratio u Crnu Goru krajem februara 1904. godine kad je primljen u crnogorsku vojsku, a 11. marta iste godine unaprijeđen je u čin poručnika crnogorske vojske, kad je i stupio na dužnost pomoćnika šefa Tehničkoga odsjeka u Ministarstvu vojnom.⁴ Od februara do jula 1906. godine vršio je dužnost zastupnika komandanta gradske artiljerije na Cetinju. Školske 1905/06 bio je predavač na Pješadijskoj vojnoj školi na Cetinju, na kojoj je držao nastavu iz predmeta Nauka o oružju. U tome periodu obavljao je i dužnost komandira haubične baterije 1906. godine i zastupnika komandanta grupe opsadne baterije. Od 6. januara 1907. godine postavljen je za šefa strojnoga odsjeka Artiljerijskoga odjeljenja u Ministarstvu vojnom.⁵ U čin kapetana crnogorske vojske unaprijeđen je 5. januara 1907. godine. Iz političkih razloga juna 1907. godine otpušten je iz crnogorske vojske,⁶ nakon čega odlazi u Sofiju, da bi ubrzo bio primljen u bugarsku vojsku kao oficir. U bugarskoj vojsci je od decembra 1907. godine do septembra 1912. godine bio komandir voda. U čin kapetana I klase bugarske vojske proizveden je 1910. godine.⁷ U bugarskoj vojsci su ga zatekli ratovi 1912–18. godine, u kojima je učestvovao kao oficir u bugarskoj vojsci na raznim artiljerijskim dužnostima. U periodu 1912–1913. godine bio je komandir baterije Sofijskoga teškog puka.⁸ U periodu od 1913. do 1915. godine u toku Drugoga balkanskog rata i Prvoga svjetskog rata službovao je kao komandir baterije u 4. artiljerijskom puku. Potom je od 1915. godine do oktobra 1918. godine službovao na dužnostima u dopunskim jedinicama u Sofiji, prvo kao komandir baterije, a kasnije kao komandir divizionu.⁹ U čin majora u bugarskoj vojsci unaprijeđen je 1917.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ Grupa autora, *Srpski biografski rečnik*, Novi Sad, str. 583.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

godine. Pred kraj Prvoga svjetskog rata, oktobra 1918. godine, bio je komandant divizionu 1. teškog puka. Na toj dužnosti ostao je do aprila 1919. godine. U čin potpukovnika u bugarskoj vojsci unaprijeđen je 1919. godine.¹⁰ Od aprila do septembra 1919. godine bio je na službi u Artiljerijskog školi gađanja.¹¹

Nakon kraja Prvoga svjetskog rata vratio se u novoformiranu Kraljevinu SHS, kad je s obzirom na to da je učestvovao u redovima bugarske vojske obuhvaćen amnestijom i oktobra 1920. godine preveden u Vojsku Kraljevine SHS. Od 7. novembra 1920. do 21. marta 1921. godine bio je u štabu 1. puka Tvrdavske artiljerije.¹² Od 21. marta 1921. do 1. novembra 1924. godine bio je komandant 1. divizionu Prvoga puka teške artiljerije. Od 1. novembra 1924. godine postavljen je za komandanta artiljerijskoga puka 1. armijske oblasti. U čin pukovnika unaprijeđen je 14. oktobra 1924. godine.¹³ Niži kurs Artiljerije škole gađanja završio je 1923. godine.¹⁴ Od 27. aprila 1926. do 20. septembra 1928. godine bio je komandant 12. artiljerijskoga puka. Od 20. septembra 1928. do 23. maja 1932. godine bio je komandant 9. artiljerijskog puka. Viši tečaj Škole gađanja završio je 1929. godine.¹⁵ Od 23. maja 1932. komandant 1. artiljerijskog puka, pa komandant artiljerije Dunavske divizijske oblasti u Beogradu. U čin artiljerijskoga brigadnog generala unaprijeđen je 6. septembra 1934. godine.¹⁶ Od 20. marta 1938. godine bio je komandant artiljerije u štabu 1. armijske oblasti. Penzionisan je po sopstvenoj molbi 23. oktobra 1940. godine.¹⁷

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

¹² Bjelajac, Mile: *n. d.*, str. 195.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Grupa autora, *Srpski biografski rečnik*, Novi Sad, str. 583.

¹⁶ Bjelajac, Mile: *n. d.*, str. 195.

¹⁷ Isto.

U Aprilskome ratu 1941. godine ponovo je aktiviran i postavljen za načelnika artiljerije 1. armije. Po slomu Jugoslavije 17. aprila 1941. godine uhapšen je i interniran u logor u Osnabriku u Njemačkoj, u kojem je ostao do oslobođenja 1945. godine. U logoru je pripadao jednoj manjoj grupi generala koja je bila naklonjena Narodnooslobodilačkome pokretu.¹⁸ Po oslobođenju iz logora vraća se u Jugoslaviju kad je zajedno s još šest generala primljen u JNA kao general-major. U JNA bio je komandant Artiljerijske oficirske škole u periodu 1945–1946. godine, a od 1946. do 1947. godine komandant Vojnoga učilišta zemaljske artiljerije JA.¹⁹ Između ostaloga, odlikovan je Ordenom Danila I za nezavisnost V stepena (22. jula 1906), Zlatnom medaljom za revnost (23. oktobra 1906), Ordenom Belog orla IV stepena, dobio je dva bugarska odlikovanja itd. U službi nije kažnjavao, ni sudski ni disciplinski. Govorio je bugarski, koristio se ruskim, a čitao je na francuskom jeziku.²⁰ Preminuo je u Beogradu 7. jula 1971. godine. Zasnovaio je brak s Marom Geniševom (1884–1936) iz Trnova s kojom je imao sina Mihaila, pomorskoga oficira, i kćerku Jelenu, udatu 1928. godine za poručnika Maksimilijana F. Makovica.²¹

¹⁸ Isto, str. 72 i 111; Iako se u većem broju članaka navodi da general Lepetić nije potpisao „Nimberšku izjavu“ od novembra 1941. godine, Mile Bjelajac na str. 111 citirane knjige komentariše da je netačno naknadno navođenje u poslijeratnoj literaturi da Vuko Lepetić nije potpisao izjavu. Smatramo da je ta primjedba dr Mila Bjelajca, kao dobroga poznavaoa tih okolnosti, tačna. Bez obzira na navedeno, nesporno je opredjeljenje generala Lepetića Narodnooslobodilačkome pokretu što se potvrđuje njegovim angažmanom u JNA (prim. autora).

¹⁹ Grupa autora, *Srpski biografski rečnik*, Novi Sad, str. 583.

²⁰ DACG, Ministarstvo vojno 54, Konduit liste oficira (službenički listovi) 1900–1912 sadrži listova 49, II–7.

²¹ Bjelajac, Mile: *n. d.*, str. 195.

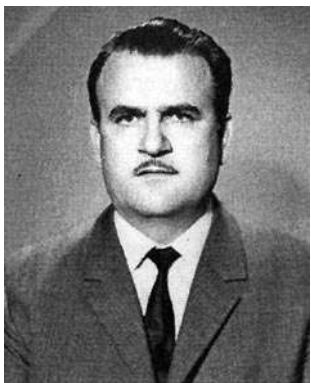

Blažo Lompar, general-pukovnik.

Rođen je 24. marta 1912. godine na Bokovu kod Cetinja u porodici Iva Lompara. Gimnaziju je završio na Cetinju u kojoj se opredijelio za revolucionarni pokret. Završio je Pravni fakultet u Beogradu na kojem je bio aktivan u studentskom pokretu i postao advokatski pripravnik. Rano se opredijelio za revolucionarni pokret, član SKOJ postao je 1936. godine, a 1939. godine je postao član KPJ. Zbog revolucionarne aktivnosti više puta je hapšen. Bio je instruktor Mjesnog komiteta KPJ Beograd za rad u tekstilnoj industriji i u selima oko Avale. Bio je potpredsjednik Združene omladine Jugoslavije. Završio je i Školu rezervnih oficira. Radio je na pripremi Trinaestojulskog ustanka 1941. godine, bio je sekretar opštinskog biroa ćelija, potom komesar bataljona i zamjenik komesara udarnog bataljona u Lovćenskom odredu. Od 17. juna 1942. godine postao je zamjenik komesara 1. bataljona, potom pukovodilac politodjela 2. i 4. krajiške brigade, zatim komesar 66. primorsko-goranske i 3. kordunaške brigade. Potom je bio rukovodilac politodjela 8. kordunaške divizije, a od decembra 1944. godine komesar Južne operativne grupe divizija i na kraju rata komesar 2. armije. Završio je Višu vojnu akademiju JNA i Kurs operatike JNA. Nakon rata bio je glavni instruktor u Političkoj upravi JNA, politički komesar 1. vojne oblasti, potom politički komesar Više vojne akademije, zamjenik komandanta armijske oblasti, komandant korpusa i dr. Unaprijeđen je u čin general-pukovnika. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1972. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine, a odlikovan je ORZ, Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem, Ordenom zasluga za narod sa

zlatnom zvijezdom i dr. Preminuo je u januaru 1985. godine. Imao je godinu dana mlađeg brata Dušana koji je takođe učesnik NOP-a i nosilac spomenice.

Đuro Lončarević, general-pukovnik. Rođen je 16. aprila 1920. godine u Gusinju u porodici Maksima Lončarevića. Osnovnu školu je završio u Gusinju, a gimnaziju je učio u Beranama, Bijelom Polju i Peći. U petom razredu gimnazije uključen je u revolucionarne aktivnosti i rukovodi đачkim grupama koje su neformalno bile organizacije SKOJ-a. U novembru 1939. godine postao je i zvanično član KPJ. Nakon kapitulacije 1941. godine radi na pripremama za ustanak. U sastavu Komskog bataljona učestvuje u borbi za Pljevlja 01. decembra 1941. godine. Od decembra 1941. godine do maja 1945. godine učestvuje u borbama širom Jugoslavije. U 1. proleterskoj bio je zamjenik političkog komesara 2. bataljona. Za zamjenika komesara 3. krajiške proleterske brigade imenovan je 1942. godine, 1944. godine bio je politički komesar 1. jugoslovenske brigade formirane u SSSR-u, a zatim politički komesar 14. srpskog korpusa NOVJ. Tri puta je ranjavan. U poslijeratnom periodu obavljao je mnoge visoke i odgovorne dužnosti. Bio je politički komesar Jugoslovenske ratne mornarice, politički komesar Beogradske armijske oblasti, načelnik uprave za MPV, načelnik sekretarijata Savjeta za narodnu odbranu, komandant armije i dr. Imao je i istaknute partijske funkcije. Završio je Višu vojnu akademiju JNA i školu operatike. Kao general-pukovnik bio je načelnik Centra visokih vojnih škola u Beogradu. Dobio je mnoga priznanja i visoka odlikovanja. Za narodnog heroja proglašen je 29. novembra 1953. godine. Umro je 1987. godine.

Milutin Lutovac, general-major.

Rođen je 08. septembra 1924. godine u selu Daspiće, kod Berana. Osnovnu školu završio je 1940. godine, a realnu gimnaziju 1942. godine. Od 13. jula 1941. godine do 09. maja 1945. godine bio je učesnik NOR-a, od borca preko komandira odjeljenja i vodnog delegata do komesara baterije. U SKOJ je primljen 1944. godine. Završio je Višu vojnu akademiju i Ratnu školu JNA. Unaprijeđen je u čin zastavnika 1944. godine, poručnika 01. jula 1945. godine, u čin kapetana 09. septembra 1947. godine, u majora 01. oktobra 1952. godine, potpukovnika 22. decembra 1956. godine, pukovnika 22. decembra 1962. godine i general-majora 22. decembra 1974. godine. U JNA je vršio razne dužnosti, bio je pomoćnik načelnika za omladinski rad u diviziji u Kamniku, Kranju i Sisku, četni komandir u Zagrebu, nastavnik školskog Nastavnog centra OJ JNA u Banja Luci, nastavnik u katedri VVA JNA u Beogradu, pomoćnik načelnika Odsjeka za pravila u upravi OJ u Beogradu, načelnik odeljenja u upravi OJ GŠ JNA u Beogradu. Potom je bio komandant oklopne brigade u Nišu, komandant pješadijske divizije u Bitolju, načelnik odeljenja u 1. upravi GŠ JNA u Beogradu, načelnik katedre RiK ŠNO u Beogradu, načelnik katedre taktike KŠA KoV u Beogradu. Nosilac je brojnih odlikovanja među kojima: Ordena za hrabrost, Ordena zaslugu za narod III stepena, Ordena bratstva i jedinstva II stepena, Ordena za vojne zasluge III stepena, Ordena narodne armije sa zlatnom zvijezdom, Ordena za vojne zasluge sa zlatnim mačevima, Ordena za vojne zasluge I stepena, Ordena jugoslovenske zvijezde sa zlatnim vijencem. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1981. godine. Preminuo je 1997. godine.

Gligorije Mandić general-potpukovnik. Rođen je 17. aprila 1912. godine u selu Kameno kod Herceg Novog u porodici Vida Mandića. Osnovnu školu je završio u rodnom mestu, a nižu gimnaziju u Herceg Novom. Potom je 1928. godine upisao Mašinsku školu mornarice. Nakon završene mašinske škole, od 1931. do 1937. godine je bio na službi u Kraljevskoj jugoslovenskoj ratnoj mornarici u činu narednika. Za vrijeme službovanja, priključio se revolucionarnom radničkom pokretu i 1935. godine postao član tada ilegalne Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Septembra 1935. godine, zajedno sa svojim kolegama Leskovarom, Rojićem, Jevremovićem i Čavorom, formirao je ilegalnu partijsku ćeliju u Tivtu. U decembru iste godine su svi bili otkriveni i uhapšeni. Do avgusta 1937. godine nalazili su se u istražnim zatvorima u Šibeniku i Sarajevu, a na suđenju u Šibeniku su oslobođeni zbog nedostatka dokaza. I pored oslobađajuće presude, svi su bili otpušteni iz mornarice. Poslije napuštanja vojske, otišao je u Beograd u kojem je od 1937. do decembra 1940. godine radio kao mašinista. Tada je aktivno politički djelovao u Savezu mašinstva Jugoslavije, prvo kao član, a od septembra 1939. godine kao sekretar Saveza. U decembru 1940. godine bio je mobilisan u rezervu i upućen u Kumbor, u Boku Kotorsku, đe ga je zatekao početak Aprilskog rata, kao i kapitulacija Jugoslovenske vojske u aprilu 1941. godine.

Nakon okupacije Jugoslavije izbjegao je zarobljavanje i vratio se u rodni kraj i odmah uključio u rad partijske organizacije u Herceg Novom. Juna 1941. godine, kada je formiran Mjesni komitet KPJ za Herceg Novi, ušao je u njegov sastav i dobio

zaduženje za vojni sektor. U sklopu priprema za ustanak, on je radio na prikupljanju i sakrivanju oružja, formiranju gerilskih odreda, njihovoj vojno-političkoj pripremi i dr. U toku Trinaestojulskog ustanka, bio je imenovan za političkog komesara Primorske čete. Kada je, u novembru 1941. godine, formiran Orjenski partizanski bataljon, koji se nalazio u sastavu Nikšićkog partizanskog odreda, određen je za zamjenika komandanta. Poslije bitke na Ceroviku, 7. decembra 1941. godine, kada je teško ranjen komandant Orjenskog bataljona Mirko Matković, kao njegov zamjenik preuzeo je komandu nad ovim bataljonom. Marta 1942. godine je prebačen na područje Kolašina, đe je preuzeo dužnost komandanta Prvog udarnog crnogorskog bataljona, čiji je zadatak bio borba protiv četnika na ovom području. Sa ovom jedinicom vodio je višemjesečne borbe, tada najteže u Crnoj Gori. Potom je kratko vreme vršio dužnost komandanta Komskog partizanskog odreda. Prilikom formiranja 5. proleterske crnogorske udarne brigade, 12. juna 1942. godine bio je određen za komandanta njenog 2. bataljona, a u jesen iste godine za zamjenika komandanta brigade Save Kovačevića. Krajem decembra 1942. godine, odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ, bio je imenovan za komandanta 1. dalmatinske udarne brigade. Ovom brigadom je komandovao u borbama u centralnoj Bosni, kao i tokom IV i V neprijateljske ofanzive, na Neretvi i Sutjesci. Njegova brigada se istakla u oslobađanju Prozora, u protivudaru kod Gornjeg Vakufa, kao i u borbama na Durmitoru i Sutjesci. Poslije V neprijateljske ofanzive i prodora partizanskih snaga u istočnu Bosnu, jula 1943. godine formirana je 17. istočnobosanska udarna divizija, za čijeg je komandanta odlukom Vrhovnog štaba bio postavljen Gligo Mandić. U toku 1943. i 1944. godine, divizija je učestvovala u borbama na teritoriji istočne Bosne i Sandžaka, kao i u Crnoj Gori i Srbiji. Naročito teške borbe vodila je u jesen i zimu 1943/44. u istočnoj Bosni, u Andrijevičkoj operaciji 1944, i u

operacijama za oslobođenje Srbije. U tom periodu pored niza manjih naselja jedinice ove divizije su u Bosni i Hercegovini učestvovala u oslobođenju Bijeljine, Gradačaca, Modriče, Tuzle, Vareša, Sokolca, Čajniča, a u Srbiji su učestvovala u oslobođenju Brusa, Aleksandrovca, Gornjeg Milanovca, Kragujevca, Čačka, Užica i Kosjerića. Januara 1945. godine, postavljen je za komandanta 12. vojvođanskog korpusa.

Nakon oslobođenja Jugoslavije nastavio je profesionalnu vojnu karijeru u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Do septembra 1945. godine se nalazio na dužnosti komandanta Jugoslovenskog okupacionog korpusa, u južnoj Austriji. Od septembra 1945. do aprila 1947. godine bio je na dužnosti komandanta Obalske odbrane i pomoćnika komandanta Jugoslovenske ratne mornarice. Od aprila 1947. do jula 1948. godine bio je na školovanju u Sovjetskom Savezu, u Moskvi je završio taktiku na Višoj vojnoj akademiji „Vorošilov“. Završio je i Višu vojnu akademiju JNA. Poslije povratka u zemlju, bio je postavljen za načelnika štaba Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ). Od decembra 1948. do oktobra 1949. godine bio je komandant 4. armije JA, a potom je ponovo prešao u Korpus narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ). Od oktobra 1949. do septembra 1950. godine bio je zamjenik komandanta KNOJ-a Jovana Vukotića, a nakon toga i komandant ovog korpusa. Bio je general-potpukovnik. Umro je 1994. godine

Slavko Marićević, general-potpukovnik. Rođen je 1926. godine u selu Ristošići – Priboj. Prije Drugog svjetskog rata bio je učenik Učiteljske škole. Narodnooslobodilačkom pokretu priključio se 1941. godine, a član KPJ postao je 1942. godine. U ratu je bio politički komesar čete, a poslije rata nastavnik u Političkoj školi JNA, republički sekretar za NO, predsjednik komiteta organizacije SK u armiji i dr. Završio je Visoku školu političkih nauka JNA.

Veljko Marinović, general-major. Rođen je 10. februara 1915. godine na Očinićima (Cetinje) u porodici Maša Lazova perjanika i majke Stane rođene Martinović. Rano je ostao bez oca. Za komunistički pokret rano se opredijelio pod uticajem brojnih rođaka, primljen je u Partiju već 1933. godine. Učesnik je brojnih

antirežimskih manifestacija i aktivnosti na području Cetinja. Često je bio na udaru cetinjske policije i žandarmerije, zbog čega je redovno zatvaran u zatvoru u Bogadnovom kraju. Učesnik je Trinajsetojulskog ustanka, jedan je od njegovih organizatora na teritoriji Konaka, u toku ustanka bio je sekretar partijske organizacije. Ispoljio je izuzetnu hrabrost. Bio je rukovodilac u 4. proleterskoj brigadi od njenog osnivanja na Zelengori 10. juna 1942. godine. Ubrzo, naredbom Vrhovnog štaba, jedan broj najprobranijih boraca ove brigade, upućen je na ispomoć drugim brigadama u BiH, među njima se nalazio i Marinović kao komandant jedne jedinice Ličkog partizanskog odreda. U toku rata bio je politički komesar više jedinica, među kojima i 16. srpske brigade u činu majora. Odlikovan je za hrabrost. Nakon rata završio je Višu vojnu akademiju i obavljao je niz funkcija, između koji: pomoćnik komandanta divizije, načelnik odsjeka SSNO. General Marinović je bio i načelnik Vatrogasne uprave. U čin general-majora JNA proizveden je 1965. godine, a aktivna služba mu je prestala 1970. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941 i niza drugih ratnih i mirnodopskih odlikovanja. Bio je predložen za narodnog heroja. Preminuo je 23. marta 1989. godine, sahranjen je u Beogradu. Živio je u Beogradu u ulici Stjepana Filipovića broj 39. Žena mu

je bila Dobrila Vuković i imao je dva sina Radomir i Predrag. Radomir ima kćerke Sanju i Anu, a Predrag Draganu i Branku.²²

Blažo Marković, general-major. Rođen je 30. marta 1920. godine, u porodici Filipa Markovića. Gimnaziju je završio u Podgorici a studirao je na Tehničkom fakultetu u Beogradu. Od 1938. godine je član SKOJ-a, a član KPJ od septembra 1940. godine. Jedan je od organizatora ustanka u rodnoj opštini. U to vrijeme je bio sekretar opštinskog rukovodstva SKOJ-a, kao i član biroa ćelija KPJ u opštini. Sredinom 1942. godine određen je za politički rad u neprijateljskoj pozadini, a od druge polovine 1943. godine bio je sekretar opštinskog komiteta KPJ, komesar bataljona Zetskog NOP-a odreda i pomoćnik komesara 6. crnogorske brigade. Od juna do septembra 1944. godine pomoćnik je političkog komesara bataljona. Nakon rata je bio direktor Instituta za raketnu tehniku, načelnik vojne kontrole u SSNO. Doprinio je razvoju raketne tehnike kod nas i osavremenjivanju i podizanju na naučni nivo prijema RMS za potrebe oružanih snaga SFRJ. Objavio je više radova i statističkih kontrola. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1976. godine.

Ratko Martinović, general-potpukovnik. Rođen 16. maja 1915. godine u Banja Luci u porodici Vasa i majke Darinke iz banatske porodice. Nakon smrti oba roditelja odlazi u Sarajevo đe je upisao Vojnu akademiju 61. klasa, koju je završio 1933. godine kada je dobio čin inženjerijskog potporučnika. U čin poručnika unaprijeđen je neposredno pred Drugi svjetski rat. Za vrijeme

²² Iz razgovora sa sinom generala Marinovića, koji živi u Beogradu (prim. autora).

Aprilskog rata, nalazio se na dužnosti komandanta inženjerskog bataljona kod Sarajeva u sklopu 33. pješadijskog puka. Nakon kapitulacije izbjegao je zarobljeništvo, u aprilu se u Bosni pridružio grupi oficira, predvođenom pukovnikom Dragoljubom Mihailovićem, s kojom se premjestio u zapadnu Srbiju. Svoju četničku djelatnost razvio je na prostoru Valjevskog okruga. Uskoro mu se pridružio i valjevski svještenik Vlada Zečević, pa je formiran „Vojno-četnički odred Martinović-Zečević“. Prisutan je bio za vrijeme pregovora sa partizanskim štabom za borbu protiv njemačkih snaga. Komandovao je svojim odredom u zauzimanju Krupnja, opkoljavanju Šapca i napadima na Loznicu i Krupanj. Nakon raskida saradnje partizana i četnika, prelazi sa Vladom Zečevićem na stranu partizana. Dobio je dužnost načelnika štaba Valjevskog partizanskog odreda. Poslije I neprijateljske ofanzive, ostaje u zapadnoj Srbiji sa Valjevskim partizanskim odredom, koji je u decembru 1941. godine još uvijek imao 1800 prekaljenih boraca. Nakon niza teških borbi i višestrukog dijeljenja odreda (iz njega su se na Divčibrama izdvojili Kosmajski, Tamnavski i Suvoborski odred koji su uništeni) u periodu decembar 1941 – mart 1942. godine, posljednji ostaci Valjevskog partizanskog odreda (grupa od 85 boraca i rukovodilaca raznih jedinica Valjevskog partizanskog odreda), prebacuju se noću preko Drine u istočnu Bosnu. Pod maskom četničkih oznaka probijaju se ka proleterskim brigadama, na koje konačno nilaze. Martinović je bio komandant 2. krajiške udarne brigade od avgusta 1942, načelnik štaba 5. krajiške divizije od januara 1943. godine, a načelnik Glavnog štaba NOV i PO Srbije od maja 1944. godine. U čin majora je unaprijeđen 1. maja 1943; potpukovnika 1. novembra 1943; pukovnika 8. jula 1944; general-majora 12. juna 1946; a general-potpukovnika 30. aprila 1955. godine. Iz vojne službe se povukao 1958. godine. Poslije rata i prestanka vojne službe bavio se i pisanjem knjiga vezanih

za strategiju. Objavio je knjige: *Značaj djelovanja grupe partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji (1941–1945)* (1980), *Rukovođenje oružanom borbom* (1987), *Kobne odluke*, Narodna knjiga (1986) i *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba* (1989). Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslavenskih odlikovanja, među kojima su: Orden bratstva i jedinstva, Orden partizanske zvijezde trećeg reda i Medalja za hrabrost. Preminuo je 14. aprila 1994. u Beogradu.

Mirko Matković, general-major.

Rođen je 03. novembra 1915. godine, u selu Podi kod Herceg Novog u porodici Krsta Matkovića. Imao je dva brata – Luku i Jova i sestru Senku. Zbog lošeg materijalnog stanja, njegov otac Krsto je jedno vreme boravio na radu u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD), a poslije povratka je neko vrijeme radio kao mesar, da bi se na kraju ponovo bavio zemljoradnjom. Osnovnu školu završio je u rodnom selu, a četiri razreda niže gimnazije u Herceg Novom. Zbog loše materijalne situacije za dalje školovanje, upisao je oktobra 1930. godine Vojnu akademiju u Beogradu. Nakon završetka Vojne akademije, od 1. oktobra 1935. godine službovao je kao artiljerijski oficir u Banjaluci, a do početka rata je službovao i u Mostaru, Sarajevu, Skoplju, Slavonskoj Požegi i na poligonu Prevlaka u Boki Kotorskoj. Još kao pitomac Vojne akademije upoznao se sa nekoliko studenata, preko kojih je dobio prva saznanja o revolucionarnom studentskom pokretu i počeo da se zanima za marksizam. Kroz razne diskusije i čitanje marksističke literature počeo je, u saradnji sa drugim mladim oficirima – istomišljenicima, da se postepeno uključuje u revolucionarni radnički pokret. Tokom službovanja u Mostaru, bio

je povezan s partijskom organizacijom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), kojoj je pomagao izvršavajući određene zadatke – nabavljao je objave i druga dokumenta za putovanje ilegalaca i kurira, prihvatio je i otpremio podoficira Dragomira Gradinca, jednog od osuđenih zbog pobune na krstarici „Dalmacija“ i dr.

Tokom Aprilskog rata, 1941. godine nalazio se na dužnosti vodnog oficira protivavionske odbrane Sarajeva, đe je i bio zarobljen, ali je, uz pomoć jednog vojnika njegove jedinice, uspio sa da se u Slavonskom Brodu oslobodi iz zarobljeništva i vrati kući. Ubrzo po dolasku, povezao se partijskom organizacijom u Herceg Novom i aktivno se uključio u pripreme oko organizovanja ustanka. Najviše je radio na prikupljanju i sakrivanju oružja, ali se angažovao i na okupljanju omladine. Poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna on i čitava njegova porodica su stupili u Narodnooslobodilačku borbu. Njihova porodična kuća od tada je postala sigurna baza za prihvati i čuvanje ilegalaca. Učestvovao je 15. jula 1941. godine na sastanku u Brezovom Dolu u Krivošijama, na kome je donijeta odluka o početku oružanih akcija na ovom području. U julu mjesecu 1941. godine primljen je u članstvo Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i odmah je bio zadužen za organizovanje vojnih jedinica. Ubrzo nakon toga je bila formirana Krivošijska ustanička četa, u kojoj je bio postavljen za komadira, a Nikola Đurković za političkog komesara. Ova četa je pod njegovom komandom organizovala zasjede, izvodila manje akcije i diverzije, obilazeći sela i jačajući borbeni duh čime je u narodu stvarala sve više pristalica Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). Nakon propasti Trinaestojulskog ustanka i splašnjavanja oslobodilačke borbe na cijeloj teritoriji Crne Gore, aktivno je radio na ponovnom oživljavanju borbe u okolini Herceg Novog. Oktobra 1941. godine bio je učesnik mjesne konferencije KPJ za Herceg Novi. Novembra 1941. godine postavljen je za

komandanta Orjenskog partizanskog bataljona, koji se nalazio u sastavu Nikšićkog partizanskog odreda. Sa svojim bataljonom je vodio mnoge napade na italijanske posade, locirane pored same obale, u cilju onemogućavanja prodora neprijateljskih snaga od Boke Kotorske ka Crnoj Gori. Posebno je sa svojom jedinicom čuvao komunikacije od Herceg Novog i Risna prema Grahovu i Nikšiću. Krajem novembra i početkom decembra 1941. godine, vodio je borbe s mnogo jačim italijanskim snagama oko Dragalja, Dvorničkog Ždrijela i Lupoglava. Posebno se istakao u borbi na Ceroviku, 7. decembra 1941. godine, đe je kao komandant bataljona, na čelu svoje kombinovane čete od oko 30 boraca, dočekao u zasjedi italijansku kolonu. Mada su Italijani bili desetostruko jači, s četiri tenka, artiljerijom i bacačima, bili su odbačeni. Mirko je u ovoj borbi bio teško ranjen. Sve do februara 1944. godine, u veoma teškim uslovima ilegalnosti liječio se i krio po Hercegovini i pomagao terenskim partijskim radnicima u političko-propagandnom radu. Uz pomoć 29. hercegovačke udarne divizije i 2. udarnog korpusa, kao teški ranjenik prebačen je početkom ljeta 1944. godine, iz Berana u Italiju, đe je operisan u bolnici Grumo.

U Jugoslaviju se vraća novembra 1944. godine, đe mu je povjereno rukovođenje Oficirskim kursom pri štabu 29. hercegovačke divizije, a zatim Podoficirskom školom 2. udarnog korpusa u Trebinju. Tu je ostao sve do kraja rata kada je bio postavljen za komandanta artiljerijske Oficirske škole Generalštaba JA u Beogradu. Krajem decembra 1945. godine, zdravlje mu se opet pogoršalo, pa se ponovo našao na liječenju, koje je trajalo sve do jeseni 1947. godine. Poslije ozdravljenja, iako težak invalid nastavio je vojnu karijeru u Jugoslovenskoj narodnoj armiji (JNA). Završio je Višu vojnu akademiju i nalazio se na odgovornim dužnostima u Državnom sekretarijatu za narodnu odbranu, a jedno vrijeme je bio i načelnik u Vojnom elektro institutu u Beogradu. Penzionisan je 31. decembra 1964.

godine, u činu general-majora. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su Orden bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem i Orden za vojne zasluge sa velikom zvijezdom. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine. Do 1976. godine je živio je u Beogradu, kada se preselio u Herceg Novi, đe je živio do smrti. Umro je 28. oktobra 2012. godine u Herceg Novom u 97-oj godini. Sahranjen je na gradskom groblju u Savini, kod Herceg Novog.

Veljko Mićunović general-potpukovnik. Rođen je 16. januara 1916. godine, u selu Velestovo kod Cetinja u porodici oficira Jovana Mićunovića. Rano je ostao bez roditelja. Gimnaziju je završio na Cetinju, đe se uključio u omladinski revolucionarni pokret. Godine 1934. je postao član Komunističke partije Jugoslavije i sekretar partijske ćelije cetinjske gimnazije. Kao student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 1935. godine bio je učesnik studentskih demonstracija i član Odbora ujedinjene studentske omladine, koji je rukovodio studentskim pokretom na Beogradskom univerzitetu. U periodu od 1940. do 1941. godine po nalogu KPJ je bio upućen na politički rad u Pomoravlje, đe je radio na obnavljanju i učvršćivanju partijskih organizacija u Jagodini, Čupriji, Paraćinu, Senjskom Rudniku, Aleksincu u drugim mestima.

U vrijeme Trinaestojulskog ustanka, 1941. godine radio je na organizovanju otpora italijanskom okupatoru. Bio je na dužnost političkog komesara Lovćenskog partizanskog odreda, od njegovog osnivanja do povlačenja za Bosnu, kada je odlukom Centralnog komiteta KPJ vraćen u Crnu Goru na ilegalni politički

rad. Na povjerenom terenu pod veoma teškim uslovima, kada je okupator zaveo strahoviti teror, uspješno je objedinjavao djelovanje ilegalnih grupa i partijskih organizacija. Za člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Boku izabran je aprila 1942. godine. Jedna od značajnijih uspješnih akcija ilegalaca jeste učestvovanje iz pozadine s partizanskim jedinicama koje su se vraćale iz Bosne u poznatoj bici na Javorku 1. i 2. maja 1943. godine, kada je neprijatelj pretrpio velike gubitke. Nedugo zatim postao je rukovodilac politodjela 2. proleterske udarne brigade, s kojom je učestvovao u bici na Sutjesci juna 1943. godine, nakon čega, do kraja te godine, ratuje u istočnoj Bosni, Sandžaku, Srbiji i Crnoj Gori. Za načelnika Odeljenja za zaštitu naroda za Crnu Goru postavljen je početkom 1944. godine.

Nakon oslobođenja Jugoslavije vršio je mnoge odgovorne državne i partijske funkcije. Bio je: ministar unutrašnjih poslova u Vladi Narodne Republike Crne Gore; načelnik Odeljenja za zaštitu naroda za Beograd; pomoćnik ministra unutrašnjih poslova FNRJ Aleksandra Rankovića; direktor Generalne direkcije metalurgije i član Vlade FNRJ. Dva puta je bio član državne delegacije na zasijedanjima Organizacije ujedinjenih nacija - 1949. i 1951. godine, a februara 1952. godine prešao je u diplomatsku službu, đe je obavljao funkcije: pomoćnika ministra spoljnih poslova FNRJ Edvarda Kardelja, od 1952. do 1956; ambasadora FNRJ u Sovjetskom Savezu, od 1956. do 1958; zamjenika saveznog sekretara za inostrane poslove FNRJ Koče Popovića, od 1958. do 1962; ambasadora SFRJ u Sjedinjenim Američkim Državama, od 1962. do 1967; predsjednika Odbora za spoljnu politiku Savezne skupštine SFRJ, od 1967. do 1969; ambasadora SFRJ u Sovjetskom Savezu, od 1969. do 1971. Za člana prvog Predsjedništva SFRJ je izabran 1971. godine, u čijem je sastavu bio do maja 1974. godine. Bio je poslanik Ustavotvorne skupštine Jugoslavije 1945. godine, a zatim je biran za poslanika Savezne skupštine u četiri njena saziva. Za

člana Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije biran je na tri partijska kongresa – VI, VII i VIII, a na IX kongresu je izabran za člana stalnog djela Konferencije SKJ. Bio je član Saveta federacije i imao je čin rezervnog general-potpukovnika.

Posljednjih godina života, uprkos teškoj bolesti - paralizi, koja mu je oduzela desnu ruku, pripremio je i objavio dvije knjige: *Moskovske godine 1956-58* i *Moskovske godine 1968-71*, koje su bile vrlo zapažene i prevedene na više stranih jezika. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i velikog broja stranih i jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine. Umro je 2. avgusta 1982. godine u Beogradu. Sahranjen je u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju.

Vukašin Mićunović, general-major.

Rođen je 10. decembra 1919. godine u Velestovu u porodici Jovana Mustafina Mićunovića, komandira crnogorske vojske. Gimnaziju je učio na Cetinju, u Beogradu i Nikšiću.²³ Član Saveza komunističke omladine Jugoslavije postao je 1936. godine. Kao učenik srednje škole počeo se baviti publicistikom i književnim radom. Prve radove objavio

je u *Zori* koja je izlazila u Beogradu i *Novom srednjoškolcu* koji je izlazio u Vršcu. Nakon gimnazije započeo je studije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, bio je jedan od rukovodilaca srednjoškolskog i studentskog pokreta u Beogradu. Za člana KPJ primljen je 1939. godine. Rat ga je zatekao na studijama filozofije u Beogradu, nakon čega se vraća u Crnu Goru. Jedan

²³ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije - Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Titograd, 1984, str. 186.

je od organizatora ustanka u Katunskoj nahiji.²⁴ Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine u cetinjskom kraju kao član cetinjskog Sreskog komiteta KPJ, a ubrzo je postao i komesar čete²⁵ u Lovčenskom odredu. Od maja 1942. godine do odlaska u Hercegovačku brigade bio je sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a i član Okružnog komiteta KPJ Cetinje²⁶ od kraja maja 1942. do maja 1943. godine.²⁷ U ovom periodu opredijeljen je za politički rad u neprijateljskoj pozadini.²⁸ Tokom rata obavljao je vrlo odgovorne vojne i političke dužnosti, bio je član politodjela 10. hercegovačke brigade od maja do novembra 1943. godine, zatim član i rukovodilac politodjela 29. hercegovačke divizije. Od kraja 1944. godine postavljen je za komesara divizije.²⁹

Nakon rata bio je pomoćnik načelnika Glavne političke uprave Jugoslovenske armije i politički komesar Jugoslovenske ratne mornarice.³⁰ Završio je Višu vojnu akademiju JNA. U čin general-majora u rezervi unaprijeđen je 1969. godine. Po okončanju vojne karijere bio je sekretar ideološke komisije Centralnog komiteta SKJ, direktor NIP *Borba*, predsjednik Savjeta za obrazovanje i kulturu SIV-a itd.³¹ Takođe, bio je i član Centralnog komiteta i član Predsjedništva SK Crne Gore i Jugoslavije, zatim član Saveznog odbora Sekretarijata za narodnu odbranu.³² U Saveznom vijeću Skupštine Jugoslavije bio je delegat, a obavljao je i druge dužnosti. Nosilac je Partizanske

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi Narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941-1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1995, str. 121.

²⁸ Isto, str. 577.

²⁹ Isto.

³⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 5, Beograd, 1975, str. 450.

³¹ Isto.

³² Isto.

spomenice 1941. godine, Ordena za hrabrost, Ordena zasluga za narod sa zlatnim vijencem, Ordena Republike sa zlatnim vijencem, Ordena za vojne zasluge sa zlatnim mačevima, Ordena bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem, Ordena rada sa crvenom zastavom, Ordena Jugoslavenske armije, Partizanske zvijezde i brojnih stranih odlikovanja. Dobitnik je Trinaestojulske nagrade za 1977. godinu. Umro je 15. decembra 2005. godine u Beogradu.

Ivan Milutinović, general-lajtnant. Rođen je 27. septembra 1901. godine u selu Cerovići Stijena Piperska kod Podgorice. u porodici Rada Milutinovića. Osnovnu školu je učio u rodnom selu a gimnaziju u Podgorici, Negotinu i Beogradu. Kao gimnazijalac pristupio je naprednom omladinskom pokretu, na nje-

govu odluku je uticao njegov ujak dr Vukašin Marković. Jedan je od najistaknutijih rukovodilaca radničke klase i KPJ između dva rata i u toku Narodnooslobodilačke borbe. Zbog političke propagande uhapšen je i osuđen na šest mjeseci zatvora koje je izdržao u Požarevcu. Sredinom avgusta 1928. godine, nakon izlaska iz zatvora nastavio je politički rad u Beogradu. Radio je na pripremama za IV kongres KPJ. Krajem decembra 1928. godine odlazi po partijskom zadatku u Crnu Goru a u Beograd se vraća februara 1929. godine i nastavlja politički rad. U avgustu 1929. godine je uhapšen i 28. februara 1930. godine osuđen na šest godina robije. Robiju je izdržao u Sremskoj Mitrovici i Lepoglavi, đe je radio sa Mošom Pijadom, Titom i drugim istaknutim jugoslovenskim komunistima koji su se nalazili na robiji. Na robiji je nastavio revolucionarnu borbu. Jedan je od

organizatora štrajka glađu oktobra 1933. godine i marta 1934. godine, pa mu je kazna juna 1934. godine povećana na još dvije godine robije. Nakon izlaska iz zatvora 18. jula 1937. godine odlazi u Crnu Goru odakle se polovinom decembra vraća u Beograd. U vrijeme jačanja KPJ jedan je od najbližih saradnika druga Tita. Član CK KPJ postao je 1939. godine kada je po zadatku putovao u razne zemlje. 02. januara 1940. godine je ponovo uhapšen i 17. januara 1940. godine sproveden je u koncentracioni logor u Bileću. Tu je sa Mošom Pijadom, Ivom Lolom Ribarom i drugima bio član logorskog komiteta. Iz logora je pušten 16. maja 1940. godine i odmah se uključio u rad najužeg rukovodstva partije. Učestvovao je u pripremama i radu V zemaljske konferencije KPJ oktobra 1940. godine u Zagrebu na kojoj je podnio referat o radu partije na selu i bio izabran za člana Politbiroa CK KPJ. U Zagrebu ga je zatekao rat gdje učestvuje na sjednici Politbiroa CK KPJ od 10. aprila 1941. godine na kojoj je izabran Vojni komitet pri CK KPJ. Prisustvovao je istorijskim sjednicama Politbiroa CK KPJ od 22. juna i 04. jula 1941. godine na kojima su donijete odluke o početku ustanka u Jugoslaviji. Bio je član Glavnog štaba NOPOJ. Sa Titom i ostalim članovima Politbiroa CK KPJ i Glavnog štaba rukovodio je oružanom borbom. 26. septembra 1941. godine izbaran je u Vrhovni stab NOPOJ. Početkom novembra je otišao u Crnu Goru đe je preuzeo funkciju komandanta Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru i Boku. Učestvovao je u pripremama rada AVNOJ-a na čijem je zasijedanju 26. novembra 1942. godine izabran za člana njegovog izvršnog odbora kao povjerenik Privredno-finansijskog odsijeka. Sa VŠ prošao je teške borbe u IV i V ofanzivi. Sa Sutjeske se sa grupom boraca probio u Crnu Goru. U Kolašinu je početkom novembra 1943. godine učestvovao u stvaranju ZAVNO Crne Gore i Boke. 29. novembra 1943. godine na II zasijedanju AVNOJ-a izabran je u Predsjedništvo AVNOJ-a i imenovan za

povjerenika narodne privrede u Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije. Bio je član Predsjedništva CASNO-a i prvi potpredsjednik Glavnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta Crne Gore i Boke. Ukazom Vrhovnog štaba, marta 1944. godine dobio je čin general-lajtnanta. Nakon povratka iz Zrenjanina u Beograd, 23. oktobra 1944. godine brodić u kojem se nalazio i kojim se prebacivao preko Dunava naišao je na minu i nedaleko od Višnjice potonuo. Njegovo tijelo nađeno je tek 12. novembra 1944. godine kod Smedereva. Sahranjen je 13. novembra 1944. godine uz sve počasti, ispod spomenika borcima za oslobođenje Beograda 1914-1918. godine a 27. marta 1948. godine zajedno sa Ivom Lolom Ribarom prenijet je u Grobnicu narodnih heroja na Kalemegdanu. Za narodnog heroja proglašen je 06. jula 1945. godine.

Doko Mirašević, general-major. Rođen je 1896. godine u Doljanima kod Podgorice u porodici Jovana Miraševića. Učesnik je Prvog balkanskog 1912-13. godine i Prvog svjetskog rata 1914-16. godine. Odstupio je 1916. godine sa manjim crnogorskim jedinicama preko gudura Albanije za Grčku. U srpskoj vojsci unaprijeđen je prijevremeno u narednika. Učesnik proboja solunskog fronta. U ratovima je zadobio 12 rana. Pri jednom teškom ranjavanju, francuski ljekari, zahtijevali su amputiranje njegove noge, kao način njegovog opstanka on im je odgovorio: *Ne, ne i ne* hoću da imam obadvije. Oficirski čin dobio je 1918. godine kada je proizveden u potporučnika. U Vojsci Kraljevine SHS bio je komandir voda i zastupnik komandira čete. U čin poručnika unaprijeđen je 1921. godine, a vanredno iste godine u kapetana II klase. Vojsku je napustio 1923. godine u martu, da bi se već u

septembru iste godine ponovo vratio u vojnu službu. Pješadijsku oficirsku školu završio je 1923. godine. Kao oficir prošao je dužnosti od komandira čete, ađutanta puka, od 1932. godine bio je komandir 3. granične čete u Gusinju, od 1934. godine u Tuzlanskom vojnom okrugu, a od 1937. godine u Trebinjskom okrugu. U čin kapetana I klase proizveden je 1932. godine. Zbog stalnog sukoba sa vojnim rukovodstvom penzionisan je u martu 1940. godine kao potpukovnik i osuđen je na 11 mjeseci zatvora. Učesnik je Aprilskog rata 1941. godine kada je njegov 2. bataljon 38. puka, stigao nadomak Skadra i uništio preko 20 italijanskih tenkova. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine kao borac, a zatim i savjetnik u štabu Zetskog odreda. Potom je od oktobra 1941. do avgusta 1943. godine povremeno komandovao partizanskim jedinicama. U tom periodu u februaru 1943. godine zarobljen je od strane nacionalne vojske koja je pokušala da ga uključi u svoje redove dajući mu neke zadatke. Od maja 1943. godine ponovo je aktivan u NOP-u. U čin pukovnika proizveden je 1943. godine. Od avgusta 1943. godine obavljao je dužnost zamjenika komandanta Glavnog štaba za Crnu Goru. Od januara 1944. do avgusta 1945. godine bio je komandant 2. korpusa. Nakon rata bio je zamjenik komandanta Komande pozadine do oktobra 1946. godine, pa komandant Intendantske oficirske škole do januara 1948. godine. Od januara do novembra 1948. godine bio je na raspolaganju kada je postavljen za načelnika vojnog okruga Beograda. Na ovoj dužnosti ostao je dvije godine, do novembra 1950. godine, kada je pod optužbom Informbiroa sklonjen sa dužnosti. U decembru 1951. godine lišen je čina, osuđen i upućen na Goli otok. Govorio je francuski i albanski jezik. Odlikovan je Srebrnom medaljom za hrabrost, dva puta Zlatnom medaljom za hrabrost, Karađorđevom zvijezdom sa mačevima vojničkog reda, Ordenom Belog orla sa mačevima IV stepena (za podvig na Osogovskim planinama), Ordenom jugoslovenske krune V reda,

Medaljom za vojničke vrline, Ordenom Legije časti za vojne vrline (uručene direktno iz ruku De Perea, komandanta Oružanih snaga Francuske), Ordenom zasluga za narod I reda i dva puta Ordenom za hrabrost. Preminuo je 19. jula 1986. godine u Beogradu, a sahranjen je u rodnom mjestu. Brat Niko je bio oficir crnogorske vojske, sinovci Radomir major avijacije i Čedomir profesor. Žena mu je bila Danica rođena Plamenac, a sin Petar je mlad umro.

Dušan Mugoša, general-major.

Rođen je 07. januara 1914. godine u selu Lješkopolje kod Podgorice u porodici Marka Mugoše. Nižu gimnaziju završio je u Peći, a višu koju je počeo u Prizrenu, morao je napustiti zbog političke aktivnosti. Tokom školovanja povezao se sa komunistima koji su imali snažan uticaj na njegovo opredjeljenje i formiranje njegove ličnosti. 1934. godine je postao član KPJ. Za člana MK KPJ u Peći izabran je 1938. godine a na Oblasnoj konferenciji 1940. godine izabran je za člana OK KPJ za Kosovo i Metohiju. Često je bio hapšen i proganjan, a maja 1940. godine povukao se u ilegalu. Aktivno je učestvovao u organizovanju ustanka na Kosovu i Metohiji. Krajem 1941. godine otišao je u Albaniju na poziv sekretara OK KPJ. Sa Miladinom Popovićem dao je značajan doprinos oslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi albanskog naroda. Početkom 1942. godine oslobodilački pokret u Albaniji je naglo rastao i postajao sve masovniji. Maja 1942. godine iz Albanije kreće za Jugoslaviju i ovo njegovo putovanje je predstavljalo u to vrijeme podvig jer je nakon 82 dana upornog traženja puta stigao u Vrhovni štab CK KPJ u zapadnoj Bosni. Od aprila do avgusta 1943. godine radio je u južnoj

Albaniji na formiranju partijskih organizacija partizanskih odreda i Operativnog štaba. Partijski rukovodilac 1. albanske brigade postao je po njenom formiranju sredinom avgusta 1943. godine. U maju 1944. godine nakon uspješno obavljenog posla vraća se u Jugoslaviju gdje je preuzeo nove dužnosti. Učestvovao je u formiranju 1, 3, 4 i 5. kosovsko-metohijske brigade i Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju, u kojem je vršio dužnost pomoćnika političkog komesara. Nakon oslobođenja Jugoslavije bio je na raznim partijskim i državnim funkcijama. Biran je i za sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, za člana CK SK Srbije i člana CO SUNBOR-a Jugoslavije. Bio je član Savjeta Federacije. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine i mnogih visokih domaćih i stranih odlikovanja. Za narodnog heroja proglašen je 06. jula 1953. godine. Umro je 1973. godine u Beogradu.

Ilija Mugoša general-potpukovnik. Rođen je 11. jula 1918. godine u Podgorici u porodici Mitra Mugoše. Za revolucionarni radnički pokret se opredijelio već kao učenik gimnazije koju je učio u svom rodnom gradu. Studirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu i bio je aktivista u naprednom studentskoim pokretu. Član SKOJ-a je od 1937. godine a član Komunističke partije Jugoslavije postao je 1939. godine. Izabran je za sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a Podgorica 1939. godine. Jedan je od organizatora ustanka u Podgoričkom srezu. U Pljevaljskoj bici je bio komesar čete. U Narodnooslobodilačkom ratu je od 1941. godine. Prilikom formiranja 5. proleterske crnogorske brigade bio je desetar a zatim od novembra 1942. godine pa do kraja 1944. godine u Hrvatskoj je bio na dužnostima člana politodjela brigade i divizije i rukovodilac politodjela divizije. Tokom 1945. godine je bio pomoćnik komesara (sekretar divizijskog partijskog komiteta) Beogradske divizije KNOJ-a. Nakon rata bio je načelnik uprave u Saveznom sekretarijatu narodne odbr-

ne, zatim upravnik Uprave vojne industrije itd. Bio je general-major. Aktivna služba prestala mu je 1976. godine.

Zufer Musić, general-major. Rođen je 05. marta 1911. godine u Plavu u porodici Musić Sadova. Apsolvirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu i završio je Školu rezervnih oficira. Uoči rata je bio član Glavnog odbora stranke za Crnu Goru. Kandidovao se 1938. godine za narodnog poslanika na listi opozicije za srez Andrijevića. U Skoplju je bio od 1938. do 1940. godine urednik progresivnog lista. Novembra 1941. godine stupio je u Jablanički NOPO, a marta 1942. godine upućen je u Plav ali je uhapšen i interniran u Albaniju. Od jeseni 1943. godine je na rukovodećim vojnim dužnostima na Kosmetu i u Makedoniji. Član je KPJ od 1943. godine. Od 1943. i 1944. godine je komandant bataljona „Ramiz i Sadiku“ u 1. makedonsko-kosovskoj brigadi, zatim je bio zamjenik komandanta 1. kosmetske brigade u periodu jun-septembra 1944. godine. Komandant 1. kosovske brigade bio je od septembra 1944. godine do početka februara 1945. godine. Poslije rata bio je načelnik odeljenja u JNA, pa pomoćnik komandanta korpusa i dr. Umro je u Beogradu 1967. godine.

Radojica Nenezić, general-pukovnik. Rođen je 23. septembra 1921. godine u porodici Milovana Nenezića. Osnovnu školu je završio u selu Mrkušići a četiri razreda gimnazije u Osijeku. Rano je ostao bez roditelja i morao je da prekine školovanje i da se vrati u selo Adu, u Slavoniji, da izdržava mlađu braću i sestre. U selu se, kao mladić, bavio zemljoradnjom, a uspostavio je vezu s komunistima, pa je juna 1938. godine

primljen u Savez komunističke omladine Jugoslavije. Za člana Okružnog komiteta SKOJ-a u Osijeku izabran je aprila 1939. godine. Bio je učesnik dva zemaljska savjetovanja SKOJ-a u ime sekretarijata OK SKOJ-a za Osijek. Član Komunističke partije Jugoslavije bio je od 1940. godine.

Nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije i stvaranja Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine, vlasti su ga proćerale u Mačvu. Na tom području, u Klenju i Bogatiću, povezao se s članovima OK KPJ za Šabac i Podrinje i učestvovao u pripremama i dizanju oružanog ustanka. Nakon formiranja Podrinjskog odreda, postao je njegov borac, zatim politički komesar desetine, pa desetar, politički komesar voda i vodnik. Učestvovao je u borbama u toku njemačke operacije u zapadnoj Srbiji (Prva neprijateljska ofanziva), i u tom periodu sa svojom desetinom izvodio je akcije u pozadini neprijatelja. Nakon povlačenja Podrinjskog odreda do Užica i povratka njegovih djelova u Mačvu, 15. decembra 1941. godine bio je postavljen za političkog komesara 1. čete 1. počerskog bataljona Podrinjskog odreda, koju funkciju je obavljao do marta 1942. godine. Tada je napuštio Podrinje i sa djelovima Podrinjskog i Valjevskog odreda prebacio se u Bosnu, đe je u Foči ušao u sastav prateće čete Vrhovnog štaba NOVJ. U Glamoču je septembra 1942. godine donijeta odluka da se uputi u Slavoniju, đe je bio postavljen za komandanta bataljona u 1. psunjskom odredu. Sa ovim bataljonom se istakao svojom hrabrošću u jurišu na ustaško uporište u selu Španovići. Već 11. oktobra 1942. godine bio je postavljen za zamjenika komandanta 1. slavonske brigade, a krajem iste godine vršio je dužnost komandanta te brigade. Kada je formirana 17. hrvatska udarna brigada, 26. decembra 1942. godine, postavljen je za njenog komandanta. Komandujući 17. brigadom, postigao je niz uspjeha već u januaru 1943. godine, u napadu na selo Rajić i djelove železničke pruge Zagreb - Beograd. Naročitog uspjeha s ovom brigadom imao je u izvršavanju naređenja Vrhovnog komandanta od 7. februara 1943,

da se pojačaju napadi na neprijateljska uporišta, kako bi se oslabio njegov pritisak na oslobođenu teritoriju (u toku je bila IV neprijateljska ofanziva, odnosno bitka na Neretvi). Izvršavajući to naređenje, 17. brigada je sa svojim komandantom izvojevala niz pobjeda nad ustaško-domobranskim snagama, ističući se naročito u napadu na Pakrac, Viroviticu, Veliku Pisanicu, Garešnicu, Malu Trnoviticu i Pavlovac. U izvještaju komandanta 4. divizije piše da se 17. brigada, pod komandom Nenezića, naročito istakla u borbama protiv neprijatelja na području Slavonije, Moslavine i Bilogore. Isto tako je, u toku okupatorsko-kvislinške operacije „Braun“ u Slavoniji, 17. brigada imala niz uspjeha, a naročito u borbi kod Kamenskih Šušnjara, i u maju 1943, u napadu na Voćin. Njeni uspjesi, s komandantom Nenezićem na čelu, protezali su se i na područja van Slavonije, sve do Marije Bistrice i zauzimanja Zlatara (u sjeverozapadnoj Hrvatskoj). Naređenjem 1. slavonskog korpusa od 17. maja 1943. zbog svojih uspjeha u komandovanju postavljen je za zamjenika komandanta 10. divizije, a zatim 28. udarne divizije. Sa ovom divizijom imao je niz uspjeha, a naročito u napadu na Kutjevo. U oktobru 1943. postavljen je za načelnika štaba 6. korpusa NOVJ, na kojem položaju se istakao u organizaciji uništenja uporišta Čaglina, Pakraca i Kule. Naređenjem Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, 29. februara 1944. postavljen je za komandanta 28. udarne divizije NOVJ. Sa tom divizijom istakao se u napadima na neprijateljske kolone na komunikaciji Daruvar - Virovitica, u proćerivanju neprijatelja iz uporišta Velikih Bastaja i Đulaveca, i drugi put u predjelu sjeverozapadne Hrvatske u napadu na Čazmu. Pod njegovom komandom 28. divizija učestvovala je u nizu pobjeda u borbama sa snagama Vermahta za oslobođenje Srbije, grada Beograda i njegove željezničke stanice, od Obrenovca preko Bijeljine, Doboja i Motajice, sve do Bosanske i Hrvatske Kostajnice, Petrinje do oslobođenja Zagreba 9. maja 1945. godine. U toku rata bio je teško ranjen.

Nakon oslobođenja je nastavio profesionalnu vojnu karijeru u Jugoslovenskoj armiji. Završio je Vojnu akademiju „Mihail Vasiljevič Frunze“ u Sovjetskom Savezu i Kurs operativne taktike JNA. Vršio je dužnosti – komandanta korpusa i armije, komandanta vojnog područja, načelnika uprave u Generalštabu JNA, predsjednika Stalne ispitne komisije Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu i dr. Penzionisan je 1981. godine u činu general-pukovnika. U vrijeme raspada SFRJ, početkom 1990-ih godina bio je veoma politički aktivan u radu partije Savez komunista - Pokret za Jugoslaviju, koju su predvodili generali JNA. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su Orden ratne zastave, Orden partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem, Orden bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem i dr. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine. Preminuo je 13. januara 1995. godine u Beogradu.

Ilija Nikezić, general-major. Rođen je 26. jula 1927. godine u selu Bezjovo kod Podgorice u porodici Raka Nikezića. Osnovnu školu je završio 1937. godine, realnu gimnaziju 1940. godine. Učestovao je u Narodnooslobodilačkom ratu od 10. novembra 1943. godine do 09. maja 1945. godine na dužnostima borca, komesara baterije. Srednju ekonomsku, Višu upravnu školu, Pravni fakultet i Avijacijsku oficirsku školu završio je nakon rata a Višu vojnu akademiju Kopnene vojske 1966. godine i Ratnu školu 1970. godine. U čin poručnika unaprijeđen je 10. avgusta 1945. godine, kapetana 1949. godine, kapetana I klase 1949. godine, majora 1960. godine, potpukovnika 1965. godine, pukovnika 1973. godine i general-majora 22. decembra 1982. godine. U periodu od 1945. do 1953. godine obavljao je dužnost komesara baterije, od 1953. do 1956. godine pomoćnika komesara u protivavionskom puku. Od 1956. do 1958. godine bio je načelnik odsjeka za moralno-političko vaspitanje u

protivavionskom puku, a od 1958. do 1964. godine bio je pomoćnik komandanta za moralno političko vaspitanje u protivavionskom puku, od 1964. godine do 1967. godine bio je komandant raketnog diviziona. Od 1967. do 1968. godine bio je nastavnik u Školskom centru protivvazdušne odbrane, od 1968. godine od 1975. godine nastavnik u Vojnoj vazduhoplovnoj akademiji. Od 1975. godine do 1976. godine bio je nastavnik na Katedri operatike Škole narodne odbrane, a od 1976. godine do 1980. godine pomoćnik načelnika Centra visokih vojnih škola za poslijediplomske studije i doktorate. Od 1980. do 1984. godine bio je načelnik Katedre strategije u Školi narodne odbrane, a od 1984. godine do 1986. godine načelnik Katedre strategije u Školi opštenarodne odbrane.

Odlikovan je Ordenom zasluga za narod 3. reda 1946. godine, Ordenom za hrabrost 1947. godine, Ordenom za vojne zasluge 3. reda 1955. godine, Ordenom narodne armije sa srebrnom zvijezdom 1962. godine, Ordenom za vojne zasluge sa zlatnim mačevima 1971. godine, Ordenom bratstva i jedinstva 2. reda 1975. godine, Ordenom narodne armije sa zlatnom zvijezdom 1979. godine i Ordenom za vojne zasluge sa velikom zvijezdom 1984. godine. Autor je više od 70 objavljenih stručnih i naučnih radova. Penzionisan je 31. decembra 1986. godine. Umro je 17. jula 2010. godine.

Milisav Nikić, general-potpukovnik. Rođen je 24. aprila 1924. godine u Podgorici u porodici Ljuba Nikića. Završio je osnovnu školu. Od 1940. godine član je SKOJ-a, a od 1941. godine je član KPJ. Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije vratio se u rodno mjesto. Aktivno je učestvovao u Trinaestojulskom ustanku. Učesnik je Pljevaljske bitke. Prilikom formiranja 1. proleterske brigade bio je borac, a zatim vodni delegat. Krajem 1942. godine je upućen na liječenje u Centralnu bolnicu. Zamjenik političkog komesara bataljona

Komande vojnog područja Bihać bio je u periodu januar – mart 1943. godine. Od marta 1943. godine do aprila 1944. godine bio je u 8. krajiškoj brigadi kao komesar čete. U maju 1945. godine bio je politički komesar brigade. Završio je Višu vojnu akademiju JNA i Generalštabnu školu KOV u SAD. Nakon rata je bio urednik lista *Narodna armija*, odgovorni urednik časopisa *Vojno djelo*, načelnik uprave u Saveznom sekretarijatu narodne odbrane i dr.

Momčilo Nikić general-major avijacije, pilot. Rođen je 1926. godine u Orahovcu kod Podgorice. Prije Drugog svjetskog rata bio je učesnik gimnazije. Učesnik je Narodnooslobodilačkog rata od 1943. godine a član KPJ postao je 1944. godine. U ratu je bio politički delegat, a nakon rata komandir eskadrile, komandant vazduhoplovnog puka, načelnik Vazduhoplovne vojne akademije i dr. Završio je Višu vojnu vazduhoplovnu akademiju JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1975. godine.

Drago Nikolić, general-potpukovnik. Rođen je 23. februara 1923. godine u selu Mokra Njiva kod Nikšića u porodici Boška Nikolića. Gimnaziju je završio u Nikšiću, od 1941. godine je član SKOJ-a, a KPJ od avgusta 1942. godine. Aktivni je učesnik ustanka od prvog dana, a zatim je bio borac u jedinicama Nikšićkog NOP odreda. U 1. proletersku brigadu je stupio maja 1942. godine i u njoj je u početku bio borac, zatim vodni delegat, zamjenik komesara i komesar čete. Završio je Viši partijski kurs pri CK KPJ aprila 1944. godine. Od septembra do novembra 1944. godine je član politodjela divizije, šef propagande odsjeka od decembra 1944. godine do kraja rata. Nakon rata je politički komesar brigade i divizije, načelnik Visoke vojno-političke škole JNA, načelnik Kabineta vrhovnog komandanta oružanih snaga i SSNO, načelnik Personalne

uprave SSNO i dr. Završio je Visoku školu političkih nauka. Doktorirao je na političkim naukama. Autor je više studija i članaka iz oblasti ideološko-političkog rada, opštenarodne odbrane i SKJ.

Vojin Nikolić general pukovnik.

Rođen je 16. novembra 1914. godine u Miločanima, Nikšić u porodici oficira crnogorske vojske Nikole Nikolića. Septembra 1933. upisao se na Tehnički fakultet Beogradskog univerziteta i iste godine primljen je u KPJ. Sekretar fakultetskog komiteta i član Univerzitetskog komiteta KPJ postao je 1934. godine. U aprilskoj provali 1935.

godine u Beogradu bio je uhapšen i u istražnom zatvoru je proveo više od šest mjeseci. Bio je član prvog Akcionog odbora studenata Beogradskog univerziteta i jedan od organizatora aprilskog štrajka studenata u borbi za ukidanje višegradskog koncentracionog logora. Aprila 1936, zbog organizovanja studentskog štrajka, bio je isključen sa fakulteta na godinu dana, i vraćen u rodno mjesto, odakle se ilegalno vratio u Beograd i na Tehničkom fakultetu formirao partijsku organizaciju. Pored rada na univerzitetu bio je instruktor Mjesnog komiteta partije za Beograd u organizacijama preduzeća vazduhoplovne industrije „Ikarus“, „Beometal“ i tekstilne industrije. U vrijeme štrajka aeronautičara je uhapšen jer je bio provaljen kao jedan od organizatora i rukovodilaca. Podvrgnut je mučenjima, ali su nastojanja policije da iznude bilo kakvo priznanje ostala bez rezultata. Nakon istrage upućen je u koncentracioni logor u Bileći. Međutim, dok je sproveden logor je raspušten pa je proćeran u rodno mjesto. Ponovo se vraća u Beograd, kada je izabran za sekretara Univerzitetskog komiteta i člana Mjesnog i Okružnog komiteta KPJ za Beograd. U fazi borbe KPJ protiv

fašizacije zemlje bio je predsjednik Studentskog odbora za odbranu zemlje na Beogradskom univerzitetu i studentski predstavnik u Radničkom odboru omladinskih organizacija. Rat ga je zatekao u Beogradu, kada je po direktivi Partije, radio na specijalnim zadacima. Nakon objave rata javlja se u dobrovoljce za odlazak na albanski front. Nakon kapitulacije Jugoslavije vraća se u Beograd, a potom odlazi na rad u Niš. Pošto je provaljen, preko Prokuplja i Kosova prelazi u Crnu Goru. Po odluci partijskog rukovodstva Crne Gore, 9. jula 1941. godine upućen je za delegata Pokrajinskog komiteta u zapadnu Boku, a istovremeno je djelovao i kao instruktor Okružnog komiteta za Nikšić. Od tada do maja 1943. jedan je od organizatora i rukovodilaca borbe u nikšićkom okrugu. Maja 1943. imenovan je za političkog komesara 4. proleterske brigade, a 1944. godine za komesara 2. udarnog korpusa.

Nakon rata je bio na brojnim istaknutim položajima: komesar Vojne oblasti, pomoćnik ministra narodne odbrane, državni podsekretar u DSNO. Nakon prestanka vojne službe u JNA 1959. godine bio je generalni direktor Jugoslovenskih željeznica, predsjednik Odbora za narodnu odbranu Savezne skupštine, član Centralnog komiteta KPJ Crne Gore i član prvog saziva Savjeta federacije. Odlikovan je Ordenom narodnog heroja 10. jula 1952, a takođe je bio nosilac i brojnih drugih odlikovanja. Umro je 22. oktobra 1999. godine.

Mirko Novović, general-potpukovnik. Rođen je 18. novembra 1917. godine u selu Cecunima, kod Ivanograda, u porodici Milete Novovića. Osnovnu školu je završio u rodnom selu, u Ivangradu šest razreda gimnazije a sedmi i osmi razred gimnazije u Peći. Nakon završene gimnazije upisao je Tehnički fakultet u Beogradu, đe

je i ostao do aprila 1941. godine, kada se vratio u svoje rodno selo. Tokom sedmog razreda gimnazije bio je organizator štrajka u beranskoj gimnaziji zbog čega je i isključen iz škole. Kao sedamnaestogodišnjak se opredijelio za revolucionarni pokret. U članstvo SKOJ-a primljen je 1934. godine. Član partije je postao u oktobru 1936. godine i obavljao je odgovorne dužnosti. Bio je sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a za srez andrijevački, sekretar MK KPJ u Andrijevići, član biroa KPJ za Tehnički fakultet i sekretar partijske ćelije. Zbog svog opredjeljenja bio je maltretiran, zatvaran i proganjan i u Andrijevići je bio mjesec dana u zatvoru, u Sudu za zaštitu država u Beogradu je bio dva mjeseca u istražnom zatvoru, a mjesec dana u zatvoru Uprave grada Beograda. U aprilu 1941. godine vratio se u svoje rodno mjesto gdje aktivno učestvuje u pripremi za ustanak, vrši odgovornu dužnost sekretara biroa ćelije KPJ Opštine Andrijeva. Rukovodi Cecunskim gerilskim odredom, koji odredi i učestvuje u napadu na Andrijeviću 17. jula 1941. godine. Kao borac dobrovoljac za Srbiju i Sandžak u jesen 1941. godine bio je među prvim. U sastavu Komskog bataljona učestvovao je 1. decembra 1941. godine u Pljevaljskoj bici. Kao puškomitraljezac je polovinom decembra 1941. godine stupio u 1. bataljon 1. proleterske brigade. Istakao se u mnogim borbama i poduhvatima od Rudog preko Romanije Igmana, Kolašina Mojkovca i dr. Posebno se istakao u borbama oko Mojkovca i Kolašina maja 1942. godine, kao i u borbama za Večerinovac, Skara, Markovo brdo. Avgusta 1942. godine je sa grupom boraca razoružao jednu četu ustaša i domobrana. Kasnije je postao zamjenik komesara čete i ni tada se ne odvaja od puškomitraljeza i streljačkog stroja. Njegova hrabrost, sposobnost i požrtvovanost posebno dolaze do izražaja u borbama tokom I i V neprijateljske ofanzive na Ivan sedlu, prilikom forsiranja Drine aprila 1943. godine, u boju na Zlatnom Boru, 21. maja 1943. godine na Balinovcu i Miljevini, kao i u borbama u istočnoj Bosni u ljeto 1943. godine. Za zamjenika

komesara 1. dalmatinske udarne brigade postavljen je 1943. godine, a kasnije je postao rukovodilac politodjela 25. divizije pa zamjenik komesara 1. proleterske divizije.

Po oslobođenju Jugoslavije nastavio je profesionalnu vojnu karijeru u Jugoslovenskoj narodnoj armiji (JNA). Završio je Višu vojnu akademiju JNA i nalazio se na odgovornim dužnostima - političkog komesara 1. divizije, političkog komesara divizije Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ), načelnika političkog odeljenja armije, načelnika Političke škole JNA, načelnika Više škole civilne odbrane, načelnika Zavoda za socijalno osiguranje vojnih osiguranika i dr. Vršio je i odgovorne dužnosti u opunomoćstvu SKJ za JNA na nivou armije i armijske oblasti. Aktivna vojna služba u JNA mu je prestala 1977. godine u činu general-potpukovnika. Zajedno sa grupom autora izdao je 1968. godine knjigu *Prva dalmatinska proleterska brigada*. Nosioc je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su – Orden bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem i Orden partizanske zvijezde sa srebrnim vijencem. Ordenom narodnog heroja je odlikovan 27. novembra 1953. godine. Umro je 28. avgusta 1997. godine u Beogradu i sahranjen je u Aleji narodnih heroja na Novom groblju.

Branko Obradović general-potpukovnik. Rođen je 10. juna 1907. godine u Skoplju u porodici Boška Obradovića. Gimnaziju je završio u Pljevljima, a potom nižu školu Vojne akademije i viši kurs Artiljerijske škole. U Aprilskom ratu je bio komandir baterije u činu kapetana I klase. Nakon kapitulacije probio se sa Banjalučkog fronta u Sinj u kojem mu je bila porodica. Bio je pripadnik NOP-a i početkom januara 1942. godine borio se u dalmatinskim partizanskim jedinicama. Kandidat za člana KPJ je od septembra 1942. godine, a član od septembra 1943. godine. U početku je bio komandant bataljona u Livanjskom NOP odred. Vršilac dužnosti načelnika štaba

divizije postao je u novembru 1942. godine, a komandant artiljerije 3. udarne divizije u decembru 1942. godine. Od januara do juna 1943. godine bio je komandant haubičkog diviziona Vrhovnog štaba. Oficir za operativne poslove u štabu 2. proleTERSKE divizije bio je od juna do avgusta 1943. godine. Pomoćnik načelnika štaba 2. udarnog korpusa bio je od oktobra 1943. godine do juna 1944. godine. Poslije rata bio je načelnik Artiljerijske škole, načelnik uprave u RV i načelnik protivavionske odbrane JA. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Objavio knjige *Vaspitanje i disciplina*, *Noć i noćna dejstva*, *Protivvazдушna odbrana* i dr. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1962. godine. Umro je u septembru 1983. godine.

Savo Orović, general-pukovnik. Rođen je 30. januara 1884. godine u selu Lijeva Rijeka u Andrijevici u porodici Jovana Orovića. Pješadijsku vojnu školu je završio u crnogorskoj vojsci na Cetinju. Jedno vrijeme boravio je u Južnoj Americi na radu. Kada je čuo da je Crna Gora krenula u Balkanski rat, kao dobrovoljac se vratio u domovinu. Nakon kapitulacije crnogorske države 1916.

godine, odmetnuo se u komite. Krajem 1917. godine uhvaćen je od okupatora i osuđen na 10 godina robije. Stupio je u aktivnu službu jugoslovenske vojske u kojoj je napredovao do čina pukovnika. Tokom Aprilskog rata 1941. godine bio je komandant pješadijskog puka. Jedini oficir Kraljevske vojske položaja komandanta puka koji je 1941. godine sa puškom u ruci stupio u partizanske jedinice. Prvo je bio savjetnik u štabu nikšićkog NOPO, a potom na istoj dužnosti u Operativnom štabu za Hercegovinu. Bio je zamjenik komandanta nikšićkog NOPO i član GŠ za Crnu Goru i Boku od aprila 1942. godine. Za člana

Vrhovnog štaba imenovan je maja 1942. godine. Aktivni je učesnik Ostroške skupštine i Konferencije rodoljuba na Tjentištu u februaru i junu 1942. godine. Član KPJ je postao 1943. godine. U NOP-u je bio i komandant Oficirske škole GŠ, načelnik GŠ za Vojvodinu je od početka jula 1943. godine do marta 1944. godine, i komandant Vojne akademije je od novembra 1944. godine do kraja rata. Vijećnik je Drugog zasijedanja ANOJ-a. Iz rata je izašao u činu generala-lajtnanta. Bio je poslanik Savezne skupštine i Skupštine Crne Gore. Autor je nekoliko knjiga kao i više članaka. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih visokih jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su Orden partizanske zvijezde i Orden bratstva i jedinstva. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1952. godine. Preminuo je 22. juna 1974. godine u Beogradu.

Miloš Pajković, general-potpukovnik. Rođen je 13. aprila 1915. godine u selu Lužac kod Berana u porodici Radisava Pajkovića. Učio je gimnaziju u Beranama, kao srednjoškolac opredijelio se za revolucionarni pokret. Student je Pravnog fakulteta na kojem je pripadao studentskom pokretu. Postao je član KPJ 1935. godine kada je i postavljen za sekretara Okružnog komiteta za Berane i na toj dužnosti ostao je četiri godine. Zbog partijske aktivnosti više puta je hapšen, i 1936. godine primoran je da emigrira u Albaniji, u kojoj je interniran osam mjeseci. Nakon povratka postaje član Okružnog komiteta za Berane. Jedan je od organizatora ustanka u svom kraju. U ratu je bio u Komskom odredu, od 17. juna 1942. godine zamjenik je komesara čete u 4. komskom bataljonu 4. proleterske brigade, rukovodilac politodjela 6.

krajiške brigade od početka oktobra 1942. do septembra 1943. godine. Potom postao sekretar divizijskog komiteta, zatim zamjenik komesara 11. krajiške i komesar 16. vojvođanske divizije. Ratni je vojni invalid. Nakon rata završio je VVA. Bio je na raznim dužnostima u Političkoj upravi i Istorijskom institutu JNA. Bio je general-potpukovnik. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1973. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine, a odlikovan je ORZ, ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem i dr. General Pajković imao je brata Milutina-Džika koji je takođe bio učesnik Drugog svjetskog rata. Preminuo je 1998. godine u Beogradu, sahranjen je ne Zemunskom groblju.

Milutin Pejanović, general-major. Rođen je 7. novembra 1914. godine u Dobrskom selu kod Cetinja u porodici Maša Pejanovića. Završio je Učiteljsku školu na Cetinju, u kojoj se opredijelio za revolucionarni pokret. Završio je Školu rezervnih oficira. Službovao je u svom kraju. Jedno vrijeme predavao je u osnovnim školama. Član KPJ je od jula 1941. godine. Jedan je od organizatora Trinaestojulskog ustanka u rodnom mjestu 1941. godine. U Lovčenskom odred u oktobra komandir čete, zatim početkom 1942. godine komandant bataljona Carev laz, a od aprila komandant i zamjenik komesara udarnog bataljona u Lovčenskom odred. Učesnik je bitke na Pljevlja kao zamjenik komandira čete. Od 17. juna 1942. godine bio je komesar čete, komandant i komesar 2. bataljona. Od septembra 1943. godine bio je zamjenik komesara 17. muslimanske brigade, politički komesar 17. majevičke brigade i komesar 38. divizije. Završio je Višu vojnu

akademiju JNA. Nakon rata bio je politički komesar divizije, potom Vojnopomorske akademije, pa komesar Artiljerijskog školskog centra i na raznim dužnostima u DSNO. Unaprijeđen je u čin general-majora. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1964. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, a odlikovan je ORZ, OBJ sa zlatnim vijencem i dr. Braća generala Pejanovića, Velimir i Đuro su takođe bili učesnici NOP-a, a Đuro je poginuo 1943. godine na Golubiću kod Knina. Zasnovao je brak i ima sina Srđana koji je univerzitetski profesor u Beogradu, a gostujući u Podgorici.

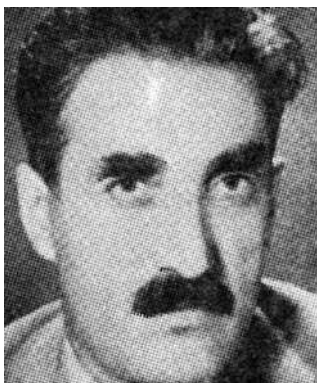

Andrija Pejović general-potpukovnik. Rođen je 11. jula 1911. godine u Gornjem Ceklinu u porodici Petra Pejovića. Vrlo rano je ostao bez roditelja, majka mu je umrla kada je imao pola godine, a otac je poginuo u toku rata sa Turskom 1912. godine u borbama na Skadru. Brigu o njemu preuzela je njegova starija sestra koja je imala deset godina i o njemu se starala do njegovog punoljetstva. Osnovnu školu je učio u svom selu. Sedam razreda gimnazije je završio u Cetinju, a osmi razred sa maturom u Novom Vrbasu 1934. godine. Član partije je od 1941. godine. U međuvremenu je odslužio vojsku. Na Pravnom fakultetu u Subotici je diplomirao 1938. godine. U aprilu 1938. godine prilikom štrajka ranjen je od lica koja su imala namjeru da spriječe njegovo održavanje. Tokom 1939. i 1940. godine je proveo skoro godinu dana na vojnim vježbama, a u međuvremenu je radio kao advokatski pripravnik u Bačkom Petrovom Selu i Starom Bečeju. Januara 1941. godine je pozvan na vojnu vježbu u 34. pješadijskom puku u Subotici kao komandir. Na ovom položaju zatekao ga je Aprilski rat.

Njegov puk je 07. aprila sa mađarske granice upućen za Loznicu i tu je sa desetinama hiljada vojnika iz drugih jedinica predat Njemcima. Sa nekoliko drugova uspio je da izbjegne zarobljavanje, od mađarske granice do Gornjeg Ceklina došao je pješke. U rodnom mjestu povezuje se sa mjesnom partijskom organizacijom i uključuje u rad na pripremi i organizovanju ustanka. Kao komandir jednog gerilskog odreda 13. jula 1941. godine učestvovao je u borbi za oslobođenje Rijeke Crnojevića. Učestvovao je 15. jula 1941. godine u borbama na Košćelama u kojoj je zarobljen italijanski 2. bataljon granične straže koji je bio upućen iz Albanije. Godine 1941. pridružio se Komunističkoj partiji Jugoslavije. Od avgusta 1941. godine do sredine juna 1942. godine bio je komandir Gornjoceklinske čete, zatim komandant bataljona „13 jul“, pa zamjenik komandanta Lovćenskog odreda. Potom je bio komandant bataljona „Carev laz“ i komandant Lovćenskog odreda. Sredinom juna 1942. godine nakon povlačenja partizanskih snaga iz Crne Gore upućen je na rad na okupirano područje sreza cetinjskog. Kao sekretar Međuopštinskog komiteta KPJ za opštine riječku i ljubotinsku radio je na tom području do kapitulacije Italije 09. septembra 1943. godine radeći na jačanju NOP-a. Od septembra 1943. godine do polovine avgusta 1944. godine bio je politički komesar obnovljenog Loćenskog odreda, zatim njegov komandant. Nakon toga bio je zamjenik komandanta 6. crnogorske udarne brigade, i kratko vrijeme načelnik II odjeljenja štaba 2. udarnog korpusa. Lovćenski odred i 6. crnogorska brigada svojim učešćem u tim borbama dali su nesumnjiv i zapažen doprinos tim pobjedama. Od polovine avgusta do decembra 1944. godine bio je pomoćnik načelnika II odeljenja Vrhovnog štaba NOV i POJ a od tada do kraja rata delegat Vrhonog štaba pri štabu 1. bugarske armije. Od završetka rata do aprila 1946. godine bio je šef jugoslovenske delegacije za ratne zločine pri štabu Američke armije za Evropu u

Vizbadenu – Američka zona okupirane Njemačke. Od aprila 1946. godine do aprila 1963. godine radio je u Ministarstvu odnosno Državnom sekretarijatu za unutrašnje poslove FNRJ kao načelnik Kontrolnog odeljenja, a bio je i pomoćnik načelnika i načelnik Glavne uprave Narodne milicije, pomoćnik ministra i državni podsekretar, a od aprila 1963. godine je savezni javni pravobranilac. Tokom rata je bio komandant nekoliko jedinica, pomoćnik načelnika Obavještajnog centra VŠ NOP i POJ. Nosilac je partizanske spomenice 1941. godine i niza domaćih i stranih odlikovanja. Za narodnog heroja proglašen je 27. novembra 1953. godine. Umro je 10. aprila 1997. godine u Beogradu.

Pavle Pekić, general-major. Rođen je 03. juna 1910. godine u Šavniku u porodici Dimitrija Pekića. Završio je nižu gimnaziju i srednju Medicinsku školu. Sredinom tridesetih godina se opredijelio za revolucionarni radnički pokret, a u KPJ je primljen 1939. godine. Pred rat je bio član Sreskog komiteta KPJ Šavnik. Jedan je od organizatora ustanka u opštini, a zatim je bio komandant Komande mjesta Šavnik. Učesnik je Konferencije rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka juna 1942. godine na Tjentištu, a zatim je od juna do oktobra 1942. godine bio član Ekonomskog odsjeka. Instruktor za vojnu vlast i obavještajnu službu bio je od novembra 1942. godine do marta 1943. godine. Član Komisije za borbu protiv pete kolone i terorizma bio je od aprila do oktobra 1943. godine. Šef odsjeka za zaštitu naroda bio je od oktobra 1943. godine do maja 1944. godine, kada je postavljen za šefa 2. odsjeka u OZN-i za Jugoslaviju. Poslije rata bio je podsekretar za unutrašnje poslove FNRJ, zatim sekretar Administrativne komisije Saveznog izvršnog vijeća i dr. Odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom, OVJ sa zlatnim vijencem i dr.

Branko Perović, general-potpukovnik. Rođen je 25. maja 1914. godine u Perovića Luci kod Žabljaka u porodici Milete Perovića. Gimnaziju je učio u Kolašinu, Pljevljima, Podgorici i Nikšiću. Kao srednjoškolac opredijelio se za revolucionarni rad. Bio je student Pravnog fakulteta, član SKOJ postao je 1935. godine, a član KPJ

1938. godine. Upisao je Školu rezervnih oficira u Mariboru, ali je isključen zbog političkih razloga. Radio je na pripremi julskog ustanka 1941. godine u svom kraju, bio je komesar bataljona u julskom ustanku, zatim zamjenik komesara čete, zatim komesar bataljona u Durmitorskom odred. U bici na Pljevljima 1. decembra 1941. godine učestvovao je kao komandir čete. Krajem februara 1942. godine postavljen je za komandanta Istočno-sinjajevinskog sektora, a od aprila zamjenik komesara 2. udarnog bataljona Durmitorskog oreda. Od 17. juna 1942. godine komesar je čete u 5. bataljonu, pa rukovodilac politodjela 1, 4. i 9. krajiške brigade. Pohađao je partijski kurs, nakon čega je bio prukovodilac politodjela 10. i 39. krajiške divizije, pa partijski instruktor Centralnog komiteta KPJ 20. dalmatinske divizije, zatim načelnik Personalnog odjeljenja Nacionalnog komiteta DFJ i komesar 4. divizije KNOJ-a. Partijski kurs pri Centralnom komitetu KPJ završio je 1943. godine. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Nakon rata bio je politički komesar divizije, školskog centra, načelnik Političkog odjeljenja oblasti, zatim načelnik Katedre vojne istorije Više vojne akademije i dr. Unaprijeđen je u čin general-potpukovnika. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1972. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, a odlikovan je

ORZ, OBJ sa zlatnim vijencem, Ordenom partizanske zvijezde sa srebrnim vijencem i dr. Preminuo je 1996. godine. Brat generala Perovića bio je Bogdan koji je bio sudija i komesar 16. vojvođanske divizije.

Tomislav Peruničić general-potpukovnik. Rođen je 24. jula 1931. godine u selu Borovo kod Pljevalja u porodici Jovana Peruničića. Završio je osnovnu školu 1942. godine. Učesnik je u Narodnooslobodilačkom ratu od 10. septembra 1944. godine do 15. maja 1945. godine kao borac i kurir. Realnu gimnaziju je završio 1949. godine, Vojnu akademiju Kopnene vojske - smjer pješadija 1952. godine, Komandno-štabnu akademiju Kopnene vojske 1965. godine, Školu narodne odbrane 1976. godine i Fakultet političkih nauka. U čin pješadijskog potporučnika proizveden je 01. avgusta 1952. godine, u čin poručnika 1955. godine, kapetana 1959. godine, kapetana prve klase 1962. godine, majora 1966. godine, potpukovnika 1970. godine, pukovnika 1977. godine, general-majora 1984. godine, a u čin general-potpukovnika prijevremeno 1989. godine. Obavljao je dužnost komandira voda od 1952. do 1958. godine, zatim starješine nastavne grupe u Vojnoj akademiji Kopnene vojske od 1958. do 1961. godine. Komandir čete bio je od 1961. do 1965. godine, zatim referent za izradu pravila u Odeljenju za pravila od 1965. do 1967. godine. Referent u Drugoj upravi Generalštaba bio je od 1967. do 1979. godine. Referent u Generalnom konzulatu u Kijevu od 1970. do 1973. godine, a referent u Drugoj upravi Generalštaba od 1973. do 1975. godine. Načelnik Odeljenja za moralno-političko vaspitanje Komande 5. armije bio je od 1975. do 1977. godine, a komandant pješadijskog puka od 1977. do 1981. godine. Pomoćnik načelnika 1. odeljenja II uprave Generalštaba od 1981. godine, a pomoćnik načelnika Centra visokih vojnih škola za politički rad i pravne poslove bio je od 1981. do 1984. godine. Potom je bio načelnik Visoko vojnopolitičke

škole JNA od 1984. do 1988. godine, pomoćnik komandanta 1. armije za politički rad i pravne poslove od 1988. do 1991. godine. Odlikovan je Medaljom za vojne zasluge 1956. godine, Ordenom zasluga za narod sa srebrnim zracima 1961. godine, Ordenom narodne armije sa srebrnom zvijezdom 1968. godine, Ordenom za vojne zasluge sa zlatnim mačevima 1976. godine, Ordenom narodne armije sa zlatnom zvijezdom 1982. godine i Ordenom rada sa srebrnim vijencem 1987. godine. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1991 godine.

Branko Petričević Kađa, general-major. Rođen je 1914. godine na Meterizima (Cetinje) u porodici Jovana Petričevića. Završio je Pravni fakultet u Beogradu. Tokom studija pristupio je studentskom revolucionarnom pokretu i 1932. godine postao je član SKOJ-a, a od 1933. godine i član KPJ. Bio je organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak i Kosovo i

Metohiju, a kasnije sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Cetinje. Učestvovao je avgusta 1940. godine na VIII pokrajinskoj konferenciji KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak i Kosovo i Metohiju, na kojoj je održao referat *O radu među ženama* i bio izabran za delegata na je V zemaljsku konferenciju, održanu oktobra iste godine u Zagrebu. Kasnije je zbog frakcionaških borbi isključen iz članstva Komunističke partije. Učesnik je Narodnooslobodilačke borbe od 1941. godine. Najprije je bio borac, a kasnije kada je ponovno vraćen u članstvo KPJ, postavljen je za rukovodioca politodjela 4. proleterske crnogorske udarne brigade. Potom je bio politički komesar 16. vojvođanske divizije i politički komesar 12. vojvođanskog korpusa. Za političkog komesara 3. armije JA postavljen je u januaru 1945.

godine. Proizveden je u čin general-majora. Poslije oslobođenja Jugoslavije je radio kao pomoćnik načelnika Glavne političke uprave Jugoslovenske armije. Pod sumnjom da je sa general-pukovnikom Arsom Jovanovićem i pukovnikom Vladom Dapčevićem planirao bjekstvo iz zemlje uhapšen je u avgustu 1948. godine. Na suđenju održanom od 1. do 4. juna 1950. godine u Beogradu, zajedno sa Vladom Dapčević osuđen je na dvadeset godina strogog zatvora kada su im oduzeti vojni činovi i odlikovanja. Za vrijeme izdržavanja kazne na Golom otoku, ponovno je obnovljen proces i oni su rehabilitovani i 1956. godine pušteni na slobodu. Do penzionisanja, 1960. godine, radio je kao urednik izdavačkog poduzeća „Rad“. Umro je 1982. godine u Beogradu, a sahranjen je na Cetinju.

Mitar Piletić, general-major.

Rođen je 15. jula 1917. godine u selu Mokro kod Šavnika u porodici Radovana Piletića. Gimnaziju je učio u Nikšiću, u kojoj se i opredijelio za revolucionarni pokret. Studirao je Medicinski fakultet u Beogradu, na kojem je pripadao studentskom Pokretu. Bio je apsolut na Medicinskom fakultetu.

Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine. Prve godine je bio borac Durmitorskog odreda, a zatim njegov referent saniteta. Od 17. juna 1942. godine u 5. i 2. bataljon 4. proleterske brigade bio je zamjenik referenta i referent saniteta. Tokom IV neprijateljske ofanzive bio je upravnik ešalona ranjenika u Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba. Od maja 1943. godine bio je ljekar u Durmitorskom odredu, zatim u 7. omladinskoj crnogorskoj brigadi referent saniteta od formiranja do marta 1945. godine. Krajem rata upućen je da završi

Medicinski fakultet, koji uspješno završava i postaje načelnik saniteta Garde JNA i armije i dr. Specijalizirao je opštu hirurgiju. Bio je sanitetski general-major. Aktivna služba mi je prestala 1978. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine. Preminuo je 2004. godine.

Krsto Popivoda, general-major.

Rođen je 03. juna 1910. godine u selu Bjelice kod Cetinja u porodici Gorčina Popivode. Osnovnu školu je završio u rodnom selu, a gimnaziju je započeo 1923. godine u Cetinju, zatim je drugi i treći razred završio u Banjaluci, četvrti na Cetinju, a peti u Peći. Maturirao je 1932. godine na Cetinju. Sve raspuste i povremene prekide u školovanju provodio je radeći kao šumarski radnik u Bosni, u okolini Olova. U višim razredima gimnazije čitao je naprednu radničku literaturu i počeo da se interesuje za marksizam. U osmom razredu gimnazije, 1931. godine, bio je jedan od učesnika štrajka u cetinjskoj gimnaziji, a zatim i demonstracija protiv dolaska grupe ministara Šestojanuarske vlade u Crnu Goru. Zajedno sa svojim školskim drugom Radojem Vujoševićem, narodnim herojem, u jesen 1932. godine odlazi u Suboticu, gde se upisuje na Pravni fakultet, a avgusta 1933. godine se zaposlio u Poreskoj upravi u Subotici. Oktobra 1933. godine, zajedno sa Radojem Vujoševićem, primljen je u članstvo Komunističke partije Jugoslavije, u partijskoj ćeliji na Pravnom fakultetu. Ubrzo se uključio u rad tehnike Mjesnog komiteta KPJ za Suboticu, kojom je rukovodio Mate Vidaković. Radio je na rasturanju ilegalnog lista *Revolucionarni front radnika i seljaka*, letaka i ostalog partijskog materijala. Oktobra 1934. godine našao se među 60 uhapšenih, tokom velike policijske racije u

Subotici. Pošto je bio uhapšen, neposredno poslije atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseju, bio je posebno mučen. Izveden je pred Sud za zaštitu države, zajedno sa još 13 uhapšenih, i osuđen na 18 meseci zatvora, koje je izdržao u Sremskoj Mitrovici. Poslije izlaska iz zatvora, maja 1936. godine, proćeran je u Crnu Goru. Poslije određenog vremena otišao je u Beograd, đe je nastavio studije prava. Za vrijeme studija je radio u Mjesnom komitetu KPJ za Beograd i Univerzitetskom komitetu. Poslije hapšenja novembra 1936. godine, po odluci Partije, prelazi u ilegalnost i odlazi u Kragujevac, đe postaje član Oblasnog komiteta KPJ za užu Srbiju. U Kragujevcu razvija intenzivan partijski rad, posebno u Vojno-tehničkom zavodu, zatim u Kraljevu, Kruševcu, Paraćinu, Čupriji i Jagodini. U proljeće 1937. godine svoju partijsku aktivnost prenio je i na istočnu i južnu Srbiju. Radio je na organizovanju Oblasnog komiteta KPJ za Niš. U masovnom hapšenju komunista, koje je počelo u Kragujevcu, juna 1937. godine, a proširilo se na mnoga mjesta Srbije, je uhapšen 17. jula u Nišu. Sproveden je u garnizonski zatvor u Kragujevcu i podvrgnut mučenju u kojem su učestvovali policijski agenti iz Beograda i Novog Sada. U pritvoru je proveo mjesec dana i mučen je najsvirepijim metodama.³³ Krajem avgusta izveden je pred Sud za zaštitu države i osuđen na dvije godine zatvora, koju je ponovo izdržavao u sremsko-mitrovačkom zatvoru. Poslije izlaska iz zatvora, jula 1939. godine, radio je u Agitpropu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, a decembra iste godine CK KPJ ga je uputio, kao svog delegata, u Crnu Goru, đe je radio na jačanju partijskih organizacija. Avgusta 1940. godine učestvovao je na VIII sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak i Kosovo i Metohiju, na kojoj je

³³ Krsto Popivoda i Spasenija Cana Babović, koja je tada takođe bila uhapšena i mučena, su zbog „herojskog držanja pred klasnim neprijateljem“ jedini nosioci, malo poznatog, partijskog priznanja „Heroj ćutanja“.

podnio referat *O organizacionom stanju Partije*. Prethodno je obišao mnoge partijske organizacije u Crnoj Gori i na Kosovu. Poslije Pokrajinske konferencije, na poziv generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita odlazi na rad u CK KPJ i organizuje i rukovodi partijskom školom u Makarskoj i partijskim kursovima u Zagrebu, Crepoljskom kod Sarajeva i Dubravi kod Zagreba. Bio je delegat i član Kandidacione komisije na V zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj oktobra 1940. godine u Zagrebu. Poslije Vojnog puča i obaranja vlade Cvetković-Maček, 27. marta 1941. godine, je po specijalnom zadatku Josipa Broza Tita upućen u Sarajevo da Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH prenese instrukcije CK KPJ, a zatim je upućen, sa istim zadatkom, na Kosmet. Tada je obišao mjesne partijske organizacije u Sarajevu, Zenici, Peći i Kosovskoj Mitrovici i učestvovao u radu Oblasne konferencije u Tuzli. Aprila 1941. godine, poslije napada Sila osovine na Kraljevinu Jugoslaviju, odlazi u Crnu Goru, gde je kao član Biroa Pokrajinskog komiteta, radio na organizovanju i pripremi Trinaestojulskog ustanka. U danima ustanka vršio je najprije dužnost sekretara OK KPJ za Nikšić, a potom sekretara OK KPJ za Cetinje. Od septembra 1942. do 1945. godine radio je na raznim partijsko-političkim i vojnim zadacima u CK KPJ i Vrhovnom štabu NOVJ. Bio je rukovodilac i predavač u partijskim školama i kursovima. Najprije je radio u Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku Krajinu, potom u CK KPJ, pa u selu Gvozdu kod Kalinovika, u selu Liječevini kod Šćepan polja, između IV i V ofanzive i u Jajcu i Drvaru, od septembra 1943. do maja 1944. godine. Bio je član AVNOJ-a, od njegovog drugog zasijedanja, a maja 1944. godine, poslije neuspjelog njemačkog desanta na Drvar, zajedno sa CK KPJ prelazi na ostrvo Vis. Aprila 1945. godine kooptiran je u Centralni komitet KPJ.

Nakon oslobođenja Jugoslavije obavljao je mnoge odgovorne dužnosti: od 1946. do 1948. godine bio je predsjednik za

agrarnu reformu i kolonizaciju Vlade FNRJ, od 1948. do 1953. godine bio je predsjednik Vijeća naroda u Narodnoj skupštini FNRJ, od 1951. do 1953. godine bio je ministar za željeznice i predsjednik Savjeta za saobraćaj i veze Vlade FNRJ, od 1953. do 1963. godine član Saveznog izvršnog vijeća, od 1963. do 1967. godine bio je predsjednik Organizaciono-političkog vijeća Narodne skupštine SFRJ. Od V kongresa KPI, juna 1948, biran je za člana CK KPI, a na IX kongresu SKJ, marta 1969. godine, izabran je za člana Stalnog djela Konferencije SKJ. Bio je najprije član Saveznog odbora SSRNJ, zatim član Predsjedništva, a potom i sekretar Saveznog odbora SSRN Jugoslavije. Bio je i član Saveznog odbora SUBNOR-a Jugoslavije i član Savjeta federacije. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, i drugih visokih jugoslovenskih odlikovanja, među kojima je Orden junaka socijalističkog rada. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 10. jula. 1952. godine. Umro je 10. februara 1988. godine u bolnici u Meljinama, kod Herceg Novog. Sahranjen je u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju u Beogradu.

Pero Popivoda, general-major. Rođen je 1916. godine u selu Lješev Stup, kod Cetinja u porodici Sava Perova Popivode. Prije Drugog svjetskog rata radio je kao vojni činovnik oficirskog ranga u Ratnoj mornarici Jugoslovenske vojske. Po izbijanju Drugog svjetskog rata, 1941. godine priključio se Narodnooslobodilačkom pokretu. U početku je bio zamjenik komandanta Lovćenskog bataljona za operacije u Sandžaku, a zatim intendant Glavne intendature Vrhovnog štaba. U novembru 1942. godine sa grupom vojnih rukovodilaca, od strane Vrhovnog štaba NOV i POJ upućen je u

Sloveniju, đe je obavljao dužnosti: načelnika štaba 1. slovenske proleterske udarne brigade „Tone Tomšič“, načelnika 14. slovenske divizije, komandanta Operativne zone Glavnog štaba NOV i PO Slovenije, komandanta 15. slovenske divizije, komandanta 7. slovenskog korpusa. U čin pukovnika proizveden je 1944. godine, a po prelasku u Srbiju, postavljen je za komandanta 22. srpske divizije. Nakon rata, 1945. godine bio je upućen u Sovjetski Savez u kojem je dvije godine proveo na školovanju. Završio je Vojnu akademiju Funze. Za vrijeme školovanja oženio se Kirom Gligorjevnom, kćerkom sovjetskog generala i sa njom dobio sina. Po povratku u Jugoslaviju postavljen je za načelnika Operativne uprave Ratnog vazuhoplovstva kada je unaprijeđen u čin general-majora. Završio je Visoku partijsku školu. Nakon donošenja Rezolucije Informbiroa 1948. godine i zaošttravanja odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, odlučio se da emigrira u Sovjetski Savez. Školskim avionom Polikarpov Po-2 sa zemunskog aerodroma, 16. avgusta 1948. godine odletio je za Rumuniju. Spustio se kod Temišvara i drugim avionom odletio za Moskvu. Po dolasku u Moskvu, primljen je u Sovjetsku armiju i priznat mu je čin vazduhoplovnog general-majora. Državljanin SSSR-a postao je 1949. godine, a od 1955. član Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Jedan je od osnivača Pokreta za mir, član Svjetskog savjeta za mir. U periodu 1948-54. godine bio je na čelu Saveza jugoslovenskih revolucionara, a bio je i glavni urednik novina *Za socijalističku Jugoslaviju*. Radio je u Aerofloti 22 godine, prvo kao inspektor, a zatim kao načelnik Informativno naučno-tehničkog centra civilne avijacije (CNTIG). Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i Ordena partizanske zvijezde, kojih je lišen nakon 1948. godine. Napisao je pripovjetke *Partizani i Rat bez fronta i pozadine* na ruskom jeziku. Nosilac je i više odlikovanja SSSR-a, Poljske, Čehoslovačke i Albanije. Preminuo je 28. oktobra 1978. godine, a sahranjen je na Trojekurovskom groblju u Moskvi.

Jovan Popović general major.

Rođen je 04. decembra 1923. godine u selu Liješnje kod Kolašina u porodici Gligorija Popovića. Završio je sedam razreda gimnazije i kao srednjoškolac je primljen u SKOJ. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka. Novembra 1941. godine je uhapšen od strane okupacionih vlasti i osuđen na 35 godina robije, koju je izdržavao u Italiju. U Narodnooslobodilačkom ratu je od 1941. godine, a 1944. godine bio je komesar čete u 11. dalmatinskoj brigadi, a zatim komesar čete u Vazduhoplovnoj bazi. Član je KPJ od februara 1944. godine. Od marta do aprila 1945. godine je politički komesar 3. omladinskog bataljona (ljudstvo koje je upućeno na školovanje u SSSR). Završio je Vazduhoplovnotehničku akademiju u SSSR. Nakon rata službovao je u vazduhoplovnotehničkoj službi, zatim u Institutu za naoružanje. Jedno vrijeme bio je direktor Instituta bezbjednosti Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove i dr. Umro je 2001. godine.

Nikola Popović, general-major.

Rođen je 9. decembra 1916. godine, u selu Lipa, kod Cetinja, u porodici brigadira crnogorske vojske Krsta Popovića i majke Marije rođene Radojević. Školovao se u rodnom mjestu, zatim u Cetinju, pa u Belgiji, gdje mu je otac boravio u emigraciji. Član Komunističke partije Jugoslavije postao je 1936. godine. Učesnik je

Narodnooslobodilačke borbe od 1941. godine. U Trinaestojulskom ustanku bio je na čelu gerilskog odreda u borbi za oslobođenje Čeva, a učestvovao je u borbama za oslobađanje Cetinja. U toku borbe na Sutjesci postavljen je za komandanta bataljona, koji je imao zadatak da obezbijedi povratak Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru na okupiranu teritoriju Crne Gore. Po oslobođenju Beograda postavljen je za komandanta beogradske brigade narodne odbrane. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Nakon toga je postavljen za načelnika Devete pomorske oblasti, a obavljao je i dužnosti načelnika katedre KOV-a u Višoj vojnoj pomorskoj akademiji, zatim načelnika katedre operatike u Ratnoj školi JNA sve do 1973. godine, kada je penzionisan u činu general-majora. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine i drugih jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine. Umro je 8. novembra 2005. godine u Beogradu, a sahranjen je rodnom mjestu.

Svetislav-Sveto Popović, general-major. Rođen je 31. jula 1927. godine u selu Brezovik kod Nikšića u porodici Mirka Popovića. Nižu gimnaziju je završio na Cetinju. Od 1941. godine je član SKOJ-a i aktivno je radio u NOP-u Cetinja. Nakon drugog hapšenja interniran je aprila 1943. godine u Bar a zatim u Kolfiorito. U vrijeme kapitulacije

Italije septembra 1943. godine probio se sa malom grupom Crnogoraca do Slovenije. Primljen je u KPJ januara 1944. godine kada je imao 16 godina. U slovenačkim partizanskim jedinicama najprije je bio borac, a ubrzo zatim je imenovan za zamjenika komesara čete. U 17. brigadi „Simon Gregorčič“ bio

je sekretar SKOJ-a u ljeto 1944. godine, nakon čega je bio zamjenik komesara brigade. Početkom 1945. godine upućen je na školovanje u Beograd. Završio je visoke vojne škole. Nakon rata bio je na raznim rukovodećim dužnostima u JNA. Bio je pomoćnik Saveznoga sekretara za narodnu odbranu SFRJ. Preminuo je u aprilu 2011. godine u Beogradu.

Vladimir Popović - Španac, general-major. Rođen je 27. januara 1914. godine u selu Gornji Brčeli, kod Bara u porodici Luke Popovića. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, a gimnaziju na Cetinju. Apsolvirao je 1937. na Medicinskom fakultetu u Beogradu. Još u ranoj mladosti, uključio se u rad omladinskog radničkog pokreta. Član Saveza komunističke

omladine Jugoslavije je postao 1930, a Komunističke partije Jugoslavije 1932. godine. Za vrijeme studija na Beogradskom univerzitetu je bio jedan od organizatora i rukovodilaca revolucionarnog studentskog pokreta. U periodu od 1935. do 1937. godine je bio član, a potom i sekretar Univerzitetskog komiteta KPJ. Zbog revolucionarne aktivnosti više puta je hapšen. Učestvovao je na Svjetskom kongresu studenta-komunista u Parizu, 1937. godine, kao predstavnik Beogradskog univerziteta, zajedno sa Ivom Lolom Ribarom i Milovanom Lulom Matićem. Poslije kongresa uspio je da se prebaci iz Francuske u Španiju i pristupi Republikanskoj armiji. Prvo se borio u bataljonu „Dimitrov“ 15. internacionalne brigade, pa u 129. internacionalnoj brigadi, u kojoj je bio sekretar partijske organizacije Jugoslovena. Imao je čin kapetana Španske republikanske armije.

Nakon poraza Španske republike zajedno sa drugim interbrigadistima bio je zatvoren u koncentracionim logorima u

Francuskoj. Godine 1939. uspio je da pobjegne iz logora i ilegalno se prebaci u Jugoslaviju. U Beogradu ponovo preuzima dužnost sekretara Univerzitetskog komiteta KPJ, a ubrzo postaje i član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju. Kasnije je bio instruktor Centralnog komiteta KPJ u Crnoj Gori i Dalmaciji. Učestvovao je u radu Pete zemaljske konferencije KPJ, održane oktobra 1940. godine u Zagrebu. Na sjednici Politbiroa CK KPJ, 4. jula 1941. godine u Beogradu, na kojoj je donijeta odluka o podizanju opštenarodnog ustanka, je određen za delegata CK KPJ pri CK KP Hrvatske. Učestvovao je i na vojno-političkom savjetovanju u Stolicama, septembra 1941. godine, kada je izabran za člana Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije. Pored funkcije delegata CK KPJ, u Komunističkoj partiji Hrvatske obavljao je razne druge odgovorne dužnosti. Od polovine jula 1941. godine bio je sekretar Operativnog rukovodstva CK KPH, a od proljeća 1942. bio je sekretar Biroa CK KPH. Sredinom 1943. godine imenovan je za političkog komesara 3. bosanskog korpusa. Kada je 1944. godine Kosta Nađ, postavljen za komandanta Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, preuzima funkciju komandanta 3. korpusa i dobija čin general-majora. U ovom periodu korpus je vodio borbe za oslobođenje Bosne i stvaranje uslova za prodor jedinica NOVJ u Srbiju. Novembra 1944. godine prelazi na rad u centralnim organima nove Jugoslavije i radi u Vrhovnom štabu NOV i POJ i Centralnom komitetu KPJ.

Nakon oslobođenja Jugoslavije radio je u diplomatskoj službi: 1945. godine bio je predstavnik Demokratske Federativne Jugoslavije pri vladi Otačastvenog fronta Bugarske i predstavnik CK KPJ kod Centralnog komiteta Bugarske radničke partije. Od 1945. do 1948. godine bio je ambasador FNRJ u Moskvi, od 1948. do 1950. godine prvi pomoćnik ministra inostranih poslova FNRJ, Edvarda Kardelja. Od 1950. do 1954. godine bio je ambasador FNRJ u SAD. Od 1954. do

1955. godine bio je predsjednik Odbora za inostrane poslove Narodne skupštine FNRJ, od 1955. do 1958. godine prvi ambasador FNRJ u NR Kini, a 1958. godine izabran je za člana Saveznog izvršnog vijeća i predsjednika Odbora za ekonomske odnose sa inostranstvom. Kasnije je bio generalni sekretar predsjednika SFRJ Josipa Broza Tita i član Savjeta federacije. Kao diplomata učestvovao je na velikom broju međunarodnih, regionalnih i drugih skupova. Bio je član jugoslovenske delegacije na Pariskoj mirovnoj konferenciji, 1946. godine. Učestvovao je na više zasijedanja Organizacije ujedinjenih nacija, u periodu od 1946. do 1955. godine; na Drugom samitu nesvrstanih zemalja u Kairu, oktobra 1964. i na nizu sastanaka diplomatskih predstavnika Jugoslavije sa predstavnicima drugih zemalja i organizacija. Za člana Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije biran je na V, VI, VII i VIII kongresu, a na IX kongresu SKJ, održanom marta 1969. godine u Beogradu izabran je za člana Predsjedništva SKJ. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i niza drugih inostranih i jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 10. jula 1952. godine. Umro je 1. aprila 1972. godine u Londonu, a sahranjen je u Beogradu u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju. Dom kulture u Baru nosi njegovo ime, a ispred Doma je njegova bista.

Vojin Popović general-major. Rođen je 30. oktobra 1913. godine, u selu Stijena kod Podgorice u porodici Jovete Popovića. Gimnaziju je učio u Podgorici kada je i pristupio revolucionarnom radničkom pokretu. Studirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu. Bio je aktivista u naprednom studentskom pokretu. Od 1937. godine je član KPJ. Više puta je hapšen zbog komunističke djelatnosti. Jedan je od organizatora ustanka u Piperima, i u to vrijeme je bio sekretar opštinskog biroa ćelija jedne od najbrojnijih seoskih partijskih organizacija u zemlji. Po

odluci PK za Crnu Goru upućen je na politički rad u Hercegovinu. Za svo vrijeme u Hercegovini je djelovao pod imenom Petar Božović. Od kraja oktobra 1941. godine do juna 1942. godine bio je u Hercegovini na sljedećim dužnostima; sekretar Sreskog komiteta KPJ Trebinje i član Okružnog komiteta za istočnu Hercegovinu, komandant sektora Trebinje - Dubrovnik, politički komesar Južnohercegovačkog NOP odreda. Od avgusta 1942. godine do juna 1943. godine bio je rukovodilac i član politodjela brigade, zatim zamjenik komandanta brigade u periodu jun - avgust 1943. godine (upućen je iz Hercegovine da uhvati vezu sa VŠ i početkom oktobra je završio Srednji partijski kurs pri CK KPJ). Politički komesar divizije bio je od formiranja do kraja marta 1944. godine. Od kraja septembra 1944. godine do kraja rata bio je politički komesar divizije. Nakon rata je pomoćnik komandanta armije, komandant divizije i područja i dr. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Odlikovan je ORZ, OZN sa zlatnom zvijezdom, OBJ sa zlatnim vijencem i dr. Poginuo je u saobraćajnoj nesreći 02. oktobra 1962. godine.

Vujadin Popović, general-pukovnik. Rođen je 2. marta 1916. godine u Piperima u porodici Luke Popovića. Završio je gimnaziju u Podgorici kada se opredijelio za omladinski pokret. Završio je Pravni fakultet u Beogradu 1940. godine na kojem je pripadao omladinskom pokretu. Završio je Školu rezervnih oficira. Član KPJ postao je u julu 1941. godine. Učesnik je julskog ustanka 1941. godine, prvo kao borac, pa komesar i komandir partizanske čete, zatim je bio sekretar Opštinskog Narodnooslobodilačkog odbora i komesar udarne čete. Politički

komesar 1. udarnog bataljona bio je od maja do juna 1942. godine. Na dan formiranja 5. proleterske brigade bio je komandir čete, pa komandant njenog 4. bataljona od novembra 1942. do novembra 1943. godine. Od novembra 1943. godine postavljen je za komandanta 5. proleterske brigade. Ovu dužnost obavljao je do avgusta 1944. godine, kada je od Vrhovnog štaba upućen preko Italije u Makedoniju. U septembru 1944. godine došao je za načelnika štaba Bregalničko-strumičkog korpusa. Za komesara 15. makedonskog korpusa postavljen je u januaru 1945. godine, a krajem rata za komandanta 36. vojvođanske divizije. Nakon rata završio je VVA i Kurs operatike. Obavljao je brojne dužnosti, bio je komandant divizije, pomoćnik komandanta i načelnik štaba armije, zatim komandant korpusa, zamjenik načelnika VVA i načelnik uprave u Generalštabu. Bio je general-pukovnik. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1976. godine. Odlikovan je Ordenom ratne zastave, Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem, Ordenom zasluga za narod sa zlatnim vijencem itd. Preminuo je 1991. godine.

Rudolf Primorac, general-pukovnik. Rođen je 15. aprila 1904. godine u Sutomoru kod Drniša u porodici Antuna Primorca. Osnovnu školu završio je u Drnišu, a šest razreda gimnazije u Šibeniku. Školovanje je nastavio u Vojnoj akademiji, iz koje je izašao kao potporučnik 1925. godine. Aprilski rat zatekao ga je kao majora, na dužnosti komandanta 2. bataljona 85. pješadijskog puka. Ovaj puk, ojačan divizionom artiljerije, zatvarao je pravac na sektoru Metkovića. Na dan proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, puk se raspao, sa izuzetkom 2. bataljona, koji se, pod

komandom Primorca, probio na pravac Mostar - Nevesinje i na tom sektoru vodio borbe protiv pripadnika NDH. Poslije kapitulacije Jugoslavije, kod Nevesinja su ga zarobili Italijani i odveli ga u zarobljeništvo u Rijeku. Tamo je ostao do 10. juna 1941. godine kada je, zato što je rođen na anektiranoj teritoriji (Zona 1), pušten iz zarobljeništva, nakon čega je otišao u Split. U Splitu se već avgusta 1941. godine povezao sa splitskom partijskom organizacijom i po njenim direktivama radio u obavještajnoj službi na popularisanju Narodnooslobodilačkog rata među oficirima bivše jugoslovenske vojske, koji su se u znatnom broju prikupili u Splitu i na razbijanju četničke organizacije, koja se u jesen 1941. već počela oformljivati. Poslije uspješnog izvršenja niza specijalnih zadataka, odlukom Komunističke partije Jugoslavije prebačen je, jula 1942. godine, u štab IV operativne zone Hrvatske i postavljen za vojnog instruktora jedinica ove zone. Kao instruktor vršio je specijalne zadatke. Oktobra 1942. godine primljen je u članstvo KPJ. Za načelnika štaba 1. dalmatinske brigade postavljen je 5. novembra 1942. godine. U njenim operacijama do početka decembra uzeo je vidnog učešća, posebno u borbama za zauzimanje Jajca i u odbrambenim bitkama na pravcu Travnik - Jajce. Vrhovni komandant Josip Broz Tito je za taj uspješno izvršen zadatak pohvalio 1. dalmatinsku brigadu. U decembru iste godine postavljen je za načelnika štaba 3. udarne divizije NOVJ. S tom divizijom prošao je mnogobrojna ratna poprišta tokom IV i V neprijateljske ofanzive i protivofanzive u istočnoj Bosni. Septembra 1943. godine postavljen je za načelnika štaba 2. udarnog korpusa NOVJ i na toj dužnosti ostao do jula 1944. godine. Ovaj korpus je, među ostalim, učestvovao u razoružanju italijanskih trupa poslije kapitulacije u Crnoj Gori i stvaranju od njih italijanskih partizanskih divizija, uključujući ih u svoje formacije, te u neprekidnim borbama za stvaranje, proširenje i odbranu slobodne teritorije u Crnoj Gori, Hercegovini i

Sandžaku, kao operativne osnovice za predviđeni prodor Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Srbiju.

U jesen 1943. godine je na sektoru Kolašin - Andrijevića - Berane rukovodio jedinicama koje su poslije dugotrajnih i teških borbi, uspješno odbranile Polimlje. U proljeće 1944. godine, kada su snage Vermahta i četnici s linije Prijepolja i Pljevalja prodrli u južni Sandžak i dio Crne Gore, bio je određen da rukovodi operacijama djelova 2. udarnog korpusa na sektoru Mojkovca, đe je uspješno izvršio zadatak. Jula 1944. godine, postavljen je za načelnika Glavnog štaba NOV i PO Srbije i sa aerodroma u Beranama prebačen avionom u Bari u Italiji, a odatle u Srbiju, đe je već u formiranju bilo pet novih divizija NOVJ. Učestvovao je u rukovođenju završnim operacijama za oslobođenje Srbije do decembra 1944. godine, kada je postavljen za pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ. U tom svojstvu, učestvovao je u izradi planova i izvođenju i koordiniranju operacija mnogih jedinica NOVJ i Jugoslovenske armije. Za vrijeme rata, bio je unapređivan: pukovnik od 1. maja 1943. godine, general-major od 1. novembra 1943. godine, general-potpukovnik od 1. decembra 1944. godine. Nakon rata aprila 1945. godine, bio je postavljen za šefa Jugoslovenske vojne misije u Sovjetskom Savezu. Od povratka iz SSSR-a, pa do penzionisanja, u činu general-pukovnika, 1960. godine, obavljao je visoke dužnosti u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Pored ostalog, bio je pomoćnik načelnika Generalštaba, glavni inspektor JNA, komandant Korpusa narodne odbrane i komandant Graničnih jedinica Jugoslavije. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i više jugoslovenskih i stranih odlikovanja, među kojima su poljski Orden Grunvaldovog krsta drugog reda i čehoslovački Orden bijelog lava drugog reda. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine. Umro je 13. januara 1979. godine u Beogradu. Sahranjen je u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju u Beogradu.

Velimir Radičević, general-potpukovnik. Rođen je 14. juna 1914. godine u Goričanima kod Podgorice u porodici Vasilija Radičevića. Osnovnu školu završio je u svom selu, a pet razreda gimnazije u Podgorici, nakon čega se vratio u selo i do Drugog svjetskog rata se uglavnom bavio zemljoradnjom. Neko vrijeme je bio i blagajnik Zadruga proizvođača

duvana u Podgoričkom srezu. Već od 1933. godine počeo je sarađivati sa skojevcima i učestvovati u akcijama koje je organizovala KP Jugoslavije. Nakon odsluženja vojnog roka, sredinom 1936. godine bio je primljen za člana KPJ. Nekoliko mjeseci kasnije postao je sekretar ćelije KPJ u svom selu i član opštinskog partijskog biroa. Krajem 1937. godine postao je član Komisije za rad s omladinom pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru i Boku. Naredne godine postao je član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. Istovremeno je bio i član Sreskog komiteta SKOJ-a Podgorica, a posebno je rukovodio organizacijom SKOJ-a u Zeti. Aprila 1937. godine pokušao je da se sa grupom drugova prebaci u Španiju, ali ga je policija u Sutomoru uhvatila. Nekoliko je puta bio hapšen, a jednom je zbog svoje komunističke djelatnosti bio izveden pred Vojni sud. Pred rat je bio zatvoren u logoru u Smederevskoj Palanci. Nakon raspuštanja logora, otišao je u Boku Kotorsku, a zatim se vratio u svoje selo. Nakon okupacije Jugoslavije 1941. godine učestvovao je u pripremama KPJ za oružani ustanak, prikupljajući oružje i municiju, učestvujući u formiranju oružanih skupova po selima i ostalo. U Pljevaljskoj bici, 1. decembra 1941, učestvovao je kao bombaš. Poslije te bitke ostao je u Sandžaku i ušao u sastav 1. crnogorskog kombinovanog

bataljona (Zetsko-podgorička četa) Crnogorsko-sandžačkog odreda, u kome je ostao sve do rasformiranja tog odreda početkom marta 1942. godine. Nakon povratka u Zetu, u martu 1942. godine, ušao je u sastav Zetskog bataljona. Poslije toga prešao je u Nikšićki bataljon, u kome je bio zamjenik političkog komesara čete. Ubrzo je iz ovog bataljona otišao na Sinjajevinu i ušao u sastav Durmitorskog odreda, u kojem je vršio dužnost rukovodioca SKOJ-a u jednom bataljonu. Prilikom formiranja 5. proleterske crnogorske udarne brigade, ušao je u njen sastav kao zamjenik političkog komesara 1. čete 4. bataljona. Tokom IV neprijateljske ofanzive, postao je zamjenik političkog komesara 4. bataljona 5. proleterske brigade i na toj dužnosti ostao do kraja V neprijateljske ofanzive. Tokom prve polovine 1943. godine učestovao je u mnogim borbama 5. proleterske brigade, poput borbi na Treskavici oko Gornjeg Vakufa, na Torlakovcu, u Novom Šeheru, Tešnju, Prozoru, Konjicu, Nevesinju, Javorku i Bioču. Nakon kraja V neprijateljske ofanzive postao je zamjenik političkog komesara pratećeg bataljona Vrhovnog štaba NOVJ. Iste godine završio je Viši partijski kurs pri Centralnom komitetu KPJ, da bi početkom decembra 1943. bio postavljen za zamjenika političkog komesara 9. brigade 20. divizije, a nešto kasnije za rukovodioca politodjela 20. divizije. Krajem 1944. godine, postavljen je za zamjenika političkog komesara Srpske divizije KNOJ. Sredinom 1945. godine, ukidanjem funkcija pomoćnika političkih komesara bio je postavljen za inspektora u Političkoj upravi KNOJ-a, januara 1946. godine za političkog komesara 9. divizije KNOJ-a, a sredinom 1947. godine za političkog komesara KNOJ-a u Bjelovaru. Godine 1950. nakon završetka dvogodišnje Više političke škole „Đuro Đaković“, postavljen je za političkog komesara divizije u Zaječaru. Godine 1953. bio je upućen u Višu vojnu akademiju JNA, koju je završio dvije godine kasnije i poslije toga bio postavljen za pomoćnika

komandanta divizije za političko-upravne poslove u Titovom Užicu. Od 1958. bio je instruktor u Organizacijskom tajništvu Opunomoćstva Centralnog komiteta SKJ za JNA, a od 1959. do 1963. godine bio je na dužnosti pomoćnika komandanta Niškog vojnog područja za političko-pravne poslove. Istovremeno ga je CK SKJ imenovao za rukovodioca Opunomoćstva CK SKJ za Niško vojno područje. Od 1968. do 1970. godine bio je na raspolaganju u Beogradskoj vojnoj oblasti, a januara 1971. godine, penzionisan je u činu general-potpukovnika JNA. Bio je delegat na V, VI, VII, VIII i IX kongresu Saveza komunista Jugoslavije. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i više jugoslovenskih odlikovanja NOJ-a. Za narodnog heroja proglašen je 20. decembra 1951. godine.

Svetozar Sveto Radojević, general-potpukovnik. Rođen je 25. avgusta 1920. godine u selu Smrduša kod Nikšića u porodici Radoja Radojevića. Gimnaziju je učio u Nikšiću, u kojoj se opredijelio za revolucionarni radnički pokret, kada je i primljen u SKOJ. Studirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu i pripadao naprednom studentskom pokretu. Član je KPJ od jula 1941. godine. Početkom jula je uhapšen sa grupom nikšićkih komunista, ali je odmah uspio da pobjegne iz italijanskog zatvora. Od prvog dana je bio u NOB-u sa petoricom braće od kojih su dvojica poginula. U jesen 1941. godine bio je komesar čete u partizanskom pa u udarnom bataljonu Nikšićkog NOP odreda. Na dan formiranja 5. proleterske crnogorske brigade bio je komesar čete u 2. bataljonu, a zatim komesar 5. i 1. bataljona. Politički komesar bataljona bio je od oktobra do novembra 1942. godine. Krajem rata, od marta do maja 1945. godine, bio je komesar 3. udarne divizije. Na II kongresu USAO Crne Gore izabran je za člana Zemaljskog odbora. Nakon rata bio je politički komesar komandant vazduhoplovne divizije, načelnik štaba vazduhoplovnog korpusa, načelnik vazduhoplovno tehničkog školskog centra,

zamjenik glavnog urednika redakcije Vojne enciklopedije i dr. Završio je Višu vojnu vazduhoplonu akademiju i Kurs operatike JNA. Odlikovan je OBJ sa zlatnim vijencem, OPZ sa srebrnim vijencem i dr. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1978. godine.

Stevan Radovanović, general-major. Rođen je 1924. godine u Podima kod Herceg Novog. Prije Drugog svjetskog rata bio je učenik gimnazije. Učesnik je Narodnooslobodilačkog rata od 1941. godine a član KPJ od 1942. godine. U ratu je bio pomoćnik političkog komesara bataljona i brigade i politički komesar brigade, a poslije rata bio je pomoćnik komandanta vojnog područja i armije i dr. Završio je Višu vojnu akademiju i Ratnu školu JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1980. godine.

Dragutin Radović, general-major. Rođen je 14. septembra 1919. godine u Momišićima u Podgorici u porodici oficira Sava Radovića. Gimnaziju je učio u Podgorici, tu se opredijelio za omladinski revolucionarni pokret. Član SKOJ-a postao je 1936. godine. Upisao je Tehnički fakultet u Beogradu na kojem je takođe bio partijski aktivan. Od maja 1941. godine postao je član KPJ. Jedan je od organizatora Trinaestojulskog ustanka 1941. godine u rodnom kraju. Učesnik je bitke za Pljevlja 1. decembra 1941. godine. Početkom 1942. godine bio je komesar čete, potom zamjenik komesara bataljona u Zetskom odred. Tokom rata obavljao je partijsko-političke dužnosti. Od sredine 1942. godine zadužen je za rad u neprijateljskoj pozadini, na tom zadatku se istakao svojom aktivnošću. Od oktobra 1943. do početka 1944. godine izabran je za sekretara Sreskog komiteta Podgorice i Nikšića. Položaj pomoćnika komandanta 7. crnogorske brigade preuzeo je od 1944. godine, a potom je bio pomoćnik komandanta 5. proleterske crnogorske brigade. Upućen je na školovanje u SSSR-u, po dolasku sa školovanja u zemlju krajem rata postavljen je za šefa Odjeljenja zaštite naroda 2. armije. Završio je Višu vojnu akademiju. Nakon

rata bio je načelnik Školskog centra bezbjednosti, pomoćnik komandanta pozadine armije i graničnih jedinica, inspektor JNA, a obavljao je i druge dužnosti. Unaprijeđen je u čin general-major. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1975. godine. Odlikovan je OBJ sa zlatnim vijencem, Ordenom vojne zastave sa velikom zvijezdom i drugim vojnim i mirnodopskim odlikovanjima i priznanjima. Preminuo je 17. jula 2012. godine.

Ratko Radović, general-major. Rođen je 17. oktobra 1916. godine u Martinićima kod Danilovgrada u porodici Raka Radovića. Osnovnu školu završio je u rodnom kraju, a gimnaziju u Podgorici. Radović je bio student Pravnog fakulteta u Beogradu (završio je studije nakon rata). Aktivista je studentskog pokreta, kao student postao je član SKOJ-a 1936. godine, u članstvo KPJ primljen je aprila 1940. godine. U septembru 1940. godine je kooptiran u Sreski komitet Danilovgrad. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine, bio je član biroa danilovgradskog Sreskog komiteta KPJ i član plenuma Pokrajinskog SKOJ-a. Radović je u jesen 1941. godine izabran za organizacionog sekretara SK KPJ za Danilovgrad, a u martu 1942. godine postavljen je za zamjenika političkog komesara udarnog bataljona „Bajo Sekulić“. Određen je polovinom 1942. godine za ilegalni rad u neprijateljskoj pozadini, od maja je na dužnosti sekretara Okružnog komiteta KPJ za Podgoricu. Od septembra 1943. godine postavljen je za zamjenika političkog komesara Zetskog odreda, a potom je upućen na politički rad u Sandžaku, tu je bio rukovodilac politodjela brigade i divizije. Nalazio se na dužnostima političkog komesara 3. proleterske sandžačke brigade, zatim je bio politički komesar 37. sandžačke divizije. Od januara do maja 1945. godine bio je pomoćnik komesara 48. makedonske divizije na nivou sekretara partijskog divizijskog komiteta. Tokom rata bio je politički komesar više jedinica. Nakon rata on je bio politički komesar VMA i divizije,

sudija i predsjednik Vojnog suda u Beogradu. Završio je Pravni fakultet. Unaprijeđen je u čin general-majora. Odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom, OBJ sa zlatnim vijencem i drugim ratnim i mirnodopskim odlikovanjima. Preminuo je 23. avgusta 2008. godine u Beogradu.

Milorad-Mišo Radulović, general-major. Rođen je 17. maja 1919. godine, u Danilovgradu u porodici Boška Radulovića, vlasnika kafane. Osnovnu školu završio je u rodnom kraju, a gimnaziju u Podgorici u kojoj se opredijelio za revolucionarni pokret. Član SKOJ-a postao je 1937. godine. Kao student Pravnog fakulteta u Beogradu, avgusta 1940. godine postao je član KPJ. Jedan je od organizatora ustanka u svom kraju. Tokom 1941. godine borio se u sastavu odreda „Bijeli Pavle“ i Zetskog odreda. Tokom rata bio je politički komesar više jedinica. Na dan formiranja 5. proleTERSKE crnogorske brigade bio je omladinski rukovodilac čete, potom bataljona i brigade, a bio je i komesar njenog 3. bataljona. Rukovodilac SKOJ-a brigade bio je od kraja 1942. do jula 1943. godine. Od avgusta 1943. godine postavljen je za člana politodjela 2. vojvođanske brigade, potom za člana politodjela 36. vojvođanske divizije, a od kraja 1944. godine bio je politički komesar 3. vojvođanske divizije, pa politički komesar 6. vojvođanske divizije. Nakon rata završio je Višu vojnu akademiju JNA. Nalazio se na dužnostima političkog komesara divizije, pomoćnik komandanta za MPV korpus, direktor NIP Narodna armija i druge. Odlikovan je OBJ sa zlatnim vijencem, Ordenom narodne armije sa zlatnim vijencem i drugim ratnim i mirnodopskim odlikovanjima. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1975. godine.

Milislav Raičević, general-major. Rođen je 9. februara 1910. godine u Ozrinićima kod Nikšića u porodici Milete Raičevića. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, a gimnaziju u

Nikšiću. U gimnaziji se opredijelio za omladinski revolucionarni pokret. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu, Kao sudski pripravnik 1937. godine postao je član KPJ, a službovao je u Trebinju. Jedan je od glavnih organizatora Trinaestojulskog ustanka 1941. godine u svojoj opštini. Tokom rata bio je politički komesar više jedinica. Od oktobra 1941. do kraja 1942. godine bio je komandant bataljona, a od februara do marta 1942. godine politički komesare bataljona. U proljeće 1942. godine postavljen je za komandanta 2. udarnog bataljona u Nikšićkom odredu. Rukovodilac je politodjela 7. krajiške brigade. Od kraja 1943. godine rukovodi politodjelom 26. dalmatinske divizije. Polovinom 1944. godine postavljen je za komesara Mornarice NOV i POJ-a (Jugoslovenske armije). Ubrzo je upućen na liječenje, a po povratku krajem rata postavljen je za načelnika Personalnog odjeljenja KNOJ-a. Nakon rata je završio Višu vojnu akademiju. Obavljao je dužnosti političkog komesara Artiljerijske škole, načelnika Vojno-izdavačkog zavoda „Vojno delo“, bio je član Opunomoćstva Centralnog komiteta SKJ za armijsku oblast. Unaprijeđen je u čin general-majora. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1965. godine. Odlikovan je ORZ, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom, OBJ sa zlatnim vijencem i drugim ratnim i mirnodopskim odlikovanjima i priznanjima.

Pejo Raičević, general-major. Rođen je 27. juna 1913. godine u Nikšiću u porodici Milisava Raičevića. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Nikšiću. Studirao je Pravni fakultet u Beogradu, kojeg je uspješno završio. Na fakultetu je pripadao studentskom revolucionarnom pokretu. Radio je kao sudski pripravnik. Završio je Školu rezervnih oficira kao potporučnik. U članstvo KPJ primljen je 1. maja 1941. godine. Jedan je od organizatora Trinaestojulskog ustanka 1941. godine u rodnom kraju. Učesnik je bitke na Pljevljima 1. decembra 1941. godine kao zamjenik komandira čete, nakon toga bio je zamjenik

komesara čete u Nikšićkom odredu. Na dan formiranja 5. proleterske crnogorske brigade bio je zamjenik komandira čete u 1. bataljonu, zatim zamjenik komesara i komesar čete, pa zamjenik komesara bataljona. Prilikom formiranja 9. crnogorske brigade postavljen je za zamjenika komesara brigade, a potom i za komesara brigade. Od decembra 1943. do aprila 1944. godine bio je politički komesar bataljona. Nakon rata Raičević je kao pravnik obavljao razne dužnosti u vojnom pravosuđu, bio je sudija Vrhovnog vojnog suda, a pokrivao je i druge položaje. Završio je Višu partijsku školu „Đuro Đaković“. Unaprijeđen je u čin general-majora. General Raičević je penzionisan iz JNA 1970. godine. Preminuo je 1985. godine.

Drago Rakočević, general-major. Rođen je 1928. godine u Mojkovcu. Prije Drugog svjetskog rata učio je gimnazija. Učesnik je Narodnooslobodilačkog rata od 1943. godine, a član je Komunističke partije Jugoslavije od 1944. godine. U ratu je bio politički komesar čete. Nakon rata prvo je bio komandant bataljona, zatim komandant puka i divizije, a potom je bio pomoćnik načelnika Centra za strateška istraživanja i dr. Završio je Višu Vojnu akademiju i Ratnu školu JNA.

Vladimir Rolović, general-major. Rođen je 21. maja. 1916. godine u selu Brčeli, kod Bara u porodici Nika Rolovića. Osnovnu školu je završio u rodnom kraju. Nastavio je školovanju u barskoj, pečkoj i cetinjskoj gimnaziji. Poslije završetka gimnazije, upisao se na Pravni fakultet Beogradskog univerziteta. Još kao đak cetinjske gimnazije opredijelio se za radnički pokret i vrlo aktivno učestvovao u svim akcijama omladine u gimnaziji,

zanatskom i sportskom društvu „Lovćen“. Član Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) postao je 1935. godine, a početkom 1936. godine i član Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Do aprila 1941. godine obavljao je razne odgovorne partijske dužnosti. Najpre je radio u tehnici Mjesnog komiteta KPJ za Beograd i Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, a zatim je upućen na politički rad u Crnu Goru, đe je neko vrijeme rukovodio sreskim komitetom SKOJ-a, a zatim je postao sekretar Sreskog komiteta KPJ za Bar. Godine 1940. izabran je u Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru. Zbog revolucionarnog rada hapšen je 1935. godine na Cetinju i 1938. godine u Beogradu.

Nakon A vratio se u rodno mjesto i odmah se aktivno uključio u pripreme za ustanak. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka, kao jedan od vođa ustaničke grupe Crnogorskog primorja, koja je već u prvim danim uništila sve karabinjerske stanice od Bara do Budve. Decembra 1941. godine, kao borac Lovćenskog bataljona, učestvovao je u napadu na Pljevlja. Kada je formirana 1. proleterska udarna brigada, postavljen je na dužnost političkog komesara 1. čete 1. (crnogorskog) bataljona. Učestvovao je u mnogim borbama na Okruglici, Žepi, Igmanu, Ulogu, u Župi, kod Kalinovika, na Sinjajevini. Posebno se istakao u napadima na Konjic i Livno, 1942. godine, kao i u borbama tokom IV neprijateljske ofanzive. Bio je rukovodilac politodjela 1. dalmatinske, zatim i 15. majevičke brigade i 17. istočnobosanske divizije. Na dužnost političkog komesara 38. istočnobosanske divizije imenovan je 1944. godine. Nakon završetka Drugog svetskog rata, 1945. godine, upućen je na rad u Odeljenje za zaštitu naroda Jugoslavije (OZNA), u kojoj je obavljao dužnosti načelnika Odeljenja kada je imao značajnu ukogu u uništenju zaostalih kvislinških grupacija. Bio je član Vlade Narodne Republike Crne Gore, pomoćnik saveznog ministra za inostrane poslove, član Gradskog komiteta Saveza

komunista Beograda, ambasador SFRJ u Norveškoj, Japanu i Švedskoj. U više saziva je biran za narodnog poslanika Skupštine Crne Gore i bio je član Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore. U Stokholmu je, na dužnosti ambasadora, 7. aprila. 1971. godine, smrtno ranjen od grupe hrvatskih ekstremista iz organizacije Hrvatski narodni odpor (HNO) koja je provalila u ambasadu SFRJ. Umro je 15. aprila iste godine od posljedica ranjavanja. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja. Predsednik SFRJ Josip Broz Tito odlikovao ga je Ordenom narodnog heroja, dva dana poslije ranjavanja, 9. aprila. 1971. godine.

Radoje Sekulić, general-major. Rođen je 1914. godine u selu Bandići, Danilovgrad u porodici Rista Sekulića. Gimnaziju je završio na Cetinju. Studirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu. U revolucionarni pokret je stupio vrlo rano. Bio je aktivista u studentskom pokretu. Član je KPJ od 1935. godine. Jedan je od organizatora ustanka u Cetinju a zatim u svojoj zavičajnoj opštini. Na dan formiranja 1. proleterske brigade bio je borac, a zatim zamjenik komesara i komesar čete. Politički komesar Jabučkog bataljona Jahorinskog odreda bio je od kraja februara do sredine aprila. Zamjenik političkog komesara 4. i 1. bataljona bio je od kraja septembra 1942. godine do sredine novembra 1943. godine. Politički komesar brigade bio je od sredine novembra 1943. godine do decembra 1944. godine. Politički komesar brigade od početka decembra 1944. godine do kraja rata, kada je sredinom maja 1945. godine postavljen za komesara 5. krajiške divizije. Poslije rata je bio politički komesar divizije, načelnik klase na Višoj vojnoj akademiji i Više vojne pomorske akademije i dr. Završio je VVA i Kurs operatike u JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1966. godine. Odlikovan OZN sa zlatnom zvijezdom, OPZ sa srebrnim zracima i dr.

Špiro Srzentić, general-major.

Rođen je, 09. decembra 1918. godine u Sremskim Karlovcima u porodici Steva Srzentića. Gimnaziju je završio u Beogradu, nakon čega je studirao Medicinski fakultet. U naprednom studentskom pokretu je bio aktivista. U KPJ je primljen 1940. godine. Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije došao je u rodni kraj svog oca (otac mu je iz Paštrovića, Bar). U pripremnom periodu ustanka bio je sekretar partijske ćelije Budve, a u ustanku član međuopštinskog komiteta KPJ. Učesnik je Pljevaljske bitke u decembru 1941. godine. Prilikom formiranja 1. proleterske brigade bio je borac, a zatim zamjenik komesara i komesar čete. Član politodjela brigade bio je od početka novembra 1942. godine do septembra 1943. godine. Politički komesar 2. udarne grupe bataljona bio je od septembra do novembra 1943. godine. Politički komesar brigade od novembra 1943. godine do početka septembra 1944. godine. Politički komesar Operativne grupe bio je od septembra 1944. godine do novembra 1944. godine. Politički komesar divizije bio je od decembra 1944. godine do kraja rata. Nakon rata je bio pomoćnik komesara divizije i armije i pomoćnik komandanta vojnog područja. Završio je Višu vojnu akademiju JNA, a 1963. godine preveden u rezervu. Završio je Medicinski fakultet u Beogradu 1964. godine. Odlikovan je ORZ, OPZ sa zlatnim vijencem, OBJ sa zlatnim vijencem i dr. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1963. godine. Preminuo 22. aprila 2001. godine.

Milija Stanišić, general-potpukovnik. Rođen je 9. novembra 1921. godine u Vinićima kod Danilovgrada u svještениčkoj porodici Cvjetka Stanišića. Gimnaziju je učio u Nikšiću i na Cetinju. Stanišić je kao 16-godišnjak postao član SKOJ 1937. godine, a kao student na Medicinskom fakultetu u Beogradu 1. maja 1940.

godine postao je član KPJ. Na fakultetu je bio član partijskog rukovodstva i član Akcionog odbora studentskih stručnih udruženja. Zbog revolucionarnih aktivnosti više puta je hapšen. Učestvovao je u pripremi Trinaestojulskog ustanka 1941. godine na području Nikšića. Bio je instruktor Sreskog komiteta KPJ Nikšić, komesar čete i sekretar partijske organizacije bataljona u Nikšićkom odredu. Kao komesar čete učestvovao je u bici za Pljevlja 1. decembra 1941. godine. Stanišić je potom bio komesar 1. udarnog hercegovačko-crnogorskog bataljona i Sjevernohercegovačkog odreda. Od avgusta 1942. godine bio je komesar bataljona u 10. hercegovačkoj brigadi, sa tog položaja odlazi na liječenje. Po povratku bio je komesar 5. 3. i 2. dalmatinske brigade, 3. sandžačke brigade, potom rukovodilac politodjela 4. proleterske brigade od juna do septembra 1944. godine. Stanišić je nakon toga postavljen za komesara 3. proleterske sandžačke brigade. Komesar Stanišić je od juna 1944. godine postavljen za komesara 4. proleterske crnogorske brigade, od septembra 1944. godine je komesar 46. srpske, a od decembra komesar 2. proleterske divizije. Na II kongresu USAO Crne Gore izabran je za člana Zemaljskog odbora. Završio je Višu vojno-vazduhoplovnu akademiju JNA i Kurs operatike JNA. Nakon rata bio je pomoćnik načelnika

Političkog odjeljenja armije, politički komesar Ratnog vazduhoplovstva, načelnik štaba korpusa i načelnik Više vojno-vazduhoplovne akademije. Unaprijeđen je u čin general-potpukovnika avijacije. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1963. godine. Objavio je više knjiga: *Starješina u borbi* 1964, *Ratna tehnika i vojno delo* 1968 i *KPJ u izgradnju oružanih snaga od 1941-45*, 1973, *Kadrovi revolucije*. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, a odlikovan je ORZ, Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom i dr. Umro je 2012. godine.

Zarija Stojović, general-potpukovnik. Rođen je 31. marta 1919. godine³⁴ u Martinićima u porodici oca Jagoša³⁵ i majke Margite rođene Radović³⁶. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, a gimnaziju u Podgorici. Učiteljsku školu učio je na Cetinju, Herceg Novoj i Banjaluci. Iz učiteljske škole na Cetinju dva put je isključivan zbog političke djelatnosti.³⁷

Rukovodilac SKOJ-a Učiteljske škole na Cetinju bio je od 1938. godine.³⁸ Po završetku školovanja radio je kao učitelj, dva puta je dobijao otkaz iz škole zbog političke djelatnosti. Član SKOJ-a

³⁴ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 9, Beograd, 1975, str. 165.

³⁵ Od šestoro dece Jagoša Stojovića iz rata je troje izašlo sa partizanskim spomenicama: Tuzović, Husen-Ceno, Drago Stojović, prvoborac NOR-a-Uzor generacijama, *Podgorica info*, str. 22

³⁶ Tuzović, Husen-Ceno, Drago Stojović, prvoborac NOR-a-Uzor generacijama, *Podgorica info*, str. 22.

³⁷ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941-1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1995, str. 549.

³⁸ Isto.

postao je 1935. godine, a član KPJ postao je u junu 1940. godine. Za vrijeme Aprilskog rata 1941. godine nalazio se u Školi rezervnih oficira. Nakon sloma vojske iz Maribora se sa jednom grupom vratio pješke do Gostilja.³⁹ Kao sekretar ćelije KPJ jedan je od organizatora ustanka u svom kraju.⁴⁰ Potom je postavljen za sekretara opštinskog partijskog birao ćelija, sekretara SKOJ-a i KPJ-a Danilovgrad.⁴¹ Na dužnosti sekretara i člana Sreskog komiteta ostao je od novembra 1941. do marta 1942. godine.⁴² Nakon što su se partizanske snage povukle iz Crne Gore 1942. godine postavljen je za sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a i člana Okružnog komiteta KPJ Podgorica.⁴³ Dužnost sekretara i člana Okružnog komiteta SKOJ-a obavljao je od juna 1942. do oktobra 1943. godine.⁴⁴ U ovom periodu radio je u ilegalnim redovima.⁴⁵ Za člana Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Crnu Goru postavljen je u jesen 1943. godine, a 1944. godine za njegovog organizacionog sekretara.⁴⁶ Učestvovao je kao delegat na II kongresu USAOJ-a u Drvaru, nakon čega je pohađao partijski kurs pri Centralnom komitetu KPJ⁴⁷. U Crnu Goru se vratio

³⁹ Tuzović, Husen-Ceno, Drago Stojović, prvoborac NOR-a-Uzor generacijama, *Podgorica info*, 13. jul 2011, str. 22.

⁴⁰ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije-Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Titograd, 1984, str. 479.

⁴¹ Isto.

⁴² Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941-1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1995, str. 112.

⁴³ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije-Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Titograd, 1984, str. 479.

⁴⁴ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941-1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1995, str. 104.

⁴⁵ Isto, str. 549.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto.

preko Barija (Italija) da bi u avgustu 1944. godine bio postavljen na dužnost prvog komesara 1. crnogorske brigade Narodne odbrane. Tokom rata je bio politički komesar više jedinica i na raznim partijsko-političkim pozicijama.⁴⁸ Na ovoj dužnosti ostao je do marta 1945. godine. Od marta do maja 1945. godine bio je politički komesar Pomorske komande južnog Jadrana.⁴⁹ Po ratu je završio Višu vojnu akademiju JNA. Nakon rata je bio politički komesar divizije, zatim zamjenik komandanta korpusa, pomoćnik načelnika VA KoV, a potom je bio član Generalštaba SFRJ, kao i načelnik Više vojne akademije u Beogradu. U čin general-majora proizveden je 1970. godine, a u čin general-potpukovnika unaprijeđen je 1975. godine.⁵⁰ Služba u JNA mu je prestala 1977. godine.⁵¹ Nosilac je Parizanske spomenice 1941. godine, OBJ sa zlatnim vijencem, OVZ sa velikom zvijezdom⁵² i brojnih drugih ratnih i mirnodopskih odlikovanja. Autor je knjige “*urna vremena od 1935. do 1945. godine*”,⁵³ a bio je i glavni i odgovorni urednik *Sjećanja 1. crnogorske brigade Narodne odbrane*.⁵⁴ Umro je 4. juna 2013. godine u Herceg Novom.

Josif Strunjaš, general-major. Rođen je 01. oktobra 1922. godine u selu Timar kod Šavnika u porodici Milivoja Strunjaša. Nižu gimnaziju je završio u Pljevljima, a prvi razred Učiteljske

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije-Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Titograd, 1984, str. 479.

⁵⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 9, Beograd, 1975, str. 165.

⁵¹ Grupa autora, *Vojni leksikon*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1981, str. 1066; Prema drugim podacima aktivna služba mu je prestala 1979. godine.

⁵² Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 9, Beograd, 1975, str. 165.

⁵³ Stojović, Zarija, *Burna vremena: 1935-1945 : sjećanja, saopštenja, članci, govori*, Grafos, Cetinje, 1996.

⁵⁴ Stojović, Zarija (glavni i odgovorni urednik), *Prva crnogorska brigada Narodne odbrane: sjećanja i dokumenta*, Pobjeda, Titograd, 1989.

škole u Banjaluci. Kao srednjoškolac se svrstao u napredni omladinski pokret. Septembra 1941. godine stupa u Narodnooslobodilački pokret, a u proljeće 1942. godine postavljen je za komesara čete u udarnom bataljonu Pljevaljskog NOP odreda. Na dan formiranja 3. proleterske sandžačke brigade prvo je bio borac, a zatim politički delegat voda i komesar čete. Nakon bitke na Sutjesci bio je zamjenik komesara čete u 2. proleterskoj brigadi. Prilikom formiranja 5. sandžačke udarne brigade postavljen je za pomoćnika komesara brigade. Od februara 1942. godine je član KPJ. U avgustu 1943. godine je završio Niži partijski kurs, a 1944. godine Srednji partijski kurs. Zamjenik komesara bataljona bio je od septembra 1943. godine do juna 1944. godine. Pomoćnik političkog komesara bataljona bio je od kraja maja do sredine avgusta 1944. godine. Nakon rata bio je politički komesar divizije, zatim sekretar Komisije za statutarna pitanja Konferencije SK u JNA i dr. Završio je Višu partijsku školu „Đuro Đaković“ i Višu vojnu akademiju JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1974. godine.

Zarija Šaletić, general-major.

Rođen je 12. marta 1923. godine u Počijevku kod Danilovgrada u porodici Vidoja Šaletića. Šest razreda gimnazije završio je u Podgorici. U gimnaziji se opredijelio za revolucionarni rad kada je i primljen u SKOJ 1935. godine. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine. Šaletić je bio borac odreda „Bijeli Pavle“ i Zetskog partizanskog odreda. Član KPJ postao je februara 1943. godine. Od 17. juna 1942. godine Šaletić je bio puškomitraljezac u 3. bataljonu 4. proleterske

brigade, zatim politički delegat mitraljeskog voda, zamjenik komesara čete i pomoćnik komesara bataljona. Slušalac je Partijsko-političke škole Centralnog komiteta KPJ „Đuro Đaković“ krajem 1944 i početkom 1945. godine, nakon čega je postavljen za komesara brigade od januara do maja 1945. godine. Nakon rata Šaletić je završio Višu vojnu akademiju JNA i Pravni fakultet. Bio je politički komesar divizije, direktor Instituta za naučno-tehničku dokumentaciju i informacije JNA, zatim načelnik Zavoda za socijalno osiguranje vojnih osiguranika i dr. Unaprijeđen je u čin general-majora. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. Preminuo je 2007. godine.

Vladimir Šćekić, general-pukovnik.

Rođen je 7. maja 1917. godine u selu Babino kod Berana, u porodici Gavrila Šćekića. Imao je i dva brata Jagoša i Miluna-Muja koji su takođe bili istaknuti učesnici Narodnooslobodilačke borbe. Osnovnu školu završio je na Policama, a gimnaziju u Beranama. Nakon završene gimnazije 1937/38. godine, upisao se na Pravni fakultet u Beogradu. Već u višim

razredima gimnazije priključio se revolucionarnom omladinskom pokretu. Nakon mature 1937. godine postao je član Komunističke partije Jugoslavije u partijskoj ćeliji rodnog kraja. Nakon dolaska u Beograd povezao se sa partijskom organizacijom. Zbog revolucionarne aktivnosti, policija ga je nekoliko puta hapsila. Godine 1940. aktivno je učestvovao u demonstracijama omladine u Beranama. Policija je raščerala demonstrante, a među uhapšenima je bio i on. Državni sud za zaštitu države osudio ga je na četiri mjeseca zatvora. Kaznu je služio u Pančevu i na Adi Ciganliji. Nakon izlaska iz zatvora, postao je profesionalni partijsko-politički radnik. Neko vrijeme bio je

sekretar partijske organizacije, a zatim sekretar partijskog biroa budimske opštine sreza Berane.

Aprilski rat 1941. godine zatekao ga je u rodnom mjestu. Ubrzo se pridružio u organizovanju oružanog ustanka u Crnoj Gori i postao član Sreskog komiteta KPJ za Berane i sekretar biroa partijskih ćelija opštine. Kao partijsko-politički radnik u beranskom partizanskom odredu učestvovao je u Trinaestojulskom ustanku. Bio je odgovoran za rad sa omladinom na oslobođenoj teritoriji. Nakon nekoliko mjeseci borbi u odredu, javio se kao dobrovoljac za odlazak u Sandžak i Srbiju. U napadu na Pljevlja 1. decembra 1941. godine, bio je politički komesar čete Komskog bataljona. Dvadeset dana nakon toga s grupom odabranih dobrovoljaca stupio je u 1. proletersku brigadu i tamo postao zamjenik političkog komesara njenog 1. bataljona. S bataljonom je učestvovao u borbama i akcijama u istočnoj Bosni i u Igmanskom maršu. Učestvovao je u borbama tokom maja i juna 1942, u Poljima kolašinskim, na Sinjajevini i Durmitoru. U vrijeme prodora proleterskih brigada u zapadnoj Bosni juna i jula 1942, učestvovao je u borbama na Treskavici, u jurišima na Konjicu, Bugojnu, Duvnu, Borovoj Glavi, Livnu, a takođe i u bitkama na Neretvi i Sutjesci. Od početka 1943. godine bio je zamjenik političkog komesara 1. dalmatinske brigade. U avgustu 1943. godine vratio se u 1. proletersku brigadu na dužnost političkog komesara, nakon čega je učestvovao u borbama oko Travnika i Turbeta, u pohodu jedinica NOVJ u Dalmaciju do Splita tokom VI neprijateljske ofanzive. Krajem 1943. postao je politkomesar Prve proleterske divizije NOVJ, s kojom je učestvovao u borbama po zapadnoj i centralnoj Bosni. Tokom 1944. godine, borio se u VII neprijateljskoj ofanzivi i učestvovao u borbama za oslobođenje Zlatibora, Valjeva i Beograda, a 1945. na Sremskom frontu, kod Pleternice, te u oslobođenju Zagreba i Trsta.

Poslije rata postao je politički komesar 1. armije JA. Tri godine kasnije postao je politkomesar Korpusa narodne odbrane Jugoslavije, a potom politkomesar Jugoslovenske ratne mornarice

od 1952. do 1953. godine. Bio je i pomoćnik načelnika Generalštaba JNA, komandant graničnih jedinica i ostalo. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Vršio je i visoke partijske funkcije u JNA. Bio je rukovodilac Opunomoćstva za JRM, član Opunomoćstva Centralnog komiteta SKJ za JNA, delegat na V kongresu KPJ i ostalo. Penzionisan je u činu general-pukovnika JNA. Kao penzioner bio je član Savjeta federacije SFRJ i predsjednik Saveznog odbora SUBNOR-a Jugoslavije od 1982. do 1983. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih i stranih odlikovanja među kojima je sovjetski Orden otadžbinskog rata. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine. Aktivna vojna služba u JNA prestala mu je 1977. godine. Umro je 29. novembra 2004. godine u Beogradu.

Radomir Šćepanović, general-major. Rođen je 10. januara 1920. godine u selu Donji Zagarač kraj Danilovgrada u porodici Dušana Šćepanovića. Završio je Trgovačku akademiju u Podgorici. Od 1939. godine je član SKOJ-a, a od februara 1942. godine član KPJ. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka i Pljevaljske bitke. Na dan formiranja 1. proleterske brigade bio je borac, a zatim desetar i politički delegat voda. Krajem marta 1943. godine postavljen je za zamjenika komesara čete u 7. krajiškoj brigadi. Kao teški ranjenik uspio je da se sa Sutjeske probije u istočnu Bosnu, đe se liječio u Centralnoj bolnici. Zamjenik političkog komesara (part. ruk) 1. bataljona bio je od oktobra 1943. godine do sredine maja 1944. godine. Zamjenik političkog komesara brigade bio je u periodu maj - jul 1944. godine, politički komesar brigade od jula 1944. godine do februara 1945. godine, a komandant brigade u period mart – maj 1945. godine. Nakon rata je bio načelnik štaba vojnog područja, inspektor Glavne inspekcije oružanih snaga i dr. Završio je Višu vojnu akademiju i Ratnu školu JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1976. godine. Umro je 1994. godine.

Zarija Škerović, general-potpukovnik. Rođen je 21. januara 1914. godine u selu Polje kod Danilovgrada u porodici Đoka Škerovića. Nakon završene niže gimnazije završio je srednjotehničku tekstilnu školu i Školu rezervnih oficira. U Novom Sadu i Mariboru je službovao. Od 1939. godine je član KPJ, a već naredne godine izabran je za sekretar Rejonskog komiteta i člana Okružnog komiteta KPJ Maribor. Poslije kapitulacije Jugoslavije probio se do rodnog kraja i bio je jedan od organizatora ustanka u svojoj opštini. Godine 1941. je bio komandir i komesar bataljona i član Sreskog komiteta KPJ Danilovgrad. Na dan formiranja 5. proleterske crnogorske brigade bio je komesar čete, a zatim komesar 4. bataljona. Sa te dužnosti upućen je početkom 1943. godine u 9. dalmatinsku diviziju. Zamjenik političkog komesara partijski rukovodilac brigade od marta do aprila 1943. godine. Rukovodilac politodjela brigade od aprila 1943. godine do februara 1944. godine. Politički komesar divizije bio je od sredine februara 1944. godine do kraja rata. Poslije rata bio je načelnik Vojno-političke škole, zatim pomoćnik komandanta korpusa i armije i dr. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Odlikovan je ORZ, OBJ sa zlatnim vijencem i dr. Aktivna služba prestala mu je 1972. godine. Umro je 1999. godine.

Vido Šoškić, general-major. Rođen je 16. juna 1913. godine u Ulotini kod Andrijevice u porodici Ljubomira Šoškića. U beranskoj gimnaziji se opredijelio za revolucionarni pokret. Kao student Pravnog fakulteta u Beogradu pripadao je studentskom pokretu. Član KPJ je postao 1935. godine, a

1936. godine zbog partijskih aktivnosti osuđen je na šest mjeseci zatvora. U svom rodnom kraju je od 1938. godine sekretar međuopštinskog biroa ćelija KPJ. U Trinaestojulaskom ustanku 1941. godine bio je komandir gerilskog odreda, član Sreskog komiteta, komandant andrijevačkog NOP bataljona, zamjenik komandanta Beransko-andrijevačkog bataljona, komandant Gornjovasojevičke partizanske brigade i član Centralnog komiteta KPJ. Septembra 1941. izabran je za člana Mjesnog komiteta KPJ Andrijevice, a u oktobru je imenovan za komandanta Gornjovasojevičkih brigada. U proljeće 1943. godine postao je komandant Andrijevačkog bataljona. Od 25. oktobra 1943. godine u 4. bataljonu 4. proleterske brigade bio je komandir čete, komandant bataljona. Komandant 6. srpske brigade bio je u periodu od septembra do oktobra 1944. godine. Zatim je bio komandant 4. proleterske crnogorske brigade. Nakon rata završio je VVA, potom je bio vojni izaslanik JNA u Turskoj, zatim na raznim štabnim dužnostima u korpusu i dr. Proizveden je u general-majora. Aktivna služba mu je prestala 1966. godine. Nosilac je Partizanske spomenike 1941. godine, a odlikovan je OBJ sa zlatnim vijencem, Ordenom partizanske zvijezde sa srebrnim vijencem i dr. Preminuo je u decembru 1992. godine.

Branko Tacović, general-major. Rođen je 04. juna 1920. godine u Kolašinu u porodici Ljuba Tacovića. Gimnaziju je učio u Kolašinu, Podgorici, Beranama i Nikšiću, a zatim je završio jednogodišnji kurs za učitelje na Cetinju. Kao srednjoškolac opredijelio se za revolucionarni radnički pokret. Član SKOJ-a je od 1938. godine a KPJ od juna 1941. godine. U Trinaestojulskom ustanku je aktivni učesnik i borac u jedinicama Komskog KONP odreda. Na dan formiranja 4. proleterske crnogorske brigade je u 4. bataljonu borac i skojevski rukovodilac u četi, a zatim u 2. i 1. bataljonu desetar

komesar čete i bataljona. Politički komesar bataljona bio je od aprila/maja 1943. godine. Sredinom 1944. godine postavljen je za komesara 7. omladinske crnogorske udarne brigade, a krajem godine je upućen na školovanje u SSSR. Nakon rata je radio u organima bezbjednosti, a bio je i načelnik odeljenja u Generalštabu JNA i dr. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1973. godine.

Velimir Terzić, general-pukovnik.

Rođen je 26. maja 1908. godine u Golubovcima, blizu Podgorice. Gimnaziju je završio u Podgorici, a zatim je upisao Vojnu akademiju u Beogradu koju je završio u klasi sa budućim generalom Arsom Jovanovićem 1928. godine. U čin kapetana prve klase unaprijeđen je 1938. godine. Od 1940. godine nalazi se u generalštabnoj pripremi. Uoči Aprilskog rata, 1941. godine postavljen je za načelnika štaba Dinarske divizije, koja se nalazila stacionirana u Sinju. Početkom rata komanduje odredom od 300 vojnika u napadu na njemačku oklopnu kolonu koja se kretala u pravcu Višegrada. Po razbijanju kolone, odlazi u Crnu Goru, kada sa još nekim oficirima radi na podizanju ustanka protiv italijanskog okupatora. Dolazi u kontakt sa kapetanom Arsom Jovanovićem i poručnikom Petrom Četkovićem. U Trinaestojulskom ustanku komanduje odredom kod Cetinja, a kasnije i kod Pljevalja. U Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ) je primljen u avgustu 1941. godine. Kasnije mu je oduzet čin kapetana I klase od strane londonske vlade u emigraciji. Poslije povlačenja glavnine partizanskih snaga iz Srbije, postavljen je za načelnika Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. Kada je u martu 1942. godine osnovana 5. proleterska crnogorska udarna brigada, postavljen

je za zamjenika komandanta. Po odlasku glavnine partizanskih snaga iz Crne Gore, odlazi u Hrvatsku da tamo proširi ustanak i uspješno ga organizuje. U Hrvatskoj se nalazi na položaju načelnika IV operativne zone. Poslije pada Bihaćke republike i početka operacije „Vajs“, hitno dobija poziv da dođe u Vrhovni štab kada je postavljen za pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba, za vrijeme ofanzive vršio je dužnost načelnika Vrhovnog štaba.

Poslije odlaska u Crnu Goru na osnovu naređenja o ustrojstvu vojnih činova u NOVJ 1. maja 1943. unaprijeđen je u čin general-majora, a 1. novembra 1943. godine u čin general-lajtanta. Zbog svoje velike vojničke sposobnosti je poslat ponovo u Hrvatsku na mjesto načelnika Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, u cilju jačeg razvoja Narodnooslobodilačkog pokreta. Na tom položaju ga je zateklo naređenje maršala Tita da ide u Sovjetski Savez kao šef Vojne misije NOVJ zajedno sa general-lajtantom Milovanom Đilasom, kao članom politbiroa CK KPJ i političkim izaslanikom maršala Tita aprila 1944. godine. Misija je imala zadatak da aktivira saradnju između vojnih Centara Crvene armije i Vrhovnog štaba, da se širi znanje o Narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije, da se radi na formiranju 1. jugoslovenske brigade u Sovjetskom Savezu, a kasnije 1. tenkovske brigade NOVJ. On je imao zadatak po vojnim pitanjima, a Milovan Đilas po političkim. Polovinom aprila 1944. godine je stigao u Moskvu. U ime NKOJ-a, juna 1944. godine potpisuje ugovor o zajmu sa predstavnikom sovjetske vlade. Sredstva ovog zajma koristila su se najviše za potrebe Vrhovnog štaba i jugoslovenskih vojnih misija. Odmah po dolasku u Moskvu je uspostavio radio-vezu sa Vrhovnim štabom đe je detaljno izvještavao o svemu što se dešavalo. Po oslobođenju Jugoslavije ostao je u Jugoslovenskoj armiji. Vršio je razne dužnosti. Bio je pomoćnik ministra Narodne odbrane, komandant Armije, načelnik Više vojne akademije JNA, glavni inspektor JNA, načelnik Vojnoistorijskog Instituta (VII), kao i generalni direktor JAT-a od 1959. do 1960. godine. Objavio

je veliki broj radova o ratnim vještinama i vojnim teorijama. Čin general-pukovnika dobio je 1949. godine. Penzionisan je 1955. godine kada prelazi da radi u Vojnoistorijski institut, đe se bavi izdavanjem publikacija, knjiga i drugog materijala. Pored vojnih, bavio se i istorijskim pitanjima. Napisao je i objavio sledeće knjige: *Umešnost komandovanja* Beograd, 1950. godina, *Aprilski rat*, Titograd, 1983. godina, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knjiga 1-2, Beograd, 1986. godina, *Jugoslovenska Armija u Aprilskom ratu*, Beograd, 1987. godina. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja među kojima su Orden ratne zastave, Orden partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem, Orden zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom i dr. Među stranim odlikovanjima nalazi se sovjetski Orden Suvorova II stepena. Preminuo je u Beogradu, 13. decembra 1983. godine.

Vojin Todorović, general-potpukovnik. Rođen je 03. decembra 1912. godine u selu Mrke kraj Podgorice u porodici Miloša Todorovića. Osnovnu školu i gimnaziju učio je u Podgorici, a maturirao je u Prizrenu. Pravni fakultet je završio u Beogradu 1938. godine. Nakon toga je položio i finansijski ispit. Od rane mladosti pripadao je naprednom pokretu. Učestvovao je u studentskim demonstracijama i akcijama koje su bile organizovane u mjestu gdje je službovao. Bio je aktivni saradnik organizacija „Crvene pomoći“ i „Samopomoći“ u Podgorici. Aprilski rat 1941. godine ga je zatekao u vojsci u činu rezervnog poručnika u reonu Sinja. Odbio je da položi zakletvu NDH. Od 12. do 17. aprila sa grupom od 200 vojnika i oficira vodio je borbu sa pripadnicima NDH-a u reonu Stolac – Gacko – Čapljina. Tim borbama uspjeli su osloboditi Čaplinu i osposobiti prugu za Trebinje kuda se uputio

sa svojim drugovima. Iz Trebinja se prebacaa u Podgoricu i učestvuje u pripremama za Trinaestojulski ustanak đe je bio vodnik Gornjopiperske čete. Istakao se u borbama koje je ova četa vodila na Bioču i Rogamima, na Trijepču i Doljanskoj glavici. Iz sela Mrka sa gerilskim odredom čiji je bio komandir organizuje niz diverzija i oružanih akcija od kojih je značajna ona od 25. avgusta 1941. godine u Bratonožićima na neprijateljsku kolonu od 30 kamiona. Tada je i izabran za člana KPJ. U oktobru 1941. godine sa svojim odredom je učestvovao u uništavanju neprijateljske motorizovane kolone na Jelinom Dubu, nakon čega je postavljen za zamjenika komandanta 1. bataljona Zetskog odreda. Takođe se istakao u borbama u Župi nikšićkoj u Bjelopalićima i na Radovču. Do juna 1942. godine vršio je dužnosti komesara Piperskog bataljona, komandanta bataljona i zamjenika komandanta Zetskog odreda. Kada je većina partizanskih snaga bila primorana da juna 1942. godine privremeno napušti Crnu Goru ostao je na radu u pozadini do novembra 1942. godine. U tom periodu obavljao je razne partijske dužnosti bio je sekretar partijske ćelije u Piperima i Rejonskog komiteta KPJ i član OK KPJ za Podgoricu. Po zadatku partije odlazi 01. novembra 1942. godine u Albaniju zajedno sa Blažom Jovanovićem i Dušanom Mugošom, đe ostaje do 25. aprila 1943. godine i pruža pomoć u organizovanju partizanskih jedinica. U Rabinotu kraj Elbasana prisustvovao je marтовskoj Zemaljskoj konferenciji KP Albanije. Nakon povratka u Crnu Goru aprila 1943. godine postavljen je za komandanta Zetskog odreda sa kojim je učestvovao u razbijanju četnika u Piperima i Bjelopavlićima. U V ofanzivi bio je komandant bataljona u 5. crnogorskoj brigadi. Za vrijeme bitke na Sutjesci uspio je da se probije iz okruženja sa većom grupom partizana. Sa Ivanom Milutinovićem na čelu i grupom partizanskih rukovodilaca dobio je zadatak da se vrati u pozadinu i radi na formiranju novih jedinica. Na području podgoričkog sreza uspio je da formira jedan bataljon koji je kasnije ušao u sastav 5. crnogorske brigade. Za

komandanta Zetskog odreda je postavljen 15. avgusta 1943. godine a 01. novembra 1943. godine kada je formirana 6. crnogorska udarna brigada naimenovan je za zamjenika komandanta te brigade. Do kraja rata bio je na rukovodećim položajima: v. d. komandanta 3. sandžačke brigade i komandat 9. crnogorske brigade, sa kojom je vodio borbe u Kućima, Brskutu, Lijevoj Rijeci, Beranama i Andrijevići. U Bari se po nalogu Vrhovnog štaba prebacuje 12. avgusta 1944. godine, a zatim u Albaniju na dužnost zamjenika šefa vojne misije. Polovinom juna 1945. godine vratio se u Beograd na rad u Ministarstvu narodne odbrane. Završio je VVA JNA. Nakon rata vršio je dužnosti načelnika finansijske uprave u JNA do 1957. godine. Bio je vrlo aktivan kao društveno-politički radnik. Biran je za člana Opunomoćstva I armijske oblasti i člana Arbitraže. Bio je prvi predsjednik Uprave hokejaškog saveza Jugoslavije. Od 1952. godine pa do smrti 1961. godine bio je predsjednik Auto moto saveza Jugoslavije kao i član predsjedništva Narodne tehnike Jugoslavije, Uprave JSD „Partizan“ i dr. Bavio se i spisateljstvom, napisao je više članaka o ratnim vještinama, zatim monografiju *Podgorički srez u Trinaestojulskom ustanku 1941. godine*. Nosilac je više domaćih i stranih odlikovanja. Za narodnog heroja proglašen je 27. novembra 1953. godine. Umro je 07. oktobra 1961. godine kao aktivni general-potpukovnik JNA i zamjenik komandanta I armijske oblasti u Beogradu.

Jagoš Uskoković general-potpukovnik. Rođen je 22. avgusta 1911. godine u selu Draževina kod Podgorice, u porodici Vasa Uskokovića. Izučavao je bravarski zanat i u revolucionarni radnički pokret je stupio veoma mlad. Od 1934. godine je član KPJ i jedan je od najaktivnijih radnika komunista svoje generacije u Podgorici. Više puta je hapšen i dva puta je osuđen od Suda za zaštitnu države zbog svoje revolucionarne opredijeljenosti. Uoči Aprilskog rata je upućen u koncentracioni

logor u Smederevskoj Palanci. U Trinaestojulskom ustanku je bio član okružnog komiteta KPJ Podgorica, a zatim zamjenik komesara Zetskog NOP odreda. U Pljevaljskoj bici bio je zamjenik komesara čete, a zatim je bio zamjenik komesara Crnogorsko-sandžačkog štaba. Od jula do novembra 1941. godine bio je član Okružnog komiteta. Zamjenik političkog komesara odreda bio je od kraja decembra 1941. godine do kraja februara 1942. godine kada je upućen u Crnu Goru i uskoro je izabran za organizacionog sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ. U najtežem periodu NOR-a CG od maja 1942. godine do maja 1943. godine bio je politički sekretar Pokrajinskog komiteta. Zamjenik političkog komesara brigade od maja 1943. godine do marta 1944. godine. U bici na Sutjesci postavljen je za zamjenika komesara 5. proleterske crnogorske brigade, a zatim za političkog komesara Primorske operativne grupe od marta do avgusta 1944. godine. Od septembra do oktobra 1944. godine bio je načelnik personalnog odjeljenja novoformiranog Korpusa narodne odbrane Jugoslavije i sa te dužnosti upućen je na liječenje u SSSR. Poslije rata bio je pomoćnik komandanta armije, zatim komandant korpusa i dr. Odlikovan je OPZ sa zlatnim vijencem, OZN sa zlatnom zvijezdom i dr. Završio je VVA JNA. Aktivna služba u JNA prestala u je 1964. godine.

Velimir – Veljko Vlahović, general-major. Rođen je 2. septembra 1914. godine u selu Trmanje, kod Kolašina u oficirskoj porodici Milinka Vlahovića. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, a gimnaziju u Podgorici i Beogradu, mašinstvo je studirao na Tehničkom fakultetu u Beogradu, Pragu, na Sorboni (u Parizu), a diplomirao je na Univerzitetu u Moskvi. Još

kao srednjoškolac uključio se u radnički pokret. U Beogradu je 1932. godine izabran za sekretara udruženja srednjoškolaca beogradskih gimnazija, koje je tada bilo jezgro revolucionarnog, srednjoškolskog pokreta. Prilikom studiranja mašinstva na Tehničkom fakultetu u Beogradu ubrzo je postao jedan od istaknutijih boraca i rukovodilaca naprednog studentskog pokreta u Beogradu. U SKOJ je primljen 1933, a u KPJ 1935. godine, kao već istaknuti studentski aktivista. Polovinom tridesetih godina studenti Beogradskog univerziteta bili su pokretači i organizatori brojnih političkih akcija u gradu i na Univerzitetu i on je već tada bio jedan od istaknutih organizatora i rukovodilaca borbe beogradskih studenata za autonomiju Univerziteta, slobodu nauke i kulture, protiv nacionalističkih udruženja i policijske strahovlade, za demokratske slobode i društveni napredak zemlje. Bio je član od osnivanja, a od 1935. do jula 1936. godine, i predsjednik Akcionog odbora stručnih studentskih udruženja na Beogradskom univerzitetu i jedan od najistaknutijih organizatora i rukovodilaca velikih studentskih štrajkova (februara 1935. i 4. aprila 1936) u Beogradu. Zbog toga je hapšen i interniran u koncentracioni logor u Višegradu (14. februara do 20. marta 1935) i isključen s Univerziteta za 1935/36. godinu. Prije i u toku štrajkova putovao je u Zagreb i Ljubljanu zbog koordinacije zajedničke akcije studenata ova tri velika univerziteta protiv tadašnjeg režima.

Sa Lolom Ribarom učestvovao je u formiranju akcionih komiteta i u pripremama jugoslovenske studentske delegacije za Svjetski omladinski kongres u Ženevi, održan u jesen 1936. godine. Polovinom 1936. godine, po odluci partijskog rukovodstva na Univerzitetu, da bi izbjegao hapšenje, otputovao je u Prag, kada se odmah uključio u rad partijske organizacije jugoslovenskih studenata, i ubrzo je izabran za zamjenika sekretara partijske organizacije. Učesnik je u Š, kao borac Internacionalnih brigada. Krajem januara 1937. godine, s grupom od 26 jugoslovenskih

studenata, iz Praga se ilegalno, preko Pariza, prebacio u Španiju. Iz prvih dana njegova boravka u Španiji potiče i njegovo poznato pismo studentima Beogradskog univerziteta, u kome ih poziva na akciju davanja svestrane pomoći španskom narodu u borbi za njegovu slobodu. U Španiji se borio u Balkanskom internacionalnom bataljonu „Dimitrov“. Teško je ranjen u nogu ubrzo nakon dolaska u Španiju, u bici na Marami, 14. februara 1937. U Španiji je bio borac s puškom u ruci i vršio niz odgovornih dužnosti u Internacionalnim brigadama. Prvo je radio u kadrovskoj sekciji baze Internacionalnih brigada u Albaceti, a zatim je bio pomoćnik načelnika za kadrove Balkanske internacionalne brigade. Poslije toga je radio u Komesarijatu Internacionalnih brigada u Madridu i Barseloni, a zatim u Centru za evakuaciju boraca Internacionalnih brigada u S'Agara. Tokom druge polovine 1937. godine, nakon smrti Blagoja Parovića, izvjesno vrijeme je bio i urednik lista *Dimitrovac*. Posljednja funkcija u španskoj republikanskoj vojsci bila mu je politički komesar bataljona. Nakon prelaska u Pariz, od CK KPJ dobio je zadatak da organizuje tehniku i dokumenta za ilegalni i legalni povratak u zemlju jugoslovenskih dobrovoljaca iz Španskog građanskog rata. U Francuskoj je djelovao i kao član Partijskog biroa nekoliko partijskih ćelija u Parizu. Prilikom prvog susreta sa drugom Titom u Parizu postaje jedan od njegovih najbližih saradnika i dosljednih sljedbenika. Dok je boravio i radio u Parizu, izabran je 1939. godine za člana CK SKOJ-a. Oktobra 1939. upućen je u Moskvu, kao predstavnik SKOJ-a, u Komunističku omladinsku internacionalu (KIM). U Moskvi je nastavio studije na moskovskom Tehničkom fakultetu i radio u organima KIM, kao predstavnik SKOJ-a, a 1942. i 1943. godine, do rasformiranja, kao sekretar KIM. Pored rada u KIM, bio je i predstavnik KPJ u Kominterni do njenog raspuštanja, 1943. godine.

Aprilski rat i okupacija Kraljevine Jugoslavije 1941. godine zatekli su ga u Moskvi i tada je pojačao rad na vezama jugoslovenskih komunista i građana s domovinom i radio na

popularizaciji Narodnooslobodilačkog pokreta. U Moskvi je 11. novembra 1941. godine po zadatku CK KPJ i Vrhovnog štaba NOPOJ, organizovao s Đurom Salajem radiostanicu „Slobodna Jugoslavija“, preko koje je u svijet prodirala istina o borbi naroda Jugoslavije protiv okupatora i domaćih izdajnika. Održavao je vezu s Vrhovnim štabom i dobijao izvještaje iz zemlje, pripremao emisije za radio-stanicu, pisao u sovjetskoj štampi i držao predavanja studentima, radnicima i sovjetskim građanima o oslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda. Starao se da radio-vijesti „Slobodna Jugoslavija“ i dobijeni izvještaji iz zemlje budu emitovani na više stranih jezika i na jezicima jugoslovenskih naroda. U Jugoslaviju se vratio krajem 1944. godine, i preuzeo dužnost načelnika Uprave za agitaciju i propagandu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Čitava njegova porodica je učestvovala u NOB-u. Braća Branko i Dušan su poginuli kao visoki vojni rukovodioci NOVJ, a sestra Dunja i brat Mišo su nosioci Partizanske spomenice 1941. I njegova majka Mijojka je takođe bila aktivni učesnik NOB-a. Poslije završetka rata, obavljao je najodgovornije partijske i državne dužnosti: potpredsjednik Vijeća naroda u Narodnoj skupštini FNRJ; predsjednik Odbora za prosvjetu Saveznog izvršnog vijeća; predsjednik Spoljnopolitičkog odbora Narodne skupštine FNRJ; zamjenik ministra inostranih poslova FNRJ (1951-1952) i direktor *Borbe* (1953). Bio je član Izvršnog odbora i član Predsjedništva SSRN Jugoslavije (do juna 1966), predsjednik Komisije za međunarodne veze SSRNJ, član Centralnog odbora SUBNOR Jugoslavije, predsjednik Centralnog odbora Saveza ratnih vojnih invalida Jugoslavije (do oktobra 1965) i član Uprave udruženja španskih boraca Jugoslavije. Za člana CK KPJ (SKJ) biran je od V do X kongresa. Od VII kongresa SKJ član je Izvršnog komiteta, a od VIII kongresa do IV plenuma Centralnog komiteta bio je jedan od sekretara CK SKJ. Na IX i

X kongresu biran je za člana Predsjedništva CK SKJ. Bio je i predsjednik Gradske konferencije SK Srbije Beograda (mart 1968 – mart 1970). Bio je član Savjeta Federacije i rezervni general-major Jugoslovenske narodne armije. Bio je član (1950) i šef jugoslovenske delegacije na zasijedanju Generalne skupštine Organizacije ujedinjenih naroda i član jugoslovenske delegacije na I konferenciji šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Beogradu, septembra 1961. godine. Tokom svog bogatog političkog rada bavio se opštopolitičkim i ideološko-teorijskim pitanjima marksizma-lenjinizma. Objavio je više tekstova i studija o razvoju i ulozi SKJ u socijalističkom samoupravnom društvu i drugim pitanjima. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i velikog broja jugoslovenskih i stranih visokih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine. Umro je 7. marta 1975. godine u Ženevi. Sahranjen je u Aleji velikana na Novom groblju.

Đuro Vojvodić, general-potpukovnik. Rođen je 27. aprila 1920. godine u selu Radomir kod Cetinja u porodici Ilije Vojvodića. Nakon završene gimnazije upisao je Pravni fakultet u Beogradu, kada se uključio u napredni studentski pokret. Od 1937. godine je član SKOJ-a a od aprila 1941. godine član KPJ. Aktivno je

učestvovao u Trinaestojulskom ustanku, a u Pljevaljskoj bici je bio borac mitraljezac. Prilikom formiranja 1. proleterske brigade od prvog dana je njen borac, a zatim politički delegat voda i član bataljonskog partijskog biroa. Ranjen je jula 1943. godine prilikom oslobođenja Zvornika i ostao je u istočnoj

Bosni. Partijski rukovodilac prištapskih jedinica 1. vojvođanske brigade bio je od avgusta do novembra 1943. godine, zatim zamjenik komesara 1. bataljona 1. vojvođanske brigade od početka novembra 1943. godine do početka aprila 1944. godine. Politički komesar 5. vojvođanske brigade bio je od aprila do oktobra 1944. godine. Zamjenik komandanta 4. vojvođanske brigade bio je od kraja oktobra 1944. godine do početka aprila 1945. godine, pa zamjenik komandanta 2. vojvođanske brigade u periodu april – maj 1945. godine. Poslije rata komandant puka, načelnik artiljerije armije, načelnik katedre u VA JNA, komandant štaba Teritorijalne odbrane SR Crne Gore i dr. Završio je Višu vojnu akademiju i Ratnu školu JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1980. godine. Umro je 2010. godine.

Dimitrije Zeko Vojvodić, generalpotpukovnik. Rođen je 09. maja 1908. godine u selu Konjusi kod Andrijevice u porodici Rada Vojvodića. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, a gimnaziju sa maturom u Beranama, nakon čega je dvije godine studija završio na Pravnom fakultetu u Beogradu. Dolaskom u Beograd uzima aktivno učešće u mnogim akcijama s

obzirom da se družio sa napredno orijentisanim studenima iako nije bio član KPJ. Nakon dvije godine studija se zaposlio nakon čega su se doselili i njegovi roditelji i tu ostali do 1941. godine. Učestvovao je u Aprilskom ratu kao rezervni oficir, kada je zarobljen ali je poslije tri dana uspio da pobjegne i vrati se u Crnu Goru. U andrijevačkom srezu povezuje se sa članovima KPJ, a zatim aktivno učestvuje u pripremama za ustanak. U Trinaestojulskom ustanku u Crnoj Gori je bio zamjenik komandira Konjuškog gerilskog odreda. Učesnik je napada na

Andrijevicu i njenog oslobođenja u julu 1941. godine. Kao jedan od prvih dobrovoljaca iz svog kraja odlazi u Sandžak. U Pljevaljskoj bici 01. decembra 1941. godine učestvovao je kao vodnik u Komskom bataljonu Crnogorskog odreda. Na dan formiranja 1. proleterske brigade u Rudom iako je bio rezervni oficir, postavljen je za desetara. Januara 1942. godine po dolasku brigade u istočnu Bosnu učestvuje u napadu na neprijateljsko uporište Dabrovinu i u drugim poduhvatima kao što je Igmanski marš đe je uočen kao posebno aktivan i izdržljiv borac. Tokom februara 1942. godine postao je vojni instruktor za obuku novодошlih boraca a nedugo zatim komandir jedne omladinske čete. Tokom III ofanzive u proljeće 1942. godine postavljen je zamjenika komandanta 2. bataljona 1. proleterske brigade đe se ističe hrabrošću i umijećem u rukovođenju. Učesnik je u pohodu proleterskih brigada za Bosansku Krajinu, gdje se ističe u mnogim borbama - Konjic, Duvno Livno. Za zamjenika komandanta 2. bataljona 1. dalmatinske udarne brigade postavljen je u ljeto 1942. godine, da bi za kratko vrijeme nakon toga postao komandant bataljona. Istakao se u borbama u Jajcu novembra 1942. godine, prilikom IV neprijateljske ofanzive. Na Sutjesci je odlučujuće uticao na proboj i uspjeh svoga bataljona, kao i u borbama u istočnoj Bosni u ljeto 1943. godine. Nakon svih ovih borbi postavljen je za komandanta 7. banijske brigade 7. divizije i neposredno nakon toga brigada prelazi na teritoriju Hrvatske. Naročito se isticao u mnogobrojnim borbama u jesen 1943. godine i tokom zime 1943–1944. godina na teritoriji Banije, Korduna, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara đe su vođene žestoke i dugotrajne borbe. Od tada pa do kraja rata imao je više visokih funkcija. Prvo je bio načelnik pa komandant 13. primorsko-goranske ofanzive, načelnik štaba XI korpusa NOJ, a 1945. godine načelnik odeljenja u štabu IV armije. Po oslobođenja završio je Višu vojnu akademiju JNA i Kurs operatike i obavljao

razne odgovorne vojne dužnosti, bio je komandant divizije KNOJ-a, zatim komandant 1. proleterske divizije, načelnik Uprave za vanarmijsko vojno vaspitanje JNA i dr. Biran je u društveno političke organizacije SR Srbije i Beograda. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine, i više vojnih odlikovanja kao ONH, ORZ, OBJ sa zlatnim ijencem i dr. Za narodnog heroja proglašen je 22. decembra 1951. godine. Aktivna vojna služba prestala mu je 1963. godine. Preminuo je 25. jula 1987. godine i sahranjen je u Aleji narodnih heroja na Novom groblju u Beogradu.

Gajo Vojvodić, general-potpukovnik. Rođen je 9. maja 1914. godine u Građanima kod Cetinja u porodici službenika Nika Vojvodića. Osnovnu školu završio je u rodnom kraju. Gimnaziju na Cetinju. Pravni fakultet je završio u Beogradu, na kojem se i opredijelio za studentski revolucionarni pokret. Završio je Školu rezervnih oficira. Učesnik je Aprilskog rata 1941. godine kao oficir. Član KPJ postao je u junu 1941. godine, pred ustanak. Jedan je od organizatora Trinaestojulskog ustanka u rodnom kraju kao komandir Radomirsko-građanskog gerilskog odreda. Učesnik je bitke na Pljevljima 1. decembra 1941. godine kao komandir čete u Lovčenskom odred. Na dan formiranja 1. proleterske brigade, 22. decembra 1941. godine, ušao je u njen sastav kao komandir čete, a potom zamjenik komandanta 1. bataljona. Za komandanta bataljona u 3. proleterskoj sandžačkoj brigadi postavljen je u prvoj polovini 1943. godine. Od jula 1943. do avgusta 1944. godine bio je rukovodilac obavještajnog rada 17. divizije, a potom komandant 4. srpske brigade. Završio je Vojnu akademiju Vorošilov u SSSR-u i Školu operatike na Višoj vojnoj akademiji JNA. Potom je bio komandant 1. proleterske divizije, načelnik štaba armije i vojne oblasti, potom pomoćnik komandanta armije, a obavljao je i razne dužnosti. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1972. godine. General

Vojvodić je odlikovan Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom, OVZ sa velikom zvijezdom i drugim. Preminuo je u junu 1988. godine.

Radovan Vojvodić, general-potpukovnik. Rođen je 27. novembra 1922. godine u Gluhom dolu kod Bara u službeničkoj porodici Dušana Vojvodića. Gimnaziju je učio na Cetinju. Član je SKOJ-a od 1938. godine, a KPJ od 1940. godine. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine kao sekretar ćelije KPJ. Bio je borac Lovćenskog odreda, pa komesar čete u partizanskom i u udarnom bataljonu

Lovćenskog odreda. Od 17. juna 1942. godine u 1. bataljonu 4. proleterske brigade bio je komesar čete i zamjenik komesara bataljona. Na toj dužnosti je ranjen i upućen na liječenje u Centralnu bolnicu u kojoj je proveo više od pola godine. Sa liječenja se vratio sredinom 1943. godine i obavljao je razne dužnosti u Bosni. Bio je komesar Birčanskog područja i član Okružnog komiteta KPJ za Vlasenicu, zatim komesar Oficirske škole 3. udarnog korpusa i u Personalnom odjeljenju u Ministarstvo narodne odbrane od februara do maja 1945. godine. Ratni je vojni invalid. Završio je VVA i kurs operatike JNA. Potom je bio predstavnik vlade FNRJ pri Štabu snaga Organizacije Ujedinjenih nacija u Egiptu, vojni izaslanik JNA u Grčkoj i Velikoj Britaniji, načelnik katedre VVA, zamjenik glavnog urednika Vojne enciklopedije, načelnik uprave u SSNO i dr. Načelnik Vojnoobavještajne službe JNA bio je od 1970. do 1974. godine. Bio je general-potpukovnik. General Vojvodić je bio član Centralnog komiteta SKJ. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine, a odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom, OBJ sa zlatnim vijencem i dr. Preminuo je 1974. godine.

Vladimir Vojvodić, general-potpukovnik. Rođen je 27. februara 1930. godine u Cetinju. Osnovnu školu učio je u Peći. Kao 14-godišnji dječak učesnik je Narodnooslobodilačke borbe, a demobilisan je 1945. godine. Gimnaziju je učio na Cetinju. Na Medicinskom fakultetu u Beogradu diplomirao je 1956. godine, gdje je i doktorirao 1964. godine. Na

Vojnomedicinskoj akademiji u Beogradu biran je za docenta 1964. godine, vanrednog profesora 1970. i redovnog profesora 1975. godine za predmet Farmakologija i toksikologija. Učestvovao je u izvođenju poslijediplomske nastave na Vojnomedicinskoj akademiji i medicinskim fakultetima u Beogradu, Sarajevu, Ljubljani i Zagrebu i na Tehnološkom fakultetu u Beogradu. Bio je zamjenik načelnika Vojnomedicinske akademije od 1978. do 1980. godine, a načelnik Vojnomedicinske akademije od 1982. do 1988. godine. U čin general-potpukovnika unaprijeđen je 1988. godine. Dužnost načelnika Sanitetske uprave JNA obavljao je od 1988. do 1992. godine. Posljednje dvije godine profesionalne karijere proveo je na dužnosti pomoćnika načelnika Generalštaba za nauku i istraživanje. Penzionisan je krajem 1993. godine. Bio je predsjednik Udruženja toksikologa Jugoslavije, rukovodilac Komisije za otrove Saveznog komiteta za zdravlje i socijalnu politiku, član izdavačkih i uređivačkih savjeta: Vojno delo, Pharmac, NBC Chemical Defence and Technology, Medical Corps International. Kao stručnjak za hemijsko oružje, bio je predstavnik u Odboru za razoružanje Ujedinjenih naroda u Ženevi od 1972. do 1982. godine. Bio je stručnjak Svjetske zdravstvene organizacije za toksikologiju. Učestvovao je sa

referatima na mnogim međunarodnim kongresima i simpozijima: Solt Lejk Siti, San Dijego, Kanzas Siti, Toronto, Stokholm, Umea, Helsinki, Moskva, Pariz, Lion, Brisel, London, Lids, Edinburgh, Varšava, Prag, Ženeva i dr. Njegov radni opus pokrivaio je oblast farmakologije i toksikologije, a posebna oblast interesovanja bila mu je vojna toksikologija i izučavanje bioloških efekata oružja za masovno uništavanje, posebno bojnih otrova. Autor je više od 400 naučnih i stručnih radova, publikovanih u domaćim i inostranim časopisima i više monografija, od kojih neke, kao što je *Toksikologija bojnih otrova*, ni do danas nisu prevaziđene. Redovni član Medicinske akademije Srpskog ljekarskog društva, počasni član Udruženja ljekara Crne Gore i redovni član Britanskog farmakološkog udruženja. Za vanrednog člana Crnogorske akademije nauka i umjetnosti izabran je 19. novembra 1993. godine, a za redovnog 6. decembra 1996. godine. Jedan je od rijetkih dvostrukih laureata nagrade „22. prosinac“ 1973. i 1981. godine. Dobitnik je Povelje Srpskog ljekarskog društva za životno djelo (1984. godine). Nosilac je 15 visokih domaćih i jednog stranog odlikovanja. Preminuo je 27. avgusta 2008. godine.

Dimitrije–Migo Vrbica, general-potpukovnik. Rođen je 6. novembra 1916. godine u Podgorici u porodici nižeg službenika Lazara Vrbice. Vodi porijeklo od poznate porodice Vrbica sa Njeguša. Osnovnu školu je završio u Podgorici, gimnaziju je upisao u Podgorici, ali je zbog revolucionarne aktivnosti isključen. Zbog toga je završio gimnaziju u Nikšiću i postao privatni namještenik. Na maturi se priključio SKOJ-u 1934, a član KPJ je postao 1936. godine. Aktivan je bio u sindikalnom pokretu u Podgorici. Za organizacionog sekretara Mjesnog sreskog komiteta KPJ izabran je sredinom 1940. godine. Učesnik u organizaciji Trinaestojulskog ustanka 1941. godine u Podgoričkom srezu. Formiranjem 5. proleterske brigade postao

je intendant bataljona, zatim komesar čete i bataljona od septembra/oktobra 1942. godine. Od novembra 1942. godine postao je rukovodilac politodjela 1. i 3. ličke brigade, pa 6. dalmatinske brigade, a potom 33. moslovačke divizije. Krajem 1944. godine postavljen je za komesara 24. srpske divizije. Nakon rata završio je Višu vojnu akademiju JNA, bio je politički komesar divizije, glavni politički instruktor Političke uprave JNA, pomoćnik komandanta za pozadinu korpusa, načelnik Saobraćajnog školskog centra, inspektor u Glavnoj inspekciji JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1974. godine. Odlikovan je ORZ, OBJ sa zlatnim vijencem i dr. Preminuo je 1981. godine u Beogradu, đe je i sahranjen. Njegova sestra je Đina Vrbica narodni heroj.

Ljubo Vučković, general-pukovnik.

Rođen je 22. januara 1915. godine u selu Ljubotinju, kod Cetinja u porodici Milana Vučkovića. Osnovnu školu je završio u rodnom selu, a gimnaziju u Cetinju i Beogradu. Završio je Nižu školu vojne akademije u Beogradu, a kao oficir službovao je u Mostaru. U Aprilskom ratu, kao komandir čete borio se na Skadarskom frontu. Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije bio je zarobljen od Italijana ali je uspio da pobjegne iz zatvora. Poslije povratka u Mostar uhapsile su ga ustaše, ali i njima uspijeva da pobjegne.

Od 13. jula. 1941. godine učesnik je Narodnooslobodilačke borbe da bi već u septembru bio primljen u članstvo Komunističke partije Jugoslavije, i postavljen za vršioca dužnosti komandanta Lovćenskog partizanskog odreda. Juna 1942. godine postavljen je za komandanta 1. bataljona 4. crnogorske udarne brigade, sa kojom je učestvovao u velikoj

diverziji na željezničkoj pruzi Sarajevo – Mostar, jula iste godine. Prilikom drugog napada na Kupres sa svojim bataljonom probio se i izbio na drugu stranu grada. Za junaštvo ispoljeno u borbi za grad, pismeno je pohvaljen od strane Vrhovnog komandanta NOP i DVJ Josipa Broza Tita. Vrlo uspješno je forsirao Neretvu i Drinu kao komandant 2. dalmatinske udarne brigade. Tokom bitke na Neretvi njegova brigada je bila zadužena za obezbjeđivanje srušenog mosta, prilikom prelaska glavnine partizanskih snaga i za razbijanje četnika na lijevoj obali rijeke Neretve. Borbe na Gornjim i Donjim Barama tokom V ofanzive bile su najteže koje je vodila 2. dalmatinska brigada i spadaju u red najtežih borbi Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba. Vrlo uspješno je komandovao brigadom iako je bio ranjen. Istakao se tokom borbi za Kolašin u jesen 1943. godine, kao komandant 4. crnogorske udarne brigade. Kao komandant 2. proleterske divizije učestvovao je u prodoru proleterskih brigada u Srbiju. Septembra 1944. postavljen je za komandanta 13. srpskog korpusa NOVJ i učestvovao je u borbama za oslobođenje Srbije. Kraj rata zatekao ga je na funkciji načelnika štaba 2. armije JA.

Od 1946. do 1948. godine bio je na školovanju u Vojnoj akademiji „Vorošilov“ u Moskvi. Nakon povratka iz Sovjetskog Saveza, bio je na raznim funkcijama u Generalštabu JNA kao načelnik Više vojne akademije, pa načelnik Generalštaba od 29. aprila. 1955. do 16. juna 1961. godine. Bio je i član Savjeta narodne odbrane i predsjednik Savjetnog odbora Saveza rezervnih vojnih starešina Jugoslavije. Aktivna vojna služba u JNA prestala mu je 1975. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih visokih jugoslovenskih odlikovanja ONH ORZ, OPZ sa zlatnim vijencem. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine. Umro je 7. jula 1976. godine i sahranjen je u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju u Beogradu.

Miloš Vučković, general-major. Rođen je 4. septembra 1914. godine u Ulcinju, u porodici Iva Vučkovića koja se odselila sa Prekornice - Cetinje. Učio je Vojnu muzičku školu u Vršcu od 1928. do 1932. godine. Zatim je službovao u Beogradu, đe se družio i sarađivao sa komunistima. Napad na Jugoslaviju 1941. godine zatekao ga je u Užicu, odakle je njegov puk bio

prebačen na Kosovo. Izbjegao je zarobljavanje u Aprilskom ratu, nakon čega je boravio na Kopaoniku i kao civil se prebacio u Beograd. U Srbiji je od početka oružanog ustanka bio u ustaničkim redovima, a nakon povezivanja sa Slobodanom Penezićem Krcunom dobio je zadatak da se ubaci u četničke redove i izvještava o njihovoj politici prema Narodnooslobodilačkom pokretu. Nakon odlaska sa Ravne gore, priključio se Valjevskom partizanskom odredu. U jesen 1941. godine, postao je komandir partizanske čete i učestvovao u oslobađanju Krupnja, u napadu na Šabac i u borbama oko Valjeva. Od polovine 1943. godine vršio je dužnosti komandanta bataljona u 3. krajiškoj brigadi, zatim načelnika štaba 13. proleterske brigade. Potom je bio šef obavještajnog centra 1. proleterske divizije, načelnik obavještajnog odjeljenja 1. proleterskog korpusa i 1. armije. Učesnik je u borbama protiv ustaša na Oraovici, iznad Prače 1942. godine, u borbi za Livno, u borbi protiv italijanskih vojnika kod Posušja, u borbi za Jajce, u borbama protiv četnika na Tesliću, Bradini, u Sandžaku i kod Šuica. Tokom rata je bio ranjavan četiri puta. Po nalogu KPJ 1944. godine, ušao je u okupirani Beograd tri nedjelje prije oslobođenja. Iz Beograda je slao izvještaje, organizovao borbene grupe, izvodio napade na njemačke vojnike, sve do

konačnog oslobođenja grada. Kao glavni obavještajac 1. armije, davao je podatke iz okupiranog Beograda za dejstva jedinica 1. armije i sovjetskih jedinica, da je bio lično kod generala Milana Nedića i zahtijevao da on omogući pobjedu jugoslovensko-sovjetskih snaga.

Nakon rata obavljao je dužnost načelnika obavještajnog odjeljenja Armije i armijske oblasti i predavača na Višoj vojnoj akademiji JNA. Penzionisan je u činu general-majora, a aktivna služba u JNA prestala mu je 1964. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i više jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine. Preminuo je 25. avgusta 1992. godine u Beogradu i sahranjen u Aleji narodnih heroja na Novom groblju.

Bogdan Vujošević, general-potpukovnik. Rođen je 20. marta 1912. godine u selu Doljani kod Podgorice u porodici Arsa Vujoševića. Nakon završene osnovne škole u rodnom mjestu, upisao je gimnaziju u Podgorici. Poslije završene mature, 1931. godine, otišao je u Beograd, đe je na Filozofskom fakultetu studirao matematiku. Tokom studija pristupio je revolucionarnom

studentskom pokretu i učestvovao je u demonstracijama i studentskim štrajkovima. Nakon diplomiranja radio je kao privatni nastavnik matematike. U junu 1936. primljen je u članstvo Komunističke partije Jugoslavije. Zbog svog revolucionarnog i partijskog rada, prije Drugog svjetskog rata, više puta je hapšen i proganjan.

Poslije Aprilskog rata i okupacije Kraljevine Jugoslavije, aprila 1941. godine, vratio se u Crnu Goru i uključio u rad na pripremanju ustanka. Radio je na formiranju gerilskih grupa,

prikupljanju oružja i političkom radu na terenu, posebno s omladinom. U maju 1941. godine u njegovoj kući u Doljanima, bila je smještena štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. U toj štampariji je i sam radio do jula 1941. godine. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka i učestvovao je u prvim ustaničkim borbama u podgoričkom srezu. Kao dobrovoljac i komandir čete u Crnogorskom NOP odreda za operacije u Sandžaku, učestvovao je u napadu na Pljevlja. Potom je kao borac stupio u 1. proletersku udarnu brigadu. Prešao je borbeni put 1. proleterske brigade od Rudog, preko Međeđe, Rogatice, Romanije i Igmana, Goražda, Vlasenice, Zelengore i Treskavice do Bosanske krajine. U avgustu 1942. godine u borbi za Livno je ranjen kao i 26. decembra 1942. godine u borbi na Crnom vrhu kod Jošavke. Vrijeme IV i V neprijateljske ofanzive proveo je u bolnici, gdje je obavljao razne vojne, političke i partijske zadatke i davao pomoć rukovodstvu Centralne bolnice NOVJ. Posebno se istakao 10. juna 1943. godine, kada je na štakama prešao Sutjesku, i kad je u najtežim trenucima komandantu kolone, Špiru Lagatoru, pomagao u orijentaciji prema Lučkim kolibama. Nakon oporavka, toliko da se sa štapom mogao kretati, postavljen je za političkog komesara bataljona 2. vojvođanske udarne brigade, a 27. septembra 1943. godine za zamjenika političkog komesara 4. vojvođanske udarne brigade. Treći put je ranjen u borbama na Zelengori. Za političkog komesara 36. vojvođanske udarne divizije postavljen je septembra 1944. godine. Nakon oslobođenja Jugoslavije obavljao je visoke vojne, političke i partijske funkcije. Bio je politički komesar 1. proleterske divizije, načelnik kadrovske uprave Glavne političke uprave JNA, politički komesar Više vojne akademije, upravitelj Više političke škole JNA i član raznih partijskih rukovodstava u JNA. Poseban doprinos je dao razvoju fizičke kulture i radu Jugoslovenskog sportskog društva „Partizan“. Aktivna vojna služba mu je prestala 1970. godine.

Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih visokih jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine. Preminuo je 10. jula 1981. godine i sahranjen je u Aleji narodnih heroja na Novom groblju u Beogradu.

Drago Vujošević, general-major. Rođen je 27. aprila 1920. godine u selu Orahovo kod Podgorice u porodici Nikole Vujoševića. Gimnaziju je učio u Podgoricu i već tada se opredijelio za revolucionarni pokret i biva primljen u SKOJ. Na prvoj godini studija na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu u Sarajevu je pripadao naprednom studentskom pokretu. Kao član opštinskog komiteta SKOJ-a je aktivno učestvovao u Trinaestojulskom ustanku. Od decembra 1941. godine član je Komunističke partije Jugoslavije. U proljeće 1942. godine ostao je u neprijateljskoj pozadini, legalizovao se i aktivno radio za Narodnooslobodilački pokret. U 5. proletersku crnogorsku brigadu stupa na jesen 1943. godine a zatim je omladinski rukovodilac Pratećeg bataljona GŠ. Na dan formiranja 8. crnogorske brigade bio je omladinski rukovodilac bataljona, a potom komesar čete i pomoćnik komesara bataljona. Politički komesar bataljona bio je od novembra 1944. godine do kraja rata. Poslije rata je politički komesar brigade, načelnik Katedre na Višoj vojnoj akademiji JNA, zatim je bio zamjenik načelnika uprave u Saveznom sekretarijatu narodne odbrane i dr. Završio je Višu vojnu akademiju i Ratnu školu JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1977. godine.

Milovan Vujović, general-major. Rođen je 7. maja 1918. godine u Štitarima kod Cetinja u porodici Marka Vujovića. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, kada je za to došlo vrijeme odslužio je vojni rok. Bio je krojački radnik, kao veoma mlad pristupio je revolucionarnom pokretu kao aktivista

sindikata na Cetinju. U članstvo KPJ primljen je 1936. godine. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine kao sekretar Gradskog komiteta KPJ Cetinje. Krajem 1941. godine postao je sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a Bar. Određen je za ilegalni rad, na kojem je uspješno istrajavao. Sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a Cetinja postao je u jesen 1943. godine. Na partijski kurs pri Pokrajinskom komitetu KPJ odlazi u martu 1944. godine, nakon čega postaje član Okružnog komiteta KPJ Nikšić. Član Pokrajinskog komiteta bio je od maja 1942. do maja 1943. godine. U avgustu 1944. godine postavljen je za pomoćnika komesara 1. vojvođanske brigade, a potom pomoćnika komesara 16. vojvođanske divizije kao sekretar divizijskog komiteta KPJ. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Nakon rata obavljao je razne dužnosti, a između ostalih i političkog komesara divizije. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1967. godine. Preminuo je 13. januara 1973. godine u Beogradu. Ženio se i imao je dvije kćerke.

Mitar Vujović, general-potpukovnik.

Rođen je 26. oktobra 1911. godine u Kočanima kod Nikšića u porodici Ilije Mašanova Vujovića i majke rodnom od Perovića. Njegov otac Ilija ranjen je u Prvom balkanskom ratu, a poginuo je 1944. godine u borbama protiv fašista u Prekovođu.⁵⁵ Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, a šest razreda gimnazije u Nikšiću. Nakon toga završio je Nižu školu Vojne akademije. Kao oficir službovao je u Zetskoj diviziji na funkcijama intendanta. U Aprilskom ratu 1941. godine bio je zamjenik intendanta Zetske divizije kao

⁵⁵ Vujović, Milorad, *Vujovići iz Mikulića (porijeklo I rodoslov)*, Beograd, 2016, str. 41.

intendantski kapetan II klase. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine kao borac. Od formiranja 5. proleterske crnogorske brigade postavljen je za zamjenika intendanta brigade. Bio je intendant Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku za sektor ishrane od juna do aprila 1942. godine. Nalazio se na čelu Ekonomskog odsjeka i bio je načelnik Ekonomskog odjeljenja Vrhovnog štaba. Učesnik je Konferencije rodoljuba na Tjentištu juna 1942. godine. Član KPJ postao je 1942. godine. Od novembra 1942. godine pa do kraja rata bio je načelnik Intendantske službe Vrhovnog štaba. Iz rata je izašao kao general-major. Nakon rata nastavio je da obavlja odgovorne pozicije u svojoj struci. General Vujović je bio načelnik Intendantske uprave JNA, potom komandant pozadine armije, načelnik Više intendantske akademije, načelnik uprave u DSNO. Unaprijeđen je u čin general-potpukovnika u rezervi. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1966. godine. Odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom, OBJ sa zlatnim vijencem i dr. Zasnovao je brak sa Jelenom rođenom Nikolić iz Mokre Njive sa kojom ima dva sina Miodraga i Predraga. Preminuo je 1990. godine i sahranjen je na Novom groblju u Beogradu.

Ratko Vujović–Čoče, general-pukovnik. Rođen je 16. decembra 1916. godine u Nikšiću u porodici Blaža Vujovića. Osnovnu školu je završio u Nikšiću, a gimnaziju u Nikšiću i Cetinju. Poslije završene gimnazije, 1936. godine, otišao je na studije agronomije u Prag (na Fakultetu poljoprivrednog i šumarskog inženjerstva Češkog tehničkog univerziteta). Među prvim je jugoslovenskim dobrovoljcima koji su

krajem 1936. godine stigli u Španiju i priključuje se borbi za odbranu Španske republike. Nakon kratke obuke upućen je, kao borac bataljona „Dimitrov“ na front Harama, kod Madrida. Kasnije je prebačen u 129. internacionalnu brigadu, u kojoj su se nalazili Jugosloveni, i tamo je obavljao dužnost zamjenika komandira voda (komandir voda je bio Franc Rozman Stane). U članstvo Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) je primljen 1938. godine u Španiji. Poslije završetka rata zajedno sa ostalim borcima internacionalnih brigada, povukao se u Francusku, đe je zatvoren u logor Arželes, kod Perpinjana. U maju 1941. godine, sa jednom grupom jugoslovenskih zatvorenika, prijavio se za dobrovoljni rad u Njemačku, đe je radio u jednom rudniku kod Lajpciga. Iz Njemačke je tokom avgusta uspio da se, preko već uspostavljenih partijskih veza, prebaci u Jugoslaviju. U septembru 1941. godine dolazi u tada oslobođeni Drvar i postaje politički komesar 1. partizanske čete. Novembra 1941. godine upućen je na Kozaru, đe je najprije bio zamjenik, a zatim i politički komesar Drugog krajiškog (kozarskog) NOP odreda. Za vrijeme velike neprijateljske ofanzive na Kozaru u julu 1942. godine zajedno sa Josipom Mažarom Šošom i Milošem Šiljegovićem, rukovodio je partizanskim jedinicama. Prilikom formiranja 5. krajiške kozarske udarne brigade, 22. septembra 1942. godine, postao je zamjenik komandanta, a kasnije je postao načelnik obavještajnog centra Operativnog štaba za Bosansku krajinu. U septembru 1943. godine, kao obavještajni oficir 3. bosanskog korpusa NOV i POJ, prešao je u istočnu Bosnu i tamo učestvovao u prvoj operaciji za oslobođenje Tuzle. Zatim je bio komandant 15. majevičke udarne brigade i načelnik štaba 17. istočnobosanske divizije. Januara 1945. godine postavljen je za načelnika Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju. Poslije oslobođenja Jugoslavije završio je Višu vojnu akademiju i obavljao mnoge odgovorne dužnosti u Jugoslovenskoj narodnoj armiji – bio je zamjenik načelnika II

uprave Generalštaba JA, pomoćnik komandanta za pozadinu armije, komandant korpusa, načelnik uprave u Saveznom sekretarijatu za narodnu odbranu i drugo. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih visokih jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. Preminuo je 29. oktobra 1977. godine u Beogradu i sahranjen je u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju.

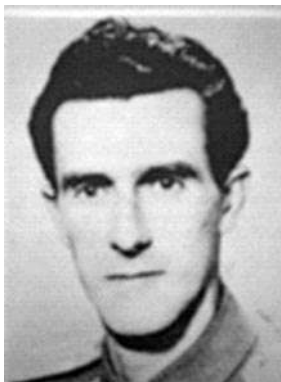
Radovan Vukanović, general-pukovnik. Rođen je 1. juna 1906. godine u selu Rogami, kod Podgorice u porodici Bega Vukanovića. Gimnaziju je završio u Podgorici 1925. godine, a zatim je studirao pravo u Beogradu. Pošto nije mogao da se zaposli u državnoj službi, radio je kao privatni činovnik u Podgorici, Zelenici, Bileći, Danilovgradu, Beogradu i Pančevu. Zbog svog

političkog angažovanja nekoliko puta je hapšen. Prvi put je uhapšen 1926. ali je zbog nedostatka dokaza pušten da bi 1929. godine dva puta hapšen, i predavan Sudu za zaštitu države, ali je poslije šest mjeseci zatvora oslobođen. Na partijskom radu najviše je proveo u Crnoj Gori, do oktobra 1937. godine, kada je bio organizacijski sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Nakon što je krajem 1937. godine bio otpušten iz činovničke zadruge u Podgorici i prognan iz mjesta, otišao je u Beograd i zaposlio se u Savezu nabavljačkih zadruga državnih službenika i bio je angažovan na radu u Radničkoj partiji, Crvenoj pomoći i sindikatu privatnih namještenika. Zbog štrajka u Savezu nabavljačkih zadruga državnih službenika 1940. godine, uhapšen je i otpušten s posla. Nakon zatvora, u martu 1941. godine, mobilisan je i upućen na vježbu u 38. Njegošev puk u Podgorici gdje ga je i zatekla kapitulacija Kraljevine

Jugoslavije, na frontu prema Talijanima u rejonu Skadra, kada je kao đak-narednik komandovao mitraljeskim vodom. Pri povlačenju sa fronta, angažovao se u odnošenju i skrivanju oružja. Nakon kapitulacije, dolazi u rodno selo i aktivno učestvuje u pripremama ustanka u okolini Podgorice, a posebno u Piperima.

U Trinaestojulskom ustanku u prvim borbama i kasnije bio je komandir čete, pa komesar Piperskog bataljona, a zatim načelnik štaba Zetskog partizanskog odreda. Tokom borbi na Pljevljima, 1. decembra 1941. godine, bio je zamjenik komandanta Crnogorskog odreda za operacije u Sandžaku, a od Glavnog štaba NOP odreda Crne Gore bio je određen da dio toga odreda, odvede u Srbiju. Nakon formiranja 1. proleterske brigade, postavljen je za komandanta njenog 2. crnogorskog bataljona. Na ovoj dužnosti ostaje do početka novembra 1942. godine, kada je primio dužnost komandanta 4. proleterske (crnogorske) brigade. Krajem marta 1943. godine, došao je na dužnost komandanta 3. udarne divizije. Sa malim prekidima, u junu 1943. godine (kada je komandant divizije bio Sava Kovačević), na ovoj dužnosti ostaje do kraja jula 1944. godine, kada je primio dužnost komandanta 2. udarnog korpusa. U operacijama za oslobođenje Sarajeva komandovao je grupom korpusa (2, 3. i 5. korpus), a poslije, do kraja rata, bio je pomoćnik Koče Popovića komandanta 2. armije JA. Tokom rata biran je 1944. godine za vijećnika AVNOJ-a i člana CASNO-a. Poslije završetka rata, maja 1945. godine, postavljen je za komandanta Šeste armije u Sarajevu. U periodu od 1946. do 1948. godine bio je na školovanju u Vojnoj akademiji „Vorošilov“ u Moskvi. Nakon završetka školovanja, bio je komandant Niške i Skopske oblasti, od 1948. do 1952. godine, a zatim načelnik uprave pješadije JNA i načelnik Više vojne akademije JNA, do juna 1958. godine kada je penzionisan. Nakon penzionisanja iz Jugoslovenske narodne armije, bio je izvjesno vrijeme direktor i glavni i odgovorni urednik *Službenog*

lista. Za narodnog poslanika skupštine Socijalističke Republike Crne Gore biran je u dva mandata. Pored više objavljenih tekstova iz Narodnooslobodilačkog rata, u raznim publikacijama, napisao je i objavio knjige: *Na ratnoj stazi*, 1966. godine, *Ratni put 3. divizije*, 1970. godine, za koju je dobio Trinaestojulsku nagradu i monografiju *Drugi udarni korpus NOVJ*. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine. Preminuo je 26. avgusta 1987. godine u Beogradu i sahranjen je u Aleji narodnih heroja na Novom groblju.

Đoko Vukićević, general-major.

Rođen je 10. februara 1914. godine u selu Boguti kod Cetinja u porodici Toma Vukićevića. Završio je četiri razreda gimnazije i vrlo rano je stupio u revolucionarni pokret. Od 1933. godine je član KPJ, a član Sreskog komiteta KPJ Cetinje od 1937. godine. U Španiju pokušava da se prebaci 1937. godine, ali je morao da odustane jer je

veza bila otkrivena i bio je primoran da se preko 40 dana krije u šumi. Od 1932. godine pa do 1941. godine na području Cetinja, Ljubotinja i Rijeke Crnojevića nije održana ni jedna demonstracija u kojoj nije učestvovao. Zbog svog revolucionarnog opredeljenja i rada bio je proganjan i više puta zatvaran i osuđivan. U Vogošću je po odluci PK KPJ Crne Gore i MK 1940. godine poslat pod tuđim imenom da bi formirao prvu partijsku ćeliju od tri člana i tamo je ostao do marta 1941. godine kada je pošao u Beograd i 27. marta 1941. godine učestvovao u demonstracijama, a nakon toga je vraćen u Crnu Goru. Nakon kapitulacije Jugoslavije aprila 1941. godine radi na pripremi ustanka i rukovodi prikupljanjem oružja u tajni

magacin na Ljubotinju, formiranjem gerilskih grupa i njihovom obukom. Jedan je od organizatora ustanka u svome kraju đe je i izveo prvu akciju kada je grupa članova Partije SKOJ-a i simpatizera razoružala žandarmerijsku stanicu u Ljubotinju nakon čega su nastupile borbe na komunikaciji Cetinje – Budva pa u Košćelama, kada je naprije uništena jedna motorizovana kolona pa onda motorizovani italijanski bataljon. U tim borbama se istakao i postao u jesen 1941. godine prvi politički komesar partizanske čete na Ljubotinju. U Pljevaljskoj bici je komesar čete u Lovćenskom bataljonu kada se istakao i u napadu na grad i u proboju iz grada. Tada je ovaj bataljon imao teške gubitke 79 poginulih i 70 ranjenih boraca. Na dan formiranja 1. proleterske brigade postavljen je za komesara čete u 1. bataljonu. Prošao je borbeni put brigade od Rudog na Romaniju, preko Igmana, itd. Prilikom prelaska mosta u Bosni na Sarajevskom polju 27–28 januara 1942. godine prvi je prešao most i omogućio prolaz brigade. U borbama za Ulog, oko Kalinovika, na Sinjavini, Durmitoru, preko Treskavice se ističe kao hrabar. U borbi za Konjic 1942. godine savladao je posadu jednog bunkera i zarobio puškomitraljez. Na svim borbenim linijama od Livna, Duvna, Bugojna, Ključa i u mnogim drugim mjestima u zapadnoj Bosni kao i u borbama tokom I i V ofanzive iskazuje posebnu hrabrost. U istočnoj Bosni je u vrijeme protivofanzive na putu Zvornik - Tuzla 08. jula 1943. godine likvidirao grupu ustaša i omogućio četi da izvrši zadatak, tom prilikom je i ranjen. Kao politički komesar Beogradskog bataljona 1. proleterske istakao se u borbama u VI ofanzivi, a kao član politodjela 9. divizije u borbama u Dalmaciji. U KNOJ-u je bio zamjenik komesara divizije i u ovoj jedinici je pokazao hrabrost u borbama protiv neprijateljskih ostataka. Od početka 1944. godine nalazio se na partijsko-političkim dužnostima u Dalmaciji, RM i Srbiji. Poslije rata bio je komesar divizije, pomoćnik šefa za vojna pitanja pri CK SKJ, organizacioni

sekretar Opunomoćstva armije itd. Završio je Višu partijsku školu „Đuro Đaković“ i Višu vojnu akademiju. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1963. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine i više odlikovanja. Za narodnog heroja proglašen je 10. jula 1953. godine. Preminuo je 2002. godine.

Svetozar Vukmanović-Tempo,

general-potpukovnik. Rođen je 3. avgusta 1912. godine u selu Podgor, nedaleko od Cetinja u porodici Nikole Vukmanovića. Imao je dva brata – Đura i Luku i sestru Milicu. Osnovnu školu je završio u rodnom selu, a zatim je, pošao za starijom braćom u gimnaziju na Cetinje. Za vrijeme gimnazijskih dana bio je član literarne družine, a u osmom razredu je

bio predsjednik udruženja literarne družine. Nakon završene gimnazije, 1931. godine, zajedno sa svojim bratom od strica Brankom, otišao je u Beograd đe je upisao Pravni fakultet. Diplomirao je 1935. godine. Svoja prva znanja o komunizmu i Sovjetskom Savezu je dobio od svog najstarijeg brata Đura, koji je bio na studijama u Parizu, i tako došao u dodir s komunistima i postao član Komunističke partije Francuske. Na Pravnom fakultetu uključio se u borbu revolucionarnog studentskog pokreta, koji je bio veoma aktivan. Učestvovao je u velikim novembarskim demonstracijama 1931. godine, zbog čega je naredne školske godine izbačen iz studentskog doma. Stanovao je privatno, a jedno vreme živio je zajedno sa Đurom Strugarom, koji mu je bio drug iz gimnazije. Preko svog brata od strica, Branka Vukmanovića i druga iz gimnazije Branka Draškovića, početkom 1933. godine, stupio je u Komunističku partiju Jugoslavije. Kao član Akcionog odbora studentskog pravnčkog društva, od novembra 1934. godine, bio je jedan od organizatora

i rukovodilaca borbe studentske omladine. Nekoliko puta je bio među organizatorima izbora za Stručno udruženje, ali su izbori svaki put poništavani, zbog pobjeda prorevolucionarnih studentskih udruženja. Zajedno sa Mirkom Tomićem, Vukmanom Knišićem, Đurom Strugarom i drugim studentima-komunistima, bio je jedan od organizatora i aktivnih učesnika velikih studentskih štrajkova na Beogradskom univerzitetu od 1933. do 1935. godine. Više puta je bio hapšen zbog učešća u organizovanju studentskih štrajkova. Prvi put je uhapšen, nakon studentskih demonstracija, aprila 1934. godine, kada je u beogradskom zatvoru „Glavnjača“ proveo osam dana. Zatim je hapšen, poslije studentskih demonstracija protiv zatvaranja studenata u koncentracioni logor u Višegradu, početkom februara 1935. godine. Tada je i sam poslat u logor u Višegrad, đe je bio od 4. februara do 20. marta 1935. godine, kada je logor rasformiran, pod pritiskom demokratske javnosti. Po izlasku iz zatvora, juna 1935. godine je diplomirao. Nakon završenog fakulteta, 1935. godine, odlukom Partije određen je da radi na formiranju novih i jačanju postojećih partijskih organizacija u Crnoj Gori. Prvo je radio na formiranju partijskih organizacija na Crnogorskom primorju, po selima od Budve do Petrovca. Potom je sa Nikolom Đonovićem, poslaničkim kandidatom Ujedinjene opozicije za Barski srez, organizovao narodne zborove u svim većim mjestima Barskog sreza. Na tim zborovima nastupao je i govorio u ime radnika, zbog čega je bio uhapšen i nekoliko dana je proveo u zatvoru u Cetinju. Kao član Mjesnog komiteta SKOJ-a za Beograd, angažovao se u političkom radu sa studentskom i radničkom omladinom i u organizovanju štrajkova i drugih akcija beogradskih radnika i studenata. Nakon jedne provale u partijsku organizaciju, bio je uhapšen i zatvoren najprije u zatvoru „Glavnjača“, a zatim u zatvoru na Adi Ciganliji. Kako je u policijskim evidencijama bio označen kao komunista, vojsku nije služio u Školi rezervnih oficira, što mu je kao diplomiranom

pravniku po zakonu pripadalo, već u trupi sa običnim vojnicima. Prvo je bio u Subotici, a potom je prekomandovan u Prištinu. Kada je sredinom 1936. godine u Crnoj Gori izbila velika provala u partijsku organizaciju, on je po nalogu suda iz Sarajeva uhapšen u vojsci i sproveden u Sarajevo (zbog velikog broja uhapšenih u Crnoj Gori, dio uhapšenih je sproveden u Sarajevo i Beograd). Na teret mu je stavljena partijska aktivnost na Crnogorskom primorju, tokom ljeta 1935. godine. Usljed nedostatka dokaza bio je oslobođen, a vrijeme provedeno u zatvoru mu je uračunato u vojni rok, tako da je ubrzo po povratku u vojsku, sredinom 1937. godine, pušten kući. Na prijedlog Jovana Marinovića sekretara Pokrajinskog komiteta, otišao je u Nikšić, đe je radio kao pripravnik kod advokata Gojka Garčevića, simpatizera KPJ i aktivno učestvovao u organizovanju i jačanju partijskih organizacija. U Nikšiću je ostao sve do početka 1938. godine, kada je ponovo otišao u Beograd. Po dolasku u Beograd, po savjetu Boriše Kovačevića, zaposlio se kao pripravnik kod advokata Đurovića i učlanio se u Udruženje advokatskih pripravnika. Za člana Mjesnog komiteta KPJ za Beograd izabran je juna 1939. godine i za člana PK KPJ za Srbiju. Od tada, pa do početka rata, 1941. godine, po zadatku PK KPJ za Srbiju i CK KPJ, radio je na širenju mreže partijskih ćelija u Srbiji i Makedoniji, kao i na organizaciji partijske tehnike (organizovao je štampanje letaka, ilegalnih partijskih listova i drugog materijala). Od CK KPJ bio je zadužen da organizuje štampanje i rasturanje ilegalnog materijala u Srbiji, Vojvodini, Makedoniji, Kosovu i Metohiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Po zadatku CK KPJ, avgusta 1939. godine radio je u Makedoniji, kao partijski instruktor, a u ljeto 1940. godine, kao instruktor PK KPJ za Srbiju, u unutrašnjosti Srbije: u Nišu, Zaječaru i rudnicima istočne Srbije. U jesen 1940. kao delegat CK KPJ prisustvovao je Pokrajinskoj konferenciji KPJ za Makedoniju. Na V pokrajinskoj konferenciji KPJ za Srbiju, juna 1940. godine, izabran je za člana

Pokrajinskog komiteta i delegata za V zemaljsku konferenciju KPJ. Na ovoj konferenciji KPJ, oktobra 1940. godine, u Zagrebu, podnio je izveštaj o stanju partijske tehnike i bio izabran za člana Centralnog komiteta KPJ. Tada je i dobio nadimak „Tempo“.⁵⁶ Bio je jedan od organizatora i rukovodilaca velikih demonstracija i manifestacija u Beogradu 27. marta 1941. godine. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, nastavio je da radi na organizovanju ilegalnih štamparija CK KPJ (na Banjičkom vencu i Avalskom drumu). Prisustvovao je istorijskoj sjednici Politbiroa CK KPJ, 4. jula 1941. godine, na Dedinju, na kojoj je donijeta odluka o početku oružanog ustanka naroda Jugoslavije. Od tada pa do kraja rata, po zadatku CK KPJ i Glavnog štaba, u raznim krajevima Jugoslavije obavljao je istaknute vojne i političke dužnosti. Kao delegat Glavnog štaba NOPO Jugoslavije i opunomoćeni delegat CK KPJ odlazi u Bosnu i Hercegovinu. Pod njegovim rukovodstvom, 13. jula 1941. godine, održan je sastanak Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, na kome je prenio direktivu CK KPJ o početku opštenarodnog ustanka i razvoju oružane borbe prema uslovima u pojedinim krajevima BiH. Učestvovao je u donošenju najvažnijih odluka i rješavanju mnogih pitanja i vođenju oružane borbe u prvim mjesecima ustanka u BiH, naročito u istočnoj Bosni. Na savjetovanju u Stolicama, 26. septembra 1941. godine, postavljen je za komandanta Glavnog štaba NOP odreda BiH i izabran za člana Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije. Na političkom radu u Bosni i Hercegovini, ostao je sve do kraja 1942. godine, kada je po odluci CK KPJ i Vrhovnog štaba, upućen u Makedoniju. Kao opunomoćeni delegat CK KPJ i Vrhovnog štaba, dobio je zadatak da u južnim djelovima Jugoslavije organizuje i ojača partijska

⁵⁶ Govoreći o dinamičnosti političkih događaja na koje komunisti, a posebno partijska štampa i ilegalna partijska tehnika, moraju blagovremeno reagovati i o tome obavještavati mase radnika i građana, često je isticao brži tempo političkog rada.

rukovodstva, pomogne oživljavanje oružane borbe i organizovanje partizanskih odreda i brigada. Pružio je veliku pomoć stvaranju, razvoju i radu KP Makedonije i NOV i PO Makedonije. Oslobođilački pokret u Makedoniji, na Kosovu i Metohiji i na jugu Srbije u 1943. i 1944. godini naglo je jačao i postao masovniji. Formirani su partizanski odredi i brigade, a potom divizije i korpusi. Nakon toga odlazi u Grčku i Albaniju, uspostavio je veze s Bugarskom komunističkom partijom i održavao veze i sastanke s predstavnicima Centralnih komiteta i Glavnih štabova ovih zemalja zbog jačanja, povezivanja i koordinacije oslobodilačke borbe balkanskih naroda. Sredinom 1944. godine, avionom je oputovao, iz Makedonije za Bari (Italija), a odatle brodom na ostrvo Vis. Poslije toga, vratio se na partijski rad u Makedoniju, đe je ostao do novembra 1944. kada je na poziv CK KPJ, došao u oslobođeni Beograd.

Nakon oslobođenja Jugoslavije bio je načelnik Glavne političke uprave Jugoslovenske armije i pomoćnik ministra za narodnu odbranu maršala Tita, od 1945. do 1948. godine. Jedan je od osnivača Jugoslovenskog sportskog društva „Partizan“, kome je dao naziv.

Obavljao je funkcije: ministra rudarstava Vlade FNRJ, predsjednika Savjeta za energetiku i ekstraktivnu industriju Vlade FNRJ, predsjednika Savjeta za industriju Vlade FNRJ. Od 1953. godine predsjednik je Privrednog savjeta i potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća (od 1954. do 1958), a zatim član Izvršnog odbora SUBNOR-a Jugoslavije i predsjednik Centralnog vijeća saveza sindikata Jugoslavije (od 1958. do 1997.). Bio je član Savjeta narodne odbrane, član Savjeta federacije i član Izvršnog odbora Saveznog odbora SSRN Jugoslavije. Od novembra 1945. do aprila 1969. godine biran je za poslanika Savezne skupštine. Na V kongresu KPJ, juna 1948. godine, izabran je za člana CK KPJ, od 1952. godine član je Izvršnog komiteta CK SKJ, a od oktobra 1966. godine član je

Predsjedništva CK SKJ. Do Devetog kongresa SKJ bio je član Centralnog komiteta SKJ. Nakon dešavanja sa sindikatom povukao se iz političkog života 1970. godine i posvetio se pisanju knjiga. Godine 1971. napisao je knjigu *Revolucija koja teče*. Napisao i objavio više knjiga, od kojih su najznačajnije: *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948-1958)*, izabrani govori i članci, Beograd, 1964; *Aktuelni problemi integracije*, Beograd, 1965; *Kako i zašto je narodnooslobodilački pokret Grčke poražen*, Beograd, 1950; *Memoari – Revolucija koja teče 1-3*, Beograd, 1971; *Borba za Balkan*, Zagreb, 1981; *Memoari - Revolucija koja teče 4-7*, Beograd, 1985; *Da li su četnici Draže Mihailovića fašistički ili antifašistički ili samo kolaboracionalistički pokret*, Beograd, 1990; *Pisma iz Reževića*, Cetinje, 1992. Imao je čin general-pukovnika u rezervi. Volio je slikarstvo i imao veliku zbirku vrijednih slika. Umro je 6. decembra 2000. godine u selu Reževićima, kod Petrovca u Crnoj Gori. Po sopstvenoj želji sahranjen je u rodnom selu Podgoru u Crmnici. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su Orden junaka socijalističkog rada, Orden narodnog oslobođenja, Orden partizanske zvijezde, Orden zasluga za narod i dr. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine.

Jovan Vukotić, general-pukovnik. Rođen je 22. februara 1907. godine u Nikšiću u porodici Draga Vukotića. Osnovnu školu i sedam razreda gimnazije je završio u rodnom gradu, a zatim je prešao na Vojnu akademiju u Beograd koju je završio 1928. godine. Potom je završio Pješadijsku oficirsku školu u Sarajevu 1932. godine i Radio-telegrafsko-tehnički kurs u Zemunu,

1934. godine. Kao oficir Jugoslovenske vojske nalazio se na dužnostima komandira voda, komandira streljačke čete i komandira čete pratećih oruđa u Mostaru, kao i pomoćnika odeljenskog starješine u Vojnoj akademiji u Beogradu. U Jugoslovenskoj vojci je imao čin kapetana prve klase.

Aprilski rat 1941. zatekao ga je na službi u štabu Primorske armijske oblasti u Mostaru. Nakon kapitulacije Jugoslovenske vojske, 17. aprila izbjegao je zarobljavanje i vratio se u Nikšić kada se preko prijatelja i poznanika povezo sa organizatorima oružanog ustanka te se aktivno uključio u rad. Učestvuje u prikupljanju materijala i vojne tehnike, radi na skupljanju podataka o jačini, sastavu i rasporedu okupacijskih snaga na teritoriji Nikšićkog sreza i okoline, suprotstavlja se angažovanju bivšeg oficirskog kadra u službi talijanskog okupatora i dr. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka i od prvog dana učestvuje u borbama oko Nikšića, Ostroga, na Žirovnici i drugim mjestima. U članstvo Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) primljen je 1942. godine. Prvo je bio komandir topovskog odjeljenja a zatim komandir čete, pa zamjenik komandanta bataljona u Nikšićkom partizanskom odred. Nakon povlačenja partizanskih sanaga iz Crne Gore, početkom 1942. godine, postavljen je prvo za vojnog instruktora, a potom se nalazio na dužnostima: načelnika štaba 5. proleTERSke crnogorske udarne brigade, načelnika štaba 2. proleTERSke divizije, pa načelnika štaba 3. bosanskog korpusa. U agustu 1944. godine postavljen je za komandanta Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ). Svoje vojne vještine, naročito je iskazao u rukovođenju grupom bataljona 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade u borbama na Vlašiću, u rukovođenju forsiranja Drine i Tare tokom IV neprijateljske ofanzive početkom 1943. godine, u probou obruča na Sutjesci, na liniji Vrbnica-Stružinsko brdo, kao komandant kolone sastava tri brigade, i u planiranju i organizaciji napada prilikom prvog oslobođenja Tuzle, 2.

oktobra 1943. godine. Kada su maja 1943. godine uvedeni činovi u NOVJ, unaprijeđen je u čin pukovnika, a naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ je 1. novembra 1943. godine za „pokazanu umješnost u rukovođenju i osvjedočenu hrabrost“ unaprijeđen u čin general-majora. Maja 1945. godine istakao se u rukovođenju operacijom uništenja preostalih nacionalnih snaga na Zelengori. Komandovao je korpusom tokom 1945. i 1946. godine tokom borbi sa odmetnicima. Na dužnosti komandanta Korpusa narodne obrane Jugoslavije nalazio se sve do septembra 1950. godine, kada je prešao na službu u JNA. U JNA se nalazio na dužnostima načelnika pješadijskog školskog centra, predsjednik ispitne komisije za sticanje čina pukovnika rodova i službi u JNA i načelnika Vojnoistorijskog instituta JNA. Godine 1952. završio je Višu vojnu akademiju u Beogradu, a 1965. treći stepen istorijskih nauka na Filozofskom fakultetu u Beogradu i stekao zvanje magistra. Demobilisan je u činu general-pukovnika 1962. godine.

Nakon odlaska u penziju, posvetio se istoriji. Napisao je nekoliko istorijskih radova na teme iz NOR, kao i veći broj tekstova i kritičkih osvrti iz oblasti vojne vještine. Napisao je knjige – *Zadržavajuća odbrana* (1957), *Druga proleterska divizija* (1972), *Ustanak u Nikšićkom srezu* (1974), *Stvaranje i uređenje slobodnih teritorija u NOR* (1981) i dr. Bio je aktivan društveno-politički radnik u opštini Stari grad u Beogradu, više puta je biran u organe Saveza komunista Jugoslavije (SKJ). Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su Orden ratne zastave i Orden partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine. Umro je 25. januara 1982. godine u Beogradu i sahranjen je u Aleji narodnih heroja na Novom groblju.

Radomir-Raško Vukosavića, general-major. Rođen je 27. januara 1917. godine⁵⁷ u Podgorici u porodici Jova Vukosavića, a porodica Vukosavić je iz Crmnice. Završio je gimnaziju na Cetinju u kojoj se priključio revolucionarnom pokretu.⁵⁸ Nakon završetka gimnazije upisao je Pravni fakultet u Beogradu. Na fakultetu u Beogradu

priključio se studentskom revolucionarnom pokretu.⁵⁹ Završio je Školu rezervnih oficira, nakon čega je proizveden u potporučnika Vojske Kraljevine Jugoslavije. Uoči Aprilskog rata 1941. godine bio je na službi u Kotoru. Početak rata dočekaao je u Prčanju, u činu potporučnika, na formacijskoj dužnosti ađutanta komandanta bataljona. Njegov bataljon odmarširao je prema Podgorici, kada ga je u Tuzima zatekla kapitulacija. Za član je KPJ izabran je u maju 1941. godine. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine, kada je postavljen za komandanta mjesta u oslobođenom Virpazaru.⁶⁰ Za komandanta bataljona „Jovan Tomašević“ postavljen je početkom 1942. godine. Na ovoj dužnosti ostao je do aprila 1942. godine.⁶¹ Od 17. juna 1942. godine kada je formirana 4. proleterska brigada postavljen je za komandira čete u njenom 1.

⁵⁷ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, Beograd, 1975, str. 630.

⁵⁸ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije - Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Titograd, 1984, str. 244.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941-1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1995, str. 168.

bataljonu. Potom je postavljen za obavještajnog oficira ove brigade, ovu dužnost obavljao je od novembra 1942. do septembra 1943. godine.⁶² Učestvovao je u mnogim borbama, među kojima na Neretvi i Sutjeskoj. Za šefa obavještajnog odsjeka štaba 3. divizije postavljen je u septembru 1943. godine do juna 1944. godine.⁶³ Za zamjenika komandanta 28. srpske brigade postavljen je u avgustu 1944. godine, a političkog komesara 29. srpske brigade postavljen je u septembru 1944. godine.⁶⁴ Na ovoj dužnosti ostao je do februara 1945. godine.⁶⁵ Šef odsjeka i zamjenik Personalnog odjeljenja Glavnog štaba Srbije bio je od februara do maja 1945. godine.⁶⁶ Na ovoj dužnosti je dočekaio kraj rata.⁶⁷

Nakon rata je završio Višu vojnu akademiju JNA, zatim Kurs operatike JNA i Generalštabnu akademiju u Sjedinjenim Američkim Državama.⁶⁸ Potom je bio načelnik odjeljenja u komandi armije, nastavnik na Višoj vojnoj akademiji, vojni izaslanik u Grčkoj, načelnik štaba vojnog područja i dr. U čin general-majora unaprijeđen je 1966. godine. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1968. godine.⁶⁹ Između ostalog bio je komandant Teritorijalne odbrane, univerzitetski predavač u Podgorici, predsjednik Rezervnih vojnih starješina Crne Gore, predsjednik Saveznog odbora SUBNOR-a Socijalističke Jugoslavije.⁷⁰ Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine, a

⁶² Isto, str. 309.

⁶³ Isto, str. 500.

⁶⁴ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije-Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Titograd, 1984, str. 297.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto, 244.

⁶⁷ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1995, str. 168.

⁶⁸ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, Beograd, 1975, str. 630.

⁶⁹ Grupa autora, *Vojni leksikon*, Vojnoizdavački zavod, 1981, str. 1121.

odlikovan je OBJ sa zlatnim vijencem, Ordenom partizanske zvijezde sa srebrnim vijencem, Ordenom zasluga za narod sa srebrnom zvijezdom,⁷¹ Ordenom za hrabrost i dr. Živio je u Baru, a umro je 26. aprila 2010. godine.

Aleksandar–Aco Vukotić, general-potpukovnik. Rođen je 20. oktobra 1920. godine u Nikšiću. Sin je oficira Jovana-Joša Petrova Vukotića sa Čeva i majke Ljubice kćerke Voja Boškovića. Pred rat bio je đak gimnazije, za revolucionarni rad se opredijelio u ranoj mladosti. Član je SKOJ-a od 1937. a KPJ od 1941. godine. Jedan je od organizatora ustanka na Čevu. U Lovčenskom odredu je postao komesar čete, a od 17. juna 1942. godine u 2. bataljonu 4. proleterske brigade bio je borac, zatim komesar čete i zamjenik komesara bataljona od juna do decembra 1943. godine. Sa ove dužnosti postavljen je za člana politodjela 3. udarne divizije. U Primorskoj operativnoj grupi 2. korpusa član je i rukovodilac politodjela i zamjenik komesara i komesar 52. kosmetske divizije. Nakon rata završio je VVA i Kurs operatike JNA. Potom je bio političkim komesar divizije, načelnik odjeljenja i glavni inspektor u Političkoj upravi JNA, pomoćnik komandanta MVP za pravne poslove korpusa, zamjenik načelnika uprave u SSNO i dr. U čin general-potpukovnik JNA proizveden je 1972. godine. Interesantno je da se naročito zanimao za filmsku umjetnost. General Vukotić je bio oženjen Vjerom iz Splita. Preminuo je iznenada u Puli 30. jula 1976.

⁷⁰ Masoničić, Nikola (iz posmrtnog govora u Sotonićima), Radomir-Raško Vukosavović (1917-2010), *Matica*, 2010, str. 713.

⁷¹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, Beograd, 1975, str. 630.

godine na dužnosti višeg savjetnika Sektora za civilnu odbranu SSNO-a. Po sopstvenoj želji je sahranjen na Čevu zajedno sa suprugom. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine, a odlikovan je OBJ sa zlatnim vijencem (1946), Ordenom ratne zastave sa srebrnim vijencem (12. januara 1945), Ordenom zasluga za narod sa srebrnim zracima (1947), Ordenom narodne armije sa zlatnom zvijezdom (1955), Ordenom za vojne zasluge sa velikom zvijezdom (1955), a Ordenom narodne armije sa lovorovim vijencem odlikovan je 1975. godine. Imao je braću Pera, Mihaila koji je poginuo 1943. godine i Vukala i sestru Joku.

Marko Vuletić, general-major. Rođen je 17. novembra 1910. godine u Limljanima (Bar) u porodici Joka Vuletića. Nakon završetka osnovne škole bio je šumarski radnik. Član SKOJ-a postao je 1933. godine, a za člana Komunističke partije Jugoslavije primljen je 1934. godine. Za člana Sreskog komiteta KPJ izabran je 1937. godine, a naredne godine postao je njegov organizacioni sekretar.

Bio je delegat na VIII pokrajinskoj konferenciji KPJ za Crnu Goru. Jedan je od organizatora ustanka 1941. godine u crničkom kraju. Učesnik je bitke na Pljevlja u decembru 1941. godine. Od formiranja 1. proleterske brigade bio je njen borac, a kasnije komesar čete. Tokom rata bio je politički komesar više jedinica. Od septembra do decembra 1943. godine bio je politički komesar Motorizovanog bataljona prištapskih jedinica. Od 16. jula 1944. godine kada je formirana brigada do kraja rata nalazio se na dužnosti zamjenika političkog komesara 1. tenkovske brigade. U međuvremenu završio je Partijski kurs pri Centralnom komitetu Komunističke partije Hrvatske. Nakon

rata je bio politički komesar divizije, zatim Školskog letачkog centra itd. Završio je Višu vojnu akademiju i Višu partijsku školu „Đuro Đaković“. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1964. godine. Preminuo je 8. aprila 2004. godine u Baru.

Veljko Zeković, general-major.

Rođen je 28. decembra 1906. godine u Nikšiću u porodici Sima Zekovića. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u rodnom gradu. Školovanje je nastavio na Pravnom fakultetu u Beogradu. Tamo je bio učesnik mnogih studentskih i radničkih štrajkova i demonstracija, zbog čega je nekoliko puta hapšen i zatvaran. Član Komunističke partije Jugoslavije postao je 1934. godine. Politički je djelovao u Nikšiću, kao član sekretar Mjesnog komiteta KPJ. Bio je jedan od organizatora i rukovodilaca političkih i drugih akcija KPJ u Nikšiću i okolini.

Nakon okupacije Jugoslavije 1941. godine, rukovodio je pripremama za oružani ustanak na teritoriji Nikšićkog sreza. Jula 1941. godine bio je imenovan za člana novoformiranog Okružnog komiteta KPJ za Nikšić (za srezove Durmitorski, Nikšićki i Hercegnovski). Aktivno je učestvovao u Trinaestojulskom ustanku, a nastavio je da djeluje i nakon gušenja ustanka od strane okupatorskih snaga. Aktivno je učestvovao u stvaranju jedinica Durmitorskog i Nikšićkog odreda, kao i na stvaranju ogranaka organizacija omladine, žena i narodne vlasti. Od formiranja Nikšićkog odreda do aprila 1942. godine, bio je zamjenik političkog komesara. U to vrijeme odred je djelovao na teritoriji sreza Nikšić i u istočnoj Hercegovini, te vodio borbe s italijanskim, ustaško-domobranskim i četničkim snagama, stvorena je slobodna teritorija i pružana

pomoć partizanskim snagama u Hercegovini. Aprila 1942. godine je imenovan za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Nikšićki okrug. Kao istaknuti partijski i vojno-politički rukovodilac, februara 1942. godine, učestvovao je na Ostroškoj skupštini, kada je formiran Glavni narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku. Od povlačenja glavnine partizanskih jedinica iz Crne Gore u Bosnu, od juna 1942. pa do aprila 1943. godine, ilegalno je djelovao na teritoriji Nikšićkog okruga. Bio je vijećnik Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke. Od 1944. godine je bio član Izvršnog odbora, a zatim sekretar Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja (CASNO). Tokom rata je postao i član Biroa Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru.

Nakon rata, bio je ministar trgovine i snabdijevanja u Prvoj vladi NR Crne Gore od 1945. do 1946. godine. Između 1946. i 1967. godine, vršio je više dužnosti na nivou Federacije. Bio je pomoćnik ministra trgovine i snabdijevanja Savezne vlade (1946-1947), načelnik uprave za kadrove Centralnog komiteta KPJ, sekretar Savezne vlade za Personalnu službu (1947-1953), član, sekretar (1953-1963), pa potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća (1963-1965), predsjednik zakonodavno-pravne komisije Savezne skupštine (1967-1969), član Saveznog odbora SSRN Jugoslavije, član Savjeta federacije SFRJ (1967-1969) itd. Za poslanika Skupštine SR Crne Gore i Savezne skupštine SFRJ je biran više puta. Biran je za člana Centralnog komiteta SK Crne Gore. Za člana Centralnog komiteta KPJ/SKJ bio je biran od V do VIII kongresa SKJ. Bio je general-major JNA u rezervi. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, Ordena narodnog oslobođenja i ostalih jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine. Umro je 9. septembra 1985. godine u Beogradu i sahranjen je u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju u Beogradu.

Nikola Zvicer, general-major. Rođen je, 17. decembra 1918. godine u porodici Novaka Zvicera. Završio je pet razreda gimnazije i Pomorsku vazduhoplovnu školu u Divuljama i tamo je pripadao revolucionarnom pokretu. Maja 1941. interniran je u Albaniju, a početkom novembra stupa kao borac u novoformirani Orjenski partizanski bataljon. Na dan formiranja 5. proleterske crnogorske brigade bio je borac, a zatim komandir čete. Od 1942. godine postao je član KPJ. Komandant 2. bataljona bio je od jula 1943. do marta 1944. godine. Zamjenik komandanta brigade bio je od marta do avgusta 1944. godine. Komandant 8. srpske brigade bio je od avgusta 1944. godine do kraja rata. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1968. godine.

Božo Žarković, general-potpukovnik avijacije. Rođen je 25. aprila 1920. godine u selu Nedajno kod Šavnika u porodici Marka Žarkovića. U SKOJ je primljen 1938. godine u nikšićkoj gimnaziji. Studirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu i pripadao je revolucionarnom studentskom pokretu. Jedan je od organizatora ustanka u rodnom kraju. Od oktobra 1941. godine član je KPJ. U prvoj godini ustanka bio je na području Durmitorskog NOP odreda borac, komesar čete, sekretar opštinskog NO odbora i komesar Komande mjesta. Pobjegao je sa strijeljanja decembra 1941. godine u dolini Sutjeske od ustaša. Polovinom 1942. godine određen je za politički rad u neprijateljskoj pozadini. Politički komesar bataljona bio je od decembra 1943. godine do decembra 1944. godine. Od kraja 1944. godine je u Ratnom vazduhoplovstvu opunomoćeni oficir OZNE 42. jurišne divizije, a zatim šef odsjeka OZNE grupe vazduhoplovnih divizija. Poslije rata bio je načelnik odeljenja u Ratnom vazduhoplovstvu i protivvazdušnoj odbrani, zatim je bio načelnik Više vazduhoplovne vojne akademije i Visoke komandno-štabne škole RV i PVO i dr. Završio je VVVA, Kurs operatike pri VVA i komandno štabni kurs pri Vojnokomandnoj

akademiji PVO u Moskvi. Odlikovanje je OVZ sa velikom zvezdom, OZN sa srebrnim zracima i dr. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1978. godine.

Božo Žarković, kontraadmiral. Rođen je, 1920. godine, u Đevđeliji, ali je rodom iz Žabljaka. Prije Drugog svjetskog rata bio je radnik. Od 1941. godine je član KPJ. Učestvovao je u pripremama ustanka na Kopaoniku. U ratu je bio politički komesar brigade, a poslije rata je bio pomoćnik komandanta vojno-pomorskog područja i dr. Završio je Višu vojno pomorsku akademiju JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1970. godine.

Veljko Žižić, general-major. Rođen je 11. jula 1913. godine, u Miloševićima kod Šavnika u porodici Jovana Žižića, komandira crnogorske vojske i majke Joke rođene Vukotić sa Čeva.⁷² Gimnaziju je završio u Nikšiću, a na Pravnom fakultetu diplomirao je u Beogradu. U Beogradu je pripadao studentskom revolucionarnom pokretu. Završio je Školu rezervnih oficira. Učestvovao je u Aprilskom ratu. Jedan je od organizatora ustanka u rodnoj opštini. U Durmitorskom NOP odredu bio je komandant partizanskog, a potom i udarnog bataljona. Žižić je postao član KPJ 1942. godine. Od 17. juna

⁷² Jovan Žižić je bio komandir crnogorske vojske, u Prvom svjetskom ratu predvodio je Pljevaljsku brigadu, kasnije u Vojsci Kraljevine Jugoslavije bio je pukovnik, njegova žena Joka je kćerka Lala Mila Stevanova Vukotića, kojem je vojvoda Petar Stevanov Vukotić rođeni stric. Jovan Žižić strijeljan je sa još četiri člana porodice Žižić od strane italijanske vojske u jesen 1941. godine (prim. autora).

1942. godine bio je u 4. proleterskoj brigadi kao zamjenik komandanta i komandant 5. bataljona. Potom je postao prvi komandant 6. crnogorske udarne brigade, pa načelnik štaba 2. udarnog korpusa i komandant grupe brigada na Kosmetu u periodu od februara do maja 1945. godine. Nakon rata kao diplomirani pravnik radio je u Vojnom tužilaštvu, u kojem je ubrzo postavljen za Vrhovnog vojnog tužioca sa sjedištem u Beogradu. U čin generala proizveden je 16. decembra 1947. godine. U toku sukoba sa Infombirom 1948. godine, nije želio da podnosi optužnice protiv ratnih drugova oficira. Uhapšen je 21. februara 1950. godine na mjestu Vrhovnog vojnog tužioca, a potom i osuđen presudom Vojnog suda u Beogradu br. 238/51 od 07. marta 1951. godine na 14 godina strogog zatvora sa gubitkom svih građanskih prava u trajanju od tri godine, a po isteku navedene kazne, kao na i gubitak čina general-majora JA. Ostala je upamćena njegova rečenica koju je izgovorio sa mjesta Vrhovnog vojnog tužioca: „Ja neću slati ljude na robiju zbog njihovih misli.“ Pomilovanjima Saveznog izvršnog vijeća, na čijem čelu se nalazio Josip Broz Tito, od dana 29. novembra 1954. i dana 29. novembra 1957. godine, zatvorska kazna bila mu je umanjena na deset, odnosno sedam godina strogog zatvora, a gubitak građanskih prava na dvije. Na robiji je ukupno proveo 2.836 dana i to u zatvoru „Glavnjača“ u Beogradu, zatvoru „Bileća“, kao i logoru na Golom otoku - Petrova rupa. Po povratku iz zatvora bio je pod stalnom prismotrom vlasti, živio je u Beogradu sa suprugom Radmilom rođenom Milovanović, koja je uhapšena zajedno sa suprugom i provela je više od tri godine u zatvoru Glavnjača, Ramski rt, Požarevac i na Svetom Grguru. Nijesu imali poroda. Nosilac je Partizanske spomenice 1941 i većeg broja ratnih odlikovanja. Umro je u Beogradu, a po sopstvenoj želji sahranjen je u Nikšiću 3. marta 1993. godine.

Živko Živković general-potpukovnik. Rođen je 20. decembra 1912. godine, u selu Buče, kod Berana u porodici Radosava Živkovića. Član Komunističke partije Jugoslavije postao je 1935. godine. Zbog revolucionarnog rada u maju 1938. godine osuđen je na 12 godina zatvora. Poslije četiri godine provedene u zatvorima u Skoplju i Mariboru, revizijom procesa,

decembra 1940. godine pušten je na slobodi.

Učesnik je Trinaestojulskog ustanka. Učesnik Narodnooslobodilačke borbe je od 1941. godine. Kao borac Komskog bataljona učestvovao je 1. decembra 1941. godine u napadu na Pljevlja. Od formiranja, decembra 1941. do polovine 1942. godine nalazio se u 1. proleterskoj udarnoj brigadi, zatim je bio rukovodilac politodjela u 4. i 5. krajiškoj i 2. proleterskoj brigadi. Bio je i rukovodilac politodjela 26. dalmatinske i politički komesar 20. dalmatinske divizije. Avgusta 1944. godine postavljen je za političkog komesara 22. srpske divizije i na ovoj funkciji je dočekao kraj rata. Nakon oslobođenja Jugoslavije nastavio je profesionalnu karijeru u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Završio je Višu vojnu akademiju JNA i Kurs operatike. Nalazio se na dužnostima - političkog komesara Komandne veze JNA, zatim glavnog instruktora Glavne političke uprave, pomoćnika načelnika Centralne uprave vojne industrije, političkog komesara tenkovske divizije, pomoćnika komandanta korpusa, pomoćnika komandanta vojnog područja, načelnika Katedre pozadine Više vojne akademije i dr. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1970. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su Orden ratne zastave i Orden zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom i sovjetski Orden otadžbinskog rata drugog stepena. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 5. jula 1952. godine.

Umro je 18. juna 1990. godine u Bogovađi, kod Mojkovca.

Stojan Žugić, general-major.

Rođen je 15. novembra 1912. godine u Novakovićima kod Žabljaka u porodici Jakova Žugića. Gimnaziju je učio u Pljevljima. Pravni fakultet studirao je u Beogradu, u kojem se zaposlio kao privatni namještenik. Član KPJ postao je 5. jula 1941. godine. Jedan je od organizatora Trinaestojulskog ustanka 1941. godine u svom kraju. U ustanku je bio komadir gerilskog voda. Potom je bio komandir čete, pa komandant bataljona u Durmitorskom odredu. Od 17. juna 1942. godine bio je komandir čete u 5. bataljonu 4. proleterske brigade. Od 17. juna 1943. godine bio je komandant mjesta Žabljak i organizacioni sekretar Sreskog komiteta KPJ za Šavnik. Potom je postao komandant Durmitorskog odreda i član Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. Od marta 1944. godine bio je komandant bataljona i zamjenik komandanta 4. proleterske brigade i zamjenik komandanta gardijskih jedinica. Početkom 1944. godine postavljen je za šefa pozadinskog odsjeka Korpusa vojne oblasti. Završio je Višu vojnu akademiju JNA i Kurs operatike JNA. Nakon rata bio je načelnik štaba korpusa, načelnik Štaba Komande gardijskih jedinica, operativnog odjeljenja armije i dr. Unaprijeđen je u čin general-majora u rezervi. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1963. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, a odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom, OBJ sa velikom zvijezdom i dr. Preminuo je 1981. godine. Sestra general Žugića, Rosa učesnik je NOP i nosilac spomenice.

S

7 law

7 The Right to a Fair Trial
Dragoljub Drašković

47 focus

47 National history in elementary
school history textbooks
Radovan Perović

67 prism

67 There has to be a sufficient
reason for placing a monument
Danilo Radojević

77 essay

77 Several views of the
Montenegrin ethics
Vukota Babović

105 meridians

105 Totalitarisation ante portas
Bojan Jovanović

121 devastations

121 Informal construction in Montenegro
Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

139 njegoshology

139 Gloria of light and Njegoš's concept
of soul in "The Light of Microcosm"
Dragiša Damjanović

159 Using Njegoš in political propagan-
da and discourse of the authorities
in Montenegro between two wars
Boban Batrićević

T

Z

E

T

Z

O

C

literature 193

Milorad Stojović as a connoisseur of literary developments in Montenegro **193**
Marijana Terić

linguistics 205

Luka Vujović as a researcher of Montenegrin dialects **205**
Adnan Čirgić

visual arts 219

Sea as an inspiration in the Mediterranean phase of Milo Milunović **219**
Snežana Ivović

history 233

Vico Mantegazza and Montenegro **233**
Slavko Burzanović
Olivera Popović

Relations between two Adriatic coasts (Boka Kotorska and Italy) **263**
Marija Knežević
Tina Ugrinić

Montenegrin army deserters (1914–1916) **301**
Milan Šćekić

From the journal of the Austrian colonel Gabriel Rodić regarding the planned Austrian exploit against Montenegro in 1859 **339**
Željko Karaula

S

361 Opening of the Turkish legation
in Cetinje in 1879
Jovan Muhadinović

T

373 The influence of the West on
Montenegro during the 60s
and 70s
Dragutin Papović

Z

389 **philosophy**

389 The basic principles of Kant's
ethics of duty
Marija Vujović

E

427 **analitical psychology**

427 Unified reality
Ilija Kapičić

T

447 **chronology**

447 The civilisation of the
Sumerians and Acadians
Boris Banjević

Z

513 **foreigners about montenegro**

513 Alexander Devine on
Montenegro (1920)
(prepared by Novak Adžić)

O

529 **army**

529 The Montenegrin military elite
in the YPA 1943–1992 (part II)
Srđa Martinović

C
